

В. ЯН

БОТУХОН

РОМАН

ЎзССР ДАВЛАГ
БАДИЙ АДАБИЁТ НАШРИЁТИ

ТОШКЕНТ-1961

ФУЗАЙЛИСЛОМ
Таржимаси

• *Рассом*
М. РЕЙХ

На узбекском языке

ЯН-ЯНЧЕВЕЦКИЙ ВАСИЛИЙ ГРИГОРЬЕВИЧ

БАТЫЙ

Гослитиздат—УзССР—Ташкент—1961

„Правда“ нашриётининг 1958 йил нашридан таржима қилинди

Редактор *М. Исломов*

Рассом М. Рейх

Расмлар редактори *Г. Остапенко*

Техредактор *Т. Скиба*

Корректор *И. Қобилов*

* * *

Босмахонага берилди 16/II-1961 й. Босишга
рухсат этилди 19/IV-1961 й. Формати
84X108^{1/2}. Босма л. 16,5. Шартли босма л.
27,67. Нашр л. 29,36. Тиражи 15000 + 10 вклей-
ка. Индекс *б/а*. ЎзССР Давлат бадий ада-
биёт нашриёти. Тошкент. Навоий кўчаси, 30.
Шартнома № 47—59

* * *

ЎзССР Маданият министрлиги Ўзглавиз-
датининг I-босмахонаси Тошкент. Ҳамза
кўчаси, 21. 1961. Заказ № 938 Баҳоси 1 с. 13 т.

•

•

*Бу китобни мен билан биргаликда ёзиш-
ган унутилмас рафиқам Мария Яннинг
порлоқ хотирасига бағишлайман.*

В. Ян

Б И Р И Н Ч И Қ И С М

Китобхон! Бу қиссада: ... инсоннинг фидокорона баҳодирлиги ва маккор ёвузлик; озодлик учун қаттиқ кураш ва даҳшатли зулм; разил сотқинлик ҳамда содиқ дустлик хислатлари тасвирланади; Ботухоннинг раҳмсиз лашкарлари босиб олган юрталардаги халқларнинг куз курмаган, қулоқ эшитмаган азоб-уқубатларга йулиққанлари, бир неча юз минг сувори, гуё уз елкасида енгилгина бир пайраҳани йурттириб ўтган шиддатли пуртанадек, бу хонни буюк Эдил дарёси қирғоқларига олиб келиб туширганлари, қорачадан келган қисиқ кузли саркарданинг бу ерда қудратли Олтинурда хонлигини қурганлиги ҳикоя қилинади".
(„Ҳожи Раҳимнинг хотира дафтари“дан)

Гар қайғу-ҳасрат бамисоли биқсиган ўт-
дай бетиним тутаб ётаверса, ер юзини
тутун қоплаб олган бўларди.

(Шаҳид Балхий, IX аср)

БИРИНЧИ БОБ

Шарқ тарихчисининг кулбасида

Озгин қора қўл энсиз қоғоз устида қамиш қаламни тез-тез юргизарди. Фақиҳ¹ бир-бирига чирмашиб кетган арабча шикаст хат билан ёзган сатрларини минғирлаб ўқирди. Кулба ичи жимжит. Ташқарида тинмай қуйиб турган ёмғирнинг қамиш томда бир маромда шувирлаши фақиҳнинг овозига жўр бўлгандай эди.

— «...Воқиф одамларнинг ҳаммасидан суриштириб, Чингизхоннинг² васиятини билмоғчи бўлдим. Лекин бу

¹ Фақиҳ — олим, ўқиган киши, қонуншунос.

² Чингизхон (1155—1227) — мўғул саркардаси. Кореядан Қора денгизгача чўзилган ерларни босиб олган оснелик машҳур жаҳонгир. Чингизхон аскарларининг Жаба билан Субутой баҳодир (бу қиссада тилга олинади) қўл остидаги илғор қўшинлари Днепр дарёси бўйларигача бориб, шу жойларда рус ва қипчоқ қўшинлари билан тўқнашганлар. Шу ердан мўғул аскарлари Азов денгизига-

йўлда бошимга оғир мусибатлар тушди. Бухорода азиз имомлар қўлига тушиб қолдим.

Улар мени худога ишонмайдиган гуноҳкор деб, тор ва ифлос темир қафасга қамаб қўйдилар. Қафасда тик юриб бўлмаганидан, сиртлондек эмаклаб юрдим. Кийим-бошларим чириб, жулдур-жулдур бўлиб кетди, кийимнинг осилиб қолган увадаларини бир-бирига боғлаб қўядиган бўлдим. Қамоқхона посбони ҳар куни бир марта келиб чорамга лойқа сув қуйиб кетар эди, бироқ кўпинча унутиб қўйиб, сувсиз қолдирарди. Баъзан посбон оёғи кишанланган бир қулни бошлаб келар. қул, сўкина-сўкина, қўлидаги темир илгак билан қафаснинг тагини қириб тозалаб кетарди. Бошқа маҳбустларнинг қариндош-уруғлари келишар ва менинг қафасимга қўрқа-писа назар солишар эди, чунки мен «азиз имомлар қарғишига учраган», «у дунём, бу дунём куйган, ўлганимдан кейин дўзахга тушадиган одам» эдим.

Фақиҳ жинчироқ пилигининг сўхатасини олди-да, яна ўқишда давом этди:

— «Бир куни қарасам, қипчоқлар мазақ қиладиган оташпараст дайди лўлилардан бир қиз, элнинг мазақ қилиши ва нафратидан қўрқмай, қафасим олдида турибди. Лўли қиз олдимга бир сиқим майиз билан бир неча ёнғоқ қўйди-да, чопиб кетди. Эртасига ҳалиги қиз, ерга судралгудай узун қора бир рўмолга ўраниб яна келди. Лўли қиз қамоқхона девори тагидан оёғининг учи билан юриб келиб, менга битта нон билан бир коса қовун узатди. Сўнгра кумуш узук таққан қора бармоқлари билан қафаснинг симларини ушлаб, сирли қора кўзларини менга узоқ тикиб турди-да:

— Мени дуо қилинг!— деди шивирлаб.

Мени мазақ қиляпти деб, тескари ўгирилиб олдим. Бироқ лўли қиз эртасига қафаснинг олдида яна пайдо бўлиб:

ча чекиниб, Қалка дарёсининг яқинида қаттиқ жанг бўлган (1224). Бу урушда рус-қипчоқ аскарлари мағлубиятга учраган. Жаба билан Субутой баҳодирнинг бу ҳужуми, бутун Европани босиб олиш учун Ғарбга юриш қилиш ниятида Чингизхоннинг буйруғи билан қилинган дастлабки (синов) разведка эди. Чингизхоннинг бу ниятини қисман набираси Боту бажариб, ўз қўшини билан Адриатик денгизигача етиб борди. Чингизхоннинг Урта Осиёга бостириб кириши (1220—1225) ушбу трилогиянинг биринчи китобида, В. Яннинг «Чингизхон» деган қиссасида баён этилган эди.

— Ботирим, севганим омон-эсон қайтиши учун дуо қилинг!— деб туриб олди...

— Мен дуо қилишни билмайман, дуо қилиш нимага ҳам керак? Ахир, мен азиз имомлар қарғишига учраган одамман-ку!— дедим.

— Имомлар иблисдан ҳам бадтар маккор одамлар. Улар адоват ва такаббурликдан шишиниб кетишган. Агар улар сизни қарғаган бўлсалар, сиз гуноҳкор эмас, бегуноҳ экансиз. Менга ҳам, олисидаги севганимга ҳам худо раҳм-шафқат қилишини тилаб дуо қилинг.

Мен унинг илтимосини бажаришга ваъда бердим. Қиз яна бир неча марта келиб кетди. Мен уни юпатиш мақсадида, бахтли бўлишинг учун кечалари туриб, тўққиз¹ мартадан дуо қилаётирман, дедим.

Бир куни ҳалиги қиз — унинг оти Бент-Занкижа эди — кўриниши жуда ғамгин ёш бир йигит билан келди. Йигитнинг елкасигача тушиб турган қора жингалак сочи, белида кумуш қинли яроғи ва оёғида тор пошна-ли, қўнжи узун сариқ этиги бор эди. Йигит менга индамай тикилиб турди-да, сўнг ёнидаги қизга ўгирилиб:

— Ҳа, шу... бечора оқ кўнгил... мен буни қутқараман!— деди.

Биз анчагача бир-биримизнинг кўзимизга термулиб қолдик. Кўзини узмай қараб турган қамоқхона посбони сезиб қолиб бизни ҳалок этмасин деб қўрқиб, оғани эканимизни билдирмасликка тиришдик. Бу баланд бўйли ёш йигит менинг Тўғон деган укам эди, мен уни кўпдан бери йўқотиб қўйган, яна кўришарман деб ҳеч ўйламаган эдим!..

Қизга қараб туриб, гўё у билан сўзлашиб тургандай, Тўғон бундай деди:

— Эй, имомларнинг қарғишига қолган бегуноҳ одам, менга қулоқ солинг ва айтганларимни бажо келтиринг. Мен сизга учта қора ҳаб дори олиб келдим. Сиз шуларни ютиб юборасиз. Шундан кейин ширин бир уйқуга кетасиз, тушингизда тоғлар ошиб, шариллаб оққан муздек чашмалар ва хушбўй гуллар очилиб ётган бир водийга учиб борасиз. У ерда қордай оппоқ йилқилар ўтлаб юради ва олтин қушлар бамисоли одамдек

¹ Шарқ халқларининг кўпида тўққиз сони қадимдан шарофатли ҳисобланади.

куйлаб туради. Сиз ўша ерда, ўн олти ёшлик чоғингизда севиб қолган қизни учратасиз.

Мен йигитнинг сўзини бўлиб:

— Кейин уйғониб, яна темир қафаснинг симини кемириб ётавераманми? Унақа тушнинг менга кераги йўқ!..— дедим.

— Саркашлик қилмай, гапимнинг охирига қулоқ солинг... Сиз тоғнинг оқ отлар водийсида ҳар қандай ташвишлардан холи бўлиб роҳатланиб юргангизда мен қамоқхона бошлиқларига сизни, ўлди, деб айтаман. Шариятга мувофиқ, улар сизнинг жасадингизни дарҳол дафн қилишлари лозим. Шунда қул темирчилар келиб қафасни бузиб киради ва сизни темир илгак билан судраб олиб чиқиб, ўлик ташлайдиган чуқурга ташлашади. Қанчалик азоблансангиз ҳам, дамнингизни чиқарманг, йиғламанг ҳам! Бўлмаса бошингизга темир чўқмор билан уриб абжақ қилиб ташлайдилар... Сиз чуқурда ўликлар орасида ётган вақтингизда, ярим кечада оёғингизни кемириш учун итлар ва қашқирлар келиб, атрофингизда изғий бошлайдилар, шунда мен ҳам ёнимга уч йигитни олиб пойлаб тураман. Биз сизни чопонга ўраб дарров ўз овулимизга олиб кетамиз. Овулга келиш билан довул қоқиб, сурнай, қўбиз чалиб, ирим-сирим қилиб роҳат водийсидан руҳингизни яна чақириб оламиз. Худо хоҳласа, танингизга жон кириб, ҳушингизга келасиз. Шундан кейин отга миниб бошингиз оққан томонга — узоқ юртларга жўнайсиз ва у ерда турмушни янгитдан бошлайсиз...»

Фақиҳ бир нарсадан ҳадиксирагандай атрофига аланглаб, қулоқ солди. Кулбанинг юпқа деворлари орқасидан бир товуш эшитилгандай бўлди. Бирмунча вақт жим туриб қолди-да, кейин яна ёза бошлади:

«Ўша ғамгин йигитчанинг айтганлари келди. Дўстларнинг ёрдами билан озодликка чиқиб қолдим, азоб тортган, озиб-тўзиб кетган бўлсам ҳам, тирик қолдим. Бир неча кун мен қум саҳроларида оташпарастрлар орасида яшаб турдим, кейин Сигноқ¹ шаҳрига қараб йўл олдим, бу ерда менинг иккинчи ҳаётим бошланди...».

¹ Сигноқ — XIII асрда Сирдарё бўйида обод савдо шаҳри бўлиб, Жужи улусининг дастлабки маркази бўлган. Ҳозир у ерда уюм-уюм хароба тепалар, чуқурлар ва бир неча хароба арк ва мақбараларгина қолган. Шуларнинг ўзи ҳам Сигноқнинг қадим замонда қандай обод шаҳар бўлганидан дарак беради.

Тунги меҳмон

Ҳожи Раҳим яна тўхтади, қўлидаги қамиш қаламини мис баркашга секин қўйди-да, оқара бошлаган соқолини кафти билан бир силаб қўйди. Уйнинг юпқа девори орқасида бир маромда ёғиб турган ёмғирнинг шувиллаши орасидан бир нарсанинг шитирлагани аниқ эшитилди.

«Кузнинг шундай совуқ қоронғи тунида ким экан бу? Ёмон ниятли одам бўлмаса, бундай ёғингарчиликда дайдиб юрармиди?..» деб ўйлади Ҳожи Раҳим.

Тахлаб қўйилган эски китоблар устида турган қора чироқнинг хира ёруғи уйнинг ис босиб кетган ғадир-будир деворларини, ердаги эски гиламни ва шу гилам устида қимирламай ўтирган олимнинг озгин юзини аранг ёритиб турарди. Уйнинг торгина дарчасига тутилган гулдор парданинг бир чети қимирлаб кетгандай бўлди.

Эшик ёнида кулча бўлиб ётган катта оқ ит қулоқларини диккайтириб, хириллаб ҳура бошлади. Дарчага қора бир қўл суқилди-да, парданинг бир четини кўтарди. Қоронғида бировнинг қора қисиқ кўзлари ялт этиб кетди.

— Ким?— деди Ҳожи Раҳим, ташқарига интилган итнинг бошини ушлаб.— Ёт, Оқтой!

— Йўлдан адашиб қолдим. Уст-бошим ҳўл! Қийимларимни қуритиб олишга ижозат берсангиз!— деди нотаниш киши шивирлаб.

«Бир нарсдан қўрққандай шивирлаб гапиряпти-ку...— деб ўйлади фақиҳ.— Гапига ишонса бўлармикин?»

— Китобларингиз бор экан... Сиз устоз Ҳожи Раҳим эмасмисиз?

— Янгилишмадинг, худди ўзиман!

— Ундай бўлса эшикни тезроқ очинг! Сизга Мовароуннаҳрнинг бош вазири Маҳмуд Ёлвоч салом йўллади...

— Бошқалар учун берк бўлган эшигим, Маҳмуд Ёлвочнинг отини атаган киши учун очиқ.

Фақиҳ эшикнинг тамбасини суриб қўйди. Нотаниш киши энгашиб эшикдан кирди. Бу киши мўғулча кийин-

ган, қуёшдан қорайган, норғил йигит экан. У қаддини ростлаб, атрофига назар ташлади. Ҳожи Раҳим, ириллаб турган итни ушлаб туриб, келган кишини кўздап кечирди. Унинг бутун ҳаракатидан ўз кучига ишонганлик ва ботирлик сезилиб турар эди. Меҳмон камарини ечиб, уст кийимини қозиққа илиб қўйди. Жиққа ҳўл кўн этигини аранг*ечиб, бир четга улоқтирди-да, ўчай деб қолган гулхан олдидаги эски чирик гиламга бориб ўғирди. Кейин ўз уйида ўтиргандай, ҳеч бир ийманмай, гиламда ётган қўй тери пўстинга қўлларини суртди.

— Чироқни ўчириш керак!— деб мўғул тутаб турган чироқ пилигини чимдиб ўчириб қўйди. Уй ичи тимқоронғи бўлиб қолди, фақат дарчага тутиб қўйилган пардада ғира-шира ёруғ кўринарди.

— Нега ундай қилдинг?— деб шивирлади фақиҳ.

— Яроғли одамлар пайимга тушишган,— деб жавоб берди мўғул шивирлаб,— улар отамни ўлдириш билан тинчимай мени ҳам ўлдирмоқчи. Дарчангиздан тушган ёруғ жуда олисдан кўринар экан, шунинг учун уйингизни топиб келдим... Итингизни чиқариб юборинг!

— Бу ит бирдан-бир қўриқчим-ку...

— Уни чиқариб юборинг! Вовиллаб бутун Сигноқни бошига кўтаради.

— Сен бундан қўрқма!

— Ит ташқарида юрса, ҳуриб ёвузларнинг келаётганини билдиради.

Фақиҳ, ўжар меҳмонга беихтиёр бўйсуниб эшикни очди-да, бароқ итини итариб чиқариб юборди. Ҳожи Раҳим, бундан қочиб кетганим яхшироқ эмасми деб иккиланиб остонада туриб қолди, лекин меҳмоннинг бақувват қўли уни ичкарига тортиб олди. Меҳмон фақиҳни қаттиқ ушлаганича бир қўли билан эшикни тамбалади-да, уни гиламга олиб келиб, бирга тиз чўкди. Ташқарида итнинг вовиллаганини эшитган меҳмон қулоқ солиб, тўхтаб-тўхтаб, шошиб-пишиб шивирлади:

— Тамбани оча кўрманг. Улар секин писиб келиб, эшик олдида пойлаб ётишлари мумкин. Улар хиёнаткорлик билан отамнинг умуртқасини синдириб ўлдиришган, мен уларни тириклай дош қозонга соламан. Тангри номи билан онт ичиб айтаманки, шўндай қилмай қўймайман!.. Агар бу ердан қочиб кетаман деб ўйласангиз, сизни ҳам бўғиб ўлдираман!..

Нотаниш меҳмон, уй эгасининг қўлини қўйиб юбормай, ўзининг иссиқ панжаси билан қаттиқ қисиб туриб ёнбошлади-да, бир нарсалар деб гўнғиллади. У безгак тутгандай титрарди. Бирдан ирғиб турди-да, ташқарига қулоқ солди, бирдан орқасига тисарилиб деворга қапишиб туриб қолди.

— Худди ўшаларнинг ўзи!— деб шивирлади у.— Мени ажал ҳайдаб келган экан! Мени ушлаб бериб юрманг, тагин!

Ташқаридан итнинг қаттиқ вовуллаши эшитилди. Биров яқинлашиб келгандай бўлди, бировларнинг жанжаллашгани эшитилди, дукиллатишдан девор қаттиқ ларзага келди.

— Ҳой, ким бор уйда! Эшикни оч!

Ҳожи Раҳим жавоб берди:

— Ярим кечада вилоят бошлиғининг мирзасини безовта қилганлар ким?

— Тезроқ оч. бўлмаса уйингнинг қулини кўкка совураимиз! Биз қочоқ жиноятчини қидириб юрибмиз.

— Ўзим икки кундан бери бетоб ётибман. Ўт ёқиб, бир хўплам сув қайнатиб берадиган кимсам ҳам йўқ, Қочоқни, зўрға ётган хаттот мирзанинг уйдан эмас, тўқайдан қидиринглар.

Жанжаллашаётган хунук овозлар ҳамон эшитилиб турарди, кимдир эшикни дукиллата бошлади. Бир вақт тўсатдан, яраланган арслоннинг бўкирганидай аллақандай овоз шов-шувни босиб кетди. Войвойлаш, бақириш, инграш эшитилди, кейин секин-секин узоқлашиб, жим бўлиб қолди. Ҳожи Раҳим бир нарса демоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган эди, меҳмон унинг оғзини кафти билан беркитди.

— Уларнинг қандай маккор эканини сиз билмайсиз,— деди у, Ҳожи Раҳимнинг қулоғига шивирлаб.— Улар жўрттага жим бўлиб қолдилар. Уларнинг баъзилари уй атрофида писиб ётган, баъзилари эшик олдида яшириниб турган бўлса керак. Нима бўлса ҳам ҳушёр бўлиб, олишишга тайёр туришимиз керак.

Икковлари нафасларини ютиб, тор дарчанинг олди-га келишди, бир нарса кўринмасмикин деб дарчанинг тирқишидан мўралашди. Аллақандай шитирлаш эшитилди, баъзан эса севалаб ёғаётган ёмғир хазонларни шитирлатарди.

У Ч И Н Ч И Б О В
О т и й ў қ н и н г к у ч и й ў қ

Дарчанинг пардаси эрталабки офтоб шуъласидан қизарган вақтда нотаниш меҳмон ўрнидан туриб этигини кийди, қозиққа илиб қўйилган ҳўл кўк чопонини олиб кўздан кечирди-да, бир бурчакка улоқтириб ташлади. Эгасидан сўрамасдан мезбоннинг қозиқдаги ўнгиб кетган эски жандасини кенг яғринли гавдасига аранг кийиб олди.

— Отсиз, ёмон бўлди-да! Қутулиб кетишим қийин... балки сизнинг йиртиқ жандангиз жонимга ора кирар. Ўзимни гадойга солиб, эплаб кетарман...

Меҳмон шундай деди-да, эшик олдига келиб, тирқишдан мўралади ва бирдан орқага тисарилиб, деворга қапишиб қолди. Бир оз шундай тургандан кейин, эшикни оч, деб фақиҳга имо қилди.

Биров секин тиқирлатди. Ҳожи Раҳим тамбани олган эди, эшик очилиб кетди.

Эшик олдида, офтобнинг қизғиш шуъласида, тўпиғига тушиб турган узун сариқ кўйлак кийган, қорача бўйнига зангоря маржон таққан ёшгина бир қиз кулиб турар эди. Қизнинг қўлида оғзига катта яшил барг ёпилган сопол қаймоқдон, баргнинг устида янги ёпилган қип-қизил учта нон бор эди.

— Ассалому алайкум, ҳожи бобо!— деди қиз бепарво туриб. Табассумдан унинг бетларида чиройли чуқурчалар пайдо бўлди.— Ҳурматли саховатпеша — хўжам Назар Каризак, сизга мана бу янги соғилган сут билан иссиқ нонларни юборди, яна бирор нарса керак бўлса сўраб кел деб буюрди.

Ҳожи Раҳим раҳмат айтиб қаймоқдонни олди-да, қизнинг кетидаи кулбадан чиқди. Маймунжон шохларидаги ёмғир томчилари олмосдай ялтираб турарди. Қарит — Оқтой қон талашган кўзларини йўл устига тикиб, чўнқайиб ўтирарди.

Ҳўл ўт устида бир киши кенг арабий малла ранг жун чакмонини қия ёпиниб, ухлаб ётарди. Енида арқонлаб қўйилган бўз от эгар-тўқими билан атрофидаги ўтларни чимдиб юрибди. У кичкина чиройли бошини тез-тез кўтариб қоп-қора ўйноқи кўзларини атрофга ташлаб қўяр ва ипакдай ёлини силкитиб, ўзига ёпишаётган хира сўна ва чивинларни қўрирди.

Фақиҳ уйига қайтиб кирганда тунги меҳмон уни эшик олдида кутиб турар эди:

— Хайр энди устозим Ҳожи. Раҳим!— деди меҳмон кетишга ҳозирланиб.

Ҳожи Раҳим нотаниш меҳмоннинг енгидан тутиб:

— Йўлга озиқ ола кет!— деди.

— Наҳотки ҳалигача мени танимаган бўлсангиз?— деди меҳмон, иссиқ нонларни қўлтиғига қистираётиб.— Бундан ўн йил илгари менга қалам тутишни, қийин арабча сўзларни ёзишни ўргатган эдингиз. Ўрганганларнинг кўпини ҳозир унутиб қўйдим, бироқ икки сўзни «Ҳаҳон-гир» — деган сўзни ҳануз унутмадим ва ҳеч қачон унутмайман ҳам... Тез кунда номимни эшитиб қоларсиз! Шунда сизга киши юбориб, чақиртираман...

Шундай деб чиқиб кетаркан, эшик олдида турган қизчага қараб, ажабланиб:

— Отинг нима? Қаерликсан?— деб сўради.

— Отим Юлдуз. Етимман, Назар Каризак деган кишининг уйида тураман.

— Товушинг сибизғадай ёқимли-я. Йўлимда бахт юлдузи бўл.

Меҳмон остонадан ҳатлаб ўтди-да, бўз отга кўзи тушди:

— Бу отни менга тангрининг ўзи юборган! Бу от менга, бобом Чингизхон сафарда миниб юрадиган бўз тулпор «Сетар» дай зафар оти бўлади. Энди менга яна куч кирди.

Мўғул йигит йўлбарсдай писиб ўт устидан бориб, бўз отнинг ёнига етди-да темир қозиқни астагина суғуриб, арқонни йиғиштириб, айилни тортди, сакраб отга минди. Асов от бир онда теракзордан ўтиб, кўздан ғойиб бўлди.

Қизча йўловчининг орқасидан ҳайрон бўлиб қараб турди-да, кейин жовдираган кўзларини Ҳожи Раҳимга тикди. Ҳожи Раҳим бу вақтда соқолини тутамлаб, чуқур бир ўйга толиб, қотиб қолган эди.

— Қароқчими бу?— деб сўради қиз.

— Йигитларнинг шери бу!

— Ундай бўлса, нега бировнинг отини ўғирлаб кетди?

— Шу отга миниб, кўп подшоликларни олади... Энди уйингга бор, Юлдузхон! Муҳтарам Назар Каризакка бориб, бемор фақиҳга ғамхўрлик қилиб, йўқлаб турга-

нингиз учун миннатдорлик билдирди, деб айт. Унинг яхшиликларини унутмайман.

Қизча дарров орқасига бурилиб, бир неча қадамгача чопиб бориб, сўқмоқ йўлга тушди-да, кейин катталардек бир маромда юриб кетди.

Малла чакмон қимирлаб кетди, Оқтой ўрнидан сапчиб туриб, ириллади. Чакмон остидан ёш йигитнинг қоп-қора жингалак сочи кўринди. Йигит ўрнидан сапчиб туриб, кўк салласини бошига кийди-да, саллани ўнг қоши томон суриб қўйди. Бўйнига эгма шамшир осиб, белига иккита ханжар таққан бу йигит жангчи экан.

— Отим қани?— деб бақириб юборди йигит, бўз от ўтлаб юрган ерга югуриб бориб, ерга энгашиб из қарай бошлади.— Билдим: отимни олиб кетган киши мўғул экан... Мана бу мўғул этигининг изи... Жангда минадиган отимни ўғирлаб жетибди! Ёв қочгандан кейин, бу шамширдан нима фойда... Отсиз энди мен нима қила олардим, қаноти қайрилган лочинга ўхшаб қолдим-ку! Қандай жангчи бўлдим энди мен!— деб йигит икки қўли билан бошини чангаллаб, оҳ тортиб, ўзини ерга отди.

— Қайгурма, чироғим!— деди фақиҳ, йигитнинг ёнига келиб.— Отингни миниб кетган киши, битта от ўрнига сенга минг йилқи беради...

Йигит қўзғолмай ётаверди, Ҳожи Раҳим эса уни юпатиб:

— Гапимга ишонавер йигит, сен ҳеч нарса ютқазмадинг, балки кўп нарса муяссар бўлди...— деди.

— У менинг вафодор дўстим эди!.. У билан талай жангларга кирганман, мени кўп ўлимдан қутқариб қолган эди. Отсиз жангчининг ҳолига вай!

— Сенинг бўз отингни миниб кетган кишини мен танийман, рост айтаман, отинг қўлингга тегади! Агар айтганим келмаса, фақиҳ Ҳожи Раҳим деган отимни бошқа қўяй,— деб онг ичди фақиҳ.

Шундан кейин йигит ирғиб ўрнидан туриб, ердан чакмонини қўлига олди-да, олимга таъзим қилди:

— Агар рўпарамда турган киши, ўз илми билан ном чиқарган Ҳожи Раҳим Бағдодий бўлсалар, у чоғда бу зотнинг сўзларига ишонмай иложим йўқ. Олло таоло сизни ёрлақаб, икки дунёда азиз ва мукаррам қилсин! Узоқ Курдистон тоғларидан келган мусофир, сизнинг шафқат, марҳаматингизга, маъноли маслаҳатингизга

мунтазир. Қаҳрамонлар қаҳрамони Жалололиддин¹ сизга дуои салом юборди!

— Азиз иним!— деди фақиҳ.— Бутун оламини ларзага келтирган ғалаёнли кунларда бало-қазо гирдобларидан омон-эсон ўтиб, узоқдаги машҳур қаҳрамоннинг саломини олиб келибсан — бу билан мени кўп қувонтирдиг. Қани, энди, кулбамга кир!

Т У Р Т И Н Ч И Б О Б

Йигитнинг ҳайт йули

Ҳаётим ҳам, мамотим ҳам
Найзам учуда ҳар дам.

(«Жангар» достонидан)

Еш жангчи кулбанинг тор, пастак эшигидан энгашиб кирди-да, пойгоҳда тиз чўкди. Ҳожи Раҳим чорчўп ёнидаги эски гиламга келиб ўтирди. Икковлари ҳам кафтларини ёзиб, юзларига фотиҳа тортишди, кейин одоб юзасидан, бир-бирларига қараб, анча вақт жим ўтиришди.

Ниҳоят, кўпни кўрган, кўп воқиаларни бошидан кечирган кишиларга хос ғамхўрлик билан, фақиҳ бармоқларини уқалаб туриб сўради:

— Чироғим, ўзинг кимсан? Қайси уруғдан бўласан? Отинг нима? Кимнинг боласисан? Асл юртинг қаерда? Тилингга қараганда қипчоққа ўхшайсан, бироқ юриштуришинг, кийимларингга қараганда бошқа юртдан келган одамга ўхшайсан.

Жангчи қўлини оғзига қилиб, одоб билан томоғини қириб қўйди-да, ётиғи билан секин гапира бошлади.

— Менинг отим Арапшо, лекин жангчи йўлдошларим мени «Аннаср»² деб аташади, чунки, айтишларича жангга кирганда, мен жондан кечиб, ақлдан адашиб, арслондай чопиб, энг хавфли жангларга ўзимни ташлаб, ёвни тумтарақай тўзитиб юборар эмишман... Ҳали сизга отим Арапшо деган бўлсам ҳам, лекин отам менга нима ном қўйганини, қаерда туғилиб ўсганимни, худо

¹ Жалололиддин Мангуберди Хоразм шоҳининг ўғли, жуда қобилиятли саркарда бўлиб, бутун умрини Чингизхон ва мўғул босқинчилари билан қаттиқ курашларда ўтказган.

² А н н а с р — голиб маъносига.

ҳақи билмайман! Фақат, эс-эс биламанки, қалин ўрмон ичидаги бир кўлнинг ёқасида турар эдик, отам балиқчи эди, отам икковимиз қайикда сузиб юриб кўлдан балиқ тутар, отам тўрни сувдан олиб, катта саватга жуда кўп кумушдек балиқларни тўкар эди. Онаминг бағрида ҳузур қилиб ётганларим, унинг қўшиқларини тинглаб, роҳат қилиб, ухлаб қолганларим эсимдан чиқмайди. Иннайкейин, кичкина бир синглим борлиги ҳам эсимда... Бу роҳат турмушим тугади. Бир куни қароқчилар уйимизни босиб, синглим билан мени олиб кетдилар ва катта бир шаҳарга олиб келиб, елканли кемачиларга сотдилар. Бу кемада ўғил ва қиз болалар жуда кўп экан. Кемачилар бизни бирталай катта оқ ғозлар қамалган кеманинг подвалига киритиб қўйдилар. Ғозлар кийимларимизни юлқиб, оёқ-қўлларимизни чўқиб безор қилди. Кема олдин катта бир дарёдан сузиб бориб, кейин очиқ денгизга чиқди. Кемачилар бизни бир шаҳарнинг бозорига келтириб сотдилар. Шундан кейин мен кемачиларни ҳам, ўз синглимни ҳам кўрдим.

— Буларнинг бари савдогарларнинг дунёга ўчлигидандир. Олтин-кумушнинг жилвасидан кўзлари қамашган хасис савдогарлар бирталай маъсум болаларни тутиб, ёт юртларга элтиб сотадилар, бу бегуноҳ бечоралар умр бўйи қуллик азобида қолади!— деб фақиҳ ух тортиб қўйди.

— Афтидан, ота юртим шимолда: мордвами, саксинми ёки ўрисми бўлса керак,— деди Арапшо.— Чунки бу қуллар, айниқса ўрис юртидан келган қуллар, жуда кучли бўладилар. Худо менга кучдан берган. Мени Дарбанд шаҳрининг қул бозорига элтиб сотишди, Кавказнинг Темир қопқоси шу шаҳарда экан. Мен бир хўжайиндан иккинчи хўжайинга ўтиб турдим. Катта бўлиб қолганимдан кейин хўжайинларим ишнинг энг оғирини менга буюришадиган бўлди. Эшак билан бирга қудуқнинг чарҳпалагини айлантириб сув чиқардим, бўйинтуруқ кийиб тошдай қаттиқ ерларни ҳайдадим, йўғон-йўғон хариларни ёлғиз ўзим ташидим. Қуллик азобларини тортиб юрган кезларимда, бу дунё кўзимга ўзим ҳайдаган қора ер-бўз тупроқдай қоронғи кўринарди!..

Ҳожи Раҳим қайғуриб:

— Хўжайинлар қулликка тушган доно одамдан кўра тўрт оёқли ҳайвонни аяб ишлатадилар,— деди.

— Ешим ўн еттига етганда ҳаётим бошқа йўлга бурилди. Бир қанча вақт озарбайжонлик бир хоннинг қули бўлиб, тоғда қўй боқиб юрдим. Бир куни тик, баланд бир тоғнинг этагида қўй боқиб юрганымда, тоғ тепасида бир тўда отлиқлар кўриниб қолди. Тўданинг олдидида чиройли қора арғумоқ минган ёш бир жангчи келар эди. Ёғиб ўтган жаладан ер ивиб қолган эди. Бир вақт ҳалиги йигитнинг оти тойиб кетиб, жарга думалаб кетди. Бир мунча ерга думаланиб бориб, йигит дуч келган бир бутага мушукдай ёпишиб олди. Буни кўриб, мен югуриб бориб, арқон ташлаб йигитни тортиб олдим-да: «Отингни ҳам олиб чиқиб бераман!» дедим. «Агар отимни ҳам олиб чиқиб берсанг, тилагингни берай» деди паҳлавон йигит. Ёнидаги йигитлар жарга икки арқон ташлашди. Бир арқоннинг учига белимдан маҳкам боғлаб, жарга сирғилиб тушдим. Арғумоқ ҳар қалай омон қолиб, жар ёқасида ўтлаб юрар эди. Яқинлашиб борганимда жангари арғумоқ пишқириб, ёнига йўлатгиси келмади, аммо мен бу отни таппа ушлаб олиб, арқон билан маҳкам чандиб ташладим, йигитлар отни тортиб олдилар. Ўзим аранг чиқиб олдим...

— Боракалло, ғайратингга! Тангри ўз паноҳида сақлабди, чироғим!— деди Ҳожи Раҳим таң бериб.

— Кейин ҳалиги паҳлавон мендан йўлларни суриштирди. Мен ҳам билган йўлларимнинг ҳаммасини айтиб: Курд қароқчиларининг қаерларда писиб ётишини, ўтган-кетганларни қаерларда тунашини ва шундай ерлардан айланиб, омон-эсон ўтиб кетадиган бехатар йўлларни айтиб бердим. Шунда у «Тила тилагингни» деди.— «Озод бўлсам!» дедим. «Ундай бўлса, мен билан юр, қиличинг билан озодлик оласан!..» деди паҳлавон. Бу жанговар йигит мўғулларга қарши тап тортмай урушган ва уларни Парвон¹ шаҳари ёнида тор-мор қилган, кейин сарсонликда юрган машҳур Жалолиддин экан. Шу кундан бошлаб мен Жалолиддиннинг аскарари бўлиб қолдим. Жалолиддин менга бир ўткир қилич ва арғумоқ тортиқ қилди. Букун, фалоқат босиб, ухлаб қолиб, отдан айрилиб қолдим!— деб йигит яна зорланди.

¹ Парвон — Афғонистоннинг шимолидаги шаҳар бўлиб, бу шаҳар яқинида Жалолиддин турк қўшинларига бошчилик қилиб, ўзидан кучли мўғул қўшинларини енгган.

— Гапиравер, у ёғини ҳам, отинг қўлингга тегади!— деб қўйди фақиҳ.

— Озод бўлиб, шавкатли Жалолиддин йигитлари билан от ўйнатиб юрганимдан кейин, аввал кўзимга қора ер-бўз тупроқ бўлиб кўринган дунё ёришиб, ферўзадай зангори осмон, бир замонлар ўрмон ёқасидаги кўлда отам билан балиқ овлаб қайиқда юрганимдагидек чарақлаб кетди. Шундагина мен дунёда озодликдан кўра лаззатлироқ нарса йўқ эканини англадим!.. Уч йил муттасил жасур саркарда билан бирга юрдим, кўп қирғинларда уни душмандан қўриқладим, шундай қилиб, Аннаسر-ғолиб деб ном чиқардим. Жалолиддин менга: мўғуллар асоратига тушган Хоразмда ҳамма ноёб кишилардан ноёброқ фақиҳ, ҳақиқат йўлини тутган Ҳожи Раҳим Бағдодий деган бир олим бор, деб бир неча марта айтган эди. «Агар бошингга мушкул иш тушиб қолса, шу киши ҳузурига бориб, менинг номимни айтсанг, қўлидан келган яхшилигини аямайди...» деган эди.

Ҳожи Раҳим ўрнidan туриб Арапшога икки қўлини узатиб:

— Жалолиддиннинг номи зулмат тунда чарақлаб турган ёруғ юлдуздек, кўнглимга нур сочади, қани, ёнимга ўтир-чи!— деди.

Фақиҳ Арапшо билан қучоқлашиб қайта кўришди. қўл ушлашиб уйнинг тўридаги эски гиламга келиб ёнмаён ўтиришди.

— Иним Арапшо — Аннаسر,— деди Ҳожи Раҳим,— қани энди, қаҳрамон Жалолиддин билан ажралишиб кетганингни бир айтиб бер-чи, ўзи омонми? Золим мўғулларнинг қўлига тушиб кетгани йўқми? Кутилмаганда кишининг ҳаёти ҳар хил кўйга тушиб қолади. Баъзан паҳлавон йигит энди камолга етдим деганда, бирдан бахтсизликка учраб, ўзининг дастлабки ҳолига тушиб қолади...

— Рост айтасиз!— деди йигит.— Менинг ўзим ҳам шундай аҳволни бошимдан кечирдим! Жалолиддин учун ноқулай чиққан бир тўқнашувда мўғулларнинг қўлига тушиб қолишимга оз қолди. Аранг қочиб қутулдим. Шундан сўнг паҳлавон халоскоримни қайта кўрмадим. У, узоқ кун ботиш тарафга қараб кетди, мен бўлсам, тоғлар орасидаги сўқмоқлар билан кун чиқиш ёққа жўнадим. Тоғ ораларидаги қароқчиларга йўлиқиб, олиша-олиша аранг қутулиб чиқдим, охири Хо-

размга кетаётган бир карвонга учраб, шуларга қушилиб олдим. Кўнглимда ёт элларни кўрсам деган орзу бор эди. Шунинг учун ҳам савдогарлар билан гаплашиб карвонга қўриқчи бўлиб борадиган бўлдим. Йўлда кетаётганимизда, бир куни саҳрода карвонга қароқчилар ҳужум этди. Уларни кўриб, дарғазаб бўлиб, бир неча қароқчини чопиб ташладим, бошқалари қочди. Лекин савдогарлар баҳодирлигимнинг қадрига етмадилар. Омон-эсон Хоразмга етиб олганидан кейин, улар мол-жонларини қароқчилардан қутқариб қолганим учун шунчалик оз нарса беришдики, шу ерга, Сигноққа аранг етиб келдим. Ҳа, майли, уларнинг ҳаволаси худога. Донолик машъали, илму маърифат юлдузи, муҳтарам Ҳожи Раҳим мени кўчада қолдирмаслар дедим. Шундай ўй билан бугун тунда сизнинг уйингизга келсам, бировлар эшигингизни бузаётган экан. Бир наъра тортдим-да, қилич яланғочлаб ҳамла қилдим. Учасини яралаб, биттасининг бир қулоғини узиб ташладим, шундан кейин ўғрилар орқасига қарамай қочиб кетди.

— Ҳааа... Арслондай ўкирган сенмидинг?— дед, одоб билан ўтирган йигитга олим ажабланиб қарадида: — Ундай бўлса бу ерда туришинг хатарли экан, ўша қочганлар мўғуллар эди; улар ўз бошлиқларига бориб сенинг ва менинг устимдан арз қилса, у бизни ушлаб олиб кетиш учун бир тўда аскар юборса ҳам ажаб эмас. Оламнинг бу янги ҳукмдорларига тиг кўтарганинг учун сени кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган бир жазога ҳукм қиладилар. Энди икковимиз ҳам бу ердан тезроқ кетишимиз лозим... Сен бўлсанг ёш йигитсан, кучинг бор, қочсанг қутулиб кетасан, мен бўлсам — ожиз бир чолман, қандай қилиб қочаман?

Арапшо ўрнидан туриб белига қистирган қамчинини кўрсатиб, деди:

— Отимдан айрилиб, шу қамчи белимда қолди! Яёв, мен ҳам узоққа боролмайман. Жазоланишни кутиб ўтиргандан кўра, нима бўлса ҳам, бу ердан узоқроққа кетган яхши. Сиз ожиз, қариб қолган киши эканингиз рост, муҳтарам Ҳожи ака, бироқ сиз яёв узоқ йўлларга юриб ўрганиб қолган дарвешсиз¹. Қани туринг, саҳро-

¹ Дарвеш — XIII асрда дайдиб юрадиган гадой, бола-чақа ва уй-дунёдан кечиб худо йўлини излайдиган мусулмон бир жамоанинг аъзоси.

га чиқиб кетайлик, у ерда кучманчилар орасида яшириниб юрармиз. Бўлмаса душман бизни қочиб олсин деб кутиб ўтирмас.

— Ҳақ сўзни айтдинг,— деди фақиҳ,— мен ҳам сен билан бирга кетай, яна темир қафасга тушиб қолмай.

Ҳожи Раҳим қозикдаги фонус билан қовоқ кашкулини¹ олиб белига боғлади. Бошига катта салла ўрнига чўзинчоқ дарвеш кулоҳи кийиб, ҳаж сафаридан олиб келган оқ эҳромни кулоҳига ўради. Узун ҳассасини қўлига олиб, оёғига эски кавушини кийди-да, уйнинг ўртасида туриб:

— Мана, дунёнинг у чеккасига юр десанг ҳам тай-ёрман. Умримда бировга ёмонлик қилмаган бўлсам ҳам, гуноҳкор одамдек, кўп умрим тентираб юриш билан ўтди... тагин тентираб юришга тўғри келди... Энди эски жандам йўқ... тунги меҳмоннинг ташлаб кетган чопонини кийиб олишдан бошқа чора қолмади,— деди.

Фақиҳ мўғулча кўк чопонни ердан олиб:

— Бундай асл кийимни умримда киймаганман,— деди.— Бунинг тугмаларини қара, ҳар биттасига олтидан қиммат баҳо ёқутга ўхшаш тош ўрнатилган... Бу нарсаларни шу ерда қолдириб кетаман! Қизил сокол² Чингизхон истилосидан кейин Хоразм халқи бошидан кечирган азоб-уқубатлар тўғрисида яқинда ёзиб битирган китобимни кўзим қиймайди холос.

— Унинг ғамини еманг!— деб Арапшо, Ҳожи Раҳимнинг қўлини олиб, кўзига сурди. Бу, унга қўл бериб мурид бўлганлик аломати эди.— Бугундан бошлаб сизнинг муридингиз³ бўлайин, қаерга борсангиз, кетингиздан эргашай, айтган китобингизни хуржунимга солиб юрай.

— Яхши айтдинг, чироғим,— деб фақиҳ чарм муқовали катта китоб билан хат соладиган жуздон ва жез

К а ш к у л — қаландарларнинг садака пулни соладиган идиши, кўпинча кокос ёнғоғининг пўчоғидан қилинади. (Тарж.)

² Қ и з и л с о қ о л — қонхўр, жаллод деган маъноларни билдиради. (Тарж.)

³ М у р и д — дарвешлар жамоасининг шогирди. Эрон ва арабларнинг машҳур шоирлари ҳам (кўпинча ўзларига дарвешликни, яъни фақирлик йўлини — дунёдан кечиб, худо йўлини тутганлар) шогирд, мурид тутганлар, буларнинг номига кўпинча мавлоно сўзи қўшилиб юритилади. Арапшо бу ерда оғир сафарга чиқаётган қари Ҳожи Раҳимга сафарда хизмат қилиб, унга кўмаклашув мақсадида ҳурмат ва мулозимат юзасидан ўзини мурид деб атаган.

қаламдонини Арапшога узатди. Бир неча йил умр кечирган кулбасига охирги мартаба ғамгин бир назар ташлади-да:— қани, кетдик энди!— деди.

Икковлари ҳам кулбадан ташқари чиқишди. Ҳожи Раҳим эшикни тамбалаб қўйди.

-- Оқтой! Баҳ, баҳ!— деб итини чақирди.— Энди уйни ўзинг пойлайсан. Эганг энди бу уйга қайтиб келмас!

Қари оқ ит эгасига бўйсуниб остонага ётди, кейин нима қилишини билмай бошини кўтариб, сўқмоқ йўлдан саҳрога қараб тез-тез кетаётган йўловчиларга қизил кўзларини тикиб қараб қолаверди.

Б Е Ш И Н Ч И Б О Б

Мўғуллар сафарга отланмоқда

Юртимизга босиб кирган татар аскарларининг кучи ва интизоми шу қадар зўр эдики, бу аскарлар бутун дунёни босиб оладигандай кўринарди.

(XIII асрдаги хитой тарихчисининг ёзганларидан)

Тинчгина Сигноқ шаҳрининг тор кўчаларида мўғуллар истилосидан¹ берли бунчалик катта туя карвонлари, у ёқдан-бу ёққа чопишиб юрган отлиқлар ва шошиб-пишиб юрган яёв одамлар кўрилмаган эди. Мўғуллар ғарбга юриш қилармиш, деган овозанинг чин ёки ёлғон эканини билиш учун ҳамма ошиқар эди.

Бадқовоқ кампир хотинларга ўхшаган кўса мўғул аскарлари кўча-кўчанинг бошидан шаҳарга кира бошлаганда олағовур қилиб юрган оломон бир-бирига қараб жим бўлиб қолди ва четланди. Юзлари офтобда қорайган ҳам кирланган мўғуллар остларидаги пишқириб турган пакана асов отларининг бошини тортмай оломонни босиб-янчиб ўтаверди. Улар кўчанинг икки томонига қулочкашлаб қамчи уриб, анграйиб қолган кишиларнинг бошига туширар эди.

• Аскарларнинг ҳаммаси ҳам шаҳар бозорининг ўртасидаги катта майдонга қараб юрди. Уша ерда Чин-

¹ Чингизхоннинг мўғул-татар аскарлари Ўрта Осиёга 1220—1225 йилларда юриш қилганлар ва уни батамом босиб олганлар.

гизхоннинг машҳур набираси вилоят ҳокими, Танғит хоннинг кошинкор баланд пештоқли саройи бор эди, мўғуллар отларининг тизгинини белларига қистириб, ҳар ер-ҳар ерга тўп-тўп бўлиб йиғилишди. Улар яқин ўртадаги ҳовлиларнинг дарвоза ва эшикларини суғуриб, яқинроқдаги боғларнинг дарахтларини кесиб келиб гулханлар ёқишди, улар ҳовлиларга бостириб кириб, озиқ-овқат ва қўлларига тушган ҳамма нарсаларни олиб чиқдилар. Кейин гулханлар атрофида ўтириб қозон-қозон пиширилган сергўшт, ёғлиқ сўк маставага сут қўшиб ичишди.

Булар ўзларининг Шарқдаги узоқ саҳроларидан Сигноқ шаҳрига келиб тушган Чингиз наслидан бўлган ўн бир хонзоданинг олдинда юрадиган илғор турғовутлари¹ эди.

Мўғул-татар² аскарларининг асосий лашкари буларнинг кетидан шошилиб келмоқда эди. Бунда уларни ана келади-мана келади деб кутиб туришган эди.

Мўғул аскарларидан безиллаб қолган Сигноқ аҳолиси уларнинг қисик кўзлари нимага тикилса, шуни индамасдан берадиган бўлиб қолди. Бундан ўн беш йил илгари ёвуз Чингизхоннинг босиб келиб талон-торож қилгани халқнинг эсидан ҳали чиқмаган эди. Ушанда бутун мамлакат шаҳар ва қишлоқлар аланга ичида қолган, эс-ҳушидан айрилган аҳоли йўлларда қочиб юрар эди. Мўғуллар тинч аҳолини ҳам аямай савалаган, ҳунармандларни узоқ мўғул юртига қул қилиб олиб кетган эди. Хотинлар билан болаларни эса ўлжа деб, ҳайвонни бўлиб олгандай, ўзаро бўлиб олган эдилар.

Бирмунча вақтдан кейин қирғин тўхтаб, мўғул қўшинлари шарққа қараб қайтиб кетганди. Тоғларга, тўқайларга яширинган халқ, вайрон бўлган маконига

¹ Турғовутлар — хонни қўриқлаб юрадиган махсус қўриқчи аскарлар.

² Мўғул-татар аскари деганнимиз икки халқдан тузилган аскер эмас эди. У вақтларда «мўғул» ва «татар» деган икки халқ йўқ эди. Бу номлар бир халқнинг икки турли аталишигина эди. Фақат анча вақтлар ўтгандан кейин Шарқий Европадаги туркий тилда гапирадиган халқлар «татар» деб аталадиган булди. Чингизхон ўнун ва Керулен деган дарёларнинг бўйини макон этган кичкина бир халқдан чиққан бўлиб, бу халқ «мўғул» деб аталар эди. Чингизхон кўп халқларни бўйсундириб, улуғ хоқон бўлиб олгандан кейин у, ўз қўл остидаги Марказий Осий халқларини «мўғул» деб аташни буюрган экан.

секин-аста қайтиб кела бошлади. Улар яна қуриб қолган ариқларни қазиб сув келтирди, қолган синч ва тўсинларни йиғиштириб уй солиб олди. Бой савдогарлар мўғулларга солиқ йиғувчи бўлиб хизматга кирди, кўп ўтмай улар яхши-яхши уйлар солиб янги боғу роғлар қуришди. Кеккайган узун соқол имомлар мўғуллар бўлгатиб кетган масжидларни тозалашди. Баланд минорга ва мезаналарда ўткир овозли муаззинлар илгаригидай ҳар куни оҳангдор овоз билан беш вақт азон айтиб, мўмин-мусулмонларни ихлос билан намоз ўқишга ундайдиган бўлди. Намозга сусткашлик қилган, азон товушини эшитиб туриб масжидга келмайдиган кишиларни муҳтасиблар, раислар илгаригидек ётиқизиб дарра урадиган бўлди.

Мўғул хонзоларнинг Сигноқда ўз илғор отлик аскарлари билан тўсатдан пайдо бўлиб қолишлари¹ Сигноқ аҳолисини жуда чўчитиб юборди. Вилоят хокими Танғитхон атрофдаги бошқа хонларга ўз йигитларини юбориб, Осиёни истило этган Чингизхоннинг отоқли ворисларини кутиб олиш учун тезлик билан қўй, той, қимиз ва бошқа озиқ-овқат бериб юборишларини талаб қилди. Шарқдан келаётган бу шафқатсиз ғолибларни жойлаштириш учун ерли аҳоли Сайхун² дарёсининг бўйига бир неча минг ўтов тикиб қўйди.

ОЛТИНЧИ БОБ

Енгилмас саркарда

Субутой баҳодирнинг тумани³ ҳамма ёқни чангитиб, ўқдай учиб Сигноққа қараб келмоқда, чанг-тўзон осмонни булутдай қоплаб олган, энг олдинда қизил жийрон от минган юз нафар разведкачилар тўдаси йўртиб келмоқда. Булар кетида юз нафар бўз от минган тўда келмоқда. Булардан кейинроқда умрида енгилмаган, бир кўзли, буюк мўғул саркардаси Субутой баҳодир келарди. Унинг шуҳрати жуда ҳам катта. Калка⁴ дарёси бўйидаги қирғинда қипчоқларни ҳам, русларни ҳам

¹ 1237 йил кўкламида.

² Сайхун — Сирдарёнинг қадимги номи.

³ Туман — 10 000 суворийдан тузилган алоҳида корпус. Субутой баҳодир Чингизхоннинг буюк саркардаси.

⁴ 1224 йил.

енган, хитойларнинг учта пойтахтини вайрон қилган, йигирма хил халқни бўйсундирган шу Субутой баҳодир эди.

Серёл, қора думи ерга теккудек узун саман йўрғанинг устида Субутой букчайиброқ ўтирарди. Эгасини алла-лагандай от гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа тебраниб бир хилда йўрғалаб борарди.

Субутой баҳодир йигитлик чоғидаёқ бир урушда қўлидан ярадор бўлган, қилич мушак гўштини кесиб кетган, шундан бери ўнг қўли ёзилмайдиган бўлиб қолган эди. Бир зарба юзига тегиб, ўнг кўзи оқиб тушган, юзида ўнг қошидан тортиб жароҳат тиртиғи бор, чап кўзи бақрайиб қараб, кишининг кўнглидаги сирларини билиб тургандай бўлади. Қўл остидаги аскарлар унга «панжаси кесилган йўлбарс» деб ном қўйганди. «Субу-бутой қопқондан қутулиб чиққан ярадор йўлборсга ўхшайди. У душманнинг ҳийла-найрангларини ва хавф-хатарни олдиндан оқ билиб олади. Бу билан бирга юрсанг дард қолмайсан!» дейишарди йигитлар. Бобосининг юришларини давом этдирадиган набираси Ботухонни тарбиялаб, унга ҳарбий маслаҳатчи бўлиб юришни Субутой баҳодирга Чингизхоннинг ўзи топширган эди.

Сигноқ шаҳрининг машҳур одамларидан бир қанча вакиллар шаҳардан ташқарида катта йўл устидаги азим туп сада қайроғочнинг кўланкасида туриб мўғулларни кутиб олиш учун пешвоз чиқишган. Булар орасида узун соқолли имомлар, қозилар, катта савдогарлар бор. Булар меҳмон қилиш учун кумуш баркашларда турли ноз-неъматлар ва тортиқ қилиш учун жўра-жўра шойи ва атласлар олиб чиқишган. Минглаб томошабинлар бир-бирларини итаришиб тиқилишарди. Вакилларнинг мақсади донгдор саркардани, бойиб кетган бир савдогарнинг янги солдирган ҳашаматли уйига чақириб меҳмон қилиш, мармар ётқизилган ҳаммомга тушириб, шафтолизор боғдаги ҳовуз ёнида хушбўй гуллар орасидаги супаларга ўтқизиш дам олдириш эди.

Мўғулларнинг илғор тўдаларидан бир қанчаси ўтиб, Субутой баҳодир вакилларнинг тўғрисиغا етиб келганда имомлардан бири олдинроққа чиқиб, назокат билан:

— Э, жаноб олий, аслзода! Паҳлавонлар паҳлавони!..— деб сўз бошлади.

Субутой бахмал, кимхоб ва олабайроқ тўн кийган оқсоқолларга, баркашлардаги шойи ва атласларга, ҳар хил мева-чевалар ва асалдай чўгири қовунларга қайрилиб ҳам боқмади-да, отнинг бошини шартта буриб кетаверди. Саман йўрға шимол тарафга бурилди ва бешикдай бир маромда тебраниб, шаҳардан нари, саҳро томон патирлаб кетди.

Отоқли хонлардан бир нечаси билан вакил¹ Субутойга зўрға чопиб етишди, отлари оппоқ кўпириб кетди. Улар энтिका-энтика чақира бошлашди:

— Тўхтангиз! Шошиб қаёққа борасиз!.. Куюкхон² билан вилоят бошлиғи Танғитхон сизни саройга келсин деб ёрлиқ юборди, саройда зарур бир кенгаш бор экан...

Субутой баҳодир бу таклифни эшитиб, боришга розилик билдиргандай бош ирғаса ҳам, йўрғаси аввалгича бир маромда, қадамини секинлатмай, саҳрода йўрғалайверди. Ахири Субутой хириллаб:

— Баҳодир бормайди!.. Баҳодир олтин хўрозга дон беради,— деди-да, тизгинни силкитиб қўйди, саман йўрға эса сувлугини чайнаб, қаттиқроқ йўрғалаб кетди. Бутун саҳрога чўзилиб келаётган мўғул суворилари буни кўриб, бирдан чопиб кетишди-да, дарров Сигноқдан узоқлашиб, кўздан ғойиб бўлишди.

Лашкар Сайхун дарёсининг бўйида очиқ бир саҳрога келиб, капаларини тикиб шовқин-суронли лашкароҳ қурди. Кечагина бу ерга катта-катта сариқ туялар карвони ўтовлар олиб келиб тиккан, бир қанча қуллар тўқайдан қуруқ қамиш ўриб келиб гулхан ёққан ва даҳшатли йўлбошчини кутиб, хитойи мис қозонларда палов дамлашиб, той гўшти пиширилмоқда эди.

Субутой баҳодир ўзига атаб тикилган ўтовнинг олдига келиб отдан тушди, ўтовга қадалган найзанинг учига қўтоснинг шохи билан бир тутам от думи боғлаб қўйилган эди. Ўтовнинг гилам тутиб қўйилган эшигида тумтайган икки соқчи пойлоқчилик қиларди. Эшикнинг икки ёнида иккита катта сариқ бўрибосар мўғул итлари занжирга боғлаб қўйилган, улар қозондаги гўшларнинг ҳидига тоқатсизланиб, акиллашиб қўярди.

¹ Вакил — Вилоят бошлиғининг сарой назоратчиси.

² К у ю к х о н — Чингизхоннинг набираси, мўғул тахтининг во-
рисси.

Баҳодир ўтов ичига кирди. Уйнинг ўртасига ёқилган гулханда хитой мис қозонида гўшт пишиб турарди.

Оппоқ узун сочи елкасига тушиб турган, қулоғида катта жез зираги бор қари бир қул оёғидаги кишанни шалдиратиб уйга кирди-да, кўк пиёлани баҳодирга тутди. Субутой соғ чап қўли билан ундан бир сиқим тариқ олди. Кераганинг ёнида мудраб хурпайиб турган тилла ранг хўроз уйғониб, катта думини силкитди-да, эшик олдига бир неча қадам юриб келиб тўхтади. Хўроз оёғидан ингичка кумуш занжир билан боғлаб қўйилган эди.

Субутой баҳодир сиқимидаги тариқни хўрознинг олдига сочиб юборди. Хўроз бошини бир тарафга қийшайтириб, гўё бир нарсага қулоқ солаётгандай, бир оз қараб турди-да, тариқни титкилаб, чўқилай бошлади. Субутой қизиқиб бошини қийшайтириб кузатиб турди. Хўроз жиғилдонини тўлғизгандан кейин, бўйинини юқорига бир чўзиб қўйди-да, қанотларини қоқиб, ўзининг огоҳлантирувчи чақирғини қилиб қичқирди.

Бунга жавобан лашкаргоҳнинг ҳар ер-ҳар еридан бир неча хўрознинг қичқиргани эшитилди.

— Кичкинагина қуш бўлса ҳам, бутун лашкарни қўзғатади! — деди Субутой баҳодир, шундан кейин у хотиржам бўлгандай, букилиб, оқсоқланиб, гулханнынг орқасига кигизга ўтиб, бароқ ит терисидан қилинган пўстакнинг устига бориб чўзилди.

ЕТТИНЧИ БОБ

Имомларнинг мушукули

Вилоят ҳокими Танғитхоннинг баланд дарвозаси олдига йўл-йўл ола байроқ қизил шойи тўн кийган ба-совлат икки мўйсафид келиб тўхтади. Буларнинг бири кафтига катта қизил бир олма қўйиб, иккинчиси бир даста янги узилган оқ атир гул тутиб олган. Улар қўлларисидаги тортиқларини, гўё чинни пиёлага лиммо-лим тўлдирилган оби замзам чайқалиб кетмасин дегандай,

¹ Уша вақтларда карвонбошилар ёки қўшин қўмондонлари узоқ сафарга чиққанда ўзлари билан бирга хўроз олиб юришар экан. Хўроз кечалари қичқириб, маълум вақтда уларни уйғотар, кундузлари қай вақт бўлганини билдирар экан ва қисман ҳозирги замон соати вазифасини ўтар экан.

бир тантана билан олиб келмоқда. Яна ҳам муътабарроқ кўриниш учун мўйсафидлар кетларига йигирмата оч ва ориқ муллаваччани эргаштириб олганлар. Чолларнинг бошларидаги саватдай катта оппоқ саллалари, яхшилаб таралган узун соқоллари, серташвиш ва виқорли юзлари — уларнинг табаррук имом ёки эшонлар¹ эканлигига, осий бандалар билан зумуррад кўкдаги арш аълода турувчи қудратли оллоҳ ўртасида воситачилик қиладиган муллалар эканлигига далолат қиларди.

Дарбозабонларга, боққа ҳеч кимни киргизилмасин деб қаттиқ ёрлиқ берилган эди. Муллалар дарбозабонлардан бош вакилни чақириб беришни илтимос қилдилар. Анча вақт кутиб туришгандан кейин, вакил ичкаридан ташвишланган, ҳовлиққан ҳолда чиқиб келди. Бошидаги салласи сирғилиб гарданига тушиб кетган вакил манглайдаги терини тинмай бармоғи билан сидириб турарди. Дарбоза ёнида турган кишиларни кўриб вакил, худонинг азиз бандаларини узоқ кутдириб қўйгани учун узр сўради.

— Танғитхон менга мўғул хонзодаларнинг ҳамма истакларини ҳеч бир сўзсиз бажар, деб ёрлиқ берган эди. Хонзодаларнинг ҳар бири саройга отлари, қарчиғайи, този итлари ва навкарлари билан келишди. Ҳаммасини ўзига лойиқ жойга ўрнаштириш, ҳаммасини боқиш,— шунча ишни бажариш осонми, ахир? Хўш, келинглар, хизмат тақсирлар?— деб мулозимат қилиб турди.

Имомларнинг ёши улуғроғи сўз бошлади:

— Улуғ шаҳзодалар Сигноққа келганларидан берли ҳар бир намозда уларни дуо қилмоқдамиз. Эшитишимизга қараганда, кофирларга қарши улуғ юриш бўлар экан — оллоҳ кофирларнинг жазосини берсин! Энди биз оллоҳ таолога илтижо қилиб, юришнинг ғалабали бўлиши учун, шаҳзодалар душманни янчиб ташлаб, шон-шарафлар билан қайтишлари учун уларни, хусусан энг улуғларининг номини ҳутбада² ёд этиб дуо қилишимиз керак.

¹ Э ш о н л а р — мусулмонларнинг «тариқат» деб аталган маърабанинг бошлиқлари; у вақтларда онгсиз халқ буларни каромат кўрсатадиган авлиёлар деб билган.

² Ҳ у т б а — шариатга мувофиқ жума куни ўқиладиган катта жамоатли намозда имом минбарга чиқиб халққа ваъз-насиҳат қи-

Вакил бир хўрсиниб қўйиб деди:

— Ҳаммаси бўлиб бу ерга ўн бир хонзода¹ келган, аммо буларнинг энг улуғи ва энг ўжари Қуюкхон. Бу хонзода ҳозирги хоқоннинг² ўғли ва бутун мўғул хоқонлиги тахтининг вориси — валиаҳдидир. У эрталаб бир ёрлиқ чиқарса, кечқурун уни бекор қилиб, бошқа фармон чиқаради, бўлар-бўлмасга атрофга чопар юборади, қўл остидаги кишиларга буйруқ берса бақириб-чақириб удағайлайди, ер тепинади, ўзига ёқмаган кишини қўлидаги суякдан қилинган куракчаси билан қулоқ-чаккасига аямай солади... Хуллас, ҳаммани жонидан тўйдириб, ишни чалкаштириб юради. Эшитганим рост бўлса, лашкарнинг энг катта бошлиғи шу бўлар эмиш. Ҳанги эшак йўлборсларга бошлиқ бўла олармиди?

— Худонинг ўзи сақласин бизни ундайлардан! — дейишди чоллар. — Эшитишимизча, лашкарга, жойинг жаннатда бўлгур Жужийхоннинг ўғли, ёш Ботухон бошчилик қилар эмиш! Шу гап ростми?

— Бир оллоҳнинг ўзи билади, буни! — деб жавоб берди вакил шивирлаб. — Айтишларига қараганда, Ку-

лади. Худони мақтаб, пайғамбарга раҳмат айтгандан кейин юрт устидаги мусулмон дини подшоҳини мақтаб, халқни уларга итоат қилишга ундайди. Ҳутбада кимнинг номи аталса, ҳутба шунинг номига ўқилган бўлади. Мўғул подшолари мажусий, бутпараст бўлсалар ҳам хушомадгўй муллалар шариатга хилоф равишда уларнинг номига ҳутба ўқишмоқчи. (Тарж.)

¹ Фарбга бўладиган улуғ юришда қатнашиш учун Чингизийлардан ўн бир хонзода келган. Улар Чингизхон сулоласининг беш тармоғига мансуб эдилар: 1) Чингизхоннинг ўлиб кетган катта ўғли Жужийхоннинг: «Ботухон, Ўрдухон, Шайбонийхон ва Танғитхон деган ўғиллари (Шайбонийхон кейинроқ қўмондон бўлиб, шуҳрат қозонган); 2) Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатойхоннинг ўғли Ҳайдар билан унинг ўғли Бўри; 3) шу вақтларда тахтада ўтирган хоқон Уғдайнинг ўғиллари Қуюк (бу, кейинроқ бир оз вақт улуғ хоқон бўлиб турди) билан Қадан; 4) Чингизхоннинг тўртинчи ўғли Тулийхоннинг ўғиллари — Бужак билан Мангу (Ботунинг дўсти, кейинроқ Ботунинг кўмагида улуғ хоқон бўлган) ва ниҳоят, Чингизхоннинг кенжа ўғли Қулкан (кейинроқ Коломна атрофида руслар билан бўлган жангда ўлдирилган). Бу хонзодаларнинг ҳаммаси ҳам бу юришда урушиб олинадиган ерларнинг ҳоқими бўлиш ниятида эдилар.

² Хоқон — хонларнинг хони деган сўз бўлиб, тарих китобларида баъзан қоон, қоғон шаклларида ҳам ишлатилади. (Тарж.)

юкхон билан Ботухон бири-бирининг кўзини ўйиб олишга тайёр эмиш.

— Қандай замонларга қолдик-а!— дейишди кексалар.

— Яқинда Ботухон бу саройга, оғаси Танғитхоннинг олдига, бешта отлиқ йигити билан келиб кетди. Ботухоннинг бу келишидан Танғитхон хурсанд бўлмади. Ака-ука кўзларига қон тўлиб, бир-бирлари билан жанжаллашдилар. Ботухон: «Азиз бобомиз Чингизхон қилган васиятида мамлакатимизнинг ғарбий чегарасидаги вилоятларнинг ҳаммаси менга берилган. Фақаг менинг ёшлигим ва Хитойдаги жангга кетиб қолганлигим учун, бу ерларни сен бошқариб тургансан... Энди ўз улусимни ўзим бошқараман...» деди. Танғитхон эса: «Ўн йилдан бери бу ерда сенинг қорангни ҳеч ким кўрмаган... Сенинг изларинг босилиб кетган. Энди бу ернинг ҳукмдори менман... жўна, Хитойингга, қайт!» деб бақирди ва ўз навкарларини чақирди. Ботухон ҳам бақирди: «Итдай ириллаганинг билан, йўлборсдан қўрққан эшакдай қалтираб турибсан-ку, тагин менга дўқ қиласан. Ота мерос юртимни яхшиликча ўз эркинг билан бергинг келмаса, юртимни қўлингдан олиб, ўзингни қул қилмасамми!» деб қўлини иягига қўйиб янди. Шу вақт навкарлар қилич яланғочлаб ҳар тарафдан чопиб келишди. Ботухон югуриб эшикка чиқди-да, сакраб отига миниб: «ҳайт» деб жўнади, унинг қаёққа кетганини ҳеч ким билмай қолди...

Хўш, энди биз кимнинг отига ҳутба ўқиймиз? Бу иккисидан қайси бириси катта бошлиқ бўлади? — дейишди имомлар.

— Мен бир кичик хизматчиман, қаёқдан билай кимнинг катта бўлишини!— деди-да, вакил дарвозадан кириб кетди.

Иккала имом ҳам бошларини чайқаб, қўлларидаги гул билан олмани қўйинларига тикиб қўйишди ва бармоқларини лабларига қўйиб, энди нима бўлди, дегандай жимгина бир-бирларига тикилишди.

— Ақлу фаросатнинг гапига қулоқ солсак, ҳозирча ҳеч бировининг ҳам номига ҳутба ўқимай, сабр қилиб турганимиз яхшироқ!— деди бир имом.

— Бу, бепарволик бўлади-ку.

Ақл ва эҳтиёткорлик ҳақида баҳслашиб иккала имом орқаларига қайтиб кетишди.

Куюкхоннинг куракчаси

Чингизхоннинг набираси — мўғуллар қўл остидаги бутун мамлакатларнинг буюк хоқони Угдайнинг ўғли ҳам валиаҳди — Куюкхон бир куни Сиғноқ шаҳари ҳокимининг саройини ташлаб чиқиб кетди-да, шаҳардан анча олисроқда, саҳродаги бир тепаликнинг устига бориб ўзининг пушти рангли чодирини тиктирди. Чодир тикилган тепаликдан катта бир сойлик кўриниб турарди, бу жойга кетма-кет лашкар¹ келиб тушар ва куран²-куранга бўлиниб, ўтовларини тикиб жойлашар эди.

Куюкхоннинг чодир атрофига тигиз доира қилиб жуда кўп ўтовлар тикилган. Бу ўтовларга қўриқлайдиган махсус аскарлар: қабила бошлиқлари ва отоқли оқсоқолларнинг ўғилларидан териб олинган хоннинг посбон йигитлари, турғовутлар турар эди. Ўтовларнинг орасига тортиб қўйилган арқонларга хоннинг отлари боғлаб қўйилган. Сайислар бу отларни жуда папалаб боқишар ва ёпиқлар билан шундай ўраб қўйишардики, отларнинг фақат қулоғи билан думи кўринарди. Бу отларнинг ҳаммаси ҳам кам топиладиган қиммат баҳо отлар бўлиб, Куюкхон овга чиққанда йигитлари атрофдан овни бир ерга қисиб ҳайдаб келар, бундай вақтларда югурик ва чаққон отлар керак эди. Шунда Куюкхон бу отлардан бирига миниб, овнинг кетидан қувлаб тутишни ва ҳаммага кўз-кўз қилиб мақтанишни яхши кўрар эди.

Куюкхон ҳамма ишда бобоси Чингизхон тарафидан расм қилинган тантанали одатларга тақлид қилишни яхши кўрарди, шунинг учун у ўз чодирининг олдига

¹ Шарқ тарихчиларининг баён қилишига қараганда ғарбга килинган бу юришда 4 минг чамаси асосий мўғуллар (гвардия) билан 30 минг чамаси татар аскари қатнашган. Мўғуллар билан татарлар лашкарнинг асосий ўзаги бўлиб, илгари силжиган сари буларга йўл-йўлакай ҳар хил қабила халқларидан отлиқ аскарлар қўшилиб бораверган, натижада 200—300 минг чамасида катта бир отлиқ қўшин тўпланган. Буларнинг орасида, айниқса қипчоқлар кўп бўлган. Қипчоқ деган — бу умумий номдан ҳозирги қозоқ, қирғиз ва бошқа кўчманчи туркий тилда гапирадиган халқларнинг аجدодларини тушуниш керак.

² Куран — мўғулча (кюрень) деган сўз бўлиб, ўртасига бошлиқнинг ўтови жойлаштирилиб, доира шаклида қурилган кўп ўтовлар деган маънодадир.

Чингизнинг туғи сингари беш қийиқли баланд қора туғ тиктириб қўйди. Туғнинг ўртасида бир суворийнинг зар билан тикилган сурати бор, суворийнинг танаси одамга, боши эса баҳайбат махлуққа ўхшайди, бу сурат мўғул лашкарларига урушда далда бериб қўллайдиган уруш тангриси — Сулданинг расми эди.

Шомонларнинг эътиқодича, уруш тангриси Сулда кўзга кўринмасдан, Чингизхоннинг ҳамма юришларида бирга юрган, Сулданинг мадади орқасида Чингизхон дунёни титратган ғалабаларга эришган. Чингизхон ма-на шу тангри Сулда учун ҳар доим яйдоқ қора кўзли бўз отни бирга олиб юрар экан. Чингизхоннинг наби-раси Қуюкхон ҳам ўз чодирини олдига усти эгар кўрма-ган бўз отини боғлатиб, кеча-кундуз икки шомонга боқтириб қўярди.

Чодирнинг олдида икки ерга гулхан ёқиб қўйилган. Ҳамма ёғига укпар, қўнғироқ тақиб, белларига кигиздан қилинган қўғирчоқлар осиб олган шомонлар гулхан атрофида кеча-кундуз чирманда чалиб, ўйин тушиб турарди.

Чодир тикилган тепага тўрт мўғул аста чиқиб келди. Уларнинг қўлларида орқаларига қилиб ушлаган биттадан садоқ ўқи бор. Бу мўғуллар қийиқ оёқларини катта-катта босиб, олдинга энгашинқираб келмоқдалар. Улар гулхан ёнига келиб шомонларга таъзим қилиб туришди. Ўйин тушиб ётган шомонлар буларни муқаддас ўт билан алас-алас қилиб, ёмон ўй-ниятлардан халос қилдилар. Мўғуллар чодирнинг олдига келганда эшикнинг ёнида турган икки турғовут қўлларидаги найзаларини айқаштириб ерга ўтирди-да, энгашиб остонага қараб турди. Мўғул одатига кўра, улуғ одамлар ўтирган уйга кирадиган киши эшикнинг пардасини садоқ ўқи билан эҳтиёт қилиб кўтариши ва оёқларини остонага теккизмасдан ҳатлаб ўтиши лозим эди. Шундай қилинмаса, мўғуллар эътиқодича, тангрининг ғазоби келиб, момақалдироқ қалдиратиб, уй эгасини чақмоқ билан урар эмиш. Шу сабабли икки турғовут, келган кишилар қандай қилиб кирар экан, деб уларнинг оёқларига диққат билан қараб турди.

Тўрт жангчи бирин-кетин найзаларнинг тагидан ўтиб, остонадан ҳатлаб уйга кирди. Улар оппоқ кигизнинг устига чўкиб, таъзим билан иякларини кигизга теккизиб туриб:

— Улуғ хонимизга шон-шарафлар бўлсин, душманларингиз ер билан яксон бўлсин, сояи давлатингиз бошимизга паноҳ бўлсин!— дейишди.

— Берироқ! Менга яқинроқ келинглари!— деган жавоб эшитилди чодирнинг тўридан.

Жангчилар юқориоққа эмаклаб бориб, бошларини кўтаришди.

Чодирнинг тўрига қўйилган пастроқ катта тахтнинг устида қорни катта семиз ёш йигит чордона қуриб ўтирарди, тахт асл тошлар, фил суяги ва олтин билан гул солиб безатилган эди. Йигитнинг бошидаги тўқ сариқ қалпоғида хосиятли қуш саналадиган оқ қўтоннинг пати ҳилпираб турарди; бу, Чингизхон наслидан чиққан хонзодалар белгиси эди. Йигит устига олтин аждар сурати солиб тикилган енгсиз шойи нимча, оёғига қизил сахтиёндан тикилган баланд қийшиқ пошнали мирзойи кавуш кийган эди. Тахтда ўнг ёнида — ҳукмдорлик белгиси бўлган олтин гулли темир гурзи, чап ёнида — фил тишидан қилинган узун куракча ётарди.

Куякхон қаршисида тиз чўкиб ўтирган тўрт мўғулга қисик кўзларини тикиб:

— Тағин икки қўллариңни бурунлариңга тикиб, қуруқ қайтиб келдиңларми? Униң камари қани? Қалпоғи қани? Униң ёқут кўзли тугмалари қани?..— деди.

Хон суяк куракчани олиб, мўғулларнинг қулоқ-чаккасига ура бошлади. Улар безрайганича тўнкадай қотиб тураверди. Чаккаларига ҳар бир зарба шарақлаб тушган сайин бошлари кенг елкаларига чўкиб кетаётгандай бўларди.

— Бизни кечиринг, подшоҳи олам!— деб бошларини яна кигизга теккизиб таъзим қилишди.

— Олдин сен гапир, Мункасал! Ҳаммасидан кўра сенин ақлинг расороқ.

— Ҳозир айтаман, хоқоним! Осмондаги юлдузга қўл чўзган Ботухон, Субутой баҳодирни ташлаб, беш нафар навқари билан Сигноққа келибди деб эшитдик...

— У Субутой баҳодир билан уришиб қолибдими?

— Буни билмадим...

— Вой аңқовлар! Шунда нега уни тутиб олмадиңлар?

У, тўппа-тўғри акаси Танғитхоннинг саройига бориб тушибди. Икковлари ҳам роса жанжаллашиб, қаттиқ бақиршибди. Танғитхон: «Ўлдириңлар буни!» деб

навкарларини чақирибди. Ботухон сўка-сўка чопиб чиқибди, отига сакраб миниб жўнаб қолибди...

— Сизлар унинг кетидан қувдингларми? Қаёққа кетди?

Мўғуллар бошларини яна ерга қўйиб, таъзим қилишди.

— Сенлар жангчи эмассанлар! Гирт аҳмоқсанлар! Сенлар одам эмас, оқсоқ эшаксанлар!..— деб чинқирди Куюкхон ҳамда уларнинг сўзига ишонмагандек, шивирлаб гапирди:

— Югуринглар, шаҳар атрофини изланглар! Менинг ёвуз душманимни топиб келинглар! Устида кўк чопони бор, чопонида олтита ёқут кўзли тугмаси бор... Кимки уни тутиб олиб бўғиб ўлдирса, уни юзбоши қилиб қўяман!.. Мингбоши қилиб қўяман!.. Агар яна қуруқ қайтиб келсанглар, агар ўша мақтанчоқ бошлиқ бўлиб, жаҳонгир бўлиб кетадиган бўлса, у вақтда мендан яхшилик кўрмайсанлар! Жаллодларга буюриб қулоқларингни кестираман, умуртқаларингни уздириб ташлайман! Шунини эсларингдан чиқарманглар! Қани, энди тез жўнанглар!

Жангчи мўғуллар, орқалари билан юриб бориб, ўртасига кумуш зар билан лайлак сурати солинган парда эшик орқасига ўтиб ғойиб бўлдилар.

Т У Қ Қ И З И Н Ч И Б О Б

Жасур Назар Қаризак

Чол Назар Қаризак Сигноқ бозоридан ўз овулига серташвиш, бесаранжом бўлиб қайтди.

— Бу хабарлар кўнгилни безовта қилиб қўйди-ку!— деб мингиллаб қўйди.— Яхшиси ўзимнинг Бояндар хонимга борай, бу миш-миш хабарларнинг рост-ёлғонлигини унинг ўзидан сўрай.

Назар шошиб-пишиб кийина бошлади:

— Қизтуғмас кўриб қолмасдан, тезроқ кетиш керак! У кўриб қолса тагин, лақиллаб юргандан кўра болаларингга боқишсанг бўлмайдами, деб жоврайди... Жовраш хотинларга одат бўлиб қолган. Бошида эри қамчи ўйнатиб турмаса хотинлигини унутади, эрни ҳурмат қилишни ўргатиб қўйиб унга!..

У, қора чопонини эгнига кийди. Назар, эскиб кетган чопоннинг сузилиб йиртилиб бораётганини куриб, эчки терисидан қилинган узун пўстинини устидан кийиб олди ва белини қайиш камар билан сириб боғлади. Хуржундан тоб ташлаган тор пошналар сариқ этигини олди, (бу этикни Назарнинг мархум отаси бирор қўшни элни босиб келиш учун борганда киярди) бошига сангсанг қулоқчинни бостириб кийди-да, белига қамчисини қистириб олди. Шундан кейин Назар у ёқ-бу ёғига қараб қаддини ростлаб:

— Энди, ҳайбатли Бояндархоннинг кўзига кўринсам бўладиган бўпти!.. Бундай зарур ишни кечиктирмай, тезроқ боришим керак...— деб қўйди.

Назарнинг кенжа ўғли Турғон, овулнинг қулунларини далада болалар билан боқиб юрган еридан югуриб келди. Турғон, отасини кўриб ҳайрон бўлганидан оғзи очилиб: «Нима бало бўлди? Отам эчки тери пўстинини кийиб олибди? Шундай иссиқда-я! Қаёққа бормоқчи» деб ўйлади.

У «мен ҳам бирга борай-чи!» дейишга оғзини жўпласа ҳам отасининг койишидан қўрқди. У қисилиб-қимтиниб эшик олдида қоп-қора кўзларини жовдиратиб, отасининг ҳар бир ҳаракатини кузатиб турди. Шу вақт бизга тиниш етим қиз Юлдуз ҳам ташқаридан уйга кирди-да, Турғоннинг ёнига чўккалади, бу қиз мўғул истилоси вақтида ота-онасиз қолганда Назар чол асраб олган эди. Юлдуз тирсаги билан Турғонни туртиб, кўзи билан Назарни кўрсатиб имлади.

— Бияни тутиб олиб кел!— деб буюрди отаси қатъий.

Турғон қувониб: «Айтганим тўғри келди!» деб ўйлади-да, сойга қараб чопиб кетди ва ўтлаб юрган қари бияни тутиб, суякларини саналиб турган белига ирғиб минди-да, дарров ўтовга қайтиб келди.

Назар бир парча кигиз билан биянинг устини артиб тозалади, устига эски тўқимини қўйиб, унинг устидан чилвир билан танғиб қўйилган шалоқ эгарни қўндирди. Назар эгарнинг устига икки букланган бир парча кигиз солиб, биянинг йўғон қорнига айил тортаётганда у бир оёғини кўтариб қўйди ва қулоғини чимириб Назарнинг сонини тишламоқчи бўлиб бўйинини қайирди, чол буни писанд қилмай айилни қаттиқ тортиб олди.

Назарнинг, чакаги ёпишиб кетган ориқ кампири Қизтуғмас ўчоқ бошида ғивирлаб юриб эрига онда-сонда қараб қўяр, унинг тагин қаёққа отланаётганини сўрашга ботина олмас эди. «Чол ўлгур, тагин бир балони бошламоқчи шекилли» деб ўйласа ҳам, лекин у билан баҳслашишга қўрқди. Фақат шошиб-пишиб бир табақда озроқ ун олиб чиқди-да, юмалоқ-ясси хамир қилиб, қозонда нон пишира бошлади.

Чол ўтовдан чиқиб кетганда:

— Отам қаёққа отланди?— деб шивирлаб сўради Юлдуз, Турғондан.

— Қаёққа бўларди — урушга кетяпти!— деб дадил жавоб берди бола.

— Нима дейсан ўзинг? Қанақа уруш?— деб чўчиб тушди онаси.

— Болалар айтишяпти, яқинда уруш бўлармиш. Ана қара, отам нима қилаётганини кўрмаяпсанми!

Шу вақт Назар ўтовга кириб келиб, кераганинг олдида борди-да, осифлиқ турган чарм қинли эски қилич-ни қўлига олди. У гердайиб пўстинининг устидан қиличининг ингичка тасмасини белига сиқиб боғлади. Хотини ва болалари анграйиб, унинг ҳар бир ҳаракатини кузатиб туришди.

Назар Қаризак қатир-қутир қилиб турган этиклари билан вазмин қадам ташлаб ўтовдан чиқди, бу юришида у ўзига оро бериб, ботирлардек кўринишга тиришарди. У тизгинни ечиб, биянинг бўйнига ташлади. Эгарга миниб олгандан кейин ўтовнинг эшигига кўз қирини ташлади. Хотини, қизил рўмолга, буғи чиқиб турган иссиқ нонларни ўраб берди. Юлдуз югуриб келиб нонни унга узатди. Юлдуз чарақлаб турган қуёшдан қўли билан кўзини паналаб туриб, бирор нарса демасмикин, деб Назарнинг ажин босган юзига тикилди. Назар, ҳозир ўз оиласи қандай ташвиш тортаётганини биларди. Аммо шундай муҳим бир ишни ҳал қилаётганда хотин ва боласини ўз ниятларидан хабардор қилиб қўйиш мумкинми, ахир? У нон ўралган қизил тугунчани шодлик билан қўйнига солди-да:

— Мен Бояндархоннинг олдида кетяпман!— деди гердайиб.

Шундай деди-да, чол отнинг суяги саналиб турган биқинига этигининг пошнасини ниқтади. Бия, сўқмоқ дала йўлидан секин юриб кетди.

Турғон югуриб онасининг олдига келиб, худди отаси эшитиб қоладигандек шивирлаб:

— Мен ҳам Бояндархон олдига отамнинг орқасидан бораман. Унинг уйи унчалик узоқ эмас-ку! Отамдан мен илгарироқ етиб бораман-да, дарров қайтиб ҳам келаман.

— Бора қол, бироқ отангга яхши қараб боргин-чи, у нима қилар экан!

Онаси шундай деб ўтовга кириб кетди. Учай деб қолган ўчоққа бир тутам қуруқ янтоқ ташлаб ўтни пуфлади.

— Жинни-пинни бўлиб қолганми бу? Урушга бориб нима қилиб берар экан бу чол! Биринчи ҳамладаёқ чуқурга думаласа, қайтиб келиш йўқ! Бева қолсам, кимнинг жони ачийди менга?.. Ҳой Турғон, нега имиллаб ўтирибсан? Югур отангнинг кетидан, кўринмасдан орқасидан боравер. Кўриб қолса, аччиғланиб, тутиб савалайди...

Турғон чалворининг липасини шимариб кўтарди-да, отаси кетган томонга қараб чопиб кетди.

У Н И Н Ч И Б О Б

Хоннинг ҳиммати

Мўғуллар ғарбга юриш қилармиш деган хабар тинчгина ёз кунида тўсатдан пайдо бўлиб, қум-тупроқни осмонга совуриб, буталарни қўпориб ва омонатгина ўрнатилган ўтовларни думаятиб кетадиган довулдек, бутун Дашти қипчоққа тарқалди. Чорвасини боқиб тинч ётган кўчманчи халқнинг ҳаётида рўй берган бу катта воқияни элдан элга етказиш учун хабарчилар чор атрофга чопдилар. Юришга улуғ қипчоқ халқининг¹ ўн икки уруғи тугал отланадиган бўлди.

Назар Қаризак дарё бўйида ўсган теракзор оралаб кетди. У, ёмғирдан кейин лойқаб оққан Сайхун дарёси-

¹ Қипчоқлар — туркий тилда гапирадиган жуда катта бир қабила бўлиб, булар ўша замонларда Орол денгизидан Днепр дарёсигача чўзилган кенг ерларда яшаганлар. Русларнинг қадимги китобларида қипчоқлар «половец»лар деб аталади. Европа сайёҳлари уларни «Куманлар» деб атаган. Шарқ ёзувчилари куманларнинг юртини Дашти қипчоқ деб атаса, европалик ёзувчилар — Кумания, деб атаган.

нинг қайнаб оқишига қараб бориб, кенг текисликка чиқиб қолганини ўзи ҳам сезмай қолди. Текисликда ҳар томонга шошилиб кетаётган отлиқлар устларига керага, увуқ, чанғароқ, кигиз, қоп, қозон-ўчоқ ва кўчманчи элнинг уйларида бўладиган ис босиб кетган ҳар хил асбоблардан иборат кўч ортган икки ўркачли туялар борарди. Болаларини эргаштириб олган хотинлар туяларни етаклаб, ярим яланғоч қуллар қўй ва сигир ҳайдаб борарди. Одатда сув сепгандай жимжит дала тўс-тўполон бўлиб, қандайдир ташвишли ғалати бир иш бўлаётгандек эди.

Шундай қилиб, ниҳоят, Назар Қаризак, Бояндархоннинг ўн биринчи хотини турадиган овулга етиб келди. Чол бу ерга келиб ҳайратда қолди: чунки бу ерда ҳамма нарса бурунгидек ўз жойида! Бутун эл олағовур бўлгани ҳолда Бояндархон ҳар вақтдагидек тинч эди. Овулдагилар қарчиғай солиб ов қилишга тайёрлик кўрган эгарлаб-юганлаб қўйилган отлар олдинги оёқлари билан тепинардилар. Чап қўлларига чарм қўлқоп кийиб, қарчиғай қўндириб олган эпчил йигитлар хўжайинларининг чодирини олдида саф тортиб, унинг чиқишини кутиб турарди. Тумшуқлари узун, қотма ориқ тозилар, шу орада, бир-бирлари билан бир неча марта уришиб ҳам олди.

Назар ориқ биясидан тушди-да, биянинг сувлиғини чиқариб, олдинги оёқларини тушовлаб қўйиб юборди, кейин хоннинг чодирини турган тепаликка қараб секин чиқа бошлади.

Кўп ўтмай Бояндархон ҳам чодиридан чиқди. Қуюқ зиёфатдан тўйиб чиққан бўлса керак, юзлари ялтираб турарди. Хон ов кийимларини кийиб, устига сариқ шойи тўн кийиб, унинг этаklarини юпқа теридан тикилган юмшоқ ва кенг чалворининг ичига тиқиб, оёғига эса тумшуғи юқорига қайрилган мирзойи этик кийган. Оқ барра қулоқчининг манглай тарафидаги қундузи юқорига кўтарилиб, орқа тарафи бўйнига тушиб турибди. Йўғон қорнини олача белбоғ билан сиқиб боғлаб, белбоққа сопи гулдор фил тиши дастали ҳинд ханжари таққан.

Сахро ҳукмдори, Назар чолни узоқдан таниди. Хон ўзининг ўткир кўзи билан Назарнинг итоат билан букилиб турган қаддига, этаklарини кенг эчки тери пўстинига ва эгри кўҳна қиличига тикилиб қаради. «Чол би-

роп нарса сўраб келганга ўхшайди,— деб ўйлади хон.— Баъзан оддий кўчманчининг ҳам сўзини эшитиб, кўнглини кўтариб қўйиш ҳам фойдадан холи бўлмайди, токи булар борган жойларида Бояндархоннинг ҳимматини сўзлаб, унинг шуҳратини бутун саҳро халқига ёядилар. Айниқса, ҳозирги вақтда, хонлар узоқ сафарга ҳозирланиб, жангчи йигитлар тўплаётган бир вақтда бундай қилишнинг албатта фойдаси бўлади...»

— Ассалому алайкум хон ҳазратлари! Хон ҳазратларининг йилқиси ҳисобсиз! Олло таоло ҳамиша мол-жонингизга баракат берсин!— деб Назар Қаризак қироат билан дуо қилди ва шунчалик эгилиб таъзим қилдики, пўстиннинг тақир ёқасидан унинг ориқ елкаси билиниб қолди.

Хон тўхтаб қўлини олача белбоғига тиқиб туриб:

— Ваалайкум ассалом, Назар бобо! Хўш, йўл бўлсин, бу занг босган қилични тақиб қаёққа бормоқчисиз?— деди.

— Бутун Дашти қипчоққа бир хабар тарқалди.

— Хўш, нималар эшитдингиз?

— Ҳозир, улуғ хоним, ҳозир айтай! Бугун Сигноққа бозорга борган эдим. Овқатланай деб ошхонага кирдим. Мансабдор, амалдор кишиларнинг суҳбатларида бир чеккада ўтириб қулоқ солдим. Уларнинг орасида қиммат баҳо шойи тўн кийган бир савдогар жуда ҳам сўзамол киши экан. Бизга ўхшаш кишилар билмайдиган, етти ухлаб тушига кирмайдиган нарсалар тўғрисида сўзлаб берди. У мўғул хонларига озиқ-овқат ташиб, улар билан тез-тез сўзлашиб турар экан. Бу киши «бутун оламни ларзага келтирган» буюк Чингизхон наслидан чиққан энг отоқли мўғул хонзодалари Сигноқ шаҳарига келганини эшитибди.

Бу янгиликлар хонга қандай таъсир қилганини билиш учун Назар чол гапни тўхтатди. Хон батамом бепарво турар, ҳамма нарсадан хабардордек кўринган қудратли хоннинг нималарни ўйлаётганини билиш қийин эди. Фақат ёнидаги йигитларгина чолнинг нима деяётганини эшитгуси келиб, бир қадам олдинроқ силжишди.

— Бу хабар рост бўлса керак!¹⁰ деди Бояндархон.— Яна нима гаплар бор бозорда?

— Ўша савдогар, мўғул хонзодаларининг кетидан жуда кўп мўғул, татар қўшинлари келмоқда дейди,

қўшин шунчалик кўпки; қўшиннинг у чети билан бу чети отлиқ кишига ўн кунлик йўл дейди.

— Мўғул хонзодаларининг келганини ҳам эшитдим. Бироқ улар бу ерга нега келган эканлар? Ерларимизни улар аллақачонлар ўзларига қаратиб олган, нима қил деса шунга кўниб келмоқдамиз, халқнинг қимирлашга мажоли йўқ,— бундан ортиқ нима керак уларга? Шу тўғрида ҳеч нарса эшитмадингизми, Назар бобо?

— Айтишларига қараганда, улуғ хоқон Чингизхон дунёнинг ярмини олган экан, қолган ярмини унинг набиралари олмоқчи эмиш.

Бояндархон бош чайқади:

— Унғайми бу иш! Дунёда қанчадан-қанча халқ яшайди, Чингизхоннинг ўзи тирик бўлганда ҳам бир гапи эди! Ҳозир унинг ўрнини босоладиган ким бор? Унинг ақлидек ақл, бошидай бош кимда бор? Бу ишга кўп лашкарни ким бошлаб боради? Ҳой, йигитлар, отимни олиб келинглари-чи!

— Озроқ сабр қилинғиз, хон ҳазратлари!— деди шошиб қолган Назар.— Қадимги отбоқарингизга илтифот қилинғиз! Сахро султонларининг ичида энг қудратлиги ўзингизсиз! Сиздан илтимосим шуки, урушга борадиган бўлсангиз, мени ҳам бирга ола кетинг! Қирқ йил сизга кечани кеча, кундузни кундуз демай ҳалол хизмат қилдим. Буйруғингизни бажо келтириш учун қаҳратон қиш бўронларда юрдим, қалин қорларни кечдим, қартайгунимча хизмат қилдим. Энди беш азамат ўғлим менинг ўрнимни босди, бешови ҳам забардаст йигитлар. Улар шу кунгача йилқиларингизни сақлаб, боқиб келмоқда. Ҳозир улуғ қипчоқ элининг ўн икки уруғи барабар қўзғалиб: «Уйбос, Тўқтабой! Дуют, Тўртой ботир! Йўлида учраган ҳамма нарсани ағдартўнтар қиладиган Давқора, Жерсой! Қиличларингни қайраб, найзаларингни ушлаб отланинглари, ёвга юриш бошланглари!» деб жанговар урон¹ чақириб ёвга отла-

¹ Урон — қилч.ларда ҳар бир қабила ҳар бир уруғнинг ўзига хос шiori ёки «урони» бўлар эди. Урон шу қабиланинг қадимги оталарининг ёки буларга шон-шараф келтирган бир қаҳрамоннинг номи бўлиб, урушда, мушшлашишда бирор жанжал ёки гуруҳбозликда бир қабиланинг одами шу қабиланинг бошқа кишиларини ўз уронларини чақириб атрофларига тўплаб олар эдилар.

най деб турганда, ўғилларим сизнинг отларингизни боқиб юришибди.

Бояндархон яна ҳам улуғворроқ бўлиб турарди. Назар чол қизиб кетиб белидаги эгри қиличини суғуриб боши узра айлантриб қичқириб жанговар урон чақириб юборди, буни кўриб хоннинг чап кўзи салгина қисилди-да, завқланиб бир оз жилмайиб қўйди.

— Сиз абжир жангчисиз, хизматингизни эсимдан чиқармайман! Тиланг тилагингизни!

— Беш ўғлимнинг ҳаммаси ҳам шонли туғингиз остидан бош кўтаришга тайёр, бироқ, уларнинг ҳаммаси ҳам яёв. Улар сизнинг талай бияларингиз қулунларини тулпор от қилиб берган, ўзларида ҳеч бўлмаса биттадан ёмон тойлари ҳам йўқ. Сиз Бояндархон¹ деб бекорга ном чиқармагансиз. Беш ўғлимнинг ҳар бирига эгар-жабдуғи билан биттадан от берсангиз. Улар жангларда сизнинг содиқ йигитларингиз, чопганда қилич, отганда ўқингиз бўлади, нима буюрсангиз бажо келтиради!

Бояндархон чўққи соқолининг учини уч бармоғи билан қимтиб қўйиб, деди:

— Яхши, садоқатли йилқичи, Назар Қаризак! Ўғилларингизга биттадан от берай, бироқ эгар-жабдуқни ўзлари топиб олишсин. Аммо мен ҳеч кимга бекорга ҳеч нарса бермайман. Агар йигитларимнинг ҳар бирига биттадан от бераверадиган бўлсам, ўзимга нима қолади, кейин саҳрода садақа тилайманми. Шунинг учун мендан от олган ўғилларингиз урушдан қайтиб келганда отларимнинг ўрнига устига гилам ёпиқ ёпилган биттадан яхши от келтиришлари лозим, яна: ўғилларингиз урушдан қайтиб келгунча келинларингиз бизга биттадан гилам тўқиб берсин...

— Садағангиз кетай хон, бир оз шафқат қилинги! Гилам тўқишга бизда юнг йўқ-ку.

— Юнгни дарғачидан² оларсиз бўлмаса. Агар шунга рози бўлсангиз, болаларингиз биттадан хоҳлаган отни тутиб минсин. Мен уларнинг ҳаммасини ўзимнинг терма минг йигитимга қўшиб оламан.

¹ Бояндар — мўғулча сахий, мард маъносиди.

² Дарғачи — чорва хўжалигини идора қиладиган бошлиқ. (Тарж.)

— Олий ҳимматлигингиз учун худо умрингизни узоқ қилсин!— деди Назар ва отга минаётган Бояндарга қўл қовуштириб, эгилиб қуллуқ қилди.

Назар Каризак бир уҳ тортиб, қаддини ростлади-да, занг босган қиличини ғилофига солиб қўйиб, мулозимларини эргаштириб шаън-шавкат билан овга чиқиб кетаётган хоннинг орқасидан бошини чайқаб қараб қолди. Кейин ён тарафига назар ташлади ва нарироқ-да тиззасини қучоқлаб чўнқайиб ўтирган Турғонни кўриб қолди. Бола қоп-қора кўзларини отасининг юзига тикиб турарди. Чолнинг юзидаги қайғуни фаҳмлаган Турғон ирғиб ўрнидан турди-да, Назарнинг олдига югуриб борди:

— Нега хафасиз, ота? Мен ҳамма гапни эшитдим. Энди битта ёмон биямизнинг ёнига бешта яхши от қўшилди. Қурумсоқ хонга бешта отини қайтариб бериш қийинми? Нима қийинчилиги бор! Оғаларим урушга боряпти-ку, қайтишда киши бошига бир уюрдан йилқи ҳайдаб келмайдими, ахир.

— Уларнинг урушдан қандай бўлиб қайтишини ёлғиз оллодан бошқа ким билади дейсан, чироғим. Улар йилқи ҳайдаб келадими ёки ўлиги далада қоладими, ким билади?

— Юринг ота, йилқига борайлик! Тезроқ бўлинг, хон айнаб қолмасдан отларни танлаб олайлик. Мен ҳам бирга бораман! Майлими?

Турғон отасини отга миндириб қўйди, ота-бола сўқмоқ йўл билан Бояндархоннинг минилмаган асов минг йилқиси ёйилиб юрган ёққа қараб кетдилар.

У Н Б И Р И Н Ч И Б О Б

Йўқолган от изидан

Арапшо, аранг кўриниб турган бу ёлғиз оёқ сўқмоқдан кўп юравериб, саҳронинг баланд-пасти ёд бўлиб кетган кишидек, адашиб кетишидан хавфсирамай Ҳожжи Раҳимни бошлаб келмоқда. Баъзан у тўхтаб, ерга энгашиб из қарар, баландроқ тепага чиқиб саҳрони кўздан кечирар эди. Арапшо бир ерга келиб тўхтаган вақтда, юра-юра чарчаган Ҳожжи Раҳим қумга ётиб ён-бошлади-да, ҳарсиллаб дам олди. Юришга тоқати қолмаганликдан:

— Қаёққа олиб бораётибсиз мени? Қанча юрамиз тагин?— деди у.

— Биз, отимнинг изидан келаётибмиз. Беркинади-ган пана жойларни ҳам биламан. Тез-тез орқамдан юраверинг!

Сўқмоқ илон изидай буралиб-буралиб тошлоқ бир тепаликка чиқиб кетди. Арапшо бир ёққа бурилиб сойликка тушди-да, суви қуриб қолган жилға ёқалаб анча вақт юрди. У, бир тепаликни қўли билан кўрсатиб:

— Биз ана шу тўпанинг устига чиқиб, тошлар орқасида бир оз дам оламиз. Ўша ердан бутун чўлни кузатиб туриш ҳам мумкин,— деди.

Сойнинг тик қияликларидан юра-юра улар тошлоқ тепанинг устига чиқишди ва қариқиз тубларининг панасига ўтиб ётиб олишди. Бу ердан бутун чўл кафтдай кўриниб турарди.

— Ана у йўлдагиларни кўрдингизми?— деди Арапшо шивирлаб,— худди ўшаларнинг ўзи... бир нарсани излашиб юрибди!

Чўлда, пишиқ, ёлдор пакана отлар минган, тўрт мўгул сувориси келмоқда эди. Олдинда келаётган мўгул баъзан йўл устида тўхтаб, эгардан осилиб ерга энгашиб қараб қўяди. Баъзан отларини қамчилаб чопиб кетишади. Бир оздан кейин улар қирни ошиб тепаликлар орқасига ўтиб кўринмай кетишди.

— Булар менинг Оқчиёним пайига тушиб, излаб юрган бўлсалар керак! Булар отимни миниб қочган кишини тутишмоқчи! Шундай бўлар деб кўнглимга ҳам келиб эди-я! Улар бу ёққа қайтиб келиши мумкин... Биз бу ердан тезроқ кетишимиз керак, анови чағир тошдан ўтсак изимизни йўқотишади...

Булар сойликка тушиб бир оз юргандан кейин яна текисликка чиқиб олишди. Шу ерда сўқмоқни катта йўл кесиб ўтар экан. Бир неча қўйчи кўп қўй ва эчкиларини «қуррай-қуррай» деб ҳайдаб келмоқда.

— Ана шу ердан улар изимизни йўқотишади,— деди Арапшо.— Бу ердан ўтиб, бирор пастқамроқ овулга борамиз-да, бир оз дам оламиз.

Улар сўқмоқдан келиб бир тепаликнинг устига чиқишди, тепаликнинг нариги ёғи кўм-кўк яланглик майсазор экан. Бу ерда жуда кўп йилқилар бор, улар бир ердан иккинчи ерга ўтиб, ердан бош кўтармай тинчгина ўтлаб юрибди. Йилқичилар қўлларидаги узун қўриқ-

ларини¹ биланглатиб, йилқининг у четидан-бу четига от чоптириб, қулун ва бияларни қайириб юрибди.

Ботишга яқинлашиб қолган қуёшнинг ён тарафдан тушган шуъласи ерга ажойиб бир ранг бериб, ўтлаб юрган семиз, чиройли отлар ва қулунларни аниқ кўрсатиб, яшнатиб турибди. Ҳар ер-ҳар ерда қилтираб ўсган эрмон ва жувсандан бошқа гиёҳ ўсмаган борхонлар ва қум тепаликларидан ўтгандан кейин, бу ерлар айнақса баҳрали эди.

Яқинроқда кичикроқ бир кўлнинг суви ойнадай ялтираб турибди, кўл устида ўрдақлар дам учиб, дам қўниб юрибди. Кўлнинг ёқасида ўсган қамишзор ичидан келишган эгарлоқли бир бўз от отилиб чиқди-да, қаттиқ кишнаб, яқинроқда ўтлаб юрган биялар уюрига югуриб кетди.

— Ановини қаранг, тақсир! У менинг Оқчиёним-ку! Менинг ўғирланган отим!..— деб Арапшо, шошиб-пишиб, орқасидаги тўрваси билан чакмонини қумга ташлаб, тепаликдан чопиб тушиб кетди.

— Шу ерда мени кутиб тура туринг... Мен отни тутиб келаман!..—деди у, чопиб кетаётиб.

Фақиҳ жойлашиб ўтириб олди-да, нима бўлар экан деб кузата бошлади.

Йилқилар ҳам арғумоқни кўра солиб қуйриқларини кўтариб югуришди. Арапшо кўм-кўк майсазордан чопиб ўтиб, қамишзорнинг ичига кириб кетди, ундан чиқиб оқиб ётган бир булоқнинг сувидан сакраб ўтди-да, икки йилқичи бўз отни қувиб юрган тарафга юриб баланд ўтнинг орасига кириб кўринмай кетди.

Орқа тарафдан шитирлаган бир товушни эшитиб, Ҳожи Раҳим ялт этиб орқасига қаради... Уч қийшиқ оёқ мўғул лапанглаб унга қараб келарди. Буларнинг бири қўлидаги арқонни ёзиб келмоқда. Фақиҳ ўзини ўнглаб олгани ҳам йўқ эдики, мўғуллар унга ёпирилиб, кўз очиб юмгунча қўл-оёғини арқон билан чандиб, силтаб-силтаб турғизишди.

— Кўрдингми, бунинг қизил тугмали кўк чопонни! Бу албатта ўша.

— Йўқ, у эмас! У ёш йигит демабмиди, бунинг соқоли турвадек-ку...

¹ Қўриқ — учига арқондан сиртмоқ боғланган узун ёғоч бўлиб, отларни тутиш учун ишлатиладиган йилқичининг доний қуролидир.

— Менга нима! «Агар қизил тугмали кўк чопон кийган одамни кўрсанг — дарров жойлайвер!» деб хоннинг ўзи тайинлаган.

— Яхшиси, хоннинг ўзига элтайлик, нима қилса ҳам ўзи қилсин!

— Менда нима ишларинг бор, чироғларим?— деб бақирди Ҳожи Раҳим.— Мен дунёни кезиб юрган фақир бир дарвешман, касбим китоб ёзиш!

— Чўпчагингни бошқаларга айт! Дарвеш бўлсанг ёқут кўзли бу тугмаларни қаёқдан олдинг? Чопоннинг битта тугмасига яхши отлардан бир уюр йилқи беради!

— Чопонни ҳам, тугмаларини ҳам ола қолинглар! Улар меники эмас...

— Нега имиллаб турибсизлар!— деди орқадан чопиб келган тўртинчи мўғул.— Тезроқ бўлинглар, бу ёққа хоннинг йилқичилари чопиб келяпти. Бошига рўмол ёпиб, юзини бекитиб ташланглар, оёғини боғлаб гарданига илиб қўйинглар!..

Шундан кейин Ҳожи Раҳим ҳеч нарса эшитмади. Бақувват қўллар уни кўтариб олди, биров юзини ола рўмол билан буркаб қўйди. Унинг кўз ўнгида ялтираб турган қуёш мингларча учқунларга бўлиниб, кўз олди қоп-қоронғи бўлиб кетди. Кишиларнинг қичқирган, бақирган овозлари, итларнинг қаттиқ ҳургани, йилқиларнинг кишнагани, танасининг қақшаб оғриши — ҳаммаси аралашиб кетгандай бўлди — фақиҳ ҳушидан кетди.

У Н И К К И Н Ч И Б О В

Бўз от

Уқдай учар оти бор;
Хаёлдан тезроқ юрар,
Шамол орқада қолар.

(«Жангар» достонидан)

Ям-яшил кенг майсазорда бир неча минг йилқи ёйилиб ўтлаб юрибди. Узоқдан қараганда бу йилқилар тарқалиб кетгандек кўринади. Ҳақиқатда эса, булар тўп-тўп бўлиб, бир уюр иккинчисига аралашмай

ҳар қайсиси ўз уюри билан ўтлаб юрмоқда. Йилқичилар ҳам аралашиб кетмасин деб, буларни қараб юришибди.

Ҳар бир уюрдаги йилқиларнинг туси бир хилда: бир уюрда нуқул тўриқ, иккинчисида нуқул жийрон, яна бирида нуқул саман, бошқаси яна бошқа тусда. Ҳар бир уюрда ўн беш-йигирмата той, қунан ва битта қари бия бор. Қари ғаюр айғирлар ўз уюрларидан олис кетмай, уларни қўриқлаб юради.

Дўнг қаншарли, ихчам отларни миниб олган йилқичилар, бир-бири билан олишиб қолган айғирларни кўриб, қўлларидаги узун қўриқларини ўйнатиб уюрлар орасидан ҳой-ҳойлаб чопиб юрмоқда.

Шу йилқичилар орасида Назар Қаризакнинг беш ўғли ҳам бор эди. Катта ўғли Темир ўттиз ёшда, энг кичиги Мушук — ўн етти ёшда эди. Беш оға-инининг ҳаммаси ҳам асов отларни минишга ўргатиб оладиган ва ёлғиз қамчин билан бўри овлайдиган ботирлар эди. Қишнинг аёзларида, ёзнинг иссиғида кечаю-кундуз, қор бўронлари ва ёғин-сочинларда ҳам, улар Бояндархоннинг йилқисини ўғрилардан, йиртқич ҳайвонлардан асраб боқарди. Шундай ҳалол хизмат қилиб келсалар ҳам, Бояндархон буларга бир яхшилик қилган эмас. Хон фақат — «хонларча» мукофот беришни ваъда қилиб юарди. Лекин йилқичиларнинг устидан ҳамон яғири чиқиб кетган жулдур чопон, оёқларида юмронқозиқнинг хом терисидан ўзлари тикиб олган чориқ, бошларида эса ўсиб чигал бўлиб кетган сочлари телпак вазифасини ўтар эди. Қуёшда қорайиб кетган бу йигитлар ўзлари боқиб юрган отлари, эргаштириб юрган итлари сингари чўлда яшашга ўрганиб қолган, ўз-ўзларидан атрофларидаги қумтепаларнинг, қовил битган текис даштнинг, шамол ва устларидан сузиб ўтадиган булутларнинг бир қисми бўлиб кетган эдилар.

Мана шу жимгина ўтлаб юрган кўп йилқининг орасида Арапшо бўз арғумоғини, ўзининг Оқчиёнини кўриб қолди. Бўз айғир, эркинликда роҳатланиб, ўргатилмаган асов отдек бутун йилқини ҳуркитиб уюрлар оралаб у ёқдан-бу ёққа чопар, бошқа айғирлар билан қўрқмай олишарди. Олдидан чиқиб қолган бир жийронни бўйнидан тишлаб ерга думалатди-да, далани бошига кўтариб кишнаб чопиб кетди. Қаршидан эсган ел унинг кумушдай оппоқ ёлини ҳилпиратарди.

Арапшо ҳуштак чалди. Оқчиён қулоқларини чимириб тўхтаб қолди, Арапшо яна бир ҳуштак чалди, от бунга қарши қаттиқ кишнаб жавоб берди, Оқчиён бўйнини гижинглатиб, келишган ихчам оёқларини енгил босиб, эгасига қараб елиб югурди.

Бироқ анчадан бери отни қувлаб юрган икки йилқичи, арқонларини судратиб, отнинг йўлини икки тарафдан тўсиб чопишди. Арапшо ҳам кучининг борича отга қараб чопди, бироқ фурсат ўтган эди: икки тарафдан улоқтирилган икки арқоннинг учидаги сиртмоқ тулпорнинг бўйнига тушди, от бўшалишга тиришиб ўзини у ёқ-бу ёққа ташлаб, тўхтаб қолди.

— Қўйиб юборинглар! У менинг отим! Устидаги ҳам менинг эгарим!— деб қичқирди Арапшо.

— Жўнаб қол бу ердан, жонинг борида, дайди от ўғриси!— дейишди йилқичилар. Уларнинг бири отидан сакраб тушиб, Оқчиённинг тизгинига ёпишди.— Бу ерлар ҳам, йилқилар ҳам Бояндархонники! Адашиб келиб йилқига қўшилган от — хоннинг ўлжаси бўлади!...

Арапшо ғазаб билан қиличини суғуриб, қаттиқ бир наъра тортган эди, йилқичилар бир оз тисарилиб кетишди:

— Қулоқ сол, Бояндарнинг боёқиш қуллари! Ўзларинг хоннинг йилқичиси бўлатуриб бировнинг отини ўғирлайсанларми? Шундай жондан азиз тулпоримнинг кумушдай оппоқ танига ифлос тамғаларингни босмоқчимисанлар?

— Керак бўлса Бояндархон ўзининг манглайингга ҳам тамғасини босиб қўяр!— деди йилқичи,— у вақтда ўлигинг тепаликда қолар!

Бу гапни айтган йилқичи, қилич яланглаб ҳамла қилган ғазабнок жангчига чап бериб, аранг ўзини четга олиб қолди.

Шу вақт қападан устига жулдур чакмон кийган, қорачадан келган йўғон бир мўғул чиқиб, тўсатдан Арапшонинг йўлини тўсди.

— Тўхта, бег йигит!— деди у, салмоқлаб,— бу одобсизнинг қонига тоза қиличингни булғамай тура тур. Олдин қулоқ сол. Отинг ҳеч қайга кетмайди!

Мўғул қўли билан ишорат қилган эди, йилқичилар оқ тулпорнинг бўйнидаги сиртмоқни олиб, отни тизгиндан тутиб туришди. Сўзлаётган мўғул мўйлови эндигина сабза уриб келаётган ёш йигит эди. Ўсиқ

қошнинг тагидаги қисиқ, шишадек совуқ кўзларидан писмиқ ва иродали экани сезилиб тургандек эди. Унинг айнаб кетган дарвеш жандасини кийиб шундай дадил туриши жуда ҳам таажжуб кўринарди.

Арапшо, бу ёш йигитнинг юзидаги қатъиятни кўриб тўхтаб қолганини ўзи ҳам сезмай қолди ва шу вақт эсига Ҳожи Раҳимнинг: «Отинг қўлингга тегади... Отингни миниб кетган киши унинг ўрнига минг от беришга қодир одам...» деган гаплари тушди.

— Сенинг отингга ҳеч ким тега олмайди,— деди яна ёш мўғул.— Душман пайимга тушиб қувлаганда уни мен миниб қочган эдим. Отни менга сот. Қанча олтин динор сўрайсан?

— Оқчиёнимни сотармидим?!— деди Арапшо.— Яхши от эр йигитнинг жон йўлдоши, дўсти эмасми?! Ҳеч замонда одам ўз дўстини сотадими?!

— Рост айтдинг!— деди бегона йигит.— Бу тулпор султонларнинг, хонларнинг ёки хоқоннинг ўзи миниб юришига лойиқ от экан. Ўзинг хўп ботир йигит экансан, бироқ нима бўлганда ҳам оддий йигитсан, бундай зотли арғумоқ сенга нимага керак? Мен сенга шунча кўп пул бераманки, унга ўнта яхши от билан шойи кийимлар сотиб оласан. Сўраганингни берай, нима сўрайсан, ўзинг айт!

— Ҳеч нарсангнинг кераги йўқ!— деди Арапшо.— Мен бу отни қидира-қидира зўрға топдим. Ватаним ҳам, юртим ҳам, табаррук отам ҳам, ботир ака-укаларим ҳам йўқ. Бутун молу мулким, давлатим — қиличим билан мана шу отим. Менинг шундан бўлак ҳеч нарсам йўқ, буни ҳам сен олиб қўйсанг, мен нима бўламан? Қирғин жангларда, ажал гирдобларига тушиб қолганимда мени ким қутқариб олади? Мен отимни сенга бера олмайман!

— Оқ тулпор менга керак! Унинг ўрнига сенга мана шунча кўп йилқининг ичидан хоҳлаган отингни олиб бераман. Розимисан?

Арапшонинг кўзлари косасидан чиқиб кетгудай бўлиб қаттиқ ғазабланди. Аммо яна Ҳожи Раҳимнинг сўзи эсига тушди. Арапшо бир оз ўйлаб турди-да, қопқора сочларини бир силкитиб олиб:

— Агар отимни устига зарбоф ёпиқ ёпиб элга кўз-кўз қилиш учун минмасдан, балки улуг юришларга, жангларга минадиган бўлсанг, берсам берай сенга!

Ўни миниб осмондаги юлдузни оламан десанг ҳам элтади. Бу сенга ғалаба оти бўлиб, бахт келтиради!— деди.

Эски жанда кийган нотаниш йигит бир сесканиб қўйди. У Арапшога бир оз тикилиб турди-да, кейин йилқичиларга бурилиб, арзимаган бир нарса тўғрисида гапираётгандек, бепарволик билан сўради:

— Хўш, ботирлар, йилқилар ичидан менга ёққан биттасини сота оласизларми?

Йилқичилар бир-бирларига қараб, ўзаро шивирлаб олишди. Кейин буларнинг ёшроғи, қўнғиздай қоп-қораси жавоб берди:

— Йилқи бизники эмас, Бояндархонники. Хон олтинни яхши кўради, агар сен Сигноқ бозоридаги жаллоблар берадиган баҳодан кам бермасанг, сотсак сотаверамиз. Йигирма беш олтин динол берсанг биз сенга хоҳлаган айғирингни тутиб берамиз. Агар бунинг устига тагин бир нарса қўшсанг, биз асов айғирни кўз олдинда ўргатиб ҳам берардик.

— Мен от жаллоби эмасман!— деди бу ғалати мўғул.— Мен савдолашиб ўтирмайман, сўраганини бериб, хоҳлаганимни оладиган кишиман. Сизлар ҳам сўраганингни оласизлар. Унинг устига ҳар бирингизга биттадан олтин динол берай.

— Минг яшанг-э!— дейишди йилқичилар.— Қани, кўрсат тезроқ, кўнглингга ёққанини!

У Н У Ч И Н Ч И Б О Б

Ака-ука йилқичилар

Хоннинг илтифот қилиб, беш от олишга рухсат этганини ўғилларига етказиб қувонтириш учун Назар Каризак ошиқмоқда. У ориқ биясини савалаб тезроқ юришга қистар эди. Бия қадамни гоҳ санагандек босар, гоҳ лўкиллаб елгандай бўлар, шундай қила-қила ахири Бояндархоннинг кўп йилқиси ўтлаб юрган яйловга зўрға етиб келди.

Назарнинг кетидан қуёндай сакраб кичкина Турғон ҳам келди. У, дўнгликка ўрмалаб чиқди ва отасига қўл силкитиб:

— Бу ёққа келинг, ота, тезроқ бу ёққа! Бу ерда бўри қувлашяпти!— деб қичқирди.

Назар отини савалаб тепаликка чиқди-да, пастликка қаради. Дарҳақиқат, тепаликлар орасидаги Бояндархоннинг йигитлари шовқин-сурон кўтариб, ҳуштак чалиб, от чопишиб юришибди. Тобланган ингичка тозилар бир неча бўрини у еридан бир, бу еридан бир юлқиб, қувлаб юрибди. Итдан қочган бўрилар отларнинг оёқлари тагига кириб кетгудай бўлади.

Итлар, айниқса катта қари бир бўрининг устига ёпирилиб қолишди. У тишларини такирлатиб, бир итни юлқиб улоқтириб ташлади-да, бурилиб бошқасига интилди, шундай қилиб, устига ёпирилган душманларга бўй бермади.

Шу он бир йигит чопиб бориб бўрини қувиб етди-да, эгардан энгашиб бўрининг қулоғидан ушлаб олай деганда, шартта бир ёққа бурилиб итларнинг устидан сакраб ўтиб, жон-жаҳди билан чопиб бадар кетди.

Йигитлар эса бўрининг кетидан от қўйиб кетишди ва:

— Ушла уни, Нури! Қўйма, қўйма... Қулоғидан, қулоғидан ушла, Нури!— дейишар эди.

Шовқин-сурон билан қалин тўзон ичида бир тепанинг орқасига ўтиб, овчилар ҳам, итлар билан бўрилар ҳам кўринмай қолди.

Шунда Назар Қаризак олағовур бўлган жойда қўлоёғи арқон билан боғланиб думалаб ётган бир кишини кўриб қолди. Ётган кишининг устида мўғулча кўк чопони бор, яқинида думалаб ётган қаландар кулоҳи Назарнинг кўзига иссиқ кўринди. Назар югуриб бориб отидан тушди-да, ҳалиги кишига қараб энгашди.

— Ия, бу одам ўзимизнинг қўшнимиз мулла-ку, фақиҳ Ҳожи Раҳим-ку! Ҳалиги қари бўри бўғиб кетмаганмикин? Ҳожи ака, Ҳожи ака, тирикмисиз? Ё раббим, ўзинг сақла!

Ерда ётган кишининг кўзлари секин очилиб, тепа-сида энгашиб турган чолга ҳайрон бўлиб тикилди. Ҳожи Раҳим аста-секин эс-ҳушини йиғиб, ўзига кела бошлади.

— Тирикманми ёки бераҳм Азроил жонимни олиб, у дунёга жўнатдим, ўзим ҳам билмай қолдим... Овчи йигитлар ҳам мени тепкилаб ўтди... Итлар билан бўри-

лар ҳам устимда юриб олишди... Сен мени талай марта очликдан, ўлимдан қутқариб, мендан ёрдамнинг аямаган эдинг... Энди ҳам мен шўрликни бу ерга ташлаб кетма!..

Назар Ҳожи Раҳимнинг қўл-оёғини ечиб, арқонни ўраб йиғиштирди-да:

— Қадрдон қўшнимга озор берган ўша қароқчи итларнинг ўзини ўғилларим кўрса, шу арқонга боғлаб дорга осиб қўярди,— деди.

Чол, мажруҳ дарвешнинг қўлтиғидан кўтариб биясига миндирди ва бияни секин ўзи етаклаб йўлга тушди. Ҳожи Раҳим инқиллаб-синқиллаб, зорланиб, сўзланиб келади:

— Зарғалдоқни пойлаб турган тулки, орқасида садоғини қаттиқ тортиб, ўқини отай деб турган мерганни сезмайди, айни вақтда мерганнинг орқасидан биқиниб келиб ҳамла қилай деб турган йўлбарсдан мерганнинг ҳам хабари йўқ. Келадиган ишни ким билади: қайси бири олдин ҳалок бўлади — зарғалдоқми, тулкими, мерганми, йўлбарсми? Мен ҳам бераҳм мўғуллар қўлида батамом ҳалок бўлиб кетишимга оз қолди. Бу фалокатдан мени ким қутқарди денг — қари бўри билан дарғазаб този итлар...

Бир тепалик этагидан шилдираб оқиб ётган булоқнинг ёнига иккита қамиш қапа тикилган. Бу капаларда чол Назар Қаризакнинг йилқичи ўғиллари турарди. Назар, Ҳожи Раҳимни шу капаларнинг олдига бошлаб келди. Ҳожи Раҳим оҳ-воҳ қилиб, инқиллаб-синқиллаб отдан аранг тушди-да, шу ерда турган тунги меҳмонни кўриб, анграйиб қолди.

— Сизга озор беришга кимнинг қўли борди?— деб сўради мўғул йигит, қошларини чимириб.— Кўк чопонингиз дабдала бўлиб йиртилган, тупроққа беланган... Нима бўлди сизга?

Ҳожи Раҳим, мўғуллар босиб келиб ўзини бойлаб олганини айтиб берди. Мўғул йигит бу гапларни эшитиб, қўллари билан кўзини бир оз бекитиб турди-да, Ҳожи Раҳимнинг енгидан ушлаб туриб шивирлади:

— Ўшаларнинг ўзи! Ёвузлар пайимга тушиб, тўхтамай излашиб юрибди! Ҳожа ака! Кечаси сиз менинг қочиб қолишимга ёрдам қилдингиз, энди мени деб ўзингиз ҳам ҳалок бўлаёзисиз! Улар устингиздаги

менинг кўк чопонимни кўриб, сизни мен деб ўйлаган!..

Шу орада Ҳожи Раҳимнинг ёнига Арапшо югуриб келди:

— Кечиринг, тақсир, мени! Бунга мен гуноҳкорман: нега мен надон, муридингиз бўла туриб, сизни ёлғиз ташлаб кетдим!

— Сиз бу кишини танийсизми?— деди мўғул Арапшони кўрсатиб.— Айтинг-чи Ҳожи, бу йигитга ишонсам бўладими?

— Арапшо тоғ қоплонидай баҳодир, олмасдек ўткир! Тили ёлғонга айланмайдиган, йўлдошларига хиёнат қилмайдиган йигит...

— Ундай бўлса жуда яхши! Кези келганда улуғроқ хизмат берармиз!

Шу вақт йилқичиларнинг ёши улуғроғи икки букилиб таъзим қилиб келди-да:

— Тақсир, хон! Уйсиз-маконсиз, отсиз-уловсиз юрганингиз билан чўнтагингизда жарақлаган олтинингиз нақд бўлса хоҳлаган отингизни ҳозир тутиб берамиз,— деди.

— Арапшо!— деди мўғул бурилиб.— Кўнглингга ёққан отни ўзинг танла.

Арапшо ўтлаб юрган кўп йилқини кўздан кечирди-да, бошқа йилқилардан баландроқ, кўркам бир жийронни кўрсатди. Бошқа ҳамма йилқилар тинчгина ўтлаб юрган бўлса-да, у бир ерда тинч турмай, ҳар ёққа аланглаб, дам у айғир билан, дам бу айғир билан олишгани югуриб борар, яна ўйноқлаб кетар эди.

— Вой-бў! Уни ушлаш ўнғай бўлмас!— дейишди йилқичилар.— У йилқининг тулпори, ёниб турган ўт!.. Жуда зийрак, ҳуркович, ёввойи отга ўхшайди... тутай деб яқинлашиб борсанг ўзингга ҳамла қилади.

Чол Назар Қаризак гапга аралашди:

— Арслон бўлса ҳам менинг мушугим уни тутиб олади! Кенжатоим, Турғон, уни ҳозироқ мингич қилади! Бундан асовроқларини ҳам ўргатган!— деди.

Турғон саман бияга миниб олиб, завқ билан бу гапларга қулоқ солиб турган эди. У қувониб кетди. Шундай катта, абжирлик талаб қиладиган хавфли ишни — асов отни ўргатишни менга топширишадиган бўлди деб суюниб, кўзлари чақнаб кетди!

Асов отни ўргатиш

Абжирлиги учун Мушук деб ном олган йилқичи йигит хипча белига белбоғини маҳкам боғлаб олди-да, қаншари баланд қотмароқ бир отга яйдоқ миниб, қўлига узун қўриқ олиб, жийрон айғир юрган тарафга қараб чопиб кетди.

Мушук отнинг олдидан тўсиб чиқиш учун кенг донра ясаб узоқдан айланиб борди. Жийрон эса ҳали хавфни сезганича йўқ, яқинидаги айғир ва қулунларга тегишиб, ўйноқлаб юрмоқда.

Бирдан у хавф борлигини сезиб, безовталаниб қолди: ўзига яқинлашиб келаётган йилқичини кўриб қолди. Биялар қулунларини қўриқлаб, келаётган отлиққа йўл бўшатиб, жимгина четроққа бурилиб кетди. Қулунлар ҳам оналарининг кетидан қолмай чопишди.

Ҳушёр турган жийрон яқинлаб келаётган душманни сезиб, бошқа отлар орасига беркиниш учун кучининг борича чопди.

Мушук ҳам жийрондан кўз узмай чопмоқда. У тўпирлашиб чопиб юрган қалин йилқининг ичига узини урди-да, узоқлашиб кетаётган жийроннинг кетидан от қўйди. Мушук бир неча марта жийронга жуда яқин келиб, бўйнига қўриқ солай деганда, бадтар асовланган от ёлини диккайтириб, бошини баланд кўтариб силкитар ва қўйруғини хода қилиб чап бериб қочар, ниҳоят, тўзиб ҳар томонга қараб чопиб юрган бошқа уюрлар орасига кириб кетар эди.

Мушук шундай қизишиб кетдики, энди олдида қочиб бораётган отдан бошқа ҳеч нарса унинг эсига ҳам келмас ва кўзига ҳам кўринмас эди. У қандай бўлмасин отни тутишга қатъий бел боғлади, бироқ тутгандан кейин қўлдан чиқармаслик ҳам осон эмас эди. Энди тутдим деганда жийрон оёқларини орқага кўтариб силкитиб тепинар ва тўпланиб турган йилқиларни ўмрови билан уриб ўзига йўл очар эди. Ҳамма отлар бошларини кўтариб, қулоқларини чимириб, ҳуркиб бири-биридан қолмай югуриб юрарди.

Мушукнинг остидаги қаншари баланд пакана от, худди устидаги кишининг яширин мақсадини сезгандай, кучининг борича чопди. Мушук тизгинни қўйиб юбориб отнинг ёлига ёпишиб қочиб бораётган жийрондан икки

кўзини узмай келмоқда. От ҳам эгаси билан бир хилда интилиб, қочиб бораётган асов отнинг кетидан чопар ва кўп йилқи ичидан уни излар эди.

Ахири Мушук айғирни қувалаб яқинлаб борди, қўлини бир силташда сиртмоқни айғирнинг бўйнига ташлаб, арқоннинг бир учини тақимига босиб олди-да, қўриқни бир четга улоқтириб, ўнг қўли билан тўхтатиб олди. Бўшанишга тиришиб ўйноқлаб турган жийрон яна ҳам кўркавроқ кўринарди.

Қочди-қувдини узоқдан томоша қилиб турган йилқичилар бўйин бермай юрган тулпорнинг бўйнига сиртмоқ тушганини кўриб, шовқин-сурон кўтаришди. Минг йилқи одамнинг енгиб чиққанини кўриб ҳайратда қолгандай бош кўтариб тошдек қотиб қолди. Улар, бўйнидаги қоражул арқонни дуторнинг торидек таранг торттиб, ёлларини ҳурпайтириб, юлқиниб турган жийрон билан эпчил йигитга кўзларини тикиб, қулоқларини чимириб, ерга михлангандек туриб қолдилар. Бўйнида бундай қаттиқ оғриқни ҳеч қачон сезмаган асов тулпор олдин бирпас қимирламай ажабланиб турди. Кейин олдинги оёқларини чўзиб, бошини пастга қилиб, арқонни узиб кетишга уринди.

Жийрон тўсатдан олдинги оёқларини кўтариб тика ирғиди ва жон аччиғида ўзини бир тарафга отди, бироқ, йилқичининг темир қўллари арқонни яна ҳам маҳкамроқ тортди, сиртмоқ айғирнинг бўйнини яна қаттиқроқ қиса бошлади. Жийрон тулпор ғазабига чидамай кишнар, тиз чўкиб тортилар, сакрар, мункир ва орқа оёқларини баланд кўтариб тепинар эди.

Мушукнинг оти жуда кучли ва бундай олишувларга кўникиб кетган эди. Жийроннинг талпинишларига парво қилмай, бир қадам ҳам силжимай туриб олди. Мушук жийроннинг ҳар бир ҳаракатини зийраклик билан кузатиб, арқонни бўшатмас эди. Шу вақт икки йилқичи югуриб келиб, кишнаб, типирчилаб турган жийроннинг қулоғидан маҳкам ушлаб олди, шу он орқасидан чопиб келган бошқа икки йилқичи отнинг оёғини қайиш билан тушовлади. Бири жийроннинг икки жағига қўлини ботириб оғзини очди-да, жул арқоннинг учини қовузлоқ қилиб отнинг оғзига солди, кейин арқоннинг иккинчи учини эпчиллик билан жийроннинг белидан ўтказиб, чирмади-да, арқоннинг учини сиртидан боғлади.

Шу вақт қизил кўйлак кийган, иштонининг почасини

сонигача шимариб ихчам бўлиб олган яланг оёқ бола даҳшатли асов отнинг устига сакраб миниб олди. Арқоннинг тизгин бўлган учини бир қўлига олиб, иккинчи қўли билан отнинг ёлига ёпишди. Йилқичилар отнинг тушовини олиб, ўзлари четга қочишди, Турғон отни қамчилаб, дашт томон чошиб кетди.

Буни узоқдан кўриб турган Назар Қаризак оғзи қулоғига етиб, қўлини кўтариб, қувончи ичига сиғмай қичқариб:

— Баракалла! Йигитнинг султони бўлар экансан, худо хоҳласа!— дерди.

Бола учиб кетаётган отнинг устида қуйиб қўйгандай маҳкам ўтирарди. Тезда шунчалик узоқлаб кетдики, кичкина бир қизил нуқтадай бўлиб кўринарди. От ўйноқлаб чопар, бола ҳам бўш келмас эди, йилқичилар ҳам боладан кўзларини узмай, бирор ҳодиса юз берса ёрдамга боришга шайланиб турарди.

Даштга чиқиб олгандан кейин от, устидаги болани ташлаб кетиш учун ҳар тарафга ташланиб чопар: орқа оёқларини кўтариб диринглар, олдинги оёқларини ерга уриб типирчилар, бошини силкиб мункир, гоҳ олдинги оёқларини кўтариб тик юриб, яна қаттиқ чошиб кетарди.

Жон жаҳди билан арқон ва отнинг ҳурпайган ёлига ёпишиб бораётган Турғон қўрқмас, жийроннинг найрангларига чап бериб, ўз эркига қўймай чошиб юрарди. У гоҳ отни қамчилар, гоҳ бўйнини силаб яхши сўзлар билан эркалатарди. Асов от ахири оз-моз кўнай деб қолди.

Узоқдан қараб турган йилқичилар ҳам буни сезиб қолишди. Турғоннинг катта акаси Темир:

— Бола отни енгди! Энди чарчагандир ҳам. Мен ўзим бориб олиб келай,— деди.

Темир Турғон тарафга от чошиб кетди. Жийрон тоза чарчаган, бир қадар эпақага келган, энди эгар-тўқим босса бўладигандек кўринди. Аммо ўзига яқинлашиб келаётган яна бир отлиқ кишини кўриши билан бирдан ҳуркиб, бир тарафга ўзини ташлаб қоча бошлади. Лекин у чарчаб, тинкаси қуриганидан елиб югурар эди. Кейин бир хилда йўртиб, бир маромда юра бошлади. Назар билан унинг йилқичи болалари турган жойга қараб бир текисда айланиб яқинлаша бошлаганда асов отнинг тизгинга кўнгани кўриниб турарди.

Асов тулпор шундай қилиб ўргатилди...

Ердамлашиш учун келган Темир болага яқин келиб, у билан ёндашиб чопаверди. Бола сўл қўли билан отнинг сағрисиغا таяниб, оёқларини йиғиб отнинг устида чўнқайди-да, кейин дарров тик туриб олди. Тажриба-кор йилқичи фурсатдан фойдаланиб, ўргатилган отга яқинлашиб келди-да, ўнг қўли билан болани қучоқлаб кўтариб, олдига ўтқизди.

Укасини миндириб олган қоп-қора йилқичи ўргатилган отни етаклаб совлат билан қапага қайтиб келди. Шу вақт чарчаган ёш чавандознинг бошқа акалари югуриб келиб отдан туширишди ва ҳаммалари уни галмагал қучоқлаб ўпишди.

Арапшо жийронга қараб югурди, уни тизгинидан тутиб, бўйнини силади, уни яхши номлар билан атаб эркалатди, бироқ от оёқларини кериб, бошини қуйи солиб, қулоқларини шалпайтириб, бепарво тураверди.

Чол Назар Қаризак Арапшонинг ёнига келиб:

— Сиз уни кун ботгунча етаклаб юринг, ярим кечагача сув бермай қантариб қўйинг. Бу жуда яхши от бўлади!— деди.

Асов отнинг чопишини боядан бери томоша қилиб турган мўғул йигити йилқичи йигитларнинг ёнига борди-да, ёрғоқдан тикилган ҳамёнини олиб, олтин динарларни бепарво санай бошлади. Ака-ука йигитларнинг энг каттасининг ҳовучини олтинга тўлдирди, кейин бўз отига сакраб минди-да, отнинг бошини тортиб туриб:

— Раҳмат сизларга, йилқичи йигитлар! Яқинда менинг тўғримда эшитиб қоларсизлар...— деди.

У қўзғолди-ю, турган жойида узоққа қараб тўхтаб қолди. Сойликнинг атрофидаги тепаликларда уймаллашиб келаётган отлиқ аскарлар кўринди. Гирдуғумдан келган пакана отларда келаётганларнинг мўғул аскарлари экани кўриниб турарди. Суворилар қапа тикилган жойни дарров ўраб олдилар. Аскар бошлиғи туси совуқ, тумтайган ёш бир хон эди. Бу хоннинг орқасида уч жангчи эргашиб юрар, ўртадагисининг қўлида учига ҳилпираб турган сариқ латта боғланган найзаси — туғи бор. Ҳалиги бадқовоқ хон йилқичиларнинг олдига келди. Хон буларнинг олдида бўз от миниб турган ёш мўғулни кўриб, эгарнинг қошигача букилиб таъзим қилди:

— Менду! Ботухон! Сизни аранг топдик-ку. Устингиздаги жандангиз нимаси, Чингизхон наслидан бўлган хонзодаларга ярашадими, шу?

— Куюкхоннинг сари қулоқ итлари пайимга тушди. Шундан кейин шу жандани кийиб, мана бу камбағалларнинг капасида беркиниб жон сақладим.

— Муҳтарам отам, Субутой баҳодир сиздан жуда хавотирланиб, сизни тез келсинлар, деб бизни юбордилар.

— Мен тайёрман, ботир Уран Қадан!

Мўғуллар шу ернинг ўзиданоқ отларини чоптириб кетишди ва дарров тепалар орқасига ўтиб, ғойиб бўлишди.

Арапшо жонажон оти — Оқчиёнини ёт бир одам миниб кетаётганига қараб туролмади-да, тескари бурилиб кетди. У, ердан бир тутам ўт олиб, икки ёнидан тер оқаётган янги отнинг терини артиб туриб:

— Хафа бўлма! Эркимдан айрилдим деб, кўп ўкинма! Энди сен менинг жонажон йўлдошим бўлдинг. Шу дамгача бахтсизлик бошимни айлантирди, сен энди менга қут-барака бўл! Бундан сўнг сенинг отинг «Ит олмас» бўлсин! Итдек вафодор, олмасдек чидамли ва толмас бўлгайсан!..— деб шивирлади отнинг қулоғига.

У Н Б Е Ш И Н Ч И Б О Б

Адолатли қозилар

Қизтуғмас тез-тез ташқари чиқиб, чолининг келишини кутиб, йўлга қараб қўярди. Зерикканидан кейин ахири ўтовнинг олдида келиб эшик ёнидаги бир парча йиртиқ гиламга ўтирди ва тиззасини қучоқлаб қаршидаги сарғайиб кўринган қир-тепаликларга жимгина тикилиб қолди. Тепаликларнинг устида эса майда қизил чигирткалар булутдай учиб юрарди.

«Унинг бу кетиши яхшиликка кўринсайди деб эдим-а,— деб ўйлади Қизтуғмас.— Кўнглимда унга бир бало бўлаётгандай эди-я! Йўлидан гўри яқин бўлиб қолган чолга урушга боришни ким қўйибди! Битта кичкина қопдаги жўхорини тўкмай-сочмай уйга олиб келолмайди. Шуниси ҳам борки, ўзи қари эчкидек

¹ Менду — салом (мўғулча).

қайсар бўлса ҳам, ёш улоқдек сакраб ўйноқлашини қўймайди...»

Кечга яқин унинг яхши кўрадиган ўғли Мушук етиб келди. Мушук кела солиб отининг оёғини чидарладида¹, ўтласин деб қўйиб юборди. Жулдур чакмони билан йиртиқ кўйлагини ечиб, онасининг тиззасига ташлади-да:

— Ҳозирча буларни ўзинг ямаб бермасанг ким ямайди?— деди.

Мушук ёнбошлаб онасининг қўли қўлига тегмай ямоқ ямашига анчагина индамай қараб ётди ва бирдан:

— Юлдуз қаёқда, ойи?— деб сўраб қолди.

— Қаёқда бўларди! Қирда мол боқиб юрибди, ҳали қайтгани йўқ.

Юлдуз асранди қиз эди: уни Қизтуғмас, шунча ўғлимнинг ичида ҳеч бўлмаса битта қизим бўлсин деб, бағрига босиб, асраб олган эди. Оти «Қизтуғмас» бўлса ҳам, қиз туғмаганига пушаймон эди. Ҳарқалай қиз бола ўғил боладан кўра онасига меҳрибонроқ бўлади, қиз бола эрга теккандан кейин ҳам ўғил боладан кўра онасига яқинроқ бўлади.

«Юлдузни ҳам қалин мол — сигир, йилқи ва туялар олиб узатса бўладиган бўлиб қолди. Узи ҳам ёмон қиз эмас. Қуралай кўзлари доим кулимсираб туради — чинакам гўзал қиз. Тузукроқ кийинтириб ҳам қўя олмаймиз, майли, ҳечқиси йўқ! Узун қора сочларини қирқ кокил қилиб ўриб, чўлписини тақиб олганда кийимининг эскилиги ҳам билинмайди. Ҳозирданоқ бир неча йигит унга кўз қирини ташлаб юрибди...» деб ўйларди Қизтуғмас.

Юлдузга Мушукнинг ҳам кўнгли борлигини онаси билар эди. Бироқ етим қизни фақир ўғлига олиб бергандан чол билан кампирга нима фойда? Ундан кўра ўғлининг уйланишга унчалик шошилмай тургани ва Юлдузни бадавлат бир кишига ёки дармодли муллага бергани яхши эмасми? Аммо Қизтуғмас бу ҳақда бировга оғиз очган эмас, бироқ ичида: «Мушук ҳам отасига ўхшаш ўлгудай қайсар, бировнинг сўзига кирмайди, ўз билганидан қолмайди. Агар у кўнмайдиган бўл-

¹ Молнинг олдинги икки оёғи билан ортқи бир оёғини қўшиб тушовлашни чидарлаш дейилади. Шундай тушовни чидар дейилади. (Тарж.)

са, ўлгунча фақирликда қолганимиз-қолган!» деб ўйлаб қўярди.

Ўтовнинг олдида ётган кўппак бошини кўтариб ириллади-да, сакраб ўрнидан туриб қаттиқ вовиллаганича қирга қараб чопиб кетди. Нарироқда отлиқ бир киши ўтиб кета туриб, қўли билан бир тарафни кўрсатиб, алланималар деб қичқирди-да, тўхтамасдан ўз йўлига кетаверди.

— Ана Юлдуз ҳам келяпти!— деди онаси.

Қирда қўзилар ҳам кўриниб қолди. Йўлнинг чангини осмонга кўтарган бир тўда қўзининг кетидан, нозиккина чиройли бир қиз, қўйчивондай хиргойи қилиб, орқада қолган тўқлиларни секин ҳайдаб келарди. Қизнинг товушини эшитиб қўшни ўтовлардан югуриб чиққан хотинлар, ўз қўзиларини тутиб олиб кетишди. Оёғи оқсаб қолган бир қўзичоқни Юлдуз қучоқлаб кўтариб келмоқда эди, уни йўлда бир хотинга берди-да, югуриб уйга келди. Эшик олдида ётган Мушукни имлаб ўтовга кирди.

— Ҳали бир отлиқ киши ўтиб кетаётиб бизнинг бияни йўлнинг ёнида кўрганини айтди, бия эгар-тўқимини қорнига тушириб ўтлаб юрган эмиш... Отамга бир нарсаси бўлмаганмикин дейман! Ойимга айтишга ботинолмамай турибман,— деди Юлдуз секингина.

Мушук секин ўтовдан чиқиб, онасининг орқасидан оёғининг учи билан ўтиб отини тутиб келмоқчи бўлди-да, бирдан тўхталиб қолди. Қирдан бир боланинг қичқириб йиғлагани эшитилди.

«Ия, Турғон-ку!»

Бола тепа устида кўриниб қолди. У тепаликдан пастга қараб чопар, қоқилиб-суринар, оёқлари чалишиб кетиб йиқилиб тушар, яна ўрнидан туриб олдинга чопарди. Мушук югуриб бориб болани кўтариб олди.

Бола ўзини тутолмай ўқсиб-ўқсиб йиғлар, қора тупроққа буланган юзидан кўз ёшлари оқар, ияги қалт-қалт титрарди.

— Нима қилди, нима?

— Дорга осай деяпти...

— Қамни?

— Отамни!..

Мушук инисини ўтовга олиб кириб, сув ичирди, титраб турган боланинг тишлари заранг косанинг четига тегиб такирларди.

— Шаҳар ёнида... икковимиз бозорга кетаётган эдик... Бир неча йигит отамни тутиб олди... Қўлини орқасига боғлаб, арқон билан судраб кетишди... Мен йиғлаб отамнинг орқасидан югурган эдим, бир йигит мени қаттиқ итариб юборди... Ерга думалаб тушдим...— деб бола ҳўнграб йиғлаб юборди.

— Гапир тезроқ, иннайкейин нима қилишди?

— Улар отамга, сен ўғрисан, қароқчисан деб бақиришди! Отам ҳеч кимни талагани йўқ... улар ёлғон айтади!..— деди бола.

— Қаерда шундай қилишди?

— Намозгоҳ дарвозасининг ёнида, ҳалиги... баланд тераклар ёнида...

Мушук кераганинг бошида осиглиқ турган эски қинли эгри қиличини олиб яланғоч ҳолда отига қараб югуриб борди, эгар-тўқими билан ўтлаб юрган отнинг оёғидаги тушовини ечиб, устига сакраб минди.

— Юлдуз! Турғон!— деб бақирди Мушук,— югуринглар далага, бияни излаб топиб келинглари! Мен отамни қутқаришга бораман,— деди-да, далани чанги-тиб чопиб кетди.

Сигноқ шаҳарининг дарвозаси олдидаги баланд қайрағочларнинг тагида оломон тўпланган. Қайрағочнинг йўғон шохига бир неча одам осиб қўйилган. Уликларнинг яланг оёқлари чўзилган кўйи қотиб қолган, башаралари даҳшатли бир ҳолга келган. Икки миршаб бир дарахтга нарвон қўйиб, яна бошқаларининг бўйнига сиртмоқ солиб осмоқда. Қийимлари юпун, қўллари орқаларига қайириб боғланган бир неча қипчоқ дирдир титраб, дарахт тагида ўлим кутиб ўтирарди.

Бошида тоғорадек оқ салласи бор совлатли бир мулла баланд бўз арғумоқнинг устида туриб қаттиқ овоз билан ёрлиқ ўқиди:

— Вилоят ҳокимининг ёрлиғини ўқийман — ҳамманглар яхши қулоқ солинглари!— Ғолиб мўгул аскарларининг элимизга келуви ҳурматига солинган солиқни тўламаганлари учун, дон ва унларини ботир аскарларнинг овқатига беришдан яширганлари учун Сигноқ шаҳарининг маккор ханнотлари¹ ўлим жазосига ҳукм қилинади...»

¹ Ханнот — ғалла ва донларни арзон баҳода олиб, босиб қўйиб, кейин қиммат баҳога сотадиган олиб сотарлар. (Тарж.)

Тўсатдан кўтарилган шовқин-сурон мулланинг сўзини тўхтатиб қўйди. У шовқин чиққан тарафга ваҳшат билан назар ташлади. От минган уч йигит қўлларидаги қамчиларини силтаб оломонни қоқ ёриб олдинга қараб келмоқда. Энг олдинда белигача яланғоч ёш бир йигит қўлидаги эгри қиличини ўйнатиб бошқалардан кўра қаттиқроқ наъра тортиб келарди.

Ғазаб билан келаётган йигитларнинг ҳайбатини кўриб, мулла бирданига отидан қулаб тушди.

— Ҳой, нодон! Нима қилаётганингни биласанми ўзинг?— деб қичқиришди оломон ичидан бировлар.— Вилоят ҳокимининг ёрлигини бузадиган кимсан ўзинг!

— Ёрлиқларинг қуриб кетсин сенларнинг! Бозор ўғриларини осиб ўрнига Бояндархоннинг ҳеч бир гуноҳсиз йигитларини осасизлар. Хоннинг ўзи ҳам йигитлари билан ҳозир етиб келади... Ҳаммаларингни, арпа ургандай, ўриб ташлайди.

Йигит чопганича миршабларнинг олдига етиб келди, миршаблар дарахтнинг йўғон шохига миниб олиб, жон аччиғида типирчилаётган чолни дорга осмоқда эдилар. Йигит эгри қилични бир силтагандаёқ арқонни узиб тушди. Жаллодларнинг иккови ҳам дарахтдан йиқилиб тушди.

— Ечинглар чолнинг қўлини, бўлмаса каллаларингни узиб ташлайман!— деб бақирди йигит миршабларга.

Томошабинлар, ерда ётган чолнинг қўлини ечиб, ўрnidан турғизиб юборди.

— Омонмисиз, ота!— деб йигит отдан тушди.— Тезроқ мининг отга, ота! Оллонинг омонатини топширишга ҳали вақт бор.

— Айни вақтида келдинг, ўғлим Мушукжон!— деди чол.— Чиндан ҳам бу ёвузларга дон ва ғаллаларини яшириб босиб қўйган бир неча ханнотларни осиб ўлдиришга ёрлиқ берилган экан. Қозилар эса ханнот, олиб сотарлардан пора олиб, уларнинг ўрнига шаҳарга келаётган фақир фуқародан учраганларини тутиб, сўроқсиз дорга оса берибдилар. Мени ҳам дорга оса ёзган эдилар! Ҳап, қараб тур, сен шум қашқирлар! Мен бешта мард ўғилни бекорга бёқиб ўтирганим йўқ! Ҳозир мен Бояндархоннинг узига борай! Барингнинг бошларингни чопсин!..

Оломон чувиллар, йўлдан ўтиб бораётганлар ҳам, югуриб келиб, шовқин-сурон кучайди. Шу олағовурдан фойдаланиб, мулла узун чопонининг этаklarини йиғиштириб олиб секингина орадан сирғилиб чиқиб қочди. Унинг кетидан миршаблар ҳам вақтни ғанимат билиб жўнаб қолди. Жаллодларнинг орқасидан оломон кесак отиб қолди.

Мушук отасининг қўлтиғидан кўтариб отга миндирди-да:

— Йўлда таниш подачи йигитлардан иккитасини ёрдамга эргаштириб олдим. Яхшики, кечикмай вақтида етиб келдик!— деди.

— Бўйнимнинг қаттиқлиги ҳам иш берди! Назар Қаризак бир тортганда қўйнинг нимтасидек осилиб, бутун бозорга эрмак бўладиганлардан эмас! Урушга бориб у ердан бир уюр йилқини олдимга солиб, ботир бўлиб келадиган чамам бор ҳали!..

У Н О Л Т И Н Ч И Б О Б

Хотиннинг маслаҳати

Назар Қаризак ўзига эргашган бир тўп қипчоқнинг ўртасида овулига қайтиб келмоқда. Йўл бўйидаги овулларнинг одамлари ҳаммадан кучли қозининг мустаҳкам сиртмоғидан қутулиб чиққан бахтли Назарни кўриш учун уй-уйларидан югуриб чиқишарди. Устига пўстин кийиб, белига эгри қилич таққан, отнинг устида қўлини биқинига тираб келаётган Назар отани кўрган ҳар ким отнинг тизгинига қўлини бир теккизиб олгиси келарди.

— Назар отани ким қутқазибди? Қайси ботир экан ўша?

— Отанинг кичик ўғли Мушук! У бора солиб арқонни кесиб юборди, буни кўрган оломон, итвачча жаллодларни тош бўрон қилиб ҳайдади.

— Қайси йигит отанинг ўғли?

— Ҳов анови, отанинг ёнида келаётган эпчил, чиройли йигит! У Бояндорхоннинг йигити!..

— Ундай бўлса унга ҳеч нарса бўлмайди! Катта қозидан кўра ҳам юрт Бояндорхондан кўпроқ қўрқади.

Назар совлат ва тантана билан ўз уйига етиб келди. Илгари у бир ёққа борадиган бўлса хотини унга: «Қа-

ри така, қаёққа ҳам борасан? Сен нимага ҳам яра эдинг энди?» деб жовварди. Энди чол хотинига кўк-рак кериб мақтана оларди. Чолнинг фикрича, унинг донғи ҳозир Бояндархоннинг шуҳратидан ҳам ошиб кетган эди!

Бироқ, Қизтуғмас Назарни кўриши билан, эрининг ўлигини олиб келган хотиндек, дод-фарёд қупориб йиғлади.

— Ҳар куни бир балони ўйлаб чиқаргунча ўла қолганинг яхши эмасмиди! Урушга бориш сенинг ишинг эмас деб айтмовдимми! Айтганим тўғри келдими?! Шахарга етолмаёқ жаллодларнинг сиртмоғига тушиб қолган бўлсанг, бундан кейин уйдан чиқиб, ёнимдан бир қадам ҳам нари силжимайсан!..

— Хотин эмас, қорашақшақнинг ўзгинаси!— деди Назар ўдағайлаб.— Ҳеч нарсага тушунмайди! Агар қозининг сиртмоғидан қутулиб чиққан бўлсам, демак, омадим келиб катта йўл очилган экан! Энди мендан қилич ҳам, ўқ ҳам ўтмайди! Урушга бориб хон бўлиб келмасам ҳам, бир уюр терма йилқини олдимга солиб, ботир деган ном чиқариб келаман! Кўрарсан, шунда, юртнинг бари менга таъзим қилиб: «Ассалому алайкум Назарбой ботир!» деб мени мақташади. Эртадан қолмай мўғул лашкарининг энг улуғ бошчиси Субутой баҳодирнинг олдига бораман. У менга қўшинида лойиқ бир хизмат беради.

— Сенинг гапингга қулоқ солиб бўпти, хумкалла чол!— деб Қизтуғмас жеркиб қўлини бир силтади-да, ўтовга кириб кетди.

Назар Қаризак эшик олдида ётган бир парча йиртиқ кигизга келиб ўтирди. Қўшнилари чолни ўраб олиб, унинг гапларига қулоқ солиб туришди. Чол буларга, Бояндархоннинг ўзи ўғилларимга йилқиларнинг ичидан минилмаган бешта яхши от танлаб берди, хон мени кўрганда югуриб келиб қучоқлаб кўришиб, оға ва ота деб ҳол-аҳвол сўради, беш минг аскарим бор, уни қайси йўл билан олиб юрганим яхши деб мендан маслаҳат сўради, деб мақтанди. Йиғилган халқ чолнинг оғзига тикилиб, анграйиб қолди ва отанинг қўлига бир тўп аскар берса яхши бўларди, унинг қўл остидаги аскар омадлик чиқиб, ёвни қириб ташлаб, ўлжага ботиб қайтар эди, деб қўйишар эди.

Томошабинлар алламаҳалда тарқалишди. Улар кет-

гандан кейин Қизтуғмас Назарнинг ёнига келиб ўтирди-да, чолнинг қўлини сийпаб туриб:

— Отаси, урушда нима бор? Уйингда ўтирсанг бўлмайдими?— деди.

Назар эса бадтар гердайиб, нима бўлса ҳам эртага мўғулларнинг энг улуғ саркардаси Субутой баҳодирнинг олдига боришни айтди. Субутой баҳодирнинг кимлигини ва қандай қилиб донг чиқарганини сўраб билгандан кейин Қизтуғмас:

— Бу улугнинг ўзи ҳам бой, ҳам отоқли экан, ҳар қалай сен унинг олдига қуруқ борма. Бадавлат кишилар совға-салом олиб боргани яхши кўради. Ҳеч бўлмаганда тухум бўлса ҳам озроқ ола боргин. Еган оғиз уялар дегандек, гапинга қулоқ солади. Ҳаммадан яхшиси ўзимизнинг дакан хўрозни ола кет! У қари ва патлари тўкилиб кетган бўлса ҳам зарари йўқ. Бухоро хўрозларининг ҳаммаси шунақа бўлади. Азон вақтида чақирганда сўфидан ҳам ўтказиб юборади. Балки мана шу хўроздан бахтинг очилар...— деди.

У Н Е Т Т И Н Ч И Б О Б

Юлдуз

Юлдуз тонг қоронғисидан туриб, ҳар кунгидек қўшиқ айтиб, қўзиларни ҳайдаб жўнади. Мушук ҳам отига миниб ундан кейин кетди. Овулдан анча узоқда, кўм-кўк майсазор сойлик бўйида ўтириб улар суҳбатлашдилар. Юлдуз ўз севгилисидан уруш тўғрисида сўради. Урушдан қачон қайтасизлар? деб сўраганида, Юлдузнинг кулганида кўринадиган юз чуқурчалари атрофида аллақандай ғамгинлик пайдо бўлиб, қийғоч қошлари чимирилиб кетди. Нега ғамгин бўлмасин! Ахир улар бирга яшаш тўғрисида неча-неча марта гаплашган эдилар-да. Энди эса, шу даҳшатли урушнинг жатига буларнинг бутун умид-орзулари ҳуркиб учган қушлардек, тўзиб кетай деб турибди. Башарти Мушук урушдан қайтмаса-чи?.. Қимсасиз чўлларда азиз бошлари таналаридан жудо бўлган, қилич кесган суяқларини бўрилар тортқилаб юрган,— узоқ юртларда қолиб кетган жасур йигитлар озми, ахир!

Бироқ, Мушук ҳуштак отиб, кулиб қўяди. Жангга бориш — йигитнинг тўйи эмасми! Йигит юришларда

кўрмаган юртларни кўриб, донғи чиқиб, ботир бўлиб қайтади. Урушдан қайтганда ҳамма қавму қариндошларига турли-туман совға-саломлар олиб келади. Айниқса, Юлдузга ерга судралгудай узун шойи кўйлак ҳам, нозик мунчоқлар қадалган камар ҳам, зумрадга ўхшаш маржонлар ҳам, кўзи ферузадай ялтирайдиган узук ва зираклар ҳам олиб келади.

Мушук кўнгли нозик ва серташвиш Юлдузни юпата олмади. Унинг кўз ёшлари шашқатор оқарди:

— Қуриб кетсин бу уруш!— деди қиз.— Кечагина мана шу ерга, Сиғноқ шаҳрига, қирилгур мўғуллар келиб босгани ҳамманинг эсида. Улар бутун шаҳарни ёндириб, эркакларни қириб, хотин ва бола-чақанинг ярмини ҳайдаб олиб кетган. Ўшанда мен ҳам ота-онамдан айрилиб етим бўлиб қолган эдим... Менга ҳеч қандай совға керак эмас! Сен билан икковимиз сой бўйида ўзимизга ўтов тикиб, қўй-қўзи боқиб, қорнимиз ошга тўйиб, устимиз кийимга ялчийдиган вақтлар қачон келар экан деб орзу қилмасмидик! Сен бўлсанг, раҳмсиз мўғуллар билан бирга одам ўлдиришга, тинч ётган бир халқнинг уйига ўт қўйиб, хонавайрон қилишга бормоқчисан!

Мушук кулиб юборди-да:

— Қўй, йиғлама Юлдуз! Сен менинг бахтим, чўлпопимсан!— деди.— Мен урушга борсам ҳам кеча-кундуз сени ўйлайман... Юрган ойга етар, ётган лойга ботар дегандек, киши излаганини топади.

Мушук Юлдузни бағрига босди-да, ўрнидан туриб, сакраб отига минди. Бошидаги телпагини олиб, бепарво бир-икки силтаб, чўлни кесиб тўппа-тўғри Бояндархоннинг йилқиси томонга чопиб кетди.

У йўлда кета туриб, бир тўп отлиқларни кўрди. Улар эгар-жабдуқларига олтин-кумуш урилган отлар минган, қўлқопларига қарчиғай қўндирган ва този итлар эргаштирган эди. Булардан узоқроқда икки юзга яқин отлиқ йигит занжирдай тизилиб овни қуршаб, ҳай-ҳайлаб келмоқда. Мушук мўғулча кўк чопон кийган серсовлат отлиқлар яқинидан ўтиб кетди. Бир вақт чангалзор ичидан тўртта кийик қочиб чиқди-да, шохларини бўйинларига қисиб далага қараб қочди. Овчилар кийикларни Юлдуз кўзи боқиб юрган тарафга қараб қувиб кетди. Буни кўриб, Мушукнинг кўнглига: «Бу мўғул хонлари чиройли қизни кўриб, йигитларига:

отларингга мингаштириб олинглар, деб юрмасин тағин. Хонларга қонун ҳам, сўроқ ҳам йўқ! Улар бир нарсага кўз тикдими — қутулиш йўқ» деган фикр келди.

Мушук эртасига кечқурун уйга қайтиб келди. Уйда отаси билан тўрт акаси ўтиришган экан. Мушук кириб келиши билан ҳаммалари жим бўлиб қолишди. Мушук одатдагича, саломдан сўнг, акаларининг ёнига келиб чўккалади. Ҳаммалари қўй ёғи, қўй гўштидан қилинган паловни иштаҳа билан емоқда эди.

«Қаёқдан келди бизниқига бундай палов?— деб ҳайрон қолди Мушук.— Бирон ўлжага йўлиққанга ўхшайди булар! Бундай ўлжа қаёқдан келади? Ҳамма ўғилларини ёғли палов билан боқаётган отам қандай ўлжага йўлиқди экан?»

Мушук ҳайрон бўлиб, у ёқ-бу ёққа аланглаган эди, онасига кўзи тушиб қолди. Қампир бир нарсадан хафа бўлиб йиғлаганга ўхшарди, аччиғи билан тобоқни чўмичга, чўмични қозонга уриб тарақлатяпти. Қичкина Турғон негадир отасининг ёнида ўтирмасдан, бир гуноҳ иш қилиб қўйгандек, эшикнинг олдида тумтайиб ўтирибди? Нега ҳар кимга қўрқа-писа қарайди у?

— Нега емай ўтирибсан, Мушук?— деди акаси Темир.

Мушук гумонсираб қолди. Нима ҳодиса бўлган экан-а? Кўнглига ҳар хил фикрлар келди. Жумбоқ бўлиб қолган бу фикрлар Мушукнинг ҳалқумига тиқилиб, қийнамоқда.

Отаси эса катта ёғоч лагандан паловни олиб, яхши ниятлар билан ўғилларининг карракдек очилиб турган оғизларига навбат-банавбат ошатар эди... Бугун унинг ўзи хўжайин, меҳмонга ўз қўли билан ошата олади. У устига ёғлиқ бир гўштни қўйиб бир ошам ошни Мушукка тутди.

Бироқ, Мушук чўчигандай бошини орқага ташлади:

— Емайман!— деди у.

Ёғоч лаган топ-тоза қилиб ялаб қўйилди. Паловга тўйиб олган Темир, ўзини катта тутиб Мушукка қараб сўз бошлади:

— Мушукжон, ука! Ҳурматли отамизнинг мана шу беш ўғли биттадан яхши от миниб, ўткир қилич тақиб ва урушга ярайдиган эгар-тўқимни шайлаб Бояндархон қўл остидаги аскарга бориб қўшилишимиз лозим эканини ўзинг яхши биласан. Агар биз хоннинг олдига,

бойқуш, бечоралардай бўлиб борадиган бўлсак, хон бизни аскар қаторига олиш бир ёқда турсин, паноҳига ҳам йўлатмайди. Шунинг учун...

Темирнинг сўзи шу ерга келганда Мушук сакраб ўрнидан турди-да, эшик олдига борди:

— Билдим, билдим, тўғри экан-да! Демак, сизлар Юлдузни оёғи бойланган товукдай бозорга олиб бориб қорни катта бир бойга ёки қулфурушлардан бирига сотиб юборганга ўхшайсизлар?

— Ука, ўзинг ўйлаб кўр! Сигноқнинг бадавлат бойлари ов қилиб юриб, овулимизнинг ёнидан ўтиб кетаётиб, Юлдузни кўриб қолишибди. Бу ерга келиб: «Бу қизни худо бизнинг хонимизга атаб яратгандай экан! Бизга берасан!» деб ёпишиб олишди. Яхши баҳо беришди. Йигирма тўрт олтин динорни отамизнинг олдига қўйишди. Бунчалик пулни биз, камбағаллар қаёқдан оламиз! Биз пулни ҳаммага баравар бўлдик, мана бу сенинг улушинг, ма!— деб Темир, наमत устига тўртта олтин ташлади.

Мушук ола белбоғига қистириб қўйилган пичоқнинг сопини ушлаб туриб, зарда билан, аммо овозини баланд кўтармай, салмоқлаб жавоб берди:

— Энди бундан буён менинг отам ҳам йўқ, оғаларим ҳам! Энди йўлда менга йўлиқа кўрманглар!— деди-да, уйдан чиқиб кетди. Ҳаммалари кўзларини ерга тикиб жим бўлиб қолишди, фақат Мушукнинг отга миншига ва шу вақт унинг орқасидан йиғлаб югуриб чиққан онаси билан укаси Турғонга нима деб кетар экан деб қулоқ солиб туришди.

— Қачон келасан болам?

— Энди бу уйга қайтиб келмайман!

У Н С А К К И З И Н Ч И Б О Б
„Ҳамма дарвешлар чақирилсин!“

Субутой баҳодир ўз навкарларини¹ Сигноқ шаҳрининг тўрт тарафига юбориб, тарихчи, шоир, ўқимишли

¹ Навкарлар мўғул хонлари ва бекларининг шахсий соқчилари бўлиб, уларнинг турли хизматларини, масалан, отга миндириб-тушириб қўйиш, ўтовга кирганда наमतни очиб туриш каби ишларини бажарар эди. Навкарлар хоннинг боқимида бўлиб, бора-бора хоннинг ёрдамчисига айланар ва урушга чақирилган кўчманчилардан тузилган айрим отрядларнинг бошлиғи бўлиб олар эди.

Ҳожи Раҳим Бағдодий деган дарвешни топиб келишни буюрди. Навкарлар ҳамма ёқни қидириб, охири: «Бу дарвеш шаҳарда йўқ. Кулбасининг эшиги миҳланган, ўзи қаёққа кетгани номаълум» деб қайтиб келишди.

Субутой, аччиғланиб, эрталаб Сирноқнинг бутун дарвешларини уларнинг азиз шайхлари ва пирлари билан бирга йиғиб келишни буюриб, икки юз аскарини юборди.

Эртасига эрталаб мўғул суворийлари қароргоҳига шу атрофдаги бутун дарвеш, беватан гадойларни ҳайлаб келди. Дарвешлар узун кенг жанда кийиб, белларини чипта арқон билан боғлаб, чанг-тўзонга буланиб, мунгли оҳангда зикр-само қилиб келмоқда. Баъзилари: «Ё ҳу! Ё ҳақ!» дер, баъзилари эса, афсун ўқиб, ҳар ёққа «куф-суф» қилар эди. Тўпнинг олдида бир неча қаландар урчуқдай айланиб, садр тушиб келмоқда. Қоп-қора пахмоқ сочлари пилта-пилта бўлиб осилиб ётган энг ифлос бир дарвеш бир маймунни елкасига миндириб олган, бечора маймун қўрққанидан ҳамма ёқни булғатиб турарди.

Навкарлар дарвешларни кенг ярим доира шаклида қатор турғиздилар. Дарвешлар чувиллашар, фарёд қўпориб зорланишар ва бизлар худонинг азиз бандаларимиз, бизларга оллоҳдан бошқанинг ҳукми ўтмайди, деб бақаришарди.

Бир неча дарвеш давранинг олдига чиқиб, қулочларини ёзиб, гир-гир айланди.

Ўтовдан кекса, бир оз букчайганроқ саркарда чиқиб, яқинроқ келиб тўхтади. Унинг хўмрайган ва даҳшатли кўзларини кўриб ҳамма жим бўлиб қолди. Ўртада чирпирак бўлиб айланиб юрган дарвешларнинг энг кейингиси, беҳуш бўлиб йиқилгандек, Субутойнинг оёғи тагига йиқилди ва кўзини очиб донгдор мўғулнинг ҳаракатини кузатиб ётаверди.

Шу вақт Субутойнинг ёнида беқасам чопон кийган, бошига оқ салла ўраган ёш бир тилмоч пайдо бўлди. Субутой баҳодир ғўриллаган товуш билан салмоқлаб гапирарди. Тилмоч унинг сўзларини жаранглатиб таржима қилиб турарди:

— Сизлар азиз, авлиёсизлар!.. Сизлар дунёдан кечиб, худо деган одамсизлар... Ҳар нарса қўлларингиздан келади... Сизлар ҳар нарсани биласизлар...

Дарвешлар бараварига:

— Бизнинг билмайдиган нарсаларимиз ҳам бор! Бизлар букунги ва эртаги ризқимизнинг қаердан келишини билмаймиз!— деб чувиллашди.

Субутой яна тикилиб қараган эди, ҳамма жим бўлди.

— Менга бир дарвеш керак. Оти... нима эди ўшанинг оти?— деб Субутой баҳодир тилмочга бурилди.

— Ҳожи Раҳим Бағдодий! Ким танийди уни?

— Биз уни танитаймиз! Бизнинг орамизда ундай киши йўқ! Унинг ўрнига танлаганингизни олинг. Биз сизга ўлгунча ҳалол хизмат қиламиз!— дейишди дарвешлар.

Субутой дарвешларнинг чувиллаши босилишини кутиб турди-да:

— Ҳаммангиз йиғилиб унинг бир ўзига арзитайсизлар. Уни танитайдиганлар жим турсин. Танийдиган киши гапирсин!— деди.

Шу вақт тўпнинг ичидан:

— Мен танийман! Мен айтиб бераман!— деган товуш чиқди.

Тиқилишиб турган оломон орасидан дарвешларни туртиб-суртиб бир чол чиқиб келди. Чол Субутой баҳодирнинг олдига келиб, қалтираган қўли билан қизил бир рўмолни ечиб, туллаб, патлари қолмаган ва қалин қип-қизил тожи бир тарафга қийшайган катта бир хўрозни олди.

— Сиз улуғ саркардасиз!— деди чол қалтираб.— Сиз юрмаган дашт, сиз кечмаган дарё қолмайди! Бутун ер юзини фатҳ этасиз! Сиз саркардаларнинг саркардасиз! Мен сизга хўрозларнинг пошшосини тортиқ қилиб олиб келдим! Ўзи ҳар куни вақти-вақти билан чақиради. Овози ҳамма хўрозларнинг овозидан ҳам, сўфининг ҳам овозидан ўткир! Ҳар куни саҳарда сизнинг шону шуҳратингизни таърифлаб, бундан ҳам зиёда қилади!

Чол хўрозни баҳодирнинг олдига қўйди. Бўйни узун дакан хўроз узун, ингичка оёқларини баланд кўтариб бир неча қадам босди.

Саркарданинг юзи жилмайгандек бўлиб:

— Мен сендан, дарвеш Ҳожи Раҳим қаерда, деб сўраяпман?— деди.

— Қаердалигини ҳозир айтаман. У яқин жойда. У касал бўлиб, менинг уйимда ётибди. Менинг ўз уйимда ётибди. Мен сизнинг соф кўнгили хизматкорингиз Назар Қаризак деган чолман. Ҳожи Раҳимни кимнингдир навкарлари қаттиқ савалабди.

Субутой баҳодир қошини чимириб:

— Тилмоч! Ҳозир ёнингга икки навкар олиб чолнинг уйига бор, Ҳожи Раҳимни бу ерга олиб кел. Унгача бу чолни қочириб юборманглар. Агар ёлғон гапирган бўлса навкарлар унинг пўстагини қоқиб қўйсин.

— Улуғ саркарда, амрингиз бажо келтирилади.

Субутой ўтовга қараб бурилди-ю, яна тўхтаб қолиб:

— Майли, туллаган хўрозингни мен олайин. Қанча сўрайсан?— деди.

— Менинг тилагим биргина: мени ўзингиз билан бирга сафарга олиб кетсангиз бас!

— Олдин донишманд Ҳожи Раҳимни олиб кел, кейин бир гап қилармиз,— деди-да, Субутой тапур-тупур қадам ташлаб ўтовига қараб йўналди. Шу вақтгача жим турган дарвешлар бирдан чувиллашиб:

— Бугун бизни ким боқади? Бизни бу ерга нега қақирдингиз?

Субутой тилмочга алланималар деб гўнғиллади.

— Жим бўлинглар!— деб қичқирди тилмоч,— Субутой баҳодир, лашкарнинг ёлиб келиши учун ҳар вақт дуо қилиб юришсин, дейди, сизлардан ғарбга бўладиган сафарга боришни хоҳлаганларингиз бўлса, рухсат. Аммо сафарда ҳар ким ўз овқатини ўзи топади.

— Сизнинг қўлингиздан ҳамма нарса келади! Сиз улуғ одамсиз! Бугун бизга овқат беришга рухсат этинг...

Субутой баҳодир жавоб берди:

— Мен ҳеч кимни боқолмайман. Мен ҳам бир жангчман, ўз хонимнинг хизматида юрган бир навкарман. Сизлар ҳақ йўлни излаган азиз одамсизлар, Сигноқнинг бойларига бориб, мўғул аскарларининг саркардаси бугун бойлар дарвешларни боқсин деб буюрди, деб айтинглар.

Дарвешлар яна аввалгидай зикр-само айтиб, шовқин-сурон кўтариб, даштдан Сигноққа қараб жўнашди.

Жахонгирнинг орзуси

Даҳшат солган кўп юртга,
Қирғин қилиб ўртаган.
Ажал сочган кўп элга,
Биз Чингизхон наслимиз.

(Қадимий мўғул қўшиғидан.)

Мўғул соқчилари бош қўмондон Субутой баҳодирнинг ўтовига қараб бораётган ғалати йўловчиларни ажабланиб ўтказиб юборишарди. Йўловчилар олдида бошига узун кулсҳ кийиб, кулоҳ устидан ҳожиларнинг оқ салласини ўраб олган ориқ бир дарвеш борарди. Агар дарвешнинг устига кийган ёқут кўзли олтин тугмалар қадалган кенг кўк шойи чопони бўлмаса, уни оддий бир гадоёй деб ўйлаш мумкин эди. Елкасидаги хуржунидан муқоваси чармдан қилинган мис илгакли китоб кўриниб турарди. Дарвеш қўлига узун ҳасса ва ичида йўғон мум шами бор қўғадан тўқилган фонус ушлаб олган. Дарвешнинг орқасидан устига эчки тери пўстин кийиб, белига эгри қилич таққан бир чол йўрғалаб келмоқда. Чолнинг орқасидан кичикроқ кўк от минган ёш тилмоч билан икки мўғул навқари ёнма-ён келмоқда. Иккала мўғул ҳам тинмай мунгли бир қўшиқни чўзиб айтар, қоровулларга яқинлашганда: «Пўшт, йўл беринглар!» деб кичқирар, яна қўшиқларини чўзиб йўлларида давом эгарди. Соқчиларнинг олдида ўтганда дарвеш кулоҳини орқасига суриб қўяр, манглайида эса парвоз қилиб бораётган лочин сурати солинган сўпоқ олтин пайза¹ ялтираб кетарди.

Соқчилар пайзани кўрганда анграйиб қолар ва йўловчилар ўтиб кетгандан кейин орқаларидан эргашиб, навқарлардан:

— Сарқарданинг олдигами?— деб сўрарди.

¹ П а й з а — металл ёки ёғочдан қилинган сўпоқ тахтача бўлиб, мўғул аскарлари ва мўғуллар ҳукмронлигидаги бутун ерларда рухсатнома ёки паспорт ўрнида юрарди. Пайзаси бор одам ҳукуматдан ёрдам, ўзига озиқ-овқат ва отига ем олиб турган. Пайзалар ҳар хил даражада бўлиб, даражасига қараб бетига ҳайвон ёки қуш сурати солинган бўлар эди. Энг юқори даражали пайзанинг бетига йўлборснинг бош сурати солинган эди.

— Бўлмаса-чи!

Саркарда Субутой баҳодирнинг ўтовига келганда дарвеш тўхтади. Эшикнинг икки тарафида занжирга боғлаб қўйилган икки сариқ бўрибосар ит турган жойида занжирларини шалдиратиб баландга сакраб ҳуриб ириллар эди.

Дарвеш чуқур ўйга толиб, анча вақт ҳассасига таяниб туриб қолди. Ўтовдан:

— Устоз кирсинлар!— деган товуш эшитилди.

Ёнида турган соқчи ҳаракатсиз қотиб турган дарвешни найзаси билан туртиб, эшик томонга қараб йўл кўрсатди.

Ҳожи Раҳим ўтовга кирганда бир неча аскар бошлиқлари гилам устида ётган бир варақ ялтироқ қоғозга энгашиб ўтиришар эди, қоғозда тоғлар, қора чизиқ билан кўрсатилган дарёлар ва кичкина доира шаклида шаҳарларнинг тасвири чизилган ва ҳар қайсисининг ёнига номлари ёзилган эди.

Букчайган йўғон Субутой баҳодир буғриқиб кетган юзини қоғоздан кўтариб бақрайган танҳо кўзи билан дарвешга бир қаради-да, яна қоғозга энгашди ва ғадирбудир қўпол бармоғи билан ўтирганларга қоғозни туртиб кўрсатди:

— Мана бунга қаранглар: Сигноқдан буюк Этил¹ дарёсигача карвон юриши билан қирқ кунлик йўл. Биз бундан икки-уч марта кўпроқ юришимиз керак бўлади. Жаҳонгирни² сайлаб олишимиз билан лашкар йўлга тушади,— деди у.

— Арвоҳлар ёр, пирлар мадакдор бўлсин!— дейишди мўғуллар, кейин ўринларидан туриб қўлларини кўксиларига қўйиб, таъзим қилиб, бирин-кетин ўтовдан чиқиб кетишди.

Субутой баҳодир гиламда ёлғиз ўзи қолди. Ичидаги бутун фикрини тамом билиб олай дегандек кўзини сузиб дарвешга тикилди. Ҳожи Раҳим кўп ғалаба қозониб ҳамма ёққа донғи кетган, душманни қириб бостиришда, тинч шаҳарларни вайрон қилишда шафқатсиз зolimлиги билан шухрат толган бу саркарданинг ўтли қарашига чидаб, бепарво тураверди.

¹ Этил, Эдил — Волга дарёси.

² Жаҳонгир — дунёни олувчи деган сўз. Бу ерда бош кўмондон маъносида ишлатилган.

— Эшитишимга қараганда, сиз билимдон одам эмишсиз?

— Мен умр бўйи ўқиб келмоқдаман,— деб жавоб берди Ҳожи Раҳим,— бироқ шунча ўқиб билганим фақат дунёдаги илм денгизидан бир томчигина деса бўлади.

— Мен бир болани бир қаричлигидан тарбиялаб келаман. Сиз шу бсланинг биринчи устози бўлган эдингиз. Мана мен уни ўн йилдан бери ёнимда олиб юриб, талай юртларни кўрсатдим. У от устида юриб сарбозликка ҳам, саркардаликка ҳам ўрганди. Сиз буни илгари эшитганмидингиз?

— Ҳозир эшитиб турибман,— деди Ҳожи Раҳим.

— Соҳибқирон¹ ҳазратлари улуғ ишларни бошлаб қўйиб, охирига етказолмай армонда кетдилар, ўша ишларни шу йигит тамом қилармикин, деб умид қиламан. Бир вақтлар сизнинг Искандар Зулқарнайн² деган бир ботир саркарда ҳақида айтганларингизни эшитган эдим. Уша саркарда ҳам уруш сафарларига ёшлик вақтидан бошлаб отланган экан. Унинг ёнида уруш ишларини яхши биладиган, кўпни кўрган кенгашчилари бўлар экан, шундай одамлар уни ҳар доим қўриқлаб юрар экан...

Субутой баҳодир юзини бир тарафга буриб бақрайганча бирмунча вақт жим туриб қолди. Кейин яна дарвешга қараб бурилди:

— Овлоқда биқиниб бораётган қоплон бирданига кўп кийикка йўлиқиб қолганда гоҳ ўнгга, гоҳ сўлга ташланиб қайсисини ушлашни билмай шошиб қолади. Шунга ўхшаш Ботухоннинг ҳам талаб ва орзулари жуда кўп. Шунинг учун унинг ёнида фидокор, садоқатли ва эҳтиёткор бир маслаҳатчи доим бирга юриши керак, у одам эҳтиёткорликка ўргатадиган, ўрни келганда унга ҳақ сўзни айтадиган бўлсин.

¹ Соҳибқирон — Чингизхон демоқчи.

² Искандар Зулқарнайн — икки шоҳли Искандар деган сўз. Осиё халқлари қадим замондаги энг йирик юнон саркардаси македониялик Александрни (бизнинг эрамиздан 355—323 йиллар илгари яшаган) шундай деб атаган. Чунки ўша замондагилар «Александрни Мисрнинг икки шоҳли худоси Юпитер Аммундан туғилган ва бутун оламнинг подшоси» деган афсонага ишонган. Шунинг учун унинг вафотидан кейин Искандарнинг ўрнига подшо бўлганлар олтин, кумуш оқчаларининг бетида унинг суратини икки шоҳи бор одам шаклида тасвирлаганлар.

— Мен арабман. Ёлгон сўзлаш бизда жуда катта айб саналади,— деди Ҳожи Раҳим

Шу вақт эшикдан бир соқчи кирди-да, эшик пардани кўтариб, пойгоҳда таъзим билан турди:

— Марҳамат қилсинлар, марҳамат!— деди секингина.

Субутой баҳодир инқиллаб-синқиллаб ўрнидан турди-да, кутиб олиш учун оқсоқланиб эшикка қараб йўналди. Шу вақт шахдам қадам ташлаб Ботухон қириб келди. Хон устига ёқут кўзли олтин тугмалар қадалган яп-янги мўғулча кўк чопон кийиб олган эди. Унинг қорачадан келган ёш юзи ва қийиқ кўзлари бе-халоват бир ҳаяжон билан ёнарди. Оғзи ёввойи бир табассум билан жилмайди, қорамтир юзида унинг йирик бўри тишлари яна ҳам оппоқ бўлиб кўриниб кетди.

Субутой баҳодир хонга энгашиб таъзим қилиб:

— Донишманд олимни кўрсам деган эдингиз. Мана олиб келдик!— деди Ҳожи Раҳимни кўрсатиб.

Ботухон югуриб Ҳожи Раҳимнинг олдига келди-да, чопонининг ёқут кўзли тугмасидан ушлаб олди:

— Кекса устозимни олиб келинглар деб сизни мен излатган эдим, тақсир. Бундан сўнг сиз доим менинг ёнимда бўлинг. Яқинда, шу замонгача кўрилмаган улуғ сафарга отланамиз. Сиз менинг тарихчим бўлинг. Сиз менинг ёрлиқ — буйруқларимни, қилган ишларимни, сўзлаган сўзларимни, ўйлаган ўйларимни ёзиб боринг. Бизнинг қилган ишларимиздан эвара-чевараларимиз ўрнак олсин, енгилмас мўғул лашкарлари кун ботиш томонга қандай юриш қилганларини сизнинг ёзган тарихингиздан ўқиб билсин. Мана бунга қаранг!— деб ерда ётган қоғозни кўрсатди-да, гиламга бориб ўтириб, қоғоз устида бармоғини у ёққа, бу ёққа юргизиб, деди:

— Субутой баҳодир, сиз бу ёққа ўтиринг, Ҳожи Раҳим, сиз мана бу ёққа ўтиринг. Мана бу, қизил чизик кун ботишга борадиган буюк йўл. Мен бобом борган жойлардан ҳам кўра нарироққа бораман. Мен лашкарни дунёнинг нариги четигача олиб бораман...

Ботухон ерда ётган ялтироқ қоғозни кўрсатиб, ҳар хил жойлар ва шаҳарларнинг отларини ёддан айтиб, бўлажак сафар ҳақидаги сўзларини давом эттираверди. Афтидан у, уруш планини анчадан бери ўйлаб юрганга ўхшарди.

Хон сўзлаганда Субутой баҳодир тошдек қаттиқ юзини бир тарафга буриб бепарво қараб ўтирди.

— Улуғ бобомнинг орзу-умидларини рўёбга чиқаришим керак. Бобом: «Мўғул ер юзида энг ботир, энг кучли ва энг доно халқ» дердилар. Шунинг учун мўғул халқи бутун дунёга ҳоким бўлиши керак. Бошқа халқларнинг ҳаммаси бизнинг қулларимиз бўлиши керак, агар биз уларнинг бир қошиқ қонларидан кечиб тирик қолдирсак, улар биз учун тер тўкиб ишлашлари лозим. Қаршилиқ қилган, итоат этмаганларнинг ҳаммаси ер билан яксон қилинади! Улар бир тезакдек мўғул гулханларида куйиб кул бўлади!

Ботухон Субутой баҳодирга бурилди-да:

— Сафарга қачон отланамиз?— деди.

Субутой баҳодир, уйқудан чўчиб уйғонган кишидек, сесканиб кетди:

— Лашкарга хоқон Соҳибқироннинг¹ хосиятли васиятларини ўқиб бериб, жаҳонгирни сайлаб олганимиздан кейин. Унгача сиздан ўтиниб сўрайдиганим шуки, Ботухон, жуда ҳушёр бўлинг. Бировларга қўшилмай, якка-ёлғиз юришга тиришинг. Зиёфат ва ичкиликлардан сақланинг. Улуғ ишни бошлаш олдида киши ўзини хавф-хатарга солмаслиги керак. Сизга бирор нарса бўлиб қолса, у вақтда лашкарни бошқа бир хонзода — Куюкхонми, Кулканхонми, бирови бошлайди. Улар буюк бобонгиз орзуларини ўрнига етказолмайди ва лашкарни хароб қилади.

— Жа, жа!²— деди Ботухон,— менинг ёнимда доим бирга юрадиган ишончли бир киши бўлиши керак, токи у менга муҳим ва жадал ишларни эслатиб турсин ва менга ҳар вақт ҳақ сўзни айта оладиган бўлсин. Атрофимдагилар тилёғламалик билан мени кўкларга кўтариб мақташади. Сиз менинг биринчи устозимсиз, бу йўлда менга ёрдам қилишингиз керак, Ҳожи Раҳим, бу ерда тагин бир ботир йигит бор, ҳалиги ўзининг бўз отини менга берган йигит-чи, оти Арапшо. Субутой баҳодир, шу йигитни излаб топиб келишга киши юборинг-чи. Танишим тўғри бўлса, қувлик-шумликни ва хиёнатни

¹ Хоқон Соҳибқирон ёки буюк бобо...— Чингизхон. Унинг вафотидан кейин мўғуллар унинг номини айтишмай, бошқа ҳурматли номлар билан атаб юришарди.

² Жа, жа— мўғулча «Бўлди, бўлди! Ҳа, ҳа! Хўш!» деган сўз-дир.

билмайдиган, асл йигитга ўхшайди. Хўш, Ҳожи Раҳим, сиз шу бугундан бошлаб улуғ сафарнинг тарихини ёзишга киришинг. Тарихингизни менинг мана шу таълимотим билан бошланг:

«Улуғ саркарда сирли ва камгап бўлиши керак. Кучли бўлиши учун бутун ишни сир тутуши лозим... Буюк мақсадларга эришув йўлида жасур ва матонатли бўлиши керак... Ҳеч қандай хато қилмаслик... Душманларни аямай қириб ташлаши лозим!»

Й И Г И Р М А Н Ч И Б О Б

Жаҳонгир — дунёни забт этувчидир

Орадан қирқ кун ўтди. Шу вақт ичида кун чиқиш ёқдан тинмай мўғул-татар қўшинлари келиб турди. Буларнинг кетидан қирғиз, олтойли, уйғур ва бошқа кўчманчи қабилаларнинг аскарлари келди. Дашти қипчоқнинг ҳамма ёғида қароргоҳ гулханлари ёқилди. Бу қабилаларнинг аскарлари бир-бирларига аралашмай, ўз ҳолларига айрим-айрим қўниш топиб, узоқ-узоқ жойларга тушишди.

Зийрак айғирларнинг ғазабидан ҳайиқиб, бир тўп бўлиб юрадиган йилқи уюрларига ўхшаб, ҳар бир қаби­ ланинг йигитлари ўз бошлиқларининг теварагида зич уюшган эди. Бутун қўшин «Отлан» деган буйруқ қачон чиқар экан, «Ўттиз баҳодир тепалиги»¹ устида ёқилган гулханнинг тўққиз бошли тутуни қачон кўринар экан деб кун ботиш томонга бўладиган зўр юришни кутиб турмоқда.

Мўғул хонзодалари бу қирқ кунни айш-ишрат, танг­ рига ибодат қилиш, сафарнинг ғалабали бўлишини тилаш билан ўтказишди. Шомонлар² зикр-само қилиб, фол очиб, бутун қўшинга бошчилик қиладиган жаҳон­ гирни сайлашга тангрининг рухсат этадиган «муборақ

¹ Уша замондаги мўғул-татар қўшинининг одати бўйича сафарга чиқиш олдида баланд бир тепанинг бошида тўқ­ қиз ердан ўт ёқилар эди, бу: «Ҳамманг отлан, юриш бошланди» деган буйруқ белгиси бўлиб, ўт ёқилган тепалик «Ўттиз ботир те­ палиги» дейиларди. (Тарж.)

² Шомонлар жин-ажиналарга топинувчи ибтидоий дин руҳонийлари. Улар онгсиз кўчманчиларга, одам яхши ва ёвуз арвоқ­ лар паноҳида яшайди, одамнинг соғлиги, бахти ва тақдири шулар­ нинг қўлида, деган эътиқодни талқин этарди.

кувини» кутиб ётишди. Аскарлар орасида: «Жаҳонгирликка Куюкхонгина муносиб, у буюк хоқон Угдайхоннинг¹ валиаҳди. ёш бўлса ҳам урушда кўп тажриба ортиради ва шон-шуҳрат чиқаради» деган сўзлар оғиздан-оғизга кўчиб юриди... Бироқ урушда чиниққан, кўпни кўрган, юзлари чандиқ ёши улуғ мўғуллар, бошларини чайқаб, бу гапларга қўшилмас эди.

— Қани, қараб турайлик-чи, юришларда синалган, донишманд Субутой баҳодир бу тўғрида нима деяркин,— дейишади улар Жаба нўён, Бўғуржи ва хоқоннинг Хитойдаги ноиби бўлиб турган Муҳурийлар билан бирликда мана шу мажруҳ, ғазабнок қоплон ҳам Чингизхон ғолибият отининг бир туёғи эди. Чингизхон фақат мана шу тўрт пўлат туёқларга таяниб, ғалабадан-ғалабага эришар эди. Бизнинг жаҳонгирни сайлаб олиш билангина ишимиз битмайди, лашкарнинг ўнг ва сўл қанотларига бошчилик қила оладиган, урушда тажриба ортирган мардларни ҳам сайлаб олишимиз керак. Кейин илғор аскарлар туманига, душманни ғафлатда қолдириб, қўлга тушириб ололадиган, ҳийла ва найрангларга етук одамни туманбоши² қилиб тайинлаш керак... Шунинг учун Куюкхон жаҳонгирликка ярайдими, ярамайдими, буни доно Субутой баҳодирнинг ўзи ҳал қилсин. Бутур дунёни забт этишга отланган шунчалик улуғ қўшиннинг жиловини қўлида маҳкам тутиб, йўл бошлаб борадиган жаҳонгирликка кимнинг лойиқ эканини ҳаммамиздан кўра ана шу Субутой баҳодир яхшироқ билади.

Хонлар ва хонзодалар кичик аскаррий бўлинмаларнинг бошлиқларини сайлаш тўғрисида ўзаро кенгашиб турганларида, бўлажак сафарнинг бош қўмондони кекса саркарда Субутой баҳодир ҳеч кимга аралашмай, ўтовидан ташқари чиқмай ўтириб олди. Индамас соқчи — турғовутлар Субутойнинг ўтовига ҳеч кимни киргизмас, шунинг учун ҳам узоқни кўрадиган ва сир бермайдиган чолнинг нима ўйлаб, нима ишлар қилаётганини ҳеч ким билмас эди.

¹ Угдайхон — Чингизхоннинг ўғли, ўша вақтдаги мўғул хоқони бўлиб, Монголиянинг маркази Қорақурум шаҳрида турар эди. (Ҳозир Қорақурумнинг харобаларигина қолган).

² Қадим туркий тилида ўн минг сонни туман дейилади. Бу ерда туманбоши — ўн минг аскарнинг бошлиғи деган суз.

Субутойнинг ўтови жойлашган тепаликдаги қўшни ўтовларда даракчи чопорлар, мўғул аскарлари бошлиқлари ва қипчоқ хонлари уймалашиб юрмоқда. Улар Субутойнинг ёрдамчилари — юртчилар¹ олдида оқ наMAT устида ўтириб, ҳар хил рангларга бўялган ўқларини юртчиларга топширмоқдалар. Баъзан юртчилар келган қипчоқ хонларидан бирини кекса Субутойнинг олдига бошлаб кирарди. Келган кишига Субутой якка кўзи билан ўқрайиб қарар, у билан қисқа-қисқа сўзлашар ёки юзини чир ўгириб, бунинг бизга кераги йўқ! дерди ёки қўлига келган сўпоқроқ олтин пайзани қўлига бериб чиқарарди.

Қўлига пайза теккан аскар бошлиғи жаҳонгирга сўзсиз итоат қилишга, унинг ҳамма амр-фармонларини иккиланмай бажаришга, бош тикиб жангга киришга мажбур эди. Ўзбошимчалик қилиб қўшиннинг бир қанотидан иккинчи қанотига ўтиш, кўрсатилган йўлдан юрмай, бошқа йўлдан юриш, ёки ёрлиқни бажаришда сустлик кўрсатиш қаттиқ тақиқ қилинган эди. Тартибни бузган кишига ўлим жазоси берилар эди.

Хон ёки беклар олиб келган рангдор бўёқли камон ўқи жанговар руҳ белгиси бўлиб, минг суворийнинг содиқлиги белгиси эди. Бу ҳар бир минг аскарга сафарларда чиниққан бир мўғул навқари беркитилар эди. Бу навқарлар, Чингизхон жорий қилган аскарий тартибга тўла риоя қилишни, қўлга тушган ўлжанинг бешдан бирини жаҳонгир фойдасига ажратишни ва яна бир бешдан бирини узоқ Монголияга, улўф хоқон фойдасига юборилишини назорат қилиб турар эди. Ўлжанинг бешдан уч қисми аскарга қоларди. Мўғулдан тайинланган бошлиқ, аскарий тўдалар орасида уриш-талаш ва адоват чиқмаслигини назорат қилиб турар эди. Чингизхоннинг буюк «Яса»²сида ёзилган тартиб ва интизомни салгина бўлса ҳам бузган одам дарров ўлим жазосига буюрилар эди.

¹ Юртчи — «Бош штаб» амалдорларига ўхшаш мўғул амалдорлари. Булар турли ёзув-чизувларни юргизиб, жаҳонгирнинг ёрлиқларини тарқатар, ҳар хил маълумотлар ва баъзан махсус айғоқчилар орқали разведка ишларини ҳам олиб борар эди.

² Яса — Чингизхон тузган тартиб ва таълимотлар йиғиндиси. У бутун мўғул империясида мажбурий қонун эди.

Сафарга отланиш учун ҳар бир аскар яхши от ва яхши яроғ-аслаҳалари билан келиб, ўзлари тайинланган ўн ёки юзларга келиб қўшилишлари ва ўзларининг ўнбоши ва юзбошиларининг қўл остида бўлишлари лозим эди.

Ниҳоят, шомонлар: «Етти қат осмонда турувчи худолар белгиланган сафарга бошчилик қиладиган жаҳонгирни шу кенгашларнинг қирқ биринчи кун сайлашга ижозат бердилар, қирқ биринчи кун «муборақ кун» деб эълон қилишди. Бу тантанали сайловга фақат отоқли хонлар ва мингбошилар қатнаша оларди. Шунинг учун қолган кичик ҳарбий бошлиқлар ўзларининг аскарлари билан ҳалиги «Ўттиз баҳодир тепалиги» атрофида жойлашиб, хонларнинг қандай қарорга келишини кутиб ётдилар.

Улуғ сайлов байрамида қатнашиш учун Бояндархон ўзининг овулидан тонг отмасдан отланиб чиқди. Ўнгига қанотини ёйиб учиб келаётган лочин сурати солинган олтин пайзасини сариқ ипга тақиб, кўкрагига осиб олди. Бу пайзани у осонлик билан олмаган эди. Бундан бир-икки кун илгари Бояндархоннинг ўзи Субутой Баҳодирга «беш минг аскарлик ўқини» олиб бориб топширган эди. Шунда кекса саркарда чарм қутидан олтин пайзани олиб, Бояндархонга бераркан: «Сенинг беш минг қипчоқ йигитинг ёвга чопганда лочинни қувган шунқордай бўлсин, сен ўзинг, қари бўридай эҳтиёткор бўл, ҳар қандай ишда сабрли бўл. Йўлда бир-икки кун дам олинганда, зиёфат ва базмларда қипчоқларинг бизнинг мўғул йигитлари билан жанжаллашмай, тотув бўлишсин. Қипчоқ йигитларинг ботирлиги, қаҳрамонлиги ва садоқатини мен жангда синайман» деган эди.

Бояндархон бугун ўзининг мулозимларини эргаштириб, асъаса-ю дабдаба билан келди. Устларига беқасам тўн, бошларига оқ барра телпак кийган юзта эпчил йигит уни тепаликнинг тагигача кузатиб келди. Энг машҳур аскар бошлиқлари отларидан тушиб, тепаликка чиқишди. Бошқалари узоқда кутиб тураверди.

Бу тўйга Бояндархон ўзининг катта хотини—бойвуччани ҳам олиб келган эди. Норғил, барваста бу хотиннинг оти Бурлахоним бўлиб, ўзини жуда улуғвор тутар эди. Унинг ипак кўйлагининг бурма этаклари отнинг думидан ёлигача бутун орқасини қоплаб ётар эди. Бой-

вуччани отдан хоннинг кичик хотинлари билан чўриларини кўлтиқлаб тушириб олди. Кейин у кенг шойи кийимларини шилдиратиб, энтика-энтика, тепалик устига чиқди. Тепалик устида баландроқ бир жойга олтин тахт қўйилиб, тахтнинг олдида катта гулдор гилам ёзиб қўйилган эди. Тўй бошқарувчилар бўйвуччага, табаррук гиламини босмай, тахтни айланиб ўтишни таъкидлашди. Бурлахоним тахтнинг чап тарафига ўтиб, ўзига ўхшаб совлатли саруполар кийган семиз, улугвор бошқа қипчоқ хонларининг хотинлари қаторига ўтирди. Хотинлар бошларига катта дурра, дакана ўраб, даста-даста укпар тақиб олишган эди.

Кекса хонимнинг кетидан Бояндархоннинг икки қизи, оёқларининг учи билан юриб келиб, оналарининг ёнига ўтирди. Юзлари қорачадан келган бу қизлар, атрофга кўз қирларини ташлашиб, зийраклик ва эҳтиёткорлик билан қараб қўйишарди. Иккала қиз ҳам хипча белларини кичкина ханжарча осилган олтин камар билан боғлаб олган эди.

Қизларни кўриб кўпчилик бир-бирига шивирлаб:

— Жаҳонгирнинг бўлажак қаллиқлари мана шуларда... Бояндархон буларни атайин кўз-кўз қилишга олиб келган! Шундай чиройли қизлари бор Бояндархон қанчали бахтли десанг-чи! У эрта-индин мўғул хонининг қайнотаси бўлиб олади...— дейишарди.

ИГИРМА БИРИНЧИ БОБ

Бош раҳбарни сайлаш

Шарқ тараф тез ёришиб кетди. Уфқнинг олтиндай сап-сарик жияги алангадай қизғиш тус олди. Қуёшнинг қип-қизил гардиши уфқдан секин-секин кўтарилиб, атрофга нурини сочди. Шу вақт ҳамма ёқни карнай овози қоплаб, тантанали улуг тўйнинг бошланганини эълон қилди.

Даштликларнинг қадимги одатига кўра, бу ерга йиғилган мўғулларнинг ҳаммаси телпакларини қўлларига олиб, камарларини бўйинларига солишди-да, ерга сажда қилиб, уфқда кўтарилаётган қуёшга топина бошлади.

Шомонлар ҳам довул қоқиб, қичқириб дуо қилиб, афсун ўқий бошлади. Улар доим ғазабли бўлган осмон тангриларининг шафқатли ва марҳаматли бўлишини, бўладиган сафарнинг муваффақиятли ва хайрли чиқишига худоларнинг мадад беришларини, келган хонларга ақлу фаросат ато қилишларини, хонларнинг Чингиз наслидан бўлган хонзодалар орасидан энг донишманди ва энг бахтлисини сайлаб олишни насиб қилишларини сўрадилар. Токи бу жаҳонгир, Чингизхон отининг тизгинини ўзининг қудратли қўлига олиб, бутун дунёни бўйсундиришга аскарни бошласин.

Куюкхон бўш турган олтин тахтнинг ўнг тарафига келиб ўтирди. Ёш хоннинг кўнгли очилиб, чеҳраси чарақлаб турибди, унинг семиз юзи ва қалин лабларида табассум кўринди. «Жаҳонгирликка, бутун мўғул юртининг ҳукмдори, буюк хоқоннинг олтин тахтига ворисвалиаҳди мени сайламасдан кимни сайлар эдилар!» деб ўйлади у, ўзига ишонган ҳолда. Куюкхон, ясама жилмайиш билан ички фикрларини яшириб, сир бермай тошдай қотиб ўтирган бошқа хонларга ташвиш билан назар солди. Куюкхон атрофига тез-тез қараб қўяр; Ботухоннинг йўқлигидан ташвишланарди. Негадир у ҳеч ерда кўринмайди. Фақат Ботунинг оғалари — Урду, Шайбоний ва Танғит хонлар — бошқалардан четроқда бир тўда бўлиб ўтиришибди, уларнинг қовоқлари солиқ, юзларидан сергак турганлари кўринади.

Шомонларнинг суронлари бирданига тўхтаб қолди. Ўтирганлар орасида Куюкхон ўзини энг обрўли санаб нутқ сўзламоқчи бўлиб ўрнидан турди. Бироқ, карнайлар тагин ға-ғулашиб, шовқин-сурон кўтарди-да, Куюкхон ноилож гиламга ўтириб олди.

Шу пайт машҳур саркарда Жаба нўён ирғиб ўридан турди. У Субутой баҳодир билан талай урушларда бирга юриб чиниққан, унинг қўшинининг илғор разведкачи аскарларига бошлиқ бўлган эди. Кенг кўкракли, бақувват, тезкорлиги учун «Жаба»¹ деб ном чиқарган нўён ўртага чиқиб, Чингизхоннинг ёрлигини эълон қилганда буйруқнинг кириш сўзи ўрнида айтиладиган сўзларни баланд овози билан қичқириб айта бошлади, бу сўзларни Чингизхон жуда яхши кўрар эди:

¹ Ж а б а — мўғулча ўқ деган сўз.

— Эйй, лочин қанот, йўлборс юрак, соҳибқирон лашкарлари. қулоқ солинглар, эшитинглар! Буюк хоқоннинг тожидаги олмасдай тизилиб турган қимматли жангчилар! Тош қўрғондай уюшган иноқ аскарлар! Бир ёқадан бош чиқарган, бир енгдан қўл чиқарган баҳодирлар, эшитмадим деманглар! Муқаддас арвоҳнинг амрини бажо келтиринглар! Фақат унинг сўзларини қулоққа олгандагина душманни ер билан яксон қиласизлар, фақат унинг амрларини бажо келтиргандагина ҳисобсиз ўлжа, сўнмас шуҳрат қозониб, қўра-қўра қўй, уюр-уюр йилқи ҳайдаб қайтасизлар.

Хонларнинг навкарлари тўрт тарафдан қичқиришди:

— Муқаддас руҳнинг сўзига қулоқ солинглар! Дилга жо қилиб олинглар!

Ҳамма бирдан тиз чўкиб, қўлларини ерга тираб, сўзловчининг оғзига қараб, нима деркин, деб турди.

Субутой баҳодирнинг тўрт мирзаси, тўрттови ҳам мусулмон уйғурлардан бўлиб, товушлари қаттиқ бўлгани учун Субутой буларга жарчилик вазифасини ҳам юклаган эди, ўринларидан туриб, тепаликнинг тўрт тарафига келиб атрофдаги халққа қараб туришди. Тўрттови ҳам қўлларидаги най қилиб ўралган шалдиरोқ қоғозни очиб, овозларини бир-бириникидан баландроқ чиқаришга ҳаракат қилиб:

— Эйй! енгилмас йигитлар! Эшитмадим деманглар! Азиз бобомиз кўзлари тирик вақтида бундай васият қилган эдилар: «Биз Улкан ўғлимиз Жужийхонни улўғ мартабали хонлик тахтига ўтқазиб, кун ботишдаги улусларни унинг қўлига топширган эдик. Биз унга енгилмас мўғул қўшинлари билан ғарбга боришни буюрган эдик. Биз унга, бутун жаҳонни бўйсундириб олиш учун энг охириги денгизгача, мўғул отларининг туёқлари ета оладиган жойгача боргайсан, деб ёрлиқ берган эдик. Афсуски, қоронғида яшириниб келиб қопадиган қора итдек, пайт пойлаб келган ёвуз душманнинг қўлида асл баҳодир ўғлимиз Жужийхон нобуд бўлди. Эндиликда сизлар, менинг садоқатли қўлдошларим, баҳодирларим, нўёнларим, мана шу васиятимни ўрнига келтиринглар! Биз ғарбга сафар қиладиган улўғ мўғул қўшинига бошлиқ қилиб жасур, қаҳрамон набирамиз Жужийхоннинг ўғли Ботухонни тайинлаймиз. Ишонамизки, у биз тўплаган мўғул халқини ғалабадан

ғалабага эргаштириб, шон-шуҳратини оламга ёяди. Шунинг учун биз унга урушга минадиган тулпоримизнинг думи тақилган туғимизни бердик. Шу билан бирга, ҳарбий ишда тажрибакор, садоқатли баҳодиримиз Субутойга ҳам фармон олий берамизки, у, набирамиз Ботухонни парвариш қилиб, қўшиннинг олтин тизгинини қўлида маҳкам тутишга ўргатсин. Набирамиз Ботухонга буюрамизки, ҳар қандай ишда кўпни кўрган доно ва донишманд Субутой баҳодирнинг маслаҳатларидан четга чиқмасин. Шундагина Ботухоннинг қўли осмондаги Чўлпон юлдузини ҳам узиб оладиган бўлади, душманни ер билан яксон қила олади ва бутун жаҳонни, қуёш ботадиган ерларни ўзига бўйсундира олади. Ушандагина қашшоқлик, очлик, ўлат, уруш-қирғин битади ва бутун жаҳонда тинчлик ўрнашади». Ҳой, жанговар ботирлар, эшитмадим деманглар, қулоқ солиб тингланглар, улуғ бобомиз, муқаддас ҳукмдорнинг хоҳиши мана шу, бутун мўғул халқининг ҳам мақсад ва тилаклари шундай бўлиши керак!..

— Илоҳи шундай бўлсин!— деб бақирришди тепалик атрофида тиз чўкиб турган мўғул ва татарлар.— Азиз бобомизнинг руҳи мадакор бўлиб, бизни яна жанг майдонига, бошқа халқлар устига бошласин! Улуғ бобомиз минган хосиятли Тулпорнинг думи осилган қутлуг туғ бизга йўл кўрсатиб турсин! Бизга бошчилик қиладиган йўлбошчини кўрсатинглар.

Шу вақт тепаликнинг этагида турган юз суворий ясовул йигитнинг орасидан бўз от минган бир мўғул йигит айрилиб чиқди. У отини ўйнатиб, тепанинг устига чиқди-да, асов отнинг бошини тортиб тепанинг четига тўхтади. Унинг кетидан уч отлиқ йигит етиб келди, ўртадагисининг қўлида беш туморчали¹ ва шамолда ҳил-

¹ Ботухоннинг туғи — мўғул-хитой тарих манбалари Чингизхоннинг бир оқ ва бир қора туғи бор эди, деб кўрсатадилар. Оқ тус мўғулларда эзгулик белгиси ва қора тус — ерости қасаскор худоларнинг ёвузлик белгилари эди. «Тўққиз қуйруқ» ва «Тўққиз оёқ» байроқлар, баъзи текширувчиларнинг фикрича, тўққиз отнинг думи тақилган байроқ бўлган. Яна баъзиларининг фикрича, мўғулларнинг энг улуғ туғи чангалида қора қарға чангаллаган сурлочин сурати солинган мата бўлиб, узун ва кенг тўққизта попукли бўлган. Хитойларнинг туғларига ўхшаб, мўғулларнинг туғларидаги попуқларнинг ҳам сони қўмондоннинг мансаб ва даражасини кўрсатарди.

пираб турган тўққизта кенг попукли оқ туғи бор. Байроқ сопининг олтиндан қилинган учуда узун жийрон от қўйруғи ҳилпираб турар, буни енгилмас Чингизхоннинг сафдошлари бўлган кекса мўғулларнинг ҳаммаси яхши танир эди.

— Ана, Ботухон!— деб чувиллашди оломон.— Чингизхоннинг набираси, Жужийхоннинг ўғли Ботухон ана шу! Сетарни миниб олибди, урушнинг улур тангриси Сулданинг бўз тулпори ўша! Бошла, бизни жангга Ботухон!

Ботухоннинг бошидаги олтин дубулғаси, устига кийган зирҳли совути ва кўзи чақнаб турган ўйноқи асов тулпори эрталабки офтоб нурида яна ҳам жилваланиб кетди. Ботухон ўйноқлаб турган отининг олтин жиловини тортиб тўхтатди ва эгри қиличини яланғочлаб боши устига тик кўтарди:

— Темир билак, қалқон тўш баҳодирларим, қулоқ солинглар менга!— деди кучли, жаранглаган овоз билан қичқириб, бутун дашт жим бўлиб қолди.-- Жаҳонни ларзага келтирган соҳибқирон буюк бобом менга кун ботиш томоннинг нариги чеккасигача бўлган бутун ерларни фатҳ қилишни буюрган, мен онт ичиб айтаманки, қаҳрамонликда тенги йўқ сиз баҳодирлар билан бирга бу буйруқни бажо келтурурман, жаҳоннинг нариги четигача қонли ва ўтли йўл солурман!

Аскарлар сафларидан шодлик нидолари кўтарилди ва яна жимиб қолди.

— Онт ичиб айтаманки, мен аскарларимни шойи кийимларга чулғайман! Биз неча юз минг ҳўкиз ва қўйларни қўлга туширамиз, аскарларимни қази-қартага тўйдираман, ҳаммага биттадан янги пўстин кийдиришга ваъда бераман! Олдимизда шундай бой юртлар борки, у ердаги халқлар мўлчилик ва осойишталикдан ялқовликка ўрганиб кетишган. Мен, сиз енгилмас баҳодирлар билан бирга қўрқоқ, урушолмайдиган дангаса халқларни бўйсундириб оламан. Қамчиларингиз ўшаларнинг мойлик елкаларида ўйнайди!

Даштда яна қий-чув, шовқин-сурон кўтарилди.

— Вой барака топкур-ей! Бутун жаҳонни тигратган соҳибқироннинг асл набираси экансиз! Сиз билан бирга бўлсак бутун дунёни забт этамиз!

— Қулоқ солинглар, яна бир онтим бор! Мен ўз

душманларимни унутганим йўқ, тун қоронғисида, ғафлат уйқусида отамни ўлдириб кетган қутурган итларни излаб топаман, уларни тириклайин дошқозонга солиб қовураман! Агар бу ишда ўзимнинг акам айбдор бўлиб чиқса ҳам, асло аямайман! Энди ортиқ хаёллашнинг ҳожати йўқ! Эртага эрталабдан йўлга тушамиз. Бутун қўшин олдин буюк Эдил дарёсининг бўйида тўпланади. Эшитилмаган қабила ва кўрилмаган халқларга қилинадиган шиддатли ва серзавқ ов ана шу ердан бошланади. Қирон бургутларим билан шунқор-лочинларимнинг тумоғасини олиб, ўша ерда овга соламан!

Шундан кейин қипчоқларнинг ҳар бир қабила ва ҳар бир уруғи ўзларининг жанговар уронларини чақириб саҳрони бошига кўтарди:

— Монтов! Қорабувра! Омонжул! Уйбос! Дюйт! Ээбуганнам-кайд-шуляйм.

Янги сайланган жаҳонгир ўйноқлаб турган бўз отининг бошини буриб, Субутой баҳодирнинг ўтовига қараб секин-секин юриб жўнаган эди, бир неча хон югуриб келиб, отнинг олтин жиловидан тутиб олишди ва бошларини унинг узангисига қўйиб Ботухоннинг ултон этигининг учига соқолларини суркашди.

— Улуғ жаҳонгир, сиздан ёлбориб сўраймиз! Отингиздан тушиб, анови олтин тахтга ўтиринг, бу тахт энди сизники-ку! Ҳозир ҳамма сизнинг сайланганингизга қувониб, базм қилади! Хонлар ва қипчоқ султонларининг ҳаммаси сизнинг олдингизда тиз чўкиб, ер ўпкилари келади, сизга садоқат билдириб, қуллуқ қилгилари келади!

Ботухон бир жилмайиб қўйди-да, сакраб отидан тушди. Хонлар, олтин тахт олдидаги гулдор гиламга қараб бораётган Ботухонга йўл бериб, қўл қовуштириб туришди.

Ботухон гиламга яқинлашиб қолганда, орқа тарафдан узун қора жингалак сочларининг устидан оппоқ салла ўраган, бир йигит дағаллик билан хонларни туртиб-суртиб Ботухоннинг олдига ўтди:

— Қайтинг, Ботухон!— деб қўлидаги найзасини кўндаланг қилиб Ботунинг йўлини тўсди.— Мана, қаранг, нима қилиб қўйишган!

У олдидаги гулдор ола гиламнинг ўртасига бутун кучи билан найзасини санчиб эди, найза гиламни тешиб,

ўтиб кўздан ғойиб бўлди. Йигит гиламнинг бир четидан ушлаб қайирди: гиламнинг тагидан чуқур қилиб қазилган ўранинг қоронғи оғзи кўриниб қолди.

Буни кўрган Ботухон:

— Арапшо, юр бу ёққа!— деб бақирди ва югурганича Субутой баҳодирнинг ўтовига кириб, кўздан ғойиб бўлди.

Хонлар қудуқнинг оғзига уймалашиб қарашар ва:

— Бундай қопқон қурган қандай маккор ёвузлар, қандай қўтир итлар экан-а!— деб шивирлашар эди.

— Субутой баҳодир келаётирлар!— деб оломоннинг гулдирагани эшитилди.

Елкаси букчайган кекса саркарда қайилиб қотиб қолган ўнг қўлини ғалати силтаб, қийшиқ оёқларини бир-бир босиб, тахтнинг ёнига секин юриб келди. Бақрайган чап кўзи билан жим турган хонлар ва меҳмонларни еб қўйгудай бўлиб кўздан кечирди-да:

— Мен бу ерда икки кун йўқ бўлиб, бундаги ишларга қарай олмаган эдим. Қоронғида буқиниб келаётган манғусларга¹ ўхшаб, кўзга кўринмай келиб, жаҳонгирнинг макони ёнида қопқон қуриб кетган бу қандай ёвузлар экан! Менинг кўзим тириклигида марҳум Соҳибқироннинг ўзи тайинлаб кетган ёш йўлбошчига уларнинг қўли етмас! Унга қасд қилган шумларнинг бошларини кесиб, гўштарини итларга талатарман ҳали! Кўраман ўшанда, уларнинг қанчалик қувлик-шумликлари борлигини! Энди хаяллаш ярамайди. Биз сафарга эртага эмас, бугун, ҳозирданоқ отланамиз! Йиғинлар чодирларни! Отларни эгарланглар! Навкарлар, гулханларга ўт қўйинглар!— деб буйруқ берди.

Кекса саркарда инқиллаб-синқиллаб яна ҳам букчайиброқ орқасига бурилди-да, оқсоқланиб секин ўз ўтовига қараб кетди.

Шамол тўхтаб, жимгина турган ҳавода тепаликнинг устидан тўққизта тутун устун бўлиб осмонга чўзилди —

¹ Манғуслар — одамга зарар етказадиган, ғайри табиий кучга эга бўлган афсонавий қонхўр махлуқ. Уларга қарши афсонавий мўғул паҳлавонлари курашганлар.

бу Субутой баҳодирнинг эпчил навкарлари илгаридан тайёрлаб қўйилган гулханларга нам похол ташлаб ёққан ўтларнинг тутуни, ғарб томонга бўладиган улур сафар бошланди деган сўзни бутун кўчманчи қабила-ларга хабар қилиш аломати эди.

И К К И Н Ч И Қ И С М

Бошхоннинг
мағрибга
юриши

10

11

12

...Мўғуллар истилосини осиелик бир гала қўшиннинг мақсад ва маромсиз келиб кириши деб ўйлаш бекор. Ҳақиқатда у бутун бошлик бир армиянинг чуқур ўйлаб қилган ҳужуми эди. Бу армиянинг ҳарбий уюшқоқлиги душман аскариникидан анча юқори эди.

(Наполеон)

БИРИНЧИ БОБ

Қўшин сафарга отланди

Назар Каризак катта дакан хўрозини қизил рўмолга ўраб ҳайбатли мўғул саркардасининг ўтовига олиб келган кундан бошлаб фақиҳ Ҳожи Раҳим бир кўзлик Субутой баҳодирнинг асири бўлиб қолди. Уша куниеқ Субутой ўшқириб туриб, деди:

— Буюк жаҳонгир Ботухон билимдон устозим доим ёнимда юрсин, деб буюрди... Энди сиз, хоннинг бутун жаҳонни бўйсундиришга чиққан шу сафаридаги бутун воқиаларни қунт билан яхшилаб ёзиб борасиз. Хўш! Бунинг учун қоғозингиз, сиёҳингиз етарли бўлади, ҳар кун икки маҳал гуруч бўтқаси билан гўшт бериб тури-

лади. Сизга керакли ҳамма нарсани етказиб бераман — менинг сўзим битта, айтганимнинг устидан чиқаман! Мана бу қув чол бўлса сизнинг хизматингизда бўлади... Тагин қочиб кетиб юрманг, а! Сиз эпчил навкарларга ўхшаб бедов отларни чоптириб юролмайсиз — чопиб юрадиган бўлсангиз қаламни ҳам, қоғозни ҳам йўқотиб қўясиз! Ҳа!.. Бу ерда Танғит элидан келган катта бир туя бор, шунга миниб борасиз. Икковингиз ҳам шу туя билан менинг кетимдан юрасизлар. Сен, хўрозбоз чол, шуни яхши билгинки, агарда мана бу китобхон мулла ялқовлик қилиб яхши ёзмаса ёки қочиб кетадиган бўлса, бунга сен жавобгарсан. У вақтда навкарларимдан яхшилик кутма, улар савалаб, олтмиш йилдан бери пўстагингда йиғилиб қолган чанг-тўзонларингни қоқиб қўяди... Энди баҳс-жавоб қилиб ўтиришнинг кераги йўқ! Жаҳонгирнинг буйруғи шу ва шундоқ бўлади! Сен чол, бунинг устига, анови хўрозни ҳам боқасан! Хўш, энди сизларга жавоб.

Шундан кейин Субутой Ҳожи Раҳимни бутунлай унутгандек, бир ёққа бурилиб кетди. Шу орада икки мўғил йигит Ҳожи Раҳимнинг икки қўлтиғидан олди-да, нарироқда турган катта қора нор туянинг олдига олиб келди. Туянинг юшоқ ўркакларнинг икки тарафида ичига похол тиқилган чўми устидан новдадан тўқилган кажава осиб қўйилган эди. Мўғуллар туяни бақиртириб чўктиришди-да, Ҳожи Раҳимни кажавага ўтқзишди. Кажава жуда тор бўлгани учун уч букланиб ўтирган фақиҳнинг тиззаси энгаҳига теккудай бўлиб қолди.

Назар Қаризак бошқа кажавага тушиб олди. У бир хўрсиниб қўйди-да:

— Менга от берсалар яхши бўлар эди!.. Мендай қари бир сарбозга кажавада ўтириш ярашадими, ахир!— деб гўнғиллаб, хўрозини ингичка бир қайиш билан кажавага яхшилаб боғлаб қўйди. Кейин туяни турғизиб, нарироқдаги бошқа туяларнинг ёнига олиб бориб чўктирди. Бу туяларнинг устига ўтов наматлари, керага, увуқ ва чанғароқлари ортилган эди. Назар Қаризак хаёлга чўмиб ўтирган фақиҳнинг қулоғига энгашиб, шивирлади:

— Ҳалиги оқсоқ шайтон айтганларининг барини қилади, ўзлари доим очиқиб юрадиган мўғуллар бизга гуруч бўтқаси билан гўшт берармиди, топилса ўзларидан ҳам ортмас. Шунинг учун овқатнинг ғамини ўзимиз

ейишимиз керак. Ҳозир мен астагина ошпазнинг олдига бориб, у билан оғайни бўлиб олишга ҳаракат қилай... Шунда олдимиздан овқат аримайдиган бўлади,— дедида, чол кажавадан тушиб, бир ёққа кетди.

Кажавада ёлғиз қолган Ҳожи Раҳим лашкаргоҳнинг шовқин-суронини томоша қилиб ўтирди. Йигитлар у ёқдан-бу ёққа югуришар, бақириб-чақирришар, бир-бирларини шошириб қисташар эди. Субутой баҳодир ҳам, отимни олиб келинлар, деб буйруқ берди. Қипчоқ хотинлари ўлан айтишиб ўтовларни йиқитишмоқда, кигизларни буклаб ўтовларнинг керага, чанғароқларини саба ва ошловларини йиғиштириб, жез қозон, темир ўчоқ, жул ва тери қоплар билан аралаш-қуралаш қилиб туяларга ортиб танғишмоқда. Навкарлар бўлса ғалла ва ун тўла ола қопларни тортишар, қўйларни шохларидан ушлаб судрашар, етаклаб юриладиган қўшар отларга гилам хуржунларни танғишар ва баъзилари отларнинг айилини қаттиқроқ тортиб миниб нафироқда — текис далада тўпланаётган ўз аскаррий тўдаларига қараб чопиб кетишарди.

Субутой баҳодир, инқиллаб-синқиллаб, оқсоқланиб ўчай деб қолган гулханнинг олдига келди. Ўт олдида бир мўйсафид ва бошқалари ёшроқ шомонлар турар эди. Улар довул чалиб, қўнғироқ шилдиратиб афсун ўқимоқда. Субутой кўзини чақчайтириб ўтга қаради ва заҳарланиш, ўқ тегиш, кўз тегишлардан асрайдиган дуоларни ўқиб ўзига дам солди. Шу вақт шамол туриб, тик чиқиб турган тутунни бурқитиб, Субутойни ўраб олди ва унинг устига учқунлар сочилди.

— Бу яхши ирим бўлди-ю,— дейишди гулхан апрофида тиқилишиб турган мўғуллар.— Тутун балони дафъ қилади, азизлар, омадингизни ўнгидан келтиради.

Субутой, букчайиб, қовоғини солиб, гулхан ёнида анчагача қўзғалмай чуқур хаёлга чўмиб турди. У шу туришида бўладиган қирғин урушларни, ўтакаси ёрилиб қочиб бораётган оломонни, ўзининг жаҳонгир шогирди Ботухоннинг қуёшдек болқиб чиқиб келаётган шон ва шуҳратларини кўриб турганга ўхшар эди.

Шу дам чиройли бўз тўлпорини ўйноқлатиб Ботухоннинг ўзи ҳам келиб қолди. Унинг кетида уч қатор бўлиб тизилган ўзининг тўққиз нафар шахсий қўриқчиси келмоқда. Олдинда бораётган йигитнинг қўлида узун бамбук ёғочи учига боғланган беш қиррали

ингичка шокилалари шамолда ҳилпираб турган оқ туғ бор эди. Туғнинг бетиде қора қарғани чангаллаб учиб келаётган лочиннинг¹ ипак билан тикилган сурати бор эди, Ботухон устига қизил ёқут тугмалар қадалган кўк ипак чопон, бошига енгил чарм дубулға кийган, дубулғасининг чўққисига тақилган оқ қўтаннинг бир тўп пари ҳилпираб турарди. Ҳали мурти чиқмаган, юзи офтобда қорайиб кетган, қийқроқ қора ўткир кўзларини ўйнатиб Ботухон типирчилаб турган отининг устида гердайиб ўтирибди. У чап қўлига отининг олтин пулакчалар қадалган тизгинини тортиб, ўнг қўлига қисқа қора қамчи ушлаган эди.

— Мана мен тайёрман!— деди у Субутойга қараб,— аскарнинг отланаётганига бир қаранг! Аскарларимнинг қўрқувдан титраб турган халқлар устига довулдек ёпирилиш учун буюк Эдил дарёсига тезроқ етиб боришга шошилаётганини қаранг!— деб қамчиси билан кун ботиш томонни кўрсатди.

Тепалик устидан поёнсиз текис саҳронинг жуда узоқ жойлари ҳам яхши кўришиб турарди. Йўлларнинг ҳаммасида отлиқ аскарлар тўда-тўда бўлиб ғарбга қараб бормоқда эди.

Субутой чўчиб Ботухонга қаради. У инқилаб-синқилаб, таъзим қилиб, қийшиқ бармоқларини тупроққа теккизиб олди.

— Мен аллақачон тайёрман,— деди у.— Тўғри айтдингиз: бундай қўшин билан жаҳонни қамраб оласиз!..

Ботухоннинг ёнига яқинроқ келиб, шивирлаб:

— Энди менинг ёнимдан сира ҳам узоқлашманг! Эсингизда бўлсинки, сизга хавфу хатар ғарбдан эмас, мана шу ўзимизнинг орамиздан, илжайиб боққан, ўра қазиб тузоқ қурган хиёнаткорлардан келади!— деди Субутой.

Ботухоннинг қовоғи солиниб, лаблари қийшайиб кетди. Қўлидаги қамчиси билан яниб туриб:

— Жуда ҳам жонимга тегди-да, шулар! Эдил дарёсининг нариги қирғоғига, ковилзор Дашти қипчоққа қачон етар эканмиз! Шамолдек тез учиб, мана шу хиё-

¹ Қора қарғани чангаллаб келаётган лочин Чингизхон авлодининг ҳомийси саналар эди. Чунки Чингизхоннинг Бодувончор деган бир бобоси қашшоқ одам бўлиб, лочин билан ов қилиб кун кечирар экан.

нат, ҳасад ва ёлғончилар билан тўлган шу жойлардан тезроқ кетсак эди...— деб пастроқ товуш билан сўзида давом этди:— Энди мен орқамга қарамай бу ерларга келмайдиган бўлиб кетаман. У ёқларда халқларни бўйсундириб, мисли кўрилмаган шундай янги бир давлат қурайки, унга Қорақурумдаги маккорларнинг панжаси етмайдиган бўлсин!..

— Яхши, жуда яхши!— деди Субутой гинғиллаб ва яқинроқда турган мўғулларга кўз қирини ташлади.

Шомонлар гулханга бир боғ қуруқ шох ташлашди. Сап-сарик аланга учқунлар сочиб баланд кўтарилди.

Шу чоғ, Субутой қовоқ-тумшуғини осилтириб, оёқлари йўғон саман йўрғасига миниб Ботухоннинг орқасидан кетди. Мўғулларнинг ҳаммаси отларига миниб, энг кейин қолганлари қозонларни туяларга ортиб жўнашди. Кўп ўтмай, тепаликдан бошлаб чўзилган зўр карвон саробдек жимирлаб турган сирли ғарбга қараб йўлга чиқди.

И К К И Н Ч И Б О Б

Йўлда

...Маймун йилининг баҳорида, жумодил охир ойида, мўғул шаҳзодаларининг ҳаммаси бирдан ғарб тарафга қараб йўлга тушди. Улар бутун ёз бўйи йўл юриб, куз кирганда, Булғор подшоҳлигининг ерида Жужий болалари — Боту, Урду, Шайбоний ва Танғит улуслари билан қўшилишди. Уша вақтда булғор ерлари шу улусларнинг ихтиёрига топширилган эди.

(Рашидиддин тарихи)

«...Мўғул қўшинлари елдинга қадам босган сайин гуноҳсиз халқларнинг чеккан қайғу-ҳасратлари, тўккан кўз ёшлари, ота-оналарнинг азиз фарзандларидан жудо бўлишларини кўрганда кишининг ранги ўчиб, қобирғаси қайишади. Мана шу қайғу-ҳасратни, даҳшатли воқиаларни тасвирлашга қандай чечаннинг тили боради ва қандай донишманднинг фикри кифоя қилади! Димоғни куйдириб, дилни вайрон қилган қайғу-ҳасратни, қайнаб турган нафратни ифода қиларли яшиндек

кинояли сўзларни қайдан топсам экан! Бу воқиаларни тасвирлайдиган ҳикояларнинг отадан болага, наслдан наслга қолиши учун ўчмайдиган сиёҳни қайдан олсам экан?.. Бу қўшин йўлида учраган ҳамма нарсани ялаб-ямлаб, қириб келмоқда... Бу хотин, бу болаю, қари чол экан деб ўтирмайди, уволига ҳам қарамай, қираверади... Қаршилиқ қилгани ўлимга, бўйсунгани оғир қулликка дучор бўлади... Бу икковидан ҳеч кимса қутулмайди. Йўлларидаги ҳамма нарсани қириб, ажал уруғини сочиб келаётган тўрт юз минг мўғул қўшинининг ҳай-ҳуй садоларидан кўрқмай, кўкрак кериб чиқадиган мардлар қаёқда? Талон-торож, зўрлик зуғумнигина ҳунар қилиб олган ёввойи саҳройиларни ким тўсиб, ким қайтаради?»

Ҳожи Раҳим сават кажаванинг ичида букчайиб, сарғиш самарқанд қоғозини тиззасига қўйиб ўтириб шундай деб ёзарди. У ўзининг «Йўл хотиралари»ни кунт билан ёзиб келмоқда. Ҳожи Раҳимнинг туяси Субутой баҳодирнинг мингта «фидоий» соқчи аскарларининг кетидан қолмай катта-катта қадам ташлаб лапанглаб келарди. Субутойнинг ўзи ҳаммадан олдинда борар, гоҳ текис далада саман йўрғанинг бошини қўйиб, гоҳ тепаликка чиқаётганда от бошини тортиб юрар, тепаликка чиққанда баъзан тўхталиб атрофга қараб қўяр эди. Шунда туя ҳам отнинг юришига монанд елиб борар, кажавага ёпишиб олган Ҳожи Раҳим билан қари Назар Қаризакни бир хилда тебратар эди.

Ҳожи Раҳим бундай деб ёзди:

«...Қўшин Сигноқ шаҳридан аввал баҳорда чиқиб бутун ёз бўйи ғарбга¹ қараб юрди. Бу йили ёз иссиқ келди, ёз бўйи бир томчи ёмғир ёғмай ерлар қақраб кетди. Асрлар бўйи қатнаб турган халқлар солиб кетган йўллар бир жилғадан иккинчи жилғага ўтиб юрар, шунинг учун ҳам беҳисоб қўшин отлари унчалик сувсаб, очиқиб қолмади. Кўкламда ям-яшил бўлиб турган поёнсиз саҳрода отга ҳар ерда ҳам ўт топилади. Олдинга

¹ М ў ғ у л - т а т а р қ ў ш и н и н и н г б и р қ и с м и Ш а й б о н и й х о н қ ў л о с т и д а ғ а р б и - ш и м о л т а р а ф г а қ а р а б ю р и б, К а м а д а р ё с и б ў й и д а г и Б у л ғ о р п о д ш о л и г и н и н г е р и г а б о р д и в а у н и т е з д а н қ ў л г а о л д и. А с қ а р н и н г қ о л г а н кў п ч и л и қ қ и с м и У р а л т о ғ л а р и н и н г ж а н у б и й т а р м о қ л а р и б и л а н К а с п и й д е н г и з и қ и р ғ о қ л а р и о р а с и д а г и, кў ч м а н ч и х а л қ л а р н и н г а з а л д а н ю р и б к е л г а н йў л л а р и: «Х а л қ л а р д а р в о з а с и» о р қ а л и ғ а р б г а қ а р а б ў т и б к е т д и.

силжилган сари баҳорги тошқинлардан ҳосил бўлган оқар сувлар ва кўлчаларнинг атрофида қамиш-қуроқ каби ўсимликлар учраб туради, анча қаноатли татар отларига бу ерларда ем-хашак етарли эди.

Ҳар бири ўн минг суворийдан иборат ўттиз уч туман аскар ўттиз уч йўлдан юриб борарди. Булар шунчалик кенг ёйилган эдики, мўғул қўшинларининг чап қанотидан ўнг қанотининг нариги четига ўтиш учун от билан уч кун йўл юриш керак бўлар эди.

Ҳар бир туман ўз йўлинигина билар ва тўхтаганда ҳам ҳар қайсиси алоҳида қароргоҳга тушар эди. Аскардан олдинроқда юрадиган илғор разведкачилар лашкар тушишга бопроқ жой излаб, қамиш-қуроғи ёки ўти кўпроқ пичанзорларни топиб қўярди.

Лашкарнинг шимол тарафдаги энг четки ўнг қанотини Ботухоннинг Шайбонийхон ва яна бошқа икки оғаси бошлаб келмоқда. Буларнинг ҳар қайсисининг қўл остида ўз тумани бор. Бу ака-укалар бир-бирларига ёрдамлашиб, чопарлар орқали доим хабарлашиб туришади. Улар жаҳонгирнинг: шимолда, Эдил дарёсининг бир тармоғи бўлган Кама дарёсининг бўйидаги Булғор подшолигини босиб олинглар, деган ёрлигини бажаришлари керак эди. Лашкарнинг ўртадаги қисмини Куюкхон тасарруф қилади ва ундан нари, сўл қанотдаги туманларни Чингиз наслидан бўлган бошқа хонзодалар бошқариб борарди. Куюкхон лашкарнинг ўртадаги қисмини атайин танлаб олган эди, яъни Ботухон ўрнидан тушиб қолса ёки — худо сақласин! — Тўсатдан вафот этиб қолса, у вақтда жаҳонгирликка менадан бошқа кимни сайлар эди, деб Куюкхон жаҳонгир бўлиб, бутун қўшинни бошқаришни ўз қўлига олишдан ҳали ҳам умидвор эди.

Ботухоннинг қаердалигини ҳеч ким билмайди. У ҳар вақт Субутой баҳодир билан бирга юради, бу бир кўзли саркарда ўзининг моҳирлиги билан ҳаммага машҳур. Шунинг учун ҳам у қутилмаганда қуюндек пайдо бўлиб, тез ўтиб кетади. У ўз тумани билан гоҳ ўнг қанотда, гоҳ сўл қанотда, гоҳ аскарнинг марказида пайдо бўлиб қолар ва аскарни ярим кечада тўхтатиб, қўндиради, яна қаёққадир ғойиб бўларди.

Субутой баҳодирнинг кўчини ортиб юрган карвони унча катта эмас; унинг йиғма йўл чодирини билан чармдан қилинган хитой сандиқлар ортилган тўртта елмоя

туяси бор эди. Бу сандиқларда юриш мўлжалланган ерларнинг харитаси чизилган шалдироқ қоғозлар сақланади. Булардан ташқари, жаҳонгир илтифотига лойиқ кўрган кишиларига берадиган олтин, кумуш ва ёғоч найзалар ҳам шу сандиқларда эди.

Буюк «оталиқ»нинг шу кичкина шахсий карвонида унинг жанговар темир араваси¹ ҳам бор. Бу, атрофларига тунука қоқилган ёпиқ яшик бўлиб, иккита баланд ғилдирак устига қўндирилган эди. Яшикнинг тўрт тарафидан қараб туриш ва садоқдан ўқ отиш учун тор тешиклар қилинган. Аравага рухсатсиз яқин келган кимсалар заҳарланган ўқ билан отиб ярадор қилинарди. Баъзан от устида юриб ҳориган кекса саркарда аравага тушиб, йиртқич ҳайвондек, ғужанак бўлиб ухларди. Кичкина хитой лайчаси ухлаб ётган эгасини жуда яхши қўриқлар ва ёт кишининг оёқ товушини эшитиб ингичка овози билан ҳуриб фарёд кўтарар эди. Темир аравани жуфтлаб қўшилган тўртта от тортиб юрар, чап тарафдаги олдинги отга аравакаш миниб ҳайдар эди.

Хиёнаткорларнинг қасд қилишидан қўрқиб, Субутой баҳодир, бир куни Ботухонга: «Сиз ҳам ўзингизга шундай бир арава ясатиб олсангиз яхши бўлар эди» деганда, Ботухон аччиғланиб:

— Менга, сизнинг ўткир кўзингиз билан жонкуяр турговутларимнинг қўриқчиликлари ҳам етар,— деган эди.

Чингиз наслидан бўлган шаҳзодалар ўз қўл остларидаги аскарларни ҳақиқатан ҳам ўзлари бошқариб юради деб ўйлаш бекор. Улар номигагина шундай деб аталади. Ҳақиқатан эса, бу хонзодаларнинг ёнига жаҳонни титратган соҳибқирон Чингизхоннинг юришларида қатнашиб, уруш билмини яхши ўрганган тажрибали бир мўғул қўйилган. Булар «туманбоши» деб аталарди. Буйруқ — ёрлиқ чиқарадиган, аскарни йўлга бошлайдиган, тушадиган жойларни белгилайдиган, ҳар ёққа айғоқчилар, чопарлар юборадиган, Субутой баҳодир билан хабарлашиб турадиган ана шу туманбошилар эди. Субутой баҳодир эса бутун қўшиннинг бош раҳбари бўлиб, лашкарнинг юришида ҳаммага раҳ-

¹ Бу темир арава ҳақида хитой тарихчилари ўз асарларида қайд қилиб ўтганлар.

барлик қиларди. Шунинг учун ҳар тўққиз кунда ҳамма туманлардан чопарлар келиб унга ўз тўдалари қаерда кетаётгани, хонзодаларнинг қуш солиб, ит югуртиб овга чиққанлари, қандай овқат қилишаётгани, бўш вақтларида нималар қилишаётгани, аскар энди қайси йўлдан юришга мўлжаллагани, отларга йўлда қандай ўтхашак борлиги, отларнинг семиз-ориқлиги ва шунга ўхшашлар ҳақида хабар бериб турарди...

Субутой ҳамма хабарчиларнинг сўзларини диққат билан тинглайди. Хабарчилар сўзлаётганда бошини чайқаб: «Айтавер, гапиравер, қулоғим сенда!» деб қўяди. У ҳеч қачон ҳеч кимни мақтамас, фақат ғўлдираб ўшқирар ва чопарларни ўзи гапга солиб, қипчоқ хонларидан кимлар хонзодаларнинг олдига боради, улар нималарни гаплашади, деб сўрарди. Агар чопар «билмайман» деган жавобни берса, Субутой баҳодир аччиғланиб, муштумини тиззасига урар ва «кўзимга иккинчи кўримма!» деб ҳайдаб чиқарарди.

Ботухонни фақат Субутой баҳодирнинг ёнидагина кўриш мумкин. У, қаҳрли саркардани маслаҳатгўй, донишманд устоз деб билади, шунинг учун Субутой бирор маслаҳат берса, хон унинг гапига қулоқ солиб ўтиради. Субутой баҳодир эса, Ботухон билан сўзлашаётганда ўзини донороқ ва тажрибакорроқ одам билан сўзлашаётгандек одоб билан тутати. Сўз ораларида чол таъзим қилиб, Ботухонни Соҳибқироннинг набираси деб ҳурмат қилади. Ботухоннинг минг кишидан иборат шахсий кўриқчи навкарлари бор. Булар «ғолиблар» деб аталади. Буларнинг ярми бир хилда жийрон от, қолган ярми эса бир хилда тўриқ от минган мард юрак йигитлар эди. Тўриқ от минган соқчилардан бир юзнинг юзбошиси қилиб, сафарнинг бошиданоқ ёш жанговар Арапшо тайинланган. Жаҳонгир сайланадиган куни у ёш жаҳонгирнинг ҳаётини сақлаб қолган. Ботухон шундан кейин Арапшони ўзининг энг яқин кишисидай кўриб, унга ишонадиган бўлиб қолди. Арапшо ўзининг юзта аскарлари билан Ботухон кетидан қолмас ва кечаси ухлаган вақтларда ҳам уни кўриқлаб чиқар эди.

Субутой баҳодирнинг ҳам бир туман аскарлари бор. Бир минг кишидан иборат унинг шахсий кўриқчи аскарлари «фидоийлар» деб аталади. Буларнинг ҳаммаси

ҳам талай урушларда Субутой баҳодир билан бирга бўлган одамлар бўлиб, ўз раҳбарлари ҳар қандай мушкул ишга буюрса ҳам бепарво кетаверадиган азаматлар эди; шуларнинг ичидан Субутой айрим отрядларга бошлиқлар тайёрлаб чиқаради. Субутой баҳодир бундай тартибни бутун дунёни титратган буюк Соҳибқирон — Чингизхон замонасидаёқ ўрнатган эди...»

У Ч И Н Ч И Б О Б

Йўлда қолган — ёвга ем

«Энди менинг уйим ҳам йўқ, оқсоқол отам ҳам, оқ сочлик онам ҳам, ака-ука, эгачи-сингилларим ҳам йўқ, улар шамол учириб кетган бир боғ похолдек кўнглимдан чиқиб кетди! Энди менинг қўлимда биргина дўстим — Бояндархон берган отим қолди, унинг ҳам эгар-жабдуғи яхши эмас. Бу дашт-саҳроларда адашган итдек бошим оққан томонга қараб дайдийман. Нима бўлса ҳам аскарнинг бирор тўпига қўшилиб олишим керак. Бироқ мени ким ҳам қўшиб оларди? Менинг қиличим ҳам йўқ, найзам ҳам, атиги битта темиртак пичоғимдан бошқа яроғим йўқ. Ҳамма ўз қабиласи, ўз эли билан бирга бораётир, улар ёт кишини ўз тўпларига олмайдилар... Кимки менга ўхшаб тентираса, у, боёқиш, бечора ва қора мушук — саҳро қароқчиси деб аталади... Мени бундай аҳволда кўрган аскар мени от ўғриси деб, отимни тортиб олиши, эгар-тўқим, тери хуржунимни тортиб олиши турган гап...»

Поёнсиз саҳронинг бир четидаги пастгина тепалик устида тумтайиб ўтирган Мушук шундай деб ўйлар эди Ҳориб-чарчаб, қорни ич-ичига кириб кетган тўриқ от тепаликнинг этагидаги қуриб бораётган кўлчанинг ёнида ўтлаб юарди.

Мушук бир неча кундан бери саҳройи қипчоқ овулларига бориб, мени ўз ичларингизга олинлар, деб ялиниб юрган эди. Бироқ, у билан қипчоқларнинг сўзлашиши ҳам келмади: «Олган ўлжаларимизни сен билан бўлишиб ўтирармидик! Ошга ўртоқ, бошга тўқмоқ қилиб нима қиламиз сени! Элинг, юртинг, туғишганларинг қаёқда? Ҳеч кимга қўшилмай саёқ юрганингда қараганда бир гуноҳ қилиб қўйиб элингдан қочган, энди уларга кўринолмай юрганга ўхшайсан-а?...»

Бир овулда барра телпагининг устидан ҳожи салла ўраб олган совлатли бир оқсоқол киши унга очиқ юз билан кулиб туриб шундай деди:

— Жаҳонгирнинг қаттиқ буйруғини ўзинг эшитган чиқарсан, албатта. У, урушга отланганда ҳар ким ўз эли билан, минг-мингга, юз-юзга, ўн-ўнга бўлиниб чиқсин, ҳар бир йигитнинг яхши оти, ишга ярайдиган қурол-яроғи бўлсин, шундай бўлмаса у юришга чиққан лашкар эмас, чўпонсиз қолган кўйга ўхшаб қолади деган эди. Ўзбошимчалик қилиб ёлғиз дайдиб юрган бебошлар бўлса, отини тортиб олиб, ўлгудек уриб ташлаб кетинглар, деган буйруғи ҳам бор эди. Шундай буйруқни эшитганмидинг?.. Бироқ мен аҳволингни кўриб раҳмим келди. Агарда элимизнинг бошқа одамлари қарши бўлмаса, мен сени ўзимизнинг тўдамизга отларни боқадиган йилқичи қилиб олай. Ўзингнинг қурол-яроғинг ҳам йўқ экан, болам, мен сенга қурол ҳам берайин! Бироқ, бунинг учун отингни менга берасан. Қўрқма, отингнинг ўрнига мен сенга бошқа бир жайдари от бераман. Берган қиличим учун туширган ўлжангдан — уч сигир, қалқон билан найза учун — уч сигир, пўлат дубулға учун — уч сигир, совут учун — яна олти сигир тўлайсан. Ҳаммаси — ўн беш сигир бўлади.¹ Ўзинг азамат, пишиқ йигит экансан, ўн бешта сигирни ҳайдаб келиш сенга нима!..

Мушук бошини чайқаб:

— Хўп гапни толибсиз, ота!— деди.

— Ундай бўлса урушга биргина қилич билан кетаверсанг ҳам бўлади, чироғим. Бошқа яроғларни ёвнинг ўзидан тушириб оларсан. Талай урушлар бўлади-ку ҳали!

Мушук, жуда ҳам раҳмдил бу оқсоқолнинг олдидан тезроқ кета қолай, деб яна отининг бошини саҳрога қараб бурди.

Бахтсизлик — толеъсизларни яқинлаштиради.

«Мушкул ишлар тушар бахтсиз бошига, булбул деса зоғ келадир қошига» деган гаплар бор. Мушук узоқдан қум тепаликлари орасида етти отлиқни кўриб қолди. Уларнинг отлари қари ва қирчонғи эди! Эси бор

¹ Ўрта асрда қурол жуда қиммат баҳоланар эди. Тўла қуролланиш учун ҳар бир жангчи 15—18 сигирнинг пулини сарф қилиши лозим бўларди. (Дельбрюкнинг «Ҳарбий санъат тарихи» деган китобини қаранг).

одам «от» деган номни бундай ҳайвонга ҳайф кўради, уларга бирор лақаб қўйиб олади ёки бўлмаса «қирчонги» деб қўя қолади. Бундай отлар одатда минилмай, ўтин ва гўнг ташиш учун ишлатилади.

Отлиқлар қурол-яроғли эдилар. Ҳар бирининг қўли, да биттадан ингичка узун найзаси бор. Чўл-саҳрода бундай суворийлар билан ёлғиз учрашиш жуда хатарли. Шунинг учун Мушук тепадан тушиб, ўзининг отига сакраб минди-да, бир тарафга қараб йўртиб кетди. У айланиб юриб бир ерда қум тепаликларнинг устидан ошган эди, яна ҳалиги етти отлиқни кўриб қолди, энди жуда яқиндан чиқиб қолди. Энди улар бир иш билан шуғулланиб турар, саккизинчиси эса, бир тепа устига чиқиб кузатиб ётарди. Улар бир туяни сўйиб шишлишмоқда экан. Улардан бири қонли қўлини силтаб:

— Ҳой! Ёлғиз бўри, ботир бургут! Шижоатли қоплон! Эт егинг келса бери кел!— деб чақирди.

Мушук икки кундан бери ҳеч нарса емаган эди, кўп ўйланиб турмади, отнинг оёғига чидар солиб қўйиб юборди-да, туя сўяётганлар ёнига келди.

— Бошини сен ол,— деди йигитларнинг бири, Мушукка бурилиб,— барибир бутун бир туянинг этини олиб кетолмаймиз.

«Дайдиб юрган ўғриларга ўхшайдилар» деб ўйлади Мушук. Бироқ, очлик ичини таталаб Мушукни ўз эркига қўймади.

— Кимнинг туяси бу?— деб сўради у.

— Эгаси узоқда қолиб кетди! Туясини сендан тўлатиб олмайди...

Баланд бўйли, ориқ, кўзлари ғилай бир йигит пичоғини ялтиратиб туянинг калласини кесиб олди-да, «ма» деб Мушукка узатди.

Мушук раҳмат айтиб, каллани рўмолга тугиб олди.

— Кимнинг йигитларисизлар?

— Полвонлар полвони Боймурот ботирнинг аскарлариданмиз.

— Аскарларинг қанча?

— Кўп эмасу, аммо ҳаммаси ҳам эпчил йигитлар. Агар сен ҳам қўшилсанг ҳаммамиз бўлиб бир тўққиз тугал бўлардик.

— Шунча оз бўлсанглар ҳам жаҳонгирнинг аскарини билан бирга бормоқчимисизлар?

— Нега бормайлик? Ҳали йўлда сенга ўхшаган у

ёқдан қочган, бу ёқдан қочганлар келиб қўшилаверса, Боймурот ботирнинг яшил туғи тагида сал фурсатда бир туман аскар йиғилиб қолади.

Шу вақт тепалик бошида ётган ҳалиги пойлоқчи:

— Анови ёқдан бировлар келаётир! Туянинг эгасига ўхшайди, ёнига бир қанча йигитни эргаштириб олибди!— деб қичқирди.

Йигитларнинг ҳаммаси қўлларининг қонини қумга артиб шошиб қолишди. Дарров отларига миниб катта йўлдан четроққа кетадиган бир сўқмоққа тушиб отларини елдириб қочишди.

Ҳалиги ғилай, Мушукнинг ёнига келиб:

— Сен ҳам қоч биз билан бирга! Эгаси келиб, қўлингдаги туясининг бошини кўрса, бўйнингни суғуриб олади. Мана шу тўданинг бошлиғи Боймурот ботир деган мен бўламан, сени ўзимга ёрдамчи қилиб оламан,— деди.

Кипчоқларнинг: «чақирганга бор, чақирмаганга борма» деган мақоли бор эди. Шу гап Мушукнинг эсига тушиб, Боймуротнинг кетидан кетди. Улар саҳрода кўп айланиб юриб олислаб кетишди. Бир вақт Боймурот бир ҳуштак чалиб эди, унинг йўлдошлари бирдан Мушукка ёпирилиб ҳужум қилиб, бечорани отдан йиқитиб қумга думалатишди. Икки йигит келиб унинг кўкрагига найзасини тиради, Мушук ҳайрон бўлиб қум устида ётаверди.

— Жим ёт, дайди гадой, қамирлама! Бўлмаса бошинг кетади!— деб ўдағайлади ҳалиги йигитлар.

Боймурот отидан тушиб Мушукнинг жийронига миниб олди. Бошда ўзининг қирчанғисини Мушукка ташлаб кетсаммикин, деб иккиланиб турган бўлса ҳам, кейин қирчанғининг тизгинини эгарнинг қошига маҳкам боғлаб олди.

— Боймурот ботир!— деб қичқирди Мушук.— Қилган ваъдаларинг қани, аскаримга оламан, ўзимга ёрдамчи қиламан демабмидинг! Бу нима қилганинг энди?

— Сўзларимдан айнайдим. Сенинг қандай одам эканингни ким билади? Балки тунда ухлаб ётганимизда ҳаммамизни бўғизлаб қочарсан.

— Ҳеч бўлмаса отни ташлаб кет!— деб ялинди Мушук, найзанинг тиғи кўксига ботиб ингради.

Боймурот узоқдан бир нарсани кўрдими, ҳарқалай, ташвишланиб:

— Қани кетдик! Тезроқ!..— деб қичқирди-да, отига қамчи босди.

Мушук қўлини юзига қўйиб мук тушиб саҳрода ёлғиз қолаверди. Унинг қулоғига узоқлашиб кетаётган отларнинг туёқ товуши эшитилиб турди. Энди ҳалок бўлиш муқаррар, ҳамма ёқ саҳро, қароқчилар, атрофда оч бўрилар... деб ўқинди Мушук. Бу ерда ёрдам берадиган ҳеч ким йўқ. Энди у куюниб ўзича:

— Е Хизир пайғамбар! Мадад беринг. Мен шўрликни қутқоринг! Йўлингизга катта бир қўй назир қилай,— деб зор-зор йиғларди.

Т У Р Т И Н Ч И Б О Б

Чўлда ёлғиз

Қоп-қоронғи тун ҳам бўлди. Осмонда яккам-дуккам майда юлдузлар йилтиради. Узоқдан оч бўрининг улигани эшитилди. Яна бир тарафдан шундай бир бўри унга улиб жавоб берди. Шундан кейин атрофда бир неча ердан бўриларнинг улигани эшитилиб, ҳамма ёқни ваҳима босиб кетди.

Мушук атрофга қулоғини тикиб, қимчрламай ўтирарди. Ухлаб қолмай деб қанча тиришса ҳам ҳорғинлик ўз ишини қилди. Мудрай-мудрай кўзлари чарчади. Бора-бора у бир тарафга ёнбошлаб қаттиқ ухлаб кетди.

Мушук туш кўрди: баланд бир тепада ўтирганмиш. Тепанинг атрофи кўм-кўк майса, ранг-баранг гуллар очилиб ётган текис дала эмиш, ҳамма ёқда човкар отлар билан жийрон қулунлар ўтлаб юрганмиш. Шу вақт ердан бир маймунжон униб чиқиб, дарров катта бута бўлиб қолибди. Маймунжоннинг шохлари бир-бирига чирмашиб, худди устундек бўлиб осмонга етибди-да, ёйдек эгилиб бутун саҳрони қоплабди. Бир вақт қараса, ҳалиги ёйнинг устидан кўприкдан юргандек, онасининг қизил сигири секин ўрмалаб чиқаётганмиш, сигир бошини силкитиб бўйнидаги қўнғироғини жаранглатиб ҳам қўярмиш. Сигирнинг кетидан ҳалиги ёйга қип-қи-

¹ Мусулмон эртақларида айтилишича Хизир пайғамбар деган бир мўйсафид бўлар эмиш, шу киши бутун қуруқликда юриб подаларга, подачи ва йўловчиларга бирор фалокат бўла қолса, мадад бериб, уларни қутқарармиш.

зил кўйлагини шамолда ҳилпиратиб бир қиз чиқиб келаётганмиш! Мушук қизни дарров танибди. Қўлида сизир соғадиган қовға тутиб бораётган бу қиз Юлдуз эмиш. Қиз тор кўприкдан йиқилиб кетмайин деб қўрқиб у ёққа-бу ёққа оғиб бораётганмиш. Бирдан кўм-кўк осмонда майда-майда оппоқ булутчалар пайдо бўлиб қолибди. Сизир кўприкнинг чириб қолган қоқ ўртасига бориб, маъраб тўхтаб қолибди. Шу вақт Юлдуз ўзининг жаранглаган таниш овози билан: «Мушук, Мушук!..» деб чақирибди.

Мушук чарчаган кўзларини аранг очди. Чарақлаган офтоб кўзларини қамаштирарди. Бошида кўк йўлпашшалар ғинғиллаб учарди. Бир вақт тагин бир «Мушук!» деган товушни жуда аниқ эшитиб қолди. Мушук кафтини тўсиб, кўзларини қисиб қаради, у худди рўпарасида турган, жабдуқларига қизил попук ва гажимлар тутилган бир неча баланд бўйли серхашам сариқ туяларни кўрди. Туяларнинг икки ўркачи ўртасига ранг-баранг гулли пардалар тутилган, икки кишилик кичкина тахти равонлар қўндирилган эди. Бу тахти равонларда ранг-баранг шойи кийимлар кийган хотинлар ўтирибди. Улар бетларига упа-эликни шунчалик қалин суркашибдики, буларни бирдан-бирини фарқ қилиб бўлмас эди. Хотинлар хандон ташлаб кулар, пардани очиб мўралар ва яна парданинг орқасига яширинар эди. Хотинлардан бири Мушукка бир ҳовуч хурмо билан ёнғоқ ташлади. Олтин билакузуклар тақилган носик бир қўл унга бир шойи халтани улоқтириб юборди. Худди йиртқич ҳайвондек ўкириб мўғул суворийлари келиб қолди, туялар секин-секин бўкириб, қўнғироқ шанғироқларини жаранглатиб, тагин йўлга тушишди.

Тепаликлар орасига кириб бораётган карвон секин-секин юриб тушдек кўздан ғойиб бўлди... Аммо бу туш эмас эди! Бу воқиядан Мушук шошиб қолди, ерда сочилиб ётган анчагина хурмо, ёнғоқ ва бир неча дона седана сепган нонларни териб олди. Оғзи боғич билан боғланган йўл-йўл шойи тўрвани ердан олиб, оғзини очиб кўрди. Халтанинг ичидан сариқ новот¹, писта, бодом ва тўққизта олтин танга чиқди. Бундай ажойиб

¹ Қанд-шакар у вақтларда камёб бўлиб, жуда қиммат турар эди. У Ҳиндистон ва Мисрда шакар қамишидан олиниб, новот шаклида қуйилар эди.

ҳадяни кўриб, Мушук ҳайрон қолди-да, тўрвани қўйнига солди.

«Ҳазрати Хизир нолаю зоримни эшитиб мадад бердилар!» деб ўйлади Мушук ичида. Мушук ўрнидан турди-да, бориб яқинроқдаги устида сийрак, дағал ўтлар ўсган бир тепаликка чиқди. Тепаликнинг нариги ёғида илон изидай бўлиб ингичка йўл чўзилиб ётар, бу қипчоқ ва қирғиз даштларидан буюк Эдил дарёсига борадиган савдо карвонларининг йўли эди. Бу йўл неча асрлардан бери карвонлар ўтиб юрган, туя из солиб, сертупроқ ерни тап-тақир қилиб қўйган йўл эди. У ер-бу ерда оқариб ётган суяк, қуриб қотиб қолган қумалоқ, ҳар хил латта-путталар кўриниб қолади.

«Худди шу ернинг ўзида туравериш керак! Балки Хизир пайғамбар тагин қўллаб қолмасмикинлар...» деган хаёл билан Мушук шу ерда ўтираверди.

Саҳро узоқ вақт жимжит ва бўшлиғича тураверди.

Узоқдаги тепаликлар орасидан бир қанча отлиқлар кўринганда, кунни бўйи қиздириб турган қуёш ғарбга оғган эди. Яқинроқ келганда ҳалиги отлиқларнинг яхши қурол-яроғ осган ўнта аскар экани маълум бўлди. Булар бошларига катта-катта қора барра телпак кийиб, қўлларидаги найзаларини олдинга энгаштириб тутишибди. Бир хилдаги тўриқ отларини ўйноқлатиб келатган бу жангчиларнинг олдида оқ салласини арабча ўраган ёш бир йигит келмоқда. Бу йигитнинг от устида ўтириши, қорамтир жиддий юзи, айниқса унинг остидаги келишган тўриқ оти Мушукка қандайдир танишдек туюлди.

Мушукнинг олдида келганда ҳалиги йигит отнинг бошини тортиб тўхтатди-да:

— Ҳой йигит, отинг нима? Қимнинг аскаридансан? Бу ерда нима қилиб ётибсан?— деди.

Мушук ўрнидан туриб, шошиб-пишиб алам-дард билан саргузаштини—ўзининг бахтсизлигини, урушга қатнашмоқчи бўлгани, бирор аскарый тўпга кириб оларман деб йўлга чиққани ва ниҳоят Боймурот деган бир ўғрининг йигитлари йўлиқиб қолиб, уни талаб кетганини айтиб берди.

Йигит, Мушукнинг сўзларини эътибор билан тинглади, унинг жиддий тусида ҳеч қандай ўзгариш сезилмас эди.

— Мени юзбоши Арапшо дейдилар,— деди ниҳоят

у.— Мен сени танийман: сен илгари Бояндархоннинг йилқичиси эдинг. Мен сенга ишонаман ва ўз ёнимга оламан. Сени бирмунча вақт синайман, шунгача отбоқар бўлиб юрасан, ундан кейин сенга от, найза ва қилич бераман. Бор, анови энг орқадаги отга мингашиб ол.

Мушук йигитлардан бирининг орқасига мингашиб, унинг камаридан ушлаб олди. Шундан кейин суворийлар йўртиб йўлга тушишди. Мушукнинг умиди қайта бошдан тирилиб, энди умрининг янги ва бахтли йўли очила бошлаганига ишониб, қувониб бормоқда эди.

Б Е Ш И Н Ч И Б О Б

„Халқлар дарвозаси“

Ҳожи Раҳим букчайиб ўтириб, кажаванинг ғижирлашини ҳам, ёзаётган китобининг саҳифаларига қўнаётган қалин чангни ҳам сезмасдан бир сатр кетидан иккинчисини қунт билан ёзмоқда:

«...Соҳибқирон Ботухоннинг қўшинлари, қадим замонлардан бери «Халқлар дарвозаси» деб аталган йўлдан ғарб томон тўхтовсиз юриб бормоқда. Бу йўл Тош бел (Урал тоғлари) билан Абсқун — Каспий денгизи ўртасидаги кенг текисликдан ғарбга қараб чўзилади. Қадим замонда шарқ тарафдан келиб, ғарб халқларини қўрқитган, мўғулларнинг хун¹ деб аталган азиз аждодлари ҳам шу йўлдан юрган экан.

Лашкарнинг олдида разведка тўдалари йўл бошлаб бормоқда, аммо йўловчи теп-текис кенг саҳродаги «Халқлар дарвозаси» орқали ўтадиган аниқ йўлни бу разведкачиларсиз ҳам топа олар эди. Йўл бўйида, ҳар ер-ҳар ерда ётган ранг-баранг идиш-оёқларнинг синиқларига қараганда қадим замондаги ободонликларнинг хароба ўринлари бўлган жойлар тез-тез учраб туради. Узоқда, уфқнинг бир четида қўриқчи белгиларга ўхшаш кўп тепаликлар кўринади, буларга, ҳозирги кунда номи

¹ Хун-ну — эрамизнинг I асрида Марказий Осиёдан ғарбга қараб кўчган, VI асрда Аттила деган (Эдил подшо) бошлиқларининг раҳбарлигида Ғарбий Европага кирган турк-мўғул насабли халқдир. Европада уларни гуялар деб аташган.

ҳам ўчиб кетган номаълум халқларнинг аллақандай ботир қаҳрамонлари дафн қилинган... Жойи жаннатда бўлсин, уларнинг!»

Баҳор пайтида, ҳамма ёқ ям-яшил майсазор, ҳар ер-ҳар ерда ялтираб турган кўлчалар, ёмғир тез-тез ёғиб турган пайтларда лашкарнинг юриши дабдабали ва ҳозирги кундагидек машаққатли эмас эди. Ёзнинг жазирама иссиғи бошланган, қуёшнинг куйдирувчи иссиғидан ерлар қақраб, тарс-тарс ёрила бошлаган пайтда неча минг от ва туянинг оёғидан кўтарилган чанг-тўзан қалин тумандек бутун осмонни қоплаб олди. Бу қалин чанг куннинг кўзини шунчалик қоплаб олардики, йўл худди кечасидек қоронғи бўлиб кетар ва бир неча қадам наридаги одамни таниб бўлмас эди. Аскарнинг ҳаммаси ҳам ўзининг ўнбоши ва юзбошилари белгилаб берган жойларидан сал бўлса ҳам силжимасликлари керак, чунки ўз жойидан нари кетган киши тўқайда адашгандек бу кўп аскарнинг ичида адашиб қолиши мумкин ва ундан кейин ўз отрядини топиш учун бир неча кун излашга тўғри келар эди.

Мана шу тўрт юз минг аскар овоз чиқармай отларнинг устида, қалқиб бораётганга ўхшайди, қоп-қоронғи чангда отлар билан кишиларнинг қорасигина кўринади, холос. Лашкарнинг бундай индамай, мудраб боришида кишини қандайдир бир ваҳима босгандай туюлади. Ҳамма жим. «Нима ҳам гаплашсин, айтиладиган гап айтилиб бўлган, ҳамма нарса маълум!» Бунинг устига, гапиришнинг ўзи ҳам қийин: оғиз очсанг чанг оғиз-бурнингга ҳам, томоғингга ҳам кириб кетади. Кишиларнинг кўзи хиралашиб, қулоғи гаранг бўлаёзди, ҳамманинг ҳам дарди—бир оз бўлса ҳам тўхташ, бир қултум муздек сув ичиб, лабларини намлаш, энгил-бошларидан чанг-тўзонни қоқиб бир оз тиниқиб олиш бўлиб қолди, бир муздай шамол турса-ю, чангни олиб кетса, яна сокин мовий осмон кўринса...

Кечқурун аскар оз-моз ўти бор, онда-сонда бута-ла-рахтлари бор бир кичкина дарё бўйида тўхтади. Лашкаргоҳ дарёнинг икки қирғоғи бўйлаб жойлашди. Шунчалик кўп гулхан ёқилдики, бутун саҳро гўё ўт ичида қолгандек бўлиб кетди. Кишилар бақириб-чақиритар, йўталишар, баъзилари қўшиқ айтар, баъзилар эрталаб-гача далада эркинроқ ўтласин деб от ва туяларни қирга ҳайдаб боришар эди. Шабада ҳам туриб, лашкаргоҳдан

чангни кўтарди, ниҳоят, ярим кечадан кейин даладаги жувсаннинг майин ҳиди димоққа-ура бошлади...

Аскар тўхтаган ерда улкан танғит нор туяси ҳам бақира-бақира чўкди. Шунда туянинг икки биқинига осилиб турган икки кажавадан фақиҳ Ҳожи Раҳим билан чол Назар Қаризак ҳам бир амаллаб ерга тушиб, уюшиб қотиб қолган бел ва оёқларини уқалаб ёзишди, чанг босган кийимларини қоқиб анчагача овора бўлишди. Шунча овора бўлиб тозалашгани билан барибир ерга, тупроққа ёзиб солишади ва ёнларида ўт ёқилиб, қора қозон осилаётганига, қош қорайиб бораётганига, овқатдан кейин тиниқиб ухлаш мумкинлигига қувонишади.

Уй-рўзғор ишларида ҳар ишнинг эвини топнишга ўрганиб қолган Назар Қаризак Субутой баҳодирнинг ошпази ёнига жўнайди. Ошпазга хушомад қилиб узундан-узоқ қизиқ гапларни айтиб бериб, унинг кўнглини эритади ва ҳар вақт бир тоғора хўрди мастава ёки гўштлик шўрва кўтариб келади; баъзан у гулхан олдида ўтириб, қўрда нон пиширади ёки йўлда қаёқдандир топиб олган бир парча гўшни сихга тортиб, чўққа товлаб ўтиради. Бундай вақтларда у ҳадеб эртақ айтади ёки ўзининг дўриллаган товуши билан қипчоқларнинг қадимги достон ва қиссаларини бир оҳангга солиб куйлаб ўтиради.

Ҳожи Раҳим карвоннинг ёнидан узоққа кетолмас, туя — унинг бошпанаси ҳам эди. Фақиҳ кўрганларини ва аскар бошлиқлари ёки оддий жангчилар билан суҳбатлашганда эшитганларини тугал ёзиб олишга тиришади, Ҳожи Раҳим буюк маслаҳатчи Субутой баҳодирнинг ҳар вақт ўз тумани билан бирга юрмаслигини ва темир аравасида кўпинча ётмаслигини пайқаб қолди. Кўпинча у ўзининг юзта соқчи йигитларини эргаштириб катта йўлдан чиқиб, қаёққадир бурилиб кетади. Баъзан ёш жаҳонгир билан бу саркарда иккови бир неча кунгача кўздан ғойиб бўлиб кетади. Фақат кечқурунлари улар лашкар тушишига мўлжаллаб қўйилган жойда бирдан пайдо бўлиб қолишади. Шундай вақтларда Ҳожи Раҳим уларнинг олдига бориб, айтган сўзлари, берган буйруқларини ёзиб олади.

Кечга яқин карвон юришни жадаллаштиради. Қўнадиган жой яқин қолганини, у ерда сув ва ўт борлигини, дам олиш мумкинлигини одамларгина эмас, туя ва от-

лар ҳам билади, илдамроқ юради. Карвонбоши ҳар куни тонг маҳалида бир тўп-яхши от минган разведкачиларни жой танлашга юборади. Улар қўнишга лойиқ жой топгандан кейин карвон яқинлашган пайтда тепаликларнинг устига чиқиб, белги беришади, отларини ўйноқлатиб гоҳ ўннга, гоҳ сўлга буриб, гоҳ икки-уч марта айланишади, бу ҳаракатларнинг ҳаммаси аскарлар тушунадиган алоҳида белгидир.

Қўнишга тайинланган жойга келиш билан туялар чўктирилиб, устларига ортилган оғир юклар туширилади. Юкларни тушириб бўлгандан кейин туяларни далага боқишга олиб кетишади. Бу ерда туялар тун бўйи ёйилиб юради ва янтоқ устида тўхтаб, қаттиқ лаблари билан уларни тўйгунча қамраб ейди. Кўчдаги бир хил туяларга ўтин ортиб юрилади, бу ўтин йўлда ўриб олинади. Ўтин ортилган туялар келгандан кейин қуллар гулхан ёқиб, уч оёқли темир ўчоқларни ўрнатишади-да, устига катта хитой мис қозонларини осишади. Қозонга сувни мешлар билан олиб келиб қўйишади ва этни майда туғраб мастава ёки гуруч бўтқа қилишади.

Субутой баҳодир тушган жойга соқчилар бошқа тўплардан келган бирор кимсани йўлатмайдилар. Ҳар бир тўп аскар бошқасига аралашмай ўз йўли билан юриши ва ўз қароргоҳида бўлиши лозим. Субутой баҳодир тушган жойнинг теварагига фақат унинг шахсий қўриқчилари — мингта «фидойилар» жойлашади ва ундан нарироқда унинг туманига кирган аскарий тўплар ўрнашади.

Қўриқчи аскарлар ўз олдиларига ўт ёқиб қозон осишади, шўрва қилади, ҳар ким топганини пиширади. Улар гулхан атрофига ўрнашиб, тағларига от тўқимларини тўшаб ётишади. Уларнинг оёқлари чидарлаб қўйиб юборилган отлари ҳам узоқлаб кетмай, шу атрофда ўтлаб юради. Отлар жуда хўра бўлиб, туёқлари билан илдизларни очиб ҳам ейверади. Бу отлар шунчалик хўра ва шунчалик чидамли бўладики, уларни миниб ҳеч қўрқмай бутун жаҳонни кезиб келиш мумкин.

Қароргоҳнинг атрофидаги тепаликларга қўйилган соқчиларнинг қоронғида бир-бирига бақириб:

— Айғоқ бўл, ҳушёр бўл, ким у! — деган овозлари эшитилиб туради.

Карвон тушган жойга баъзан чодир тикилиб қолади. Буни кўрганда ҳамма хурсанд бўлиб кетади, чунки

бундай чодир тикилдими, бу ерда аскар, албатта, икки-уч кун дам олади. Агар чодир ичига наMAT, гилам солиниб, шойи жилдли ёстиқлар қўйилган бўлса, бу, хонларнинг бирор кенгаши бўлишини ёки тантанали овга чиқишини кўрсатади.

Баъзан ҳамма ёқ тип-тинч бўлиб турганда кўп от туёғининг дукурлагани эшитилиб қолади, бу эса, Ботухон Субутой баҳодир билан, ўз сараланган навкарлари билан бу ерга келаётганини билдиради.

Ҳамма Ботухондан кўра шу бир кўзли, шижоатли Субутой баҳодирдан безиллаб туради. Қаерда бўлса ҳам бирор камчилик бўлдими, унинг якка кўзи дарров кўра қолади. Унинг қаҳри қаттиқ, ҳеч кимни аямайди, у секингина бир неча оғиз сўз айтдими, дарров унинг чавандозлари қаёққадир жон отиб жўнайди-ю, бировни диканглатиб олиб келади, кейин қаёққадир бировнинг войвойлагани, бақиргани эшитилиб қолади...

Ботухон ундай майда камчиликларга назар солмайди, у кишиларга фақат юқоридан туриб қарайди, унинг фикри-зикри улғу ишлар билан банд бўлади. Истиқбол ҳақида гапиришни яхши кўради. Ёш ва қари саркарда иккови биргалашиб сариқ шойи чодирга кирганда овқат тайёр бўлиши керак. Дастурхончи билан ош ташувчи буларни қўл қовуштириб қарши олади-да, буйруққа мунтазир бўлиб туришади. Овқат ейиш жуда тантанали ўтади. Овқат еб турганда учта бош шомон ҳам шу ерда бўлади. Улар саркардаларни дуо қилиб ўтиришади...

ОЛТИНЧИ БОБ

Ботухоннинг етти юлдузи

Соҳибқирон Ботухоннинг сараланган минг йигитдан иборат илғор «ғолиблари» билан бирга ўн беш туядан иборат алоҳида бир карвон ҳам келмоқда. Бу туялар Танғит элидан олиб келинган бўлиб, бўйлари баланд, йирик гавдали, онда-сонда оқ мўйи бор сариқ, бадқовоқ, асов туялар эди. Жуда бақувват ва елмоя бўлгани учун улар Субутой баҳодир аскарларининг отлари қанча юрса ҳам кейинда қолмас эди.

Ботухоннинг «Етти юлдузи» мана шу туяларга миниб келмоқда. Булар Ботухоннинг етти гўзал хотини

бўлиб, аскарлар буларни шундай деб аташарди. Сигноқ шаҳридан чиқиш олдида Ботухоннинг онаси до-нишманд Урифучин, унинг қирқ хотини ичидан еттита-сини танлаб олиб, ўғлига бундай деган эди:

— Сен бошқа мамлакатларни олишга кетаётибсан. Қўл остингга кирган мамлакатларнинг халқлари сенга қасд қилиш учун ўзининг гўзал ва энг маккор қизла-рини ҳам тортиқ қилиб юборади. Бироқ, сен ундайлар-га алданма. Соҳибқирон бобонг бошидан ўтган ҳодиса-ни ҳар вақт эсингда тутгин. Танғит элида бобонгнинг чодирига танғит маликасини олиб келиб берган эди-лар, ўша қиз бобонгни бехосдан яралаган, шу яра ахийри унинг вафотига сабаб бўлган эди. Ёт кишилар-нинг гап ва маслаҳатларига ишонма, ёвларнинг сенга қилган ҳадяларидан ҳазар қил! Мен шуларни ўйлаб хо-тинларнинг орасидан энг гўзал етти қизни танлаб олдим ва сен билан бирга юборай деб ўтирибман. Ос-мондаги Етти қароқчи юлдузи йўловчиларнинг йўлини ёритиб, тунларда йўл кўрсатиб тургандек, булар ҳам са-фарда йўлингни садоқат билан ёритиб юрсин, бахтинг, қувончинг бўлсин, дейман.

Ботухон онасини ҳурмат қилар, унинг олдида ҳар вақт одоб сақлаб турар эди. Шунинг учун у бирдан жавоб бермай:

— Олдин мен ўзимнинг ишончли маслаҳатчим Су-бутой баҳодир билан кенгашиб олайин,— деди.

Эртасига Ботухон онасининг ёнига буюк кекса сар-карда билан бирга келди-да:

— Менинг сафар тарихчим ва устозим Ҳожи Раҳим ўзининг китобларини ахтариб кўриб, Искандар Зул-қарнайн сафарга чиққанда биронта ҳам хотин олиб чиқмаган экан, унинг бутун фикри-зикри фақат қарши келган халқларни енгиш бўлган экан, деб айтди...— деди.

Урифучин ўйлаб турмай:

— Мен китоб ахтармасданоқ биламан, Искандар Эронни олгандан кейин унинг подшоси Доронинг қизи-га уйланган, хотини унга заҳар ичирган, Искандар шун-дан кейин навқиронлигида ўлиб кетган... Ундай фало-катдан сени худо сақласин!— деди.

Шу вақт Субутой баҳодир маликанинг оёғи остига бош қўйиб таъзим қилди-да, бундай деди:

— Сўзларингиз олмасдай асл, айни ҳикмат, Сиз ўз

фарзандингиз учун ғамхўрлик қилиб, унинг қувонч бўстониинг асл гуллари бўлган қирқ хотиннинг ҳаммасини қўшиб берсангиз ҳам майли, улар қўшинларим орасида худди ўз улусингизда тургандек омон бўлиб, қўшиндан кейинда ҳам қолмайди, бирортаси ҳам йўқолмайди, бунга мен кафил. Ёрлиғингиз яшиндек ўткир, мен сизнинг отган ўқингиз, силтаган қиличингизман, нима буюрсангиз тайёрман. Агар Жаҳонгир ҳозир уруш тайёргарлиги билан банд бўлиб, ўзининг бахт юлдузларига қарагиси келмай турган бўлса, балки йўлда уларни кўргиси келиб қолар. У вақтда юлдузлар узоқда қолиб кетган бўлади. Шунинг учун уларни ўзи билан бирга олиб кетгани дуруст бўлармикин дейман!

Урифучин ўғлига шунча паст эгилдики, унинг бошидаги марварид қадалган бўркининг уқпарини ўғлининг ултондан тикилган чанг босган этигига тегиб кетди:

— Сен — ҳукмдорсан, сен — жаҳонгирсан, ўз ҳукмингни ҳам ўзинг айт!— деди.

Ботухон истар-истамас жавоб берди:

— Майли, сиз айтганча бўлсин! Бироқ бу еттининг бирини ўзим танлайман. Мен танлайдиган қизнинг оти «Чўлпон», Юлдуз бўлади... Субутой баҳодир, уни менга сиз топиб берасиз!

Эртасига Субутой баҳодирнинг навкарлари Сиғноқ шаҳрини қидириб Юлдуз отли қизлардан бир нечасини топиб келишди. Қўрқувдан титраб турган бу қизларни Ботухоннинг олдига олиб келишди. Хон қизларга бир назар ташлади-да, энг кичкинасини, кўзи ёшга тўлиб турган ориққина бир қизни кўрсатди. Чўри қизлар дарров уни шойи чойшабга ўраб, кекса малика Урифучин ҳузурига олиб боришди. Малика қизни ечинтириб, яланғоч қилдирди-да, баданини кўздан кечирди, ориқ елкаси ва қобирғаларини ушлаб кўрди ва ниҳоят қизнинг ташқи камчиликлари йўқ, содда, чиройли, кўзи ўткир, юзида чуқурчаси бор, аммо ориқ, кийик боласидек ҳуркович экан деб топди.

— Қўлингдан нима ишлар келади?— деб сўради малика.

— Мен... чарс сигирларни соға оламан,— деб солдагина жавоб берди Юлдуз ерга қараб.

— Бу осон иш эмас!— деди Урифучин, йўғон товуш

билан кулиб қўйди.— Бунинг учун чидамли бўлиш керак. Тагин нималарни биласан?

— Мен... мен қўзи боқишни биламан, гул солиб пайпоқ тўқишни биламан, ичига майиз солиб қўрда нон пиширишни биламан...

— Сафарда буларнинг ҳаммаси ҳам керак,— деди кампир кулиб, энди қизга анча меҳрибонлик билан қаради.— Яна нималарни биласан?

Шу вақт Ботухон секингина келди-да, Юлдузнинг бераётган жавобларига қулоқ солиб турди.

— Айтавер, яна нималарни биласан?

— Мен ўзимизнинг қипчоқ қўшиқларини айтишни биламан, кекса Хизир пайғамбар тўғрисида, чалиб кетадиган жин-ажиналар тўғрисида ва ботир йигитлар тўғрисида эртақлар айтиб беришни биламан...

Бу жавобларни индамай тинглаб турган Ботухоннинг кўзлари қувонч билан чақнаб кетди ва онасига қараб қўйди.

Урифучин меҳрибонлик билан бош ирғади-да:

— Борса бўладиган қиз экан!..— деди.

ЕТТИНЧИ БОБ

Еттинчи юлдуз

Татар-мўғул аскарари сафарга чиққанда Юлдузни навкарлар еттинчи туяга ўтқазиб олишди. Урифучин маликанинг буйруғи билан бир хитой канизакни Юлдузнинг хизматини қилиб борсин деб қўшиб қўйишди. Юлдуз тўрт тарафига парда тутилган соябонли кажавага ўтирди. Йўлга чиққаннинг иккинчи куни у бирдан серташвиш бўлиб қолди, куни бўйи юзини чойшабга буркаб яширинарди, ниҳоят, кечқурун канизакка дардини очди:

— Бизнинг карвонимизга яқинроқ юриб келаётган туялардан бирида икки киши: бир чол билан бир дарвеш-мулла келяпти. Мабодо шулардан бири менинг тўғримда сўраб қолса, уларга ҳеч жавоб берма. Шу чолни кўрсам жоним ҳалқумимга келади, шўримни қуритган ҳам шу чол... Худо хайрингни берсин, шундай қилки, мени биров танимасин...

Хотинлар макру ҳийласига уста хитой канизак бир бекатга келганда Юлдузнинг юзига упа-элик қўйиб,

қошларига қора суриб, чаккасиғача тортди, кўзларига сурма тортди, хуллас Юлдузга шундай пардоз бердики, кумушдан қилинган ойнага қараб, Юлдуз ўзини ўзи таниёлмай қолди.

Йўлда Ботухоннинг «Етти юлдузи» алоҳида карвон бўлиб, махсус соқчилар қўриғида бормоқда. Олдинги тўрт туяда тўрт мўғул хон қизлари кетаётир. Булар кўчманчи қабилаларнинг энг машҳур уруғларидан чиққан, тўрттови ҳам семизликдан тирсиллаб турган, ерга судралгудай узун сочли эди. Буларнинг орқасидан икки қипчоқ хон қизлари келмоқда. Бир Бояндархоннинг қизи эди. Бу иккала қипчоқ хон қизлари ҳар вақт битта туяга жойлашиб олиб, эртадан кечгача оғизга келгани қайтармай вайсар ва қаҳқаҳлаб кулар, булардан кейинги туяда уларнинг чўрилари юрар эди. Бир куни карвон тўхтаган жойлардан бирида шу хон қизлари Юлдузнинг олдига келиб ундан, бундан сўзлашиб ўтириб, бизнинг ҳар биримизнинг биттадан чопқир отимиз бор, хонлар овга чиққанда, пойга бўлганда биз ҳам ўз отимизга миниб қатнашамиз, деб мақтанишади.

— Сен сув тшиб, кул чиқарадиган тўқол хотинсан!¹ Сенинг отинг йўқ, Урифучин малика берган устингдаги кийиминг билан таққан нарсаларингдан бошқа сепинг ҳам йўқ. Ботухон сенга кўз қирини ҳам ташламайди. Сен бизнинг сарқитимизни еб юрасан.

Бундай гапларни илгари эшитмаган Юлдуз ҳурпайиб орқага ташланди ва чўри хитой хотиннинг пинжига тиқилди. Ранги ўчиб, қотиб қолганича қипчоқ хон қизларига қараб қолди.

— Нега индамайсан? Тилинг тутилиб қолдими, бутун умринг сигир боқиб, одамдай гапиришни ҳам унутиб қўйганмисан? Ундай бўлса сигир бўлиб мағрай қол!— деб икки хон қизи Юлдузни калака қилди.

Юлдуз ерга қараб турди, бир нарса деб жавоб қайтармоқчи бўлди-ю, айтолмади... У шойи рўмолчасини олиб, дала қизларининг одатича бураб-бураб қўғирчоқ

¹ Тўқол хотин — қадим кўчманчи халқларда хотинлар иккига бўлинар: зотли бадавлат хонадондан тушган хотинлар бойвучча аталиб, камбағал хонадондан тушган хотинлар тўқол аталарди. Одатда иккинчи, учинчи хотинлар тўқол бўлиб, улар махсус текин хизматкор сифатида, чўри сифатида олинар эди. Тўқолнинг болалари ҳам бойвучча болаларидан паст кўрилар, бойвучча болаларига қарам бўларди.

қилди-да, шу билан овора бўлиб ўтираверди. Ниҳоят ўзини йиғиб олиб:

— Мен подачи бўлсам, нега бу ерда турибсизлар, кетинглар бу ердан. Агар эрим буюрса идиш-оёқ ҳам юваман, эрим буюрса қўлимга гаврон олиб сизларни сигирдай далага ҳайдаб ҳам юбораман...— деди.

— Бу ҳали ақли кирмаган ёш бола-ку,— деди бирови.

— Умр бўйи шундай тентаклигича қолади!— деб қўшилди иккинчиси ва икковлари кула-кула жўнаб қолишди.

Эртасига карвон тушган жойда Юлдузнинг ёнига энг катта басовлат Буракчин деган бойвуччадан бошқа ҳамма мўғул хон қизлари келди. Улар кела солиб Юлдузни таталай бошлашди бири чиллакдай ориқ, нозик қўлларини ушлар, бири унинг лабини очиб марвариддек тоза тишларини кўрар, яна бири кўйлагининг нимадан тикилганини ғижимлаб кўрар эди.

Юлдуз нима қилишса ҳам индамай жилмайиб тураверди. Мўғул қизлари Юлдузнинг бетларидаги чуқурчани навбат-банавбат ушлаб кўриб кулишди. Булардан энг каттаси аввал ўзини оғир тутган бўлса ҳам, кейин у ҳам қўшилиб кулди. Хон қизлари Юлдузнинг рўмолчани буклаб ясатган қўғирчоғини қўлларига олиб, чақалоқни қандай эмизиш, уни қандай тебратишларини бир-бирларига кўрсатиб кулишди. Кейин улар ўринларидан туриб, меҳрибонлик билан хайрлашиб ўз жойларига кетишди. Буларнинг энг ёши, бир оздан кейин қайтиб келиб, Юлдузга шивирлаб:

— Менинг олдимга боринг, гаплашиб ўтираминиз, мен тўртинчи туядаман!— деб қайтиб кетди.

Ёлғиз қолган Юлдуз рўмолини силкитиб қоқди ва уни юзига босиб ўксиб йиғлади. Отаси билан оғаси Темир уни қул ва чўри сотадиган карвон саройга олиб бориб қизил беқасам чопон кийган саватдек, катта думалоқ салла ўраган қора соқол савдогарга сотгандан бери кўпинча шундай ўксиб йиғлаб оларди. Шунда унинг жуда хўрлиги келган эди: ахир худди бозорга ҳайдаб келган қўйни кўргандек, савдогарлар унинг ҳамма ёғини текшириб кўрарди. Унинг нима гуноҳи бор ахир? Унинг тилаги — энг ис босган ёмон қора бир ўтов бўлса ҳам бир капани булоқ бошига тикиб олса, ҳар куни кечқурун унинг ёнига Мушук жийрон отини ўйноқ-

латиб келса, йилқида нима гаплар бўлаётгани, айғирларнинг олишгани, қандай қулунлар тугилгани ва писиб келган қашқирни қандай ҳайдаб юборгани тўғрисидаги ҳангамаларни айтиб берса, бас эди...

Қимдир бировнинг нозик бармоқлари унинг тирсагига теккандай бўлди, ингичка товуш билан унинг қулогига шивирлади:

— Нега йиғлаяпсиз Юлдузхон? Бунинг нимасига хафа бўласиз, зўр қайғу-ҳасратлар ҳали олдинда.

Бу чўри, хитой хотин И-Ла-Хэ эди. У Юлдузнинг олдига чўккалаб ўтирди-да, одати бўйича кафгларини гиламга қўйиб, бош уриб таъзим қилди.

— Бундан ҳам бадтарроқ қайғу бўладими?

— Хотин киши ўз фарзандининг жон бераётганини кўрса...

— Сен бундай қайғуни кўрганмисан?

Хитой хотин кичкина ориқ кўлини кўзига суртиб гўё кўзидаги ёшини артгандай бўлди-да, атрофга бир қараб олди. Ҳамма ёқда ёнаётган гулхан ёруғида ўтирган ва ётган жангчилар кўринди. Юлдуз билан хитой хотин кичкина патли гиламнинг устида бир-бирларига сиқилиб ўтиришди. Булар ўзларини катта оломон орасида йўқолиб кетгандек сезардилар, оломон гувиллар, бақирар, қўшиқ айтар, қурол-яроғларни шалдирлатар эди, куни бўйи юриб чарчаган оломоннинг шов-шуви энди аста-секин босилиб, роҳат уйқуга кетмоқда эди.

Ниҳоят, хитой хотин сўз бошлади:

— Бошимга тушган қайғу-ҳасратлар эсимга тушса юрагим арзиқиб кетади. Шундай бўлса ҳам айтай, қулоқ сол! Менинг бу шўрлик бошим нималарни кўрмади, ғаму ҳасратнинг каттасини ҳам, кичигини ҳам кўрдим! Мен отам уйида бахтли, беташвиш яшар эдим. Отам ҳамма юлдузларнинг хислатини билар ва ўша юлдузларнинг ҳаракатига қараб кишиларнинг истиқболидан хабар берардилар. Отам ҳар куни кечасини Чин¹ сулоласи хоқонининг саройи тепасида ўтказар ва юлдузларнинг ҳаракати ва тўқинувидан кўрган-билган нарсаларини катта бир китобга ёзиб қўяр, эрталаб китобни саройнинг бош назоратчисига кўрсатар эдилар, бош назоратчи эса муҳим нарсаларнинг ҳаммасини ҳукмдор-

¹ У вақтда Хитой икки подшоликка бўлинган бўлиб, шимолдагиси Чин ва жанубдагиси Сун деб аталарди.

нинг — хитой хоқонининг ўзига айтиб берар эди. Бўйим етиб, катта қиз бўлганимдан кейин отам мени икки юз эллик отлиқ аскарнинг бошлиғи бўлган атоқли, қувноқ бир йигитга эрга бердилар. Эрим мендан йигирма ёш катта эди, шундай бўлса ҳам биз бахтли эдик, бизнинг иккита чиройли ўғлимиз бўлди. Биз кичкина бир ҳовлида турар эдик, ҳовлининг ёнида боғчаси ҳам бор эди, боғдаги ҳовузда олтин рангли ажойиб балиқлар сузиб юрар, атрофида ҳар хил гуллар, нилуфарлар ўсар эди. Шундай пайтда бир кун тўсатдан шаҳарни Чингизхоннинг аскарлари босиб қолди. Уларни келади деб ҳеч ким ўйламаган эди. Уша аскарларнинг бошида ҳам, ҳозир Ботухоннинг ёнида юрган, бир кўзлик саркарданнинг худди ўзи бор эди. Менинг эрим ўз аскарлари билан жангга кирди-ю, қайтиб чиқмади. Мўғуллар онамни ўлдириб, болаларимни олиб кетдилар. Йиртқич ҳайвондек баҳайват бир мўғул юзбошиси мени ўзига чўри қилиб олди. Мен бутун ҳунаримни ишлатиб унга ёқишга тиришдим, чунки мен омон қолишни ва болаларимни топиб олишни истардим. Янги хўжайинимга бол солиб пиширган кулча билан дарахт замбуруғи солиб қилинган сомсалар ёқиб қолибди. У мени ҳар вақт ўзи билан бирга олиб юрди ва пул тулаб қутулишимга розилик бермади. Кейинроқ у мени малика онамиз Ўрифучинга тортиқ қилди-да, мен у кишининг чодирларига келдим. Энди булса малика мени сизнинг ёнингизга қўйдилар. Мен сизга юришни, кўшиқ айтишни, нозик товуш билан гапиришни, одоб ва назокат билан чой қуйиб беришни ургатаман, саройдаги атоқли хотинларнинг ҳаммаси ҳам шундай қилади!... Ўргатсам ўргана-сизми?

— Керак десанглар ҳаммасини ҳам ўрганавераман,— деди Юлдуз.

— Ҳали бундан ҳам бошқа ўрганадиган нарсаларингиз кўп! Мен сизга шундай ажойиб, қўрқинчли ва кулгили ҳикоялар айтишни ҳам ўргатиб қўяманки, эрингиз сизнинг сўзларингизни эшитиш учун доим ёни-

¹ Шарқда атоқли оилаларнинг қизлари алоҳида тарбия оларди. Уларни майда кадам билан йўргалаб юришга, сайрагандек ёқимли ингичка овоз билан гапиришга ўргатишарди. Бу эркакларни мафтун қиладиган назокат ва алоҳида латофат саналарди. Аёллар учун ҳаттоки алоҳида қадимий нозик маъноли сўзлар бўлганки, буларни эркаклар ишлатмаганлар.

нгизга келиб турадиган бўлади. Шундагина эрингиз сизнинг раъингизни қайтармайдиган ва айтганингизни қиладиган бўлади. Мен сизга қалдирғоч қўшилган арваларда осмонда учиб юрадиган одамлар тўғрисида, аждарҳони банд қилиб, унга ғамсиз-қайғусиз шодлик шаҳари солдирган подачи тўғрисида ва яна бошқа кўп нарсалар ҳақида ажойиб эртақлар айтиб бераман...

Шу кундан бошлаб Юлдуз ўзини ёлғиз ҳис қилмайдиган бўлди. У хитой хотинни ўзининг энг яқин жонкуяри деб билар, унинг насиҳатларига қулоқ солар, берган маслаҳатларини олар, унинг эртақларини жон қулоғи билан тинглар эди ва эри келганда кўркам қилиқ ва назокат билан қарши олиш, меҳмон қилиш ва кўнглини олиш учун керак бўладиган бутун ҳунарларини эринмай ўргана бошлади.

САККИЗИНЧИ БОБ

Жаҳонгир билан суҳбат

«...Ҳожи Раҳим кўрган-билганларини қунт билан ёзиб бормоқда — унинг бу фавқулодда мушкул ишларида тангри таоло мадад бергай...

...Рабиал охир¹ ойининг ўн бешинчи куни эрталаб Соҳибқирон ўзининг тилла ранг сариқ чодирига Ҳожи Раҳимни чақиртириб олиб борди.

Ботухон, тақир патли эрон гиламининг устида тагига бир парча қора намат солиб ўтирарди. Унинг ёнида учта қизил ўқ солинган ўқдон² садоқ ва бир эгри қилич ётар ва тепасида эса жез қалқон осифлиқ турарди. Жаҳонгир қўли билан ишорат қилиб фақиҳни ўзига яқин ўтқазди. Ҳожи Раҳим ер ўпиб таъзим қилиб, унинг яқинига келиб ўтирди-да, жуздонни тиззасига қўйиб, эшитганларини ёзиб олишга ҳозирланди.

Жаҳонгир шивирлаб гапира бошлади. У сўзлаганда қизиб кетиб шундай бидирладики, уни ёзиб олиш ҳам қийин бўлиб қолди, бироқ, Ҳожи Раҳим ёзишга улгурмаган сўзларини ёдлаб қолишга тиришар эди.

¹ Рабиал охир — ўша вақтда июнь ойига тўғри келар эди.

² Юқори табақа кишилари ўз ўқдонларига маълум миқдорда ўқ солиб юрар эдилар. Мансаб қанчалик юқори бўлса, ўқ шунчалик кам бўларди. Фақат оддий жангчиларнинг ўқдонлари ўққа тўла бўлиши лозим эди.

— Бугун хонларнинг улуғ кенгаши бўлади... Агар мўғуллар эсларидан адашиб қирқ пичоқ бўлиб қирилишса бугун қонли кун бўлиши мумкин... Шунда «Халқлар дарвозаси» — мана шу йўл устида яна янги қабрлар пайдо бўлади!.. Албатта шундоқ бўлади!.. Бобом Соҳибқирон Чингизхоннинг ўтказган қурултойи эсингиздами? Мен у вақтда етти яшар бола бўлсам ҳам ҳаммасини яхши эслайман... Ўшанда марҳум бобом хонларни йиғиб бир неча савол берди: Хонлар саволга тартиб ва одоб билан жавоб бериб, бир-бирларининг сўзини бўлиб шов-шув қилмади. Улар оғизларига келгани айтавермай, олдин хўп ўйлаб, салмоқлаб, ақл тарозусида ўлчаб ундан кейин жавоб беришди. Бобом сўзлаганда, унинг сўзлари мерган ўқидай, сарбоз қиличидай, орқага қайтиб бўлмас жарликдан сакраб ўтган отдай ҳаммага маъқул бўлди. Тингловчилар бошларини ирғатиб тураверди. Бирон одам чиқиб сафарнинг муваффақиятига шубҳа билдирилмади. Ҳозир хонлар ягона донишманд бобомнинг тартибини унутиб қўйдилар. Ҳозир улар бир-бирлари билан қирилишмоқда, буюк бобом уларни ўзининг қудратли қўли билан тизгинлаб олмасдан бурун ҳам мўғул даштларида улар шундай қилишар эди... Бугун улуғ кенгашда Мангухон билан менинг оғаларимдан бошқа хонларнинг ҳаммаси мени лақиллатиб, аҳмоқ қилмоқчи бўлар, мени ўқ еб, овчидан қочиб, қамиш орасига бекинган тўнғиздай қилмоқчи бўлишди... Ҳали мен уларга қиличимни кўрсатиб қўярман! Еки олдимда бош эгиб ер ўпмаганларнинг ҳаммасини қиличдан ўтказарман ёки ўзим уларнинг қўлида парчаланиб ер тишларман, албатта мана шу иккиннинг бири бўлади!.. Мен аллақачонлар буларнинг бўйинини суғуриб олар эдим, бироқ, бобомнинг «мендан кейин авлодимни тўздириб юборманглар» деган васиятидан четга чиқолмадим. Билсалар, бутун жаҳон шуларнинг қўлида эмасми, ахир? Уларга нима етмаяпти тағин? Ахир, нима учун улар Чингиз уруғининг ўрдасини ларзага солиб, унинг асосига ўт қўяётирлар? Бобомнинг тўққиз думли туғини қўлимда тутишга мен ҳақлиманми, йўқми, кўрсатаман бугун уларга...

Шу вақт ташқаридан аччиғланиб бақирган говушлар эшитилди. Эшикнинг пардаси қимирлаб ичкарига катта бир қўл суқилди-да, эшикнинг ёндорини тутиб олди.

— Бу ёт одам! Бизнинг кишиларимиздан эмас!— де-

ди шивирлаб Ботухон ва садоққа ўқ солиб қаттиқ тортди, садоқ шарт этиб бўшатилганда қизил ўқ ҳалиги қўлнинг кафтини тешиб ўтиб эшикнинг ёндорига қадалди-да, биланглаб туриб қолди. Қора қонига бўялган қўл, ўқ билан ташқарига тортилиб, ғойиб бўлди.

Шундан кейин товушлар ҳам ўчди. Ботухон ёнидаги кичкина тўқмоқчани олиб жез қалқонни қоқиб даранглатди. Шу онда эшикдан устига мўғулча узун чопон кийган, бошида жияги елкасини ёпиб турган чарм дубулға кийган, қўлига калта найза тутган қўриқчи йигит кириб келди.

— Ҳалиги қўлини тиқиб уйга кирмоқчи бўлган ким?

— Қуюкхоннинг чопари экан. Олтин найзасини кўрсатиб мени итариб-туртиб, ижозатсиз чодирга ёпишди. Мен қиличимнинг сопи билан оғзига солдим, тишлари синиб кетди. Агар яна бир қадам босадиган бўлсанг чопиб ташлайман дедим...

— Яхши қилибсан, баракалла, садоқатли навкар шундай бўлади,— деди Ботухон,— хизматинг учун мансабингни ошириб қўяман. Юзбоши Арапшо қаёқда?

— У ҳалиги чопарни ўз ўтовига олиб кетди.

— Нега олиб кетди?

— Чап қулоғини кесиш учун...

Ботухон бир оз ўйланиб қолди, унинг кўзлари бир олайиб, бир қисилди. Бир оздан кейин у, пиқ этиб кулди-да:

— Отинг нима?— деди.

— Мушук.

— Мен сени қаерда кўрганман-а?

— Ҳов бир вақтда мен сизга йилқидан бир тўриқ айғирни тутиб берганимда кўрган эдингиз. Ҳозир ўша отни юзбоши Арапшо миниб юрибди. У мени ўзининг юз аскарига қўшиб олган.

— Арапшони яхши танийман. Қарши келган ёвга омон бермайдиган йигит. Ўзига яхшилик қилган одамдан жонини ҳам аямайди. Яхши, юмушингга бор.

Қўриқчи йигит чиқиб кетгандан кейин Ботухон Ҳожи Раҳимга бурилиб яна сўзлай бошлади:

— Мен қўшинларимни мағрибга олиб бораётирман, у ерларда бизга нималар учрашини ҳозирданоқ билиб олдим. Мен ўрисларнинг ерига неча турли айғоқчилар билан савдогарларни юборган эдим. Улар менга кўрган ва эшитганларининг барини сўзлаб беришди... Мен

Урисларни, ундан кейин улардан наридаги элларни ўзимга қаратиб оламан. Урисларни, яъни ўрмондаги айиққа ўхшаш элни босиб олиш унча қийин бўлмас. Улар кичик уруғ-қабилаларга бўлинган ва бу қабилаларнинг хонлари — қўнозлари бир-бирларини кўролмай, доим қирилишиб ётар экан. Уларнинг орасидан ҳалигача Чингизхонга ўхшаш, элнинг бошини йиғиб бир халқ қилиб уюштирадиган ботир одам чиқмабди. Мен уларнинг шаҳарларини олганимдан кейин у ерларга, халқдан олинадиган солиқларни йиғиб турадиган ўзимнинг босқоқларимни қўйиб, ўзим нари кетавераман. Худди дунёнинг энг четидаги денгизга бориб, йўлда учраган халқларни отимнинг туёқлари тагида топтамагунимча кўнглим тинчимайди... Шундагина бутун жаҳон мўғуллар қўлида бўлади!..

Шу вақт эшикдан оёғини аста-аста босиб чорпаҳл Субутой баҳодир қовоғини солиб кириб келди. У кирган заҳоти эшикнинг тирқишидан ташқарига мўралаб, қўлини қулоғига қўйиб, диққат билан қулоқ солди. Энди унинг тердан доғ бўлиб кетган кўк шойи чопонидан дўпшайиб турган букир елкасигина кўзга чалинар эди. Бир оздан кейин у Ҳожи Раҳимнинг бу ерда ўтирганини ёқтирмай кўз қири билан олайиб қаради-да, қийшиқ оёғи оқсоқоланиб Ботухонга яқин борди ва инқиллайсинқиллай боши ерга теккудай букилиб таъзим қилди-да, чўкка тушиб ўтирди. Ботухон унинг одатдагича бошини ерга қўйиб таъзим қилиб бўлишини кутиб турди-да, кейин кекса саркардани чақириб ўз ёнига ўтказди.

Субутой Ҳожи Раҳимга яна бир хўмрайиб қаради-да, энтикиб қаттиқ пишқирди.

— Гапингизни айтаверинг, бу кишидан тортинманг! Менинг устозим, ўлдирсанг ҳам оғзидан сўз қочирмайдиган одам,— деди Ботухон.

— Илгари айтганларимнинг ҳаммаси ҳам тўғри чиқяпти,— деди Субутой. — Куюкхон ўзининг минг аскарини бу ерга, бизнинг лашкароғга бошлаб келди. Мен қўриқчиларни кўпайтириб, бу ерга бир кишини ҳам йўлатманглар деб ёрлиқ бердим. Қурултойга кўп аскар олиб келманглар деб буйруқ берилган бўлса ҳам, хонларнинг ҳар бири бир неча юздан аскар эргаштириб келибди. Ҳаммаси ҳам асосий қўшинларини мана шу яқингина жойга олиб келиб қўйибди. Агарда хонлар

бирор тўполон чиқара қолса, улар дарров етиб келишга тайёр турибди.

— Хўш, нима қиламиз? Урушамизми?

— Буни кечқурун кўрамиз. «Фидойилар» билан «го-либлар» ҳам шайланиб турибди...»

Т У Қ Қ И З И Н Ч И Б О Б

Чингиз наслининг улуғ кенгаши

Бу халқнинг ўзи жуда ғазабнок,
номусаки ва ҳасадчи халқдир.

(Рашидиддин).

Кечуқурун ҳаво шамолсиз тип-тинч эди. Озроқ ёғиб ўтган ёмғир чангни босган эди. Теварак атрофда олов ёқилиб, қиздирилаётган қўй ёғининг иси келарди.

Қимизга маст бўлган хонлар беўхшов кулги ва ёқимсиз қий-чув билан етиб келишди. Улар Ботухоннинг тилла ранг сариқ чодиридан ўн қадамча берида тўхтаб, отларидан тушишди, чунки қўриқчи тўрғовутлар найзаларини кўндаланг қилиб, уларни нари ўтказмади. Хонлар шу кўйи тўпланишиб чодирга бостириб кирмоқчи бўлди, бироқ, олдиларидан қарши чиққан учта бош шомон буларни тўхтатиб қўйди-да:

— Олдин мана бу ўтларнинг орасидан ўтасизлар,— дейишди.— Биз сизларни шу муқаддас ўт билан алас-алас қиламиз ва кўнгилларингизни ёмон хаёллардан, жин ва шайтонлар васвасасидан халос қиламиз.

Чодирга борадиган йўлнинг икки ёғига икки қатордан тизилишиб қуролли соқчилар туриб олган. Соқчилар қаторида усти гумбазга ўхшаш, тошдан қаланиб лой билан сувалган саккизта назир ўчоқлар бор. Ўчоқларда ўт ёниб, исриққа ўхшаш ҳид чиқариб тутаб ётибди. Хонлар билан уларнинг аскарбошилари секин-секин юриб, соқчиларнинг орасидан ўтар ва шу ўчоқларнинг ёнига келганда бир оз тўхтаб олишарди. Шомонлар қўлларидаги қўғадан тўқилган елпуғич билан ўтни елпиб хонларга тутун биқситар эди. Бошқа шомонлар эса довуллари чалиб, қадимий қасидаларини айтишар эди.

Ботухоннинг чодирига кирадиган эшикнинг икки ёнида турган икки қўриқчи найзаларининг учи билан

эшик пардасини кўтариб, уйга кираётган хонлар оёқларини азиз остонага теккизмасинлар, деб энгашиб кўзларини уларнинг оёқларига тикиб турарди.

Чодирнинг ичида ҳар ер-ҳар ерга баланд жез шамдонлар ўрнатилган. Бу шамдонларда мушк-анбар за сумбул қўшиб ясалган мум шамлар хушбўй таратиб ёниб турарди. Ерга гулдор гиламлар солинган, гиламнинг устига мағзига попук ва гажимлар тутилган шойи ва сахтиёндан тикилган чорси кўрпачалар солиб қўйилган. Чодирнинг тўрида шипдан ергача осилиб тушган қирмизи шойи парда тортиб қўйилган, устига ҳар хил гул ва қушларнинг сурати зар билан тикилган бу парда уйнинг тўр тарафини бекитиб турарди.

Устига хитойча қиммат баҳо кимхоб чопон кийган ва ялтиллаб эшик олдида ўтирган Субутой баҳодир уйга кирганларга қурол-яроқларини ечиб, эшик ёнига тахлаб қўйишни, кейин бориб тахтнинг ўнг тарафидан жой олишни таклиф қиларди. У Мангухон билан Ботухоннинг тўрт оғасини тахтнинг сўл тарафига ўтқазди. Ҳамма хонларнинг ҳам орқаларида ўзларининг катта аскар бошлиқлари, атоқли маслаҳатчи нўёнлари¹ ва баҳодирлари ўтирарди.

Оёғига баланд пошнали кичкина қизил сахтиён этик кийган Куюкхон ҳаммадан кейин, майда қадам билан йўрғалаб кириб келди. У кажавадек қорнини зарбоф белбоғ билан боғлаб, белбоғига заҳар муҳра сопли хитойча ханжар қистириб олган. Устига кийган катта-катта ёқут тугмали кўк шойи чопонининг очиқ турган ёқасидан тикиб олтин аждар сурати солинган енгсиз қирмизи мурсаги ялтираб кўриниб турарди.

Куюкхон ҳеч кимни менсимай илжайиб бориб ҳаммадан юқорига ўтирди-да, ўтирганларни ҳадиксираб кўздан кечирди. Унинг уч нафар мўғул кўриқчи йигитлари кетма-кет кириб, тўрга ўтиб бораётган эди, Субутой баҳодир жерикиб, уларга:

— Қайт орқаларингга! Хонларнинг кенгашига киришга ким рухсат қилди сенларга?— деди.

Куюкхон орага тушди:

— Қўйинг, кираверсин! Юртни қандай идора қилишни ўрганишсин!— деди кесатиб.

¹ Нўён — улугроқ бек, князь маъноларида.

— Арапшо! Олиб чиқиб ташла, буларни?— деб бақирди Субутой баҳодир.

Ҳалиги мўғул йигитлари Куюкхон тарафга интилган эди, Арапшо бирининг елкасидан тутиб ташқарига судраб олиб чиқиб кетди. Ботухоннинг оғалари ҳам ўринларидан сакраб туриб, қолган икки мўғулни турткилаб эшикдан чиқариб юборишди.

Кейин устларига кенг хитойча кийим кийган уч нафар қул кириб келди. Қулларнинг қўлларида ўймакор гул солинган биттадан олтин баркаш, баркашларда ичига оппоқ кўпириб турган кучли қимиз тўлдирилган оддий ёғоч оёқлар¹ бор эди. Четлари ўчган бу эски оёқларни Ботухон ўз бисотида қаёққа борса ҳам табаррук деб олиб юрарди, чунки мана шу косалар буюк Чингизхоннинг ўзи тутган ва қимиз ичган косалари эди. Камбағалларнинг ўтовидагина бўладиган бу оддий оёқларни ўтирганларнинг ҳаммаси таниди ва унга табаррук деб ихлос билан қарашди. Олтин баркашлардаги косалар Чингиз наслидан бўлган хонларнинг сони қадар — ўн битта эди. Қуллар баркашларни тутганча, қўзғалмай қотиб туришди.

Субутой чодирнинг тўрига ўтди ва зар билан гул солинган қирмизи чимилдиқни авайлаб бир ёққа суриб очди. Парданинг орқасида унча баланд бўлмаган кенг тахт, олтин ва қимматли тошлар билан зийнатланган бу тахтнинг устида Ботухон, қуйиб қўйгандек, қимирламай совлат билан ўтирар эди. Ботухон устига шуъладан товланиб турган пўлат совут, бошига этаги елкани ёпиб турадиган хитойча тилла дубулға кийиб олган. Дубулғанинг чўққисига ўрнатилган каптарнинг тухумидек катта бир олмос ялтираб, кўзни қамаштирарди. Дубулғанинг жиякларига тикилган тўртта қора тулкининг думи жаҳонгирнинг икки чаккасидан осилиб турарди.

Ботухоннинг кўксидан олтин занжирга осилган катта ялпоқ олтин пайза, пайзанинг бетида ғазаб билан оғзини очиб турган йўлбарс бошининг сурати бор. Бу пайзани Ботухоннинг отаси қаҳрамон Жужийхон бир вақтлар Чингизхоннинг ўз қўлидан олган эди. Пайзанинг бетидаги йўлбарс боши буюк хоқоннинг: «Бу пайзани

¹ Оёқ — қадаҳ, коса, пиёла маъносида бўлиб, бу одатда ёғочдан йўниб ишланади, заранг коса, чора каби идиш-оёқ дегандаги оёқ шу маънодадир.

тақиб юрган кишига, худди бизнинг ўзимизга итоат қилгандек ҳамма итоат қилиши лозим» деган ёрлигининг белгиси эди. Ботухоннинг тиззасида узун сопига йирик олмослар қадалган кенг тигли хитой қиличи кўндаланг ётарди.

Совлат билан жиддий тусда ўтирган жаҳонгирга термилиб ҳамма жимиб қолди. Жаҳонгир дунёнинг кундалик ишлари билан сира ҳам иши йўқ, фикри-хаёли атрофдагилардан аллақанча узоқларда юрган одамдек кишиларнинг боши устидан қошларини чимириб қараб, тошдай қотиб ўтирар эди.

Куюкхон ҳам Ботухонга қараб бир оз вақт жим турди-ю, кейин чидай олмай, ёнида ўтирган Кулканхонга бурилди-да, бошқалар эшитгудай қилиб:

— Юмронқозик ўзини арслонга ўхшатгандек, ўтиришини қара-я!— деди.

Шу вақт Субутой баҳодир тахт олдига таъзим билан чўккалаб ўтирди-да, сўз бошлади:

— Бу сафарга бошчилик қилиш учун жаҳонгир қилиб шаҳзода Ботухон сайланганлар, бу зотнинг одил, сутдан оқ, сувдан тоза, довюррак ботир эканликлари ҳаммаларингизга аён! Бу зотни Соҳибқирон — «Сийнхон» деб атасак ҳам арзийди! Бу зотнинг кўкракларидagi олтин пайзани ҳаммангиз кўриб ўтирибсизлар, олтин бошли йўлбарснинг не маъноси бор эканини сизларга айтиб ўтирмасак ҳам ўзларингиз яхши биласизлар. Шунинг учун Ботухонни азиз бобомизнинг ўзидай кўриб қадрланглар, сийланглар! Агар бутун лашкар марҳум ягона донишманд бобомизга бўйсунгандек, жаноб Соҳибқиронга итоат қилса, у вақт бутун жаҳон отларимизнинг туёқлари остига тушади, бизнинг қўлимизга киради. Сизларни бугун бу ерга чақириб йиғишдан мақсад, сизларни жаҳонгирга садоқат билдириб, онт ичиб, хонга бош эгиб таъзим қилсин деган эдик.

Субутой сўзини битириши билан Ботухоннинг оғалари ўринларидан туриб қўлларини қовуштириб, таъзим билан бошларини ерга теккизишди. Буларнинг кетидан Мангухон билан бир неча кекса саркарда ҳам ўринларидан туриб, тахт олдидаги гиламни ўпиб ерга сажда қилишди. Қолган етти хонзода кўзларини Куюкхондан олмай, қимирламай ўтираверишди.

Боядан бери индамай ўтирган Ботухоннинг лаблари сал қимирлаб кетди:

— Оёқ тутинглар, кишиларга!— деди у.

Субутой букилиб таъзим қилди ва бадтарроқ букчайиб кетди. У қулларга бир ишорат қилиб эди, қуллар дарров эпчиллик билан бутун хонзодаларнинг олдидан айланиб чиқиб, уларга ҳалиги эски ёғоч косаларда қимиз тутишди. Ботухоннинг ўзи ҳам шу эски косалардан бирини олиб, қўлини сал баланд кўтарди, оғзини дуосано ўқишга жуфтлади. Бироқ, Куюкхон бунга халақит берди, у буюк хоқонларнинг тахт вориси ва шу мажлисдаги ҳамма хонлардан ўзининг мартабаси баланд эканини кўрсатмоқ учун, Ботухонни гапиртирмаслик учун шошилиб сўз бошлаб юборди.

— Биз мана шу табаррук косадаги қимизнинг биринчи қадаҳини, тангрининг ўзи хоҳлаб сайлаган, бутун мўғулнинг ҳукмдори ва бир юз етмиш турли мутиф халқларнинг ҳукмдори бўлган Угдай¹ хоқоннинг соғлиги, узоқ яшаши, яйраб-яшнаши, бундан ҳам улуғроқ бўлиб кетиши учун ичамиз...

Баъзи хонлар косани оғизларига олиб бориб ича бошладилар, бошқалари Ботухонга қараб кутиб туришди. У аввалгича қимирламай ўтираверди ва ниҳоят ҳамма жим бўлгандан кейин салмоқлаб, баланд товуш билан гапирди:

— Бу қимизнинг биринчи косасини биз осмонни идора қилиш учун биздан айрилиб кетган муқаддас ҳукмдорнинг эсдалиги учун, мўғул номини жаҳоннинг энг узоқ чегарасигача олиб бориб даҳшат солиш учун, мана шу сафарни бошлашга ёрлиқ берган буюк фотиҳнинг хотираси учун ичамиз!..

Ботухон қимизни аста симириб ичди, косада қолган томчиларни кафтига сирқитиб кўкрагига сурди. Ҳамма хонзодалар қимизни кўтариб ичдилар — буюк Чингизхоннинг хотираси учун кўтарилган қадаҳни ичмай бўладими!

Қуллар энди кумуш баркашларда ҳар хил олтин қадаҳ ва косалар олиб келиб, эшик ёнидаги керагага боғлаб қўйилган сабадан² қимиз қуйиб, хонларга тута бошлашди. Ҳаммалари мўғул ҳокимиятини барпо қилган буюк ҳукмдорнинг хотирасига ва келгуси ғалабалар шарафига ичишди.

¹ Угдай — Куюкхоннинг отаси ва бутун мўғулнинг хоқони.

² От териси ёки танача терисидан қимиз ачитиш учун қилинган катта меш. (Тарж.)

Ботухон яна сўз бошлади. Энди у секин сўзласа ҳам чодирдагиларнинг ҳаммасига аниқ эшитилиб турарди. Утирганларнинг ҳаммаси ҳам сал бир эҳтиётсизлик бўлса, Чингиз наслларининг кўнглида қайнаб турган ёвуз эҳтирослар ташқарига тошиб чиқиб, ошкора бўлай деб турганини сезиб, Ботухоннинг оғзига термилиб жим ўтираверди.

— Биз ҳозир бу сафаримизда нима қилсак бизга фойда бўлади ва нималардан ўзимизни тийишимиз керак, шу тўғрида сўзлашиб олайлик. Мен сизларга шуни уқдириб қўймоқчиманки...

Куюкхон бу ерга келмасдан олдин ҳам куни бўйи кучли қимиз ичиб ширакайф бўлиб қолган эди, ҳозир эса икки кўзи қон қуюлиб, кайфи анча ошиб қолди. У тинч ўтиролмай гоҳ у ёнидаги, гоҳ бу ёнидаги хонзодага қараб гўнғиллар, ўз гапини маъқуллар эди. Ботухон қайта сўз бошлаганда у ўзини тутолмади ва унга қараб, бўғилиб ғазаб билан бақирди:

— Нимани уқдириб қўймоқчи эдинг сен? Сенинг сўзингга қулоқ соладиган ким бор бунда? Тахтга ўтириш сенга тушиб қолибдими, қаёқдан қўшинга бошчилик қиладиган бўлиб қолдинг?— деб қаҳқаҳлаб кулиб, бошқа хонларга бурилди.— Ростини айтганда, Ботухон соқол-мурти бор бир ҳезалак эмасми? Бунақа ҳаддидан ошиб кетаверадиغان бўлса, энг кичкина бир навкаримга буюриб, гаврон билан савалатарман!

Куюкхонга тарафдор яқин одамларидан Бўри ботир деган бир саркарда товушининг борица шовқин солиб:

— Ҳа, ҳа! Менга буюринг, шу хизматни! Ботухонни бир тепиб учуриб туширай тахтдан, янчиб ташлайман уни мен!— деди.

Хонзода Қулкан хохолаб кулди ва теварагида ўтирган хонлар устидан гандираклаб ўтмоқчи бўлди: у ҳам маст эди. Ҳезалакнинг таъзирини бериб қўйинглар! Мени ўтказиб юборинглар, ўзим таъзирини берайин!

Куюкхоннинг имоси билан унинг тарафдорлари ўринларидан туриб, қўйинларидан пичоқларини суғуриб олишди ва бир-бирларини туртишиб, тахтга томон интилишди.

Ботухон бўйинини қисиб, тишларини гижирлатди, кўзлари қон қуюлиб кетди. У шошилмай қаддини ростлаб, тиззасидаги қиличини ишлатгиси келмади-да, уни

бир ёнига олиб қўйди, этигининг қўнжидан калта сопли ўрма қамчинини суғуриб олди-да, яқин келган хонларнинг боши, кўзи демай қулочкашлаб солиб:

— Сафарда жаҳонгирга бўйсунмаган кишилар бизнинг қаҳру ғазабимизга сазовор бўлади! Куюк, сен буюк хон бўлолмайсан, қўлингдан келмайди! Бузоқ чопиб пойга олмас, бойқуш учиб бургут бўлмас! Қайт орқангга! Тиз букиб таъзим қил!— деди.

Шу вақт Субутой баҳодирнинг ғазабли бўғиқ овози янграб кетди:

— Уран Қадан, ҳой Уран Қадан! «Фидойилар» билан «Ғолиблар»ни чақир!

Ёш йигитнинг кучли овози буни такрорлади:

— «Ғолиблар» билан «фидойилар», бу ёққа!

Кўз очиб юмгунча парданинг орқасидан, чарм сандиқлардан, тахлаб қўйилган гиламларнинг орқасидан мўғул жангчилари сакраб-сакраб чиқишди. Бир неча йигит югуриб бориб Ботухонни кўтариб олди-да, чодирнинг орқа пардасидан чиқиб кетди. Бошқалари гандираклаб юрган хонларни афти-башараси демай муштлар, уриб ерга йиқитар ва оёқларидан судраб ташқарига чиқариб ташлар эди.

Ёниб турган шамдонлар муштлашаётган хонларнинг устига ағдарилиб тушди-да, чодирнинг ичи қопқоронғи бўлиб қолди. Энг кейинда қолган хонлар билан нўёнлар, эмаклаб бориб эшикдан чиқиб кетишга уринарди.

Ташқарига чиқариб ташланган хонлар билан мулозимлар оғизларига келган сўкишларни айтиб, чодирнинг олдига тўпланишди, чодирнинг ичидан ҳали ҳам дўпир-дўпир муштлашиш, ҳай-ҳай сурон, идишларнинг жаранглаб синиши эшитилиб турарди. Баъзи бировлар йиртилган кийимларини тўғрилаб, юзларидаги қонни енглари билан артиб, қайтадан чодирга киришга интиларди, бироқ ҳушёр турган қўриқчилар найзалари билан уларни аямай итариб ташлаб, чодирга яқин йўлатмас эди.

Субутой баҳодир чодирнинг ён тараф пардасини кўтариб ташқарига чиқди. У Ботухоннинг бобосидан мерос қолган ҳалиги олмос сопли эгри қиличини ардоқлаб қўлига тутиб олган эди. Шу вақтда «фидойилар» билан «Ғолиблар» зич саф тортиб унинг атрофига тизилишди. Буларнинг сафига янгидан-янги навкарлар ке-

либ қўшиларди. Субутой баҳодир, бошқа аскарлар билан бирга ўғли Уран Қадан типирчилаб турган Куюкхонни олиб келгунларича кутиб жим турди. Куюкхонни олиб келгандан кейин Субутой баҳодир оқсоқланиб унинг олдига борди, инқиллаб-сиққиллаб таъзим қилиб, тиз чўкди ва пешонасини ерга қўйди. Куюк қизил сахтиён этик кийган оёғи билан Субутойнинг бетига тепмоқчи бўлди, аммо мўғул йигитлари уни силтаб орқага тортиб қолишди.

Субутой ўрнidan туриб, қаддини ростлади-да:

— Хизматингизга тайёрман, валиаҳд ҳазратлари! Ёрлиғингизни бажонудил бажаргайман, не буюргайлар?— деди.

— Қаёққа кетди у?— деб Куюк яна бақирди.— Қўрсат менга уни, юзларини тилимлаб ташлай! Жаҳонгир бўлдим, дейди ўзича, у юмронқозик!..

Субутой қизарган кўзларини бир оз қисиб, баландроқ товуш билан сўзлай бошлади:

— Марҳум ҳазрати хоқон дунёдан ўтиб, кўкдаги тангрилар ва фаришталарга қўшилиб кетганлари билан у зотнинг арвоқлари мана шу сафаримизда енгилмас мўғул аскарларининг ёлиб бўлишлари, хонзодаларнинг бахтли бўлишлари учун уларга мададкор бўлиб, устларида парвона бўлиб юрибди! Хўш, энди унинг набираларининг қилган иши шуми?! А, хўш! Бизга шундай қилиш лозимми? Орамизда ҳеч қандай ўпка, хусумат бўлмаслиги керак!.. Шундоқ! Ҳаммамиз тўқайнинг қамишидек зич, буғига човут қилган бўрилардек иноқ бўлишимиз лозим! Ҳа, шундоқ, шундоқ! Иноқ, иттифоқ!— Субутой кейинги сўзларини ғазабланган йиртқич ҳайвондек бақириб гапирди.

Субутойнинг сўзини эшитиб, важоҳатини кўриб турган хонларнинг ҳаммаси жим бўлди. Куюк эса, ҳозир бир кўзлик чолга қарши туришнинг хавfli эканини сезиб, турган жойида қотиб қолди.

Субутой аскарларга қараб:

— «Ғолиблар», шайланинглар!— деб бақирди.

Навкарлар кафтларини қиличларининг дастасига «шап» этиб уришди ва эгри қиличларини ғилофларидан шифиллатиб суғуриб олишди, Субутой бўлса Куюкка ҳалигидан ҳам бадтарроқ ўдағайлаб сўзлайверди:

— Енгилмас буюк қўшинга марҳум Соҳибқироннинг

Ўзлари тайин қилган жаҳонгир Ботухон бошчилик қилади ва сиз, Куюкхонга, ҳозирнинг ўзида, дамингизни олмай туриб, тўппа-тўғри буюк Эдил дарёсининг бўйига жўнашингизни, у ерда, Еруслан¹ дарёсининг Эдилга қуйган жойда бизни кутиб ётишингизни буюради.

Куюкнинг яна аччиғи чиқиб кетди:

— Олтин тахтнинг вориси, хоқоннинг валиаҳди бўлган менга бундай гапларни айтишга ҳақинг йўқ! Кечагина яланг оёқ дайдиб юрган малай эдинг, менинг бобом сени подачиликдан олиб, сенга мансаб бериб, одам қилган эди! Учир овозингни, сен менинг малайимсан, оқсоқ, сўқир, узр сўраб таъзим қил!

Бу сўзлардан Субутой пишқириб энтикди, чўғ босиб олгандек турган жойида икки марта сакраб тушди. Бу воқияни навкарлар кўп йилларгача ҳикоя қилиб, Субутойнинг ранги бўзариб кетгани, кўзи ўтдай чақнаб қизаргани, Куюкни еб қўйгудай бўлиб ўқрайганларини сўзлаб юрадиган бўлишди. Чол энди салмоқлаб жавоб берди:

— Тўғри! Менинг навкар эканим рост! Мен ҳаммаларингиз учун ҳам ягона ҳукмдор бўлган эгам жаҳонгир Ботухоннинг фармонини бажараман! Мен унинг навкариман, малайиман! Унга бўйсунмаганларни йўлимиздан супуриб ташлаймиз! Унинг буйруғини бажармаганларни тўққиз тилим қиламиз! Ҳей, «ғолиблар» биринчи ўнбошининг аскарлари! Куюкхон ҳали ҳам бола! Бир неча оёқ айронни кўтаролмай боши айланиб қопти! Бунинг қўлини орқасига боғланглар, отга ўнгариб ўзининг қароргоҳига олиб боринглар! Уни Бурундоё нўённинг қўлига топшириб, дарров қайтиб келинглар! Мен бу ерда бўлмасам кетимдан етиб олинглар! Олға, урроҳ, урроҳ!..

Куюкхонни тутиб турган навкарлар унинг қўлини орқасига қайириб бойлаб, отига ўнгариди. Субутой атрофга назар солди. Навкарларнинг ҳаммаси яланғоч қиличларини ўнг елкаларига қўйиб, тошдек қотиб ту-

¹ Е р у с л а н — ҳозирги Камишин деган шаҳардан 40 километр юқорида қуядиган Волганинг бир ирмоғи. Еруслан билан Волганинг қушилишига яқин баланд бир текисликда 17 та мақбара бор. Булардан бири жуда баҳайбат — катта. Бу ерда ёки татар қабристонини бўлган, ёки қирғин жанг майдони бўлиб, ўлган аскарлар кўмилган деган тахминлар бор. («Россия», Семёнов таҳрири остида чиққан VI жилд, 502 бет).

ришарди. Бошқа хонлар, нўёнлар овозларини чиқармай бир-бирлари билан ивир-шивир қилиб жўнаб кетишмоқда. Субутой, нарироқда воқинани кўздан кечириб қовоғини солиб турган Арапшони чақириб олди.

— Жаҳонгир қаёқдалар?

— Биз у кишини сизнинг чодирингизга олиб бордик: Мен қўриқчиларни кўпайтириб қўйдим.

— Жуда яхши қилибсан. Эндиги ҳамладан эҳтиёт бўлиш керак. Қарнайчилар билан ноғарачиларга айтиб қўй, биринчи хўроз чақирганда қўшинни уйғотиб йўлга тушиш керак.

У Н И Н Ч И Б О Б

Эдил дарёси бўйида

Вақтлар бўлган ёвуз татар сакраб
утган

Чегарамиз, қўрғонимиз шу Волгадан.

(Орифт Миллер)

Сигноқ шаҳридан эрта баҳорда йўлга чиққан мўғул қўшинлари Эдил дарёси бўйига кеч кузда етиб келди. Рус, булғор ва мўғулларга қарам бўлмаган бошқа халқларнинг ерига етгунча бепоён саҳродан ярим йил юрилди. Буюк Эдил дарёсининг бўйига ҳаммадан олдин ўзининг бир минг илғор «ғолиблар»ини бошлаб Ботухон билан «унинг ўнг қўли» Субутой баҳодир етиб келди. Чанг-тўзонга ботиб келган аскарлар бундай улуғ дарё бўйига етиши билан, тартиб-интизомни ҳам унутиб, ҳар ким ўз олдича қирғоқ бўйи қум тепаликларига чиқишди ва денгиздай тўлқинланиб оқиб ётган серсув чуқур дарёни томоша қилишди.

— Агар бунга бир тўғон солиб бўғиб қўйилса, суви бир куннинг ўзида осмонга кўтарилар эди-да!— дейишарди мўғуллар ўзаро.

Аскарлар сувга интилиб типирчилиб турган, йўлда терлаб келган отларини қаттиқ ушлаб тепаликларнинг устида туришарди.

— Бунинг олдида бизнинг тиниқ сувли Керулан билан сап-сариқ бўтана бўлиб оқадиган Унўнимиз анчайин сойлар экан-да!.. Мард бўлсанг, бундан сузиб ўтиб боқ-чи!.. Бироқ, айтганидан қайтмайдиган Субутой баҳодир, агар сузиб ўгамиз деса, аскарнинг ярми сувга фарқ бўлиб кетса ҳам бизни ўтказмай қўймайди...— дейишади аскарлар.

Бошига чарм дубулға кийиб, кенг чопонга ўралиб олган Ботухон, чанг-тўзон ва қора терга буланган оқ бўз отини ўйноқлатиб, дарёнинг лабига тушиб келди.

Кетма-кет келиб турган тўлқин қирғоқдаги қумга сапчир, шамолдан тебраниб турган паға-паға кўпикларни қумга улоқтириб қайтиб кетар, тортилиб кетган сувнинг ўрнида катта-катта ола чиганоқлар думалашиб қолар эди.

— Мўғул даштлари шу ерда тамом бўлди,— деди Ботухон ёнига келган Субутойга.— У ёқда, дарёнинг нариги тарафида ҳамма нарса бошқача бўлади! Жанглар бўладиган жой ҳам, донғимиз чиқадиган жой ҳам ўша ёқда!

Дарёнинг нариги ёғидаги тепаликларнинг бағрида зич ўсган, эндигина сарғая бошлаган ўрмон бошланар ва у ер-бу ерда теракзорлар ўзларининг қип-қизил қирмизи ранглари билан ўрмонга аллақандай тус бериб турарди. Тепаларнинг устида ғўлалардан тахлаб қилинган иккита баланд минора турибди. Сув билан ям-яшил қирғоқ ўртасини узун сариқ йўл-йўл қумлар ажратиб турар. Ҳамма ёқда лойхўрак, ўрдак ва бошқа ҳар хил қушлар гала-гала бўлиб учиб қўниб юради.

Ўша ёқда ёппа-ёлғиз турган қояли азамат бир тоғ сарғайиб кўринарди. Унинг нариги ёғи уфққача чўзилиб кетган қалин ўрмон. Тоғнинг устида оғизлари анграйиб ётган ораликларида оппоқ ғалати устунлари бор катта-катта тешиклар қорайиб кўринарди. Дарё бўйида бир неча сигир бепарво ўтлаб юрар эди. Шу вақт тоғдан икки аёл югуриб тушди-да, қўлларидаги говрон билан сигирларни ҳайдаб ўрмонга кириб кетди.

— Озиғимиз олдимиздан қочди-ку, аттанг,— деди бир мўғул.

Ҳалиги қорайиб кўринган тоғ чўққисида бир қанча одамлар тўпланишди. Афтидан улар ташвишланиб қолган бўлса керак, ҳадеб у ёқдан-бу ёққа чопишиб юрарди.

Бир гала оқ чарлоқ гоҳ сапчиб осмонга парвоз қилар, гоҳ дарёнинг устида давра қилиб учар ва сувга ҳам тушар эди. Ниҳоят, чарлоқлар сувда оқиб келаётган ходаларга қўнишди, улар жой талашиб уришишди-да, қичқириб учиб кетишди ва тагин келиб қўнишди.

— Ия, ановилар, ғўла эмас-ку! Ўлик, ўликлар оқиб келяпти, қаранглар... Шайбоний хоннинг қилган

иши бу... У ҳозир ҳамма ёқда мўғулча тартиб ўрнатаётган экан-да.

Сувда оқиб келаётган ўликлар жуда кўп эди. Шишиб кетган, юзлари мўматалоқ бўлган бир мурдани шамол ҳайдаб, тўлқин итара-итара қирғоққа олиб келди-да, қумга тиқиб қўйди.

Аскарга уч кун дам олиш деб эълон қилинди. Ҳамма жойда гулханлар ёқилди. Эртасига юзбоши Арапшо, Мушукни чақириб, деди:

— Мингбоши Кўнжининг буйруғига кўра, сенга шундай катта бир иш топширилади: сен мана шу дарёнинг қирғоғида турадиган одамлардан бировини тирик тутиб, шу ерга олиб келасан. Шу атрофда балиқ овлаб, экин экиб тирикчилик қиладиган одам кўп бўлса керак, кўрдингми, ҳамма ёққа экин экилган, дарё лабида сувга сават тўр боғлаб қўйилган. Дарёнинг нариги ёғида бир неча узунчоқ қора қайиқлар ҳам кўринади. Сен ҳозир дарёни ёқалаб юқорига боргин-да, тўрни қараш учун бериги қирғоққа чиққан бирор балиқчини тутиб олиб кел. Мен ёнингга навкарлар қўшиб бераман.

Шундан кейин Мушук билан бешта мўғул йигити дарров отланиб дарё ёқасидан пичанзор далага қараб кетишди, бора-бора бир сўқмоқ йўлга дуч келиб, шу йўл билан юришди. Булар сўқмоқдан бирмунча юргандан кейин бир ботқоқликдан чиқиб қолиб, от-поти билан ботқоққа ботиб қолишди, бир-бирларига арқон ташлаб минг машаққат билан ботқоқдан қутулиб, яна дарё қирғоғига яқин юришди. Булар қалин қамишнинг ичига келганда отларини етаклаб, секин-секин дарё ёқасига чиқишди-да, қамишнинг орасига бекиниб, дарё томонга мўралаб ўтиришди. Шу вақт икки қайиқ қирғоққа жуда яқин жойдан икки марта сузиб ўтди. Қайиқларнинг бирида қизил кашта тиккан оқ кўйлакли хотинлар, иккинчисида бир чол билан бир бола ўтирарди. Ҳар бир қайиқда биттадан, куракка ўхшаган калта сопли эшкаги бор. Қайиқлар шунчалик торки, шўх-шўх тўлқинланиб оққан мовий дарёда қайиқни ағдариб юбормаслик учун жуда уста бўлиш керак.

Мушук мўғул йигитларига: «Анови чолнинг шу яқин орадаги қумлоқлардан бирига қўйган тўри бўлса

керак, улар шунга чиқади. Улар тўрга овора бўлиб турганда мен бориб ушлаб оламан. Шу вақт сизлар югуриб келиб ёрдам берасизлар» деб айтди-да, ўзи қамишнинг ичидан кетди. Навкарлардан бири бир тепаликнинг орқасида отларга қараб туриш учун қолди, бошқалари Мушукнинг орқасидан белги бериб чақиришини кутиб, дарё ёқалаб буталарнинг панаси билан кетишди.

Чолнинг қайиғи сувнинг оқимиغا қарши секин сузиб бормоқда. Мушук ҳам қўлига калтагина найзасини ушлаб қирғоқ бўйлаб секин-секин эмаклаб келаётир. Йўлда у икки ерда дарёнинг кичкина қўлтиқларига дуч келди. Бўйнигача сувга ботиб, булардан кечиб ўтди, қамиш орасида ётган урғочи тўнғиз Мушукдан ҳуркиб, болаларини эргаштириб қочди.

Мушук чолни бир неча марта кўздан қочирди. Бир вақт қайиқ узоқроқда рўй-рост кўринди-да, қирғоқдан олислаб, дарёнинг ўртасидаги кичкина бир оролга борди. Чол оролдаги қамишлар орасида анча ивирсиб юрди, қўйган тўрларини кўздан кечирди ва илинган балиқларни қайиғига солиб олди.

Бутун кийимлари шалаббо ҳўл бўлиб кетган Мушук қумнинг устида қайиқнинг қаёққа боришини кўздан кечириб ётди. Қайиқ яна қирғоққа қараб қайтди. Энди у сувнинг оқишига қараб тез сузиб ўтди-да, яна кўздан ғойиб бўлди. Мушук ҳалиги ботқоқлик қўлтиқлардан яна кечиб ўтиб, қирғоққа чиқиб олди ва пастга қараб анча юргандан кейин олдинроқда, жуда яқин жойдан одам товушини эшитиб қолди. У ўзини сездириб қўймаслик учун жуда эҳтиёт билан эмаклаб борди.

Ниҳоят Мушук қамишпояларнинг орасидан туриб олдинда бир кичкина қўлтиқ борлигини, қора қайиқнинг тумшуғи қумга чиқариб қўйилганини, чол билан боланинг гулхан ёқиб, балиқ пишириб, хотиржам ёнбошлаб ётганларини кўрди. Гулхан устига осиб қўйилган қора кўвачадан балиқнинг думи чиқиб турар, кўвачанинг четидан бақиллаб қайнаб турган шўрванинг кўпиклари тошар, бола онда-сонда гулханга ўтин ташлаб турарди. Бир оздан кейин чол қўлларини боши остига қўйиб, чалқанча ётиб олди-да, кўзларини, юмиб, сал ўтмаёқ хуриллай бошлади, оқ соқоли юқорига дикайиб кўтарилиб қолди. Чолнинг эғнида тиззасига

тушадиган ямоқ-ямоқ узун сур каноп кўйлак, дағал бўздан тикилган тиззаси йиртиқ кенг шим, белида жез тўқаси бор қайиш — камар, камарида ёғоч қинли бир пичоқ осиглиқ. Мушук буларнинг ҳаммасини жуда аниқ кўриб турарди. Шу вақт бола бирдан бошини кўтариб, аланглаб атрофга қарай бошлади.

Мушук сакраб ўрnidан турди-да, қамишларни босиб-янчиб олға қараб отилди ва ухлаб ётган чолнинг устига миниб олди. Бола думаланиб бориб қайиқни сувга итариб юборди-да, ўзи сакраб қайиққа чиқиб олди. У жон-жаҳди билан қичқириб:

— Бува, бува! Тез бўлинг, бу ёққа, қайиққа чиқинг!— дерди.

Қуруқ суяк, қотма чолни боғлаб олиш Мушукка жуда осон ишдек кўринарди. У чолнинг устига миниб олиб, унинг пичоққа узатилган қўлини орқасига қайириб, тасма билан боғлаб олмоқчи бўлар, бироқ чол ҳам бўш келмас эди. У бутун кучи билан бир қимти-ниб қўлини бўшатиб олди-да, ёнида ётган тошни олиб Мушукнинг кўзига бошлаб уриб қолди. Мушукнинг кўзидан ўт чақнаб гулхан ҳам, қамишлар ҳам, дарё ҳам остин-устун бўлиб кетгандай бўлди, бироқ «тил»ни тирик тутиб келиш кераклиги эсида бўлганидан Мушук қаттиқ олишаверди. Чол ҳам худди ёввойи ҳайвондек олишар, Мушукнинг қўлини тишлар ва:

— Ҳа, лаънати! Енголмассан мени, сариқ тумшук ит!— деб бақирарди.

Чол бир буралиб, тўнтарилиб олди, энди у тиззасини букиб чўккалаб олишга тиришарди. Мушук унинг қўлини қайириб гавдасини ерга босиб тураверди. Шу ҳолда чол боласига қичқириб:

— Қирпа, кетиб қолма! Ҳозир ишини бир ёқлик қиламан!— деди.

Чол кучининг борича Мушукнинг қорнига бир мушт солди. Бу зарбадан Мушук бир тарафга қийшайиб йиқилди. Шовқин-суронни мўғуллар эшитиб қолди. Буларнинг иккови худди чол Мушукнинг устига миниб олиб пичоғини қинидан суғураётган пайтида етиб келди-да, унга ҳамла қилди. Чол буларга ҳам бўй бермасликка тиришиб боқди, бироқ мўғуллар уни уриб йиқитди ва қўлини хом қайиш билан чандиб ташлади. Шу вақт қора қайиқдаги бола офтоб шуъласида

жилваланиб турган дарёнинг ўртасида жадал сузиб борарди.

Мўғуллар чолнинг оғзига барг ва ўт тиқиб, юзини бир парча латта билан танғиб қўйишди.

Шу вақт дарёнинг юқорисидан, тезоқар сувда сузиб келаётган катта бир қайиқ кўриниб қолди. Тўртта эшкакчи узун куракларини сувга уриб, қайиқни ҳайдаб келмоқда. Қуйруқ томонда ўтириб қайиқни идора қилиб келаётган одам, афтидан машҳурроқ киши бўлса керак, зар тиқиб гул солган тўқ қирмизи духоба чопон кийиб олган эди. Қайиқда, унинг оёғи томонда, белига узун пичоқ таққан яна иккита йигит ўтирарди.

Қайиқ физиллаганича келиб қум қирғоққа қадалди. Эшкакчилар куракларни қўйиб, қўлларига найзаларини олишди-да, қумга сакраб-сакраб тушишди ва қайиқни қирғоққа тортиб чиқаришди.

Ҳалиги бахмал тўн кийган одам салобатли, жангланган овоз билан татарчалаб мўғулларга сўз қотди:

— Ҳа, саломатмисизлар, овчилар. Қанақа махлуқни тутиб олдинглар? Ўлдирмай сал тура турингларчи. Ия, бу бизнинг чолимиз-ку, кексайиб қолган одам, доно чол. Бизнинг энг яхши балиқчимиз. Балиқ чиқадиган жойларнинг ҳаммасини билади. Ўзларингиз кимсизлар? Қай юртдан, қай уруғдан?

Мушук хириллаб, туришга зўрға ҳаракат қиларди, ярадан оққан қон унинг кўзини қоплаб олган эди. Шу вақтда мўғул йигитларидан бири жавоб берди:

— Биз жаҳонгир Ботухоннинг навкарларимиз, биз овчилик қиялпимизми, бошқами, сенинг нима ишинг бор?..

— Мен улуғ Рязань элининг элчисиман. Князь Глеб Владимирович деган кишиман. Сизларнинг улуғ хонларингга салом бериб, унга зафар ва узоқ умр тилашга бораётирман. Хонларинг тушган жой ҳали узоқми? Тағин қанча юраман?

— Агар шошилмай биз билан бирга юрадиган бўлсанг уч кунда Ботухон қароргоҳига етасан. Агар тезроқ борай десанг, юз кун йўл юрсанг ҳам тополмайсан, бориб-бориб уч йўл айрилишида ўз гўрингни ўзинг қазийсан.

— Ундай бўлса, мен сизлар билан бирга бораман. Борадиган йўлни кўрсатинглар, зиён кўрмайсизлар.

Мушук судралиб бориб дарёдан аранг юз-қўлини, ярасини ювиб, кўйлагининг енгини йиртиб олди-да, боши билан ўраб ярасини танғиди. Энди у соғ кўзи билан қайиқда ўтирган басовлат одамга синчиклаб қаради. У анчагина оқ кириб қолган қуюқ, қора соқоли кенг кўкрагини ёпиб турган, ёши анчага бориб қолган киши эди. Бошидаги қундузлик духоба телпаги янги эмас ва анчагина эскириб, айниб қолган. Гулдор қизил чопони ҳам кўп кийилиб эскирган эди. Совуқ юзи ва қоп-қора кўзлари ҳам кишига оғир ва нохуш боқар эди. Бу одамнинг важоҳатидан бир вақтлар мўътабар одам бўлгани ва роҳат ҳаёт кечиргани кўриниб турар, ўшандан бери кўрмаган кўргилиги, тотмаган гами қолмаганга ўхшарди.

Князь мўғуллар билан ўзининг қандай юриши кераклиги ҳақида анча баҳслашиб турди, ниҳоят шундай хулосага келишдики, отоқли элчи қайиқда қирғоққа яқин юради, мўғуллар ҳам, отлари билан узаб кетмай, қирғоқдан боришади.

Чалажон бўлиб қолган Мушукни отга миндириб қўйишди. Асир тушган чолни эса оғзида тиқин, бўйнида қайиш сиртмоғи билан энг олдиндаги навкар етаклаб кетди.

У Н Б И Р И Н Ч И Б О Б

Вавила чол

Ботухон Ҳожи Раҳимни заррин чодирга келиб ёт элнинг кишилари билан бўладиган суҳбатга қатнашсин деб, чақиртирди. Соҳибқирон чодирнинг тўрига ўрнатилган олтин тахтда кимхоб тўн кийиб ўтирар, ҳамма бармоқларига тақилган олмос кўзли узуклар ялтираб кўзни қамаштирарди. Унинг чап тарафида камгап ва сипо Субутой баҳодир билан энг катта аскарбошлиқлари асл кийимларини кийиб тизилиб ўтирарди. Унг тарафда Ботунинг тўрт мўғул хотинлари жойлашган, хотинлар бошларига неча турли асл тошлар ва дур, ғалтонлар қадалган, шода-шода марваридлар осилган шавкала — узун қалпоқ, устларига олтин уқа тутилган зардўзи шойи кўйлақлар кийиб олган, булар чўпчакларда айтиладиган пари қизларига ўхшаш гўзал эди. Дафъатан ташқаридан кирган киши бу ерда ўтирган-

ларни кўриб кўзлари қамашар ва совлат босиб қоларди. Утиришга Ботухоннинг фақат мўғул хотинларигина чақирилдими, мажлиснинг муҳим ва хупялиги маълум бўларди. Бундай мажлисга одатда хоннинг бошқа хотинлари киритилмасди, чунки жаҳонгирнинг ўзи бир неча марта, қипчоқларнинг, айниқса қипчоқ хотинларининг оғзи бўш ва ёлғон-яшиққа яқин эканлигидан хафаланганини айтиб, уларнинг бундай мажлисларга киришини ёқтирмаган эди.

Хизматкорлар олтин косаларда ҳаммага қимиз тутдилар, қимиз кўпириб турар, кучли эди, бепоён жазирама саҳрода узоқ йўл юриб келгандан кейин муздай, нордон қимизни ичиш, айниқса маза ва ҳузур эди.

Ташқаридан энг олдин «ғолиблар» бошлиғи юзбоши Арапшо кирди. Бугун у ҳар вақт кийиб юрадиган жияғи қайтоғи мўғулча телпагини ташлаб ҳиндча заъфарон рангли салла ўраб олган, салланинг печи унинг чап елкасига тушиб турарди. Эғнидаги арабий жун чакмони унинг қотмароқ келган қоматини ва кенг елкасини яна ҳам совлатлироқ кўрсатиб, ўзига жуда ярашиб турар, унинг ўткир кўзи тик ва тўғри боқар ва ҳеч ким бу мағрур йигитнинг бепарво кулганини кўрмас эди.

Арапшонинг кетидан Мушук кирди. Унинг юзи гулдор латта билан боғлаб қўйилган. Кеча Ҳожи Раҳим ўзининг Бағдодда ўрганган бутун ҳунарини ишлатиб, Мушукнинг ярасини аччиқ чой билан ювиб, кейин ипак билан тикиб, боғлаб қўйган эди. «Мушук деган йигит Эдил ёқасида турадиган элдан бир одамни тутиб олиб келибди» деган хабарни эшитгандан кейин Ботухон Мушукни чақириб, унинг қиссасини эшитмоқчи ва унинг Эдил бўйидан тутиб келган асирини ҳам гапга солмоқчи бўлди.

Буларнинг кетидан мўғул йигитлари тепакал, серсоқол бир чолни олиб киришди. Чолнинг қўллари орқасига қайириб боғланган. Бўйинини қисиб турган сиртмоқ қайишнинг учини бир мўғул йигит қўлига ўраб олган эди. Чолнинг юзлари тирналган, пешонаси ва бошидаги яралардан чиққан қонлар қотиб қолган эди. Унинг чақнаб турган кўзларида ташвиш ва қўрқув аломатлари кўринмас, у қаддини кўтариб тик турарди.

Кирганлар олтин тахт қаршисида бошларини қуйи солиб, чўккалаб ўтиришди. Икки тилмоч чолнинг тушу-

ниб бўлмайдиган сўзларини таржима қилиб турди. Тилмочлардан бири чолдан сўради:

— Жаҳонгир ҳазратлари сенинг ким эканингни, отинг нима, қай элдан эканингни, қандай қилиб қўлга тушиб қолганингни билмоқчилар?

— Мен азиз Уроқ тоғининг муаккили буюк жодугар ва мунажжим Қозуқнинг хизматкориман. Мен унинг қулиман... Ёнбошимга босган тамғаси ҳам бор...

Ботухон бошини ирғатиб:

— Кўрсат-чи!— деди.

— Шу тамғани қиздириб ёнбошимга босганларига қирқ йил бўлди.

Мўғул йигитларидан бири чолнинг каноп шимини пастга туширди, чол ориқ ёнбошини хонга қаратди, ростдан ҳам, чолнинг ёнбошида эчкининг шохига ўхшаш иккита шохли гардишнинг ўрни қип-қизил бўлиб турарди.

— Бу қанақа тамға? Шохлари нимаси?— деб сўради Ботухон ажабланиб.

Чол ўзини кузатиб турган мўғулга қараб бурилди-да, унга:

— Шимни туширганингдан кейин ўзинг кўтариб ҳам қўй-да. Кўриб турибсан-ку, мен қўлимни қўзғатолмайман!— деди пичинг қилиб.

Мўғул чалворни кўтариб қўйгандан кейин чол, Ботухонга қараб, деди:

— Дарёнинг нариги бетидаги кул ранг тошли тоғни кўрдингизми? Уша тоғни — Уроқхоннинг Урдаси дейилади. Уша ерда кекса жодугар Қозуқ деган чол туради. Унинг ёши юздан ҳам ошиб кетган, мен анча ёшга кирган бўлсам унинг невараси тенги келаман. У шунча ёшга киргани билан донишманд одам, ўтган замонда бўлган воқиаларнинг ҳеч биттасини ҳам эсидан чиқармаган, ҳаммасини маржондай тизиб айтиб бериб ўтиради. Ҳар сафар ой ўн тўрт кунлик бўлиб тўлганда, ўша тоғда сув ва яшин худоларига ибодат қилинади. Шунда ҳар тарафдан куманлар ва бошқа қирда яшовчи халқлар келиб, нуқул қора серка сўйишиб қурбонлик қилади ва эт еб, айрон ичишади. Шунинг учун Қозуқнинг тамғаси ҳам эчкининг мугизига ўхшайди...

— Сенинг отинг нима?

— Мени Вавила бобо деб аташади. Асли ўзим Рязанданман. Қасбим ўрмон кезиб, бол йиғиб юриш эди.

Бир куни ўрмонда бол йиғиб юрганимда новгородлик босмачилар мени ҳийла билан қўлга тушириб олди, дарёда қайиқ билан олиб келиб, бир шаҳарнинг савдогарига сотиб кетди, бу савдогар яна бировга сотди, шундай қилиб, мен мана шу жодугар Қозуқнинг қўлига келгунимча, қўлдан қўлга ўтиб, сотилиб юравердим.

Субутой баҳодир чолнинг сўзини бўлиб:

— Тўхта! Сен фақат сўралган саволга жавоб бер,— деди.

Ботухон тагин сўрай бошлади:

— Дарёнинг нариги бетида қандай аскарларни кўрддинг? Уларнинг қанча отлиқ ва қанча яёв аскари бор?

— Мен балиқчиман, доим дарёда юрсам, қамишзорда кимни ҳам кўрар эдим?

— Кўрганинг бўлмаса, эшитганинг бордир. Нима хабарлар эшитдинг?

— Куманларнинг хонлари яқиндагина шу ўртага кўчиб келишган эди. Кейин улар қўрқиб, ўз саҳроларига қайтиб кета бошлабди деб эшитдим. Қўй, йилқи, сигирларини ҳайдаб ўтовларини ортиб кетаётган эмиш. Улар илгари ҳеч вақт бундай қочмаган эди...

— Қаёққа кетаётган эмиш?

— Лукоморияга, Кўк денгиз бўйига қараб кетаётган бўлса керак!

Чол қалин оппоқ қошларини чимириб, қовоғини солиб турди. Субутой яна гапга аралашди:

— Шу ўрталарга кўчиб келиб юрадиган куман хонларининг отини биласанми?

Чол Субутойнинг саволини ёқтирмай кўрс жавоб берди:

— Ола-а-а! Берган саволини қара-я! Мен улар билан савдо қилиб юрган мижоз бўлмасам, мол бериб олиб юрган таниш бўлмасам, отларини қаёқдан билай? Сен мендан бу дарёда қандай балиқлар бўлади, асатра, чўртон, судак балиқлари кўпми, балиқ кўпроқ қандай жойлардан чиқади деб сўрасанг, у вақтда мен ўзим худди сувнинг тагида, сув бобосига меҳмон бўлиб келган кишидек анигини айтиб берардим!

— Сув бобоси дедингми, у ким бўлади ўзи?— деб сўради Ботухон.

— Сув бобосини билмайсизми? У сувларнинг подшоҳи, ўзи сувнинг тубида ўтиради. Унинг олтиндан қилинган жуда кўп саройлари бор, ўша саройларда сув

подшосининг юзта қизи туради, унинг қизлари сув парилари деб аталади.

— Сен уларни кўрганмисан?

— Қирқ йилдан бери балиқ овлайману, мен кўрмай ким кўрсин! Уларни кўп кўрганман, сўзларини ҳам эшитганман! Сув парилари тунларда чиқиб қўшиқ айтишади, баъзан йиғлашади, ўтиб бораётган анқовроқ йўловчилар бўлса чақиришади ва мазақ қилиб кулишади. Агар бирор одам уларнинг сўзларига ишониб, қирғоққа яқин бориб қолса, ҳаммалари ёпирилишиб, уни қитиқлашади ва гирдобга тортиб олиб кетишади-да, чиқариб юбормай олиб қолишади..

Мўғуллар ҳайрон қолиб тинглашарди. Мўғул маликалари ҳам ажабланиб чапак чалиб юборишди-да, бир-бирлари билан шивирлаша бошлади.

— Сен сув подшосини ҳам кўрганмисан?— деб сўради Ботухон.

— Кўп кўрганман. Баъзи вақтларда у қамишнинг орасидан менинг соқолимга ўхшаган серсоқол башарасини кўрсатиб, соқолини сувда силкитиб-силкитиб қўяди. Қисқич бақаникига ўхшаш кўзларини бақрайтириб туриб: Ўроқхон! Ҳой, Ўроқхон! деб қаттиқ гулдираб чақиради.

Субутой баҳодир Ботухонга мурожаат қилди:

Жаҳонгир ҳазратлари! Бир оғиз сўз айтишга ижозат берсангиз! Бу чол бизга жуда керак одам экан, ўзи жуда кўп ҳангомаларни билар экан, агар айронга тўйғизиб қўйса, икки-уч кун сурункасига сўзласа ҳам достони тугамайдиганга ўхшайди. Унинг бир қошиқ қонидан кечсак-да, ўзини сақлаб турсак, ўрисларнинг ерига юриш қилганимизда ишимизга яраб қолар. Ўзингиз ҳам тагин бир зериккан вақтларингизда ёнингизга чақириб ҳангома айтдириб кўнгил очарсиз. У бизга зарур хабарни айтиб берди: Куман хонлари молларини ҳайлаб кўчиб кетаётган эмиш. Шунинг учун тезроқ қўзғалишимиз ва уларни қувиб етишимиз керак. Ҳориб чарчаган кўшинни боқиш учун бизга кўпроқ овқат—мол подалари керак. Шунинг учун Эдилдан чаққонроқ ўтиб олишимиз керак!

— Яхши, шундай бўлсин!— деди Ботухон.— Юзбоши Арапшо! Чолнинг қўлини еч, бўйнидан сиртмоқни ол, ўзини олиб бориб дам олдириңлар.

Арапшо сакраб ўрнидан турди, белидаги пичоғи билан чолнинг қўлидаги қайишни кесди, бўйнидаги қайиш сиртмоқни олди-да, чолни бир силкитиб қўйиб:

— Жаҳонгирга раҳмат айт! Подшоҳимиз бир қошиқ қонингдан кечиб, жонингни омон қолдирдилар,— деди Арапшо.— Агар ҳалол хизмат қилиб, ёмон ниятлардан кўнглингни пок қилсанг, хонга балиқчи, достошчи ва тилмоч бўласан. Таъзим қил! Ер ўп!..

Чол қўлларини чўзиб эгилмоқчи бўлди, лекин қайиш тасма қўлини увиштириб қўйганидан қўллари шол одамнинг қўлидек шалвираб аранг ҳаракат қиларди. Шу вақт унинг ёнида турган икки мўғул йигити унинг қўлтиғидан олиб ташқарига судраб олиб чиқиб кетди. Ботухон Мушукдан бу балиқчини қандай қўлга туширганини суриштириб билгандан кейин, ундан рози бўлди ва Мушукка бош-оёқ шойи сарпо берилсин, деб амр қилди.

У Н И К К И Н Ч И Б О Б

Эдилдан ўтиш

Эдил бўйига яқинлашганда бутун мўғул-татар аскарлари жаҳонгирнинг уч кун ичида ҳамма дарёнинг нариги бетига ўтиб олсин, деган буйруғини олди. Чопарлар бу лашкаргоҳдан у лашкаргоҳга югуриб ёрлиқни тарқатиб юришди. Аскар тўдаларининг баъзилари ҳали етиб келолмай орқада, жазирама саҳрода чўзилиб келмоқда эди.

Эдил дарёсининг бўйига энг олдин етиб келганлардан бири Кулканхон эди. У Чингизхоннинг Қулон Хотун деган энг чиройли, энг сўнгги ёш хотинидан туғилган кенжа ўғли эди. Унинг онаси ўзининг ҳасадчи қариндошлари тарафидан ошига солиб берилган заҳардан Қорақурум шаҳрида ўлган эди.

Кулкан худди онасига ўхшаб сохти-сумбати келишган, баланд қоматли, кичикроқ кўзлари сал қийғочроқ келган жуда чиройли йигит бўлиб, ҳар вақт беғам ва ширакайф бўлиб юрарди. У жаҳонгирнинг буйруғини олиб келган чопарга: бу ерда ов қиладиган ҳар хил қушлар, жайрон ва бўканлар жуда кўп экан, биз бирмунча вақт шуларни ов қилиб, шундан кейин дарёдан ўтамиз, деган жавобни бериб қайтарди.

Кулканхон Эдил бўйига онаси Қулон Хотуннинг машхур ўтовини тиктириб қўйди, бир вақтлари онаси буюк Соҳибқирон Чингизхонни мана шу ўтовда қабул қиларди. Ўтовнинг устига ёпиладиган наматларнинг ўрнига тоғ барсининг олачипор терисидан қурилган чодир ёпилиб, чодирнинг этакларига булғун терисидан жияк тутилган эди. Бу ўтовда Кулканхон ҳар куни ўзининг қурдошлари бўлган серзавқ ёшлар билан, машхур мўғул хонлари билан базм қуриб, ишрат қиларди.

Орадан кўп ўтмай, Субутой баҳодирнинг «фидойилар»идан юз нафар аскар билан бирга иккинчи чопар ҳам етиб келди. Бу сафар қаттиққўл саркарда бу бепарво хонзодага жаҳонгирнинг фармонини маълум қилибди: «Ёрлиқни ижро қилмаганлар ўлимга ҳукм қилинади, дарёдан ўтишда сустлик қилганлар мансабидан тубан хизматга туширилади, уларнинг ўрнига илдам ҳаракат қиладиганлар тикланади...» дейилган эди буйруқда, яна чопар ўзидан қилиб «ғолиблар» билан терма бир туман аскарга, агар Кулканхон яна рад жавоби берадиган бўлса унинг устига от солинглар деган буйруқ ҳам берилган, деб қўшиб қўйди.

Бу гапни эшитиб, шу ондаёқ Кулканнинг кайфи тарқаб, кўзи очилиб қолди. У ўзининг нўёнлари билан баҳодирларини чақириб кенгашди, улар бундай вақтларда Чингизхон қўллаган усулларни эслатди ва қилинадиган ишларнинг режасини тузишди. Бутун мўғуллар шошилишиб қўй ва эчкиларини сўйиб, буларнинг терисини йиртмай бўйнидан шилиб меш қилиб олдилар, кейин бу мешларнинг оғзини пай билан бўғиб, ичига пуфлаб ел тўлдиришди. Юк ортилган туяларни сувдан ўтқазишга тайёргарлик ҳам жуда катта ташвиш бўлди, бундай юклар ҳар бир хонзоданинг ўзида анчагина бор эди ва йўлда ҳам булар кўп машаққат бериб келган эди. Кулканнинг аскарлари мешларнинг устига тахта солиб сол ясашди ва узун ходачаларни чопиб эшкак қилишди. Кулканхон, бошқа аскарлар ҳам дарёдан ўтишга ҳозирланиб ётганмикан, билиб келинглар, деб атрофга чопарлар юборди.

Субутой баҳодир кўп нарсанинг тадбирини олдиндан кўриб қўйган эди. Дарёнинг юқори ёғидан, Булғор¹

¹ Булғорлар — қадим замонда, Волгага қуядиган Кама дарёсининг пастки оқимида яшаган халқнинг номи.

подшоҳлигидан, қора мойга бўялган йигирма эшкаклик бир минг дона қайиқ келди. Буни сўқир саркарданинг суровига мувофиқ Ботухоннинг оғаси Шайбонийхон Ботухонга ҳадя қилиб юборган эди. Қайиқларни ярим яланғоч, жулдур-жулдур кийим кийган эшкакчилар — булғорлар ҳайдаб келди. Офтобда очиқ юраверганликдан уларнинг танлари қарағайнинг пўстлогидек қорайиб кетган эди.

Қайиқлар Еруслан дарёсининг қуйган жойида Эдил қирғоқларига келиб тўхтади. Субутой баҳодир юз қайиқ ажратиб, навкарлар ҳар бир қайиққа йигирмагадан бўлиниб ўтирсин, ҳар бир киши фақат ўзининг эгар-тўқими, хуржуни ва отларига уч кунлик ем-арпа олсин, бошқа нарса олмасин, отлар сувдан суздириб ўтказилсин, деб буйруқ берди.

Ҳаво очиқ, кузнинг илиқ тонги эди. Дарёнинг тиниқ суви қуёш нурлари билан ўйнашгандек ялтираб тинчгина оқмоқда. Бу жой дарёнинг жуда кенг ери эди, отларнинг сузиб ўтишлари ҳам осон бўлмас. Тез оқар жойларга келганда нима қилар экан улар!

Ўзининг юз аскарлари билан Арапшо энг олдин ўтиши лозим эди. Шунинг учун у қумлоқ қирғоқда туриб, кўзи билан дарёнинг кенглигини мўлжаллар эди. «Мардлигимиз, довкорлигимиз-ку, етади-я, бироқ бу тубсиз дарёдан ўтишга кучимиз етармикан?» деб ўйлар эди. Шу вақт унинг ёнига, ерга судралгудай узун чопон кийган, юзлари офтобда қорайиб кетган барваста бир ёш мўғул келди. Унинг ўткир совуқ кўзлари қалпоғининг тагидан кишига тикилиб қарарди. Бу Субутой баҳодирнинг ўғли Уран Қадан эди, у илгари Хитойдаги қирғин урушда юраклилиги, ботирлиги ва қаҳрамонона ҳужумлари билан ном чиқарган эди.

— Ҳаммадан олдин нариги қирғоққа ўтишни отам сизга топширибдилар деб эшитдим. Гап у тарафга ўтишдагина эмас. Сиз жангга ҳам тайёрландингизми? У тарафда номаълум отлиқлар тўплана ётибди. Қанча кишилиги номаълум. Улар уруш бошлаб юборишлари мумкин. Уларнинг ким эканини ҳам ҳеч ким билмайди. Саксинми, куманми, буртасми¹ ёки ўрусларми — бизга барибир эмасми! У ёққа ўтгандан кейин уларни ҳайдаб

¹ Саксин ва буртаслар — бир замонларда Волганинг pastки оқимларида яшаб, кейин тухуми қуриб кетган халқлар. Куманлар — қипчоқлар.

юбориб, қирғоқни эгаллаб олиш ва қайиқларни бу ёққа қайтариб юбориш керак. Қайтишда ҳар бир қайиққа бештадан навкар қўшиб юбориш керак, эшкакчи булғорлар дарёнинг оқишига қараб қочиб кетиши ҳам мумкин, навкарлар шуларни қўриқлаб келиши керак. Отларни сувга туширганда фақат нўхталари билангина қўйиб, узун чилвир билан қайиққа боғлаб олиш керак. Ночорроқ отларни қайиққа яқинроқ бойлаб, сувга шўнғиб кетмаслиги учун чилвиридан тортиб, бошини кўтариб юриш керак. Ҳурматли отам қўлингизга ўзининг миқти туллак айғирини, суюкли саман йўрғасини ҳам беради, у бошқа отларга сузишни ўргатиб, йўл бошлайди, у кумуш сувли Улуғ-Кемдан¹ ҳам, теран сувли Жайхундан ҳам сузиб ўтган.

— Қандай қилсам ҳам у жониворни ўтказаман! — деди Арапшо.— Фақат қайтарда эшкакчиларни қараб бориш учун бешта навкар қўшишининг нима кераги бор? Биттанинг ўзи кифоя! Мўғул аскарига бўйсунмай бўпти улар?

— Бундай улуғ ишларда эҳтиёткорликнинг зиёни йўқ! — деб жавоб берди Уран Қадан.

Булардан сал нарироқда дарё лабида йўғон гавдали, букчайган Субутой баҳодир ўзининг қора ёл, қора узун думли, кенг умровли саман йўрғасининг олдида турарди. У отининг йўғон бўйнини силаб, унинг сержун қулоғига бир нарсаларни шивирлар, отининг бўйнини қайта-қайта силаб, эркалатар ва қипчоқлар ёпган қуноқ нонини отига берар эди.

Саман йўрға, хиралик билан жонига тегаётган сўна ва чивинларни ҳайдаб думини икки сонига силкитар ва бошини ҳам «маъқул, маъқул» дегандек ирғаб, мўғул отларининг донғини чиқаришда ўз ҳиссасини қўшишга рози эканлигини билдиргандек турар эди.

Мушук ҳам мана шу улуғ дарёдан энг олдин ўтмоқчи бўлган юз аскар ичида эди. У, нима қил деса шунга тайёр — қайиққа тушмаёқ ўта қол, деса сузиб ўтишдан ҳам тоймайдигандек бўлиб турарди! У ўзининг Арапшо берган қипчоқ отини яланғочлаб ушлаб турар, эгар-тўқимлари оёғининг тагида ётарди. Бироқ унинг оти жуда ориқ, чарчаган, тинкаси қуриб, мудраб турарди.

¹ Улуғ-Кем — Енисей, Жайхун — Амударё.

Шу вақт Арапшо Мушукнинг ёнига келди-да, унга бир қараб олиб:

— Хўш, қалайсан?— деди.

— Нимаси бор дейсиз, ўтаман.

Арапшо отнинг қобирғаларини, кўзининг чуқурчасини бир сийпаб кўрди-да, қўлини силкиб:

— Отинг жуда ориқ экан-ку! Сузиб ўтолмас! Ўзинг қайиқнинг қўйруғига ўтириб, чилвирдан қаттиқ ушлаб ол. Қулоғига сув киргизмай бошини кўтариб, тортқилаб ўтирсанг бир гап бўлар. Тизгининг узилиб, отинг сувга оқиб кетса — ўзингдан кўр! Ўзинг ҳам мустаҳкам қайиш тизгиннинг ғамини илгарироқ еб қўйишинг керак эди.

Субутой баҳодир Арапшонинг сағриси тирсиллаб, жунлари ипакдек йилтираб турган семиз жийрон отини бир кўздан кечирди-да, ундан кўнгли тўлгани учун унинг чилвирини ўзининг суюкли саман йўрғасининг нўхтасига боғлаб, қўшоқлаб қўйишга рухсат берди.

Саман айғирни сувга Субутойнинг ўзи етаклаб олиб тушди, болдиригача сувга ботиб туриб, у отининг қулоғига яна бир нарсаларни шивирлади-да, кафти билан отнинг сағрисига шапатилаб:

— Чу, жонивор! Урроҳ! — деди.

Айғир сувга энгашиб, сувни искаб пишқирди ва олдинги оёқларини сувга уриб бир оз ўйнади-да, кўп эркаланмай, дарёнинг ўртасига қараб қадам ташлаб кетди. Арапшонинг келишган тўриқ айғири ҳам дадил қадам ташлаб унинг ёнида бормоқда, бутун юз аскарнинг оти ҳам буларнинг кетидан эргашди.

Неча минг мўғул йигитлари қирғоқдаги тепаликларнинг устига чиқиб, отларининг шундай улуғ дарёдан сузиб ўтаётганига завқланиб томоша қилиб туришди.

Дарёнинг туби қирғоқдан анча жойга боргунча қумлоқ, саёз жой бўлиб, кейин чуқур жойлар бошланиб кетар экан.

Чуқур жойга энг олдин саман йўрға, унинг кетидан жийрон айғир тушди; кун нурида ойнадай ялтираб тез оқаётган сувда отларнинг манглайи билан қулоқларигина диккайиб кўринади холос. Буларнинг кетидан келаётган икки-уч от чуқурликка тушиб дадил сузиб кетди, ундан кейин бошқа отлар ҳам етиб келди, ниҳоят барча отлар тўлқинлар орасида ғойиб бўлди. Фақат дик-

кайиб турган қулоқлари билан чўзилиб сузиб бораётган бошларигина отларнинг қандай ғайрат билан улуг Эдилнинг қудратли оқимини кесиб ўтаётганларини кўрсатиб туради.

Худди шу вақт Еруслан дарёсининг оғзида турган баҳайбат катта қайиқларнинг олдинги сафдагилари ҳаракатга кириб қолди. Аскарлар қурол-яроғларини ялтиратиб шоша-шоша қайиққа ўтиришди, баъзилари қайиқнинг орқа тарафида ўзларининг ночор отларини етаклаб олишди. Эшкакчилар қўлларидаги узун оқ эшкакларини сувга солиб эшкаккладилар. Қайиқ секин қўзғалиб суза бошлади.

Мушук қайиқнинг қўйруқ ёғида ўтириб кичкина жийрон отининг ғайрат билан оёқларини қимирлатиб сузиб келаётганига қараб ўтирди. Қайиқ отдан кўра тезроқ сузар, қўлидаги тизгин борган сари таранг тортилар эди. «Тизгин узилиб кетадиган бўлса, отдан айриланман!— деб ўйлади Мушук.— Отимдан ажраб тагин отбоқар бўланманми...»

— Секинроқ ҳайдасанглари-чи! Отим сувга оқиб кетса, яёв қоламан-ку!— деб қайиқчиларга ёлворарди у.

Дарёнинг оқими сузиб бораётган отларни ҳам, қайиқларни ҳам анча пастга элтиб қўйди. Дарёнинг ўртасига келганда Мушук жуда қўрқиб кетди: унинг оти чарчаб, бир икки марта ёнбошлаб олди.

— Қулоғига сув кирмаса бўлгани!— деб ғўнғиллаб қўйди Мушук.— Қани, ҳа, жонивор, бир ғайрат қил, тагин озроқ сузсанг етамиз!— деб отига сўзлаб қўяр ва бутун кучи билан отини тортқилар эди, оти ўзини ўнглаб олар, яна сузиб борарди. Бироқ, бу сузиш унча узоққа бормади. От яна ёнбошлади, энди унинг сувда ялтираб турган қорни ҳам юқори кўтарилиб қолди. Мушук жон жаҳди билан тизгинни тортиб, отнинг тумшуғи билан қулоғини сувдан юқори тутишга тиришарди.

Мушук бурилиб олдинга назар солди. Қарши қирғоқ яқинлашиб қолибди. Ана қирғоқнинг кумушсимон оқ қиёқ ўсган қумли жарлари. Жардан нарида қочиб бораётган одамлар кўринади, улар қочиб бораётиб кичкина садоқлардан ўқ ёғдираётир. Бир неча ўқ қайиқнинг лабига келиб қадалди, бошқа бирмунчаси шопшуп қилиб сувга тушди. Қайиқдан туриб мўғуллар ҳам

унга жавобан катта садоқларини таранг тортиб отар ва яқинроқда турган душманга узун ўқларини теккизар эдилар.

Қайиқ дарёнинг саёз қумлоқ тубига тегиб қисирлаб кетди. Шунда навкарларнинг кўпи қайиқнинг қирғоққа бориб етишини кутиб турмай, эгар-тўқимларини қўлтиқлаб сувга сакраб тушди ва булардан пастроқдан сузиб ўтган отларига қараб югуришди. Мушукнинг оти саёз қумлоқни сезиб, турмоқчи бўлди, бироқ шу вақт иккита ўқ бечоранинг ёнига келиб қадалди-да, сув қипқизил қонга бўялди, от буралиб бориб яна сувга йиқилди.

Субутойнинг саман йўрғасига эргашган ҳамма отлар ҳам эндигина қум қирғоққа чиқиб силкинишиб турган эдики, мўғул йигитлар югуриб келиб, уларнинг ялтираб турган ҳўл устларига эгар солиб, айилларини қаттиқ тортиб миниб олишди ва қияликдан юриб юқорига чиқишди-да, саф тортиб жангга ҳозир бўлиб туришди.

Ҳапшо қайиқдан сакраб тушиб, нариги қирғоққа қаради.

Ялтираб оқиб ётган дарёнинг нариги ёғи — чап қирғоғи жуда узоқда қолган эди. У ёқдаги одамлар — буюк мўғул-татар қўшинларининг яёв ва отлиқ аскарлари қумурсқадай кичкина бўлиб кўринарди. Қора қайиқлар, оқ эшаклар силтаниб нариги қирғоққа қайтиб кетмоқда, буларга қарши тағин жуда кўп шундай қайиқлар сузиб келмоқда, дарёнинг юзида ҳамма ёқда пишқириб сузиб келаётган отларнинг қулоқлари билан тумшуқларигина кўринади.

Шу вақт Арапшонинг наъраси ҳамма ёққа янграб кетди:

— Отланингла! Тезроқ! Тайёрланингла!.. Олға!..

Шундай буйруқни кутиб турган мўғул йигитлари шовқин-сурон солиб, номаълум бир халқнинг қочиб кетаётган аскарлари кетидан қувлаб кетди.

У Н У Ч И Н Ч И Б О Б

Қонли юлдуз

Эдилнинг чап қирғоғида икки ўрқачли сариқ туялар сувдан ўтиш олдида турарди. Улар пахмайган бошларини кўтариб, пастки лабларини осилтириб, бақрайган

катта кўзларини аста оқаётган азим дарёга ва одамларнинг одатдан ташқари олағовур кўтараётганларига улугворлик билан ташлаб қўярди.

Бир кажавада букчайиб ўтирган Ҳожи Раҳим китобини тиззасига қўйиб қунт билан ёзмоқда:

«... Осмону замин, дашту биёбон ва бутун олам алоҳида тантана билан осойишта турса-ю, бунчалик галванинг нима кераги бор, ахир? Дунёда кўз очиб юмгунча ўзгариб кетаётган ҳеч нарса йўқ, ер юзининг чўлу саҳролари боягича бепоён, модомики дунё шундай экан, ундан карвонларнинг осойишта ва оҳиста юриб ўтиши маъқулроқ бўлмасмиди? Тулпор миниб қушдай учган одамнинг борган жойига, барибир, лапанглаб оҳиста юрадиган ювош туя ҳам етиб келмайдами, ахир?..»

Бир туянинг устида, шамолда ҳилпираб турган парда ичида Юлдуз ўтирарди. У шовқин-сурон билан дарёдан ўтаётган минг-минглаб аскарни қизиқиб томоша қилар. Бир-биридан қолмай қатор-қатор сузиб кетаётган отларга, қоп-қора катта қайиқларга қарар ва дарёга тушиб бораётган суворилар орасидан унинг кўзлари беихтиёр, келишган ёш бир йигитни қидирарди. Қайси бир суворийлар унинг кўзига ўшанга ўхшаб кетар, бироқ, унинг ўзи эмас эди, унинг келишган қоматлари, мушукдай эпчил ҳаракатлари буларнинг ҳеч қайси бирида йўқ эди. Ҳар қанча изласа ҳам у Мушукни ҳеч ерда кўролмади... «У, қаёқларда адашиб юрган экан-а? Ўзи тирикмикин ёки ўша бепоён саҳронинг бир четида ер тишлаб қарға-қузғунларга ем бўлиб қолиб кетдимикин?..» деб ўйларди Юлдуз. Баъзан бундай зориқиб соғинишнинг ўрнига гина-адоват ҳислари туғилади: «хўш, агар асранди синглисининг сотилишига унинг ўзи ҳам кўмаклашган бўлса-чи? Асранди бўлсам ҳам унинг синглиси бўлган эдим, уни севар эдим-ку? Наинки мана шу сафарга қатнашиш учун йўл харажатига мени қурбон қилиб юборган бўлса? Агар чиндан ҳам шундай бўлган бўлса, ер билан яксон бўлсин, тилини ҳакка, кўзини қарға чўқисин, жазирама чўлларда бир қултум сувга зор бўлсину, қақраган лабларини намлашга киши топилмасин!..» деб қарғар эди ичида.

Туянинг у биқинидаги кажавада ўтирган хитой хотин қўлини Юлдузнинг елкасига секингина теккизиб қўйди-да, бир тарафга имлаб:

— Уни қаранг, жаҳонгир ҳазратлари боядан бери бизга қараб-қараб қўяптилар!— деди.

Бўз от минган Ботухон кўп аскарларни бошлаб қум қирғоқ устида юрарди. У бир тарафга бурилиб, тепанинг устига чиқди. У қўлини дарёнинг нариги тарафига чўзиб тепанинг устида туриб қолди. Олган буйруқларини амалга ошириш учун унинг мулозимлари орасидан бирин-кетин ажраб чиққан суворий йигитлар ҳар тарафга чошиб кетишар эди.

Устига арабий чакмон кийиб, бошига катта салла ўраб мусулмонча кийинган ёш бир навкар туяларнинг ёнига келди. Саҳродан ўтиб келган мана шу узоқ йўлда Юлдуз бу йигитни неча марта кўрган. Ўзи юзбоши, Ботухон қаёққа борса бирга олиб юрадиган ишончли кишисидир. Юлдуз унинг оти Арапшо Аннасир эканлигини ҳам билиб олган эди. У дарёнинг ўнг қирғоғидан шу топдагина қайтиб келди ва қум устида ҳангомалашиб ўтирган, офтобда юравериб қорайиб кетган туякашларга бир нарса деб буйруқ берди. Улар ҳам сакраб-сакраб ўринларидан туришди-да, туяларининг чилвиридан тутуб, етаклаб дарё лабига олиб боришди.

Узунчоқ қора қайиқлар ҳам дарё лабига яқинлашиб келди. Эшкакчилар қайиқларни учта-учта қилиб жуфтлаб қўйишди-да, буларнинг устига уч қайиқни энлағудай узун тахталар ётқизишди ва арқон билан чандиб боғлаб ташлашди. Натижада булардан мустаҳкам катта соллар вужудга келди.

Арапшо ортиқча уринмай, хотиржам туриб, аниқ-аниқ буйруқлар берар, унинг буйруғига ҳамма сўзсиз итоат қилар ва дарров бажарар эди. Қуллар тахта ва қозиқ қилинадиган йўғон хода ташир, болта билан уларни йўнар, қирғоққа яқин сувга қозиқларни олчин тўқмоқлар билан қоқар, бу қозиқларнинг орасини дарахт шохлари ва новдалар билан четан қилиб тўқир эдилар. Ҳамма ҳам ҳаддан ташқари чечанлик билан ишлар, елиб-югурар, чопар, қўлларидаги ишни тез битиришга тиришар эди. Сал ўтмай қирғоқдан сувга қараб бир неча кўприк тайёр бўлди ва ҳалиги соллар шу кўприкларга келиб тиралиб қолди.

Дурадгор усталарга иш кўрсатиб турган одам баланд бўйли, ғалати кенг чопон кийган, йўғон бир киши эди. Бу кишининг бошидаги кичкина кўк телпакчасига қадаб қўйилган уқпар кокилдек елкасидан оша орқаси-

га тушиб турарди. У, сувнинг лабида қўзғалмай ишнинг боришини назорат қилиб турган Арапшога қараб, ҳадеб мурожаат қилаверарди.

Хитой хотин Юлдузнинг қулоғига энгашиб тагин шивирлади:

— Анови, телпагига укпар таққан одамни кўрдингизми—ўша киши катта уста, ишбоши Ли-Тун-По деган одам. У шундай устаки, уй солиш, кўприк қуриш, шоҳона сарой ва кошоналар қуриш унга ҳеч гап эмас! Бироқ, у, ҳар вақт оҳ тортиб, ўз тилимизда — хитой тилида: «Йўқ, бу ерлар менга макон бўлмайди! Бу лангнати ваҳший юртда эрким ўзимда бўлса, бир кун ҳам турмас эдим!» деб зорланиб юрганини бир неча марта ўз қулоғим билан эшитганман. У жуда кўп ўқиган катта олим, мўғулларга асир тушган киши. Мен бу киши тўғрисида ўз юртимизда экан вақтимдаёқ эшитган эдим...

Хоннинг бойвучча хотинлари сувни кўриб ташвишга тушди ва қуш овозидек, ингичка товуш билан бижирлашиб:

— Бо, худо, агар қайиқ ағдарилиб кетса нима қиламиз? Биз қайиққа тушмаймиз! Олдин бошқа бировлар ўтиб боқсин!— дейишди.

Арапшо маликаларга бурилиб ҳам қарамади ва сўзларига жавоб ҳам қайтармади-да, қулларга қараб, ҳар бир солга биттадан солинглар, деб буйруқ берди. Малика хонимлар ташвишланиб яна бижирлашди:

— Олдин хоннинг тўқол хотини ўтсин! Кўрайликчи, сувга фарқ бўлиб кетармикан, йўқмикан.

Арапшо туякашларга, энг кейиндаги Юлдуз билан унинг чўриси хитой хотин минган еттинчи туяни солга туширишни буюрди. Туя юриб Арапшонинг ёнига келганда И-Ла-Хэ унга бурилиб:

— Ли-Ту-Пога айтинг, у ҳам кичик малика Юлдуз хоним билан шу солда бирга борсин.

Арапшо жавоб қайтармади-да, бошини кўтариб хитой хотинга кўзини олайтириб, ишончсиз бир назар ташлади ва орқасига бурилиб кетди.

Кўприкнинг олдига келганда туя чўктирилди. Хитой хотин билан Юлдуз кажавадан ерга тушди ва эҳтиёт билан майда қадам ташлаб кўприкдан солга ўтишди. Буларнинг олдига хитой устаси хонимлар қоқилиб кетмасин деб йўл бошлаб борди. Булар солга тушиб олган-

дан кейин туякашлар жунлари пахмайган нор туяни етаклаб солга олиб ўтишди. Туя бақирар, бошларини силкитиб оғзидан паға-паға оқ кўпик сочар эди. Туя солга утгач чўкишга кўнмас, бошини у ёққа-бу ёққа буриб қарар ва гердайганча чўккиси келмай, бепарво турар эди, гўё у ҳаммадан баланд туриб кенг дарёдан ўтаётган сон-саноқсиз аскарларни кўриб, бундай кам учрайдиган манзарани томоша қилгиси келар эди.

Заъфарон рангли катта рўмолга бурканиб олган Юлдуз солнинг бир бурчагига ёзилган кичкина гиламга бориб ўтирди. Хитой хотин И-Ла-Хэ Юлдузнинг орқасига бориб тик турди. Дарё шамоли унинг юпқа қизил ипак матодан тикилган чопонининг енг ва этаklarини ҳилпиратиб ўйнар эди. Эшкакчилар куракларини сувга ботирдилар. Қуллар солни кўприкка боғлаб қўйган арқонларни еча бошладилар.

Шу вақт: «Шошманглар!..» деган овоз эшитилди.

Ботухон бўз отини ўйноқлатиб кўприкнинг олдига келди-да, лип этиб сакраб отдан тушди. У отнинг тизгинини ўзи олди ва сал ҳуркиб, пишқириб турган отини етаклаб солга ўтди, у отини туянинг ёнида тўхтатди. Жаҳонгирнинг кетидан Арапшо келар эди. Бир неча мўғул чопиб солга қараб келди. Арапшо орқасига бурилиб уларни ҳайдаб юборди, мўғулларнинг бири кўприкда қоқилиб сувга йиқилиб ҳам тушди. Сол қўзғалиб, кўприкдан узила бошлагандагина Арапшо солга сакраб ўтиб олди.

Ботухон бўз от билан чўкмаган туянинг ўртасида тик туриб олди. Жаҳонгирнинг чеҳрасида сабрсизлик ва чексиз қувонч кўриниб турарди: дарҳақиқат, унинг олдида шундай бир мамлакатнинг замини ётардики, уни босиб олса сўнмас бир шуҳратга эга бўлади!.. У катта бир шойи рўмолга бурканиб олган кичкина аёлга гап ташлади:

— Отинг нима сенинг, кичкина хоним?

— Отим Юлдуз, жаноб олий.

— Одамнинг бахрини очадиган яхши от экан.

Ботунинг ёнига хитой устаси Ли-Тун-По келди:

— Бугун улуғ бир кун,— деди у,— бугун жанобингиз, шарқ билан ғарбни ажратиб турган улуғ дарёдан ўтяпсиз. Бир ёнингизда ажойиб кўркем тулпор, яна бир ёнингизда йўлчиларнинг дўсти — азиз жонивор —

Бузурик туя, олдингизда сизни бахтли қиладиган чўлпон юлдузи — Юлдуз йўлингизни ёритиб бормоқда.

И-Ла-Хэ Юлдузга секингина бир неча сўз шивирлади.

Хитой хотиннинг маслаҳатидан четга чиқмаслик ҳақидаги кекса малика Урифучин сўзларини эслаб Юлдуз индамай ўрнидан турди. Ҳаяжондан юзлари қизариб, Ботухонга дадил жавоб берди:

— Сизнинг номингиз, қоронғи осмонни ёритиб турадиган энг равшан юлдуздек, бутун оламни ёритади! Бу ном мўғул қўшинларининг йўлини ёритиб, уларни ғалабадан ғалабага бошлайди!..

Ботухон сал жилмайиб, қошларини чимирди ва тагин аввалгидек сипоҳлик ва сир бермас ҳолатга ўтди:

— Мен устимдаги буюк ва мушкул вазифани бажараман: мўғул ҳукмронлигини жаҳоннинг нариги чеккасига етказиб, ҳеч қачон ларзага келмайдиган қилиб мустаҳкамлайман.

Бўз от қоп-қора кўзларини тўлқиннинг шоп-шуп урилишига ташлар ва узун эшкаклар ҳар бир кўтарилиб тушганда қулоғини чимириб, олдинги бир оёғини кўтариб қўяр эди. Хоннинг иккинчи ёнида бошини улуғворлик билан кўтариб турган туя, тўлқинланиб оқаётган дарёнинг узоқ жойларига қараётгандек бепарво турарди.

Қирғоқ ҳам яқинлашиб қолди. У ёқда жарнинг қумлоқ қиялигида юз-юз бўлиб саф тортган мўғул навкарлари учига ҳилпираб турган гулдор байроқча боғланган найзаларини қўлларига тутиб турарди.

Сол қирғоққа яқинлашганда бурғи — катта ҳўкиз шохидан қилинган сурнайлар — жаҳонгирга «салом» машқини чалиб, садоқат белгисини бердилар.

Буюк мўғул-татар қўшинларининг ҳаммаси Эдил дарёсидан ўтиб бўлгунча анча кун ўтди. Қора мойга бўялган катта-кичик қайиқлар тўхтамай, аскарларни, уларнинг йўлда олиб юрадиган юкларини йиғиштириб қўйилган ўтовларни, дон, ун ва бошқа озиқлар солинган қопларни ташир эди. Қайиқлар етишмас, шунинг учун ходалардан ва ичига ҳаво пуфланган мешлардан соллар ясалиб, бу солларга туя ва бошқа молларни солишар, шундай қилиб ҳамма бақириб-чақириб, шовқинсурон билан дарёнинг ўнг қирғоғига сузиб ўтар эди.

Ботухон бирмунча вақтгача Уроқ тоғининг яқинида турди. У, дарёдан олдин ўтиб олган илғор қўшинлари-

га илгари юриб қипчоқларнинг кенг саҳросига боришга ва гарб билан жанубга кўчиб кетаётган қипчоқ қабила-ларини қувиб етишга фармон берди.

— Қимки қаршилиқ қилса,— деди Ботухон,— қириб ташланглар! Уруғ-аймоғи билан келиб таслим бўлган хонларни аскарга қўшиб олинглар, лекин уларнинг жонли, жонсиз моллари мўғул аскарларининг ўлжаси бўлади. Қипчоғига бўлсин, бошқа элига бўлсин — менинг қудратли қўшинимга аскар бўлиб кириш улуғ шарафдир. Менинг аскарим бўлиб олгандан кейин улар бўйсундирилган эллардан ўзларига яна янги мол-дунё тўплаб оладилар...

У Н Т У Р Т И Н Ч И Б О Б

Ўроқ тоғидаги жодугар

634-санаи ҳижрия Мечин¹ йили Ботухоннинг Ўрдуси мўл сувли Эдил дарёсининг ўнг тараф ёқасида, Эдилнинг чап тарафидан келиб қўшиладиган Еруслан дарёсининг оғзига қарама-қарши турган Ўроқ² хон тоғининг ёнида жойлашган эди.

Олтин қуббали тилла ранг сариқ чодир шу тоғнинг этагида шилдираб оқиб турган бир булоқнинг ёнига тикилган. Чодирнинг ёнида доим тўққизта яхши от боғлиқ турарди, булар орасида жаҳонгирнинг машҳур бўз оти бичими келишганлиги ва оёқ олиши чаққонлиги билан бошқалардан айрилиб туради. Булардан нари от тақаси шаклида Ботухон етти юлдузнинг — энг чиройли хотинларининг чодирлари жойлашган. Жаҳонгир чодирнинг устида хитойча ўйма гуллар солинган баланд бамбук ходача учида беш бурчакли, тўққиз думли туғ қилпираб турарди.

Чингизхон наслидан бўлган бошқа хонзодалар ўз чодирларини дарёнинг қирғоғига тиккан. Ҳар бир чодир гардиш шаклида тикилган ўтовларнинг ўртасида ўрнашган бўлиб, бу ўтовларда хос қўриқчи аскарлар — турғовутлар, шомонлар, табиблар, бургут, қарчиғай

¹ Мечин йили — маймун йили — 1237 йил.

² Бу тоғ ҳозирги кунгача шу Ўроқ тоғи деган ном билан аталиб келмоқда. Унинг атрофидаги ерларда қадимги замон нарсалари кўп топилган.

соладиган қушбозлар, този билан ов қилиб берадиган овчилар, ошпазлар, карнайчилар, сурнайчилар ва бошқа мулозимлар турарди.

Мўғул-татар қўшинларига йўлда қўшилган ҳар хил қабила ва ҳар хил халқлардан тузилган аскарлар дарёнинг икки четига жойлашиб қий-чув қилиб ётарди.

Қайиқлар билан соллар, аскар, от, мол ва юкларни тинмай ташиб турарди.

Дарёнинг сўл тарафидаги кўм-кўк пичанзорда ҳали дарёдан ўтмаган аскарларнинг ҳар хил тусли отлари ёйилиб ўтлаб юрарди.

Аскарлар дарёдан ўтгандан кейин учинчи куни мўғул қўшинлари улуғ Эдилнинг ўнг қирғоғига ўтгани, бу ердан ҳали босиб олинмаган ёт халқлар юртининг бир четига чиққани шарафига Надам¹ деб аталадиган улуғ байрам эълон қилинди.

Ҳамма аскар бошлиқлари бу тўйга ўз жанговар байроқларини кўтариб келишди ва бу байроқларни Уроқ тоғининг чўққисига олиб чиқиб тикишди. Узун ходаларнинг учига ўрнатилган туғларнинг рангоранг гулдор матолари кузнинг кучли шамолида ҳилпираб, ажойиб манзара берар. Бу кўп байроқларнинг ичида ўн бир хонзоданинг гулдор шойидан қилинган катта-катта туғлари ажралиб турарди.

Шамол азим дарёнинг бетини тўлқинлатиб турарди. Узун қора қайиқлар буюк мўғул қўшинларининг тантанали байрамига дарёнинг нариги бетиде қолган аскарни шошилишиб олиб ўтмоқда.

Ботухон Уроқ тоғидаги жодугарларнинг ёвуз сеҳрлари бўрон чиқариб юборармикин деб хавфланар эди. Агар бўрон чиқиб, мўл сувли дарё қирғоқларига сиймай тошиб кетадиган бўлса, бу ердаги чақирилмаган меҳмонларнинг ҳаммасини ювиб кетиши турган гап. Шунинг учун Ботухон ўзига яқин хонларни чақириб, улар билан шу тўғрида бир неча марта кенгаш ўтказди.

Мўғуллар Уроқ тоғида яшириниб ётган жодугарлар борлигини билиб олишди. Жодугарларнинг энг каттаси Қозуқ, Уроқ тоғининг ичидаги бир ёрга бекиниб олиб, бу ерга келиб тушган қўшиннинг раҳбарига салом бе-

¹ Надам — мўғул халқининг улуғ байрами бўлиб, ҳозирги кунда ҳам байрам қилинади.

ришга ҳам чиқмади. Ғорнинг оғзини ичкарига ҳеч кимни киргизмай унинг ёрдамчилари қўриқлаб турарди.

Ботухон, аскарлар жодугарларни кўрса иззат-ҳурмат қилсин, уларни ҳеч бир ранжитмасин деб қаттиқ буйруқ берди:

— Агар осмондаги кўкни гуркиратиб яшин яшнатадиган муаккил Хўхўдай — Мерган аччиғланиб қолса унинг яшинидан ҳеч ким қутула олмайди. Шунинг учун ҳар қандай халқнинг бўлса ҳам жодугар ва шомонларига тегмаслик керак, уларни кўрганда ҳурмат қилиб, сийлаб юрилса, улар ҳам эзгулик ва ёвузлик худоларига ёлвориб дуо қилади ва мўғул аскарларининг қўли устун бўлишини ва тангриларнинг ёр бўлишини сўрайди.

Ботухон, Хўхўдай — Мерганнинг энг катта шомон Қозуқ байрамга қатнашсин, зиёфатга келсин ва жаҳонгирни дуо қилсин деб буйруқ берди. Жодугарлар, Қозуқ жуда қариб қолган, ёши ҳозир мингдан ошиб кетган, ўтиравериб белидан пасти ерга илдиз отиб кетган. Шунинг учун уни ўрnidан қўзғатиб бўлмайди деб жавоб беришди.

Шундан кейин Ботухон ўзининг доно маслаҳатчиси Субутой баҳодирга мурожаат қилди:

— Нима бўлса ҳам ўша ўжар Хўхўдай — Мерганни бир кўриш керак, ҳеч бўлмаса унинг ғорга бекиниб олиб нима қилаётганини билишимиз керак. Тағин у бизга қарши сеҳр қилаётган бўлмасин? Унга сигир, от ёки унга ёқадиган бошқа бир нарса назир қилсакмикин? Ёки бўлмаса, бир амаллаб қўлга тушириб, йўқотиб юборамизми?

Субутой баҳодир бундай жавоб берди:

— Кексалар ҳурматни яхши кўради. Менинчга, шуниси ҳам борки, унинг ихлосманд одамлардан йиққан олтини сизнинг ҳамма сафарларда йиғадиган олтинларингиздан кўп бўлса керак...

Ботухоннинг кўзлари қисилиб кетди:

— Жа, жа!

— Мен уни туяга ортиб олдингизга олдириб келаман. Хотиржам бўлинг,— деди Субутой ва юзбоши Арапшони чақиртирди. Арапшо ҳам дарров ҳозир бўлиб, бир кўзли саркарданинг сўзларини диққат билан тинглади ва ниҳоят:

— Менинг ёлғиз ўзим ҳеч нарса қилолмайман-да,— деди.

— Бизнинг шомонлар сенга кўмаклашади.

— Йўқ, бу ишда шомонларнинг кераги йўқ, бунга бир юз аскар керак.

— Бир юз тугил уч юзни ҳам олавер! Бироқ, кекса Қозуққа ҳамма ёвуз арвоқлар ёр бўлади! Шуларни ранжитиб қўйма ва жуда эҳтиёт бўл.

Субутой икки юзбошини чақиртириб берди ва Арапшо буларга нималарни уқдирар экан, деб қулоқ солиб турди.

— Биз мана бу тоғдан ўзи табаррук, ҳаммадан кучли ва жуда ҳам маккор жодугар Қазуқни тириклай ва зарар етказмай тутиб олиб чиқишимиз керак. Айтишларига қараганда, у бир думалаб айиқ, илон, каламуш ёки чувалчанг бўлиб қолар эмиш. Лекин сизлар бундан қўрқманглар! Чунки бизнинг қўлимизда Субутой баҳодирнинг буйруғи бор, у осмонда турадиган дев парилардан ҳам, муаккиллардан ҳам кучли, чунки уни урушнинг буюк тангриси Сулданинг ўзи қўллайди!

— Тўғри, — деб юборди Субутой.

— Ростини айтсак, қўрқиб турибмиз,— дейишди юзбошилар, секингина,— урушиш десангиз ҳеч кимдан бўлса ҳам қўрқмас эдик, бироқ бир зумда илон ёки чувалчанг бўлиб қоладиган жодугарни тутиб кўрмаган эканмиз!..

— Бугун бахтларингизни бир синаб кўрасизлар, агар уни ушлаб олиб келсанглар, Ботухон ҳазратларининг катта мукофотларига ноил бўласизлар.

— Ҳа, ҳа! Албатта мукофот бўлади!— деди Субутой.

— Бу ҳам бир ов-да, — деди Арапшо. — Сизлар қора тулки овлаб юрган йигитларсиз-ку. Дунёда тулки билан бўрсуқдан ҳийлакор нарса йўқ. Улар ҳам тепаликларда яшайди, бир уяга неча жойдан ковак қазиб қўяди, тозилар бир тешикдан кирса, улар бошқа тешикдан чиқиб қочади...

— Тушундик!

— Сизлар тоғнинг айланасини навкарлар билан ўраб олинглар. Ташқарига чиқадиغان тешикларни топиб, пойлаб туринглар. Агар жодугар чол қочиб кетмай, ҳали ҳам ёрда ётган бўлса, қочиб чиққанда ушлаб оласизлар. Агар у қочиб чиққан бўлса, узаб кетолмагандир, қувлаб тутиб келасизлар...

— Тушундик!

— Атрофни яхшилаб қараб чиқинглар, бирор ерда тайёрлаб қўйилган от ёки туялари йўқмикан. Одам сиғадиган ҳар бир ғор, ҳар бир ковакни яхши текшириб у ерга дарров қўриқчи қўйиш керак.

— Тушундик!

— Итларингизни эргаштириб олинглар, итлар жуда яхши ёрдам беради. Мен катта ғорнинг оғзига бориб Қозуқнинг ёрдамчилари — жодугарларни пойлаб тура-йин.

Уч юз сувори жодугарни тутиб келишга отланиб йўлга тушди. Ҳаммага мукофот ваъда қилинган, ҳамма Уроқ тоғидаги жодугарларнинг яширган олтинларини қўлга туширишни орзу қиларди. Суворилар тоғнинг айланасини ҳалқадек ўраб олишди ва ҳар бир бута ва ҳар бир тошнинг тагини, ҳар бир тешик, ковакларни текшириб чиқишди.

Арапшо катта ғорнинг оғзида кутиб турди. Ғорнинг оғзи тошлар ва битта катта тош тахта билан тўсиб қўйилган. Торгина бир тешикдан ингичка учли барра кулоҳ кийган, соқоли оппоқ, қип-қизариб кетган шилпиқ кўзли бир бош кўринар ва ияги бурнига теккудай тишсиз оғзи қимирлаб, бир нарсаларни ўқир эди.

— Бош жодугар шуми? — деб сўради Арапшо, ғорнинг оғзини сақлаб турган соқчилардан.

— Йўқ, бу унинг чеварасининг чевараси! Қозуқнинг ўзи ғорнинг энг ичкарасида ўтиради, ўзи қўзғалолмайди, чунки унинг оёқларидан йўғон узун илдизлар ўсиб чиқиб, ерга кириб кетган.

Жодугарнинг ёрдамчилари, бу ғорга кириб бўлмайдди, ўша кўриниб турган кичкина тешикдан бошқа ҳеч қандай эшиги йўқ, Қозуқнинг ўзи ташқарига чиқадиган бўлса кечалари кўршапалакка айланиб, шу кичкина тешикдан чиқади деб онт ичиб гапирарди. Арапшонинг буйруғига мувофиқ тоққа асирларни ҳайдаб олиб келиб ҳар қайсисига белкурак билан чўкич беришди. Асирлар ғорнинг оғзини ковлай бошладилар. Арапшо ҳалиги тешикнинг ёнида туриб асирларга буйруқ берарди. Тўсатдан ҳалиги тешикдан бир бойўғли кўриниб қолди. Қуш кўзларини катта очиб, бақрайиб туриб пичирлагандек чиқ-чиқ қилиб қўярди. Арапшо бойўғлини ушлаб олиб осмонга улоқтирди-да:

— Уч, учиб кета қол! — деди ўзича.

Қуш қанотларини қаттиқ қоқиб ер бағирлаб учди,

кейин кўтарилиб борди-да, оқ теракнинг қалин шохлари орасига қўнди.

Жодугарлардан бири Арапшога бундай деди:

— Ана кўрдингизми, Қозуқ газабланибди, бойўглига айланиб қолибди. Энди жуда катта фалокат юз бериши мумкин, бугун кечаси дарёда жуда қаттиқ бўрон бўлади...

— Жуда яхши-ю,— деб жавоб берди Арапшо. Бизнинг қўшинларимиз сиз ўроқ жодугарларининг бизга ёвуз ниятда эканингизни ўз кўзи билан кўради. Бунинг учун сизларнинг ҳаммаларингизни тириклайин ўтга ёқиб куйдиради!

— Йўқ, йўқ! Сира ҳам ундай қилманглар!— деб чўчиб кетишди жодугарлар.— Бизлар сизларга соғлиқ ва ва ғолибият сўраб дуо қиламиз... Сизларга нима керак бўлса ҳаммасини қиламиз!

Асирлар форнинг оғзидаги катта ялпоқ тошни у ёққабу ёққа итаришди, ахийри форга одам бемалол кирадиган йўл очилди. Арапшо икки мўғул йигити билан форнинг ичига кириб кетди. Бошқа навкарларнинг ҳаммаси форнинг оғзида қолди. Улар фор оғзини сақлаб турган жодугарларнинг қўл-оёқларини боғлаб қўйди, жодугарлар олдин бақириб, юлқиниб боқишди, кейин ўкириб йиғлай бошлашди:

— Энди осмон узилиб ерга тушади! Бутун олам хароб бўлади! Қозуққа тегманглар!

Форнинг ичидаги деворларнинг тагида ходачалар билан терилардан каравот қилиб қўйилган. Форнинг ўртасида қадим замондан қолган уч оёқли жез қозон қўйилган, унинг тагида ҳали ҳам чўғлар ялтираб турарди. Бир тарафда оғзи очиқ қолган чарм сандиқ кўринади. Сандиқнинг теварагида шошиб йиғиштирилганда сочилиб қолган кийим-кечак, мўйна, мис коса ва кўвачалар ётарди, қоронғироқ бир бурчакда бир санам серрайиб турар эди.

Арапшо ўтини пуфлаб, бир ёғочни ёндириб олди-да, форнинг ичини ёритди. Шундан кейин у икки одам бўйи келадиган тошдан йўниб қилинган санамни кўрди, унинг кўзлари лўқ бўлиб чиққан, қўллари тиззасидан пастга тушиб турган узун ва калта оёқлари тиззасидан букилган эди.

— Қозуқ қочибди-да, аттанг!— деди навкарлардан бири.

— У ҳали узайиб кетмаган, шу яқин орада бўлса керак!— деди иккинчи навкар.

— У шунча шошилибдики, олтинларини ҳам сочиб кетибди!— деди Арапшо, ерда ётган бир неча тангани кўрсатиб. Навкарлар югуришиб бориб уларни териб олишди. Тангалар жуда қадимги ва сийқаланиб кетган, бетида ўт ёниб турган назир ўчоқнинг сурати солинган эди.

Арапшо санамни кўздан кечирди. Санам бир тошнинг устига ўрнатилган бўлиб, тошнинг сийқаланган жойи бор эди. Арапшо санамни қўли билан ушлаган эди, ҳайкал айланиб кетди. Шу вақт:

— Мени ўлдирманглар!— деган овоз эшитилди.

Санамнинг тагида ернинг остига тушадиган йўл кўринди. Чуқур ичида букчайган бир кампир ўтирар ва қўлларини чўзиб ёлворарди.

— Кимсан? Қозуқ қани?

— У каззоб, ёлғончи!— жавоб берди кампир.— У мени бирга олиб кетишни ваъда қилган эди... Мени бу ерга қамаб кетди... Ўзи қочди... Олтинларни ҳам, ёш хотинини ҳам олиб кетди...

Кампир инқиллаб-синқиллаб чуқурдан чиқди. Ўксиб-ўксиб йиғлади, бориб ҳалиги сандиқни бир ёққа тортиб эди, унинг орқасида кичкина пастак эшик пайдо бўлди. Кампир эшикни очиб:

— Мана шу ертаги йўлдан эмаклаб минг қадамча юрилса, қалин бир ўрмоннинг ўртасидан чиқилади. Уша ўрмонда Қозуқни отлар кутиб турмоқчи эди,— деди.

Арапшо санамни айлантириб олдинги ҳолатига келтирди-да, навкарларга кампир билан ёрга қараб туришни буюриб, ўзи Субутой баҳодирнинг олдига тезроқ боришга ошиқди.

Ҳалиги кампир айтган ўрмонга юборилган навкарлар кўп кечикмаёқ, устларига чарм хуржунлар ортилган бир тўп отни олдиларига солиб ҳайдаб келиб қолишди. Шу отлардан бирининг устида букчайган бир чол айиқ терисидан тикилган пўстин кийиб ўтирарди. Юзигача соқол босиб кетган чолнинг оппоқ сочлари тарам-тарам бўлиб елкасига осилиб тушган. У қаршисида учраган кишилар билан ҳам, бошқа билан ҳам иши бўлмай, бепарво, нотаниш бир тилда гўнғиллаб ғазал ўқиб келмоқда, қўлидаги олтин дастали ҳассасини онда-сонда у ёқ-бу ёққа силтаб қўярди. Яна бир отда қорачадан

келган ёш бир хотин қоп-қора ғазабли кўзларини ўйна-тиб келмоқда. У ўзига яқинроқ келган йигитларга тишларини ғижирлатиб, хўмрайиб қарар, ғўнғиллаб қарғар эди.

Субутой баҳодир «Минг ёш»га кирган жодугарни кўриш учун ўтовдан чиқди.

— Менинг юртчим, бу ҳийлакор чолнинг олиб келган нарсаларини қараб чиқсин ва ҳаммасини хатга битиб олсин, қимматли нарсалари бўлса, ҳаммаси жаҳонгирники бўлади. Кечқурун бу жодугарни хон ҳазратларининг ҳузурларига олиб келинглар. Жаҳонгир ҳазратлари бу ерларда бундан минг йил илгари нима ишлар бўлгани тўғрисида унинг ҳикоясини эшитмоқчилар... бундай гапларни эшитишнинг фойдаси кўп... жодугарларга кишан солиб, занжир билан бўғовлаб ташланглар, токи улар бундан кейин бутун жаҳоннинг улуғ ҳукмдоридан бекиниб, қочиб юрмасинлар. Бошқалари ҳам буларни кўриб ибрат олсинлар ва эсларидан чиқармайдиган бўлсинлар!

У Н Б Е Ш И Н Ч И Б О Б

Мўғул қушинларининг байрами

Дарёдан зиён-захматсиз ўтиб олинганидан Ботухон жуда хурсанд бўлди ва уч кеча-кундуз дам олиш эълон қилиб, Уроқ тоғининг ёнидаги кенг пичанзорда аскарлар учун тантанали катта тўй-томоша қилиб берди. Тўйга чақирилган куни узоқ-яқиндан минг-минглаб суворийлар келди. Аскарлар чордана қуриб кенг довра олиб ўтиришди. Буларнинг орқасида неча қатор одам тик турди, ўтирган ва тик турганларнинг орқасидан довра ни кичкина пишиқ от минган суворийлар ўраб олди. Ботухон бошлиқ хонларнинг ҳаммаси Уроқ тоғининг ёнбағрида гилам, намат ва тўқимлар устида ўтиришди.

Карнайлар баҳайбат ёқимсиз овоз билан «ғот, ғут» қилиб чалинди. Жарчилар:

— Ҳой, паҳлавонлар, қани курашга тушинглар! Юрагингдаги ўтингни, билагингдаги кучингни синашадиган кун! Мард бўлсанг майдонга!— деб довра ни айланиб юриб жар солишди.

Ўз кучига ишонган паҳлавон йигитлар отларини ёнларига йўлдошларига топшириб, кенг довра ўртасига — майдонга йиғилишди. Улар майдоннинг ҳар ер-ҳар ерида бир неча кишидан тўп-тўп бўлиб туришди. Ҳар бир полвонни ўзининг энг яқин дўстлари бирга олиб келди. Улар одатда курашнинг тўғри бориши, бир-бирларига қасд қилмасликлари, тишлаб олмаслик, майиб қилиб қўймаслик, ўлдириб қўймасликларига қараб турардилар.

— Бошланглар! Ҳа, қани бошланглар!— деб қичқиришди жарчилар.— Жаҳонгир ҳазратлари сизларга қараб турибдилар! Йиқитган полвонга шоҳона мукофот берилади! Ҳар бир полвон уч марта курашга тушиб, уч марта тутишмоғи керак! Шу уч йўла ҳам кимнинг ёнбоши ерга тегмаса, ўша одам баҳодир деб аталади! Ота-бободан қолган урф-одат шундай, бошқа халқларнинг ҳам одати шундай! Бахтларинг очилсин, шуҳратларинг чиқсин!

Ҳамма тўдалар ўзларининг полвонларини олдиндан сайлаб қўйишган эди. Энг олдин майдоннинг ўртасига ўн икки жангчи — баланд бўйли, кенг яғринли ёш йигитлар кирди. Бошқа курашчилар навбат кутиб майдоннинг четида чордана қуриб ўтиришди.

Икки ёқдан бир-бирига қарама-қарши чиққан полвонлар турган жойларида сакраб тушар, дам у ёнбошга, дам бу ёнбошга қийшайиб қулочларини ёзиб энгашар, чўнқаяр, ердан тупроқ аралаш ўтларни юлиб кўкка улоқтириб сочар, ўтирган жойларида бургутдек сакраб-сакраб тушар, қисқаси, уришаётган хўрозга ўхшаб донлаша-донлаша бир-бирларига яқинлашардилар.

Ўртага тушган олти жуфт полвон бирдан қучоқлашиб тутишиб кетди. Полвонлар рақибларининг тўғри келган еридан — елкасидан, қўлидан, оёғидан, бўйнидан тутиб олиб бир-бирларини улоқтирар, қучоқлаб олиб айлантирар, даст кўтариб олиб ерга санчар, ишқилиб, йиқитишга, яғринини ерга теккизишга тиришар эди. Ҳар бир жуфтнинг олдида уларнинг дўстлари тўпланишиб юрар, айланиб ўраб олар, гоҳ узоқдан довра қуриб ўтириб энгашиб қарар, хуллас ҳа-ҳув деб полвонларга далда бериб юришарди.

Курашиб-олишиб юрган полвонлардан бири ўз рақибини йиқитди, унинг яғринини ерга теккизди, йиқилган курашдан чиқди. У хижолатдан бошини кўтаролмай,

Ўртоқлари билан бирга майдондан чиқиб кетди. Йиқитган полвон боягидай сакраб-сакраб юриб курашни бошқариб турган, мукофот берадиган ўтағасилар олдига борди. Уларнинг ёнида қоп-қоп бўғирсоқ тираб қўйилган. Полвон бир қопнинг оғзидан бир ҳовуч бўғирсоқ олиб, лабига олиб борди-да, бирдан бўғирсоқни ўртоқларининг узатилган қўлларига қараб сочиб юборди ва бир қисмини унга мадад берган тангриларнинг йўлига, майдонга улоқтириб юборди.

Полвонлар майдонга биридан кейин бири келиб кирар, тутишиб олишар, қучоқлашиб курашар эди. Йиқилганлар майдондан чиқиб кетар, йиқитганлар майдонда қолиб бир-бирлари билан курашга тушар эди.

Полвонлардан, айниқса баланд бўйли, кенг яғринли, кўриниши ҳам баҳайбат Тўғрул деган бир мўғулга ҳеч ким бас келолмади, у ҳамма полвонларни йиқитди. У энг кейин курашга тушган полвонни боши баравар кўтариб ваҳимали бир наъра тортди-да, ерга урди. Йиқилган полвон ҳам кўп полвонларни йиқитиб, охири бунга тушган эди. У аламига чидолмай йиғлаб ётаверди. Шу вақт унинг ёнига Тўғрул келди-да, оёқларини кериб, гердайиб туриб ундан сўради:

— Нимага қайғуряпсан?

— Ўлиб кетсам армоним йўқ эди. Эл ичида қандай бош кўтариб юраман, бундан кўра ўлганим яхши эди!

Тўғрул ерда ётган полвонни авайлаб кўтариб турғизди:

— Мўғул давлатининг улуғлиги йўлида иккимиз ҳам бошимизни кўтарайлик!— деди.

Икковлари ҳам нарироқда ётган кийимлари орасидан ханжарларини суғуриб олиб келишди-да, бир-бирларининг тигини тиллари билан ялашди, бетларини искашди ва қучоқлашиб қўйишди-да, қон-қардош, фидокор дўст — «анда» бўлиб майдондан чиқишди.

Шу вақт буларнинг ёнига бир навкар от чоптириб келди-да:

— Жаҳонгир Ботухон ҳазратлари сизларнинг ботирликларингизга қойил қолдилар, икковингизни ҳам ўзларининг қўриқчи тўрғовутлари қаторига олмоқчи бўлдилар, сизларни қутлаш учун мени юбордилар,— деди.

Курашдан кейин от пойғаси ва тирандозлик — сadoқлардан ўқ отиб мерганлик кўрсатиш бошланди, би-

роқ бу томошалар узоқ давом этмади: қаттиқ бўрон туриб, кетидан жала қуя бошлади. Бўрон борган сайин кучайиб, улуғ дарёнинг тўлқинлари қутуриб, шалопшулуп қилиб қирғоқлардан ошиб, йўлида учраган нарсаларни ювиб, оқизиб кетди. Қайиқчилар ҳам энди дарёдан ўтишга юраксинмай қолдилар. Тўйга келганларнинг ҳаммаси отларига миниб ўз жойларига чопачопа жўнашди.

— Шу ернинг жодугарлари бўрон чақирибди,— дейишди мўғуллар. — Бугун тунда бир бало бўлмасайди! Олдимиздаги ўрислар юртида тағин нималарга учраймиз, буни худо билади!

У Н О Л Т И Н Ч И Б О Б

Даҳшатли тун

Мард йигит, ғайратланиб қайдан келдинг,
Элу юртинг, қайдан сенинг маконинг?
Номинг нима элингда, эй баҳодир,
Қимлар эди ота-бобонг аждодинг?.

(Қадим халқ қўшиқларидан)

Бўрон, ёмғир кечга яқин кучайиб кетди.

Эдил дарёси ҳам қутуриб кўпирди, тўлқинлар даҳшатли ғазаб билан жар қирғоқларига келиб уриларди. Шамол чодир ва ўтовларни кўтариб дарёга улоқтиргудай бўлиб, ларзага келтирарди. Челакдан ағдаргандай қуяётган ёмғир, татар лашкаргоҳларидан селдек оқиб, ҳамма ёқни босиб кетди.

Аскарлар ўчиб қолган гулхан теварагида тўпланишиб ўзларини ёмғир, совуқ бўронлар билан қарши олган ёвуз ўрис иблисларига лаънат ўқиб сўкишар ва совуқда дириллаб қалтирашар эди.

Чодирларнинг ичи нам, совуқ ва қоронғи бўлиб қолди. Чунки тепадаги туйнук, наमत билан ёпиб қўйилган ва хира ёниб турган шамларнинг ўти ҳар бир шамол кирганда у ёқдан-бу ёққа липиллар, уйда ўтирганларнинг қимирлаб турган кўланкалари деворда яна ҳам узунроқ бўлиб кўринарди.

Арапшо ташқарида чодир ва ўтовларнинг ёнига бориб, қўриқчиларни текшириб юрарди. Юриш жуда қийин, ҳамма ёқ қоронғи, икки қадам наридаги нарсани

кўриб бўлмасди. Шамол одамнинг оёғини чалкаштириб гандираклатиб юборарди. Арапшо навкарларга:

— Тун даҳшатли, қоронғи! Эҳтиёт бўлинглар! Душманлар ҳам шундай тунларда пойлайди,— деб такрорлар эди.

Ниҳоят Арапшо жаҳонгирнинг ўтовига келиб кирди.

Жаҳонгир қалин бир пўстакнинг устида ўтириб ўзининг жонажон маслаҳатчиси Субутой баҳодир билан суҳбатлашарди. Арапшо таъзим қилди-да, эшик ёнида ўтираверди.

— Ўрисларнинг ёвуз тангрлари бизнинг тўйимизни тарқатиб юборди,— дерди Ботухон.— Улар бизни кўрқитиш учун, бизни ўз ерларига киргизмаслик учун менинг қаҳрамон аскарларимнинг устига бўрон, ёғин ва совуқларни юборди.

Шу вақт қаттиқ шамол туриб чодирнинг деворларини қисирлатиб юборди. Ботухон бошини кўтариб қаради-да:

— Эдилнинг ўкираётганини эшитяпсизми? Зап ўтиб олган эканмиз-да!

Ботухон жим бўлди-да, тагин ғазабли тўлқиннинг гувиллашига қулоқ солди. Шамол ва ёмғир товушлари орасидан бировларнинг жанжаллашаётган овози эшитилди.

Арапшо отилиб уйдан чиқиб кетди-да, кўп ўтмай яна қайтиб кирди:

— Бир бегона одам сиз соҳибқирон билан кўришмоқчи! У, жаҳонгирнинг ўзларига айтадиган хуфия сўзларим бор дейди.

— Майли кирсин.

Арапшо эшикни қия очди. Гувиллаб эсанг шамол эшик пардасини уй томонга қайирди ва қор аралаш ёққан ёмғир совуқ уйга ғуриллаб кириб кетди. Ёниб турган шамларнинг ўтлари липиллаб, уйнинг тўрига қараб салом бергандай букилди. Уй ичи қоп-қоронғи бўлиб қолди.

Кўп ўтмай шамлар кўзларини қисиб очгандай, яна ёниб кетди. Шамнинг хира нурлари уйни яна ёрита бошлади. Шундан кейин эшик олдида тик турган баланд бўйли ориқ бир одам кўринди.

Нотаниш одам айланаси қундуз терисидан қилинган ҳўл қора телпагини бошидан олиб силкитди ва олдинроқ бориб гиламга чўккалади.

— Мунгаларнинг улуғ подшосига салом!— деди у бўғиқ паст овоз билан ва бош букиб таъзим қилди.— Шуҳратингиз қудратли қўшинларингиздан олдин келиб етди. Шавкатингиз бундан ҳам зиёда бўлсин.

— Хуш келибсан,— деди Ботухон меҳмондўстлик билан.— Бундай ёгингарчилик ва қоронғи тунда нима қилиб юрибсан бу ерда?

Мўғуллар ярим кечада келган бу ёт одамнинг усти бошига қараб ҳайрон қолиб томоша қиларди. У татарча сўзлаётган бўлса ҳам, лекян татарга ўхшамас эди. Қирғийнинг тумшуғига ўхшаб келган катта бурни унинг ориқ, қотма башарасига аллақандай ваҳшиёна бир тус берарди. Қовоғига осилиб тушган қалин қошларининг остида қоп-қора чуқур кўзлари ёниб турарди. У оқара бошлаган қалин узун қора соқолини, бўғинлари ажралиб турган қотма қўли билан тез-тез тараб қўярди.

— Улуғ хон ҳазратлари! Олдингизда тиз чўкиб ўтирган киши, оддий бир йўловчи эмас, наслу насабли, шон-шуҳратли одамларнинг, юрт сўраган кишиларнинг авлоди. Мен Рязаннинг буюк князи — Глеб Владимирович бўламан!

Ботухон кўзларини қисиб қаради:

— Сен Рязандан элчи бўлиб келдингми қўноз Фолиб? Нега ёлғиз келдинг?

Князь Глебнинг пешонаси тиришди:

— Йўқ, хон ҳазратлари! Мен сизга элчи бўлиб келганим йўқ. Мен сиз билан иттифоқ тузайлик деб келдим.

— Бу нима деганинг?

— Мен улуғ рус юртининг ҳамма шаҳарларини ва йўлларини яхши биламан. Сизга менинг кўп фойдам тегади.

— Субутой баҳодир! Қўнозга ўрис юртининг ерларини кўрсатиб қўйинг.

Субутой баҳодир гиламнинг устига бир тахта шалди роқ қоғозни ёзиб қўйди.

— Мана, қўноз, бунга қара: мана бу Эдил, мана бу сенинг Рязанинг, мана Улдемир.¹ Ўрисларнинг ҳамма шаҳари, дарёлари ва йўллари мана шунинг ичида.

— Ия, бу рус ерларининг харитаси-ку! Қаёқдан олгансиз буни? Буни қаёқдан ўйлаб топгансиз?— деб князь анграйиб қолди.

¹ У л д е м и р — Владимир шаҳри.

— Менинг қўлимдан ҳар нарса келади!— деди Ботухон, қўлини шалдироқ қоғознинг устига қўйиб туриб.— Ўрисларнинг ерлари худди мана шундай бўлиб, менинг қўл остимга тушади! Мен ҳаммани ўзимга бўйсунтишга мажбур қиламан! Сен балки ўзим бориб бўйсунайин деб келгандирсан, ўрис қўноз?

Князь Глеб нима дейишини билмай ҳайрон бўлганича индамай тураверди. Ботухон уни очиқдан-очиқ мазақ қилиб, сўзида давом этди:

— Эргаштирган навқарларинг қани? Қўл остингдаги халқинг қаёқда қолди? Бизга олиб келган тортиқларинг қани? Ўзинг буюк қўноз Фолибман дейсану, ёлғиз ўзинг шўппайиб келибсан-а?

Князь Глебнинг бошидаги оқара бошлаган сочлари селкиллаб кетди. У бошини чайқаб туриб:

— Энди менинг халқим ҳам йўқ, аскарим ҳам, аркони давлатим ҳам, хазинам ҳам йўқ! Душманларим мендан ҳаммасини тортиб олди. Ўз юртимдан қочиб кетишга тўғри келди, кўп йиллардан бери қипчоқларни паноҳ тортиб сургунда юрибман.

Ботухон қовоғини солиб хўмрайди:

— Жа, нима қилгин дейсан энди менга? Мендан тилагинг не?

— Душманларимни йўқотишингизда сизга кўмаклашсам, дейман.

— Душманларинг ким ўзи?

— Ҳозирги кунда Рязанни сўраб турган князлар.

— Мен ўз душманларимнинг жазосини ўзим бераман! Бировларнинг бунга кўмак беришининг ҳожати йўқ. Биз борганда қўнозларинг тугул бошқалари ҳам ер билан яксон бўлади.

— Мен Рязань халқининг ҳаммасини ҳам ёмон кўраман. Мени Рязань шаҳрининг кенгаши ҳайдаган.¹

Ботухон қовоғини солиб индамай ўтирган Субутой баҳодирга қаради:

— Хўш, сиз нима дейсиз, донишманд маслаҳатчи?

¹ Рязань князи Глеб Владимирович бутун Рязанда ёлғиз ўзи ҳукмронлик қилмоқ учун ўзининг ака-ука ва қавму қариндошларини зиёфатга чақириб, махсус ёллаб қўйилган қипчоқларнинг ёрдамида, уларнинг ҳаммасини ўлдиртирган. Бу воқиа халқ ўртасида катта шов-шувга сабаб бўлган. Натижада князь Глеб қипчоқларни паноҳ тортиб қочиб келишга мажбур бўлган ва у қипчоқлар орасида кўп йиллар дайдиб юрган.

— Марҳум бобонгиз, буюк Соҳибқирон ҳазратларининг ўз авлодларига қолдириб кетган доно таълимотлари «ясоқ» қонунлари бор. Уша қонунларда: «Айғоқчилар, ёлғон гувоҳлар, бошқа ҳар хил бузуқчиликда айбланган кишилар ва жодугарлар — ўлимга ҳукм қилинади»¹ дейилган,— деди Субутой баҳодир.

Князь Глеб беихтиёр орқага тисарилиб кетди. Ботухон унга ўқрайиб қараб турарди:

— Қўноз Ғолиб! Энди сен менинг иттифоқчим эмас, итоаткор навкарим бўласан. Агар мени алдайдиган бўлсанг жонингдан умидингни ўз, бошинг кетади. Жа, рухсат энди! Арапшо, бу кишини жойлаштириб қўйгайсан!

Князь Глеб бошини ерга теккизиб таъзим қилди ва «хайр хўш» дегандек бирор сўз айтилармикан деб бир оз турди. Бироқ, Ботухон бетини бошқа ёққа буриб олди. Субутой баҳодир князнинг қаршисида тикилганча қараб турарди. Бети тошдай қаттиқ Арапшо индамай эшикни очди.

Иzza бўлиб кетган князнинг қоп-қора кўзлари ғазаб билан чақнади. У ёмғир ёғиб турган зимистон қоронғилиққа ҳатлаб чиқиб, ғойиб бўлди.

У Н Е Т Т И Н Ч И Б О Б

Этилхон тўғрисида эртак

Мағриб тарафга кўчиб кетган Хун-ну қавмининг доҳийси Чи-чи бундай деган экан:

— Биз умримизни от устида жанговарлик билан ўтказадиган шундай бир тоифа халқмизки, бизнинг номимизни эшитганда бошқа халқларнинг ҳаммаси, бешикдаги боласигача қўрқади... Бизлар ўлиб кетсак ҳам, қаҳрамонлигимизнинг шухрати ўчмайди, бизнинг болаларимиз ва набираларимиз халқларга раҳбарлик қилади.

(Шарҳ тарихидан)

Тўсатдан турган бўрон, қаттиқ ёмғир, тўйга келган муғул хонларини жойларига қайтиб кетишга мажбур

¹ Чингизхон ясоғининг 57-моддаси.

қилди: кечқурун бўладиган катта зиёфат, базм қолдирилди. Ботухон, бир неча суҳбатдошларини букун кечқурун ўзининг еттинчи юлдузи — Юлдуз Хотуннинг чодирда зиёфат қилажагини айтди ва Ўрданинг хўжалик ишларини бошқарувчи бовурчини чақириб унга кечки зиёфатга керакли нарсаларни ўша ерга тайёрлашни буюрди.

— Қанча меҳмонга тайёргарлик қиламиз?— деди таъзим билан шивирлаб, бовурчи.

Ботухон хўмрайиб «ҳим, ҳим!» деб қўйди-да, бурилиб бошқа гапларга айланиб кетди.

Бовурчи дарров бориб ўзининг ёрдамчиларига тайёр бўлиб туришни буюрди. Олтин идиш-оёқлар, ичимликлар, сурланган той этлари, бўғирсоқ, тотли тўқоч-калалар, Сигноқдан олиб келинган майиз ва бошқа қоқланган мевалар — зиёфатга қанча меҳмон келса ҳам ҳаммасига етарли даражада тайёр туриши лозим...

Юлдуз Хотуннинг ўтови баландроқ бир ерга тикилиб, ўтовнинг айланасига, ёмғир сувлари уйга кирмасин деб, саёзгина ариқча ковлаб қўйилган. Хитой хотин И-Ла-Хэ Юлдузга, қандай кийиниш, хонни, меҳмонларни қандай қарши олиш ва қандай сўзлар билан жавоб қайтариш, навозиш қилиш тўғрисида ўзининг энг сўнги маслаҳатларини айтди.

— Мен ёнингизда тураман, керак бўлганда қулогингизга шивирлаб ҳам тураман. Ҳеч нарсадан қўрқманг, дадил бўлинг!

Жаҳонгирнинг буйруғига мувофиқ уйга энг олдин Ҳожи Раҳим келди. Юлдуз олдин қўрқиб кетди, бироқ, кейин унинг ўпа-элик қўйилиб бўялган юзини фақиҳ таниёлмаганини кўриб хотиржам бўлди. У фақиҳга ҳурмат билан салом берди. И-Ла-Хэ меҳмоннинг тагига ултондан тикилган чорси кўрпача солиб берди ва Эдилда қадим замонда, минг йиллар илгари нималар бўлганини суриштирди. Ҳожи Раҳим муфассал жавоб бериб тушунтирди, И-Ла-Хэ одоб билан диққат қилиб тинглади.

Ўтовнинг ёнига бир тўда суворийлар келишди. Устига янги сарполар, оёғига қизил шигрин этик кийган Ботухон ҳамманинг олдида келарди. Унинг ёнида Субутой баҳодир ва унинг доимий йўлдошлари, дастурхон

устида суҳбатлашиб овқат еядиган хонлар бирга келишди.

Устига хитойча шойи сарполар, бошига олтин уқалар тутилиб, ҳар хил қимматли тошлар ва йирик марваридлар қадалган узун бахмал қалпоқ — шовкала кийган Юлдуз меҳмонларни кутиб олди. У Ботухон ўтовга кирганда боши гиламга теккудай эгилиб таъзим қилди.

Ботухон гулханнинг орқасига — уйнинг тўрига солинган саҳтиён кўрпачага бориб ўтиргандан кейин:

— Жажжи хоним, Юлдуз Хотун,— деди Юлдузга илтифот қилиб.— Бир вақтлар сенинг яхши эртақлар айтиб беришни ҳам биламан, деган сўзинг эсимга тушиб қолди. Шунинг учун мен, фақат эртақлардагина учрайдиган ажойиб бир одамни сенга кўрсатгим келди. У мана шу Уроқ тоғидан тутиб келинган Қозуқ деган жодугар. Айтишларига қараганда, у минг ёшга кирган эмиш. Бу гап албатта ёлғон, бу ҳам ҳозирги замон одамларига одат бўлиб қолган алдаб-аврашларнинг биттаси.

И-Ла-Хэ ўз бекачининг қулоғига бир нарсалар деб шивирлади. Юлдуз:

— Агарда бу чол минг ёшга кирган бўлса, у Хун-ну деган халқни билса керак, улар ўша замонларда бу ерда, Эдил дарёсининг бўйларида яшаган, балки чол уларнинг машҳур бошлиғи Этилхон¹ подшони ҳам кўргандир.

— Сен жуда яхши ўйлаб топибсан,— деди Ботухон.— Ҳозир уни шу ерга олдириб келайликчи, энди чол ёлғонни қандай эплаштирар экан.

Навкарлар жодугар Қозуқни олиб келишди. Ориқ, қотма, пилта-пилта бўлиб осилиб ётган оппоқ соқолли чол ёш бир хотин билан қўшоқлаб занжирланган ҳолда шалдир-шулдур қилиб кириб келди. Жодугарнинг ўсиқ қалин қошларининг тагидан унинг ўткир кўзлари қўрқув ва нафрат аралаш жовдираб қарар эди. Иккала асирни ҳам керагага яқин чордана қурғизиб ўтқазишди.

¹ Этилхон подшо — хунларнинг доҳийси Атилло ёки Атиллохон, яъни «Итиллик одам» (Волга) ёки «волгалик» деган маънода.

Утирганларнинг ҳаммаси жодугарларни қизиқиб томоша қиларди. У оппоқ киприкли қовоғини осилтириб ўтирарди. Унинг кўзлари баъзан сал очилиб, ҳаммага, синагандек, тез бир қараб чиқарди. Чолнинг бошида қадимги замон тангалари қадалган узун бир кулоҳ бор эди. Унинг ёқа ва этакларига кўк барра ўрнатилган йўл-йўл ола чопонига ҳар хил иплар билан гул тикилган ва нотаниш бир хил хатлар ёзилган эди, у оёғига тумшуғи жуда узун ва юқорига қайрилиб турган сахтиён мирзойи этик кийган эди. Жодугар совлат билан этигини ечиб пайтавасини буклаб қўйди. Оёғининг тирноқлари ҳаддан ташқари ўсиб кетган, тирноқлари худди қуриб қолган дуккакка ўхшаб буралиб турарди. Оёғининг керилиб турган бармоқларининг орасига биттадан қуритилган қурбақа қистириб қўйилган, мўғуллар жодугарни бундай аҳволда кўриб оғизлари очилиб, ҳайрон бўлиб қолишди — шомоннинг бундай хилини улар ҳалигача кўрмаган эдилар.

Ботухон жодугардан сўради:

— Ёшинг нечада чол?

— Неча ёшда эканим ўзимнинг ҳам ёдимда йўқ. Ҳайтовур шу ёшгача талай-талай замонларни бошимдан кечириб келаётирман. Минг ёшга кирдиммикин, балки ундан ҳам ошиб кетдиммикин, уни худо билади...

— Ундай бўлса мана шу дарё ёқасида Хун-ну деган халқнинг яшагани эсингдадир? Хун-нуларнинг подшоси Этилхон тўғрисида гапириб беролмайсанми?

Чол маъқул дегандек бошини ирғаб оёғининг бармоқларни қимирлатиб қўйди. Қуруқ бақалар шалдиршулдур қилиб, ғалати бир овоз чиқарди.

— Мен Этилхон подшо тўғрисида эртакларгина эшитганман. Унинг ҳақидаги эртакларни қадим бизнинг сўқир чўпчакчиларимиз айтиб беришарди.

— Уша эртакни бизга айтиб бер!

Қозуқ кўзларини юмиб секин тўлғаниб лиқиллай бошлади. У, ҳикояни маълум бир оҳанг билан дostonдай чўзиб айтишга киришди:

— Қадим замонда, бундан бир неча минг йиллар илгари, эл омон, юрт тинч, қўй билан қашқир бирга юрган вақтларда, иккиннинг бири ботир аталиб донғи оламга ёйилган чинакам обод, чинакам тинчлик замонда мана шу дарёнинг бўйида, анови тоғнинг бошида Ўроқхон деган бир хон турар экан. У ғайратли, арс-

лондай ҳайбатли, қудратли, қаҳри қаттиқ хон экан. Хоннинг ўрдаси тоғнинг бошига қурилиб, атрофлари баланд қалин дуб ёғочидан қилинган ғовлар билан ўралган экан. Ғовнинг ҳар бир ёғочининг бошида хоннинг душманлар билан урушганда кесиб олган бошлари қадаб қўйилган бўлар экан.

Уроқ хоннинг йилқиси шунчалик кўп эканки, қанча йилқиси бор эканини хоннинг ўзи ҳам билмас экан, хон ўша йилқилардан юзта айғирни туллакхонасида доим боқтириб қўяр экан, айғирларнинг ёли олтиндан экан. Шу дарёнинг юқори ва қуйисиди турадиган халқларнинг ҳаммаси Уроқхонга фуқаро экан, дунёда унга тенг келадиган подшо йўқ экан. Кўп юртлардан мана шу дарё билан кемаларга ўтириб савдогарлар Уроқхоннинг юртига келиб турар экан, улар узоқ Арабистон ва ҳар вақт қиш бўлиб турадиган, олти ой кун, олти ой тун бўлиб турадиган Варангистондан ҳар хил моллар олиб келар экан. Келган ҳар бир кема Уроқ тоғининг олдида тўхтаб хонга тортиқлар берар экан, шундай қилиб, хоннинг хазинаси борган сари тўлиб-тошаверар экан.

Кунлардан бир куни дарёда ҳаддан ташқари даҳшатли бир бўрон кўтарилибди. Бутун жодугарлар йиғилиб тангриларга ёлвориб ибодат қилибди ва раҳм қилишини сўрабди. Бироқ, бўрон борган сари кучаяверибди. Аммо тўлқинлар борган сари кучайиб кемаларни қирғоқларга уриб парча-парча қилиб ташлайверибди. Энг катта жодугар дарёнинг бўйидаги бир жарнинг тешигида ётиб кечаю-кундуз ибодат қилар экан. Ниҳоят бир куни ҳалиги катта жодугар Уроқхоннинг олдига келиб айтибди:

«Бугун тунда бўрон бир оз босилаёзганда, ҳаво очилиб, ой ярқираб кўринганда, мен дарёнинг ўртасида сув подшосини кўрдим. Унинг сочлари узун, соқоли тиззасига тушади, танаси балиқ танасига ўхшайди, балиқникидек думи бор, оёқлари парда оёқ, бошига олтин тож кийган, тожнинг ҳамма ёғига олмос тошлар қадалган, худди юлдуздек ярқираб турибди. У бирмунча вақт қарганиб, сўкиниб турди-да, балиқникига ўхшаш думини сувга шалоп-шулуп урди, шу сабабли сув тўлқинланиб дарёнинг лабидан тошиб чиқиб кета ёзди. У менга бурилиб, сизларнинг подшоларингиз Уроқнинг шунчалик давлати ортиб, кучли, қудратли бўлиб юриши

мана шу дарёнинг орқасидан, у бутун хазинасини кемалардан олиб тўлдираётир, Эдилга келган ҳар бир кема унга тортиқ олиб келади, менгачи, сувнинг подшоси мен бўлсам ҳам, менга ҳеч ким ҳеч нарса олиб келмайди. Мен шунча вақтдан бери йўл қўйиб, индамай келдим, энди тоқатим тоқ бўлиб, сабрим тугади. Сен бориб айтгин, бундан кейин Уроқхон ҳар йили менга ўзининг бир қизини бериб турадиган бўлсин, бўлмаса мен дарёга келган кемаларнинг ҳаммасини ғарқ қилиб, сувнинг тагига тортиб кетаман, ундан кейин ҳеч қаёқдан бу ерга кема ҳам, савдогар ҳам келмайдиган бўлади» деди. Энди нима жавоб беришингизни ўзингиз билинг дебди катта жодугар.

Ана шу кундан бошлаб Уроқхон сув подшоси билан дўст бўлиб олибди. Катта жодугарга хон, сув подшосига олиб бориб бергин деб қимматли ҳадялар берибди. Жодугар махсус ибодат қилиб, афсун ўқиб сув подшосини чақирибди-да, сув подшоси кўрингандан кейин неча турли қимматли нарсалар солинган сандиқларни Эдилга ташлабди. Шундан кейин ҳар йили кузда, экин ўрилиб бўлгандан кейин, Уроқхон сув подшосига бир қизини ҳадя қилиб, дарёга ташлайдиган бўлибди. Кунлардан бир куни хоннинг хотини бир ўғил туғди, унинг отини улуғ дарёнинг подшоси шарафига Этил қўйишибди.

Шу ёш Этилхон улғайиб катта йигит бўлгандан кейин, бир куни сув подшоси сузиб келиб, тумшугини сувдан чиқариб қичқарибди:

«Ҳой, Уроқхон! Уғлинг катта бўлиб, ботир бўпти деб эшитдим. Энди уни менинг саройимга юбор, бориб қизларимдан хоҳлаган бирини танлаб олсин. Менинг сув таги саройимда туриб менга валиаҳд бўлсин. Агар ўғлинг бормайдиган бўлса, мен шундай бўрон қўпораманки, дарёнинг тўлқини сенинг Урдангни ҳам, элу юртингни ҳам ютиб юборади!» дебди.

Уроқхон бу сўзлардан қўрқиб кетиб: «Яхши!— дебди.— Менга уч кун муҳлат бергин, ўғлим уч кундан кейин ўз мулозимлари билан олдинга етиб боради».

Хоннинг ўғли Этилхон бу вақтда този қувдириб, қуш солиб дарёнинг нариги тарафидаги саҳрода ов қилиб юрар экан. Этилхон овдан қайтиб келгандан кейин кекса Уроқхон бўлган гапларни ўғлига айтиб:

«Сув подшоси сени ўз ёнига чақиряпти, сени ўзига куёв қилиб, қизини бермоқчи. Қани энди тўйга ҳозирланиб, қизга совға-салом билан совчи юборгин!» дебди.

Шунда ёш Этилхон отасига бундай жавоб берган экан:

«Сиз ўн беш йилдан бери ҳар йили бир қизингизни сув подшосига юборасиз, шулардан ҳеч бўлмаса бирортаси келиб сизни зиёрат қилиб, набирангизни кўрсатиб, дуо қилдириб кетдими! У ёққа борадиган бўлсам, менинг ҳам оқибатим шундай бўлади. Мен сувга чўмиб, сув подшосининг гавҳар саройига боришим билан ўзимнинг бутун ўтган кунларимни, ота-онамни, ўртоқларимни, туғилиб ўсган жойларимни унутиб юбораман! Йўқ! Мен кенг, эркин саҳроларни севаман, учган қушдай от устида чопиб юришни, кўк гуркираб, яшин яшнаб, бўрон сўқиб турадиган ёруғ жаҳонни яхши кўраман! Яхшиси мен ёнимга йигитларимни тўплаб олиб, ёт юртларни фатҳ қилиб, ёт элларни бўйсундиришга отланиб чиқаман!» дебди.

Боядан бери жодугарнинг эртагига қулоқ солиб индамай ўтирган Ботухон худди шу ерга келганда хурсанд бўлиб кетиб, чидай олмай, чол томонга энгашди-да:

— Мана бу чинакам баҳодирнинг ўзи экан! Агар, у ёт юртларни олишга чиққан бўлса, у жуда улуғ ишларни қилади!— деб юборди.

— Бу ёғига қулоқ солинг!— деб давом этди кекса Қозуқ.— Этилхоннинг отаси Уроқхон ўғлига бундай жавоб берибди:

«Уруш қилиш, ёт юртларни қўл остингга олиш ўнгай иш эмас! Бунда ёт юртларни ўзингга қарам қилиб олиш ҳам мумкин, шунингдек калланг кесилиб, чўлсаҳроларда қолиб кетишинг ҳам мумкин. Ундан кўра шу ерда қол, менинг давлатимни кучайтир, бориб Этил дарёсининг қуядиган жойидаги дарёнинг неча юзга бўлиниб оқадиган пастки ёғида ўзингга янги бир сарой қуриб ол. Сен у ерда ажойиб бир шаҳар, ҳеч кимнинг қўли етмайдиган бир қўрғон — қалъа ясаб оласан. Саройингда ҳар хил рангдаги мрамар тошлардан уйлар солдириб, ичига ҳовузлар қилиб, мўлдираган тиниқ сувлар тўлдириб қўялмайсанми? Ана шу ҳовузларга дарёдан олиб келган хотининг, сув парисини солиб қўясан, шу ерда қайнотанг, сув подшоси билан учра-

шасан, у ўша ерга сенга меҳмон бўлиб келиб туради».

«Мен нима қилишимни ўзим биламан!» дебди шаҳзода Этилхон отасига. У кишиларига жуда кўп узун тўрлар тайёрлашни буюрибди, ўз тўйи муносабати билан минг йигит ва минг балиқчини базмга чақирибди. Тўй куни дарёнинг лабида жодугарлар катта гулханлар ёқиб, довул қоқиб, карнай-сурнай чалиб, афсун ўқишибди. Улар сув подшосини чақиршибди, шаҳзода Этилхон ўзининг йўлдошлари билан сув таги гавҳар саройга меҳмонга келяпти, қарши олинлар дейишибди.

Этилхон, устига кимхоб тўнлар кийган йигирма эшкакчиси бор катта бир қайиққа тушибди. Хоннинг ўзи қизил шойи тўн, бошига усти қизил булғун телпак кийиб қайиқнинг орқа тарафида ўтирибди. Ёнидаги улуғ вазир қўлида сув подшоси қизларига бериладиган қимматли тортиқлар солинган сандиқни ушлаб ўтирибди.

Қайиқ дарёнинг ўртасидаги энг чуқур гирдоб бўладиган жойига сузиб боргандан кейин Этилхон сув подшосини чақира бошлабди. Этилхон уч марта чақирибди. Ниҳоят учинчи марта чақирганда дарё чайқалиб ҳамма ёққа тўлқинлар лорсиллаб кетибди, бўрон туриб момақалдироқлар гуркирабди, осмонда яшинлар чақнабди. Этилхон қимматли нарсалар солинган сандиқчани қўлига олиб сувга энгашибди ва сув подшосини яқинроққа чақирибди. Шу вақт ҳалиги минг балиқчи тўрларини сувга солиб Этилхоннинг атрофидан қайиқлар билан ўраб келаверибди.

Момақалдироқ жуда даҳшатли гуркираб осмон ерга узилиб тушай деганда, улуғ вазир Этилхоннинг орқасидан пичоқ билан уриб сувга итариб юборибди. Буни эшкакчилар кўриб қолибди, улар вазирни ўртага олиб қўлларидаги кураклари билан роса дўппослашибди-да, дарёга итқитиб юборишибди.

Шу вақт ҳар тарафдан балиқчилар етиб келиб икковини ҳам тутиб олишибди. Этилхон тирик ҳамда ҳеч бир ери зарарланмаган эди, чунки у шундай бир хиёнат бўлиб қолармикин деб эҳтиёт қилиб чопонининг ичидан пўлат совут кийиб олган экан. Улуғ вазир эса ўлиб қолибди, ҳалиги дўппослашда унинг суяклари кул-кул бўлиб синиб кетган экан. Унинг чўнтагидан, қўйни-қўнжларидан келинга — сув парисига аталган тортиқлар,

қимматли нарсалар чиқибди. Балиқчилар сувдан сандиқни олиб чиқиб кўришса, сандиқни вазир оддий тошлар билан тўлдириб қўйган экан...

Этилхон қайиққа тушиб олгандан кейин наъра тортиб балиқчиларга буюрибди:

«Тўрларингизни чуқурроққа солинглар! Менга сув подшосини тутиб беринглар!»

Шундан кейин балиқчилар катта бир наҳангни — оқ туя балиғини тутиб олишибди. Наҳанг жуда қариб қолгани учун бошида ғурра пайдо бўлиб қолган экан, ўша ғурра бошга кийган тожга ўхшаб турар экан, узун мурти ва соқолм оппоқ экан. Наҳанг тўрдан қутулиш учун жон талашиб типирчилабди ва янги тўқилган мустаҳкам тўрнинг баъзи жойларини йиртиб ҳам юборибди.

— Жа, жа!— дейишди қулоқ солиб ўтирганлар.

Шунда Этилхон:

— Сув подшосининг ўзи мана шу бўлса керак? Ундай бўлса менга қайнота бўладиган сув подшосини қозонда пишириб шўрвасини ичишим уят бўлар!— дебди-да, балиқчиларга қараб:— «Наҳангни бўшатиб юборинглар! Ажали етгунча сувда ўз майли билан юраверсин!» деб қичқирибди.

Шундан кейин балиқчилар туя балиқни қўйиб юборибди, балиқ сувга шўнғиб, ғойиб бўлибди бироқ у шунча ғазабланибдики, бўронни тағин қўзғатиб, дарёни тўлқинлатиб юборибди. Тоғдек-тоғдек тўлқинлар дарёнинг бетини қоплаб, қирғоқлардан тошиб чиқибди, қайиқларни, одамларни ҳўкиз, от-арава — хуллас нима бўлса шуни оқизиб дарёга ғарқ қилибди. Момақалди роқ тўхтамай гуркираб, ёмғир ҳам гўёки ер юзидаги ҳамма жониворни оқизиб кетаётгандек қўйиб ёғаверибди, бунинг ҳаммаси сув подшосининг илтимоси билан ёмғир тангрисининг Уроқхондан ўч олиши экан. Уроқ тоғнинг устидаги саройга бир неча яшин келиб тушиб, сарой таг-туғи билан куйиб, кул бўлиб қолибди. Дарёнинг суви қирғоғидан тошиб чиқиб, катта тўлқинлар саройнинг ўрнида қолган кули билан кўмирларигача дарёга оқизиб кетибди. Шундан кейингина бўрон босилиб, ҳаво очилибди.

Уроқхон қўрққанидан бир қояга айланиб қолибди. У шу ердан туриб кўзлари хонасидан чиққудай бўлиб Уроқ подшолигининг ҳалок бўлганига қараб турибди.

Бўрон Этилхоннинг қайиғни қирғоқдан узоққа олиб кетиб қари бир қайиннинг тепасига чиқариб қўйибди. Шундай қилиб, Этилхон билан унинг содиқ дўстлари омон-эсон қутулишибди. Бўрон босилгандан кейин ёш хон ҳалок бўлган отасининг ва элу юртининг хотирасига тантанали катта таъзия маросими ўтказибди. Ҳар бир аскар бир телпак тупроқ олиб келиб Уроқ тоғининг тепасига чиқиб, Уроқхоннинг тошга айланиб кетган жасадининг устидан сепибди. Шундай қилиб, Уроқ тоғида баланд мазор пайдо бўлган, шу мазорнинг устида ҳар йили сув ва ёмғир тангриларига назир-ниёз қилиниб, бундан кейин Уроқ ўлкасида яшайдиган аҳолига ғазаб қилмасликни ёлвориб сўраш одат бўлиб қолган...

Кекса жодугар Қозуқ жим бўлди. Ҳамма ҳам сукутда, фақат кекса чўпчакчининг қимирлатиши билан қуритилган бақаларнинг шилдираб турганигина эшитиларди.

Ниҳоят Ботухон сўради:

— Хўш, шундан кейин ёш Этилхон нима бўлди? У янги шаҳар қурдимиз? Еки бошқа мамлакатларни олишга кетдимиз?

— У янги шаҳарни «ҳали улгурамыз, туратурсин!» деб қурмабди. Этилхон катта қўшин йиғиб ғарб тарафдаги халқларга қарши отланиб, сафарга чиқибди. Қўшиннинг кетидан ҳўкизу туя қўшилган араваларда хотин-халаж, бола-чақа, қари-қартаг одамлар юрибди. Аскарлар ўн йиллик йўлга кетиб қолибди. Этилхон йўлда учраган халқлар билан уруша-уруша тўқсон тўққиз подшоликни ўзига қаратиб олибди-ю, лекин шунча баҳодирлиги билан жуда ачинарли бир ўлим билан ҳалок бўлибди. Унинг уч юз хотини бор экан, шундай бўлса ҳам, энг кейин мутиғ бўлган подшонинг қизини олмоқчи бўлибди. Тўй-томоша ўтгандан кейин янги олган ёш хотин кечаси ғафлат уйқусида Этилхонни — қаҳрамонлар қаҳрамони, баҳодирлар баҳодири бўлган Этилхонни сўйиб қўйибди... Аскарлар ўша замоннинг одати бўйича хоннинг жасадини Дунай дарёсининг бўйида куйдириб, кулини ўзлари билан бирга табаррук қилиб олиб юрмоқчи бўлишибди. Шу кун тунда, ойдинда, Дунай дарёсидан бир қиз — сув париси чиқиб Этилхоннинг жасадини сақлаб турган аскарларга:

«Мен сув подшосининг қизиман. Бир вақтда менинг қаллиғим—Этилхон менга уйланмоқчи бўлган эди. Унинг жасадини гавҳар тобутга солиб дарёнинг тубига туширинглар. Уни менинг ўзим сақлайман ва ўртоқларим — сув парилари билан бирга унга қўшиқ айтиб бериб юраман...» дебди.

Аскарлар ҳам унга кўниб, шундай қилибдилар. Этилхоннинг жасади солинган гавҳар тобут Дунай дарёсининг тубига туширилибди. Гавҳар тобут сувга тушгандан кейин сув подшосининг қизи сувдан яна бир марта чиқибди-да, жуда қаттиқ йиғлаб, ўксиб-ўксиб дарёнинг тубига тушиб, ғойиб бўлибди, иккинчи қайта кўринмабди.

— Шунча узоқ ғарб заминига кўчиб кетган Хун-ну халқининг оқибати нима бўлган экан? Қайтиб келишибдими?

— Этилхондан айрилиб қолган халқ майда қабила-ларга бўлиниб кетибди, ҳар қайсиси ўз олдига бошка халқлар билан урушибди, борган сари сийраклаша-сийраклаша ахийри қуриб кетибди. Ҳозир, энди қаҳрамон Этилхон ва унинг тошга айланиб қолган отаси Ўроқхондан улар ҳақида эл оғзида айтилиб юрган эртақ ва достонларгина қолган.

Ботухон хитой хотин И-Ла-Хэга суяниб хаёл суриб ўтирган Юлдузга бурилиб:

— Жажжи хотин! Бу эртақ сенга маъқул бўлдимиди?— деб сўради.

— Йўқ, хоқоним! Бу жуда ҳам серғусса эртақ экан. Бундан кўра яхшироқ бир эртақ бор, унинг бошини биз яхши биламиз. Бу эртақда биз Этилхон подшодан кўра юраклироқ, ундан кўра қудратлироқ баҳодирни кўрамиз. Бу сиз, буюк Ботухон! Сиз чарақлаган юлдуздек мўғулларнинг ғолибият йўлини порлатиб ёритасиз!

Ботухон завқланиб, муштини сонига уриб қўйди:

— Тўғри айтасан! Шундай қиламан, мен! Абадий кўк тангрисининг номи билан онт ичаман! Бутун жаҳонни бўйсундираман! Мўғулларнинг шонли номини бутун жаҳонга ёяман!

Атрофда ўтирган ҳамма хонлар бирдан унинг сўзларини хушлаб қувватлашди:

— Сиздан ўтар киши йўқ! Сиз ҳаммадан ортиқсиз! Сиз мўғулнинг кўнгли — дилсиз!

Ботухон эшик олдида тик турган Арапшога қараб, бармоғи билан кўрсатиб, кекса жодугарни олиб чиқиб кетишни ишорат қилди. Бовурчининг кўзини учратди-да, ўнг қошини учириб таомни тортаверишга им қоқди.

У Ч И Н Ч И Қ И С М

**Мўғуллар
рус юршига
босиб келмоқда**

Уша фалокат олдидан, дарёнинг нари ёғида,
Неча минг йил яшаган қалин ўрмон ёнганди.
Қарағайлар, қайинлар, қора қалин ўрмонлар.
Кун юзин тўсди тутун, куйиб бари кул бўлди.
Ёниб кетди барчаси—дала, тошлар, сувлар ҳам,
Алангадан, тутундан қушлар учолмай қолди...
Хабарлар ҳам даҳшатли, урушларнинг хабари
Кўз очиб юмилгунча элга тарқалиб кетди.

(Ив. Рукавишников {«Ярило»})

БИРИНЧИ БОБ

Ўрмонликлар бошлиғи

Кўп замонлардан бери одам қўли тегмаган қалин Рязань ўрмонларининг ичкарасидаги хилват бир кўлнинг ёқасида Дикорос (одамови)¹ лақабли одамларга

¹ XIII асрда русларда христиан динига мувофиқ қўйилган отлардан ташқари махсус лақаблар, яъни одатда қадимги славянча отлари ҳам (масалан Булатко, Гневаш, Шолох, Прокуда, Шестак ва ҳоказо) бўлар эди; кейинроқ бу исмларнинг иккови ҳам ҳужжатларга ёзиладиган бўлди. Шу қадимги лақаб — исмлардан фамилиялар пайдо бўлди: Севрюков, Ваулин, Прокудин, Звягинцев, Шестаков, Шолохов ва шунга ўхшашлар. Иккинчи исмлар лақабларгина бўлмай (мажусийлик номларгина бўлмай), бошқа

аралашмай доим тумтайиб юрадиган Совелий Севрюк деган бир киши турар эди. Ўрмоннинг ялангроқ бир жойида бир неча пастак-пастак уйлар ва йўгон хари-лардан қурилган кичкина бир бутхона бор эди. Ҳамма ёқда жангалдек бўлиб маймунжон, малина ва қорағат буталари ўсиб ётарди. Мана шу яланглик ҳамда ҳалиги бир неча уйчалардан иборат қишлоқча ҳам Перунов Бор (Тангри ўрмони)¹ деб аталарди.

Кексаларнинг айтишича, илгари бу ерларда жоду-гарлар яшар ва ёғоч бутларга чўқинишар экан. Шундай бутлардан биттаси қарағай ўрмонининг ичида малина тупларининг орасида ерга ботиб, баъзи жойлари чириб ётарди.

Ҳамма ёқда тагига тортиб кетадиган ботқоқликлар ва тубсиз кўлмак сувлар бўлиб, буларнинг орасидаги билинар-билинемас сўқмоқлардан ёлғиз қуёнларгина чопишиб юрарди. Алданиб кириб қолган эҳтиётсиз кўп овчиларни бу ботқоқликлар ютиб юборган эди.

Қишлоқчада Дикоросдан бошқа яна бир неча ўрмон-ликлар — деҳқонлар турар эди. Дикороснинг ўнг тара-фидаги қўшнининг оти Ваула эди. Унинг асл юрти мордва бўлиб, яхшироқ кун кўриш учун ўз юртидан шу ерга қочиб келган эди.

Ваула бўйи пастроқ, соч-соқоли қора ва юзи чўтир бўлиб, хотини ҳам ўзига ўхшаш бўйи пастроқ, юзи чўтир эди. Эр-хотин мордвача сўзлашар, шунинг учун қўшни руслар бу деҳқонга «Ваула» (шип-шип) деб лақаб қўйишган эди. Буларнинг уйи тўла бола — уларнинг ҳам-маси ҳам кичкина, шўх, кўзлари сичқоннинг кўзидай қоп-қора болалар эди.

Дикороснинг иккинчи қўшниси Рязандан кўчиб келган баланд бўйли, ориқ, қотма Звяга деган киши эди. У ёғоч-дан солинган, томига чим ётқизиб устидан қайин тахта қопланган кичкина бир уйда турарди; уйнинг ичи кенг-гина бўлса ҳам, кўп жойни хом ёштдан солинган печка эгаллаб турарди. Бунинг ҳам болалари кўп, ҳаммаси-нинг ҳам сочлари оқ-сарик бўлиб, афти-башаралари

христиан номлари ҳам бўлаверди. У вақтдаги одамлар сихрлаш, кўз тегиш, қарғиш тегиш каби гапларга ишонарди. Шунинг учун бутхонада қўйилган номни яшириб, кўз тегмасин деб, иккин-чи исми ишлатишар эди.

¹ П е р у н — славянларнинг момақалди роқ ва яшин тангриси. (Тарж.)

доим қоп-қора куяга буланиб юрарди, чунки печканинг мўркони бўлмаганидан тутуни уйга биқсир ва эшикнинг тепасидаги туйнукдан чиқиб кетар эди. Звяганинг хотини ҳам баланд бўйли, ориқ бўлиб, рўзгор ишлари ва ўрмондаги ишлар билан доим банд эди: у ёзда эрига ёрдамлашар, йўғон-йўғон қарағай ва арчаларни кесишар, қишда эса кесилган ёғочларни яқинроқдаги монастырга муз устидан судраб олиб боришда ёрдамлашар эди.

Қишлоқчада Лихарь Кудряш деган яна бир деҳқон бор эди. У бу ердагиларнинг ҳаммасидан кейин, Суздаль князлигининг еридан ўзининг ёшгина хотини билан бирга кўчиб келган эди. Улар бу ерга келгандан кейин эр-хотин ўрмонда йўғон-йўғон қарағайларни кесиб судраб олиб келишди, шу ёғочлардан ўзларига уй, молларига оғилхона солиб олишди. Шу янги уйда унинг хотини бир қиз туғди, отини Вешнянка қўйишди. Кўп ўтмай хотини иситма-безгак бўлиб, узоқ ётмай вафот этди. Кудряш липа ёғочидан мустаҳкам тобут ўйиб, хотинининг жасадини солди-да, бир қайин дарахтнинг тагига кўмди ва чақалоқ қизчаси билан қолди. Кудряш сўйилган бир сигирнинг эмчагини кесиб олиб, ичини қириб тозалади, кейин уни учи тешилган бир шохнинг учига боғлаб эмизги ясади ва қизини шу орқали сигир сути билан боқди. Бола ўзини тутиб олгач, Кудряш кўпинча Рязанга бориб бинокорлик ишларида ишлаб қайтар ёки қипчоқлар кўчиб-қўниб юрадиган Сахро¹га бориб чегара қоровулхонасининг ёнида савдо-сотиқ қилиб келар, баъзан у ўрмонга бориб ҳафталаб қолиб кетар, у ерда тузоқ ва қопқонлар қуриб олмахон, сувсар ва бошқа мўйнали ҳайвонларни овлаб келар эди. Бундай вақтларда Вешнянка қўшниси Дикороснинг уйида ўз уйида юргандек юраверар эди.

Қишлоқчада Савилий Дикоросни катта деб ҳурматлашарди, чунки у мана шу Перунов Борга ҳаммадан олдин кўчиб келган ва ҳар қандай ишда: қўш чиқаришда,

¹ Сахро — Рязань князлигининг жанубидаги кенг даштни шундай деб аташарди, у ерларда қипчоқ хонлари минг-минг қўй ва йилқиларини боқиб юришарди. Рязань чегара қоровулхоналари ва қўрғонларининг атрофида муваққат қишлоқлар қурилар, буларга қипчоқлар келиб, тери, қўй, ҳўкиз, от ва юнларини русларнинг дон, ун, мўйна, ўрмон боли ва шунга ўхшаш нарсаларига алмаштириб кетардилар.

экин экишда ёки қишнинг эрталабки аёзларида қўрқмай музлаб қолган ботқоқликларнинг устидан монастирға қуритилган резавор мевалар, янги балиқлар, тузланган замбуруғлар олиб боришда ҳаммага ўрناق бўларди. Дикорос суяклари йўғон, ғайратли, бақувват киши бўлиб, кимга қараса ҳам манглайига тушиб турган сочларининг тагидан хўмрайиб қарар эди. Дикороснинг отаси ва бобоси шу ердаги қалин ўрмонни ўз қўллари билан кесиб, ўз елкаларида ташиган, минг машаққат билан неча юз йиллик азим туп дарахтларнинг катта тўнкаларини кавлаб, чириб қолганларини куйдириб ер очган эди. Энг олдин бўз ерни ҳайдаб, кул сепиб, дастлаб сули экиб, ундан кейинги йилларда қора буғдой ва зиғир экканлар ҳам ўшалар эди.

Хўжайинлик қиладиган ёт одамларнинг кўзидан узоқроқда ўз олдига эркин меҳнат қилиш учун Дикорос ўрмоннинг янада ичкарироқ жойларига қувона-қувона кетар эди-ю, афсуски, қаёққа борсанг ҳам, монастирнинг узун қора чопонли солиқчиларнинг чангадек қўлларидан ёки князларнинг солиқ йиғадиган очкўз гумашталари — тиунлардан қутула олмасди, улар барибир ҳайдалган ерни искаб топади-да, ҳисоблаб-ҳисоблаб солиқни ошираверади. Шундай вақтларда Дикорос ғазабланади, томоғини қириб, бошидаги ит терисидан тикилган телпагини олиб ерга уради, бошини сўлқитиб, кўнглидаги гапларини тўкиб ташлайди:

— Раҳмингиз келсин, шафқат қилинг, менга бир оз вақт муҳлат беринг! Ҳайвонга ҳам раҳм қилиб эркин қўйиб юборилади-ку. Нега бунчалик тинкамизни қуритаверасизлар, ахир? Тинмай, ёлғиз ўзим ишлайман, ўғлим ҳали ёш, ўсиб менга қарашадиган бўлсин!

Дикорос тинкаси қуриб яна қўшнинг қулоғига ёпишади ёки катта болтасини олиб ўзининг эски ҳунарига киришади: йўғон дарахтларни кесиб қўлатади, ўрмонни очиб йўл солади, ёки белидан ботқоққа ботиб зовур қазиб ерларни қуритади.

Дикороснинг бутун умиди ягона ўғлида эди. Кичик вақтида болани қадимги славян тили билан эркалатиб Глуздер — «Жўжа» деб атарди. Бола бир оз ўсиб дастёр бўлиб қолганда унинг ғайратли, ишга пишиқ, топширилган ишни шошиб-пишиб тез битирадиган бўлганини кўриб қўшнилар унга Торопка — «шошқолоқ» деб лақаб қўйишди. Боланинг черковга олиб бориб чўқинтирганда

кекса поп қўйиб берган, айтишга анчагина қийин Анем-подист деган оти ҳам бор эди. Узун бўйли, сочлари хурпайган, юзлари сепкилли, қўллари қаттиқ Торопка ишлашда отасига ўхшарди: дарахт ҳам кесиб кетаверарди, бўз ерларни ҳам ҳайдайверарди, садоқдан ўқ отиб шохдан шохга сакраб юрган шўх олмахонларни ҳам отиб тушираверарди.

Перунов Бор қишлоқчасида яна бир бева хотин бор эди, уни Ополёниха деб аташарди. Бу ҳам деҳқон эди — ерини ҳам ўзи ҳайдар, ўтинни ҳам ўзи кесиб келар, кўлга тўр солиб ҳар хил балиқларни ҳам тутиб келарди.

Бу хотиннинг тул қолишининг сабаби бундай: илгари бу хотин эри билан Ока дарёсининг қуйи оқимида турар эди. Бир куни Волга дарёсидаги қароқчилар келиб икки боласини — бир ўғил ва бир қизини тортиб олиб кетиб, булғор савдогарларига сотиб юбордилар, ўшанда эри болаларини ажратиб оламан деб қароқчилар билан олишди, қароқчилар уни ёниб турган гулханга ташлаб юборишди, шунда эри ўлиб қолди, шундан бери бу хотинни ҳамма Опалёниха («куйганнинг хотини») деб атайдиган бўлди. Шу воқиядан кейин Опалёниха Перунов Борга кўчиб келди. Шундай қилиб қайғу-ҳасратларини тарқатмоқчи бўлди, бир неча қўй олиб боқди, бошқаларнинг қўйлари қирилиб кетса ҳам унинг қўйлари қўзилаб кўпайди.

Опалёниха қароқчиларнинг қўлида сотилиб кетган болаларини ҳеч бир унутолмади. Шунинг учун у Вешнянкани жонидек яхши кўриб қолди, уни бошқа қўшнилardan кўра кўпроқ шу боқарди. Очарчилик йили¹ черков олдидан икки етим болани олиб келиб ўз болаларидай боқиб, тарбиялаб ўстирди.

И К К И Н Ч И Б О Б

„Қала“дан келганлар

Перунов Борга камдан-кам одам келарди. Чунки у катта йўлдан четда бўлиб, унга одамдан кўра кўпроқ ёввойи ҳайвонлар: баъзан ўзининг модасини ва бузоғи-

¹ Татар босқинчилигидан саккиз йил илгари рус ерларида жуда даҳшатли қурғоқчилик бўлган, экин чиқмай ёмон ют бўлиб, ўлат бошланган, бу аҳвол икки йил давом этган эди.

ни эргаштириб шохлари тарвақайлаган катта лос (булон), баъзан беўхшов айиқ, баъзан силовсиндан қочиб дик-дик сакраб чопадиган чиройли олачипор кийик келиб ўтар, қиш кунлари бўлса кечаси бўри тўдалари уйларни оралаб юрарди, атрофдаги анғизларни қуёнлар титкилаб, қолган ўтларни кемиришарди.

Қишда, ботқоқликларнинг юзи қалин бўлиб, музлаган вақтда «қала»дан¹ аллақандай иккита суворий ўз хизматкорларини эргаштириб, мана шу хилват кўлга келиб-кетиб юрарди. Улар яхши отларга миниб, ғилофига кумуш қопланган қурол-яроқ тақиб юрарди. Буларнинг бири важоҳатидан бақувват экани кўриниб турган ёш йигит бўлиб, ҳамма билан ҳазиллашар ва Перунов Бор аҳли билан дарров иноқ бўлиб кетар эди. Иккинчиси ярим-ёрти оқарган узун сочли, калта пўстинининг ичидан руҳонийлар киядиган тор енгли узун қора ридо, бошига учи ингичка кулоҳ кийган, тумтайган, кекса бир монах эди.

Улар Кудряш билан Дикоросга учрашиб ёввойи ҳайвонлар ҳақида суриштирар, айиқ уясини қаерда кўрганларини, булонларнинг қаердан ўтганини сўрар ва шундан кейин ов кийимларини кийишарди. Монах кенг этакли узун чопонини ечиб қўйиб, калта пўстинини кияр, бошига қуён терисидан тикилган кулоқчинини кийиб олиб, қўлига сопи узун айри найза ушлар эди. Икковлари ҳам оёқларига чанғи кийиб Дикорос, Кудряш ва Торопкалар билан бирга булон овлашга ёки айиқ уясини топишга кетишар, бирор овни топиб тутмагунча кунни бўйи ўрмонда тентираб юришар эди.

Кечаси қайтиб келгандан кейин овчилар Дикороснинг уйида булон гўшtidан қилинган шўрвани ичиб, ов хотираларидан ҳангамалашиб ўтиришарди. Бир кунни Дикорос кекса монахдан сўраб қолди:

— Эпимах, ҳазрат, сиз нега шу қора ридони кийиб олгансиз-а? Бундан кўра қилич ёки найза тутиб юрсангиз сизга жуда ҳам ярашарди-да! Айиқ овига жуда ҳам эпчил экансиз. Бошингизни саждага қўйиб ибодат қилгандан кўра жанг майдонида жавлон урсангиз яхшироқ бўларди.

¹ Ўрмон ораларидаги қишлоқчаларда «Қала» деб одатда аҳоли зичроқ жойларни айтишар эди. Ўрмондан каттароқ қишлоқ ёки шаҳарга бораётган киши: «Қалага борди» дейиларди, «Қаладан келди», «Қалада нима гаплар бор?» деган таъбирлар бор эди.

Шунда монах бундай жавоб берди:

— Мен Дашти қипчоқда жанг қилишга ўрганиб қолган Ратибор пахлавонман, сиз мени жанговар совутларини ташлаганига хурсанддир, деб ўйлайсизми? Мен ўз ихтиёрим билан монастирда қамалиб ётибманми? Мен баъзи бировларнинг йўлига кўндаланг тушиб қолдим. Мана энди тақдирга тан бериб, хилватхонада ётишга тўғри келди... ҳозирги вақтда катта-кичик князлар кўпайиб кетди, шуларнинг ҳаммаси ҳам бир-бирини икки ямлаб бир ютсам дейди ва қайси бирини олсам фойдалироқ бўлар экан, деб атрофга кўз тикади. Майли, князлар ўзаро ғажигаварсинлар! Мен ўз ҳужрамга кириб олиб, эшитганларимни ҳамда ўзимнинг узоқ ва жанговар ҳаётимдаги кўрганларимдан эсимда қолганларини тўплаб тарих ёзаман... Ёш пахлавон Евпатий мени чақириб келганда, пат қаламни ташлайману, айиққа санчадиган айри найзани қўлга оламан... елкамни айиққа уқалатиб, у билан яккама-якка куч синашишни яхши кўраман...

— Агар юртимизга ёв бостириб келса-чи?— деб сўради Дикорос,— нима, ўшанда ҳам ҳужрангизда ётаверасизми?

— Унда мени монастирнинг тош деворлари ҳам, монастир бошлиғининг манъ этиши ҳам тўсолмайди. Ботир пахлавон Евпатий тўдасига оддий жангчи қаторида бўлса ҳам кириб кетаман ва ўз юртимиз — муқаддас рус тупроғини қўриқлашга жонимни фидо қиламан.

Қиш кунларидан бирида Перунов Борга толдан четан қилиб тўқилган чанага сержун от қўшган чорбозорчи савдогар келди. Савдогарнинг чанасида кишининг ҳавасини келтирадиган турли-туман моллар: игналар, ранг-баранг ленталар, иплар, кашта тиккан рўмоллар, шиша мунчоқлар, бол прянниклар қалашиб ётар эди. Савдогар молини пулга сотмас, фақат ҳар хил мўйналар: сувсар, тулки, қундуз ва бошқа шундай териларга айирбош қилар эди. Торопка унга бир боғлом олмахон терисини олиб келиб, яшил шиша мунчоқлар олди-да, уни Вешнянкага тортиқ қилди.

Савдогар рус эмас эди. Унинг бошидаги қалпоғи ҳам бошқача — думалоқ бўркининг устига оппоқ рўмолни айлантириб-айлантириб ўраб олган, этигининг қўнжи ранг-баранг сахтиёндан панжара гулчин қилиб тикилган, устидаги чопони ҳам ўзгача. Хотинлар унинг

чопони ҳамма диндош христианларникига ўхшаб ўнг томонга қадалмай, ғайридин ёки девларникига ўхшаб чап тарафига қадалганини бир қарашдаёқ билиб олишди.

Перунов Бор аҳли кун чиқиш тарафдан, дашт саҳролардан даҳшатли бир халқ келаётганини, уларнинг ёшқари демай ҳаммани қириб ташлаши, қишлоқ ва шаҳарларга ўт қўйиб, ҳечкимни ва ҳеч нарсани аямаслигини биринчи марта мана шу савдогардан эшитди.

— Қани, ўша золимлар тўғрисида бизга сўзлаб берчи!

— Улар бизнинг булғор еримизга келиб, Кама дарёси буйидаги Биляр деган шаҳримизни босди,— деб гап бошлади савдогар.— Улар бошимизга, худди кундуз кунни ёққан дўлдек ёпирилди, булар Чагонизнинг¹ набираси Шайбонийхоннинг илғор қўшинлари экан, улар татар ва мунгал деб аталар экан. Улар шаҳарни талади, одамларни ҳайдаб келиб, ичидан ҳунармандларни ажратиб олди. Уларни боғлаб, номаълум бир юртга ҳайдаб кетди. Булардан ўрмонга бекинганларгина омон қолди... Татарлар булғорларни босиб туриш учун бешта шаҳарда аскар қолдирди, уларнинг асосий қўшинлари Дашти қипчоққа кетди... Яқинда уларни сизлар ҳам кўриб қоларсизлар. Уларга қарши туришга ҳеч кимнинг кучи етмайди. Улар ботқоқликда ғувиллашган чивинлардан ҳам кўп... Улар тўп-тўп бўлиб ваҳшиёна ҳайқариқ билан минг-минглаб ҳужум қилади, қўй тери пўстинларини тескари кийиб чопганда жуда ҳам даҳшатли бўлиб кетади... Шунда ҳеч ким улардан омон қолмайди!

— Сиз булғорлар учун татарлар шундай даҳшатли душмандир,— деди Дикорос.— Сиз булғорлар савдо қилишга-ю, этик тикишга устасиз, булғордан ҳеч қачон яхши жангчи чиққан эмас.

— Кўрармиз!— деди савдогар.— Устингизга татарлар ёпирилса, сиздан не қолар?

— Тилинг кесилсин, илойим!— деб қичқирди Опалёниха.— Ўша босқинчи ғайри динлар тумшугини суқиб кўрсин-чи, биз уларнинг Чагонизини болта тагига олармиз!.. Эркаклар қатори хотинлар ҳам урушга чиқар.

— Татарлар сурон солиб устимизга ёпирила қол-

¹ Чингизхонни руслар шундай деб аташарди.

син,— деди Дикорос.— Айиқ ҳам найза санчилганда бақриб дунёни бошига кўтаради. Қипчоқлар ҳам урушга кирганда ваҳшиёна бақриб, қўрқитмоқчи бўлади... Бизнинг Рязань сарбозлари бунга ўрганиб қолган ва уларни келган саҳросига ҳайдаб юборишни ҳам билади. Татарлардан улар даҳшатлироқ эканми?

У Ч И Н Ч И Б О В

Дастлабки ташвиш

Савдогар кетди, татарлар ва Чагонизнинг мунгаллари тўғрисида деҳқонлар анчагача ўзаро гаплашиб: «Улар жуда узоқда! Улар бу ерга келолмайди!» дейишиб юришди, кейин буни унутишди ҳам. Лекин шундан ярим йилча ўтгач кеч кузда энг яқин йигирма чақирим наридаги ўрмон ёқасидаги Ярустово қишлоғидан ҳарсиллаб-гурсиллаб бир чопар келди. У муз устидан тушган сўқмоқдан ботқоқликни кесиб ўтиб тўғри йўл билан келди. Чопар ҳар бир уйнинг деразасига бориб ўзининг Рязань князидан буйруқ олиб келганини, шунинг учун ҳамма йиғилиб князнинг амрини эшитиши кераклигини айтиб юрди.

Чопар тахлаб қўйилган ходаларнинг устида ўтириб деҳқонларнинг йиғилишини кутиб турди. Йиғилишга хотинлар ҳам болаларини етаклаб келишди. Чопар сўз бошлади:

— Рязань князи Юрий Ингваревич ҳаммамизнинг отамиз...

— Қанақа ота у!— деб унинг сўзини бўлди Кудряш.— У отангни биз ҳалигача ҳеч бир кўрган эмасмиз!..

Чопар бурнини енгининг учига бир артиб олди-да, гапини бепарво давом этдирди:

— Князь жаноблари халқни юришга тайёрланишга чақиради. Рязань ерига жуда кўп душман қўшин тортиб келаётган эмиш. Файридинлар саҳродан ўтиб, бизнинг чегараларимизга келгунча уларнинг олдини тўсиб, далаларимизга утказмаслигимиз керак...

— Қаёқдан эшитдинг буни сен?— деб сўради Звяга,

чопарнинг сўзини бўлиб.— Сени бизга ким юборди ўзи: бўлисми, попми ё бошқа бировми? Нега бунча ваҳима қиласан бизга?

— Бизнинг Ярустовога князнинг саркори йигирма нафар қўриқчи йигитлари билан келди, ҳаммаси ҳам яхши кийинган ва яхши от минган. Оқсоқол уларни ҳамма хонадонга тақсимлади, уларни биз икки кундан бери боқаётирмиз. Еганда ҳам чўчқадек овқат ер экан, гўё Рязанда овқат кўрмагандек! Саркор халқни йиғиб, устимизга татар деб аталадиган нотаниш халқ бостириб келаётир дейди. Саркор яна, ҳамма деҳқонлар, ўн олти ёшдан тортиб йигитлар, болта, найза, ҳар ким бор қуролини олиб Рязанга борсин деб амр қилди. Князь у ерда катта қўшин тўплаб, ҳаммага қилич, найза ва ойболта берар экан. Саркорлар ва князь йигитлари ҳамма ёққа: Заргайска ҳам, Муромга ҳам, Владимирдаги буюк Суздал князига ҳам — ҳамма ёқда халқни даъват қилишга от чоптириб кетишди...

Дикорос чопарнинг сўзини хафа бўлиб тинглаб турди-да, бир уҳ тортиб, сўради:

— Отинг нима ўзингнинг?

— Яшка Брех!

— Кимнинг боласисан? Балиқчи, Пахомнингми?

— Худди ўшанинг. Пахом Терентьевич менинг отам бўлади.

— У менинг оғайним-ку. Яхши хабар олиб келмабсан! Князга нима бўлди, бу ишга шунча кеч киришибди? Татарлар Рязань далаларига кириб келяпти-ку, сизлар халқни энди қўзғатишга бошляяпсизлар. Шунча вақтдан бери нима қилиб юргандинглар? Сахро чегарасида турган соқчиларимизга Суздал қўшинлари нега ёрдамга келмади? Ахир, Суздал қўшинлари бизнинг — Рязань қўшинларидан анча кучли эди-ку. Энди татарлар рязанликларни сиқиб келганда, суздалликлар қўрғон устидан туриб: «Оч биқинига тушир уларни!» деб томоша қилади ва бошларини қашиб, мийиқ остидан кулиб тураверади. Нима учун ҳаммамиз бир саф бўлиб қарши чиқмаймиз?— деди Дикорос.

— Орзусини қара-я!— деди Звяга.— Князлар бир-бирининг кекирдагини ғажигашга тайёр турибди-ку, бири-бирига кўмаклашармиш-а!

Дикорос Ярустоводан келган чопарга қараб:

— Бўлис билан саркорга бориб айт, бизнинг қиш-

лоқчамиздаги эркакларнинг хаммаси эртага Рязанга етиб боради. Ярустовода мен отангга учрашаман, отанг билан баъзи гапларни кенгашиб оламиз.

Чопар шу ондёқ қайтиб кетди, у пушталар, қорга кўмилиб ётган шох-шаббалардан сакраб ўтар, шунда чипта кавуши кўзга чалиниб қоларди, ниҳоят, қор босган қарағайлар орасидаги сўқмоққа кириб кўздан ғойиб бўлди.

Т У Р Т И Н Ч И Б О Б

Сахрога отланиш

Савелей Дикрос сафарга тайёрланди. У кейинги кунларда овлаган олмахонларнинг терисини шилиб, мўйнасини ичига қилиб ағдарди-да, қазноққа олиб кириб, шипга осиб қўйди.

— Бир гап бўлиб, озиқ-овқатинг тугаб қолса,— деди хотинига,— бу териларни буғдойга айирбошларсан.

Дикрос айиқ овига олиб борадиган айри найзасининг учидаги темир пичоғини қайраб, қайтадан пай билан яхшилаб боғлади. Оғир болтасига узунроқ даста солди. Ўтин ёриб, печь ёқишда хотини қийналмасин деб у ўрмонга борди-да, қуриган шох-бутоқ ва қуриган дарахтлардан ўтин кесиб келди. Чолғининг синиғидан Торопка учун яна битта айри найза ясади. Енгил дурадгорлик болтасини рўзгор учун хотинига қолдирди.

Хотини Марьца билан Вешнянка бирга ачитқи солиб жовдар унидан хамир қилди, учта юмалоқ булка ва бир неча тўқоч пиширишди. Булкани юпқа-юпқа қилиб кесишди ва печкага тиқиб қоқлашди. Орқаларига бойлаб юрадиган халталарини қоқ нонга тўлдиришди, пиёз, димлама шолғом ва латтадаги бир қисим тузни ҳам халтага солишди.

— Тузимиз тугаб қолибди,— деди Марьца.— Қалада туз кўп-ку, топиб оларсизлар.

Эргалаб сокин қарағай ўрмонларининг орасини жигар ранг шафақ шуълалари ёрита бошлагандаёқ деҳқонлар Дикроснинг уйи олдига тўпланишди. Ҳар бир деҳқон елкасига озиқ солган қопини танғиб, белларига болта ва бир жуфт янги чипта кавуш қистириб олган эди.

Чопонларини елкаларига ёпиниб олган хотинлар аскарларни қишда ҳам музламайдиган, устида учта холадан ясалган кўприкчаси бор анҳоргача кузатиб боришди. Шу ерга келганда улар кетаётганларнинг бўйинларига осилиб фарёд кўтариб йиғлашди.

— Шўрлик бошимиз! Бизларни кимга ташлаб кетасизлар! Бизларни кимнинг паноҳига қўйиб кетасизлар?!

Дикорос Марьцани ердан турғизиб унга тасалли берди:

— Нега бунчалик қайғурасан? Айиқ овига бориш осонмиди дейсан? Иккови ҳам бир гўр! Жийронни эҳтиёт қилинглар... уни айиқ-қашқирдан, учар одамлардан яхши сақланглар, балки яхши бир татар отига миниб қайтарман, сенга янги бахмал камзул, ҳамма ёғига жияк тутган иссиқ сирма ва янги этик...

— Менга ҳеч нарса керак эмас, жонгинам Савушка, уйимизга ўзинг омон-эсон қайтиб келсанг, бас! Худо кўрсатмасин, ғайри динлар чошиб ташласа, азиз бошинг қайларда қолади, қабринг устида ким йиғлайди! Шўрлик бошимни қайга ураман! Ўғлингни эҳтиёт қил! Нега туғдим, нега боқиб ўстирдим уни? Ўғлимни нега олиб кетяпсан? Биз уни ўрмоннинг чакалакзорларига бекитиб қўярдик! Тагин кўрармиканман сени, нури-дийдам!— деб Торопкани бағрига босди йиғидан энтиккан Марьца.

Дикорос Марьцанинг елкасига қўлини қўйиб ўзига ёт бир назокат билан секин сўзлай бошлади:

— Тура тур-чи, оппоғим! Қулоқ сол! Сенга бир нарса айтиб қўяй.

Марьца йиғидан тўхтади.

— Мабодо бу ерда, кўлда туриш қийин бўлиб қолса, ёки айиқ, қашқир нотинч қилса, сен эшикларни михлаб Ярустово қишлоғига, балиқчи Пахом Терентьевичнинг ёнига бўлса ҳам кўчиб боргин. Мен у ерга келиб, сени кўриб тураман...

Эркаклар ўзларига ёпишиб турган хотинлардан ажралиб, кўприкчадан бирин-кетин ўтишди. Кейин орқаларига қарамай қалин ўрмоннинг йўғон дарахтлари орасига кириб, эрталабки туманда кўринмай кетишди, сойнинг нарёғида қолган хотинларнинг дод-фарёди уларнинг қулоғига анчагача чалиниб турди.

Вешнянка ҳам хотинлар билан бирга эди. у йиғла-

мади-ю, бироқ кўзларини катта очиб узоққа қараб тура-верди. Хотинлар хўрсина-хўрсина судралиб қайтиб кетишди. Қайтиб келгандан кейин Вешнянка Дикороснинг қари жийрон оти турган оғилхонага кирди. У отнинг бўйнини қучоқлаб, унинг сержун қулоғига шивирлади:

— Ҳа, жонивор, энди иккимиз ҳам етимдай бўлиб қолдик. Эгаларимизни тагин кўрармикинмиз? Еки ўриб ташланган хас-хашакдек жасадлари кенг саҳрода қолиб кетармикин ва учиб ўтган қарғалар ҳам улардан хабар келтирмасмикин?!

Жийрон бошини чайқаб, майин лаблари билан Вешнянканинг елкасини пайпаслади.

Б Е Ш И Н Ч И Б О Б

Халқ ташвиши

Перунов Бордан чиққан аскарлар Муромдан Рязанга борадиган катта йўл устидаги Ярустово қишлоғига тушдан бурун етиб келишди. Бир вақтлар бутун қала аҳолиси бир кунда солган, ҳозир анча қорайиб қолган «Бир кунлик» ёғоч черков атрофида зич ўрнашган қабирларнинг устига санчилган крестлар қалашиб ётар эди. Крестлар орасида айри, найза ва ойболта кўтарган деҳқонлар уймалашиб юрарди. Халқнинг шов-шуви узоқдан эшитилар эди. Мис қўнғироқнинг даранглаши неча минг оломоннинг олағовуридан ошиб ҳамма ёқни ҳаяжонга соларди.

Черков жойлашган тепалик атрофида қор босган қирғоқлар орасида буралиб-буралиб оқаётган булоқ сувлари қорайиб кўринарди. Мана шу сувларнинг бўйида ранг-баранг чайла жойлашган. Одатдагидан бошқачароқ кийинган юзтача одам: қизил лентадан мағиз, жияк қўйиб тикилган кигиз қалпоқ кийган эркаклар, ранг-баранг гулли эн чопон кийиб, бошларига сариқ ва яшил рўмол ўраган хотинлар, жулдир-жулдир кийинган ярим яланғоч болалар — гулхан атрофида уймалашиб, чувиллашиб юрарди.

Ўткинчилар чайлаларнинг яқинига келиб тўхтаб қа-

рашарди; ҳалиги болалар кулга беланган қилтириқ қўлларини чўзиб, буларнинг олдига қараб югуришар, очликдан ожизлашган хотинлар эмаклаб келар эди. Ҳаммаси садақа тилар:

— Нон!.. Овқат бер!.. Бизники булғор... Татар босган...

Ўткинчилар гадоёларга бир-икки бурда нон бериб, жадал юриб ўтиб кетишарди.

— Ана, яна булғорлар-а! Шунча одам қочиб келса-я. Қандай фалокатга йўлиққан булар-а?

Черков олдидаги зинапояда кекса поп кўринди, у устига дағал канопдан тўқилиб бўялган, ҳар ерига сариқ латтадан крест ёпиштирилган қизил рўдапо чопон кийган. У кичикроқ мис крестни икки қўли билан баланд кўтариб тўпланган халқни дуо қилар ва титроқ овоз билан дейди:

— Дини ҳақ христианлар, тайёрланинглар! Рус юртига Ботига деган хоннинг қўл остида подачи мўғуллар қўшин тортиб келаётир! Евнинг қўшини Саҳродан чиқиб келаётир, уларнинг олдинги қисми Воронеж дарёси бўйига келиб тушибди...

Деҳқонлар диққат билан қулоқ солиб турар, руҳоний ота қичқириб сўзида давом этарди:

— Отамиз князь Юрий Ингваревич подачиларнинг маккор ва ғаддор хони Ботиганинг Рязань ерининг чегарасига келиб қолганини эшитибдилар. Князь ҳазратлари оға-иниларига Муромга ҳам, Коломнага ҳам, Краснийга ҳам, яна Зарайскдаги ўғиллари Феодор Юрьевичга ва Пронскдаги иккинчи ўғиллари Всеволод Юрьевичга ҳам чопар юборибдилар. Князларнинг ҳаммаси ҳам лашкар тортиб ёрдам бергани борамиз, еримизни ёвга бермаймиз, рязанликлар билан бир сафда урушамиз деб жавоб беришибди.

Поп сўздан тўхтаб, дамини ростлади, шу вақт булғор чайлалари турган тарафдан:

— Нон, нон! Нон бер!— деб ёлворган овозлар эшитилди.

Дикорос тўданинг орасида айри найзасига суялиб турарди. Унинг ёнида турган Торопка отасининг юзига кўз қирини ташлаб қараб қўярди. Отасининг хўмрайиб турган кўзларидан оғир бир ўй ўйлаб турганга ўшарди.

Торопка дадасининг енгидан секин тортиб:

— Ота, ростдан ҳам шу устимизга ёпирилиб келатганлар подачими ёки чол довдираяптими?— деб сўради.

— Қани қулоқ осиб боқайлик-чи,— деди Дикорос.— Кудряш, сен бунга нима дейсан?

Кудряш ғамгин ҳолда бош чайқаб жавоб берди:

— Сойнинг этагида тентираб юрган анови булғорларни бориб кўрдим. Илгари булғорларнинг ҳаммаси ҳам яхши этик кияр, қайиқларга тушиб, ясаниб биз тарафларга меҳмон бўлиб келишарди. Далаларимиздан қочиб биз ҳам шулардек яланг оёқ тентираб юрамизми? Қаёққа ҳам қочардик?

— Дини ҳақ христианлар, тайёрланинглари! Баттол подшо Ботигани рус юртида ҳукмронлик қилишига йўл қўйманлар!— деб бўғилиб сўзида давом этди поп.— Ҳаммангиз князь Юрий Ингваревичнинг қўшинига киришарлар!

— Қаёққа борайлик? Қаерда йиғиламиз?— деб бақирди Дикорос.

Бунга қўшилиб оломон орасидан ҳам:

— Қаерда тўпланамиз? Ким бошлаб боради?— деган овозлар эшитилди.

— Ҳозир сизларга Рязань князининг сарбозларидан машҳур паҳлавон Евпатий Коловрат сўзлаб беради!— деди ҳазрат ва мис крестни қўлтиғига солди-да, совқотган қўлларини кенг енгига тикиб қовуштирди.

Шундан кейин устига калта пўстин, бошига темир дубулға кийган новча бир жангчи югуриб тепаси ёпиқ минбарга чиқди. Унинг белидаги сиқиб боғланган камарида яшил қинли узун эгри қилич осиглиқ эди. У олтин ўймакор гуллар солинган жанг болтасини силтаб туриб қаддини ростлади-да, тўпланган оломонга шўх бир назар ташлади. Кейин паст букилиб уч тарафга таъзим қилди:

— Қаҳрамон аскарлар, айиқ овлаган эпчил ботирлар, Рязанда униб-ўсган, юртимизнинг кўрклари, сизларга бош эгиб ўтинаман! Бир неча оғиз сўз айтишга ижозат беринглари!

— Гапир, сўзлайвер, Евпатий! Тинглаймиз!

— Бу подачи — татарларнинг ким эканини мен биламан! Уларни ўз кўзим билан кўрганман, ўз қўлим

билан тутганман, буйинларини ўзим суғуриб олганман. Улар ҳам менинг кўксимда анча доғ, из қолдирган. Мана бу темир қалпоқ билан эгри қилич ўлдирилган татар князидан ечиб олинган.

— Кўрдингми, бизнинг Евпатий Коловратни, қандай-а!

— Бундан ўн икки йил аввал — кўпларингизнинг эсингизда ҳам бордир — мен Ростов қўшинлари билан бирга ана шу татар ёвузларига қарши урушга борганман. Шунда биз жуда узоқ кўк денгиз буйигача бориб, Қалка дарёси буйида татар қўшинларига дуч келганмиз. Уларнинг қандай ҳамла қилиши, қандай ҳадис олиши, гўё биздан қўрққан бўлиб қочиши, шундай ҳийла билан бизни ўз пистирмаларига тушириб олишга уринганларини дастлаб шунда кўриб билиб олганмиз. Ўзлари жуда қаттиқ урушади-ю, бироқ туриш беролмас экан, ишлари сал ўнгидан келмай қолса, орқасига қармай тумтарақай қочиб, нарироқда тагин тўпланишар экан...

Кудряш Дикороснинг биқинига туртиб қўйди.

— Эшитяпсанми татарларнинг нима қилганини, биз ҳам алданиб қолмайлик тагин...

Айиқ овида чиниққан мана шу Евпатийдек бошлиқнинг қўл остида борсак чакки бўлмасди! Айиқ овига ҳам бирга бориб юрганмиз, энди ҳам у билан бирга юрсак татарларни ҳам уришимиз қулайроқ бўларди!

Евпатий яна бир неча оғиз қизгин сўзлар айтиб ҳаммани Рязанга, князь ўрдасига боришга, унда катта қўшинга қўшилишга даъват қилди. Шундан кейин дарров минбардан тушиб, уймалашиб ётган оломон орасидан ўтиб Дикоросни кўриб қолди.

— Омонмисан, Савелей,— деди у,— ҳа, жангга отлаиб келдингми?

— Мана ўғлимни ҳам бирга олиб боряпман. Қўшниларим ҳам боряпти. Сенинг аскарингга кирмоқчимиз.

— Оламан. Тезроқ Рязанга бориңлар. Мени князнинг ўрдасидан топасизлар.

Икки сарбоз ўйноқлаб турган катта бир отни олиб келди. Евпатий отга сакраб минди-да, Рязань тарафга қараб чоптириб кетди.

ОЛТИНЧИ БОБ

Рязань кенгаши

Жавоб бер-чи, эй шонли, шуҳратли шаҳар,
Яшнаган, гуллаган замонинг қани?

Кўпчилик кенгашда қўнғироқ янглиғ,

Князлар қамчиси, овозинг қани?

Чақиради ҳукмга ё жанг майдонга,

Лочиндек шоввозлар — ўғлонлар қани?

(Д.и. Веневитинов)

Черков қўнғироқлари эрта саҳардан халқни йиғинга чақирар, салмоқланиб чалинган бу бонг садолари совуқ, сокин ҳавода тарқалиб, ҳамма ёққа ваҳима соларди. Бу овозни узоқдаги атроф қишлоқлар ҳам эшитарди. Одамлар эшик олдига чиқиб қулоқ солар, кейин шошилиб чакмон ва калта пўстинларини устларига ташлаб, қалпоқларини қўлларига оларди, дарёнинг икки тарафидаги қор босган анғизларда кетма-кет тизилишиб шаҳарга келаётган деҳқонлар қорайиб кўринарди.

— Эшитяпсанми, қўнғироқнинг ваҳимали чалинишини! — дейди деҳқонлар юриб кетаётиб. — Бир бало бўлдимикин-а?

Ока дарёсининг баланд қирғоғига, жар ёқасига жойлашган қадимги Рязаннинг ҳамма ёғини қор босган, узоқдан кумушсимон бўлиб кўринарди. Шаҳар атрофидаги баланд тупроқ қўрғонлар, ичкаридан кўриниб турган панжарали ўрда, бурчаклардаги йўғон дуб харилардан солинган қоровулхоналар шаҳарни баҳайбат мустаҳкам бир қўрғон қилиб кўрсатарди.

Рязанга нима таҳдид қиларди? Мис қўнғироқ нега бунчалик қаттиқ даранглайди? Князлар тагин ғажишадиган бўлдими? Йигирма йил илгари Липица ўзани бўйида қилинганидек яна деҳқонларни бир-бирини қиришга юборишадими? Хўш, нима учун шундай қилишади? Гарданларидаги бир князни ағдариб ташлаб, ўрнига иккинчисини ўтқазिश учунми? Князлар ўзаро урушаверишсин, деҳқонларни қирғинга нега юборишади, ахир?

Сокол тепалиги этагида Фотьян минораси олдидаги майдон худди бозор кунидек деҳқонларнинг дон, ун, музлаган чўчқа ва бузоқ гўштлири, сопол идишлар, ёғоч челаклар ва деҳқонларга керакли бошқа нарсалар ортган араваларга тўлиб кетган эди. Лекин шу куни

майдонга халқ шунчалик кўп келган эдики, одамларнинг кўплигидан деҳқонларнинг араваси кўринмас эди. Ҳар тарафдан келаётган деҳқон ва шаҳарликлар майдонга келиб тиқилар, ҳар ким Успенъе деган катта черков олдидаги айвонга — князь ва князь болаларининг йиғинида нутқ сўзлайдиган ерга яқинроқ бориб туришга уринарди.

Дикорос ўзининг Перунов Бордан келган ҳамроҳлари билан бирга айвоннинг тагига бориб турди. У ерда икки азамат йигит қалпоқ ва ним пўстинларини ечиб қўйиб, қўнғироқхонанинг йўғон тўсинларида осилиб турган катта мис қўнғироқнинг темир тўқмоғини ҳадеб у ёқдан бу ёққа силкитиб чалар эди.

Кичикроқ қўнғироқлар бир неча марта чалинганидан кейин черковдан сочлари кокил қилиб ўрилган, устидан узун қора чопон кийган черков хизматчиси югуриб чиқиб, қўлидаги қизил рўмолини ҳалиги қўнғироқ чалаётган йигитларга қараб силкитди. Улар чалишни тўхтатиб, пешоналаридаги терларини енглари билан артди. Оломон айвонга яна ҳам зичроқ сиқилиб келди. Деҳқонлар араваларнинг устига чиқиб, қўшиғлиқ отларга ҳам миғиб олишди — халқни ташвишга солишнинг сабабини ҳамманинг билгиси келарди.

Шу чоғ черковдан чўзиб айтиб хор тўдаси чиқди. Буларнинг кетидан ибодат кийимлари кийган тўртта забардаст диякон қўлларидаги тутаб турган тутатқи идишларини силкитишиб келаверди. Ундан кейин қўлларида кумуш ва мис крестлари билан ўнта руҳоний кимхоб тўнларини кийиб тантана билан салмоқлаб қадам ташлаб чиқишди, энг кейин икки қўлтиғидан иккита шогирдлик кийими кийган бола суяб олган бош роҳиб кўринди.

Руҳонийлардан кейин черковдан дур ва қимматли тошлар қадалган қизил бахмал чакмон кийган Рязань князи Юрий Ингваревич чиқиб келди. Яланғоч қиличларини ўнг елкалариغا қўйиб олган йигирмата эпчил йигит князни қўриқлар ва минбарга сиқилишиб келган халқни туртиб итарарди. Шу орада катта черковдан бирин-кетин янги-янги кишилар: келинларини эргаштириб князнинг хстини Агриппина Ростиславна, хотинларини қўлтиқлаб олган князнинг етти ўғли ва жиянлари, катта боярлар ва князнинг яқин одамлари чиқиб келди. Юрий Ингваревич катта қўнғироқнинг ёнидаги баланд

тошга чиқди, мулозимлар билан руҳонийлар айвон бўйлаб тизилишди.

Айвоннинг иккинчи тарафига шаҳарнинг ҳар тарафидан ва яқин қишлоқлардан келган оқсоқоллар тўпланишди. Устларига калта қўй тери пўстин ва қўлда тўқилган кул ранг мовутдан тикилган савдогар чопони кийган бу кишилар вазминлик билан одоб сақлаб турарди. Улардан бири — нуроний мўйсафид — пастки қишлоқнинг оқсоқоли қатордагилардан илгарироқ чиқиб князга ва унинг хотинига алоҳида-алоҳида таъзим қилди-да, сувсар бўркини сиқимлаб туриб сўз бошлади:

— Сиз отамиз князь Юрий Игваревичга шон-шаарафлар бўлсин! Илоҳий сизларга — Агрипина Ростиславна хоним билан бирга тансиҳатлик, хотиржамлик берсин, биздек фақир фуқароларни ҳам эсингиздан чиқармай, узоқ умр кўринг! Сиздан бир-икки оғиз савол сўрашга ижозат беринг. Не ваядан халойиқни йиғдингиз? Не сабабдан бонг уришга буюрдингиз? Рязань халқига не амру фармонингиз бор?..

Йиғилган халойиққа ғамгин қараб турган князь оқара бошлаган узун сочини бир силкитиб қўйди-да, уч тарафга қараб, жим бўлиб қолган халққа сипоҳилик билан таъзим қилди.

— Қулоқ солинглар, диндош христианлар,— деди у ҳорғин, бўшашган ҳолда.— Сизларни мен зарур бир кенгашга чақиртирдим. Қўнғироқлар эртадан бери бекорга чалингани йўқ. Ҳаммамиз бирликда, бир ниятда яқдил бўлиб муҳим бир ишни кенгашиб олмоғимиз керак бўлиб қолди...

— Айтинг, айтаверинг, князь жаноблари, кенгашиб бир фикрга келармиз!— деган овозлар эшитилди.

— Анча вақт бўлди, кўкламдан бери Саҳродан қипчоқ хонларининг ораси нотинч эмиш, қипчоқ қўшинлари, узоқдан, Волганинг нарёғидан келган ёт бир халқ билан урушаётган эмиш деган ваҳимали хабарлар келиб турар эди. Уша халқ ёвуз ва кучли эмиш, қипчоқ хонларини енгиб, уларни ўз юртларидан қувиб, саҳрога тўзғитиб юборибди ва уларнинг ҳеч нарсасини қўймай талон-торож қилиб кулини кўкка созурибди...

— Эшитяпсизларми диндош христианлар, қандай халқ пайдо бўлганини!

— Келгиндилар, қипчоқларнинг энг отоқли хонла-

рини ҳам сиқиштирибди, уриб енгиб, уларни ўзларига отбоқар қилиб олибди.

— Бу қанақа кишилар экан ўзи? Нима деган халқ экан? Улар ҳам подачимикин?

Князь давом этди:

— Бу келгинди динсизларни — мунгал ва татарлар деб аталар экан. Улар қипчоқларнинг юртини хароб қилиб, ҳўкиз ва қўйларини сўйиб тугатибди, энди биз тарафга юзланиб, Воронеж дарёси бўйидаги бизнинг чегара қоровулхоналаримизга яқинлашиб қолибди. Шундан кўриниб турибдики, улар бизга ёвлашиб келмоқчи. Татарлар бизга бўлмағур элчиларини юборибди — элчилар ҳар нарсани суриштириб, ўсмоқчилаб, ҳар хил саволлар ташлайди. Хуллас, ҳамма сирни билиб олмоқчи бўлади, уларнинг иккиси эркак татар, бири кампир хотин..

— Чақиртиринг уларни бу ёққа! Уларни бир кўрайлик, кейин қайси йўлдан қайтиб кетишларини кўрсатиб қўямиз...

— Қани, хўш, татар элчиларини бу ёққа олиб келинглари,— деди князь йигитларига.— Ҳа, уларни кўз қорачиғингиздек яхши сақланглари, болалар ҳазиллашиб қўймасин тагин улар билан, дарров хафа бўлиб қолишади! Ҳар на бўлса-да, улар қудратли татар подшоҳи Ботиганинг элчиси-ку.

ЕТТИНЧИ БОБ

Татар элчилари

Бир неча жангчи йигитлар князь ўрдасига қараб чопдилар. Сал ўтмай татар элчиларини олиб келиб катта қўнғироқ олдидаги баланд тахта супага чиқардилар. Элчилар уч киши эди — буларнинг бири тўпиғига тушгудай узун сариқ тулки пўстин кийган, қундуз телпагининг устидан оқ мата чулғаб олган мўйсафид, иккинчиси — жияги қайрилма кигиз қалпоқ ва кўк чопон кийган, белига эгри қилич осган барваста ёш бир жангчи эди. Бу йигитнинг важоҳатидан ажойиб бир совлат сезилиб турарди — у қисқа бўйинли, баҳодирона яғринли, соқолсиз баҳайбат кўса юзли, ўткир ва қаттиқ кўзли эди. У халойиққа буйруқ бериш, жазолаш ва шафқат қилиб кечиришга ўрганиб қолган ки-

шининг осойишта бепарво қараши билан назар ташлаб турарди. Учинчи элчининг қиёфаси ҳаммани ҳайратда қолдирди. Бу юзи кериккан, кўзи бесаранжом қари бир хотин эди, у елкасига айиқ териси ёпиниб, бошига узун қалпоқ кийган. Белидаги камарига айиқнинг тирноқ ва тишлари, чиғаноқ, ингичка узун пичоқ таққан ва юзига юлдузлар чизилган катта думалоқ довул осиб олган эди. У бир он ҳам тинч турмас, бир нарса излагандек атрофга олазарак бўлиб қарар ва гўнғиллаб ғалати сўзларни айтар эди.

— Буниси жодугар бўлса керак!— дейишарди халойиқ.

— Айтинг-чи, князь жаноблари, нима дейди бу элчилар? Нимага келишибдилар бу ёққа?

Князь яқинроқда турган кенгаш аъзоси боярга қараб:

— Уларга айт, шаҳаримизга нима учун келганларини халққа ўзлари айтиб беришсин...— деди.

Шу вақт элчиларнинг олдида бир тилмоч пайдо бўлди.

Лихар Кудряш тирсаги билан Дикоросни туртиб:

— Қара, тилмочни танидингми? Ахир у бизнинг Перунов Борга борган эди-ку, рўмолча, игна ва мунчоқларга мўйналаримизни айирбошлаб кетган савдогар— булғор эсингдами? Маълум бўлдики, бу, йўл-йўриқни кўриш учун келган уларнинг айғоқчиси эканда! Ериб ташласак каззобни!

Тилмоч элчилар билан гаплашиб, уларнинг жавобини ҳалиги боярга айтиб берди. Бояр халққа қараб баланд овоз билан баён қила бошлади:

— Князь ва князь хоним жаноблари, диндош православлар, мунгал элчиларининг биздан нима талаб қилаётганларига қулоқ солинглар. Элчиларнинг айтишича, уларнинг подшоҳи Ботига Джучиевич бутун князларнинг князи ва бутун подшоларнинг подшоси эмиш. Унинг бобоси Чагонизхонга халқлар қарам бўлган, Чагониз уларни ўз қўлига олган экан. Бу бемаъни элчилар айтадики, энди рус халқи ҳам подшо Ботига Джучиевичга бўйсунishi керак, унга бўйин эгиб итоат қилмасанглар, Ботига ҳамма қипчоқ хонларини бостириб, уларни ўзининг подачи ва отбоқари қилиб қўйганидек, ҳаммангларни отининг туёқлари билан янчиб ташлайди дейди...

— Беҳуда мақтанавермасин! Ундай қилолмайди!— деб қичқирди князнинг яқинида турган Евпатий.

— Кўриниб турибдики, ёлгон гапиряпти, мақтаняпти,— деди князь Юрий Ингваревич.— Уларга айт, бизга дўқ қилавермасин, Рязань еридан нима тилайди улар? Шуни айтсин.

Бояр яна тилмочга мурожаат қилди, таржимон элчиларга қаради. Ёш мўғул чўрт кесиб гапирар, ер тепинар, эгри қиличининг суяк сопини тутамлаб қўярди. Кекса элчи кафтини бир-бирига қўйиб қимирламай турарди, жодугар кампир эса қалтирар, ўйин солар ва тушуниб бўлмайдиган сўзларни айтиб гўнғилларди.

Бояр тагин гап бошлади:

— Князь жаноблари, менинг бу мўғул элчиларидан эшитган беҳаё сўзларимга ғазабланманг. Улар ҳар доим ҳамма нарсадан ўндан бир хирож бериб туришимизни талаб қилаётирлар: князлардан ҳам, фуқаролардан ҳам, отлардан ҳам ўндан бир, ўндан бир оқ от, ўндан бир қора от, ўндан бир жийрон, ўндан бир човкар...

Оломон ўртасида худди бўрон олдидаги сукунатга ўхшаш жимлик ҳукм сурарди. Шу вақт князнинг аниқ-аниқ қилиб сўзлаган овози эшитилди:

— Ҳаммамиз дунёдан ўтгандан кейин, ҳаммасини ола қолсин!

Оломон орасида гулдурос шов-шув бошланиб кетди, қичқирди ва қаҳқаҳа овозлари эшитилди:

— Хо-хо-хо! Иштаҳасини қара-я! Олиб оғзингга сола қол! Князь жаноблари, уларни Саҳрога ҳайдаб, орқасидан итларни қўйиб юбориш керак!

Элчилар майдондаги шовқинга кўзларини олайтириб қарашди.

Князь Евпатийга бурилиб:

— Бизнинг бақироқлар билан сен гаплаша оласан. Тинчит уларни, бўлмаса элчиларни бурдалаб ташлашдан ҳам тоймайди булар,— деди.

Евпатий дарров қўнғироқ остидаги тахтага сакраб чиқди-да, оломонга қўлини силкитиб ишорат қилди, кейин шундай аниқ ва қаттиқ бақириб гапирдики, унинг сўзларини энг орқада пичан ортган араваларда ўтирган деҳқонлар ҳам бемалол эшитди:

— Сўзимга қулоқ сол Рязань халқи! Рязань илгари бир қишлоқ, бир кент эди, энди Рязань пойтахт ша-

ҳар бўлиб қолди... Шаҳарда маймоқ оёқ деҳқонлардек эмас, очиқ чехрали, хушмуомала бўлиш керак... Шунинг учун ёт юртлардан келган элчиларни ёмон сўзлар билан қарши олиб, итлар билан кузатиб қўйиш лойиқ эмас. Ҳаммангиз ҳам Рязанда туғилиб ўсган, шу ерда тарбия кўрган азаматларсиз, бекорга уятга қолишнинг нима кераги бор, мардона бўлинглар...

— Хо-хо-хо!— Оломон чувиллаб кетди.— Ўзимизнинг Евпатийнинг сайрашини қаранглар-а!

— Мунгал элчилари биздан жуда кўп нарса сўрапти, от сотадиган қипчоқ йилқичилари ҳам уч барабар қиммат баҳо айтмасмиди? Биз буларга шундай деймиз: яхши сўзларингиз учун раҳмат сизларга, қадрли меҳмонлар, аммо бу жойларнинг эгаси биз эмасмиз! Биз ўзимиз жавоб беролмаймиз! Биздан юқорироқ хўжайинимиз бор, Владимир-Суздальск деган пойтахт шаҳарда Георгий Всеволодович деган улуғ князимиз бор. Биз мунгал подшоси Ботиганинг элчиларини ўша улуғ князь ҳузурига юборамиз. Биз уларни ҳурматлаб, ичига гилам ва айиқ териси солинган, қўнғироқ ва шинғироқлар тақилган уч от қўшилган катта чаналарда олиб борамиз. Унда Суздальнинг буюк князи Георгий Всеволодович ўзи буларга жавоб қилсин: татарларга деҳқонларнинг ҳам ўндан бирини, отларнинг ҳам ўндан бирини бераверамизми ёки яна бир оз турамамизми?

— Тўғри айтасан, Евпат! Тўғри!

— Меҳмонларни Владимир шаҳрига олиб бориш керак!

— Ҳозир қадрли меҳмонларни князь Юрий Ингваревич нон-туз, сомса ва калачлардан тоттиш учун ўз меҳмонхоналарига таклиф қилдилар...— деб Евпатий элчиларга қаради.

Элчилар князникига кетишди, халқ анчагача тарқалмай, майдонда ғовур-ғувур қилиб тураверди. Ҳамма, она юртни кўкрак кериб қўриқлаши керак, ёвуз душманни Рязань ерига киргизмай ҳайдаб юбориш керак, дейишарди.

Князь татар элчиларини яхшилаб меҳмон қилди. Хизматкорлар турли-туман таомларни кетма-кет тортиб, кечки таомда элчилар билан бирга кенгаш аъзоси—бойрлар ва кекса сарбозлар ҳам ўтиришди. Элчилар таомни жуда оз ейишди, ҳадиксираб ҳар бир луқ-

мани, олдин бир ҳидлаб кўриб, кейин оғизларига солишарди, вино билан асалдан тотиб ҳам кўришмади.

Кечки овқатдан кейин зинапоянинг олдига уч от қўшилган, сержун мўйналар ёпиб қўйилган четан чана келтирилди, лекин элчилар чанага тушмасликларини айтишди. Улар ўз отларини олдириб келиб, отлиқ жўнашди. Шундай бўлса ҳам князь, мободо йўлда элчиларнинг ухлагиси келиб қолса деб, уч от қўшилган чанани элчиларнинг кетидан олиб юришни буюрди. Элчиларни қўриқлаб борсин деб яна эллик суворий аскар қўшиб берди.

Элчиларни дарвозагача кузатиб қайтгандан кейин князь, Евпатийни ёнига чақириб олиб, бундай деди:

— Сахро тарафдан устимизга даҳшатли қора булутлар бостириб келаётгандай сезади кўнглим. Қўлига қилич ушлаб чиқишга қодир ҳаммани кўмакка чақириб керак. Мунгал элчилари билан бирга инимни Владимирга юбордим, буюк князь Георгий Всеволодовичдан Суздал, Ростов ва Белозердаги бутун халқни қўзғашни, буюк Новгородни ёрдамга чақириб ва элчилар билан музокара юритиб турган вақтимизда, бу ёққа татарларга қарши ҳаммани бошлаб тезда етиб келишни илтимос қилгин, дедим. Сахрога, татар подшосининг олдига ўз ўғлим Фёдорни, ёнига кенгаш аъзоси бўлган зийрак боярлардан қўшиб юбормоқчиман, улар тортиқлар олиб бориб Ботиганинг кўнглини овлаб туради. Евпатий, сен ўзинг Черниговга бориб, князь Михаилга таъзим қил, ёлвор, ишқилиб, унинг қўшинларини бизга ёрдамга олиб кел. Бошқа бировни юборай десам кўрқаманки, қўшинни ҳам олиб келолмайди, ўзи ҳам ўша ёқда қолиб кетади... Сени яхши биламан, Евпатий. Ўз қон-қариндошларинг рязанликларга панд бермайсан ва ўз вақтида ёрдам олиб келоласан. Отхонамдаги отлардан алмашиш учун керагича олавер, тезда қайтиб келсанг бас!

Евпатий шу куни кечасиёқ Черниговга жўнаб кетди.

САККИЗИНЧИ БОБ

Сахрода

Уч кундан бери рус аскарлари жанубга қараб юриб, борган сари Сахронинг ичкарасига кириб бормоқда. Рус ерларининг олдинги таянчи бўлган Рязань ўзининг

бутун ташвиши ва шов-шувлари билан жуда узоқда қолиб кетди. Қўшиннинг энг олдида Пронск князи Всеволоднинг қўл остидаги отлиқ аскарлар келмоқда. Суворийлар саҳро орқали юриладиган қадимий йўлдан узун турна қатор бўлиб бормоқда. Булардан илгарироқда, худди уфқда, душман тўдалари кўриниб қолмасмикин деб юборилган суворий разведкачилар елиб кетмоқда. Улар қияликлар ва якка-ёлғиз тепаликларга чиқар, тепаликларини осмонга отиб ё бир жойда айланиб ишора берад, яна бепоеън саҳрога қараб кетардилар.

Теварак-атроф қор босган чексиз текис саҳро. У ерда тепаликлар бағрида ҳали қип-қизил барглари тўкилмаган кичик терак тублари, ёки ерни жар қилиб буралиб-буралиб оққан сой бўйида тўп-тўп бўлиб ўсган дубзорлар қорайиб кўринади.

Шарқи-жанубга қараб кетган катта йўлни узоқдаги Сурож¹ дан келадиган карвонлар, кўчманчилар ҳайдаган пода-пода моллар ва қирда тентираб юрадиган йиртқич ҳайвонлар доим юриб турадиган сўқмоқлар тўрдай кесиб ўтарди. Буларнинг ҳаммаси ўша вақтларда Залесья деб аталадиган Шимолий Россияга мол айирбошлаш ва савдо қилишга, баъзилари босқинчилик ва талашга борарди.

Торопка отлиқлардан қолмай сўқмоқдан қадамини катта-катта ташлаб бормоқда. У кенг саҳронинг кўринишларидан роҳатланар, катта кишиларга ўхшаб биринчи марта урушга қатнашаётганига мағрурланиб, жангнинг хавф-хатарлари тўғрисида ўйламас эди. Татар деган даҳшатли ёт кишилар билан жанг қилишни ўйлаш унга ҳам ваҳимали, ҳам қувончли туюларди. Балки бошқа аскарларнинг кўз олдида улардан ўзиб отоқли киши бўлиб кетар. Яқиндагина отаси унга: «Мен билан айиқ овига борар эдинг-ку, ўшанда ўзинг ҳам яхши билиб олган эдингки, айиқ кўринмай турганда одамга жуда кўрқинчли бўлиб туюлади, кўриб қолганингдан кейин, нима қилиб бўлса ҳам тутсак экан, деб ўйлайсан. Татар ҳам бизга ўхшаш бир одам, биздан кучи ҳам ортиқ эмас, биздан кўрққани учун ҳамла қилатуриб бақиради, кўрққанидан кўзларини ола-кула қилиб талпинаверади. Сен ҳар вақт ҳушёр бўл, кўрқиб

¹ Сурож Қримда денгиз бўйи савдо шаҳри бўлиб, ҳозир Судак деб аталади.

орқага чекинма, ундай қилсанг душманга далда бериб қўйган бўласан, душман яқинингга келдими, дарров болта билан чоп ёки найза санч» деган эди.

«Отам ҳарбий ишни яхши билади,— деб ўйлади Торопка.— У суздаликлар билан ҳам урушган, Сахрога ҳам борган, уйга талай марта ҳамма ёғи қон, ярасига латта боғлаб қайтган».

Торопканинг ҳисобича аскарда икки мингча жангчи бор эди. Кишилар юзта-юзтадан бўлиб, ҳар тўп ўзига қулайроқ йўлдан таралиб бормоқда. Ҳар бир юз кишилик тўпдаги кишилар, бошқа тўпларга қўшилмай, бир-бирларига сиқилишиб борарди. Ҳар бир юз кишини князь сарбозларидан қўйилган «юзбоши» бошқарарди. Юзбошилар юган, қуюшқон, умулдуруқлари ҳар хил жез қуббачалар ва шокилалар билан безанган баҳайбат отларга миниб олган. Баъзи бир юз кишилик тўдаларни илгари Сахрога урушга бориб қайтган, уруш илмини яхши биладиган тажрибакор оқсоқоллар бошлаб бормоқда.

Ҳар бир юз кишининг кетида булка нон, қоп-қоп ун, сўк, ёғ ортган арава ва четан билан ўралган катта чаналар келмоқда. Яёв келаётган аскарлар қийналмасин деб уларнинг совутлари, пўлат зирҳлари, қурол-яроқлари ва қалин пўстинлари ҳам шу чаналарга тахлаб солинган. Бу ёғоч тобонли чаналар ўр ёки бурилишларга келганда сирғаниб кетарди, ағдарилиб кетмасин деб аскарлар югуриб келиб ҳар тарафдан суяб қолишарди.

Перунов Бордан келаётган аскарлар Ярустово деҳқонлари билан бир юз тўп бўлиб бирга келмоқда. Тўпнинг олдида кенг яғринли пакана Мордвин — Ваула чипта кавушини шип-шип босиб йўрғалаб бормоқда. У мордвинча қўшиқларини айтиб келарди-да, ўзи илгари кўрмаган янги бир нарсани кўриб қолса, ашулани тўхтатиб қўярди. У бутун умрини ўрмонда ўтказган, ҳозир Сахрога биринчи марта келиши эди. Йўлда бир сойликдан бир гала ёввойи эчки чиқиб қолиб, тўпланишиб келаётган одамларни кўрди-ю, эгри шохини елкасига қисиб, дик-дик сакраб қочиб қолди, Ваула бундан завқланиб икки ёнбошига шапалоқлаб қорга ўтириб олганини ўзи ҳам билмай қолди.

Қотма ва новча Звяга ўзининг қайғули хаёллари ичида индамай Вауланинг орқасидан келмоқда эди.

— Қани, Звяга, сенинг оёқларинг узун, эчкиларни қувлаб думидан тутиб ол-чи!— деди Ваула.

— Мен бу эчкиларни қувлаб еталармидим? Бундай қиладиган сиз, мордвинларсиз, ҳаммангиз ҳам қочқир қуёнларни қувлаб қулоғидан тутиб оладиган чопағонсизлар. Ундан кўра ўзинг югур!— деб жавоб берди Звяга.

Лихарь Кудряш четроқдан юриб келарди. У тез-тез тепаликларга югуриб чиқар, узоқларга қараб қўли билан кўрсатарди:

— Анови кун чиқиш тарафдан Сосновая Ряса, кун ботиш тарафдан Ягодная Ряса сойи оқиб чиқади. Иккала сой ҳам Воронеж дарёсига қуйилади. Анови ерда жар тагида бултур қипчоқ хонларининг оппоқ ўтовлари турар эди. Улар қўй ва ҳўкизларини сотишга олиб келишган эди... Мен уларникида ўн икки кун турганман; хонларининг аравасига темир ҳалқа, ғилдиракларига темирдан чамбарак қоқиб берганман. Дуруст кишилар экан! Уларнинг тилларини оз-моз ўрганиб ҳам олдим, улар ўзларини «куманлар» деб аташар экан. Оз кунда уларнинг орасидан оғайнилар, «қардошлар» ортдирдим... Кўкламда саҳро жуда ҳам яхши бўлади. Одам бўйидан баланд ўсган ўтлар катта ҳўкизларни шохи билан кўмиб кетади. Кўкламда подачиларникида сут кўп бўлади, улар қўйнинг сутидан қурт-пишлоқ, биянинг сутидан — кайф қиладиган қимиз қилишади. Баҳорда қипчоқлар ҳаммаси ҳам қувнаб юради, гулхан теварагига тўпланиб ўлан айтишади ва ўйинга тушишади...

Дикорос қовоғини солиб индамай келмоқда. Бир-икки марта Торопкага ўйчанлик билан:

— Билмайман, уйга омон қайтармикинмиз...—деб қўйди.

Қош қорая бошлаганда буларнинг тўпи сойнинг қияроқ лабига яқин бир жарда қўнди. Сойнинг нариги қирғоғи баланд ва тик жарлик эди. Соқчилар кечаси ўша тарафга ўтиб бекиниб ётишди. Чаналарни доира шаклида бир-бирига тиркаб қўйиб, ўртасига гулхан ёқишди. Гулханга қариқиз, бурган ёқишди; буларни қоронғи тушмасданоқ тонг отгунча етарли қилиб йиғиб олишган эди. Чидарланган отлар яқин-орада бултурдан қолган ўт ва қамишларни еб юрарди.

Деҳқонлар аравадан пўстинларини олиб гулхан ат-

рофида думалашиб ётар, кўпни кўрган кишиларнинг Сахро тўғрисидаги, қипчоқларга асир тушган «кишанланган» русларнинг ҳаётлари ва уларнинг қўрқмай қочиб кетишлари тўғрисидаги ҳикояларига қулоқ солишарди.

Ярим кечада Торопкани отаси уйғатиб соқчиликка боришни, эрталабгача жарнинг тепасида ҳушёр туришни буюрди:

— Уша ерда кўринмасдан бекиниб ёт, шатир-шутир қилма — татарлар бекиниб келиб сўйиб кетиши мумкин! Бирор нарсани сезиб қолсанг, дарров ҳай-ҳай солиб ёрдамга чақир!

Торопка тепаликка чиқиб қуриб қолган қариқиз тублари орасида яшириниб ётди. Ҳамма ёқ қоп-қоронғи. Соё ёқасидаги чуқурликда гулхан ёнмоқда. Унинг теварагида мужиклар тинч ётиб ухлашмоқда. Яқинроқ бир жойда, худди бир йиртқичнинг келаётганини сезгандек отлар бесаранжом кишнаб юборди.

Торопка найзасини маҳкам ушлаб атрофга қулоғини тикиб ўтирди. Уйқуси қочиб, чарчаганини ҳам унутди. Унга гўё қоронғида бир татар узун пичоғини тишлаб келиб қоладигандек туюларди. Пастак булут парчалари орасидан у ер-бу ерда майда юлдузлар йилтираб турган қоронғи осмон кўриниб қоларди. Баланг бурган ўт тублари аста шитирлаб кўяди. Хаёлга чўмган Торопканинг эсига онасининг сўнгги сўзлари ва бағрига босгани, хотинларнинг кетаётган эрларига ёпишиб уввос солиб йиғлаганлари, бир чеккада кўзларини катта очиб қимир этмай турган Вешнянка тушди. Бироқ, бошқа бир хаёл Вешнянкани тўсиб, Торопканинг кўз ўнгида аниқ кўрингандай бўлди: у илдам, келишган бир қипчоқ отини миниб саҳрода чопиб юрибди. У яшириниб ётган бир татарни от чоптириб илғор соқчи бўлиб излаб топса, Торопканинг эс-ҳушини банд этган орзуси шу эди.

Шу вақт саҳродан чўзиб чақирилган бир овоз эшитилди. Баъзан кечалари ўрмонда бойўғли шундай қичқирар эди. Иккинчи бир ингичкароқ овоз анча яқинроқдан келди. Бу нимакин? Бўрими? Ёки татар айғоқчилари бир-бирларига хабар бериб қоронғида бекиниб келаётганмикин?..

Қоронғи тун ўртасида ҳаво бирдан ёришиб кетди, шунда қуриб қолган қариқиз шохлари аниқ кўринди.

Бир ерда шохлар жуда қаттиқ чайқалиб кетди. Аҳа! Бу бежиз эмас! Ўт орасидан биров келяпти... Бирдан бировнинг калласи кўринди... Бу одам ўрнидан туриб у ёққа-бу ёққа айланиб қаради-да, яна жимгина ўтга чўкди... Дўстмикин ёки душманмикин-а?.. Бақириб ёрдамга одам чақирсаммикин? Душман бўлса қочиб кетади. Агар ўзимизникилардан бўлса, бекорга безовта қилдинг деб ҳамма мазақ қилади!— деб ўйлади Торопка.

Торопка ҳар бир шитирлаган овозга қулоқ солиб, ҳалиги бош яна кўриниб қолмасмикин деб кутарди... Мана, нотаниш одам яна ўрнидан турди, бироқ у бу сафар ўнг тарафда ва анча яқин жойда эди. Торопка пойлаб турди ва чап тарафдан бир йиртқичнинг нафас олишига ўхшаш пишиллашини эшитди... Димоғига қўй терисининг қўланса ҳиди кирди ва шивирлаш эшитди... Руслар эмас! Гапларига тушуниб бўлмайди... Биттаси жуда яқин жойда бекиниб турибди... Кўриб қолса қилич билан ёки камон ўқи билан янчади... Энди кечиктириб бўлмайди!.. Ундан олдинроқ ҳаракат қилиш керак...

«Ботирлигим учун қариялар олдида яхши ном оларман балки...» деб яқиндагина ўйлаган хаёли эсига тушди. Найзаси қўлида тайёр, учидаги тиғи ништардай ўткир қайралган.

Торопка бутун кучини тўплаб олдинга ташланди. Найза юмшоқ бир нарсага қадалди... Узини сездириб қўймаслик учун нафасини ичига олиб, бўғиқ бир инграш эшитилди... Шу он Торопканинг устидан оғир бир гавда босиб тушди. Иккинчи бир гавда унинг оёғи остига думаланди. Дағал бир панжа юзини чангаллаб, бурнини қисар, қўпол бармоқлар оғзини қаттиқ сиқиб, нафас олдирмас эди...

Торопка ўнгланиб олишга ҳаракат қилиб уриниб типирчилади, аммо устидаги юк борган сари оғирроқ босди. Биров томоғидан бўғди... Энди бақиришга ҳам, инграшга ҳам мажоли қолмади. Уни ерда думалатишяпти. Отасига қандай хабар қилса экан? Отаси билса ўғлини ёв қўлида қолдирмас эди... Аммо Торопка бақириш бир ёқда турсин, нафасини ҳам ололмай қолди.. Уни бутанинг орасидан судрашиб кетишмоқда, қуриган қариқиз тиканлари ҳамма ёғини тирнаб, кийимлариши йиртиб бормоқда. Уни ушлаб кетаётган дағал ва куч-

ли қўллардан ёт одамларнинг ҳиди келарди. Унинг оғзига латта тиқиб юз-кўзини рўмол билан танғиб ташлашди... Қўл ва оёқларини арқон билан чандишди...

ТУҚҚИЗИНЧИ БОБ

Татарлар йўлга чиқди!

Хилқати оламнинг 6745¹ (1237) йили ғайридин Боту подшо жуда кўп татар аскарлари билан рус заминига келиб Рязань ерига яқин, Воронеж дарёсининг бўйига тушди.

(Тарих)

Татарлар, Дон ва Донец дарёлари ўртасидан ўтадиган, кейинчалик Қрим татарлари кўп юрган, Қалмиус деб аталган катта йўлдан Шимолга қараб юрдилар. Бу ерда йўл унчалик қийин эмас, айқириб оққан дарёлардан ўтилмас эди; кеч тушган қор, дашт бетини юпқагина қоплаган, бўрон тиқиб ташлаган қор уюмлари сойликларнинг баъзи ерларида кўринади. Гулхан учун қуруқ бурган ва қариқиз ўтлари сероб. Кузда даштда ёмғир бўлмагани учун, татарларнинг хўра отларига озиқ бўладиган, кузги ёмғирда ерга ётиб қолган қуруқ ўт ҳамма ёқда тўлиб ётибди.

Қипчоқлар татарларга йўл бошловчи бўлиб келмоқда.

Татарлар уруғ-уруғи билан, қабила-қабиласи билан айрим тўпларга бўлиниб бир неча минг отда кенг қанотдай ёзилиб келмоқда. Айрим тўдалар ва қабилалар ўртасида рақиблик ва рақобат бор эди, бундан ташқари Субутой баҳодир ҳам тўдаларнинг бир-бирига аралашиб кетмаслигини ва бошқаларнинг қўниш жойига тушмасликни талаб қилиб қатъий буйруқ чиқарган эли.

Бирор сабаб билан ўз тўдасидан ажраб қолган бир татар суворийси бошқа бир тўдага келиб қолса ҳамма уни мазақ қилиб:

— Ҳой, дайди, бебош! Қай элдансан?— дейишарди.

Ажраб қолган киши ўзининг жанговар Уронини айтиши лозим: «Уйбос» ёки «Эйй, буғанам қайда қуёним»

¹ Хилқати олам — дунёнинг яратилган куни. Диний эътиқодларга кўра дунё яратилган кун деб тайин қилинган вақтдан бошланадиган йил ҳисоби — тарих. (Тарж.)

ёки бошқа бир нима деб жавоб беради ва шу ондаёқ уни мазақ қилиб калака қилишади:

— Тўқсаба экансан-да! Афти-ангорингдан кўриниб турибди: тўқсабалар улама дум солган чўлтоқ отни ҳам сотиб олаверади!.. Ҳа, жузнайлар елкасига қистириб қўйган қамчиларини уч кун изласа ҳам тополмайди!.. Қорабўрклилар жуда ҳам зийрак эл, улар ўғирлаб келаётган отларининг устида бемалол ухлаб қўлади, от уни тўппа-тўғри эгасининг олдига олиб келади!..— деб кулишади.

Ҳар бир тўда чопарлар орқали ўз хонлари билан алоқа қилиб туради, хон эса бош қароргоҳ билан хабарлашади, бош қароргоҳда бутун аскарга фармон бериб турган жаҳонгир Ботухон билан унинг ҳарбий маслаҳатчиси бир кўзлик Субутой баҳодир бор.

Ун бир Чингиз хонзодаси ҳар бири ўзининг алоҳида ўн минг отлиқ тумани билан юарди. Хонзодаларнинг ёнига қўйилган махсус ҳарбий маслаҳатчилар аскарларга ҳукмронлик қилишни ўз қўлларига олгандилар. Хонзодалар този ва қарчиғайлар билан овга чиқар, базм қуриб май ичар, ўз вақтларини беташвиш ўтказар, аскарнинг бутун ишини даҳшатли Чингизхоннинг юришларида аччиқ тажриба ордирган маслаҳатчиларга батамом топшириб қўйган эдилар.

Ботухон кенг қанот ёзиб шимолга қараб бораётган бутун қўшинни Субутой баҳодир кўрсатган, маълум жойлардан ўтадиган йўллардан бошлаб бормоқда. Мўғул соқчиларининг назорати остида йўл бошлаб бораётган қипчоқ йигитлари, мўғуллар ўлдириб қўйишидан қўрқиб, аскарнинг қўниши учун жой излаб топиб беришарди.

Шимолга юриш қилган мана шу уч юз минг кишилик қўшин ичида асл мўғуллар жуда оз, атиги тўрт мингча эди, аммо ҳар хил тилда гаплашадиган бу қўшинда улар муҳим вазифаларни бажарар: бирор ишга раҳбарлик қилиш, ҳарбий маслаҳатчилик қилиш, хонзодаларга махсус қўриқчилик қилиш каби мансабларда эдилар. Шу мўғуллар тартиб-интизомга ва бош қароргоҳ «ўрга»¹ буйруқларининг бажарилишини ҳам назорат қилиб юарди.

¹ Урга — мўғулча сўз бўлиб, ўзбекча ўрда деган маънода. (Тарж.)

Отлиқлар қоқ ерда, ўтлаб юрган отларнинг ёнида ётиб ухларди: сафарда отдан ажралиш — бепоён саҳрода жондан ажралиш деган сўз эди! Қўп жангчиларнинг икки ёки бир неча отлари бўларди, йўлда отлари чарчаса, етакдаги отга миниб кетаверарди.

Чодир ва ўтовлар фақат энг машҳур хонлардагина бўлар: уларнинг оддий аскарларга тез-тез кўриниб туришлари ва улар билан гулхан олдида ўтиришлари назокатсизлик деб ҳисобланар эди. Занжирбанд асирлардан танлаб олинган эпчил хизматкорлар ўнлаб тез юрар нор туяларни олиб юрар, бу туяларнинг устига чодир ва ўтовларнинг йиғиштирилган қисмлари, талланган гулдор кигизлар, мис қозонлар ва қоп-қоп ун, гуруч, майиз, сурланган ва қоқланган от гўшлари, тузланган думба ёғлардан иборат емишлар ортилар эди.

Қўниш жойларига келганда оёқ ва бўйинларидаги занжирларини шалдиратиб хизматкорлар хонга, маликага, унинг ҳарбий маслаҳатчисига, табибга, юлдузга қарар мунажжимга, мирзобоши, шомон, домла имом ва хоннинг доимий ҳайбаракаллачи лаганбардорларига ўтов тикар ва уларга овқат пиширишарди.

Оддий жангчилар овқатнинг ғамини ўзлари қилар, йўлдан топган нарсаларини ер эдилар. Очлик, аскарларнинг бир жойда узоқ тўхташига йўл қўймайдиган муҳим бир куч эди, аскарлар йўлда учрайдиган ҳамма озиқ запасларини еб, ҳамон олға ва олға юраверишга мажбур эдилар.

Бояндархон ўзининг беш минг кишилик қипчоқ аскарлари билан мўғул-татар қўшинининг олдида борарди. Унга даштни текшириб бориш, айғоқчилар юбориб русларнинг энг олдинги қоровуллари қаерда эканлигини билиш, уларни тутиб олишга ҳаракат қилиш, қўлга тушган, «тил»ни дарров Субутой баҳодирнинг чодирига юбориш топширилган эди.

Бояндархон ўз аскарларидан тўрт юзта додюрак навкарларни ажратиб олди; булар от ўйнатиб олдинга қараб узоқ жойларга борар, аскарнинг кўзи ва қўли бўлган бу навкарлар ҳар куни ўз хонларига ҳар нарса тўғрисида, рус ўрмонлари билан илгари қипчоқларники бўлган ерлар орасидаги даштда нима кўрсалар ҳаммасини етказиб турардилар.

Бу «бетараф» дашт тепалик адирларнинг этаги

бўлиб, бундаги дарё, сой ва жарликларнинг бўйларида сийрак ўсган дуб ўрмонлари учраб турарди. Бу ерлар яшириниб ётиб саҳрони кузатишга қулай эди. Сойликларда бир неча полк аскар душманни бемалол кутиб ётиши мумкин эди. Шу сабабдан Бояндархоннинг отряди эҳтиётлик билан борар, душман пистирмаларидан ҳадиксираб кечалари кичик дарёларнинг жарлик қирғоқларида тўхтар ва олдаги йўлларни текшириб келиш учун энг эпчил навкарлардан айғоқчилар юборар эди.

Ҳар куни Субутой баҳодирдан келиб турадиган чопарлар: «Асирларни топширинглар! «Тил» юборинглар! Агарда асир юбормасанглар Бояндархонни қўшиннинг энг орқасидан судралиб юрадиган, келгуси ғалабаларда тушадиган ўлжанинг сарқитини ейдиган қилиб қўяман!» деган буйруқни олиб келишарди.

Боянлар дарғазаб бўлиб минг аскарнинг бошлиғи мингбошиларни чақириб койир, мингбошилар эса юзбошиларни чақириб олиб сўкар, юзбошилар ҳам ўнбошиларни чақириб ғадаб қиларди.

Олдинда юрадиган юзларнинг бирида Назар Қаризакнинг тўрт ўғли бор эди. Илгари Бояндарнинг оддий навқари — қушчиси бўлиб юрган Тўлабберган, шу юзнинг юзбошиси эди, бир кун у тўрт ака-укани олдига чақириб:

— Тўрттовинг ҳам чўл бўрисидек ғайратли йигитсизлар! Худди калтакесакдек чўлга сингиб кетоласизлар! Бугун тунда, ҳов анови узоқда кўриниб турган дуб ўрмонига боринглар... Бугун ўша тарафда ўрис отликлари кўриниб қолди. Шуларни пойлаш керак. Эҳтиёт бўлиб жар билан юриб ўрмонга етиб олинглар. Бора солиб бекининглар-да, битта бўлса ҳам ўрисни тутиб олиб, чандиб боғланглар ва тирик олиб келинглар...— деди.

Юзбоши чиройли қора соқолини силаб туриб ер остидан тўрт ака-укага назар солди. Улар тумтайиб туришарди: берилган буйруқдан улар хурсанд бўлмади.

— Нега индамай қолдинглар?

Йигитларнинг оғаси Темир жавоб берди:

— Агар биз бир ўрисни тутиб келсак, бизга не берасиз?

— Қилиб келган ишларингни Бояндархонга етказаман. Нима берса ҳам хоннинг ўзи беради.

— Йўқ! Ҳар биримизга биттадан пўстин беринг! Кўриб турибсиз-ку, очиқ саҳрода қандай йиртиқ чопонлар билан тунаб чиқаётганимизни. Сиз қипчоқларни талаб олган пўстинларни икки той қилиб олиб келмоқдасиз. Биз бўлсак совуқдан тўнгиб келмоқдамиз...

— Эртага менга бир ўрисни ушлаб олиб келсанглар, киши бошига биттадан пўстин бераман.

— Сўзингизга ишонамиз!

Буларнинг иккинчиси, Бўрибой:

— Сиз бизга, ўрмонгача эмаклар боринглар деб буюряпсиз, бундан ҳеч нарса чиқмайди. Биз ўрисдан қўрқмаймиз, яёв юришдан қўрқамиз. Биз от устида юриб ўрганганмиз, яёв юрсак ўрмонга етиб боргунча оёғимиздан айриламиз. У ёққа кечаси, қоронғида бориш керак; боргандан кейин отларни жарга боғлаб қўямиз. Кейин ўрмонга кириб оламиз, балки уларнинг қоровуллари совуқда гулхан ёқиб ўтирган бўлса кўришиб ҳам қолар. Шунда, қараб турмай, секин бориб босиб оламиз... Хўш, агар ўрислар кўп бўлса-чи? Унда ўз бошимизни қандай қилиб омон олиб келолармиз? У вақтда бизларни фақат от қутқазади.

— Яхши, от билан бора қолинглар! Эр йигитнинг кетидан ўлжа эргашар. Лекин қўлларингни бурунларингга тиқиб келманглар, сўнгра, асирни ўласи қилиб олиб келмай, зарарсиз, тетикроқ қилиб олиб келинглар, токи Бояндархонга кўрсатгудек бўлсин! Кейин тобонига темир қиздириб боссак, билганининг барини айтиб берар. Сизларга худо оқ йўл берсин!

У Н И Н Ч И Б О В

Татарларнинг илғор сафида

Юзбоши Тўлабберганнинг илғор аскарлари «Оч арвоқлар сойи»га келиб тушган эди. Бу ерда кичик-кичик сувлар оқиб ётар, сувларнинг бети юпқагина музлаган эди. Бу ерда атрофлари девор ва ғула ғовлар билан ўралган ертўлалар сақланиб қолган, илғари бу жойлар Рязань чегара қоровуллари турадиган қоровулхона эди. Татарларнинг келишидан хабардор бўлган рязанликлар шимолга чекинди. Илғари

бу ерларга рус савдогарлари келиб, пода-пода мол хайдаб келган қипчоқлар билан савдо-сотик қилиб қайтишарди. Ҳамма ерда от тезаги билан қўй қумалоғи сочилиб ётарди.

Юзбоши Тўлабберганнинг аскарлари бу ерга келиб фақат ўткир қора кўзли, қирғий бурун ориқ бир кампирни кўришди. Кампир ярим вайрона ертўланинг эшигида бепарво ўтирарди. Татарлар ертўлани титкилаб кампирнинг ҳамма нарчасини талаб олишди, улардан фақат кампирнинг кенг иштони, жулдур-жулдур чопони ва сойдан сув олиб келадиган дарз кетган сопол кўзасигина қолди. Кечқурун татарлар ухлашга ётганларида кампир гулхан ёнига келиб, қолган-қутган сарқитларни териб олди-да, бояги ўтирган жойига қайтиб кетди.

— Сен кимсан?— деб дўқ қилиб сўради кампирдан, йўл бошлаб келган қипчоқ Сентак.

— Есирқаман...¹ Беш чўққиликман.² Куч-қувватим борида менга кишан солиб ишлатишди. Куч-қувватдан кетиб қариганимда: «Тўрт тарафинг қибла, қаёққа борсанг боравер!» дейишди. Қаёққа ҳам бораман? Яна саҳродан йўл юриб-а?

Даштнинг ҳамма ёғини қор босган, қорда ҳар ёққа ўтган кийик, тулки ва бўриларнинг излари чалкашиб ётарди.

Суворийлар зах, ўпирилиб ётган, эшакқурти ва мингоёқлар ўрмалаб юрган ертўлани кўздан кечириб жирканиб туфлашди ва гулханга яқинроқ жойдан ходалча ва қамишдан ўзларига қийшиқ бостирма ясаб олишди. Улар вақтларини гулхан ёнида ўтказишар ёки тепаликка чиқиб, қалин бурган ўтлари орасига яширишиб ётиб, саҳрони кузатишар эди.

Тушовланган отларнинг бир қисми қамиши омон қолган тўқайда ўтлар, қолган отлар эгарлоғлиқ, мишишга тайёр ҳолда турар эди.

Юзбоши Тўлабберган тепалари бутун яхши ертўлага жойлашди. Бу ертўлада ўрислар қурган йўғон ғишт печка билан унинг ёнидаги ходалчалардан қилинган каравот бутун қолган эди. Юзбоши пўстинини елкасига

¹ Е с и р қ а — асир тушган чўри.

² Б е ш ч ў қ қ и — Шимолий Кавказдаги бир жой.

ташлаб каравотнинг устида чордана қуриб ўтирар ва печкада ёнаётган ўтга тикилиб ўтирарди.

Йигитлар «Оч арвоҳлар сойи» деган оти хунук бу жойни сўкишарди.

— Бояндархон бизни қаёққа олиб келиб қўйди? Даштда бундан тузукроқ жой қуриб қолибдими, очик мозорга ўхшаган ертўласини қара-я, ҳаммамиз қирилиб битгунча бизни кузатиб турадиган ориқ кампири-ни айтмайсанми? Бир қарасанг ёмғир аралаш қор ёғади, бир қарасанг қаттиқ совуқ туради, кийимимни қуритишга ҳам фурсат йўқ! Қачон бу ердан кетиб, олға силжиймиз ва шаҳарларига ўт қўйиб алангасида исинамиз, ўрисларнинг қундуз ва сувсар пўстинларини қачон киямиз?!

Иримчи йигитлар тонг отгунча гулхан ёқиб чиқишди, соқчилар тепаликка чиқиб қўрқувдан титрашар ва калласи узилиб, жасадлари кўмилмай қолган аскарларнинг арвоҳлари тентираб юрибдимикин деб, аланглаб атрофга қарашарди. Мана шу тўдага Сиёноқдаёқ қўшиб қўйилган мулла Абдурасул домла ташвишни кучайтириб, ҳаммани ваҳимага соларди. Қалин ўсган сариқ соқолли, қотмадан келган домла ўзининг ваъзу насихатлари билан йигитларнинг мазасини қочирар, хар куни беш вақт намозни канда қилмай ўқиб туришга даъват қиларди. Кези келганда, фурсатни ўлдан бермай, овозини чиқариб дуо ўқир, кечалари эса, мусулмонларни йўлдан урувчи маккор Иблиснинг макру ҳийлалари ҳақида, саҳрода тентираб юрадиган арвоҳлар тўғрисида ва кечалари учиб юриб, ухлаб ётган кишиларнинг қонларини сўриб кетадиган ажиналар ҳақида ҳикоя қилиб бериб, тингловчиларнинг юрагига гулгула соларди. Жин-ажиналардан сақланиш учун мулла ингичка қоғозга дуолар ёзиб берар, ёвуз арвоҳларни яқин йўлатмайдиган дуоларни ўргатар ва мен бўлмасам йигитлар ёмон назар-нафасдан касал бўлиб, аллақачон қирилиб кетар эди, дерди.

Мулла Абдурасул юзбошининг ертўласига кириб кўпинча каравотда ухлаб ётарди. Лекин унинг алоҳида сезгирлик хусусияти бор эди: бирор овқат қилишга урнашдими, мулла дарров уйғониб ўрнидан турар ва овқатдан қолмаслик учун гулхан ёнига бориб чўққаяр эди. Озиқлар озайиб бормоқда — қипчоқлардан ўлжа олинган қўйлар аллақачон ейилиб бўлган — шунинг

учун аскарлар домланинг бу қилиғини унча ёқтиришмасди. Йигитлар зич довра қуриб, сўк бўтқаси ёки қоқланган гўштан қовурдоқ пиширилган қозонни ўртага олар, мулла эса ҳадеб дуо ўқир ва ҳеч бир тортинмай ўтирганларнинг орасига сиқилиб қозонга яқин ерга ўтирар эди.

Юзбоши Тўлабберган икки ўнбошини — Қодир билан Жабборни чақириб олди-да:

— Тўрт ака-укаларнинг икки кундан бери дараги йўқ. Худо сақласин, бир балога йўлиқиб қолмадимикин дейман? Улар анови узоқда кўришиб турган ўрмонга бориб киришмоқчи эди. Изларидан бориб уларнинг ҳолидан хабар олиш керак. Сен, Қодир, уларни топгунингча тўрт отнинг изи билан бораверасан. Сен, Жаббор, четроқдан айланиб ўтиб ўша ўрмонга боргин, агар у ерда ўрислар яшириниб ётган бўлса, ўрмондан чиқиб бировингнинг орқангдан қувлайди. Шу вақт сизлар орқага қочиб, ўрисларни бу ёққа эргаштириб келинглар. Мен бутун аскарни бошлаб чиқиб ўрисларга ҳамла қиламан-да, ҳеч бўлмаса битта «тил» тутиб оламиз. Бу Ботухон қароргоҳидан келган жуда муҳим топшириқ, қандай қилиб бўлса ҳам бажо келтириш керак! Қани, жўнанглар энди!

Юзбоши Тўлабберган ертўланинг устунига суяниб хўмрайиб, саҳродан кўзини узмай турарди. У норғил, бадқовоқ ва камгап одам эди. Қўли шундай қаттиқ эдики, арқон солиб тутиб олинган асов отни бир қўли билан сал тортса тўхтаб қоларди. Қоп-қора соқолини чорқирра қилиб ўстирган ва фақат чаккасинигина қирдирар эди. Йигитлардан бири юзбошининг навқари бўлиб олган, унинг соч-соқолини олар ва жийрон отини ювиб тараб юрар эди. Йигит юзбошидан икки қадамча нарида чордана қуриб ўтирар, хўжайин қаёққа буюрса югуришга тайёр турар эди. Тўлабберган тепаликнинг пастроқ ўйиқ жойидан узоқ саҳрога тикилар, ҳали ҳам, тўрт ака-ука, асир олинган ўрисни ҳайдаб кўришиб қолишар деб умид қиларди.

Сал нарироқда йигитлар гулхан атрофида мулла Абдурасулнинг гапига қулоқ солиб ўтиришарди:

— Даштнинг ҳамма ёғи — хомуш ётган гўр. Бу ерда халқлар бир-бири билан қирилиб урушган, ўлган аскарлар кўмилмай қолаверган. Шунинг учун бу ерда кечалари инграш эшитилади. Ўликлар тўдалашиб

тентираб юришади. Улар кўзга кўринмайдиган отларга миниб, тумандай бўлиб сойдан сузиб чиқишади, қатор тизилишиб овоз чиқармай далага ўтишади ва бошқа тўплар билан тўқинишади... Шу вақт қиличларнинг қалқон ва совутларга шақир-шуқур қилиб урилгани эшитилади.

Бир вақт саҳро тарафдан чинқирган товуш чиқди-да, дарров тўхтаб қолди, бир оздан кейин яна такрорланди.

— Утни ўчиринглар!— деб буюрди юзбоши паст товуш билан.

Йигитлар гулхан устига тупроқ ташлашди. Ёниб турган ўт лип-лип қилиб ялтиради-да, ўчиб қолди. Ҳамма ёқни қоронғилик босди. Йигитлар шов-шув қилмай тепаликка чиқиб кетишди.

Узоқдан от туёғининг тўпирлагани эшитилди. Отлар ўқдай учиб чопиб яқинлашиб келмоқда. Паға-паға оқ булутлар орасидан тушган ойнинг хира ёруғида яқинлашиб қолган соялар кўринди.

— Бу ўшалар! Уликлар!— деб шивирлади қоронғида кимдир. Бунга қарши:

— Товушингни ўчир, ҳушёр бўл!— деган жавоб эшитилди.

Бир уюр бир қанча йилқи жар ёқасига тўпирлашиб келиб бирдан тўхтади-да, тагин дарров чопиб сойдан сувга тушиб кетди. Кейин сойдан дукурлаган туёқ товуши, сувнинг шапир-шупури, сув ичаётган отларнинг пишқириши эшитилиб турди.

Отлар бир нарсадан чўчигандай ҳуркиб, бир-бирини итаришиб қоронғида тагин жардан юқорига чопиб чиқишди-да, даштга қараб жўнаб қолишди... Яқин жойдан қий-чув, чинқирган ва тўпирлаган туёқ товуши эшитилди.

— Ўт ёқинглар! Бу ёққа, менинг олдимга келинглар! Арқон олиб кел!— деб бақирди юзбоши.

Йигитлар ҳовлиқиб қолишди. Гулхан тагин ёниб ола айғирни ёритиб кўрсатди. Арқоннинг сиртмоғи отнинг бўйнига илинди ва тордек таранг бўлиб қолди. Юзбоши арқоннинг учини четан дарахтининг танасига ўраб олди. Отнинг сакраб тортилишидан дарахт ларзага келиб силкинарди.

— Отни бир ёқлик қилинглар!— деб бақирди, юзбоши арқонни тортиб туриб.

Ҳуркиб титраб турган отнинг яқинига йигитлар чопиб келишди. Қизил патли узун-узун учта ўқ отнинг биқинига ботиб кетди. От чўккалаб йиқилди-да, яна турмоқчи бўлди. Шу вақт бир йигит югуриб келиб қулоғидан босиб туриб бўғизлаб юборди.

— Ҳазрати Хизир бизларга саҳарлик қилсин деб юборганлар!— деди мулла.— Рўза, намоз эсларингдан чиқмасин, тангри таолага кечаю кундуз шукур айтиб юрсанглар, у сизларга бундан ҳам зиёда неъматлар ато қилади!

Йигитлар билакларини шимариб ўз одатларича дарров айғирнинг ола терисини шилиб олиб, гўштини бузиб, терининг устига уйиб ташлашди. Йигитлар хурсанд бўлиб кулишди:

— Бизнинг юзбоши Тўлабберган хўп эпчил йигитда! Ҳамма, ўликлар чопиб юрибди деб ўйлаб, қўрққанидан дир-дир титраса, бизнинг бошчимиз отнинг бўйнига арқон солиб, бир қўли билан ушлаб турибди-я! Агар бизлар ҳам бунчалик анқов бўлмасак бир неча ёввойи отни тирик тутиб олардик...

— Булар ёввойи отлар эканми?— деди йўл бошлаб келаётган Сентак.— Татарлар келиши билан қипчоқларнинг уюр-уюр йилқилари саҳрога қочиб кетган, мана энди улар бутунлай ёввойилашиб кетибди. Мана шу ола ғунон от ҳам шундай отлардан, сонидаги тамғасига қараганда Қўтанхонники... Ёввойи отлар бундай бўлмайди — уларнинг ранги қум тусли бўлиб, жўтаси ёлидан қуйруғигача қора бўлади. Ёввойи бўлса ҳам барибир, бу ола отнинг гўштини битта қўймай туширамиз.

У Н Б И Р И Н Ч И Б О Б

Дастлабки рус асири

Йўл бошловчи Сентак қипчоқларнинг рус ерлари Залесьега босиб борганлари тўғрисида кечаси билан сўзлаб бериб ўтирди. Йигитлар гулхан атрофида унинг ҳикоясини уйқусираб тинглаб ётишди. Аёз борган сайин кучаймоқда. Майда қор учқунлари ер бағирлаб учиб ётганларнинг устига қўнарди. Елкасига барра пўстинини ташлаган юзбоши йигитлар орасида ўтириб, ўйнаб учган гулхан учқунларига киприк қоқ-

май, индамай қараб ўтирарди. Узоқдан бўрининг увлагани эшитилди ва текисликда яна кўланкалар кўринди! Йиртқичмикин ё одамми? Дўстмикин ёки ёвмикин?

— Биринчи ўнлар!— деди юзбоши қўзғалмай.

Унта йигит сакраб туриб, ўз отларига қараб юришди. Улар қияликка чиқишди-да, кўланкалари қоронғида кўздан ғойиб бўлди.

Юзбоши ўзининг ертўласига тушиб кетди. Бошқа йигитлар қурол-яроғларини шайлаб, ҳар бир шитирлаган овозга қулоқ солиб, гулхан олдида ўтираве-ришди.

— Бизникилар,— деди кимдир биров.

Тепаликда тўрт отлиқ кўринди. Олдингисининг ёнида қўли орқасига боғланган, бошланг бир асир келмоқда. Тола-тола сариқ сочлари тўзғиган. Юзлари чақа бўлган, оёғини аранг судраб босарди. Иккинчи отлиқ энгашиб отнинг ёлига ёпишиб олган ва ҳадеб:

— Вой жоним-э! Қуйиб кетяпман!.. Ичим ўртаняпти! Сув, сув беринглар, совуқ сув ичимдаги ўтни ўчиради!

Отлиқлар қияликдан секин юриб тушишди-да, гулхан олдида тўхташди. Юзбоши тўрт ака-уканиннг қайтиб келганини билиб, қўлини белбоғига қистириб, асирнинг олдига келди-да, уни диққат билан кўздан кечирди. Асир баланд бўйли, ориқ ўспирин йигитча экан, дағал канош шими билан устидаги олди очиқ қўйлагидан бошқа кийими йўқ, оёқ яланг, совуқдан юзлари кўкариб кетган, тошдай қотиб бепарво турмоқда, фақат қони оқиб турган юқори лабини ялаб-ялаб қўяди. Асир йигитча юзбошига шубҳа билан бир назар ташлади-да, яна бир нуқтага тикилиб тураверди.

Уч ака-ука отларидан сакраб тушиб, тўртинчисини эҳтиёт билан отдан тушириб, гулхан олдидаги кигизга ётқизишди... Ярадор кўзларини сузиб чалқанча ётарди, унинг юзлари тиртишди, бурни қисилиб, учи ингичка тортди. Оғзи қийшайиб, лаблари бир нималар деб шивирлади.

Мулла Абдурасул ярадорнинг олдига келиб чўккалади-да, унинг юзини кўриб, шундай деди:

— Мен нима десам сен ҳам шуни айтавер: «Лойлоҳа иллоллоҳу...» деб калима айтдириди.

Юзбоши Тўлабберган ярадорнинг олдида, ўнг

қошини кўтариб, касалнинг тиртишиб учаётган юзига анча вақт қараб турди-да, ниҳоят ноумид ҳолда қўл силтаб, устидаги пўстинини қўлига олди ва уни жон таслим қилаётган йигитнинг устига ёпиб қўйди.

Қайтиб келган ака-укалар юзбошининг олдига келишди. Бўрибой гап бошлади:

— Ҳингиз буюргандек, бизлар жарнинг ичи билан юриб дуб ўрмонига бориб олдик. Отларимизни пастда қолдириб ўзимиз баланд бир тепаликка чиқдик. У ердан қарасак ўрисларнинг қароргоҳи кўринди. Мўл-жалимизча улар мингтача экан. Ҳаммаси ҳам бутун саҳрони бошига кўтариб хуррак отиб ухлаб ётибди. Бизлар ухлаб ётганлардан бирортасини ўғирлаб кетолмасмикинмиз деб ўша тарафга қараб бордик. Темир энг олдинда кетаётган эди, бутазор орасида мана шу болага йўлиқиб қолди. Бола ўрнидан сакраб туриб, Темирни чавоқлаб юборди. Агар сизнинг буйруғингиз бўлмаганда бу гўдакнинг ишини ўша жойнинг ўзидаёқ битириб қўйган бўлур эдик. Темирнинг нобуд бўлиши бизга шундай алам қияптики, асти қўяверинг. Асов отларни бир онда ўргатадиган шундай юракли акамиздан мана шу мишиқи бола учун ажралиш осон гап эмас-да! Биз уни боғлаб оғзига рўмол тиқиб қўйдик. Агар Темир бақирган бўлса биз қўлга тушган бўлар эдик — руслар шундай ёнимизда эди. Лекин Темир худди тилини тишлаб тургандек, овоз чиқармади... Ҳормонда бир кун кутиб ётдик, рус отрядлари ўнгимиздан ҳам, сўлимиздан ўтиб турди. Асирни қўлингизга топширдик. Биз ваъдамизнинг устидан чиқдик, оғамиз Темир ажал қучоғида ётибди. Энди бизга ваъда қилган пўстинларни беринг.

Юзбоши совуққина жавоб берди:

— Ботир йигит эди Темир! Худо жойини жаннатда қилсин... Пўстинимни унинг устига ёпиб қўйдим. Нега асирнинг кийимларини ечинтириб олдинглар? Чопонини нега ечиб олдинглар? Яланг оёқ-ку, этиги қани? Мен уни Бояндархонга бутун, бирор жойини совуқ урмаган ҳолда кўрсатишим керак, бундай яланғоч ҳолда шу кечасиёқ ўлиб қолади.

Тўнғиллаб ва сўкиниб уч ака-ука асирни кийинтира бошлади. Оёғига пайтавасини ўратиб, чипта кавушини чандий бошлашди. Йўл бошловчи Сентак оз-моз русча билар экан. Асирдан ҳаммаси бўлиб рус аскарлари қанча-

лигини ҳамда ўрисларнинг урушишни хоҳлаш-хоҳла-маслигини сўради.

Асир кам гапирар ва кесиб-кесиб сўзлар эди. У ҳаммага ўқрайиб қарар ва яраланган лабини ҳадеб ялар эди.

— Унинг оти Торопка экан, ўзи ўрмон ичидаги Перунов Бор деган қишлоқдан экан. Қанча аскар бор эканини билмас экан. Ўриснинг ҳаммаси ҳам татарлар билан урушишни хоҳлар экан, шунинг учун ҳамма ўрис урушга отланиб чиқибди...

Юзбоши, йўл бошловчи Сентак таржима қилиб берган гапларнинг ҳаммасини диққат билан тинглади ва мулла Абдурасулни дуо ёзилган тумор қоғозларга бўлса ҳам бу ерда гапирилган ҳамма гапни ёзиб олишни буюрди... Тилмоч ўзи билган ҳамма русча сўзларни тезда ишлатиб битирди ва асирдан бошқа гап ололмади. Асирнинг бошига тушган бир неча қамчининг зарби ҳам кор қилмади: бола ўжарлик билан индамай тураверди.

Юзбоши асирни хонга ўзи олиб боражагини айтди. Унинг аллақачонлар эгарлаб қўйилган жийрон оти ертўланинг олдида боғлиқ турарди. Унта йигит у билан бирга бориши керак эди. Аммо шундай қор бўрониде кечаси юриш хавфли. Сўқмоқ йўлларнинг ҳаммасини қор босган ва бунинг устига бўрон ҳам кучаймоқда. Шунинг учун тонг ёришини кутиб, юзбоши ўз ертўласига тушиб кетди.

Торопка гулханга яқин ерда ўтирарди. Орқасига қайриб боғланган қўллари уюшиб, сирқираб азоб берарди. Ён тарафдан келиб урган қор боши ва елкасини босиб кетди. Торопканинг қорни силкитиб қоқиб ташлашга мажоли ҳам йўқ эди. Арқоннинг сиртмоғи бўйини қисар, ёнида ўтирган ёш йигит арқоннинг бир учини қўлига ўраб ушлаб ўтирарди. Торопканинг бошқа тарафида тагига от тўқими солинган, устига барра пўстин ёпилган Темирнинг жасади ётарди. Темир энди инграмас, абадий жимликка юз тутган эди.

Орадан анча вақт ўтиб кетди. Кечқурун катта-катта ходачалар қалаб қўйилган гулхан энди ўчай деб қолди. Энг кейин қолган ўтнинг яллиғи кулда биқсиб ётган қип-қизил чўғларнинг устида липиллаб ўйнар эди. Ҳамма ухлаган. Фақат тутқунликдан қандай қутулиш

Йўлини ўйлаб Торопка ухламай ўтирар, ҳолдан кетган, ориқ кампир «есирқа» уйғоқ эди холос. Кампир вайрона ертўласининг остонасида гулханнинг ўтига газабли қора кўзларини тикиб ўтирарди... У тутқун болани пойлаб ўтирган йигитнинг ёнбошлаб ётишини кутиб ўтирди. Кейин кампир ўрнидан туриб мушукдай секин-секин юриб гулханга яқин келди. Бу сафар сарқит изламади. Кампир хуриллаб ухлаб ётган йигитнинг юзига энгашди-да, тисарилиб Торопканинг ёнига келди. Кенг кўк чалворининг липасига қистираб қўйган ўткир синиқ пичоғини олди-да, эҳтиёт билан қил арқонни кесди ва товушини чиқармай, қўли билан юзбошининг жийрон оти турган тарафни кўрсатди. Кейин жимгина ғойиб бўлди.

Торопка арқонларнинг ечилиб кетганини сезди-ю, бироқ уюшиб қолган қўлларини бирданига қимирлата олмади. Қон жуда секин юришарди, бармоқлари секин-аста қимирлай бошлади. Торопка уюшган қўлларининг ёзилишини кутиб, ухлаб ётган йигитга қараб-қараб қўярди. Ниҳоят, ўрнидан турди ва қадамини авайлаб босиб юмшоқ қорнинг усти билан жийрон отга томон борди. Қўллари қалтираб тизгинини ечди-ю, ўзини отнинг устида кўрди...

У тепаликнинг устига чиққанда орқа тарафидан қийқириқ овозлари эшитди. Лекин, шамол қулоқни шувиллатиб қор учқунлари юзига урилди, юғурик бақувват айғир болани бепоён текис даланинг бағрига қушдай учуриб кетди.

Т Ү Р Т И Н Ч И Қ И С М

Мўғуллар билан
дастлабки
шўқнашув

Россиянинг деярли бутун ерлари устидан ўтиб, неча юз минг кишини ҳалок этган, юртимизни ёндириб хароб қилган, аҳолининг қолдиғини жирканч татар истибдодига дучор қилган мана шундай хароб этувчи довулдан кўра бадтарроқ бўлган, кишини ларзага келтирадиган энг даҳшатли машъум воқиа ота-боболаримизнинг назарида бизнинг бутун тарихимизда бўлган эмас.

(Всеv. Миллер. Қиссалар)

БИРИНЧИ БОБ

Ботухон олдига юборилган рус элчилари

Татар қўшинларининг босиб келаётгани ҳақидаги ваҳимали хабарлар князь Феодорни бош қотириб ўйлашга, Саҳрога кетишдан олдин ҳамма нарсани гамлаб олишга мажбур қилди. У ёш бўлса ҳам рўзғор ишларига моҳир бўлиб қолган. Шу сабабдан ҳамма нарсани жобажо қилар эди. У боярлар билан ҳам сўзлашиб кўрди, ҳар тарафдан келган князлар ва аскар бошлиқлари билан ҳам, ўз арава-чаналари билан бозор майдонини тўлдириб турган оддий деҳқонлар билан ҳам суҳбатлашди. Бу билан у, буларнинг рус

ерларини қанчалик қаттиқ туриб ҳимоя қилишларини ва ўзи татар подшоси билан нималар тўғрисида ва қандай гаплашишга тўғри келишини билиб олмоқчи эди.

Ҳамманинг ҳам гапи бир: «Биздан хавотир қилманг! Душманнинг биринчи зарбасини кўкрак кериб қарши оламиз. Суздалликлар бизнинг қўшнимиз бўлса ҳам, илгаригидек бизга ёрдамлашгилари келмаяпти. Бунинг устига, рязанликлар ожизланиб қоладиган бўлди, деб қувонишиб ҳам қўядиганга ўхшайди. Балки суздалликлар, Рязань ожизлашиб қолгудек бўлса Владимир князи Рязаннинг бутун ерларини ўз қўли остига олиб, кекса Рязань боярларини ўзига отбоқар қилиб олади деб умид қиладигандир. Ҳеч бундай бўлмайди!» дейишар эди улар.

Владимирнинг буюк князи гердайган Георгий Всеволодович, писмиқ, бадқовоқ татар элчилари билан нима ҳақда кенгашиди, улардан ўз манфаати учун нима юлиб қололди, қисиқ кўзли айғоқчилар унга нима ваъда қилдилар?— Бунинг ҳеч ким билмасди.

Саҳродан тўналиб ва таланиб қочиб келган қипчоқ хонлари татар ва мўғулларнинг ҳеч кимга раҳмшафқат қилмасликлари ва қилган ваъдаларида турмасликларини ҳикоя қилишди. Илгари ўн минглаб йилқиси бўлган бир қипчоқ хони ўзининг бир малайи билан фақат учтагина отда сўққа бошини олиб кела олган холос; у бундай деди:

— Татарлар олдин ўз чопарларини юбориб: «Бизга бутунлай таслим бўлсанглар, шунда биз сизларга тегмаймиз! Йилқи, қўй ва бошқа молларингизни ўзларингизга қолдирамиз!» деб ваъда қилди. Қимик бунга ишониб Ботухоннинг оёғига йиқилган бўлса, уни татарлар ўша куниде яланғоч қилиб тўнаб, отбоқар қилиб қўйди. Татарлар мақтаниб: «Бизлар Дашти қипчоқда ётиб дам оламиз, отларимизни боқиб ўрис юртига босиб киришга тайёрлик кўрамиз. Биз ўрисларнинг ҳамма шаҳарларини сиртмоқ солгандай ўраб оламиз-да, ҳеч нарсасини қўймай талаб оламиз» дейишади. Ҳой, рязанлик оғайнилар, қирғин урушга ҳозирланглар! Татарларнинг аврашларига учманглар! Князь Феодор Юрьевич ҳеч нарсадан қўрқмас эди.

Ёшлигидан у довьюрак овчи эди, айиққа эпчил, турга¹ ҳам чаққон эди. Энди Ботухоннинг қароргоҳига ўзи бормоқчи бўлди, бу унга гўё илгаригидек йиртқич ҳайвонга отланиб бораётгандек туюлди: «Куч билан ололмасанг, ҳийла ишлат!» деган фикрга келди у.

Сафарга ҳозирланиб бўлинди, князлар билан ҳамма тўғрида келишиб олинди; тортиқлар олиниб чарм сандиқ ва хуржунларга тиқилди ва уларнинг бир қисми отларга ортилиб, бир қисми аравага юкланди. Оғзи муҳрланган сопол кўзаларда асал шароблари ва пиво солинган кичикроқ ёғоч челақлар авайлаб кигизларга ўралган ва пичаннинг ичига кўмиб қўйилган эди. Музлатилган бузоқ ва чўчқа гавдасининг почалари аравадан диккайиб чиқиб турарди.

Ботухоннинг ёнида ўнта мўғул шаҳзодалари бор эканини қочиб келган қипчоқлардан эшитиб, князь Феодор отасининг маслаҳати билан энг яхши, сердум ва ёллари ипакдай ҳилпираб турган баланд бўйли ўн бир бош айғир олди. Айғирлар тоза ювилган, ёллари квас билан ҳўлланиб ўрилган ва қизил ленталар тақилган эди. Отларнинг дўмпайиб турган силлиқ сағриларига шамоха гиламларидан ёпиқлар ёпиб қўйилган эди. Феодор яна бир аргумоқ олиб уни Ботунинг энг катта саркардаси ва ўнг қўли — «Туманбоши Себядай»га тортиқ қилмоқчи бўлди.

Князь Феодор юришни нега кечиктиряпти? Юклар бўлса йўлга тушиб кетди; ёл ва қўйруқлари ўрилган ўн икки отнинг ҳаммаси бирин-кетин миришкор отбоқарларнинг етагида юриб кетди, князнинг зинапоясини олдига, бир вақтлари қипчоқ хони ҳадя қилган учқур, хушбичим жийрон тулпорни ҳам олиб келиб қўйишди. Феодорнинг йўлдошлари бўлган князь Ижеславский билан тўртта ҳийлакор боярлар ҳам йўлга кийиладиган нимпўстин ва сувсар қалпоқ кийишиб зинапоя олдида тиқилишиб туришибди, Феодор бўлса ҳамон гоҳ сарбозлар турадиган уйга кириб кетади, гоҳ зинапояга чиқиб ҳар тарафга ташвишланиб олазарак бўлиб қараб қўяди.

Шу вақт кимдир биров:

Ана, интизор бўлиб кутган меҳмонларимиз ҳам келиб қолишди!— деди.

¹ Тур — Европада XVII асрга қадар яшаб, кейин овчилар нобуд қилиб, насли қуриб кетган ёввойи ҳўкиз. (Тарж.)

Майдоннинг охирида бир уйнинг муъолишидан бир неча отлиқ чошиб чиқди-да, қорни тўзғитиб отларнинг бошини зинапоя тарафга буришди. Икки сарбоз отдан сакраб тушиб, холдор кўк йўрғани жиловидан ушлаб олишди. Шу вақт йўрғанинг устидан барра нимпўстин, қундузи қора булғун яшил бахмал қалпоқ кийган ёш бир жувон енгилгина сакраб тушди. Бундай қараганда бу жувонни ўспирин йигитча деб ўйлаш мумкин, чунки у баланд пошнали сахтиён этик кийиб, белига камар боғлаб калта қилич тақиб олган эди, ammo унинг серзавқ кулгиси, қизил олмадай латофатли юзи, ўйноқи қуралай кўзлари ҳаммага таниш эди: рязанликлар ҳар вақт қатта черковда князь Феодорнинг ёнида унинг чет элдан олиб келган¹ ёш хотини грек маликаси Евпраксияни кўриб юрардилар.

У зинапоядан тушиб келаётган Феодорга қараб худди ёш боладек югуриб борди-ю, унинг бўйнига осилиб олди:

— Сенга учрашолмай қоламанми деб жуда қўрқдим. Йўл бўйи от алмаштириб келдим. Нега сен кетяпсан?

Феодор Евпраксияни елкасидан қучоқлаб зинапояга чиқди. Шу орада қора пўстинини елкасига ташлаган князнинг онаси Агретпина югуриб чиқиб қолди. У қалтираган қўллари билан ёш келинини бағрига босди-да, икковлари ҳўнграб йиғлашди.

— Узингни бос, Евпраксияхон!— деб тасалли берди Феодор.— Урушга кетаётганим йўқ, мустаҳкам тинчлик тўғрисида сўзлашгани кетяпман. Барини тўғрилайман, бирга борадиган тажрибали маслаҳатчиларим ҳам менга татар подшоси Ботигани ювош қилиб қўйишга бир йўл топиб, ёрдам берар. Ҳа, айтгандай Ваняткамиз қаёқда қолди?

— Юк билан чанада келяпти. Мен сабр қилолмадим-да, бу ёққа қараб чопавердим.

— Вой чироғим-э, худди кичкина қизалоқдайсан!—

¹ Мўғул истибдодига қадар рус князлари кўпинча Ғарбий Европа маликаларига, князь қизлари ва ҳоказоларга уйланар, рус князь қизлари ҳам кўпинча Ғарбий Европа зодагонларига тегар эди. Умуман Россия мўғуллар истилосига қадар Ғарбий Европа билан жуда яқин муносабатларда бўлиб, унинг назарида жуда бообрў эди.

деди кекса княгина Агреппина.— Куёндек югура-сан-а!

— Мен ҳам шундай демоқчи бўлиб туриб эдим,— деб сўзни бўлди Феодор.— Ҳали ҳалала-ҳашту ўйнаб юрсанг ҳам бўларди!— деди-ю, кетидан хотинининг қулоғига:— Мана шунинг учун севаман-да, сени! Биламанки сен мен билан хоҳ овга бўлсин, хоҳ жанг майдонига бўлсин боришдан тоймайсан.

— Мени ҳам ўзинг билан бирга олиб кет, Феодор! Балки татар подшоҳини нозик сўзлар ва ҳазил гаплар билан юмшата оларман.

Феодор ўйноқи қуралай кўзли юзни ўзига тортди-да, гезариб кетган лабларни ўпди. У елкасига ёпишиб турган қўлларни авайлаб олиб қўйди-да, онасига кўз қисди. Она Евпраксияни орқасидан қучоқлаб олди. Шу вақт ёш хоним шошилиб нимпўстинининг тугмаларини ечиб:

— Тура тур-чи, Феодор! Менинг мана бу Кустантания¹дан келган табаррук марваридларимни ола кет. Балки сен бу билан татар маликасининг кўнглини оларсан-да, у ўзининг баджаҳл эрини тинчитар. Яна мана бу менинг туморимни ҳам олиб кет...— деди-да, бўйнидан кумуш занжирли думалоқ олтин туморини олди. Феодор телпагини қўлига олиб, фарқи тўғри очилиб икки тарафга таралган малла соч бошини ёш хотинига энгаштирди. Хотини унинг бўйнига икона суратли туморни осиб қўйди. Феодор Евпраксияни сўнгги мартаба манглайдан ўпди-да, шартта бурилиб, қизил этигининг нағалини тақирлатиб зинадан тушди ва сабрсизлик билан оёғини ерга депсиб турган отига қараб югурди.

Евпраксия кекса княгина қучоғида ҳўнграб ййглаб, талпиниб қолаверди. Князь Феодор эса бақувват отини гижинглатиб, қор босиб ётган майдондан орқасига қарамай кетаверди. Қошини чимириб ғамгян ҳолда у, кўкимтир туман бўлиб кўринадиган узоқларга қаради. Майдондан ва қўрғон деворларининг устидан, у ер-бу ерида кичик ўрмонлар қорайиб кўринган қорли текисликнинг бир неча ўн чақиримча узоқ жой-

¹ Кустантания — ҳозирги Истамбул, қадим уни Европада Константинополь, Шарқда Кустантания деб юритар ва подшо-лар шаҳари (Цариград) деб атардилар. (Тарж.)

лари кўриниб турарди. Кўкимтир булутлар шипшидан даланинг устидан паст сузиб юрмоқда. Қулоққа шамолнинг ҳуштак отиб шувиллаши ва даштга борадиган кенг йўлнинг устида гала-гала бўлиб учиб юрган қарға ва зағчаларнинг қағир-қуғури эшитиларди.

Рязань элчилари Ботунинг қароргоҳигача тўрт кун йўл юрди. Йўлда рус соқчи қоровулхоналари дуч келди.

Князь Феодор йўлга чодир олиб бораётган бўлса ҳам, уни фақат тўртинчи кун, узоқдан татарларнинг қоровуллари кўрингандагина тиктирди. Феодор гулхан ёнига барра пўстинини тўшаб ерда ухлар, ҳамма билан бирга овқатланар, туни билан соқчи қўйиб кузатдириб чиқарди: чунки татарлар ҳар қандай хиёнатдан тоймас эди.

Энг кейинги рус қоровулхонасида унга, бир рус йигитининг бир татарни айри найза билан санчиб ўлдиргани, асирга тушиб қолгани, кечаси татар қоровулларининг кўзини шамғалат қилиб, ажойиб яхши бир отини миниб қайтиб келганини айтиб беришди.

Князь Феодор ҳалиги йигитнинг ўзини чақиртириб олиб, оти нима, отаси ким ва қайси қишлоқдан эканини суриштириб билди. Кейин йигитни мақтаб, унга бир жуфт янги этик беришни буюрди.

— Хўп қилибсан-да, Шошқалоқ¹ шошма-шошоқ!— деди у.— Мени хурсанд қилдинг йигит! Агар урушишга тўғри келса, ҳали биздан сенга ўхшашлардан кўпи чиқади. Қисик кўзларга бизни босиб олиш насиб бўлмас!..

И К К И Н Ч И Б О Б

Воронеж дарёсидаги татар қароргоҳида

«Довул олдида юрадиган қора булутдек ҳар тарафдан босиб келаётган офатларнинг янги ҳамласидан мусофирни тангри таоло ўз паноҳида сақлағай!» деб ёзди Ҳожи Раҳим.

Ботухон Воронеж дарёси бўйидаги дуб ўрмони орасига келиб катта лашкаргоҳ қурди. Ўт-ўлани кўп бу даштда татар отларни учун қишда ҳам бемалол

¹ Т о р о п к а — шошқалоқ маъносда.

эди. Хўра отлар гуёқлари билан қорни тепиб ўзларига етарли озиқ топа оларди.

Бошқа чингизийларнинг қароргоҳлари даштнинг кун чиқишига қараб узоқ жойларгача чўзилиб кетган эди.

Аскарлар, яқинда ўрис ерларига бостириб кирилиши ва у ерда баҳузур еб-ичиб томоша қилиш тўғрисида сўзлашарди. У ерга борган ҳар бир оддий аскар талон қилиб шунчалик ўлжа оладики, неча минглаб фуқароси бўлган бир вилоятни бийлаб турган бир хондек бой бўлиб кетади, дейишарди.

Аскарлар орасида: ўрислар кучли ва бўридек ёвуз, урушда ғайратли ва чидамли халқ бўлармиш, улар ўзларининг ерлари билан молларини жангу жадалсиз осонгина бериб қўямасмиш, деган гаплар юрарди.

Кутилмаганда рус элчилари келиб қолди. Элчиларнинг бошлиғи Рязань князининг ёшгина ўғли Феодор эди. Ботухон ўзининг улуглигини кўрсатмоқчи бўлиб, вакил орқали, ўзининг давлат ишлари билан банд экани ва қўноз Феодорни бир неча кундан кейин қабул қилажагини хабар қилди.

Руслар чодирларини дарё бўйига тикишди. Булардан битта каттаси князники бўлиб, тепасида олтин қуббаси бор катта чодир эди, қолган учтаси ранг-баранг Бухоро маталаридан тикилган бўлиб, кичикроқ эди. Субутой баҳодир русларни, тўсатдан чодирга бостириб кириб, қўлларига тушган нарсани олиб чиқиб кетадиган сурбет татар аскарларининг бебошлигидан қўриқлаб, элчиларнинг қароргоҳини соқчилар билан ўраб қўйди. Бу иш, келган ўрислар билан татарлар ўртасида бир неча марта муштлаш чиқишига сабаб бўлди. Ниҳоят Субутойнинг «фидойлари» томошабинларни найза дастаси билан уриб юриб, тартиб ўрнатди.

Ботухон русларни қабул қилишга ҳозирланиб, Рязань ерларига бориб ҳамма нарсани ўзи кўриб эндиgina қайтиб келган Субутой баҳодирнинг ўғли Уран Қадан билан узоқ суҳбатлашди. У билан бирга борган шомон хотин Керинкей-Задан русларнинг юраклари ёрилиб кетсин, уларга қўрқинч ва касал тарқалсин деб, амал-сеҳр қилиб келган эди.

Уран Қадан Рязань ва Ульдемирда кўрганларини айтиб берди:

«Бу,— деди у.— Анчайин шаҳарлар эмас, мустаҳ-

кам қўрғонлар экан, уларни олиш ҳам осон бўлмас. Баланд, қалин қўрғон деворларини бузиш учун кўп марта ҳужум қилиш керак бўлади. Ёзда ўрисларнинг йўллари худди қоққон бўлар экан: ҳамма ёқда булоқ сувлари ва тагига тортиб кетадиган ботқоқликлар тўлиб ётибди. Фақат қишда музлаб қолган дарёлардан юриш мумкин экан. Ёзда ўрисларнинг ўзлари ҳам қайиқ билан дарёдан қатнар экан. Ҳамма ёқ қалин ўрмон. Бу ўрмонлар бекинадиган қўрғон ҳам бўлар экан. Шунинг учун ўрислар устига қишда дарёлар музлаган вақтда юриш қилиш керак».

Ботухоннинг руслар олиб келган туҳфаларни кўргиси келди. Аммо элчиларни у ҳали ҳам ёнига йўлатмади.

Рус аскарлари кўзлари қон қуйилиб турган ўн иккита чиройли отларни жиловидан тутиб олиб келишди. Булардан биттаси зулукдай қора бўлиб, марваридлар билан безалган эгар жабдуқ ва кимхоб ёпиқ урилган эди. Бу, Ботухонга хос тортиқ бўлиб, бошқа отлар чиройли гиламлар билан ёпиғланган эди.

Чаналарда авраси ипак ва кимхоб билан ҳошияланган тулки ва булғун пўстинлар кўп эди. Унта аскар бир боғламдан мўйна олиб келишди. Ҳар бир боғламда — қирқтадан энг яхши қора сувсар териси бор эди.

Ботухонга аталган яна алоҳида бир қанча тортиқлар бўлиб, буларнинг ичида: олтин дастали тўғри қилич, кумуш лаган, коса ва қадаҳлар, унинг хотинлари учун қимматли тошлардан қилинган зийнатлар: тилла қошлар, тилла зебгардонлар, узук ва билакузуқлар бор эди.

Ботухон чодирнинг олдида хурсандлик ва очиқ чирой кўрсатмай олдидан олиб ўтилаётган туҳфаларга бепарво қараб турарди. Ҳамма қимматли нарсаларни унинг чодирдаги гиламнинг устига уйиб қўйишди. Ботухон, Хитой саройларида булардан кўра зийнатлироқ ва нафисроқ ишланган ҳадялар олганини айтди. У фақат бир-бирдан чиройлироқ бўлган ўн икки отни олдидан етаклаб ўтишгандагина хурсанд бўлди. Ҳар бир отни икки сайис жиловнинг кумуш занжиридан ушлаб олиб ўтди. Отлар баланд қоматли, кенг сағрили, ёл ва қўйруқлари тўлқинланиб турган тулпорлар эди. Отлар ўйноқлар, олдинги оёқларини ба-

ланд кўтариб сапчиганда сайисларни ҳам ҳавога кўтарарди.

Ботухон оёқлари тиззасигача оқ-қора арғумоқни ўзи олди, бу от кишига ёниб турган кўз билан қарар, думини қисиб, кишини таппа босишга интилар ва етаклаб келаётган сайисларни тишламоқчи бўларди. Қолган отларни Ботухон бошқа хонзодаларга элтиб беришни буюрди.

Ниҳоят, Ботухон рус элчиларини қабул қилди. Унинг чодирига Чингиз авлодлари билан катта саркардалар йиғилишди. Жаҳонгир олтин тахт устида катта олмос қадалган телпак ва олтин аждар тикилган кийим кийиб ўтирарди. У русларга ишонмай, ичидан пўлат совут кийиб олган эди. Тахтнинг чап тарафида Ботухоннинг хотинлари «етти юлдуз» гилам устида ўтиришди. Улар Рязань князи олиб келган ҳадяларни тақиб, безаниб ҳам олганлар. Катта хотиннинг бўйнида йирик дур ва ғалтонлардан тизилган зебгардон, бошқаларнинг қўлларида олтин билакузуклар ялтираб турарди. Энг ёш хотиннинг пешонасида марварид тизилмаларидан ишланган пешонабоғ тортилган. Тахтнинг ўнг тарафида эса хонлар ва саркардалар ўтирар эди.

Рязань князи Феодор ўрта бўйли, кенг яғринли, келишган жуда ёш жангчидай кўринди. У ўзини тик тўтар, жилмаймас, сўзлашган кишининг кўзига ғурур билан тикилиб, кўзини узмай, ўргатилмаган ёввойи бургутдай қарар эди. Чодирга кираверишда навкарлар унинг қуролини олиб қўйишди, у чодирга қуролсиз кириб келди. Князь Феодор ғира-шира ёруғлиқда чодирнинг ичини яхши кўролмай икки қадам босиб тўхтаб қолди. Унинг кейинидан чодирга олтига мулозими билан тўртта боярлар — унинг маслаҳатгўйлари кирди. Қирганлар икки қатор бўлиб тизилишди, Феодор совсар қолпоғини қўлига олиб, бармоқларининг учи гиламга теккунча эгилиб Ботухонга таъзим қилди. Унинг мулозимлари ҳам унга эргашиб шундай таъзим қилишди.

Феодор бошини кўтариб, сўз бошлади:

— Салом сизга э татар мамлакатларининг подшоси қаҳрамон татар қўшинларининг саркардаси ва буюк хони, сизга узэқ умр тилаймиз!

Ботухон анча вақтгача жим ўтираверди. Кейин кўзини қисиб ўзининг оёғида ўтирган Рязань князи Глеб Владимировичга шивирлади:

— Бу одобсиз менга қандай таъзим қилияпти? Унга тушунтириб қўйгинки, у менинг тенгдошим эмас, хизматкорим бўлади.

Глеб Владимирович тахтга сиқилиб лаганбардорлик билан чўкка тушиб ўтирарди. У элчиларга бундай деди:

— Князь Феодор Юрьевич! Кимнинг олдида турганини биласанми? Мунгал юртининг подшоси жаноб олийларининг олдиларида одобсизлик қилиб тиз чўкмаганинг нимаси? Жаҳоннинг ярми Ботухон ҳазратларига қарашлиги, бу зотнинг бутун Машриқ заминининг подшоси Чингизхоннинг набираси эканликларини эсингдан чиқариб қўйганга ўхшайсан-а? Дарров юзингни ерга қўйиб, бу зотни чиндан ҳам ҳурмат қилганингни кўрсатгин.

— Сенинг башаранг менга негадир танишга ўхшаб кўринади-я,— деб жавоб берди Феодор.— Сен князь Глеб Владимирович эмасмисан? Уша ўз ака-укаларингни хиёнаткорлик билан базмга чақириб, ҳаммасини сўйиб ташлаган сен эмасмисан? Энди рус ерларини ҳалокатга дучор қилиш учун хонлик билан татарларга ёрдам қилишинг қолибдими? Подшога, ўзингнинг янги хўжайинингга айтгинки, биз христианлармиз, ер ва кўкнинг подшосига ибодат қилганимизда муқаддас икона олдидагина ерга бош урамиз ва шу вақтгача бизларнинг юртимизда ер подшоси бўлган эмас. Эҳ, князь! Сен билан майдонда учрашганимизда бундай гаплашмаган бўлар эдик...

Боярлар шивирлашиб олишди:

— Хиёнаткор, иблис!

Феодорнинг сўзларини Глеб таржима қилиб берди. Ботухоннинг оғзи кўпириб кетди. Ғазаб билан қутуриб сўзлади у:

— Менинг бобом Соҳибқирон ҳазратларига бутун олам бош эккан. Мўғул номи билан у бутун дунёга ваҳима солган. Сен ўрислар, ҳали биз билан баҳслашмоқчи ҳам бўляпсанларми? Қўполлик билан бизга баҳслашган халқларнинг ҳаммаси тўзондек янчилиб кули кўкка совурилиб кетди. Нималарингга ишоняпсанлар? Биздан кучлироқмидинлар?

Феодор ётиғи билан гапирди:

— Мен, сизнинг бобонгиз буюк Чағонизхон ҳақида эшитганман. Мен у буюк фотиҳни ҳам, унинг набираси бўлган сизни ҳам ҳурмат киламан ва сизга саломатлик,

кўп йиллар бахтли яшашингизни тилайман. Аммо шунчалик бой ва шунчалик кучли давлатингиз бўлатуриб, бизнинг фақир Рязань ерлари сизга нимага керак бўлиб қолди? Сиз татарлар, даштда истиқомат қиласизлар, йилқиларингизга кўкаламзор яйловлар керак. Биз бўлсак айиққа ўхшаб ўрмонларга тиқилиб олиб, исбосган пастак уйларда турамыз. Ундан кўра сизларга яхши қўшни бўлиб тураверсак бўлмайдимиз?

Глеб ғужирлаб:

— Ҳей, бўталоқ! Ғолиб мўғуллар подшоҳига бундай жавоб қайтаришга қандай юраксиндинг?— деди.

Бутухон ўнг тарафида ёнма-ён ўтирган Субутой баҳодирга бир неча оғиз сўз айтди. Феодор бу чақчайган якка кўзли кекса йўғон мўғулнинг, татар подшоҳининг маслаҳатчиси машҳур саркарда эканини шу ондаёқ сезиб олди.

Субутой бундай деди:

— Осмонда битта-ю битта қуёш, ерда эса мўғул хоқони яккаю яғона. Ҳамма унга бош уриши ва унинг олдида тиз чўкиб ер ўпиши лозим. Сенлар, ўрислар ҳам буни хоҳласанглар-хоҳламасанглар қиласанлар. Бутухон ўзларининг муқаддас этикларини сенларнинг гарданларингга қўйганда хоқонга хирож тўлайсанлар ва хоқоннинг номини ибодат вақтида тилга олиб дуо қиласанлар. Бекорга дағаллик қилиб шу вақтгача бўйсунмай юрибсанлар.

Шу вақт чодирга бовурчи кирди-да, ерга бош қўйиб, шивирлаб гапирди:

— Овқат тайёр бўлди. Соҳибқирон рухсат берсалар базмларига тайёрланган дастурхонни ёзардик.

— Олиб кел!— деди яна гердаийиб ва безрайиб олган Ботухон.

Феодор билан унинг йўлдошлари қўзғалмай тураверди. Ўтирганлар гўё буларни унутиб қўйган эди.

Князь Глеб оқара бошлаган қора соқолини силаб, рус элчиларини истеҳзо билан кузатиб турарди. Эғнидаги эскирган чопони билан у туллаган туядек кўринса ҳам оёғига занжир солиб боғлаб қўйилган саҳро бургутидек даҳшатли эди. У рус элчиларига бундай деди:

— Нимага тик турибсизлар, азиз меҳмонлар? Сизларни биров чақиргани йўқ, ўз оёқларингиз билан келиб қолибсизлар ва базмнинг устидан чиқиб қолибсизлар,

ноз-неъмат сизларга ҳам етади. Энди турган жойларингизга ўтира қолинглар.

Феодорнинг ёнида турган норғил басавлат князь Ижеславский унга шивирлади:

— Рус ерининг ҳурмати учун сабр қиламиз-да. Ўзингизнинг ҳам, бизнинг ҳам номусимиз учун тиришасиз-да, энди, князь Феодор. Уйга қайтиб кетиш қийин бўлмас, лекин татарлар билан келишув қийинга ўхшайди.

Ёш князь Муромский:

— Кўнглим алланечук бир нарсани сезгандек, ҳаммамиз ҳам, сиз ҳам, мен ҳам кайтиб кетолмасмикимиз дейман. Ундан кўра ўтирайлик-да, татарларнинг иззатини тотиб кўрайлик,— деди.

— Ўтиринглар, Ботухон сизларни дастурхонга таклиф қиляпти,— деди бовурчи.

Рус элчилари чодирнинг деворига чекинишди. Оёқларини тағларига босиб гиламга ўтиришди.

Князь Феодор билан унинг йўлдошлари қипчоқ хонлариникида кўп меҳмон бўлишган. Шунинг учун уларнинг одатларини яхши билишарди: базмларда, зиёфат вақтида ҳар бир лаганнинг, ҳар бир бурда гўштнинг алоҳида аҳамияти, алоҳида тартиби бор, шунга қараб меҳмоннинг қанчалик катта ва қанчалик паст сийланганини билса бўларди. Шунинг учун руслар ўзларини элчилардек сийлашармикан, нималар билан сийлашаркин деб диққат билан кўз тикиб қараб ўтиришди.

Татарларнинг урфу одатига кўра пиширилган қўй ёки бошқа бир мол — той, тоғ эчкиси — қадимдан келатган махсус қоидага мувофиқ мучаларга бўлинади. Бундай муҳим ишни тажрибакор махсус бир кишига топширилади. Мслнинг танаси ўнг ва сўл тарафлар деб икки нимтага бўлиниб, махсус идишларга солинади. Бу эт 24 бўлакка бўлинади-да, меҳмонларнинг сонига қараб ё 24, ёки 12 лаганга солинади. Кейин лаганлар бир оворадан ёки меҳмонлар кўпроқ бўлса икки овора ё уч оворадан тортилади.

Хизматкорлар жуфт-жуфт бўлиб, олдинга чўзилган қўлларида бирови олтин лаган, қолганлари кумуш лаган кўтариб тантана билан кириб келишди.

Бовурчи хизматкорнинг қўлидан олтин лаганни олиб, Ботухоннинг олдига келиб тўхтади-да, тиз чўкди.

Лаганда сергүшт сон суяги билан қўйнинг калласи бор эди.

Ботухон лаганни икки қўллаб олди-да, ўз олдига қўйди. У белбоғидан ингичка пичоғини суғуриб, калланинг бир қулоғини кесиб олди-да, каллани, ўнг тарафидида ўтирган ўзининг оғаси Шайбонийхонга узатди. Шу вақт хизматкорлар эпчиллик билан меҳмонлар орасида юриб, уларнинг олдига лаганларни қўйиб юрарди. Меҳмонлардан тўрттовига жуда катта ҳурмат кўрсатилиб бир оворадан гўшт тортилди. Бундан кейингиларига эса икки оворадан тортилди.

Рус элчилари тортилаётган лаганларни диққат билан кузатиб туришди ва: ўнг ва сўл куракни олган мана бу икки хон — ўнг ва сўл қанотнинг қўмондонлари экан, ўрта иликни ғажийётган ановилари эса олдинги тўдада турадиганлари экан деб тушуниб олишди.

Тўш катта хотинга тортилди. Бошқа хотинларга майда қисмлар тақсим қилинди.

Бовурчи фотиҳа қилгандан кейин татарларнинг ҳаммаси овқатга қарашди.

Элчилар ҳамманинг эсидан чиқиб қолди... йўқ, хизматкорлар буларга ҳам икки лаган олиб келиб, уларнинг олдига гиламга қўйди. Буларнинг лаганида нима бор денг: поча-бақалоқ, аччиқ ичак ва думгаза, холос!

Элчилар бу ишларнинг ҳаммаси ўзларини таҳқир қилиш учун атайин қилинаётганини тушунишди, шунинг учун уларга энг паст малайларга, ичак-қоринни тозалайдиган чўриларга, қозон остига терма тезак ёқиб берадиган болаларга бериладиган қисмлар берилганини пайқашди. Руслардан бирортаси ҳам овқатга қўл урмади, ҳаммалари овқат еяётганларга жим қараб ўтиришди. Буларга теккизиб айтилаётган баъзи истеҳзоли аскиялар элчиларга аён эди.

Князь Глеб икки хон билан бирга бир лагандан ер эди. У элчиларга бурилиб:

— Ҳа, қадрли меҳмонлар, нега тортиниб ўтирибсизлар? Хўжайин ранжийди-ку,— деди.

Бунга қарши князь Пронский жавоб берди:

— Қипчоқларнинг: «Тўйга борсанг тўйиб бор» деган мақоли эсимизда. Хоннинг бундай илтифоткорона меҳмондўстликларидан миннатдормиз!

Ниҳоят меҳмонлар гўшт еб бўлишди ва мойга буланган қўлларини гулдор сочиқларга, пўстинлари-

нинг барига ва ҳаттоки ўнг пой этикларининг қўнжига ҳам арта бошлашди. Хизматкорлар кумуш баркашларда ҳар хил шакл ва ҳар хил катталиқдаги қадаҳ ва косаларга ҳар ким хоҳлаганини ичсин деб тўлдириб қимиз ва хўрза¹ олиб келишди.

Ҳамма қўлига коса олди. Рус элчиларига хўрза тўлдирилган косалар беришди.

Шундан кейин бовурчи Бутухоннинг олдида тиз чўкиб, ҳамду сано айтиб дуо қилди:

«Ғолибхон ҳазратларининг қилган бу меҳмондорчиликлари учун тангри оқ йўл берсин!

Муҳофизатчимиз тангри Сулда Ҳумоюн² қушига ёйланиб мана шу ўтирган чодиримизнинг устига қўнсин.

Мана шу боргоҳ³ олийнинг хонимларига тангри ўн иккидан фарзанд ато қилсин, хонимларнинг юзларини қиз эмас, ўғил тўққанликлари билан ёруғ қилсин.

Кенг феъл, кетмас давлат берсин! Тангри илтифот қилиб берган бахту иқболингиз кам бўлмасин!

Боргоҳингизнинг тевараги ўрқачлари мойдан лўмбиллаган минг-минг туялар, кишнаб чақиришган чиройли аргумоқлар, той ва қулунлар, қўра-қўра маъраган қўй ва қўзилар, пода-пода хўкизу говмишлар билан тўлсин!

Сизга ёмонлик соғинган душманнинг сафарда оти, ўзи келмай хотини ўлсин, сизга ҳасад қилганнинг уйи куйсин, томи босиб, тагида қолсин!..»

Ҳамма ича бошлади. Руслар ҳам косани лабларига олиб боришди. Худди шу вақт хонларнинг бири баланд овоз билан:

— Йўқ бўлсин ўрислар, туянинг оёқлари тагига тушган чигирткадай янчилсин!— деди.

Буни бошқа хонлар ҳам қувватлаб:

— Ўрислар, қирғий теккан чумчуқдай, бўрибосар қувган қашқирдай тўс-тўс бўлсин!— дейишди.

Элчилар қўлларидаги хўрзани ичмай, косаларини олдиларига қўйишди.

Ботухон русларнинг ичмаётганини кўриб уларни мазақ қила бошлади:

¹ Хўрза — айрондан қилинган бир хил кучсиз ароқ.

² Ҳумоюн — афсонавий бахт қуши.

³ Боргоҳ — чодир, палатка. (Тарж.)

— Сизлар нега ёлғиз келдинглар? Хотинларингни ҳам бирга олиб келсанглар яхши бўлар эди.

Князь Глеб ҳамманинг кулгисига ҳайбаракаллачилик қилиб гап қистирди:

— Айниқса, мана бу князь Феодор ўзининг ёш хотини Евпраксияни олиб келиши керак эди. У чет эл маликаси, осмондаги ёруғ юлдуздай ўзининг кўркамлиги билан машҳур.

Анча маст бўлиб қолган Ботухон Феодорга қараб сўз отди:

— Югур уйингга тезроқ, ёш хотинингни олиб кел бизга. У бизга ашула айтиб, ўйнаб берсин, биз унинг ҳуснини томоша қилиб бир роҳатланайлик.

Князь Феодор вазминлик билан жавоб берди:

— Бундай қилиш ярашмайди! Агар бизни урушда енгсангиз, у вақтда бизнинг ҳамма нарсамизга эга бўласиз.

Ботухоннинг таёқдек қотиб ўтирган хотинлари рус князининг берган жавобини фаҳмлаб, қимирлашиб қолишди. Буларнинг иккови чапак ҳам чалиб юборди, Кенжа хотин эса:

— Бу ўрис довюррак ва олижаноб мард экан,— деди.

Князь Ижеславский князь Феодорга шивирлади:

— Энди бизнинг бу ерда қиладиган ишимиз қолмади.

— Мен ҳам шуни сезиб турибман.

Князь Феодор ўрнидан турди. Ботухон кўзини қисиб унга қаради.

— Хон ҳазратлари, мени кечиргайсиз, энди биз уйимизга қайтишимиз керак...

— Нега қайтасизлар? Ўтириб қимиз ичинглар!

— Биз сиз билан дўст бўлиб, тютув қўшничилик аҳди тузиб қайтишга тайёр эдик. Бироқ бизнинг рус халқида: «Севмаганга суркалма» деган мақол бор. Биз сизнинг содиқ дўстингиз бўлишимиз мумкин, аммо сизнинг занжирбанд қулларингиз бўлишимиз ҳаргиз мумкин эмас! Агар устимизга юриш қилиб борсангиз, у вақтда ўртамиздаги баҳсни қиличларимиз ҳал қилади.

Феодор бошлиқ ҳамма элчилар телпаklarини қўлларига олиб Ботухонга ергача букилиб таъзим қилишди. Феодор қаддини ростлаб, сочини бир силкитиб қўйди-да, ўзини мақтаган, кўзига сурма тортиб, ўпаэлик қўйган ва ялтироқ ипак кийимларга буланган

Ботухоннинг ёш хотинига тикилиб қаради. Кейин савсар қалпоғини қошигача бостириб қийди-да, қоматини тўғри, баҳодирона ва мағрур тутиб чодирдан чиқиб кетди. Ботухон Субутой баҳодирга бир неча оғиз сўз шивирлади. Субутой баҳодир инқиллаб аранг ўрнидан турди ва каловлаб орқаси билан эшикка томон йўналди.

Ботухон тахтнинг тутқасини ушлаб қимир этмай ўтириб қолди. Ўтирганларнинг ҳаммаси қулоқларини диккайтириб, ҳеч нарса тушунмай, ўтирган жойларида қотиб қолди. Отларнинг дўпирлагани эшитилди... чодирнинг ёнидан суворийлар ўтди.

Қизғин наъралар... бўғиқ хириллаган нолалар... қиличларнинг шигиллаб ва шартиллаб урилиши эшитилди.

Ботухон боягидай қимирламай ўтирарди. Қўзғалиб ўрнидан туришга ҳеч кимда мажол йўқ эди.

Субутой баҳодир қайтиб келди. Унинг кўзи чақнар, юзини тер томчилари қоплаган, ўзи антикарди.

— Хўш, нима бўлди?— деб сўради Ботухон.

— Ҳаммаси қиличдан кечди!.. Битта хизматкор — чол тирик қолди... Бир татарнинг қиличини тортиб олиб у, ўз хўжайини қўноз Феодорнинг жасади устида туриб олиб уришди, қўлидаги қилич билан ҳали ҳам жасаднинг устида турибди. Мен унга тегмасликни буюрдим. Бобонгиз, Соҳибқирон ҳазратлари ҳар вақт: «Содиқ хизматкорни гарчи унинг хўжаси сенинг душманинг бўлса ҳам улуғлаш керак» дердилар.

— Мен кўрайчи уни. Қўноз Голиб, олиб кел уни!

Князь Глеб Владимирович ўрнидан туриб оёғини уқалаб мўғулчасига орқаси билан юриб чодирдан чиқди. Бир оздан кейин у баланд бўйли мўйсафид бир чолни эргаштириб келди. Икки мўғул йигит чолнинг тирсагидан ушлаб олган эди. Чолнинг юзини тиг тилиб кетган, оппоқ соқолини қон бўяб оқарди.

— Сен кимсан?— деб сўради Ботухон

— Мен князь Феодор Юрьевичнинг мураббийси ва хизматкориман.

— Отинг нима?

— Апоница.

— Менга хизмат қиласанми? Ўзинг иззат-ҳурматда бўласан!..

— Ундан кўра мени чоптириб ташла, сенга хизмат қила олмайман,— деди чол.

Шунда Ботухоннинг кенжа хотини — Юлдуз, титроқ, нозик овоз билан:

— Жаҳонгир, қўйиб юборинг уни!— деди.

Ботухон буни маъқуллаб бошини ирғатди ва:

— Сен вафодор одам экансан. Мен сени афв қиламан. Мен сенга бир от берай. Қайтиб кетишингга рухсат қилай: бориб Рязань қўнозига айтгин, унинг ўғли бутун жаҳон подшюсининг олдида қўпол одобсизлик қилгани учун қатл қилинди. Субутой баҳодир, бу ўриснинг ёнига тўртта ишончли навкар қўшинг. Навкарларга уни йўлда ўлдириб қўймай, биринчи ўрис қоровулхонасига эсон-омон элтиб қўйишларини қаттиқ топшинг,— деди.

Мўғул йигитлари Апоницани чодирдан олиб чиқишди. Ботухон ва унинг меҳмонлари базмни давом этдиришди ва русларнинг ерларига юриш планларини муҳокама қилишди.

У Ч И Н Ч И Б О Б

Мўғуллар билан тинч учрашув

Ичларида Савели Дикорос ҳам бўлган илғор кузатувчи аскарлар Торопканинг йўқолганини сезиб жуда ташвишга тушиб қолишди. Улар тепаликнинг устига чиқишди, атрофини айланишди, из қараб юриб қон тўкилиб қолган бир жойни топишди. Уйлашди, баҳслашишди, ниҳоят шу ерда олишув бўлган экан, деган хулосага келишди. Қор устидаги қон томчилари тўрт отнинг изи топилган жойга борди-да, шу ердан отларнинг излари тўппа-тўғри татарлар турган ёққа қараб кетди. Ҳар доим қовоқ-тумшугини осилтириб юрадиган Дикорос энди бутунлай хилватпараст бўлиб қолди. У даштда кезиб юрар, йиқилиб ётган дарахтларнинг орасига кириб олар, кечаси билан мижжа қоқмай чиқар, нима бўлса ҳам Торопканинг ўлик-тириклигини билиш учун бир татарни тутиб олмоқчи бўлар эди. Лихар Кудряш унга тушунтирар ва:

— Агар Торопкани ўлдиришган бўлса кийимини олиб, жасадини ташлаб кетишарди. Уни тирик тутиб бирга олиб кетишган кўринади,— дерди.

Аёз кучайиб, шамол қуруқ қор уюмларини ялаб кетди. Булутлар тарқалиб ҳаво очилди. Даштнинг узоқ

жойларигача кўринар, лекин татарлар қаёққадир кетиб қолган эди. Илгари узоқ уфуқда бир кўриниб тез ўтиб кетадиган татар суворийлари уч кундан бери кўринмай қолди.

Савели ўз йўлдошларини энди илгари юришга ундай бошлади ва:

— Юриб кўрайлик! Балки князларимиз Ботига подшо билан бир битимга келишиб, татарлар ўзларининг иссиқ юртларига қайтиб кетишгандир, балки биз бу ерда бекорга совқотиб ўтиргандирмиз,— деди.

Перунов Бордан келган аскарлар олдинга юришга рози бўлишди. Кудряш ҳаммани илгари ўзи қипчоқ чорвачилари билан савдо қилиб юрадиган қишлоғга бошлаб боришни ўз устига олди. Қолган аскарлар дуб ўрмонининг олдида кутмоқчи бўлишди.

Тўртовлон — Кудряш, Ваула, Звяга ва Савели қўлларига болта ушлаб кечаси йўлга чиқишди. Улар энди бу ерлардаги сойлар, қабристон ва тепаликларни билиб олишган, шунинг учун ойдинда йўлдан адашиб кетишлари мумкин эмас эди. Улар бир неча кунга еткүдек нон олишди. Жарга келиб тушгандан кейин буталар орасига кириб ётишди. Тонг отишини узоқ кутишди. Қишлоғ жарликлар орасида, кичик-кичик сувлар оқиб ётган бир пастликда эди...

Қуёш қизғиш туман орасидан кўтарилди. Паға-паға қора булутлар юрмоқда.

Тепалик орқасидан қўлига сўлқилдоқ ингичка найза ушлаган отлик бир татар чиқди. Оти сержун, тўриқ бўлиб, ўзи қорайиб, эскириб кетган пўстин кийган эди. Татар биров кўриниб қолмасмикин деб эҳтиёт юзасидан бошини буриб у ёққа-бу ёққа аланглаб қарарди. Татар қишлоғга қараб юзланди. Деҳқонлар буқиниб ётган чакалакнинг олдида келганда отга қамчи босди. Олға чопиб борди-да, атрофга қараб бир аланглаб олди ва яна олға қараб юриб кетди. Бориб жарликка тушди. Шундан кейин сойдаги юпқа музнинг от туёғидан шақир-шуқир қилиб синаётгани эшитилиб турди. Ниҳоят музнинг синиши бирдан тўхтаб қолди, мазмуни у отини суғорди ва орадан кўп ўтмай, у жардан чиқиб тепаликнинг устида кўринди. Татар ёлғиз ўзи текис қор босган даштдан жўнаб кетди-да, ниҳоят қирларнинг орқасига ўтиб кўздан ғойиб бўлди.

Савели бошини кўтариб:

— Қишлолда ҳеч ким йўқ экан. Бўлмаса ҳалиги ғилай кўз шу ерда қоларди, татарлар ҳам ғовур-ғувур қиларди-да, биз уларнинг овозини эшитардик,— деди.

— Сенинг фикри-зикринг Торопканинг жасадини топиш бўлиб қолди-да,— деди қаторда ётган Звяга.— Торопка ҳали ўлимдан жуда узоқда. У ҳаммамиздан узоқ умр кўради.

— Кўнглим тинчимаяпти,— деди Савели.— Кечаю кундуз кўнглим хавотир. Мен илгарироқ борай. Бирор нарса кўрсам қичқириб овоз бераман — сизлар дарров ёрдам беринглар.

Савели қаддини букиб эмаклади-да, пастга, жарликка тушди. У узоқ вақт дараксиз бўлиб кетди. Булут бутун осмонни қоплади. Қор зудлаб ёға бошлади. Узоқроқ жойлар қордан кўринмай қолди.

Деҳқонлар ҳамон кутишмоқда.

Чакалак ичидан бирдан Савели чиқиб қолди.

— Бўрон бошланяпти,— деди у.— Бўрон куни бўйи, балки икки кунга чўзилиши мумкин. Қишлолда ҳеч қим йўқ, фақат чопиб ўлдирилган бир кампирнинг жасади ётибди. Жарликка бориб бекинайлик, у ерда усти ёпиқ омборхона бор экан. Нонимиз етади. Очиқ далада ҳаммамиз музлаб қоламиз.

Қор тинмай ёғмоқда. Шамол қорни учириб юзга урар, кўзга тикар эди. Деҳқонлар бир-бирларига сиқилишиб жарга тушишди. Ярим хароба ҳолига келган омборхоналар бўш ва қоронғи эди. Бир омборхонанинг олдида деворга суялиб бир кампир ўтирибди. Рўмолидан чиқиб турган оқ сочли боши қилич билан чопилган эди. Бир кўзи худди тирик одамникидек бақрайиб қарайди. Омборхонадан бир кул ранг бўри чиқди. У думини қисиб, катта-катта сакраб қочганича қияликиннинг устига чиқиб ғойиб бўлди.

— Бўри!— деди Савели.— Боя мендан ҳам иккитаси ҳуркиб қочган эди. Улар бу ерда сўйилган отнинг суягини ғажийди.

Булар томи бутун бир ертўлага кириб эшигига тамба тираб қўйишди. Шундан кейин уйнинг ичи тип-тинч бўлиб қолди. Энди, бўрон деворнинг орқасида ғувиллар эди.

— Агар татарлар келиб қолса бизни кучук боладай тутиб олади-да.

— Мен ташқарида эшик олдида ўтирай. Ухламайман. Агарда мени бўрон қорга кўмиб ташласа, сизлар қазиб оласизлар. Ҳамон бир ўй, менинг Торопкамни бўри еб қўймаганмикин деган ўй кўнглимни ғаш қилиб турибди-да.

Эрталаб Савелини қорнинг тагидан тортиб олишди. У ҳамон ўжарлик қилиб:

— Сизларни бу ёққа мен олиб келдим. Мен ўтиришим керак, ахир!— дерди.

Уни қўярда қўймай ертўлага олиб киришди, ертўланинг ичида ўчоқда ёниб ётган қуруқ бутоқ ва бурганларнинг алангаси устида сопол кўвачада атала қайнаб турарди.

Ташқарида тўсатдан товушлар эшитилиб қолди. Биров бўғиқ овоз билан чақирди:

— Тирик одам борми бу ерда? Овозингни чиқар, бўлмаса эшикни синдириб кирамиз.

Деҳқонлар болталарини қўлларига олиб, эшик олдига келиб туришди-да, эшикни очишди. Олдин ҳамма ёғини қиров босган бир чол кирди. Чолнинг юзи ва оппоқ соқоли қоп-қора қонга буланган. Унинг кетида тўртта татар кўринди.

— Салом, тинчлик-хотиржамлик бўлсин! Бир оз дам олиб исниб олишга ижозат беринглар. Бутун кечаси билан даштда адашиб совуқдан ўла ёздик. Мен — Апоница, Рязань князи Феодор Юрьевичнинг хизматқориман. Бу татарлардан қўрқманглар, булар мени ўзимизнинг биринчи қоровулхонамизгача элтиб кўйиш учун қўшиб берилган одамлар. Улар сизларга тегмайди.

Деҳқонлар орқаларига тисарилиб болталарини белларига қистириб қўйишди. Кудряш қипчоқ тилида:

— Келинлар, меҳмон бўлинглар,— деди:

Татарлар эшик олдида ғуж бўлиб, бир нималар гаплашишди. Шундан кейин уларнинг иккитаси отларни тушовлаш учун чиқиб кетди, қолган иккитаси қоп-қора қўлларини қовуштириб таъзим билан ертўлага кирди.

Ҳаммалари чўккалаб зич ўтиришди-да, бир-бирларига кўзларининг қирини ташлаб қўйишди. Татарлар қўлларини ўтга тутиб исинишди. Кудряш тўш халтасидан бир буханка нон олиб, пичоқ билан кесди, татарларга бир бурдадан бериб:

— Хўш, Апоница, қаёқдан келиб қаёққа кетяпсиз? Ким сизни бунчалик сийлаворди?— деди.

Апоница рус элчиларининг ёвузлик билан ўлдирилганини, Апоницани Рязанга бориб князь Юрий Ингваревичга ўғли Феодорнинг ҳалок бўлганини айтишга Ботига подшонинг ўзи ижозат берганини бошдан оёқ айтиб берди. «Бу баттоллар менга тегмади. Энди бир амаллаб Рязанга омон-эсон етиб оларман» деди.

— Ботигаси қанақа экан ўзи? Уни ростдан кўрдингми?

Довруғи ҳаммага ваҳима солган татарларга деҳқонлар тикилиб-тикилиб қарашарди. Энди татарлар деҳқонлар билан ёнма-ён ўтириб мамнуният билан қоқ нон кемиришарди. Устларига жуни сиртга қаратиб тикилган узун этак, қўй тери пўстин кийишган. Чалворлари ҳам худди шундай бўлиб, йилқи терисидан, жуни астар тарафига қаратиб тикилган эди. Оёқларида ичидан кигиз пайпоқ кийилган кенг этик. Бошларида ит терисидан тикилган учи ингичка қулоқчин, белларида узун эгри қилич ва учига қадоқ тош ўрнатган дастаси занжирли чўқмор бор эди.

Бир татар қўлтиғидан ёғоч косасини олиб, унга нон тўғради-да, гулханнинг устида турган кўвачани кўрсатиб, Ваулага косани узатди. Ваула унга кўвачадан атала қуйиб берди ва:

— Уйинг узоқдами?— деб сўради.

Кудряш қипчсқча таржима қилди.

Мўғул ўйлаб-ўйлаб тушунди-да, отига қамчи босгандай қўлини силтади ва:

— От билан икки йил юрилади,— деди.

— Ўзинг неча йилдан бери урушда юрибсан?

— Йигирма йил бўлиб қолди...

Татарнинг юзи қарағайнинг қобиғидек қора, ажин босган бўлиб, унинг сийрак мўйлови эса ўсиб, лабларини босиб кетган эди.

Татар аталага бўктирилган нонни еб бўлиб, косани бўшатди. Уни тили билан ялаб тозаллади-да, ёнидагига узатди. Ёнидаги татар ҳам косани узатиб атала сўради.

Татарларнинг ҳаммаси ҳам қора юзли, бадбашара бўлиб, қисик қора кўзлари русларга тикилар ва уларни бошдан-оёқ кўздан кечирар эди.

— Булар бизнинг нон-намагимизни еяётган бўлсалар ҳам,— деди Кудряш.— Бизни чопиб ташлагиси ке-

либ турибди. Секингина бу ердан қайтиб кетинглар. Апоницани ўзимиз олиб кетамиз.

Мўғуллар русларга қараб туриб, ўзаро бир нималар деб, гаплашиб олишди. Деҳқонлар бирин-кетин ташқарига чиқа бошлаганда улар ҳам ўринларидан ирғиб туриб, қўлларига учида илмоғи бэр калта найзаларини олиб, ертўладан югуриб чиқишди.

— Бу илмоқлар бизни эгардан судраб тушириш учун боғланган!— деди Кудряш.

Апоница отига миниб олди. Мўғуллар ҳам кичкина ҳамма ёғини қиров босган отларига миниб, кутиб туришди.

— Юринглар, христианлар,— деди Апоница,— эҳтиёт бўлинглар. Буларнинг нияти бузилди.

Деҳқонлар тиззаларидан қорга ботиб, қияликдан чиқа бошлади.

Жардан текисликка чиқиб олганда кейин деҳқонлар, Апоницанинг кетидан тизилиб юришди. Мўғуллар тўхташди ва турган жойларида гирдикапалак бўлиб айланиб қолишди. Кейин бирданига отларининг ёлига ёпишиб олиб деҳқонларга қараб югуришди ва буларга жуда яқин келишди-ю, яна чаққонлик билан отларини буриб, орқаларига қайтиб кетишди. Буларнинг кетидан иккита арқонга боғланиб, эсанкираб қолган Ваула қор устида судралиб борарди.

— Қутқаринглар, оғайнилар!— деб қичқирди Ваула. Мўғуллар чопганча олислашиб борарди.

— Эсизгина деҳқон!— деди Звяга.

— Оҳ, ҳамма балони мен қилдим,— деб энтикди Савелий.— Сизларни бу ёққа нега бошлаб келдим-а?!

Мўғуллар узоқлашиб тепалик устида тўхташди-да, Ваулани турғизиб олишди. Шундан кейин уни олдинги отлиқ бўйнидаги сиртмоғидан тортиб етаклади ва бошқалари унинг кетидан юришди.

Апоницанинг чарчаган оти қор уюмларидан суриниб-туртиниб борарди. Деҳқонлар атрофга тез-тез аланглаб боришар, энди кучли фалокатлар ва қонли урушлар бошланиши тўғрисида гаплашарди.

— Татарлар князь Феодор билан элчиларни қириб ташлаган бўлса, энди бу подачилардан тинчлик ва дўстликни кутишнинг ҳожати йўқ,— дейишарди деҳқонлар,

Ўрда устида бўрон

Тепасига олтин аждар суратли туғ тижилган сариқ чодир татар ўрдугоҳининг устида — баландда турарди. Чодир жул арқонлар билан мис бошли қозиқларга тортиб боғланган. Хонлар ҳар куни шу чодирда кенга-шар ва кечқурунлари базм қуришарди. Ботухоннинг теварагида арза, хўрза¹, қимиз ва Рязань элчилари олиб келган бөл шаробини ичишга мазахўрак бўлиб қолган суҳбатдошлар уймаләшиб қолган эди.

Гарчи совуқ тушиб қолган бўлса ҳам, чарақлаб турган қуёш бир оз иситар ва ўрдугоҳ қий-чу, серҳаракат, ўйин кулгили эди.

Бутунлай ўроқ ва чалғи тегмаган кенг даштда отлар ўтлаб юрарди. Саҳронинг поёнсиз кенгликларида ҳамма ёқдан гулхан тутунлари осмонга ўрлар, хонлар олиб келган телпакка ўхшаш думалоқ, усти оқ-қора ўтовлар кўринарди. Буларнинг орасида талон-торож қилинган қипчоқлардан тортиб олинган оқ ўтовлар ҳам бор эди.

Қуёш нурларида қорнинг юзи сал-пал эрир, кечаси қорнинг бети юпқагина ях билан қопланар эди. Шимол тарафдан эсган совуқ шамол музлаб қолган қировларни бутун саҳро бўйлаб учирар, қировлар қорнинг бетидаги муз устида шилдираб думалар ва гулханларга, ўтовларга тикилишган татар жангчиларини босиб кетарди. Кечаси шамол кучайиб кетди ва кўп ўтмай гулдурос бўрон ва довулга айланди. Енгилроқ ўтовлар қисирлаб ларзага келди. Кўплари шамолда думалаб бўлак-бўлак бўлиб кетди. Шамол Ботухоннинг тилла ранг сариқ чодирини учираб яқинроқдаги бир гулханнынг устига олиб келиб ташлади. Хизматкорлар чодирнинг парда ва ёпқиқларини аранг йиғиштириб олиб, қиммат баҳо нарсаларни ва олтин тахтини зўрға ёпишди. Боту сафарда олиб юриладиган кигиз ўтовга кўчиб кирди, бу ўтовда гулхандан чиққан тутун тепадаги чанғароқдан ғуриллаб кирган шамол билан ер бағирлаб ёйилиб, бурқиб юрарди. Ҳамма ёқдан муздай шамол кирар ва ўтовга қорни уйиб ташларди.

Мўғулия бўронларига ўрганиб қолган аскарлар ҳамма вақт шимарилиб юрадиган пўстинларининг енги-

¹ Арза ва хўрза — ачиган айрондан олинган ароқ.

ни тушириб ,қорларини қоқишди ва суғурлардек пўстинларига бурканиб олишди. Улар қор бўронининг «бўкиришига», ўчиб бораётган одам овозларига, кучли шамолнинг хуштагига бепарво қулоқ солиб ётишарди.

Тонг ёришганда мўғуллар қор уюмлари тагидан чиқа бошлади. Уст-бошларини қоқиб, гандираклар ўтовларга ёки жарларга югуриб ўз юртдошларининг гулханларини излашар эди. Улар гулхан теварагига уймалашиб қуруқ сўкни каппалаб ошар, бунинг устидан ёғоч чораларга сузиб келинган аталани ичишарди. Овқат ҳаммада ҳам кам. Жангчилар, энди юриш бошлаш керак дейишар, чунки қипчоқлардан талаб олинган ўлжа тугай деб қолган эди. Татарлар отларга миниб бўронда номаълум тарафларга изғиб кетган йилқиларини қидириб, саҳронинг ҳар тарафига чопиб кетишди.

Ҳамманинг кўзи Субутой баҳодирнинг оқ ўтовига тикилган. Ўтовнинг тепасига Ботухоннинг шахсий қўшинининг асосий туманларига тегишли учига от думи бойланган тўққизта туғ тикилган. Бу туғлар қўшиннинг олдида ҳилпираб неча туман аскарни шимолга — ўжар, тиришқоқ, ғазабланган русларнинг нотаниш юртларига қачон бошлаб борар экан?

Оқ уйдан икки мўғул чиқиб келди. Улар типирчилаб турган отларини ечиб, оёғини бўшатиб, эгарга сакраб минишди-да иккови икки тарафга от югуртириб кетди. Уларнинг орқасидан бурқиган қор тўзонигина кўриниб қолди.

Бир оздан кейин ўтовдан хитойи сариқ шойи аврали оқ тулки пўстин кийган Ботухон чиқди. Қўриқчи навкарлар Ботухоннинг олдига, Рязань князи тортиқ қилган, оёғи оқ-қора арғумоқни олиб келиб тутишди.

Ботухон отга миниб, сойда турган кичикроқ бир оқ ўтовнинг олдига бориб тўхтади. У отдан сакраб тушиб, эшик ўрнига тутиб қўйилган гилам пардани кўтариб ўтовга кириб кетди. Қўлларига найза ушлаган икки навкар эшик олдида пойлоқчи бўлиб қолди. Бошқалари қора арғумоқни бир тарафга етаклаб боришди-да, чордана қуриб ўтириб, секингина гаплашди.

— Бу ўтовда ким туради?

— «Ёттинчи Юлдуз».

— Қанча вақт кутамиз?

— Кенгаш бўлади. Нўёнлар аллақачон йиғилган.

— Нима кенгаш, билмайсанми?

— Балки сафарга отланиш тўғрисидадир?
— Орқамизга қайтмасмикинмиз, дейман?
— Учир товушингни, биров эшитиб қолса сени бўғиб ташлашади!

— Энди бу ерда жўп туриб бўлмайди-да. Отлар ўтлайвериб ернинг тақирини чиқариб юборди.

— Урисларнинг ерига бориб исинамиз.

— Уларнинг шаҳарларига ўт қўямиз.

— Отларни буғдой билан боқамиз.

Шу вақт жез қалқонга урилган зарбанинг жаранги эшитилди. Навқарлар зарбани санаб турди.

— Тўққиз! Гардигел. сени чақиришяпти!

Ўтирганлардан бири сакраб турди-да, астарсиз малла пўстинининг ўнг енгини шимариб, югуриб бориб эшикнинг пардасини кўтарди. У қулоқчин кийган бошини ўтовнинг ичига тиқиб, буйруқни эшитди ва навқарлар ёнига қайтиб келди-да:

— Қани, Урузан! Соҳибқирон, шомон хотин Керинкей Заданни дарров олиб келишни буюрдилар! Юр, бирга борамиз. Мен ёлғиз ўзим уни эплай олмайман.

Ялпоқ бетли, бурни пучуқ ёш навқар бош чайқаб:

— Мен бормайман, Гардигел! У, одамни тишлаб ташлайди,— деди.

— Юр дегандан кейин юр-да. Унга тишлатиб ўтирмай, уни ўзинг тишлаб ол!

Урузан ўрнидан турди. Тиззадан қор кечиб икки мўғул ёлғиз дубнинг тагидаги қора ўтовга қараб жўнашди. Дубнинг устида қолган ярим-ёрти сап-сарик барглар шамолда титраб шилдирар эди.

Ўтовда ҳаёт асари кўринмас — чанғароқдан бурқираб тутун чиқмас эди. Қор ўтовнинг ярим белигача қўмиб ташлаган. Урузан билан Гардигел шомон хотинни бир неча марта чақиришди. Лекин ўтовдан жавоб чиқмади. Улар қўллари билан қорни кураб ўтовнинг эшиги олдини тозалашди, чанғароқнинг устини ёпиб турган туйнук кигизини арқонидан тортиб бир тарафга суриб қўйишди. Шу вақт ўтовдан ғуриллаган ва ириллаганга ўхшаш бўғиқ товуш эшитилди. Буларнинг ёнига яна икки мўғул етиб келди-да, кейин эшикни очишди. Ўтовда уюлиб ётган кигиз ва қўй терилари тагидан хириллаб сўкиш эшитиларди. Навқарлар кигизларни бир ёққа олиб ташлашгандан кейин тагидан чақнаб турган

қора кўзли пахмоқ бир бош кўринди. У ғазаб билан хириллаб:

— Қа, кўзидан ёши, бурнидан шилтаси оққан, орқасидан офтоб уриб, олдидан ел қоққан сартой болалар, хўш, қаёқдан келдинглар? Отларинг нима, сенларнинг? Ҳожатларинг кимга-ю, кимда ишларинг бор?— деди.

Одоб билан муомала қилиш одатини билган навкарларнинг каттароғи, аччиғланмай, юмшоқлик билан жавоб берди:

— Ҳожатимиз тушган, ишимиз бўлган кишининг ўзларига илтимос ва салом билан келдик. Соҳибқирон ҳазратлари биз ожиз ва каминаларни сиз, инс-жинслар билан суҳбатлашадиган буюк шомон хонимга, сиз қудратли Керинкей Задан жанобларига юбордилар. У жаноб, сизни ўз чодирларига муҳим бир иш учун, огир бир мушкулни ҳал қилиш учун дарров келсин деб чақиряптилар.

Кигизларнинг тагидан ориқ бир кампир чиқди-да, тиззаларини қучоқлаб чўққайиб ўтирди.

— Сенлар, нуқул оталарининг бошини еган анқов, сартой аҳмоқлар! Киши шундай чақириб келадими? Утовни силкитиб, туйнук кигизини очиб ташлаб, ожиза бир кампирни совуққа қақшатадими? Сизлар олдин ўт ёқиб, қўл-оёқларимни иситинглар! Мен уч кундан бери кигизлар тагида ётавериб ҳамма ёғим музлаб қолди: ҳеч ким менга бир бурда қоқ нон, бир хўплам қора шўрва келтириб бергани йўқ. Жўна ҳамманг бу ердан, ёввойи одобсизлар, жез тумшук, темир жангал қарғаларни бошларингга булутдай ёпириб юбормасимдан!..

Бир навкар пўлат чақмоқни тез-тез чақиб учқун чиқара бошлади. Иккинчиси гулханга тутантуруқ қилиб қайин пўстлоғи ташлади. Учинчиси арча бутоқлари олиб келиб қалади, тўртинчиси — буларнинг энг каттаси Гардигел кигиз ва териларни четроққа суриб ташлади, чунки шомон хотин ўжарлик қилиб тагин кигизларнинг ўртасига чўкиб олган эди.

Қайин пўстлоғи билан арча шохлари дарров туташиб кетди ва шатир-шутир қилиб ёна бошлади. Гардигел Керинкей Заданни қўлидан ушлаб ўтга қараб судради. Шомон хотиннинг қоп-қора юзи қизил ва кўк ранглар билан йўл-йўл қилиб бўялган эди. Қирқ кокил қилиб ўрилган оқ сочлари илондек тўлғонарди. Кампир

Гардигелнинг қўлини тишлаб олди, у кампирни шу ондаёқ қўйиб юборди. Шундан кейин шомон хотин дарров узун тумшукли қушларнинг боши ва тулки думлари билан безалган телпагини кийиб, бир айиқ терисини елкасига илди, бир жез талинкани кўксига осиб, белига камарини боғлади. Қамарнинг ҳамма ёғида кигиздан қўғирчоққа ўшатиб қилинган санамлар осилиб ётарди. Кейин кампир катта довул¹ билан довул қоқадиган кичкина тўқмоқчасини олди, белига халтасини боғлади, халтадан қўйнинг кураги ва эчкининг олдинги оёқлари чиқиб турарди.

Буларни кампир пичирлаб дуо ўқиб, ўйин тушиб, фазал ўқиб юриб тезлик билан қилди.

Гулхан олдида ўтирган навкарлар кампирга индамай, қўрқа-писа қараб қўйишарди. Ниҳоят Гардигел, бунинг тайёрлиги етарли бўлди энди, деган қарорга келди-да, ўрнидан турди ва:

— Қани энди Ботухонга борамиз,— деди.

— Бош шомон Бекий бўлмаса мен бормайман.

— Урузан! Тут қўлларидан: бу жанобни ҳурмат билан Ботухонга кўтариб борамиз.

Тўрт навкар кампирни тутиб олишди, тиззалари билан орқасидан турта-турта ўтовдан дарров чиқиб кетишди.

Ҳамон тихирлик қилиб келмоқда бўлган шомон хотинни навкарлар қаттиқ тутганларича Ботухоннинг «ролиблари» кузатиб турган ўтовга олиб келишди. Керинкей Задан азиз инс-жинслар билан гаплаша оладиган, тангрининг хоҳишини била оладиган ва истиқболдан хабар бера оладиган машҳур авлиёларга муносиб совлат билан эшикдан кирди.

Ўтовга катта хонлар йиғилишган экан. Гулхандан иссиқ уриб турар, ўтнинг орқасида — тўрда қизил сахтиён этик кийган оёқларини букиб гиламнинг устида Ботухон ўтирарди. У кўзларини сузиб шомон хотинга қаради. Кампир кираверишда тўхтаб, тоқинчоқларини шалдир-шулдур қилиб таъзим қилди-да, ерга бош қўйиб сажда қилди.

¹ Довул — гардиши энлироқ бўлиб, икки тарафига тери қопланган чирманда. Бу кичкина тўқмоқча ёки ногора чўп билан чалинади. Илгари замонда қоровуллар ва фолбиллар чаларди. (Тарж.)

Шундан кейин у шалдир-шулдур қилиб сакраб ўр-
нидан турди-да, ёш хонимга қараб югурди, хоним эса
қўрқиб деворга сиқилиб турарди. Жуда ҳам мақтагани-
ни билдириб кампир, хонимнинг қулоғини ушлади, икки
чаккасини ҳидлади ва кўзининг четларини тили билан
ялади. Орқаларини силаб эркалатди-да, ёнига ўтирди.

Шомон хотин ўтириш билан ола-кула кўзларини Бо-
тухонга тикиб қолди:

— Эй, бутун халқнинг қувончи, зоти пок қаҳрамон
Сойинхон жаноблари! Сиз — қирон бургутининг ҳамла-
сисиз! Сиз — қорли тоғнинг чўққисида оқириб юрган
қора чипор барсисиз! Сиз — тоғлар устида қичқирган
ягона кўк Лочинисиз! Сиз — бутун элнинг қалбисиз!
Айтингиз, нима хизмат буюрасиз? Қўлимдан ҳар нарса
келади, нима десангиз қиламан!..

Ботухон жавоб берди:

— Буюк шомон хоним, сизни мен чақиртирдим! Бо-
шингизда халқларга хавфу хатар, ғаму ташвиш солади-
ган телпагингиз бор. Мен бугун бир туш кўрдим.

— Айтинг, айтинг!..

— Шундан ақлим шошди-ю, кўнглим ғаш бўлиб
қолди. Шу тушнинг таъбирини айтиб беринг, шунга қа-
раб йўл босай. Сиз оламнинг етмиш икки тарафидаги
даҳшатли инс-жинслар билан суҳбатлаша оласиз. Уша-
ларни чақириб сўранг, нима қилсам экан: шимолга,
узун соқол ўрисларнинг ўрмонига ҳозир мана шу бўрон-
да юриб кетаверсаммикин, ёки кута турганим дурустми-
кин? Ёки жанубга қайтиб, кўк денгизнинг бўйидаги
иссиқ водийларда кўчиб-қўниб юрганимиз яхшимикин?
Бўлмаса, Рязань ёки жанубга Кивамен¹ шаҳарига юриш
қилганим маъқулми?

Шомон хотин кўзини шундай ўйнатдики, қорачиғи
йўқолиб, оқигина қолди ва у ёқдан-бу ёққа чайқалиб
афсун ўқиди: «Аюн-еел! Аюн-еел!» Шундан кейин кампир
хуржунидан кичкина тери халта олиб, бир хил яшил
талқонни ўтга сепди. Ўтнинг устида кўм-кўк тутун бур-
қираб кетди ва уй ичи дала ўтларининг хушбўй ҳидига
тўлди.

— Тушингизни айтиб беринг, инс-жинсни чақириб,
улардан: сизнинг бахту омадингиз нимада, қайси йўл-
дан сизга захмату машаққат учрашини сўрайман.

¹ К и в а м е н — Киев шаҳари.

Ботухон сергакланди-да, шомон хотинга энгашиб паст товуш билан сўзлади.

— Тушимда бошимнинг усти куйиб кетаётган эмиш. Гўё осмондан қора булутдан бир чўғ тушган эмиш. Шундан менинг юрак-бағрим ёрилиб кетгундай бўлди. Яна менинг тўққиз думли туғим йиқилиб, қийшайиб қолган эмиш. Тушимда гўё қип-қизил гўштдай жирканч душман — манғуслар менинг бутун подаларимни ва фуқароларимни ўзига қаратиб олганмиш. Уша манғуслар туяларимни қийнаб, устларига қават-қават ўтовларни ортиб, узоқ жойларга кўчириб кетаётган эмиш. Кўрган тушим шу. Шу тушимнинг таъбирини айтинг Кериней Задан, боиси нима экан, осмон тангриси менга нима қилсин дер экан?

Шомон хотин сакраб ўрнидан турди, довулни қўлига олиб қоқди, довулни юзига тутиб бўри, айиқ ва бойқуш бўлиб кукулади, увлади, бақирди. У турган жойида сакради, ўйинга тушди ва бирдан ҳаккалаб ўтовдан чопиб чиқиб кетди. Навкарлар кампирнинг кетидан югуришди. У якка дубнинг тагига чопиб бориб жуда ҳам эпчиллик билан дубнинг учига чиқиб кетди. Дарахтнинг устида ҳам у довулини қоқиб қичқираверди ва тери халтасидан суюк олиб шимол тарафга, ўрислар тарафга қараб отди. Кейин у тез сирганиб пастга тушди ва аввалгидек ҳаккалаб қор устида бир оз чопиб юрида, ўтовга кириб кетди. Ботухон жодугарни кузатиб кираверишда турган эди. У кампирни ичкарига киргизиб юбориб, тагин гиламга келиб ўтирди.

Шомон хотин чўкка тушиб ўтирди-да, юзига довулини тутиб, пастроқ эркакча товуш билан гапга кирди:

— Мен дарахтнинг учига чиқдим. Мен осмонга, булутларнинг тагигача бордим. Дуо ўқидим. Инс-жинслар орқамдан эргашиб шу ергача келишди. Мана ҳозир улар тушингизнинг таъбирини айтиб, тушунтириб беришади.

Шомон хотин бошқачароқ чийиллаган овоз билан сўзида давом этди:

— Рязань ерларининг ҳокими бўлиб туғилган, паҳлавонлар сараси ёш қўноз, ҳамма халқларнинг подшоҳи бўлган сизнинг олдингизга совға-салом билан келди, саккиз томонингизни ўз кўзи билан кўриб, аскарларингизни санаб чиқди. У сизга тухфалар олиб келди, ўн

иккита келишган арғумоқ берди, буларнинг орасида фақат сариқ инс-жинслар миниб юрадиган қора арғумоқ бор эди. Уша чиройли отни нима қилдингиз?

Ботухон кўзини сузиб, қўлини силкитди ва бир неча марта бошини чайқади, бу билан у гўё: «Биламан, нима сўрамоқчи бўлаётганингни биламан!» демоқчи бўлди. У бундай жавоб берди:

— Нима қилибман? Рязань қўнозини ўлдирдим, энди унинг қора арғумоғини миниб юравераман.

Шомон хотин ингичка товуш билан яна гапга кирди:

— Ё, улуғ сариқ арвоҳ, Ботухоннинг тушининг таъбири нима бўлади? Таъбири омонликми, ёмонликми? Бизга тикилган балони даф қилиш учун афсун ўқисакми, дуо қилсакмикин?

Энди шомон хотин овозини ўзгартириб, гўё бошқа бир арвоҳ гапираётгандай, бўри увлагандек, ингичка товуш билан давом этди:

— Уйлаган сафарингиз жуда мушкул. Серсоқол ўрислар хом гўштдек сариқ, қизил манғусларнинг болалари экан. Улар билан урушиш хавфли: кесилган битта бош ўрнидан иккитаси униб чиқади, иккита бошни кессангиз тўрттаси пайдо бўлади. Худойи қилмай туриб ўрислар билан урушиб бўлмайди, сўйиш учун тўқсон тўққизта қора мол олиб келиш керак: от, хўкиз, қўй, эчки — ҳаммаси қоп-қора бўлсин. Энг олдин Рязань қўнози олиб келган қора арғумоқни сўйиш керак...— шомон хотин сўнгги сўзларини борган сайин секинроқ айта борди, шунинг учун унинг сўзлари ўтовнинг тепасидан гапирилаётгандек туюлди. Шундан кейин кампир ерга букилиб ёни билан ерга ётиб олди.

Ўтовнинг ичи жимжит бўлиб қолди. Ҳамма Ботухон нима дер экан деб кутиб турди. Соҳибқирон кўзини сузиб, гап бошлади:

— Сен қари бўридай ақлли, қопқонга тушиб чиққан тулкидай маккорсан! Балки шимолдаги ўрмонларда айиқдай уясига бекиниб ётган ўрислар ёққа борма, демоқчимисан? Балки у ерга борганда менинг кўшинларим қирилиб, малла-қизил ўрисларга ем бўлиб кетади дейсанми? Балки тўққиз думли туғим чопгандай қулаб тушади-ю, менинг мўғулларим бошқа халқларга кишанланган қул бўлиб қолади демоқчидирсан?

Шомон хотин индамади.

Ботухон сўзида давом этди:

— Менга, юраклари думли қўйнинг думбасидай дикллаб турадиган кўп кишилар: «Урисларнинг устига юриш қилишнинг нима кераги бор? У ёқда ўтиб бўлмайдиган ўрмонлар бор, у ўрмонларда айиқларни ишга солиб, жодугарлар тентираб юради. Яхшиси, саҳрога — кўк денгиз ёқасига кетганимиз дуруст — унда шамол ҳар вақт оппоқ кумушдай бичанларни тўлқинлатиб ётади, у ерларда нуқул оқ ҳўкиз, сигирлар, оқ қўйлар, оқ эчкилар ўтлаб юради. У ерда кўчиб-қўниш ҳам эркин...» дейишади. Ҳой, Керинкей Задан, сенга мана шу ваҳимали қўшиқларни ўша қўрқоқ одамлар ўргатиб қўймаганмикин? Менинг устозим Ҳожи Раҳим қаёқдалар?

Мўғул хонларининг кенг яғринлари орқасидан бошига дарвешона узун кулоҳ кийган, оқара бошлаган оқ соқолли, тинкаси қуриган, ориқ Фақиҳ ўрнидан турди.

У қўл қовуштириб туриб секин гапирди:

— Амрингизга ҳозирман, хон ҳазратлари! Не буюргайсиз, жаноб!

— Искандар Зулқарнайн сафарга отланганда не қилар эди? У яйловлари яхши жойларни излармиди?

— Йўқ, жаҳонгир ҳазратлари, у фақат ўз душманлари тўпланган жойларни излар ва осмондан ўзини отган бургутдек уларнинг устига тўсатдан босиб келарди.

— У сафарга чиқиш олдида ўзининг энг яхши қора арғумоғини сўйиб ермиди?

— Йўқ, жаҳонгир! У ўзининг севимли қора арғумоғи Буцефални ҳамма сафарларига бирга олиб борар, ҳаттоки Буцефал қариб қолганда ҳам ташлаб кетмас эди.

— Раҳмат сизга, садоқатли ва доно устозим, Ҳожи Раҳим жаноблари. Хўш, сиз нима дейсиз менинг жанговар устозим Субутой баҳодир? Урисларнинг устига юриш қилайликми ёки кўк денгиз қирғоқларига қайтиб бориб истироҳат қилайликми?

Субутой баҳодир даҳшатли ва шубҳали кўзларини олайтириб, деди:

— Қўшин бу ерда анча туриб қолди. Бор нарсаларимиз битаёзди. Бўронлар кучайиб кетяпти. Энди

Ўрисларнинг шаҳарларига тезроқ жўнаш керак. У ерда одамларни ҳам, отларни ҳам яхшилаб боқиш мумкин. Сиз Рязань қўнози олиб келган қора арғумоқни миниб, Рязань шаҳарига кириб борасиз, йўлда етмиш етти инс-жинс йўлингизни тўсмоқчи бўлса ҳам, барибир, ҳеч нарса қилолмайди. Етмиш етти минг инс-жинсга биз ўрисларнинг уюр-уюр йилқиларини олиб, Улдимир шаҳарида қурбонлик қиламиз. Шомон хотин Керинкей Задан ҳам ноумид бўлиб очдан ўлиб қолмасин десангиз, рязанликлар олиб келган отдек катта, бир чўчқанинг музлаб ётган танасини беринг. Керинкей Задан, инс-жинслар бўронни тўхтатсинлар, деб яхшилаб дуо қилиб ётсин. Бундай қалин қорда юриш жуда қийин. Агар бўрон шундай даҳшат билан тагин тўққиз кун тўхтамай турса бизни қор билан кўмиб ташлайди.

Субутой баҳодир сўздан тўхтади. Сўл оёғининг почасини кўтариб бит талаган сержун оёғини ҳафсала билан қашиди. Аскар бошлиқлари бир-бирларига қараб олишди ва кўзларида қувонч учқунлари чақнади.

— Раҳмат сизга, доно маслаҳатгўй Субутой баҳодир! Мен ҳам сиздан шундай сўз чиқар деб кутиб эдим. Эртага биз бу лашкаргоҳдан кўчамиз. Қўшин тўқсон тўққиз сойдан чиққан селдек бўлиб Рязань ерига босиб киради. Мен оқ оёқ қора арғумоқни миниб бораман. У менга омад — бахт келтиради. Менинг бўз отим Оқчиённи кигиз ёпиқлар билан ўраб, кўк денгиз бўйидаги қипчоқ отбоқарларга олиб бориб топширилсин. У Арабистонда туғилган, бу ернинг ит ўлдирадиган қаҳратон совуқларига чидаёлмас. Биз ўриснинг қора халқини — фуқаро деҳқонларини қиличдан ўтказмаймиз. Аммо уларни мумкин қадар кўпроқ қўлга тушириб ҳайдаб олиб юриш керак. Чунки биз шаҳар қўрғонларига ҳам-ла қилганимизда уларни олдимизга солиб қалқон қилиб борамиз.

— Уларни нима билан боқамиз?— деб сўради хонларнинг бири.

— Асирни боқишнинг нима кераги бор? Улар ўзларини ўзлари боқсин! Улар ўлиб қолган отларни ва бошқа нима топишса шуни ейверсин. Биз бугун бемалол ётиб дам оламиз. Эртага яна қонли базм бошла-нади.

Мўғуллар ҳужум бошлади

Тўзғиб турган қор учқунлари орасида дастлаб Субутой баҳодирнинг «фидойилар» тумани отланди. Йўлларда от алмаштириб юришлари билан ном чиқарган Субутой баҳодир тоғдай қор уюмларини менсимай кесиб ўтиб кетарди. У бир неча йўл биладиган қипчоқ асирларини отларга миндириб олган эди. Улар қор тагида қолган даштдаги билинар-билинемас сўқмоқ йўлларни кўрсатиб борардилар. Субутой йўл кўрсатиб бораётган бу қипчоқларни ёнида олиб юриб ғалати ва қизиқ кўринган ҳамма нарсани сўраб борарди.

Тезлик билан кетаётган унинг илғор аскарлари ўрмонда уч овчини тутиб олишди. Овчиларнинг белида йигирматача олмахон осилиб ётарди. Уларнинг ёнида кичкина қора бароқ ит ўрналишиб юрарди. Асирларни Субутой олдига олиб келишди. У, ҳамма ёғини қиров босган саман йўрғанинг устида ўтирарди. Қизил товар аврали қулоқчинининг тагидан унинг ўткир якка кўзигина кўриниб турарди.

— Бу ёқда нима қилиб юрибсанлар?— деб сўради Субутой қипчоқ тилмоч орқали.

— Олмагон овлаб,— дейишди овчилар.

Тилмоч Субутойга тушунтириб, буларнинг ўрмонда ов қилиб юрган овчилар эканини, садоқ ва қопқон билан олмахон тутиб юришганини айтди.

— Кечаси қаерда ётасанлар? Уйларингга қайтиб кетасанларми? Утовларинг қаёқда?

— Йўқ! Биз ов қилиб юрганимизда ўрмонда ётамиз. Уйларимиз олисда. Ов қилиб юрганда уйга қайтиб бўлармиди?

— Жуда узоқми?

— Ун олти кунлик йўл.

— Ўрмонда қандай қилиб ётасанлар? Қуёнга ўхшаб қордами?

— Нега қуёнга ўхшаб бўлсин! Қорни ер чиққунча қазиймиз. Кейин ўша ерга гулхан қалаймиз. Биз гулхан ёнида худди печкада ётгандек ётамиз ёки бўлмаса гулхани супуриб ташлаб ўрнида — иссиқ ерда ётамиз.

— Иссиқ бўладими?

— Худди уйда ётгандек. Қалта пўстинни ечамиз, устимизга ёпамиз-да, исиниб, ухлаб қоламиз.

— Гулханны қанақа қилиб ёқасанлар? Нима ёқасанлар? Шох-шаббами?

— Нега? Учта дарахтни ёнма-ён қулатамиз, ўртасидан ўт қўямиз, шунда дарахт кечаси билан ёниб чиқади, у бири-биридан иссиқ олиб қизишади. Кечаси бир уйғаниб ёғочнинг ёниб бўлган учини ўтга томон суриб қўйиб, тагин ухлаймиз.

— Дарахтни кесиш қийиндир?

— Нега қийин бўлсин? Урганиб кетганмиз.

— Қандай қилиб кесишларингни кўрсатинглар-чи?

— Нега кўрсатмас эканмиз?

Овчилар орқаларидан болталарини суғуриб олиб қўларига туфлашди. Булардан биттаси калта пўстинини ечмоқчи бўлган эди, иккинчиси унга:

— Ечма, ечма, ўғирлаб қўйишади кийимингни!— деб гўлдиради.

Овчилар эпчиллик билан тезда учта қарағай дарахтини йиқитишди, шохларини буташди ва судраб келиб учовини ёнма-ён қўйишди. Ёғочнинг ўрта белига ўтириб олиб чақмоқ тошига темир уриб, пиликка ўт туширишди-да, қайин пўстлоқларни ёқиб юборишди. Унинг устига қарағай шохларни ташлашди, шундан кейин ходалар ловиллаб ёниб кетди.

Субутой овчиларнинг қилаётган ишларини диққат билан кузатиб турди, кейин ўзининг ёрдамчиларига бундай деди:

— Энди учраган ўрисларни ўлдирманглар, уларни асир қилиб, олдиларингга солиб ҳайдайверинглар. Бу овчилар асирларга ўрмонда дарахт кесиб қандай йўл солишни кўрсатиб юради. Ана шу йўл билан биз хитойча манжаниқларни¹ Рязанга олиб борамиз. Рязань қўрғонларининг қалин деворларини биз шу манжаниқлар билан бузамиз.

Субутой қўлини бигиз қилиб кичкина бароқ итни кўрсатди, ит овчиларнинг оёғига тикилиб мўғулларга ириллар эди.

— Бу махлуқни ўрисча нима деб атайди?

Бир овчи жавоб берди:

— Бу пёс! Бекорга ҳура!

¹ М а н ж а н и қ — қалъаларга тош отадиган машина. (Тарж.)

Субутой иккинчисидан сўради:

— Бу махлуқни нима дейди?

— Жучка! Тютька!

Субутой учинчи овчидан сўради. У бундай деди:

— Лайча! Искович ит!

Субутой бош чайқади:

— Ўрис тили қийин экан. Мўғулча жуда осон ва аниқ — биттагина «нўхой» десанг, ҳа, бу ит дегани экан, деб ҳамма тушуна қолади. Ўрисларда ҳар ким ўз олдига от қўйиб олиб, ўзича атай берар экан. Мана шунинг учун ҳам улар бир-бирини тушунишмайди.

ОЛТИНЧИ БОБ

Евпраксия хоним

Анча кунлар ўтиб кетган бўлса ҳам татарлар тарафга юборилган элчилардан ҳали ҳам хабар йўқ эди. Рязандагилар анча ташвишга тушиб қолишди: «Элчиларга нима бўлди? Нега чопар юборишмаётган экан? Қачон келишар экан-а?»

Евпраксия хоним сабри тугаб ўзини қаёққа уришини билмас эди.

— Феодорни нега юбордим-а? Нега у билан бирга кетмадим, ахир? У ерда уни эҳтиёт қилардим.

Баланд кўшкнинг устига чиқиб бир неча соатлаб ўтирар, соғиниб кутилган йўловчилар кўриниб қолмасмикин деб, узоқ қор саҳросига деразадан зерикмай қарарди!..

Аммо хунук кўринган поёнсиз бўш дала то уфуққача чўзилиб кетган. Евпраксия хонимнинг қора кўзлари бекорга тикилиб қарар, элчилардан дарак йўқ, саҳрода ҳеч нарса кўринмасди. Шаҳло кўзларнинг олди қоронғилашди, ёш чехраси бўзариб кетди. Кўзларидан дур-дур ёш тўкиб, бошини мажолсиз қўллари орасига қўйди.

— Нега бунча ўзингни қийнайсан, чироғим! — дерди ўзининг кекса энагаси, насиҳат қилиб. — Шу ишинг ўзингга келишадими? Князь ҳазратлари келиб қолсалар нима дейдилар, ахир? Ҳолидан хабар олмабсизлар, дейди... Бундоқ ўзингга қара, қандай ориқлаб кетибсан!

— Қийналиб кетдим мен... кўнглим бир балони сезяпти...

— Қўй чирогим, қўй! Қаёқдаги бўлмағур хаёлларга борма...— деди-да, кампир шошиб-пишиб чўқинди ва бурчакдаги иконага қараб таъзим қилди.

Евпраксия қайғу-ташвиш билан гангиб ҳарамнинг хоналарини айланиб юрганда, аскарлар турадиган катта хонадан шовқин-сурон эшитди-да, ўша уйга кириб борди. У ерда атроф қишлоқлардан князлар кенгашига келган боярлар ва аскар бошлиқлари йиғилишган экан. Улар ўтиришиб баҳслашар, бақиритиб шов-шув қиларди. Бири бир нарсани гапирса, бошқаси унга қўнмас, шунинг учун ҳеч нарсани ҳал қилиша олмас эди. Узун столга ўтириб еб-ичишар ва яна баҳслашишга киришар эди.

— Ҳамма катта шаҳарларга тагин бир марта чопарлар юбориш керак,— дерди бадқовоқ бир кекса князь.— Ҳамма князларни, ҳамма халқни йиғиш керак, ҳамма бир иттифоқ бўлиб татар галаларига қарши бориш керак.

— Йиғиб бўлар сизларни!— деб эътироз қилди Юрий Ингваревич.— Владимир-Суздальск шаҳрига князь Георгийга хабар юбордим, нима чиқди? Жавоб ҳам бергани йўқ!

— Наинки Владимирнинг буюк князи ҳозир ҳам тақабурлигини ташламаса? Ўзининг қўшинларини наинки ёрдамга юбормаса?

— У кейинга силтайди! Бизнинг абгор бўлишимиз унга қўл келади: у анча вақтлардан бери Рязань ерларини ўз қўлига киритишни хаёл қилиб юрибди...

Кекса князь қошларини чимириб, оппоқ бошини чайқаб, деди:

— Мана шундай ўзаро жанжал-тортишувларни барҳам беришнинг пайти келди-ку. Ҳар қайсимиз ўз ҳолимизча турсак татарлар бизни осонгина енгади-қўяди. Ҳаммамиз бир иттифоқ бўлиб турсак, улар бизни эплай олмайди. Биз бирлашимиз керак, бир калла бўлиб ўйлашимиз керак!..

Еш бир князь қизишиб кетиб, сакраб ўрнидан турди-да:

— Ўша каллага сизни тайин қилайикми?— деди.

— Мени қўйинглар! Мен қариб қолдим!

— Биладан сизни! Аллақачондан бери ҳукмрон бўлишни мўлжаллаб юрибсиз, мен сизнинг қўл остингизга бормайман!

— Бас қилнинглар жанжални энди!— деб гапга аралашди Юрий Ингваревич.— Агар Ботиганинг қўл остига тушиб қолсак, унда ишимиз ёмон бўлади! Мен, ўзимизнинг рязанликлар билан саҳрога бориб татарларга қарши урушсак, Владимирдан ёрдам етиб келгунча уларни шу ёқда овора қилиб турсак деб ўйлайман.

— Рязанликлар ёлғиз ўзи жуда озлик қилади,— деб эътироз билдирди кекса князь.— Бутун рус еридаги ҳамма халқни — қишлоқиларни ҳам, шаҳарликларни ҳам қўзғатиш керак...

— Нима чиқарди ўша оддий, кўпол деҳқонлардан!— деган сўзни ўртага қўйди бир аскар бошлиғи ғазаб билан.

— Баъзи аскар бошлиқларидан кўра кўпроқ манфаат чиқар, балки улардан!— деб жиғига тегди ёш князь.

Ўтирганларнинг ҳаммаси сакраб туришди-да, бир-бирларига ҳамла қила кетишди.

— Ҳой, князлар, уят эмасми?— деди князь Юрий баҳслашаётганларни тинчлантириш учун,— ўйласангларчи! Ҳаммамизни ҳалокат кутиб турибди-ю, сизлар нима қиляпсизлар?

— Сенинг ўзинг нима қилдинг?— деб бақирди бирови ғазаб билан.

— Мен ўғлимни ҳам аямадим, татарлар ёнига юбордим!— деди, мақтаниб унга Юрий Ингваревич,— унинг нима бўлганини худо билади! Бир фалокат юз бермаган бўлсин-да! Ҳозиргача улардан дарак йўқ...

— Ботига подшони кўндирмаганмикин у, балки? Татарлар устимизга бостириб келмайдигандир, балки?

— Уларнинг нимасидан қўрқамиз, биз? Ким кўрибди уларни? Балки улар ҳеч бир қўрқинчли эмасдир?

Князлар бир-бирларидан баландроқ келишиб, яна жанжаллашиб, шовқин-сурон кўтаришди.

Евпраксия эшик олдида қулоқ солиб турди-да, хафа бўлиб, ўз кўшикка қайтиб кетди. Кўнглини бадтарроқ қайғу чулғади.

Евпраксия кампирга илтимос қилиб фолбинни чақиртирди. Дарров кашта тиккан кўйлакли фолбин ҳам келди. Фолбин дон сочди, мум қўйди, сояга қаради...

— Князь хоним, яқинда меҳмонингиз олдингизда бўлади! Чет юртлардан совғалар олиб келади, қувончингиз оламга тўлади... Нега бунча қайғурасиз? Кўнг-

лингиз алоғда, аллақаяқларда юрибди... Кўнглингизни яхши бир йигит олиб кетган экан... Ушани ўйлаб узун тунларни мижджа қоқмай тонг отдирар экансиз? Хотиржам бўлинг: унга ҳеч қандай бало тикилгани йўқ. Кўряпсиз-ку, унинг йўлининг қандай узун эканлигини. Мана, ўзингиз қаранг, менга ишонмасангиз: ана сизнинг лочинингиз, анови узундан-узоқ йўл!..

Евпраксия фолга қаради: оплоқ чодирдаги муҳмал кўланка унга чиндан ҳам эрининг севимли сиймоси бўлиб кетди. Евпраксиянинг кўнгли ёришди. У фолбинга анчагина ҳадя бериб, қайтариб юборди. Энага ҳам ўзини анча тутиб олди.

— Кўрдингми, менинг сўзим тўғри чиқди! Бекорга йиғлама деган эдим-ку! Чироғим, князь омон-эсон келади. Бироқ, йўллари хийли узоқ-да...

Евпраксия қизларни чақириб олди, қўли қўлига тегмай ышга киришди. Эрини қарши олиш учун ажойиб чиройли кўйлак тайёрлаш керак. Князь Феодор уни ясантириб қўйишни яхши кўрар, кўпинча уни эркалар ва унинг ҳуснини томоша қиларди. Қизлар барала кўшиқ айтишиб юмшоқ шойи кўрпани майда чок билан қавишга, Евпраксия эса ранг-баранг ипаklar билан товар кўйлакка бежирим гуллар солишга киришди — бу севимли эрига тортиқ эди.

Иш икки кун қизғин давом этди-ю, кейин яна қўлдан тушиб қолди. Энди энаганинг ўғитлари, қизларнинг хонимни овунтиришга уринишлари бефойда эди. У яна ғамгинлик билан кимсасиз узоқ йўлларга тикилиб қарар, кўзларидан яна ихтиёрсиз ёш тўкилар эди. Кекса қайинона ўз ташвишини яшириб, суюкли келинини овулар эди. Ҳаттоки қайин сингиллари ҳам унинг кўнглини юпатишга уриниб кўришди, аммо Евпраксиянинг қулоғига ҳеч кимнинг сўзи кирмас эди. У бўш қолган аскарый хоналарни бекорга айланиб юрар ва ҳамон ўша кўнглисиз фикрларни ўйлайверар эди:

«Князлар бизни қўриқлайди деб бўлмайди, Феодор бўлса ҳамон йўқ!.. Татарлар, босиб келса... Ким тўсади, ким қарши туради? Князлар ҳамон талашгани талашган, ҳар ким ўзи улуғ бўлмоқчи... Булар рус ерини хароб қилади! Татарлар келса... ҳаммани кесади ёки ўз юртига ҳайдаб кетади».

Уғилчаси тета-поя қилиб унинг ёнига келди. Онасига қаттиқ ёпишиб, дадасиникига ўхшаш кўзларини

унга тикди. Бола кичкина бўлса ҳам, онасининг қайғули эканини сизди. Евпраксия суюкли ўглини бағрига босиб, кўз ёшларини аранг тўхтатди.

— Йўқ! Татарларга бермайман сени Ванюшка! Феодорнинг ўгли татарларга қул бўлмайди! унинг хотини Евпраксия ҳам татар чўриси бўлмайди!

Пастда аллақандай говур кўтарилди. Эшиклар тарақлаб кетди, фарёд ва фиғон билан чуввос йиғи товуши эшитилди.

Евпраксиянинг юраги арзиқиб кетди. Ўзини унутиб қўйгани ҳолда қўлидаги боласи билан ҳовлиқиб пастга тушди-да, меҳмонхонага югурди... князнинг хотини Агриппина йиғлаётган хотинларнинг қўлида юлқинарди. Князь Юрий эсини йўқотиб қўйганга ўхшайди. У кийимларини йиртиб, бақирарди:

— Унинг ҳалок бўлишига мен сабабман! Мен!..

Энг олдинда князь Феодорнинг содиқ хизматкори ва меҳрибон мураббийси кекса Апоница турарди. Кийимлари йиртилиб кирлаб кетган, ҳамма ёғи қони билан қотиб қолган жароҳат, роса қийналиб ориқлаб кетган чол, дур кўз ёши тўкиб:

— Чопиб ташлашди уни, баттоллар! Ҳеч ким тирик қолгани йўқ! Сизларга хабар бериш учун мени қўйиб юборишди... Шунқоримиз менинг қўлимда жон берди!— деди.

Евпраксия дод-фарёд солмади, ўзини уриб йиғламади. Ўглини бағрига босиб, индамай орқасига қайрилиб меҳмонхонадан чиқиб кетди. Айланма зинапоядан юрғиб ўзининг кўшигига чиқди, секин юриб дераза олдига келди-да, уни очиб юборди, пастда қорайиб турган тошнинг устига боласи билан бирга ўзини ташлади.

ЕТТИНЧИ БОБ

Асир мўғуллар

Рязань аскарлари саҳронинг анча ичкарасига кириб кетди. Қор бўрони кўтарилгани учун улар қароргоҳ қуриб бир ерга тушишди.

Князлар билан аскар бошлиқлари чодирда катта гилам устида довра қуриб ўтиришар ва рус ерларини қандай қилиб муҳофизат қилишни муҳокама қилишарди. Чодирда парданинг орасидан бўроннинг гувиллаши,

шамолнинг ҳуштак отиб изгириши эшитилар, иккита чироқпояга ўрнатилган машъала титраб лапанглаб ёниб турарди. Машъаланинг сўхтаси сув солинган чорага тўкилиб, писиллаб ўчарди. Бир хизматкор чўккалаб ўтириб, машъалани ёндириб турарди. Бундай тунда ҳужум бўлмас — бўронда юриб бўлмайди!

Ташқарида от минган биров келди ва князнинг қаёқдалигини сўради. Оғир парданинг этагини кўтариб чодирга ҳамма ёғи қор, тери пўстин кийган бир йигит кирди. Йигит қалпоғининг қорини қоқиб:

—Кекса аскар боши Ратибор келди. Муҳим хабарлар олиб келдим, дейди. Эрталабгача кутолмасмиш,— деди.

— У қанақасига аскарбоши бўлиб қолди!— деди Ратиборнинг уруғ-аймоқлари билан анчадан бери ёвлашиб юрган бир князь,— у поп ҳам эмас, сўфи ҳам эмаску! Ундан кўра монастирда ихлос билан ибодат қилиб ётаверса бўлмайдими! Алвастидек кечалари тентираганини қара-я. Ётиб ором ололмаса, тинч ўтиролмаса, кеча-кундуз уйқуси келмаса, бир гуноҳи бордир-да.

— Шу гапинг тўғрими? Худо ҳозир-ку!— деб жавоб берди бурчакдан бир овоз.— Шундай яхши паҳлавонни зўрлаб ҳужрага тиқсалару, зоҳид қилиб қўйсалар, шу ҳам иш бўлдимиз?!

— Эски адоватни қўйсанглар-чи!— деди учинчи овоз.— Энди якдил бўлайлик-да!

Ҳамма жим бўлди. Ҳалиги ўспирин йигит пардани кўтарди, чодирга катта гавдали, вазмин Ратибор кириб келди. Ратибор мўйна қулоқчинини қўлига олиб, калта пўстинининг тугмаларини ечди. Қалин оқ соқолини ёйиб қўли билан тараб тузатди. Бурчакдаги чарм сандиқнинг устида турган зархал иконага қараб уч марта чўқинди ва Рязань князига букилиб таъзим қилди.

— Қани тўрга чиқинг, ҳазрати Ратибор!— деди князь Юрий Ингваревич.— Бирга ўтиришайлик. Ҳозир бошимизга оғир мусибат тушиб турибди. Балки сиз бирор яхши маслаҳат берарсиз?

Ратибор гиламга ўтириб сўз бошлади:

— Мен қамишзорда юз йигит билан пистирма қилиб ётган эдим. Бирор татарни тутиб олмоқчи эдик. Ахир, уларнинг нима қилмоқчи бўлаётганини билишимиз керак. Бўрон бизни қорга кўмиб ташлади, шундай бўлса ҳам қуруқ қайтиб келиш алам қиларди. Шу вақт бах-

тимиз кулиб ғайри динларни кўриб қолдик. Улар йўлдан адашган ёки биздан бирор кишини тутиб кетиш учун атайин келаётган бўлса керак. Биз ҳамжиҳат уларга ҳужум қилдик. Улар бадар қочди. Иккисини аранг отдан йиқитиб олдик. Бири оддийгина йигит экан, дарров таслим бўлди. Иккинчиси — ёввойи ҳайвондек юлқинди, чинқирди, таслим бўлгиси келмади. Ойболтани ишга солиб уни зўрға эсанкиратдик-да, тасма билан чандиб ташладик.

— Тирик ушладингларми?

— Ҳа, тирик тутиб сўроқ ҳам қилдик. Кўп нарса билса керак-ку, бироқ ҳеч нарса айтгиси келмади.

— Қийнашни билмагансан,— деди биров,— менга олиб келсанг...

— Олиб ҳам келдим.

— Қани бу ёққа олиб келинг!— деди князь.

Йигитлар мўғул асирларини чодирга олиб киришди. Уларнинг қўллари орқаларига тасма билан бойланган эди. Буларнинг бири анчагина бой бўлса керак, эгнида астарига барра қопланган мовут чакмон, чап тараф елкасида кўк ип билан гуллаб тикилган белгиси, оёғида ағдарма оқ этиги бор. Юзи хунук, худди тобланган қизил мисдек, ғазабланиб турган бойўғлининг бошига ўхшарди. Мағрур ва ёвуз кўзлари чодирдагиларнинг ҳар бирига синчков ўткир назар билан қараб бир он тўхтаб ўтарди. Бу кўзлар бўйсунмайдиган, такаббур, лекин домга илиниб, салгина фурсат келса, жанг ва қутулиш учун човут қилишга тайёр турган йиртқич ҳайвоннинг кўзига ўхшарди.

Асирларнинг икинчиси жуда ёш — ўн етти ёшларда бўлиб, эгнида мўйи тўкилиб кетган жулдур нимпўстиннинг устидан уйда тўқилган чирик чакмон кийган, оёғини эски пўстак парчалари билан ўраб бойлаган эди. У ўрисларни биринчи марта кўрар, қўрқа-писа уларга қизиқиб қараб: «Ботухон ўз қўшинларини мана шуларга қарши бошлаб келмоқда экан-да» деб ўйларди.

Князь Лихарь Кудряшни чақиртириб олди.

— Сен жавоб берасанми, йўқми?— деди Лихарь Кудряш асирнинг ёши каттасига қараб.

Асир унга бир қийшайиб қаради-ю, юзини чир ўтириб олди.

— Агар жавоб бермайдиган бўлсанг танинга ўт босишади.

- Жавоб берай.
- Қимсан? Отинг нима?
- Мен юзбошиман, отим Уран Қадан, подшолар подшоси Ботухоннинг туманиданман.
- Унинг қанча аскарй бор?
- Ботухоннинг аскарй шунчалик кўпки, санаш учун тўқсон тўққиз йил керак бўлади.
- Ботухон қаерда туради?
- Шу ерда, даштда. Уқ отим ерда. Худди сизларнинг қўшинларингизнинг олдида туради.
- У қаёққа келяпти?
- Ботухон ўрисларни ўзига бўйсундириш учун, уларни ўзига қул қилиб олиш учун келяпти.
- Нега у тўхтаб турибди, олдинга юрмапти? Бизлардан қўрқаяптими?
- Ботухон ҳеч нарсадан қўрқмайди? У бўрон тўхташени пойлаб турибди. Ўрисларнинг ёвуз ажиналари бизнинг башарамизга қор сочяпти, бизни ўз ерларига киргизгиси келмаяпти. Бизнинг инс-жинсларимиз ўрисларнинг ажиналарини ҳайдаб юборгандан кейин Ботухон олдинга — тўғри Рязань шаҳрига қараб юриш қилади.
- Муғулларнинг энг катта саркардаси ким?
- Улар кўп. Катта бошлиқлар — буюк Соҳибқирон Чингизхон ҳазратларининг қутлуғ қонларидан бўлган ўн бир шаҳзода.
- Уларнинг ҳаммаси Рязанга борадими?
- Уларнинг ҳаммаси Рязанга келадиган бўлса, аскарга жой, отларга озиқ етишмай қолади. Қўшин, худди ўраб ов қилгандагига ўхшаб кенг қанот ёзиб, қатор саф тортиб юради. Унг тарафнинг энг четида Шайбонийхон, чап тарафнинг энг четида Куюкхон юради.
- Булардан қайси бириси Рязанга келади?
- Рязанга олдин Куюкхон боради, унинг кетидан Ботухон боради.
- Бошқа саркардалар нима қилади?
- Улар ўрисларнинг бошқа шаҳарларига боради. Князь Юрий Ингваревич иккинчи асирга қараб:
- Сенинг отинг нима?
- Менинг отим Мушук, Назар Қаризакнинг ўғлиман.
- Йўлдошинг Уран Қадан айтган сўзлар тўғрими?

- Ҳаммаси тўғри деса бўлади.
- Нимани тўғри айтмади?
- Узларингиз топинглар, мен айтолмайман.
- Бу сенинг бошлиғингми?
- Ҳа, бу менинг катта бошлиғим.
- Қандай қилиб қўлга тушиб қолдинглар?
- Бошлиғим ўрис аскарларини кўрмоқчи бўлди.

Биз йўлдан адашиб кетдик. Ана ўша ерда бизни тутиб олишди.

Князь ўйга чўмди, аскар бошлиқлари бошларини қуйи солдилар. Ҳамма қора булутдек қоплаб келаётган татар қўшинлари билан бўладиган курашнинг қийин бўлишини тушунди.

— Қани ким бамаъни бир сўз айтади? Қим яхши: бир маслаҳат беради?— деб сўради князь Юрий Ингваревич.

Асир мўғулнинг юзида гўё истеҳзоли бир табассум ўйнагандай бўлди. Князь Юрий Лихарь Кудряшга қараб:

— Қани, Кудряш, асирларнинг икковини ҳам олиб бориб қаттиқ сақла. Буларнинг оёғини ҳам қайиш билан чандиб қўй, булар арқонни тишлари билан ғажиб қочиб नेताди. Олиб кет буларни бу ердан!

Кудряш асирларни олиб кетди. Ратибор соқолини силаб, ихраб энтикди, у бўғилиб кетгандек эди.

Аскар бошлиқлари жим ўтиришарди. Князь Ратиборга мурожаат қилди:

— Ратибор ҳазрат, сизнинг сипоҳигарчилик тажрибангиз катта. Ноинсоф мунгаллар айтган хабарлар ҳақида қандай фикрда эканингизни сўзлаб берсангиз яхши бўларди.

— Мунгал бизга мақтанчоқлик қилди. Уларнинг қўшинлари кўп, бу тўғри, аммо бунинг ўзи уларга ҳам бахт, ҳам заҳмат. Уларнинг қўшинидек катта қўшиннинг бир жойда узоқ туриб қолиши мумкин эмас. Мўғул қўшинларининг отлари ҳамма пичанни еб бўлди, ҳаттоки ернинг тагидаги илдизларни ҳам туёқлари билан тепиб очиб еди. Яна бир неча кун турса мунгалларнинг моллари очдан ўла бошлайди, отлар бир-бирининг думини ғажийди. Шунинг учун уларнинг ҳаммаси Рязанга бормаиди, аксинча, кенг қанот ёзиб бошқа шаҳарларга озиқ-овқат ва ем-хашак излаб юриш қилади. Агарда князларимиз иттифоқ бўлиб бир сафда туриб берсалар, мунгаллар бизга ҳеч қўрқинчли эмас.

— Мунгаллар тўғри айтди деб ўйлайсизми?

— Албатта, уларнинг татар аскарларини санаш учун тўқсон тўққиз йил керак деганлари ёлғон, бошқа гаплари тўғри.

— Сизнингча, нима қилиш керак?..

— Мунгаллар шу ердан Пронскгача чўзилган. Уларнинг ҳаммаси бир девордек бўлиб устимизга ҳамла қилмайди. Агар мунгал бизни алдамаган бўлса қаршимизда Куюкхон билан Ботухоннинг ўз аскарлари турибди. Шунинг учун бизлар бир соат ҳам вақтни қўлдан бермай Ботига аскарлари билан бизнинг ўртамизда турган Куюкхонни ўртадан кўтариб ташлашимиз керак. Бундай бўронда улар ҳеч нарсани кўрмайди. Куюкхоннинг аскарларига ҳамла қиламиз ва уни четга улоқтирамиз. Ундан кейин Ботигага қараб буриламиз. Бу жуда қийин иш, аммо агар мунгал аскарлари бизга олдин ҳужум қилса, у вақтда бундан ҳам қийинроқ бўлади. У вақтда — биз тугаймиз! Кимики ҳужум қилмай фақат мудофаа қилиб ётса — мағлуб бўлади. Бизлар татарларга ўзимиз ҳужум қилишимиз керак...

Аскар бошлиқлари гаплашишди, баҳслашишди, ҳар ким ўз маслаҳатини айтди. Князь Юрий Ингваревич энг охирида Ратиборнинг берган маслаҳатини қабул қилди-да, эрталаб тонг ёриши билан аскарни отлантириб татарларнинг чап қанотига ҳужум бошлашни буюрди.

САККИЗИНЧИ БОБ

Саҳрода жанг

«...Тақир ернинг бети ҳам, қалин ўтнинг ичи ҳам ўликлар билан тўлди, уларни йиғадиган киши топилмади, қор босиб, музлаб ётаверди. Жасадларини йиртқич ҳайвонлар еб, гала-гала қушлар чўқиб титкилаб ташлади. Баъзи жойларда ўлим шарбатини тотганлар тўда-тўда бўлиб уюлиб ётарди».

• («Ботухоннинг келиши ҳақида достон» деган китобдан, XIII аср.)

Тонг ёриша бошлаганда аскарлар тайёр бўлган эди. Улар туни билан қорда ётиб чиқди. Гулханлар ёқилмади. Бўрон тўхтаб, паға-паға қор ёғмоқда. Тепа-

ликларнинг орқасидан тонг шуъласи кўрина бошлади. Аскарлар ўринларидан туриб, устларидаги қорларини қоқишди, қилич, ойболта ва найзаларини қўлларига олишди. Борлари совутларини кийиб олди.

Князь Юрий Ингваревич аскарларнинг ёнидан ўтди. Аскарлар қатор саф тортиб тизилишди.

Тинч ҳавода князнинг нутқи аниқ эшитилди:

— Биродарлар, иниларим, рязанлик азамат жангчилар, тайёр бўлинглар! Малъун ёв қилич яланғочлаб рус чегарасига келиб турибди. Душман бизнинг эркимизга қўл чўзди. Курашга тайёр бўлинглар. Ёвуз ёв эл омон, юрт тинч турган бир вақтда нима учун устимизга отланди? Ҳолбуки у ҳозир бутун қипчоқ ерларини олиб қўйди. Энди у биздан яна нима тилайди? Юртимизни ўт ичида қолдириб, элимизни қиличдан ўтказмоқчи! Мунгал қўшинлари эркин яшаб турган Рязанни ер билан яксон қилмоқчи. Энди жонажон шаҳримизнинг, дала ва қишлоқларимизнинг, суюкли хотин ва болаларимизнинг, ота-оналаримизнинг тақдири сиз қаҳрамонларнинг қўлингизда. Даҳшатли душман Рязанни олишга шошиляпти, юртимизни ёндириб алангасида исинмоқчи ва нарсаларимизни талаб олмоқчи. Душман шу ерда, қаршингизда турибди! Ҳозир жанг бошланади. Ёв олдида чекинмангиз!.. Мен сизларнинг оғаларингиз, олдиларингизда юриб ажал шарбатини тотишга тайёрман. Отамиз Ингварь Святославичнинг озод ота макони учун жон берайлик!

Князнинг юзи тумтайган ва ғамгин бўлса ҳам унинг ўткир кўзлари, мустаҳкам иродасини ифода қилиб ёниб турарди. У, совуқда типирчилаб турган жийрон отининг бошини тортиб, бир қўли билан қиличнинг сопини қисиб турарди.

Аскарлар қисқа-қисқа қичқириб жавоб беришди:

— Юртимизни қўриқлаймиз! Ғам еманг! Орқамизга чекингандан кўра ўлганимиз яхши!

Мингбоши ва юзбошилар ўз аскарларининг олдида юриб тушунтиришди:

— Бизлар малъун мунгалларга қарши борамиз. Уларнинг ўртасига бориб ўзимизни урамиз ва сафларини иккига бўлиб ташлаймиз. Олдин бир қанотини тугатиб, кейин иккинчи қанотига ҳамла қиламиз. Нима бўлса-да, сабрли бўлинглар! Мунгаллар ҳийлакор бўлади.

Улар қари қашқирдек айёр келади. Улар бизнинг аскарларимизни пистирмага йўлиқтириш учун, думини қисиб қочиб ҳам кўради. Сизлар бунга асло ишонманглар ҳам, кетидан қувиб ҳам юрманглар! Турган жойларингизда елкани-елкага тираб, иноқ бўлиб, иккинчи зарбага тайёр туринглар. Шундай қилсак мунгалларни даф қиламиз...

Ҳамма ёғини қор босиб кетган аскарлар гурзи, найза ва ойболталарига таяниб совуқ қонлик билан тинч туриб эшитишди. Уларнинг узоқ кийилиб, ёғинсочиндан қорайиб кетган нимпўстинлари ва ёғоч қинли пичоқ осган ингичка тасма билан бўғилган қизил чакмонлари, оёқларидаги чипта кавушлари ва тиззаларига ча танғиб ўралган жул пайтавалари ва унинг устидан ўраб боғланган чипта боғичлари — уларнинг фақир турмуш кечиришларини ва доим машаққатли меҳнат қилиб юрганларини кўрсатарди. Улар Рязань ерларини мудофаа қилиш учун қўзғалган ва орқаларида қолган жонажон кулбаларига ёвни йўлатмаслик учун жонларини фидо қилишга тайёр турган кишилар эди.

Аскарлар тепаликлар устита қараб секин-секин юриб олдинга силжимоқда. Юриш қийин эди. Бўрон қорни тизза баравар уйиб ташлаган.

Олдинги сафлар тепаликнинг ўрқачига чиқди-ю, тўхтади. Шу вақт тўсатдан:

— Урис! Урис!— деган бир ҳайқириқ оғир жимликни бузиб юборди. Бу ҳайқириқ Ратиборнинг ёнида келаётган қўли боғлиқ асирларнинг бутун кучлари билан бақриб ўз кишиларига хабар берган овозлари эди. Бу ҳайқириқ олдиндан ҳам, ўнг ва сўл тарафдан ҳам такрорланиб, узоқларга тарқалиб кетди. Қалин қор босиб, ҳаётсиз чўлдек кўринган дашт бирдан жонланиб кетди. Қор тагидан қора гавдалар кўтарилди, бўғиқ бақирешлар эшитилди, кўп кишилар ва отлар гуриллаб, тапир-тупир қилиб қалин қор устидан қочди-да, борган сари узоқлашиб, хира туманда ғойиб бўлиб кетди. Гуриллаш тинди, фақат узоқдан айрим ҳайқириқ товушлари эшитилиб турди. Кўп вақт ўтмай ҳаммаси йўқ бўлди...

— Оббо татар малъунлар-э! Вой лаънати мунгаллар!— дейишарди аскарлар.— Нега қочиб кетди улар? Ёки биздан қўрқиб кетишдими?— Йўқ, эргаштириб олиб кетмоқчи! Бизни лакиллатолмайсан.

Юзбошилар аскарларини тинчитиб, дўнгликларнинг панасига қандай бекиниш ва қаерга бекиниш кераклигини кўрсатиб юрди.

Русларнинг сафлари бир-бирларига зичлашиб, душманни кутиб, қорда ётишди. Қора булутларни қоқ ёриб қип-қизариб кун чиқди-да, узун-узун шуълалари билан оппоқ қор босган далани ёритиб юборди. Узоқда мўғул суворийларининг илон изидай қатор тизилган сафлари аниқ кўринди. Энди улар ўнг елкаларига ялтироқ эгри қиличларини қўйиб, найзаларини олдинга қилиб бу ёққа қайтиб келмоқда.

Рус аскарлари дўнгликларнинг панасида қорнинг ичида индамай жим ётаверди.

Энди елиб келаётган мўғул отларининг бир хилдаги тапир-тупири эшитила бошлади. Гўё бутун дала, бутун сахро гувиллаб бир неча туман от туёгининг зарбидан ларзага келгандай бўлиб кетди. Қор тўзони ва қизишиб терлаб кетган отлардан чиққан буғ тумани ичида қутурган мўғуллар яқинлашиб келмоқда.

Улар ёввойилардай қичқириб:

— Қю, қю, қю, уррох!— дейишарди.

Татарлар, рус аскарлари буқиниб ётган тепаликлар қиясига тармаша бошлади. Бир неча от қоқилиб думалаб кетди, бошқалари тартибсиз ҳолда олдинга қараб босиб келаверди. Улар тепалик сиртига етишга йигирма қадамча қолганда рязанликлар ирғиб ўринларидан туришди-да:

— Олға, Рязань! Олға, ота юртимиз учун олға!— деб наъра тортиб душманга ҳамла қилишди.

Отлар ҳуркиб эсанкираб қолди. Баъзилари орқаларига бурилиб қочди, баъзилари эгарларини йиқитиб, тикка сакраб йиқилиб тушди. Қолганлари ҳар тарафдан ойболта ва болталар билан берилган зарбага дучор бўлгани ҳолда олға қараб интиларди.

Руслар мўғул суворийларига жону жаҳдлари билан ҳамла қилиб, мўйна пўстинлар ва темир дубулғаларга тиг солардилар. Мўғулларнинг эгри қиличлари йилтирарди, катта садоқларни ишга солиб, учига тобланган пўлат найзача ўрнатилган узун пайконлар ота бошлади. Рус аскарлари йиқилиб тушар, яна ўрнидан туриб жангни давом этдирар ва тепаликдан, мўғул суворийлари тушиб бораётган пастликка, илгарига қараб силжир эди.

Рязанликлар енгиб чиқди. Мўғулларнинг зарбаси русларнинг сафини ёриб ўтолмади. Рус қўшинлари тишларини тишларига қўйиб, энтика-энтика жону жаҳд билан урушди ва қуюндай тез айланиб турган мўғул суворийларининг қоқ ўртасидан даҳшатли йўл очиб ичига кириб кетди.

Бир вақт жез қалқонлар жаранглаб қолди, мўғул юзбошиларнинг ҳайқиреқлари эшитилди. Шундан кейин татар отлиқлари бирдан орқаларига бурилиб, ўликлар сочилиб ётган қорли қияликлардан қора тўлқин бўлиб кейинга туша бошлади. Қора қонига буланиб ётган отлар туришга интилиб, бошларини яна ерга урарди. Баъзи отлар оёғи узангига илиниб қолган эгарларини судраб, қоқилиб-суриниб ҳар ёққа чопиб юрарди.

Рус аскарлари аста-секин қайтди. Рязанликларнинг сафи ҳам анча сийракланиб қолган эди. Тепаликнинг қия ёнбағирларида паст сузиб бораётган қора булутларга тикилиб, кўзлари бўзрайиб очиқ қолган кўпгина жонсиз жасадлар ётарди.

Т У Қ Қ И З И Н Ч И Б О Б

Рязанга юриш

Ботухон аскарларини шимолга бошлади. Айрим бўлимлар билан доимий алоқада бўлиб туриш учун бўлимларга у махсус чопарлар юборди. Унинг Ўрдасига кунора ҳар тарафдан эпчил навкарлар келиб турди. Улар хабар олиб келиб, жаҳонгирдан ёрлиқ олиб қайтишарди.

Тинмай турган бўрон чопарларни тўғри келган бир пучмоққа текиб қўйди. Аскарлар йўлдан адашиб кетди. Орадан кўп ўтмай Ботухон фақат ўзининг «ғолиблар» тумани билан унинг ёнида турган Субутой баҳодирнинг «фидоийлар» туманининг қаерда турганини била олди.

Нари юриш мумкин эмасдек кўринарди. Аскарлар юришдан тўхтади. Отларни боқиш ҳам мушкул бўлиб қолди. Отлар қалин қорнинг тагидаги қуруқ пичанга кавлай-кавлай аранг етишарди. Ботухон юк ортган карвондан ўз шахсий қўриқчиларининг отига бир тоғорочадан бугдой олиб беришни буюрди. Агар бу бўрон

яна бир неча кун давом этадиган бўлса, отлар ҳолдан кетиб йиқилади ва улар билан бирга бутун мўғул қўшини ҳам ҳалок бўлади.

— Олға, тезроқ Рязанга етиб олайлик!— дейишарди мўғуллар.

Ботухон билан отоқли хонларга тағин ўтов тикиб қўйишди. Утириб бўлмас, гулхан ёнида ётишга тўғри келди. Туйнукдан ўтовнинг ичига ҳам қор ёғиб турар ва ўтов ичини паға-паға тутун қоплаб кўзни ачитарди.

Ботухон муккасидан тушиб рус ерларидаги катта шаҳарлар, йўллар ва дарёларнинг тасвири қўпол қилиб чизилган қоғозга қараб ётарди. У ўзи шошилиб босиб ўтмоқчи бўлган масофани ҳисобларди.

Унинг теварагида хонлар ва ўзининг мингбошилари уймалашиб туришар, ўзича гўнғиллаб айтган гапларини жим туриб эшитар ва онда-сонда бирдан гур этиб, унинг сўзини маъқуллаб қўйишарди.

Субутойнинг юборган разведкачилари ҳам қайтиб келди. Бошига йиртиқ қулоқчин, эгнига қўй тери пўстин кийиб, белини оқ қайиш билан бўғиб олган, ҳамма ёғини қор босган кекса бир навкар кириб келди. У этакларини йиғиштириб гулхан ёнига чўккалади. Енгларини шимариб, букилиб қолган дағал бармоқларини исита бошлади.

Ботухоннинг сўроқларига жавоб бериб, чол бундай деди:

— Олдимизда шу ерга яқин жарликларнинг ичида ўрис аскарлари бекиниб ётибди. Бундай қоронғи тунда улар босиб келиб бизнинг аскарларни кесиб кетиши мумкин.

— Тағин нималарни билолдинг?

— Шу ерга яқинроқ чап тарафда Куюкхоннинг икки туман аскари кетяпти. Навкарлар сўкиниб, бўрон тўхтагунча қорга кўмилиб кутиб турайлик дейишади. Куюкхон бўлса ҳаммани олдинга ҳайдаб: «Бизлар Ботухондан олдинроқ бориб Рязанни олишимиз керак, бўлмаса бизга ҳеч нарса қолмайди. Рязанда озиқ-овқат, вино, хотин-қиз ва олтин жуда кўп» дейди.

Ботухон хотиржам туриб гапирди:

— Куюкхоннинг бошқа туманларга ибрат бўлиб, Рязанга интилиши жуда ҳам мақташга сазовор иш; унинг ўриснинг бу катта шаҳарини олмоқчи бўлгани

яхши. Сен ҳозир Куюкхоннинг қаерда турганини биласанми? Уни излаб топа оласанми?

— Биламан,— деди навкар.— Топаоламан ҳам.

— Ҳозир Субутой баҳодир сенга менинг муҳрим босилган бир қоғоз беради. Шуни Куюкхонга олиб бориб: «Жаҳонгир, Куюкхон аскарларини тезроқ олдинга юриб, бизнинг йўлимизни тўсиб ётган ўрис аскарларини даштда излаб топсин ва янчиб ташласин, деди дегин. Агарда Куюкхон ўрис аскарларига ҳамла қилишга ботинолмаса, албатта мени кутиб турсин ҳамда менга бу тўғрида хабар юборсин. У вақтда мен Субутой баҳодирнинг туманини юбораман, улар Куюкхоннинг ёрдамисиз ўрис аскарларини ер билан яқсон қилади».

Қаторда ётган Субутой баҳодир қўлтиғидан ичида муҳр билан қизил бўёғи бор бир олтин қутича олди. У кичикроқ бир тахта қоғозга жаҳонгирнинг номи ёзилган муҳрни босди. Кекса навкар қоғозни ўзининг йиртиқ қулоқчинининг қатига қистирди-да, ўтовдан эгилиб чиқиб кетди.

Ярим кечада Ботухоннинг ўтовига бошқа бир чопар келиб кирди, у қора кўз ёш бир йигит бўлиб, устига зарбоф уқа тутилган кўк мовут чакмон кийган эди. Нозик, кўкракдор, елкалари тўғри келган йигит чўккалаб ўтирди. У ўтовда ўтирганларга ўзининг ўткир ўйноқи кўзлари билан назар солиб чиқиб:

— Субутой баҳодир қаёқдалар?— деб сўради.

Қўй тери пўстин қимирлаб тагидан бақрайган кўзли қизил юз кўринди.

— Нима ишинг бор менда?

— Мен сизга бир қайғули хабар олиб келдим. Бир қошиқ қонимдан кечсангиз айтаман.

— Айтавер,— деди Ботухон.

— Мен Куюкхон олдига бораётган эдим. Йўлда мен Субутой баҳодирнинг ўғли ботир паҳлавон Уран Қаданни кўриб қолдим. У тўрт нафар навкар билан кетаётган эди...

— У тўққиз киши билан кетган эди.

— Ҳаммамиз сойликка тушиб кетма-кет тизилиб бораётган эдик. Тўсатдан ўрислар бизга ҳужум қилиб қолди. Улар кўп эди. Менинг отим ҳуркиб жангдан мени олиб қочиб кетди. Мен юқори чиқиб, отимни боғлаб қўйиб, тағин сойликка тушдим, сойда уч йигит-

нинг ўлиги қолибди, уларнинг орасида ўғлингизнинг жасадини тополмадим. Балки уни асир қилиб олиб кетишгандир, у билан бирга Мушук деган бир қипчоқ йигит ҳам йўқ.

Субутой баҳодир энгашганича, ғазабдан юзи қизариб бўртиб ўтираверди. Унинг бақрайиб турган якка кўзи секин-секин юмилаверди ва ковакка ўхшаб қолди. Шу вақт ажинли юзидан бир томчи ёш думалаб тушди...

У Н И Н Ч И Б О Ъ

Ў л и м м а й д о н и

Эй дала, жанг майдони, айтиб бер-чи,
Ким сочди бетингга бунча жасадни?

(Пушкин)

Қуёшнинг қип-қизил нурлари эрталаб йўл-йўл бўлиб оққан қондай текис қор босган дала устида паст чўзилиб ҳамма ёқни ёритиб юборди. Чопарлар Ботухонга келиб Куюкхоннинг тумани ўрис аскарларига ҳужум қилганини, ўрислар оч арвоқлардек қаҳр-ғазаб билан ёпишганларини, Куюкхон аскарларининг ўрисларга бас келолмаганини ва кўп аскардан ажралиб орқага чекинганини айтишди.

Ботухон олдин ёнидаги хонларнинг ва энг кейин Субутой баҳодирнинг фикрини сўради. Ҳаммалари ҳам Куюкхон ўрисларга тағин бир ҳужум қилиши керак дейишди. Аммо Ботухон:

— Агар Куюкхон ўрис аскарлари ётиб олган тепаликни ололмаган бўлса, мустаҳкам баланд қўрғонли Рязанни қандай олади?— деди.— У мўғул номининг шуҳрат ва даҳшати булғади. Олдин у ўрислар билан урушганда дабдаласи чиққан иштонининг йиртиқларини ямаб олсин. Биз фармон берамизки: бизнинг «ғолиблар» тумани билан Субутой баҳодирнинг «фидойилар» тумани тездан отланиб, ўрислар жойлашган тепаликларга ҳужум қилсин ва кўп тўхтамай Рязанга юрсин. Куюкхонни кутиб ўтирмаймиз. Менинг минг аскарим ўзим билан бирга юради. Жангга ўзим қараб бораман. Асир олиб ўтирилмасин! Жанг майдонида

ҳам тўхтаб турилмасин! Йўлда жуда оз вақтга, фақат отларни дам олдириб ем бериб олгунча тўхталса бўлади. Хонлар фақат Рязань қўрғони олдидагина ўтовларини тикади.

Бўрон тўсатдан тинди. Қуёш ферузадай кўм-кўк осмонда порлади. Шамол қора булутларни жануб томонга ҳайдаб кетди.

Минглаб ўлган ва ярадор бўлганларни қор тагига кўмиб ётган текис ва сокин дала ярқираб кетди.

Ўқдай тўғри сўқмоқдан қатор тизилган бўрилар аста-секин чиқиб келди. Ҳар бир бўри оёғини олдингисининг изига қўярди. Йўл бошлаб бораётган бўри коннинг ўткир ҳиди келиб турган тарафга қараб борарди.

Қор устида кўп ўликлар кўринарди. Бўрилар яқинлашиб қолди. Ётган жасадларнинг баъзиси қимирлаб кетди. Шунда бошчи бўри сакраб бир тарафга ўтди-да, бошқа тарафга йўл олиб жўнайверди.

Уруш майдонига гала-гала қарға-қузғунлар учиб келди. Улар ўликларнинг атрофига келиб тушар ва ён тарафлари билан сакраб, секин-секин ўликларга яқинлашиб келишарди. У ер-бу ерда баъзи бир қўллар қимирлаб, қарғаларни қўрир эди. Гала-гала қарға-қузғунлар қағ-қуғ қилиб, янги ўлжани қидириб учиб кўнар эди.

Бўрилар сойга бурилиб пастга туша бошлади-ю, бироқ бирданига яна орқаларига бурилиб қочди. Сойдан бир суворий чиқиб келмоқда эди. У баланд бўйли бир жийрон арғумоқни миниб, устига қуёшда ялтираб турган совут ва бошига пўлат дубулға кийган ёш бир жангчи экан. Унинг етаклаган бир мўғул оти ҳам бор эди. У тўхтаб-тўхтаб атрофидаги ўликларга безовта бўлиб қаради. Оғир бир инграш унинг диққатини ўзига тортди. Яқинроқда қорнинг устида баҳодирона важоҳатли, қалин оқ соқолли бир жангчи ётарди.

Суворий отидан сакраб тушди-да, ётган кишининг устига бориб энгашди.

— Ратибор! Тирикмисиз, Ратибор!

Ёнидан сопол кўвачасини олиб, у ярадорнинг лабларига тутди.

Ратибор сувни жон-жаҳди билан ичди, оғир бир нафас олди-да, кўзини очди.

— Туринг ўрнингиздан, Ратибор! Қўзингизни очинг!
• Мўғуллар шу яқин орада юрибди...

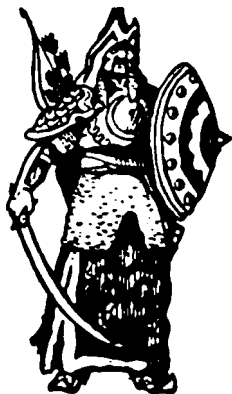
— Сен кимсан?

— Рязань князининг ўгли Романман... Эсингиздами
айиқ овига бирга борганимиз?

— Туришим қийин! Менга ёрдам бер...

Романнинг ёрдамида Ратибор инқилаб-синқилаб
ўрнидан турди ва бақувват мўғул отига аранг миниб
олди. Иккиси ҳам сойга тушиб ғойиб бўлди.

Ўлим майдонида бўрилар билан қарға-қузғунлар
одамхўрлик базмини авж олдирдилар.

-

.....

.....

=

-

.....

Б Е Ш И Н Ч И Қ И С М

...Э муқаддас, суюкли ватан!
Дуо айлаб ҳақингга сенинг,
Қандай марду қандай дил
Титрамайди қандай тан!..

(В. Жуковский)

БИРИНЧИ БОБ

Болталарни маҳкам ушланглар!

Савели Дикорос шошилмай, бир маромда қадам ташлаб шимолга, Рязанга қайтиб келмоқда. Оппоқ кенг текислик бўм-бўш, ҳеч ким йўқ, онда-сонда баргсиз яланғоч кичик ўрмонлар билан қорга кўмилган сойликлар учраб қолади. Баъзан узоқда қоп-қора нуқталар кўринади. Булар тасодифий равишда омон қолган озгина рязанликлар эди; буларнинг ҳаммаси туғилиб ўсган ерларига кетмоқда...

Бир вақтлар бу ерларда, катта қора йўлнинг устида саҳройи халқлар билан савдо-сотик қилиб турадиган қишлоқчалар бўлар эди. Энди улар бўшаб қолган, ланг очиқ қолган дарвозаларда шамол ҳуштак отиб, изғиб юрибди. Қарға-қузғунлар эгасиз қолган

ҳовлиларга тушиб ҳеч нарса тополмай қағ-қуғ қилиб
учиб кетмоқда.

Савели йўлда бирорта ҳам мўғулга учрагани йўқ.
«Жангдан кейин дам олаётган бўлса керак, балки
ярадорларини излаб, биздан ўлганларни тунаётгандир»
деб ўйлади Савели.

Савелининг орқасидан четан билан ўрилган бир
неча чана етиб келди. Уларга сержун, кичкина бақув-
ват отлар қўшилган. Чаналарнинг кетидан сигир, бу-
зоқ, қўйлар эргашиб келмоқда. Четан орасидан бола-
лар боши кўринади. Энг орқада эркак ва хотинлар
толиқиб қолган молларни говрон билан ҳайдаб суд-
ралиб келмоқда.

— Худо қаёқдан етказди сизларни, яхшилар?

— Пронскийнинг нариги ёғидан, чегарадан. Зақ-
тида қўзғолган эканмиз, саҳройилардан аранг қутулиб
қолдик, қоронғи тун, бўрон паноҳимиз бўлди. Рязан-
га кетяпмиз, у ерда бир бошпана топармиз, деймиз.
Бу ерлар жуда хавфли, татарлар учраб қолса ёруғ
жаҳон тор бўлар! Хўш, юр жонивор, тарғилим! Хўш,
юр жонивор, сигирим!..

Савели ўз одатича ўрмонда ёки омоч кетида юр-
гандек бир маромда юриб борарди. У кечаю кундуз
тинмай юрар, бирпасгина ўтириб дам олар, ҳар бир
шитирлаш ва овозга қулоқ солар, бирор татарга уч-
раб қолмасмикинман, деб ўйлар эди. Ниҳоят, эрта
саҳар қоплаб турган қора булутларнинг тагида узоқ-
дан Рязаннинг қор босган баланд қўрғони, ходалар-
дан қилинган ғовлари ва буларнинг кетидан ранг-ба-
ранг черков гумбазлари кўринди. Шаҳар атрофидаги
уйлардан кўкимтир тутун буралиб-буралиб кўтарил-
моқда. Нимпўстин кийган хотинлар сигир ва отларни
суғориш учун дарёнинг бетидаги музнинг тешиб қў-
йилган жойига ҳайдаб келмоқдалар. Буларнинг ҳамма-
си шунчалик хотиржам эдики, гўё ҳеч қандай даҳшат-
ли ҳодиса рўй бермаган, гўё Саҳрода жанг ҳам бўл-
магандек эди.

Ланг очиқ турган шаҳар дарвозасининг олдида
Савелини устига пўстин ва бошига темир дубулға
кийган қоровуллар тўхтатишди. Улар ойболталарига
суялиб туриб йўлни тўсишди.

— Қимсан? Қаёқдан? Рязанга нима иш билан кел-
япсан?

Савелининг Рязань қўшинлари ҳалок бўлган Саҳродан келаётганини билгандан кейин, улар бир йигитни чақириб, унга Савелини аскар бошлиғи олдига олиб боришни буюрди. Кўчаларда пойтахтнинг қўрғонидан бошпана топиш умидида шаҳарга келган қочоқларнинг бичан, дон, ўтин ва озиқ-овқат ортиб келган от-аравалари турарди.

Пўстинини елкасига ёпинган бадқовоқ кекса аскар бошлиғи ёғоч уйнинг зинапоясида туриб бошини ғамгин чайқар ва бир неча аскарнинг гапига қулоқ соларди. Бирови бошидан ярадор бўлган, яна бири елкасидан ёки қўлидан яраланган, ҳаммаси ҳам қора қонига буланган латта билан ярасини боғлаган эди.

— Мушкул бўлди!— дерди жулдур кийим кийган, қалпоқсиз бошини латта билан боғлаб олган бир деҳқон.— Урушишга хўп урушдик, бироқ, татарлар жуда ҳам кўп эди. Биримизга ўнтаси ёпирилди, уриб қайтариб, энди дам олармиз деб ўйласак, дам олиш қаёқда! Қарасак, яна келяпти, лаънатилар. Бақиршлари ҳам одамчасига эмас. «Қю, қю, уррох!» Кўпларини чопиб ташладик. Бизникилар ҳам қирилиб битди. Ҳаммаси ҳам ўша ерда жон берди! Подшоҳимиз князь Юрий Ингваревичнинг ҳам ўша Саҳрода азиз бошлари танларидан жудо бўлди.

— Ўзинг қандай қутулдинг?

— Кечасига бориб татарлар тинчиди. Мен секин сойга тушдим, бошимни кўйлагим билан боғладим-да, қорнинг ичига бекиндим. Эрталаб бўрилар увлашди. Мен шимолга қараб жўнадим. Пронскга борадиган йўлдан ўтиб эдим, қочоқлар мени ёнларига ўтказиб олишди.

Аскар бошлиғи мўйна қалпоғини олиб катта черковнинг зарҳал крестига қараб чўқинди-да, гап бошлади:

— Ватан йўлида жонларини фидо қилганларнинг хотираси абадий қолади. Саҳрода тўкилган бу қонни неvara, чевараларимиз ҳам унутмайдилар. Татарларга биз ҳужум қилганимиз йўқ. Уларнинг ўзлари бу ерга кулбаларимизни ёндириш, отларимизни тортиб олишга келишди. Уларнинг ўзлари бизларни чопиш ва хотин-болаларимизни қул қилиш учун келдилар. Олишамиз, биродарлар! Жонажон Ватанимизни бермаймиз!

Ҳамманинг қиёфасида курашга қатъий қарор қилгани кўриниб турарди. Кимдир биров:

— Чекинмаймиз! Урушамиз!— деди.

Аскар бошлиғи сўзини давом этдирди:

— Агар бизлар ҳалок бўлиб кетсак ҳам, болаларимиз ва невараларимиз ўрмонларга бекиниб омон қолади. Улар ўсиб етишгач пайти келганда Ботиға подшонинг авлодидан ўчларини олади. Менимча татарлар яқинда бу ерларга, Рязан шаҳри деворлари остига ҳам етиб келади. Улар маккор ва ўжар, улар бундан ҳам нарига — Суздал, Ростов ва Новгородга ҳам боради. Аммо улар бу ерларда тура олармикин?.. Ботқоқликларни қуришиб, чимзорларни бизлар ҳайдаганмиз. Қадимги ўрмонларни кесиб, неча юз йиллардан бери ётган тўнкаларни бизлар кавлаганмиз, аммо татарлар бу жойларни ёқтирмайди. Улар йўлда у ёқ-бу ёққа чопишиб чопон ва пўстинларни талайди, хотинларнинг пахталикларини ечтириб олади, кейин барибир ўз саҳроларига қайтиб кетади. Уларнинг отлари енгил, чалов ўтга ўрганиб қолган, ботқоқликда улар ботиб қолади, бизнинг оочларимиз — тирикчилик асбобимизни улар тортолмайди. Қўлларингизни бўшаштирманглар, биродарлар, дўстлар, болталарингизни қаттиқроқ ушланглар! Рязаннинг қўрғон деворларига боринглар! Энди қаттиқ жанг қиламиз! Бардош берамиз!

И К К И Н Ч И Б О Б

Рязань қўрғонида

...Жангларда жилмаяр умид бизларга,
тинчликда эмас!

(Қадимги бир фожиа асаридан)

Ока дарёсининг баланд жарлик қирғоқларига жойлашган Рязань мустаҳкам қўрғондай кўринарди. Пахса деворлар дуб ғўлаларидан қадалган ғов билан ўралган эди. Устидан сув қуйилган тик қияликлар музлаб қотиб қолган, тойғаноқ қияликдан чиқиш мумкин эмас эди.

Шаҳар ва яқин қишлоқлардаги аҳоли жонажон Рязанни қўриқлашга отланган. Жангчиларнинг эсла-

рига қадим замонларда қипчоқларнинг даштдан босиб келиб шаҳарни қамал қилганлари ва ўзларининг қариндошлари бўлган русларни талаган суздаликларнинг шафқатсизликлари тўғрисидаги кўп ҳикоялар тушади. Тепадан қайноқ сув ва қайнаб турган қора мой қўйиб турилса қўрғоннинг ёнбағридан ўтиб шаҳарга кириш осон бўлмас. Душманни фақат зич саф тортиб қарши олинса бўлгани. Аскар боши билан боярлар энди «фидойилар»ни чақирмайдиган бўлди, энди шаҳарнинг ҳамма кўчалари, ҳамма қисмлари ўз кишиларини ўз тўпларига чақириб олишди. Ҳар ким тўдага ўзининг қилич, ойболта, найза ёки мустаҳкам садоқларини олиб келди. Болғалар кечаю кундуз тинмай жанглар, темирчилар дам босиб темирни қиздирар ва тоб бериб пўлат қиличлар яшарди. Моҳир ҳунармандлар дубулға, совут, қалқон ва ўқлар ясарди.

Шундай қилиб, ҳамма машаққатли узоқ қамалга тайёрланди.

Савели Дикоросни қўрғон деворининг дарё ёқасидаги тик жар устида бир жойга қўйишди. Уни эллик аскарга бошчи қилиб аскар бошлиғининг ўзи тайин қилди. Савели бекор турмас эди. У запас садоқчилар тайёрлаб, ҳар бир жангчининг олдига тўда-тўда тошлар тўплатди. У оғир-оғир ойболталар ва чўқморлар топиб келди. Бошқалар билан бирга ёгин ёғиб қолса бекиниш учун ертўла қазиди.

Яқинроқда новгородлик Живила Юрятич деган савдогарнинг копони бўлар эди, у ерда лос¹, туз, ғалла ва бошқа моллар турарди. Савели савдогарнинг олдига бориб қовоғини солиб туриб сўради:

— Хўш, сиз Живила Юрятич иссиқ жойда маза қилиб ётаверасизми, ҳеч бўлмаса қўрғоннинг устига чиқиб биздан ҳол сўрашни ҳам билмайсизми? Бизлар кундузи ҳам, қоронғи тунда ҳам, қор-ёмғирда ҳам, аёзда ҳам қўриқчиликда турибмиз, неча кундан бери ҳеч бўлмаса қора шўрва ҳам тотиб кўрмадик. Сиз бизга қандай ёрдам бермоқчисиз?

Ўзун бўйли, семиз савдогар тулки пўстинига бурканиб ғужанак бўлди-да, маъуслик билан жавоб берди:

— Мен бу ерлик эмасман, новгородликман. Унинг устига бир бочка қора мойни думалатаман деб қорнам

¹ Титилган коноп.

қирлиб кетди, ҳозир ичим куйиб кетяпти. Яхсиси мен қўрғонга ўз хизматкорларимни чиқарай. Ҳозир бу ердаги ишларимни битириб олай. Князь Юрий Ингваревичга мен урушга ёрдам деб ўн қайиқ бугдой бердим. Энди сизларни боқаман. Бугуноқ ошпаз хотинларга буюриб ҳар куни сизларнинг йигитларингизга бир қозон шўрва ва бир қозон бўтқа бердириб тураман. Зора, тангри таоло гуноҳларимни кечса.

Савели пўстинига бурканиб қўрғон устида тунаб чиқарди. У юраги ҳовлиқиб ухлай олмади. У ҳадеб ўрнидан туриб атрофга қулоқ солар, татарларнинг ёққан ўтлари кўриниб қолмасмикин деб узоқларга қарап эди.

Эрталаб кичикроқ ола отларга минган икки қипчоқ келди, улар қундузи мўйна, ола-була телпак, этакенгларига қизил жияк тутилган чопон кийган эдилар. Буларнинг бири пастдан туриб:

— Савели, мени танимаяпсанми?— деди.

— Кудряш?! Нима бўлди, нега бундай ғалати бўлиб олдинг?

— Мана бу қипчоқ оғайним билан бирга Саҳрога бораётирман. Князь Феодорнинг жасадини топиб келинлар деб аскар бошлиғи юборяпти. Воронеж дарёсининг илгари Ботига подшо турган жойига борамиз. У ерда ҳозир татарлар қолмаган, фақат бўрон билан бўрилар изғимоқда. Жасадни одам юрмайдиган айланма йўллар билан Зарайскийга олиб борамиз. Марҳумни хотини Евпраксия хоним ва ўғилчасининг ёнига қўйишмоқчи.

Савели қалпоғини олиб чўқиниб:

— Илоҳий уларни ўзинг раҳмат қилгин!— деди,— Кудряш, сен бекорга овора бўлиб кетяпсан. Татарлар йўлларда ўлжа излаб изғиб юрибди. Эшитдингми, Ботига подшо араваси, туялари, ўтхона-ю манжаниқлари билан бу ёққа қараб келаётган эмиш. Татарлар тутиб олса тириклай терингни шилиб олади-да.

— Бекор гап! Ботига мақтанмаёқ қўйсин!— деб жавоб берди Кудряш,— балки қоқилиб йиқилар ҳам. Унинг иккита қўли бор, онагинам мени ҳам бир қўллик қилиб туғмаган. Бугун қараб турайлик-чи, эртага нима бўлишини кўрармиз. Агар йўл бекилиб қолган бўлса, бир

тўп йигитни йиғиб оламану, татарлар билан мунгалларнинг пайига тушаман. Олдидан ҳам ураман, орқасидан ҳам ураман. Токи уларни ернинг қаърига киргизиб юбормагунча ёки қирилиб битмагунимизча тинчлик бермайман. Қайтага сен ҳам биз билан юр бирга, Савели!

Савели ўйлаб туриб томоқ қирди:

— Йўқ, Кудряш. Мени бу ерга аскар бошининг ўзи қўйиб кетган. Ўзимча бу ердан кетолмайман. Сенинг тагингда от бор, менинг қўлимда болта. Лекин иккимизнинг қиладиган ишимиз ҳам бир хил.

— Майли, шундай бўлсин! Хайр, Савелий!— деди Кудряш ва бир неча қадам нари бориб бирдан яна орқасига қайтиб келди.

— Сенга айтаман деб келган энг керакли гапни эсимдан чиқарибман! Сенинг Торопкангни кўрдим. Тирик экан, татарларнинг отини миниб асирликдан қочиб келибди. Отини айтмайсанми — худди тулпор! Чопганда ер ларзага келади, қулоғидан ҳам, димоғидан ҳам бурқираб тутун чиқади.

Савелий чопиб келиб Кудряшни қучоқлаб олди:

— Ростингни айт, тўғри айтяпсанми? Мени овутаётганинг йўқми?

— Худо урсин, ёлгон айтаётганим йўқ! Торопка бу ёққа князь Пронскийдан чопар бўлиб келди. Ундан ёрлик олиб келиб, дарров қайтиб кетди. Мен у билан бирпасгина кўришдим. У менга: «Агар кўришиб қолгудек бўлсангиз дадам Савелий Микитичга мендан кўпданкўп салом айтинг. Номусимни, деди, булғамайман ва татарлардан қочмайман. Татарларга бир марта тутқун бўлдимми, иккинчи қайта мени тузоққа илинтиролмайдим...» деди. Хўш энди, Савелий! Энди сен билан қайта кўриша оламизми, йўқми, худо билади! Қандай замонларга қолдик-а!

Лихарь Кудряш қамчисини бир силкитди-ю, қипчоқ йўлдоши билан бирга чопиб кетди. Савели қўрғон деворига қайтиб келди. Энди у ўғлининг тирик эканини эшитгандан кейин ҳамма нарса унга равшан бўлиб кўринди: қор ҳам равшан, зумурад осмон ҳам поёнсиз... У деворнинг супчасига ўтириб бошини қўлларига қўйди. Гўёки Торопканинг кўм-кўк кўзлари унга боқиб тургандек, унинг ориқ сепкил юзлари жилмайиб тургандек эди. «Энди Торопка эпчил ботир, — деб ўйлади Саве-

лий, — худди Егорий паҳлавоннинг ўзидек тулпор миниб юрадиган бўлди...»

У Ч И Н Ч И Б О Б

„Татарлар келмоқда“

Рязань шаҳар қўрғони устида алоҳида тартиб, алоҳида интизом ўрнатилди.

Шаҳарнинг ҳар бир даҳаси алоҳида одамлар ажратди, бу одамлар қўрғонда ўзларига тайинланган жойни ёвдан қўриқлайдиган бўлди. Қўрғоннинг маълум жойларини ҳунармандлар, дурадгорлар, гишт терувчилар, эгар-жабдуқ қилувчилар, темирчилар ва бошқа меҳнаткаш халқ эгаллади. Савдогарлар ўз хизматкорлари билан айрим туришди. Шу ернинг ўзида ҳар хил қурама оломон ҳам бор эди. Шаҳарни қўриқлашга бояр Вадим Кофа бошчилик қиларди. Кенгашда у бутун халқ тарафидан тўғрилиги, сергайратлиги ва илгари кўрсатган ҳарбий хизматлари учун сайланган ҳамда князь Юрий Ингваревич ҳам Саҳрога урушга кетиш олдида уни тайинлаб кетган эди.

Кофа Вадим Данилич, оппоқ сочи ва кумушдай соқолига мос тушган узун ёлли қари бўз отининг устида кечаю кундуз шаҳарнинг ҳар ер-ҳар ерида кўринар, қўрғонни айланиб чиқар, қўриқловчиларнинг ҳамма ерда ҳозир турганларини, уюлган тошларнинг оз ва кўплиги, қиличларнинг ўткирлиги, ичига ўқ тўлдирилган ўқдонларнинг қанчадан тайёрланганини, дарёдан сув олиб келинганини текшириб юрарди.

— Қияликка кўпроқ сув қуйинглар, — дерди аскарбоши Кофа, — деворлар шундай музласинки, унга оёқ қўйиб бўлмасин. Қозонларда сув қайнаб турсин, бочкаларда сув ва ўтин етарли бўлсин. Ҳар ким ўз жойидан қўзғалмасин, ҳар ким ўз ишини билсин, қўриқлаб турган жойларингни ташлаб кетманглар. Олдингагина эмас, ҳамма ёққа ҳам қараб туринглар. Ёв жуда маккор, тун қоронғисида келади, кундузи бекиниб олади. Сизлар анграйиб қолманглар!

— Улар бу ерга келолмайди! — дейишарди аскарлар. — Қўрғонга тармашса борми, пастга думалади дейверинг!

Аскарбоши Кофа Савелийни ҳар вақт қўрғон тепа-

сида кўрарди. Дикорос ҳар вақт бир иш билан банд бўлур эди: у гоҳ хода юмалатар, гоҳ чанада ёғоч бочка билан сув ташир, гоҳ бир боғ ўтин кўтариб келар эди. Бир кун бояр қовоқ-тумшуғи осилган ҳолда кўрғон деворига келди. У Савелийнинг олдига келиб тўхтади-да. кўлини кўзига соябон қилиб қор босиб ётган Рязань далаларига узоқ тикилиб қаради ва бир хўрсиниб қўйиб, деди:

— Сен билан биз нега шундай оғир бир замонда туғилган эканмиз-а! Ҳали бизга бахтсизлик кулфатини тортишга, қонга чўмилишга тўғри келади.

— Нега бунча оҳ тортасиз, боярь? Бизнинг аскар бошлиғимиз бўлатуриб сиз шунчалик оҳ-воҳ қилсангиз, биз оддий аскарлар нима қиламиз? Рязань устида қуёш порлаб турибди, ҳали ҳаммамиз эркин салқин ҳавода нафас олаётирмиз, ҳали қўлларимиз шалвираб тушгани йўқ, ҳали биз ота юртимизни қўриқлашга чидай оламиз!

— Рязаннинг ҳамма аскарлари қаёққа кетди? Менинг уч ўғлим, куёвим қайга кетди, қани бизнинг подшоҳимиз довярак князь Юрий Ингваревич? Ҳамма паҳлавонлар, ботирлар, қаҳрамонлар, Рязаннинг обрўли одамлари қаёқда қолди?

Савелий чуқур тин олиб:

— Балки татарлар бу ерга, бизнинг олдимизга келмас?

— Йўқ!— деди аскар бошлиғи,— татарларнинг қўшини шу ёққа қараб келяпти, рус ерларининг ҳаммасини бирдан босмоқчи ва қонимизни ичиб тўймагунча бу ердан кетмайди.

— Балки қонимизни ичолмай қирилиб ҳам кетар!

Савелий кечаси билан кўрғон устида қоровуллик қилиб чиқди. Тонг отарда ҳам уйқусини ўчириб ҳамон қор босган узоқ далага қараб ўтирди. Қуёш худди уфуқда чўзилиб ётган зархал жигар ранг булутлар орқасидан кўтарилди. Баланд кўрғон устидан ўн чақиримларча узоқ жойлар кўринарди. Текис дала бўм-бўш, онда-сонда яккам-дуккам дублар қорайиб кўринарди.

Тўсатдан бир нарса Савелийнинг диққатини ўзига тортди. У хиралашган узоқларга қараб кўзларини уқалади. Қор босган далага қора-қора нуқталар тарқалиб кетди. Улар қўзғалар, борган сари кўпаяр, худди оппоқ бўз устида юрган қумурсқадек ўрмалаб чопишар

эди. Энди улар тўп-тўп бўлиб бўлинар, ҳар тарафга қараб жўнашар эди. Кўп ўтмай уларнинг чопиб келаётган суворийлар экани аниқ билинди.

«Татарлар! Бошқа ким бўлар эди!» деб ўйлади Савелий ва бутун кучи билан жимжит кўчалардан аскар бошлигининг уйига қараб чопди. Йўлда бўз отини елдириб аскар бошлигининг ўзи ҳам келаётган экан.

— Ушалар! Татарлар!— деб энтикиб бақирди Савелий.— Ушалар! Селдек босиб келяпти!

— Катта черковга югур!— деб буюрди аскар бошлиги,— қўнғироқ чалувчиларни уйғот, бонг урсин!

Савелий шаҳар майдонидаги катта черковга қараб чопди. Черковнинг катта эшиклари очиқ эди. Ичкарида иконалар олдида олтин ва кумуш шамдонлардаги чироклар тинчгина ёниб турарди. Узун яхтак кийган, сочи ўрилган кекса дьячок черковнинг тош ётқизилган ерини супуриб юарди.

— Қўнғироқ чалувчи қаёқда? Катта қўнғироқни чалинглар!

— Иккала қўнғироқ чалувчи ҳам қўрғон деворига чиқиб кетишган, улуғ ҳазрат ўзлари фотиҳа бермаган кишиларнинг қўнғироқ чалишига ижозат бермайдилар.

— Гапни тушунасанми ўзинг, татарлар келиб қолди-ю, улуғ ҳазратни менга пеш қилиб нима қиласан! Чақир қўнғироқ чалувчини!— деб Савелий дьячокни ушлаб олиб судради.

— Эй, нопок, нега судрайсан мени? Руҳоний кишига нега турткилайсан?

— Қўнғироқ чалувчи қаёқда дейман? Бор топиб кел! Бўлмаса ўзим чаламан!

— Ана бизнинг илгариги қўнғироқ чалувчимиз!— деди дьячок, Савелийнинг бақувват қўлидан қутулишга уриниб юлқиниб.— У ҳозир бекор бўлган, кўзи кўрмайди.

Бурчакда шам яшигининг олдида катта очилиб турган кўзлари бақрайган бир чол ўтирарди. У буларнинг гапини эшитиб, қўллари билан пайпаслаб туртишиб-суртиниб Савелийга қараб келмоқда эди.

— Чала оласизми?— деб сўради Савелий.

— Нега чала олмас эканман? Қирқ йил чалганман, ҳамма чилвирларни — қайсиниси қайси қўнғироқники, катта қўнғироқникими ёки кичкина қўнғироқникими, биламан...

Учовлари ҳам қўнғироқ минорасининг тагидаги жомхонага қараб тез-тез юришди. Шипдаги тешикдан ҳар хил йўғонликдаги чилвир-арқонлар осилиб турарди. Кўр қўнғироқ чалувчи қўли билан пайпаслаб, ўраб қўйилган энг йўғон арқонга ёпишди ва сўраб олди:

— Бонг урадиган катта қўнғироқни чалайми? Улуғ ҳазрат индамайдиларми?

— Қўнғироқ чалувчилар қўнғироқ олдида тайёр турмаганлари учун аскар бошлиғи ҳазратингизнинг гарданига туширади ҳали! Кучинг борича бонг ур! Хавф-хатардан дарак бер!

— Ут тушгандагига ўхшатибми?

— Ҳа, энг катта ёнғин бўлгандагига ўхшатиб!

Кўр ўзига одат бўлиб қолган ҳаракат билан икки қўллаб арқонни бор кучи билан бир хилда тортарди. Юқорида қўнғироқ минорасидан катта қўнғироқнинг одатдан ташқари тез-тез даранглаши эшитилиб, бошга тушган кулфат, номаълум офатдан дарак бериб, юракка ғулғула солар эди.

Уйқу ичида ётган шаҳар қўзғалди. Шунча вақтдан бери кутиб туришган, лекин сўнги кунгача ишонгилари келмаган фалокат рўй берди: қўнғироқ ҳаммани қўрғон деворига, шаҳарни қўриқлашга чақирарди.

Кўча эшиклар тақиллар, ҳовлилардаги итлар во-вилларди. Кишилар кўчаларга чопиб чиқишар, тўхтаб қулоқ солар ва яна чопишиб қўрғонга жўнашарди. Шаҳарнинг ҳамма еридаги черковлар чақириққа қўшилиб, қўнғироқ чалувчилар катта қўнғироқларни даранглатарди.

Рязаннинг бонг ураётганини эшитиб яқин орадаги қишлоқларнинг черковлари ҳам садо берди. Ҳамма ёқда катта қўнғироқ овозлари кишиларни қилич ва болта ушлашга, чақирилмаган даҳшатли меҳмонларни қарши олишга чақирарди.

Савелий чопганича қўрғон деворига келди. У ойболтасига суяниб туриб, ҳаммаси найза тутган, қорайиб кўринган отлиқларнинг яқинлашиб келаётганига тикилиб қараб турди. У, дарёнинг нариги қирғоғидаги ҳовлилардан одамларнинг югуриб чиқиб қўлларини силкитиб, қорайиб кўринган далани кўрсатаётганларини кўрди. Уларнинг баъзилари Рязань дарвозасига қараб югурар, баъзилари эса чанада ёки отларини

етаклаб дарёнинг юқори қисмига, қор босган ўрмонга молларини ҳайдаб кетарди.

Татарлар тез келмоқда, шаҳарга яқинлашган сайин улар отларининг чопишини яна ҳам жадаллаштирарди. Ниҳоят, жийрон от минган илғор қисмлар ёввойи, қутурган бир гувиллаш, ҳайқириқ билан ҳуштак чалиб, Рязань деворлари тагига етиб келди ва терлаб кетган отлардан чиқиб турган буғ тумани орасида тўхтади. Суворийлар жим бўлди. Улар турган жойларида устига сув қуйиб музлатилган баланд тупроқ қўрғонни томоша қиларди, қўрғоннинг устига ходаларни тик қадаб ғов қилинган, ғовнинг устки тарафидаги туйнуклардан шаҳар қўриқчиларининг боши кўриниб турарди.

Татарлар бир қўзғалиб қўйди. Булардан бир юз киши ажралиб чиқди. Отлиқлар ҳар қаторда уч кишидан бўлиб секин юриб шаҳарни ўраб олди. Буларнинг олдида кетаётган мўғулнинг белгиси бор эди: қўлидаги узун найзасининг учида отнинг қизғиш думи осилиб турарди. Бунинг кетидан устига зархал совут, бошидаги қуёшда ялтираб турган кумуш дубулғасига бир тўп оқ уқпар таққан бир отлиқ келарди.

Буларнинг кетидан устларига совут кийган, чап қўлларига калта найза ушлаб думалоқ қалқон тутган мўғуллар қатор тизилишиб келарди.

Иккинчи юз аскар мўғул қўшинининг тўпидан чиқиб, ҳали ҳам бонг ураётган яқинроқдаги қишлоқ томон жўнади. Булар жўнагандан кейин сал ўтмай кўнғироқнинг овози ўчди. Қишлоқ уйларининг устидан қоп-қора булутдай тутун буралиб-буралиб осмонга кўтарилди.

Учинчи юз мўғуллар Ока дарёсининг нариги қирғоғида туриб Рязань қўрғонида нима бўлаётганини кузатиб турди. Ўнтача отлиқ, отряддан ажралиб, дарёнинг музига тушди ва шошилмай шаҳарнинг катта дуб дарвозасига томон чиқиб келди.

Рязанликлар илгари кўрилмаган татарларни қизиқиб томоша қилар ва қўрқишни ҳам унутиб ғовнинг орасига тушиб ўқ отадиган туйнукдан осилиб қарашарди. Душман одамлари товонигача ёпиб турадиган узун этакли пўстин кийиб олган эди. Баъзиларининг кўкрагида қатор-қатор тизилган темир ва жез тангачалар кўринади. Бундай тангачалар уларнинг ор-

қасида йўқ эди¹. Эгарнинг қанжигасига ичида садоқ ва қизил ўқлар солинган ўқ совут боғланган. Мўғулларнинг хотинларга ўхшаш юзлари қарағай пўстлогии каби қорамтир эди.

Татар суворийларидан узун соқолли бир чол дарвоза ёнига келиб, қамчиннинг дастаси билан дарвозани тақиллатди ва қўрғон тепасида турганларга қараб рус тилида баланд овоз билан қичқирди:

— Салом, рязанликлар! Сизларга бутун халқларнинг подшоҳи буюк Ботухон келдилар. Бу зотнинг олдларига нон-туз билан ўз элчиларингизни юборингиз. Пешонангизни ерга қўйиб таъзим қилингиз ва садоқат билан бўйсунингиз...

— Узоқ кутиб қолар хонингиз!— дейишди қўрғон устидагилар.— Қани, қаёқдан келган бўлсанглар шу ёққа жўнанглар, подшоҳингиз Ботигани ҳам бирга ола кетинглар!.. Сенинг ўзинг қаёқдан келиб қолдинг, ёвуз, хиёнаткор, лаънати? Рязанлик эмасмисан ўзинг?

— Дарвозаларни очинглар, қадрли меҳмонларни кутиб олинглар, деб бақираверди серсоқол суворий.— Агар ўзларинг бўйсунсангиз, у вақтда сизларга ҳеч бало бўлмайди. Агар гапга кирмасанглар татарлар ҳаммаларингизни қиличдан кечиради, шаҳарга ўт қўйиб, уйларингизнинг ёғочини ташиб кетади!

— Ўз юртингизни сотганинг учун подшонгдан қанча оласан? Ёвуз сотқин, лаънати хонин!

Қўрғон тепасидан тошлар улоқтирилиб, ўқлар отилди. Татар отлари пишқириб ҳуркиб кетди. Суворийлар отларини чоптириб қайтиб кетишди.

Т У Р Т И Н Ч И Б О Б

Рязань қамалда

Ҳожи Раҳим бундай деб ёзади: «Оҳ, қандай замонлар бўлди. Ҳамма ёқ зулм ва қайғуга тўлди! Дашти қипчоқда рязанликлар билан бўлган қирғиндан кейин Ботухон кутиб тургиси ҳам, дам олгиси ҳам келмади. У Куюкхонга чопар юбориб, биринчи бўлиб Рязанга юришни, шаҳарга ҳужум қилишни буюрди. Куюкхон-

¹ Мўғулларнинг тушунчасича аскар фақат ўзининг кўкрагини совут билан бекитиши керак, орқасини эса фақат сафдан қочадиган кўрқоқларгина бекитарди.

нинг ўзи ҳам Ботухондан олдинроқ бориб, сермол шаҳарни ўз аскарларига талатиб, уларни хурсанд қилишни ўйлаб юрарди. Аммо ўзи ёмон кўрадиган Ботухондан бу буйруқни олганда, чопарларнинг олдида такаббурлик билан талтайиб, бундай жавоб берди: «Машҳур урушдан кейин менинг аскарларим чарчади, мен уларга озроқ дам олдиarmoқчиман. Шундан кейин йўлга тушаман. Рязань қўлимдан қочиб қутула олмайти»...

Куюкхоннинг бундай жавоб беришига яна бир сабаб, руслар билан бўлган жангдан кейин унинг тумани анча ҳолдан кетган, шомонлар билар-билмас боғлаб, кўп ярадорлар оғир аҳволда қолган эди.

Ботухон Субутой баҳодир билан нима қилишни маслаҳатлашди. Қаттиқ бўрондан кейин дашт тинч бўлиб қолди. Қуёш кумушдай оппоқ узоқ далани ярақлатиб юборди. Бўронда ҳар ер-ҳар ерга тарқаб жойлашган бошқа тўдалардан чопарлар хабар олиб кела бошлади. Бурундой ўзининг Пронска кетаётганини, аммо тор сўқмоқлар ва қалин ўрмонлар юришга тўсқинлик қилаётганини хабар бериб: «Бундай йўллардан юкли араваларимизнинг юриши жуда қийин бўлмоқда, манжаниқ — қўрғон тешарни судратиш мумкин бўлмайтир» деб ёзган эди.

Ботухоннинг номидан Бурундойга Субутой баҳодир жавоб ёзди: «Сен ботирсан-ку, лекин уддабуро эмассан! Асир ўрисларга буюриб ўрмондан қаторасига учта арава юра оладиган йўл очтир. Пронскни олгину, хаёлламай Рязанга боргин. Олган асирларингни шу ёққа ҳайдаб юбор. Бутун татар қўшинлари Рязань атрофида учрашадилар. Буйруқни бажармаганлар ва кечикканлар — ўлимга маҳкум».

Ботухон билан Субутой баҳодир хатларга жавоб кутмасданоқ, тез-тез шимол томон юрдилар. Ярадорлар арава ҳамда туяларда буларнинг кетидан юрди.

Ботухон: «Рязанни ўзим оламан» деб эълон қилди.

Икки кундан кейин Ботухон ўзининг бир минг «ғолиблари» билан Рязань деворлари олдида пайдо бўлди. Жаҳонгир кекса Рязань князи Глебни тилмоч қилиб ўн отлиқ билан шаҳарнинг ёпиқ турган дарвозасига юборди. Князь қўрғон устидагиларга шаҳарни топширишларини таклиф этиб қичқирди. Қўрғон тепасидан унга тош отишди, кейин тош тегиб ёрилган юзи-

нинг қонини рўмоли билан артиб, сўка-сўка қайтиб келди.

Рязанликларни чўчитиш учун Ботухон атроф қишлоқларга ўт қўйишни буюрди. Унинг ўзи князь Глеб билан шаҳарнинг теварагини айланиб чиқди, у, қўрғонга қаердан чиқса яхшироқ, қаердан бузиш, қаердан кавласа ўнғайроқ бўлишини Глебдан сўраб олди. Шаҳарга кириш анча қийин, ҳамма тарафда музлатилган тик девор бор эди.

Мўғуллар атрофдан асир тушган ярим яланғоч, туналган, калтакланган русларни ҳайдаб кела бошлади. Татарлар уларни қамчи билан савалар ва қўрғонга чиқадиган шоти ясашга қистар эди. Руслар улардан: «Бизга ким овқат беради? Икки кундан бери ҳеч нарса тотиганимиз йўқ, ҳаммамиз очмиз» деб сўрашди.

— Йилқи бўлсин, бошқа ҳайвон бўлсин, биз уларни миниб ишлатамиз, улар овқат сўрамайди,— деб жавоб берди татарлар,— улар овқатни ўзлари топади. Утларнинг илдизи ёки отларнинг тезагини есанглар ҳам, шотилар вақтида тайёр бўлсин.

Қайсарлик қилган русларни татарлар бошига темир ўрнатилган чўқмор билан аямасдан урарди. Очликдан қорайиб кетган, маънос руслар эгасиз қолган уйлардан болта ва қўл арралари излашар, уйларнинг тахта ва хариларини қўпориб олиб шоти ясарди. Эртасига катта чаналарга ортилган биринчи қўрғон тешар — манжаниқлар келди. Шаҳарнинг катта дарвозаси қаршисига бир манжаниқни олиб келиб қўйишди. У гулдуратиб катта тошларни улоқтира бошлади. Иккинчи манжаниқни дарёдан олиб ўтаётганда муз ёрилиб кетиб сувга чўкиб кетди. Асир русларни шу манжаниқни олиб чиқишга буюришди, уларнинг кўпи муз тагига йиқила-йиқила ҳалок бўлди, шундай бўлса ҳам қолганлари ишлайверди...

«Оллоҳ буюкдир! Ботухон ўжар. Бир даҳшатли иш бўлади!»

БЕШИНЧИ БОБ

„Итлар вовиллашини эшитяпсанми?“

Оппоқ ойдин Перунов Борни кумушдай ярқиратиб турибди. Уйқуга чўмган кекса ўрмон ёқалаб чўзилган қишлоқ уйлари қалин қорга кўмилиб ётибди. Бу жим-

ликни қуруқ четан деворлар билан тинч турган ёғочларнинг онда-сонда шитирлаб қўйиши бузар эди. Итлар ҳам тинчиди, улар ғужанак бўлиб, тумшуқларини қалин жунли қоринларига тиқиб олишди.

Зангорсимон ёруғлиқда устини қор босган бичанларнинг букир ғарамлари, баргсиз дарахтларнинг қора таналари ва оқсоқолнинг уйи олдидаги учига бир тўп арча новдалари боғлаб тикилган баланд хода ғира-шира кўринарди.

Қишлоқнинг бир чеккасида бир ит бир неча марта акиллаб қўйди, кейин бирдан чўзиб вовиллади. Ундан кейин бошқа итлар ҳам вовиллади. Энди Перунов Борнинг ҳамма ёғидан итлар вовилларди. Бир ерда бировнинг кўча эшиги урилиб, бир отнинг қаттиқ кишнагани эшитилди.

Энг четдаги кулда чала уйқу бўлиб ётган Опалёниха тўшакдан сакраб туриб, кўзларига балиқ қовуғи қоплаб қўйилган деразасининг сургисини суриб, қовуқнинг қиров босган тирқишидан мўралади, у четаннинг устида ўтирган этаги узун чопон ва ғалати қалпоқ кийган бир одамни кўрди. Одам сакраб ҳовлига тушди-ю, бичан ғарамига қараб юрди.

— Вешнянька, тур!— деди Опалёниха қаттиқ ухлаб ётган қизни туртиб.— Итларнинг вовиллашини эшитяпсанми? Бу ўшалар? Ҳовлида ёмон одамлар юрибди... ғарамга қараб югуриб кетди... Қўрқяпман, тагин бизни ёндириб юбормасайди! Ҳамма эркаклар кетиб қолган. Энди биз хотинлар нима ҳам қила оламиз?

Иккала аёл ҳам оёқларига чипта кавушларини кийиб, рўмолларини ўрашди-да, устларига нимпўстинларини кийишди. Бориб тагин деразадан мўралашди. Ойнинг кумушдай ёруғида ҳамма ёқ тинчдек кўринарди. Фақат итлар тинмай вовиллашар ва занжирларини узиш даражасида интилишар эди.

— Холажон, мен ҳам қўрқяпман! Бир бало бўладими?— деб шивирлаб сўради қиз. Хотин шошиб-пишиб белига камар боғлар экан, қўлқопини оғзига тишлаб турди, рўмолчага бир парча нон тугди-да, скамейканинг тагидан болтасини олди.

— Булар татарлармикин дейман? Нон пичоқни ол. Чорани ҳам ол. Чақмоқни унутма!..

Иккала аёл ҳам уйдан секин чиқиб, кўланкага бекинишди. Нотаниш одам пичан босган офилхонанинг

төварагида айланиб қолди ва ҳадеб чақмоғини чақа-верди.

Қишлоқнинг четидан даҳшатли бир овоз эшитилди, тинч уйқудаги ўрмоннинг ичкарисидан бунинг акси садоси қайтди. Яна шундай жуда даҳшатли ва аламли фарёд эшитилди, бу оғир ярадор бўлган хотиннинг жон аччиғида бақирishi эди.

Қишлоқ аҳли дарров уйғонди. Дарвозалар гижирлар, отлар туёқларини тахталарга уриб тақиллатар эди. Пўстин ва телпаксиз бир чол яланғоч отнинг устига ётиб олиб бақирганча чопиб келиб:

— Ут кетди! Татарлар! Қочинглар!— деди.

Опалёниха пичаннинг олдида айланиб қолган одамнинг олдига эҳтиёт билан югуриб борди.

Ой ёруғида Опалёниха нотаниш кишининг энига товонига тушгудек узун ғалати кўк пўстин, оёғига ит терисидан тикилган оқ этик кийиб, белига эгри қилч таққанини аниқ кўрди. Нотаниш одам қайрилиб қараганда Опалёниха болтани кўтариб унинг бошига туширди... Зарба хато кетмади...

Улик муккасидан ерга тушди, қоп-қора доғ бўлиб, қон оппоқ қор устига оқди.

— Уйларнинг орқаси билан полизлардан ўтиб қо-чамиз!—деб шивирлади Опалёниха.— Юр тезроқ, кўланкага ўт...

Улар чиқиб кетолмади. Татарлар пўстинларининг этагини бар уриб, ғовдан ошиб тушишди. Икки аёл ҳам тахлаб қўйилган шох ва ходаларнинг орасига бекинди.

Қишлоқни бирданига бир неча еридан ўт олди. Четдаги айрим икки уй ҳамда пичан ғарамлари ҳам ёнмоқда.

Катта аланга ловиллар, қоп-қора тутун паға-паға бўлиб кўтарилар эди.

Кўчага ҳайдаб чиқарилган сигирлар қўрқиб мағрар, отлар кишнаб у ёқдан-бу ёққа чопарди. Ҳар ёқдан хотинларнинг аччиқ йиғиси, фарёди эшитиларди. Хотинлар нима қилишини, нимани қутқозишни, қаёққа қочишини билмай чопишар ва ёнаётган уйларнинг ичидан чинқириб йиғлаётган болаларини, қопларда донларини олиб чиқишарди.

Ўрмон тарафдан янги ва ҳеч эшитилмаган даҳшатли бир ҳайқириқ яқинлашиб келмоқда.

— Қю, қю, қю, уррох!

Келган суворийлар қишлоқни шов-шувга тўлдириб юборди, отларнинг кишнаши, нотаниш, даҳшатли бир халқнинг бўғиқ қичқириши ва қўланса ҳиди ҳамма ёқни босиб кетди.

Итлар вовиллаб бегона суворийларни қувлаб юрди, бу суворийлар қишлоқда у ёқдан-бу ёққа от чоптириб, кўринган кишини эгри қиличлари билан чопар ва қочган хотинларни арқон ташлаб тутиб оларди.

Татарлар қишлоққа икки тарафдан бостириб кирди ва кўринган кишини ўртадаги майдонга — оқсоқолнинг уйи олдига тўплар эди.

ОЛТИНЧИ БОБ

Шаҳар ёнидаги қишлоқда

Ботухон шаҳар кўрғони атрофини кўриб юриб, дарёнинг нариги қирғоғидаги қишлоққа келиб кирди. Эгалари ташлаб кетган уйларда татар аскарлари тўда-тўда бўлиб юрарди. Улар кўчаларда изғиб қучоқ-қучоқ пичан олиб борар, томлардаги похолларни суғуриб олар, буларнинг ҳаммаси уларнинг хўра ёввойи отларига озиқ бўлаверади. Ҳамма ёқда уйларнинг тепасидан тутун чиқар, татарлар асир олинган хотинларни қуймоқ пишириш ва жавдари нони ёпиб беришга мажбур қилардилар.

Ботухон қишлоқ кўчаларидан тўрт оёғи оқ, мангалайда қашқаси бор қора арғумоқни миниб ўтди. Офтобда кўйиб қорайган юзи ҳаракатсиз, сузилиб турган кўзи кишиларнинг устидан қарар, бирон ким унинг юзидан на қувонч ва на қайғу белгилари топа оларди. Унинг кетидан ҳар қаторда учтадан бўлиб унга содиқ хонлар борарди. Бу хонларнинг мингбоши, туманбоши деган мансаблари бор эди, аммо уларнинг ўз аскарлари йўқ эди. Уларнинг вазифалари Ботухон билан бирга овқат ейиш, ҳар бири тўрт кишининг овқатини ейиш, қизик-қизик ҳангомалар ва ўтган паҳлавонларнинг ажойиб саргузаштларини айтиб беришдан иборат эди. Уларнинг ҳар бири Ботухон билан холироқ жойда ўтириб қолганда, ўзлари ҳамтовоқ бўлган бошқа хонларнинг ғийбатини қиларди. Ботухон ҳаммасининг ҳам гапига қулоқ солиб, кўзини сузиб ўтирар,

баъзан илтифот қилиб: «Жа, жа!» деб қўярди. У, ўзининг яқинида ва ўзидан узоқда, бошқа Чингизийларнинг қўшинида нималар бўлаётганини билиб турмоқчи, шунинг учун ҳам бу хонларни ўз ёнида олиб юрар эди.

Қишлоқда бовурчи Ботухонга катта бир уйни кўрсатиб, шу ерга тушишни таклиф қилди.

— Бу ёғоч уйда илгари ким турган экан?

— Урисларнинг шомони. Уларни «поп» деб атар экан.

Ботухон аччиғланиб, қўл силтади.

Бу ишга буюк маслаҳатчи Субутой баҳодир ара-лашди. У саман йўрға билан Ботухоннинг ёнига келиб, хириллаган товуш билан:

— Жаҳонгир бўлган зотга шомоннинг уйида туриш ярашадими, тагин ўрисларнинг шомони-я? Мана бу қандай уй?— У қамчиси билан йўғон ғўлалардан қилинган, ингичка учли томи бор, устига зарҳал крест қадалган бинони кўрсатди.

— Бу уй ўрис худосининг уйи.

— Жаҳонгирга шундай худолар турадиган уйда туриш ярашади,— деди Субутой баҳодир, жиддий тусда.

Ботухон ерга қараб турган бовурчига ва улуг маслаҳатчининг сўзини маъқуллаб турган хонларга бурилиб қаради-да, отининг бошини черковга қараб бурди.

Бовурчи югурганича черковнинг эшигига борди. Черковнинг жиловхонасида тўрт мўғул аскарни ўтирган экан.

— Бу ёққа кирманглар!— деди улардан бири.

Бовурчи мўғуллар билан баҳслаша бошлади.

— Сизларни бу ерга ким қўйди?— деб сўради етиб келган Субутой.

— Куюкхоннинг юзбошиси Мункисол.

— Юзбошинга бориб айтгинки, у ўзининг хонига бундан бошқа муносиброқ бир жой топиб олсин. Жўна, тезроқ!

Тўрт мўғул бир-бирига қараб, ҳуштак чалиб қўйишди-да, пўстинларининг узун этагини йиғиштириб, черков деворига боғлаб қўйилган отлари томон чуқур қорни кечиб жўнаб қолишди. Буларнинг бири орқасига қараб, Субутойга:

— Куюкхон сўнгат куракча билан чаккамизга ура бошлаганда жонимизга ора кирасизми?— деди.

— Қулоғингни ким кесиб олган?— деб сўради Арапшо.— Эҳтиёт бўл, иккинчи қулоғинг ҳам кесилиб қолмасин!

Мўғул тишини қичирлатиб, ерга ўтириб, қиличини суғурди, кейин шақиллатиб қинига солди-ю, дарров отига миниб олди.

— Уз қулоғинг ҳам кесилиб қолмасин, ҳали!— деб қичқирди-да, отини чоптириб кетди.

Арапшо унинг кетидан ғазаб билан қараб қолди: Куюкхон тагин жаҳонгирни ўлдириш учун одам юборипти!

Навкарлар чеккадаги уйдан бир чолни топиб келишди. У, ит терисидан тикилган қалпоқ, каноп кўйлак ва шим, оёғига чинта кавуш кийган эди. Унинг ҳамма ёғи совуқдан кўкариб кетган, ўзи титрар, лекин важоҳатидан қўрқув аломати кўринмас эди. Чол эшикдаги катта қулфни калит солиб очди. Олдин ичкарига бовурчи кирди-да, қўлини қовуштириб эшик олдида турди. Ботухон отдан тушиб, уюшиб қолган оёқларини уқалади-да, черковга кирди. Татарлар черковга тегмамаган эдилар. Кўзига балиқ қовуғи тутилган деразалардан ёруғ хирагина тушиб турарди. Тўрда ўймакор эшиги бор зарҳал миҳроб ялтирайди. Баъзи иконаларнинг олдида авлиёларнинг қорамтил, заҳил башараларини ёритиб шамчироклар милтиллаб турарди.

Ботухон меҳробдан ўтиб, тахтини айланди. Бурчакдаги столнинг устидан бешта олпоқ кулча топди. Кетидан келаётган бовурчига, бу нонлар заҳарли эмасмикин деб, еб кўришни буюрди. Бовурчи тишлаб олиб, чайнаб кўрди ва:

— Авва! Тангри сизу бизни балолардан сақласин! Нон жуда мазали экан!

Ботухон черковнинг ўртасига келиб, ерга солинган от ёпиғининг устига ўтирди. Атрофида ярим доира бўлиб хонлар ўтиришди.

— Бу ерда гулхан ёқиб,— деди Ботухон,— менга чой қайнатиб беринглар.¹

Бовурчи довдираб қолди, тилмоч ва асир чол билан сўзлашиб, ниҳоят:

¹ Мўғул бойлари XIII асрдаёқ чой истеъмол қилишни биларди, улар чойни хитойдан тери, жун, мол ва бошқаларга айирбошлаб оларди. (*Хитой тарихидан*).

— Бу ерда ўт ёқиш ярамайди, ўрис худосининг газаби келади ва унинг уйига ўт кетади,— деди.

Субутой баҳодир ўзининг аскарий ёрдамчилари — юртчиларини ўрис шомонининг уйига ўрнашишни буюрди. Ёғоч уй бир даҳлизу икки хонадан иборат бўлиб, уйларнинг оралари девор билан ажратилган эди. Пишиқ гиштан солинган катта чор бурчак печка иккала хонага ҳам чиққан эди.

Биринчи хонада тўрт мўғул юртчиси билан икки мусулмон — уйғур мирзоси жойлашган эди. Иккинчи хонани Субутой ўзи учун олди. У юртчилар билан бирга ўтирган Рязань князи — таржимон Глебни кўриб сўради:

— «Жавдари қуймоғи» дегани нима?

— Буни тушунтириш қийин, еб кўриш керак. Узингизга «баба» олинг, у сизга ҳар куни пишириб беради, хурсанд бўласиз.

— «Баба» деганинг нима у?

— Ҳовлида бир мўғул аскар иккита «баба»ни сотмоқчи. Шуларни сотиб олинг!

— Қанчага сотмоқчи?

— Ҳозир уларни олиб келаман.

Глеб ҳовлига чиқиб кетди-да, кекса бир мўғул билан қайтиб кирди, мўғул тортиниб турган икки хотинни даҳлизга итарарди. Баланд бўйли, тўладан келган, кўк сарафан кийган бири кира солиб, ҳамма ётқа бир қараб олди-да, сурати олинган иконаларнинг бурчакдаги жавонларига қараб уч марта чўқинди. Баланд кўтарилиб турган кўкрагининг тагига қўлларини қовуштириб, да, скамейканинг ёнида ердаги тўқимнинг устида ўтирган Субутой баҳодирга тикилиб турди. Қўрққанидан кўзлари жавдираб турган, йиртиқ нимпўстинининг тагидан қизил сарафанининг этаги кўриниб турган, сариқ сочли бир қиз бу хотиннинг пинжигга тикилиб турарди.

— Мана сенга иккита яхши «баба» — деди татарчалаб князь Глеб. — Каттаси жуда уста ошпаз, буниси эса — боғда ўсган гул, лола гул.

Субутой хотинларга бир қараб қўйди-да, юзини чир ўгириб олди.

— Тиз чўкинглар! — деди князь Глеб, — бу жуда катта хон. Бундан кейин сизлар бу кишининг чўриси бўласизлар.

— Катталиги ўзига!— деб жавоб берди хотин.— Нега тиз чўқар эканмиз? Ернинг ифлослигини кўринг, динсизлар қандай ифлос қилиб ташлаган!

— Таъзим қил, дейман, ўз хўжайинингга!

— Хўжайинимнинг ўлиб кетганига ўн йил бўлди. Хўш, қани Вешнянка таъзим қила қолайлик.

Улар букилиб таъзим қилиб, қўлларининг учини ерга тегизишди.

Субутой хотинларга тикилиб қаради ва кўзини бир қисиб қўйди. У дуб скамейкада ўтирган князь Глебга қайрилиб қаради, ўрнидан туриб, тўқимини скамейкага солди. Устига чиқиб чордана қуриб ўтирди.

— Оти нима?— деб Глебдан сўради. У саволни таржима қилди.

— Мени Опалёниха — қўйган дейишади, бунинг оти Вешнянка.

— Қизингми?

— Йўқ, қўшнимизнинг еtimi? Менинг тарбиямда.

— Нега сени бундай деб аташади?— деб сўради Субутой.

— Менинг эримни оловда куйдиришган.

— Ким? Бизнинг татарларми?

— Йўқ! Ўзимизнинг ўғрилар — Новгород қароқчилари. Шундан бери мен Опалёниха бўлиб қолганман, бу эса — Вешнянка, баҳорда туғилган, ўзи ҳам баҳордек қип-қизил. --

— Уриснинг отлари қийин экан,— эсда турмайди!— деди Субутой.— Менга хизмат қиласизларми ёки бошқасини чақирайми?

— Умрим бўйи бировларга хизмат қилиб келганман. Биз хотинларнинг қисмати шунақа!

— Бўлмаса менга қуймоқ, жавдари нон, булка ёпиб беришсин.

— Квас¹ билан ун бўлса ҳаммаси ҳам бўлади.

→ Сизларга Сақлоб чол ҳаммасини топиб беради,— деб гапга аралашди князь Глеб.— У ҳали русча гапиришни ҳам унутиб қўйгандир.

Иккала хотин ҳам дарров бурилиб, Субутойнинг эшик олдида турган кекса хизматкорига қарашди.

— Сен бизнинг рязанликмисан? Асирмисан?

¹ У вақтда ачитқи бўлмас, нонни квасда ачитиб ёпишарди.

— Қирқ йилдан бери тутқундаман. Оёғим кишан билан туташиб кетган. Сизларнинг ҳам кўргуликларинг шу: бўйинларингга сиртмоқ тушдими, ўла ўлгунча қутулиш йўқ...— Чол уҳ тортди.— Мана сизларга ун, мана квас...— деб қопдаги ун билан кўзадаги квасни печкага томон суриб қўйди. Оёғидаги кишан шалдир-шулдир қилиб кетди.

— Худойим ўзинг сақла!— деди Опалёниха чапак уриб.— Қирқ йилдан бери кишан судраб юрибсанми ҳали?— деб у боядан бери буларга қараб турган Субутойни бармоғи билан янди.

— Майли, кейин гаплашамиз... ҳозир ўтин олиб келаман,— деди чол.

— Хўш, Вешнякка, уруш бўлса ҳам, хамирни қориш керак!

Опалёниха уҳ тортиб қўйиб, печкага томон юриб эди, мўғул унинг бўйнидаги тасмани тортиб тўхтатди. У ҳам Субутойга қараб тўхтаб туриб қолди. Субутой мўғулга мурожаат қилди.

— Бу хотинларни қаердан топдинг?

— Бизнинг юзбошимиз шаҳарни айланиб чиқишга олиб борди. Бир ўрмоннинг ичидан ўтдик, шу ерга кишилар ва кўп хотинлар қочиб борган экан. Баъзиларини чопиб ташладик, қолганларини қароргоҳга ҳайдаб келдик.

— Хўш!

— Бу икковини мен ўзим тутиб олдим, бўйнига арқон солиб олиб келдим.

— Хўш!

— Мен уларни сотмоқчиман.

— Хўш!

— Этигим эскириб, йиртилиб кетди. Оёғим совқотяпти...

— Хўш!

— Ўрислар кўн этик киймас экан, жўка пўстлоғидан чипта кавуш кийиб юраверар экан.

— Шундоқ!

— Мен бу хотинларни бир жуфт янги этикга айирбош қилмоқчиман.

— Демак оёғингдаги этигингни ечиб менга бергин демоқчимисан? Сен ўз хўжайинингни тунамоқчимисан? Шунинг учун ҳозир сени нима қилиш керак эканини биласанми?

Иягида бир тутам оқ соқоли бор кекса мўғул қўрққанидан оғзи очилиб, кўзи жавдираб қараб қолди.

— Мен бундай қилмоқчи эмасман, буюк хон жаноблари! Бу хотинларни сизга тортиқ қилдим. Тангри сизни ҳар вақт ўз паноҳида сақласин!

Мўғул тасмасини ечиб олди-да, орқаси билан юриб уйдан чиқиб кетди.

ЕТТИНЧИ БОБ

“Биз ҳайвонга ҳам раҳм қиламиз”

Субутой баҳодир жойлашган уйнинг зинапоя айвончасига унинг саман йўрғаси боғлаб қўйилган, отнинг олдида бир қучоқ пичан билан похол ётар эди.

Ботухон кекса саркардани ўз ёнига чақиртирди. Субутой ташқари чиқди, навкар унинг отини олиб келиб тутди: «Хоннинг олдига яёв, оёқни тупроққа босиб бориш ярашмас» деб, саркардани отга миндириб қўйди. Субутой отга миниб кўчани кесиб ўтди. Қаршисидан бир тўп навкар чопиб келарди, уларнинг ҳаммаси бақаришар, бир-бирларини итариб-туртиб, ҳамма ёғни қор босган отдаги телпаги қиров бойлаб кетган мўғул олдига яқинроқ боришга уринарди. Мўғул бир отнинг тизгинидан етаклаб олган эди. Бу отнинг эгарига бир одамни ўнгариб танғиб қўйибди. У беҳуш ётарди. Совуқдан юзи бўзариб кетган, ўзи худди ўликка ўхшарди.

Субутой ақлдан озган кишидек бирданига ўкраб йиғлаб юборди. Отини қамчилаб тўпни ёриб ўртага кирди-да, отидан сакраб тушиб, музлаб қолган одамга қараб югурди.

— Уран Қадан, кўзингни оч! Гапимни эшит!— деб бақариб йиғлади Субутой ва юзини музлаган кишининг кўйлагига қўйиб, унинг ҳаракатсиз юзини силади.

— Бу Субутой баҳодирнинг ўғли,— дейишди тўпдагилар.— Ўғли Уран Қаданни яхши кўрарди! Ўзи ёш бўлса ҳам жуда юракли, ботир эди.

— Буни қаёққа олиб борай?— деб сўради отдаги

мўғул.— Яхсиси гулханга олиб бориб куйдирайлик!
Барибир энди тирилмайди у.

Субутой отлиқ мўғулнинг қўлидан тизгинни силтаб тортиб олди ва отини ўзи етаклаб қайтадан ёғоч дарвозалардан ўтиб, ўзи ўтирган уйнинг зинапояси олдидаги айвончага қийшайиб келди. Энди у ўпкасини тутолмай бақириб, деди:

— Уран Қадан!— Сен ўлмаслигинг керак! Мен нафасимни сенга тутай, жоним сенга ўтсин! Музлаб қолган юрагининг ўрнига ўз юрагимни солиб қўяй. Мен чолнинг ўлганим яхши, сен ёш навқирон шон-шараф билан яша... Бу дунёни тарк этмай тура тур!..

Шовқин-суронни эшитиб Опалёниха зинапояга чиқди. Қошини чимириб, бақириб йиғлаётган Субутой баҳодирга бир қаради-да: «Бу бир кўзлик кўр ўғлига йиғлаётган экан!» деб тушунди.

У дарров зинапоядан югуриб тушди. Бақувват қўллари билан Субутойни ўғлидан ажратиб олди. Хотиржам, шахдам ҳаракат билан Уран Қаданнинг жасадини отдан ечиб олди-да, елкасига даст кўтариб, эҳтиёт билан ушлаб зинапоядан чиқиб даҳлизга кирди ва музлаб ётган танани похол устига ётқизиб қўйди.

Князь Глеб ҳам шу ерда эди. Опалёниха чўккалаб туриб, музлаб ётган Уран Қаданнинг кийимларини ечиб, сўзлади:

— Бечора ҳали тирик! Бундай музлаб қолганларнинг кўпини уқалаб ўзига келтирганман. Менга бир парча мовут, кигиз, шамчироқ мойи ва бир тоғарачада қор беринглар. Бунга уйга киргизиб бўлмайди, хўжайин, гўштлири парча-парча бўлиб кетади.

Опалёниханинг шахдам ҳаракатларига ҳайрон қолган Субутой, ҳаракатсиз ётган жасаднинг ёнида чўққайиб ўтирар ва бош бармоғини тишлаб анграйиб турарди.

Опалёниха Уран Қаданнинг ағдарма соптомасини¹ тортиб ташлаб, эпчиллик ва моҳирлик билан унинг бўзариб кетган товонини қор ва кигиз билан ишқалади. Шу ерда турган икки мўғул бу хотиннинг нима қилаётганини пайқаб, унинг қўлининг бармоқларини ишқалади. Опалёниха навбат билан бир аъзодан кейин

¹ Ичига кигиз пайпоқ солинган катта этик.

иккинчисини ишқалар эди, ниҳоят, эҳтиёт ва эпчиллик билан юзини ишқалашга киришди.

— Мана чироғим, ғоз мойи билан ишқалагин,— деди уй эгаси поп Субутойга қараб, унга бир тоғарачани узатиб.— Оғзига озроқ ароқ ҳам қуй.

Опалёниха узоқ овора бўлди. Навкарларнинг кўплицидан даҳлиз дим бўлиб, исиб кетди. Ниҳоят, кўзлар очилди, узоқларга қарагандай ноаниқ қараш билан тўпланган кишиларга қаради ва Субутой баҳодирнинг бужрайган бетига тикилиб, ҳушига келиб таниди:

— Ота! Қулок солинг!..— деди лаблари шивирлаб.— Урислар бўридай экан... Уларни ўлдириш керак... Улар бўйсунмайдилар!..

— Бошингга нелар тушди, ўғлим, Уран Қадан? Сенга нима бўлди? Ким бундай қасд қилди сенга. Мен уни тириклай қиймалаб ташлайман.

— Мен асир тушиб қолдим!

Уран Қадан яна ўзидан кетди.

Субутой уни тебрата бошлади.

— Халақит берма!— деди Субутойни четга итариб юбориб Опалёниха.— Унга тегма!

— Қулоқ сол, ўрис хотин,— деди секингина Субутой.— Уғлим, отоқли ботир Уран Қаданнинг жонини қутқариб қол! Мен ўзингни озод қилиб, ҳадя ҳам берман, ундай ҳадяни умрингда кўрмагансан.

— Ҳадясиз ҳам тузатишга ҳаракат қиламан. Биз касал ҳайвонга ҳам раҳм қиламиз. У, гарчи ғайридин бўлса ҳам одам-ку, ахир...

Субутой ҳовлига тушди, ўзининг саман йўрғасининг олдига келди, унинг қулоғига шивирлаб, тумшугига дам солди-да, донишманд от нима дер экан, қандай белги берар экан деб, отга қараб турди.

— Сен менинг садоқатли йўлдошимсан; ростини айтгин-чи, унинг бошини узиб ташлайми ёки атлас кимхобга ўраб қўяйми? Юришларга ўзим билан бирга олиб борайми ёки кийимларини ечиб, ўрмонга ҳайдаб юборайми? Бу ўрис хотин қандай хотин-а! У хотин эмас, юракли бир баҳодир? Шу ёшга келиб ҳали бунақасини кўрмаган эдим...

От гўё рози бўлгандек бошини қимирлатди ва хўжайиннинг енгини юмшоқ лаблари билан ямлади.

Ташвишли тунлар

Душман ўз душманининг ҳийласини билмайди.

(Шарқ мақолларидан)

Савелий тун билан хавотирланиб чиқди. У қўрғон тешикларидан узоқларга қарар ва олағовур шаҳарнинг шов-шувларига қулоқ солар эди. Рязань атрофида одатдаги тунги тинчлик йўқ эди. Пастда, қўрғон тагида минглаб ўт ёнар, дарёнинг нариги бетигади текисликка гўё чўғ сочилгандек эди. Бу ўтларни татарлар кечаси билан тинмай ёқар, бунинг учун уйлар, оғиллар, ёғоч ва четан деворларни бузиб олиб борарди. Узоқда, худди уфуқда катта ўтлар ловиллаб ёнар, пастак булутларга бу ўтларнинг жигар ранг шуъласи тушиб турарди.

Савелийнинг ёнига аскарлар йиғилишди. Улар ташвишланиб узоқларга тикилишди:

— Ана Пронск ёняпти!

— Гапир-эй! У ергача эллик чақирим келади-ку.

— Анови нима бўлмаса?

— Ростдан ҳам Пронск-ку...

— Қаранглар, Соболевкага ҳам ўт қўйишибди!

— Оғайнилар, оғайнилар!.. Ухорскаяга ўт қўйишибди...

— Қани?

— Ана, ўрмон орқасида...

— Переволовка эмасми у?

— Йўқ, ҳали унга теккани йўқ...

— Бу нимаси-а, биродарлар?! Лаънати ёвузлар!!..

— Ана тагин биттаси ёняпти! Ҳов ана — узоқда!..

— У, Ярустово...

— Нима, Ярустовоми?— деб ингради Савелий.—

Ахир, Ярустово Рязандан ўттиз чақиримча нари-ку!— деди-ю, бола-чақаларини ўйлади, чунки уларга, агар бир бало бўлиб қолса Ярустовода балиқчи Пахомникига қочиб боринглар деб маслаҳат берган эди.

— Рязанни олиб бўлгунча кутиб ўтиришнинг нима кераги бор буларга? Бу лаънагиларга ўттиз чақирим деган нима? Қара, буларнинг кўплигини! Ҳамма ёққа ҳам

шундай ёйилган-да. Ҳамма ёққа ўт қўйиб, қабристонни ҳам талайди...

Ярустово тарафда шуъла, айниқса кучли кўринди. Сапсариқ аланга баланд кўтарилиб булутни яларди.

— Аҳмоқлар!— деди ёш бир жангчи.— Бу татарлар ўз зиёнини ҳам билмас экан, пичанларни ғарами билан ёндириб юборди.

— Йўқ! Тушунмабсан!— деди Савелий.— Татарларга пичан нондан ҳам зарурроқ. Отлар пичансиз ҳалок бўлади-ку... Отсиз қолса бу қўзғунлар қаёққа боради? Бизнинг кишиларимиз пичанга ўт қўяпти. Ғарамларга ўт қўйиб татарларни қирамиз.

— Ҳа! Уларга бу ерда жой йўқ!.. Биз уларга бўйсунмаймиз!

Тун шундай ташвишли ўтди. Қоровуллар ҳам мижжа қоқмай чиқди.

Эрталаб дарёнинг нариги ёғида хўрозлар чақирди, Рязандан ҳам эшитилди. Қиров босган аскарлар ўчиб бораётган шуълаларга тикилиб қарашарди. Татар гулханлари минглаб ўт бўлиб милтирарди.

Кўм-кўк бўлиб кўринган узоқ ўрмонларнинг устидан қуёш кўтарилди. Қуёшнинг қор босган оппоқ текисликдаги қип-қизил шуъласи, қора селдек шаҳарга келаётган татар қўшинларини аниқ ёритиб кўрсатарди.

Отлар ва одамлар тўла, хоذاча ва тахталар ортилган кенг чаналарни судраб келмоқда. Қўрғон устида уймалашган рязанликлар ҳам томоша қилар, ҳам татарлар нима қилар экан буларни, деб ташвишланиб қараб туришарди. Энди бир тўда асирлар кела бошлади. Буларнинг атрофига татарлар ўралишиб, кейинроқ қолганларини қамчилаб илгари сураб эди. Қўрғоннинг устидан аниқ кўриниб турибдики, татарларнинг кўпи ҳозирданоқ рус деҳқонларининг ним-пўстинлари билан чопонларини кийиб олибди, асирлар эса туналган жулдур-жулдур кийимда, кўпларининг кўйлак ва иштондан бошқа кийимлари йўқ. Баъзилари йиқилиб тушар; буларнинг устига шу ондаёқ татарлар тўпланиб, йиқилган кишини ёки калтакнинг зарбидан туриб кетгунча, ёки абадий қўзғалмайдиغان бўлгунча савалар эди.

Асирлар пастда шаҳар теварагига атрофдаги уйлardan бузилиб келинган хоذا ва тахталарни териб, ёғоч девор, ғов ясашга киришдилар.

— Қара, құраға қамаган құйдек ұрашаяпти!..— дейишарди құрғондагилар.

— Құйдек терингни ҳам шилади булар...

— Кўрамиз, ким-кимнинг терисини шиларкин! Қани, кузғунлар бу ёққа тумшуғини тиқиб кўрсин-чи!..

Шаҳар дарвозасининг олдига бир неча отлиқ киши келди. Буларнинг орасида князь Глеб ҳам бор эди. У бақириб, Рязанда ҳеч кимга ҳеч қанақа озор берилмайди деб онт ичди.

— Дарвозани очиб, ташқарига чиқинглар. Лекин ҳамма нарсаларинг уйларингда қолсин. Қаёққа боргиларинг келса, шу ёққа кетаверасизлар, татарлар сизларга қўлининг учини ҳам тегизмайди.

— Бу, Глеб Владимирович,— деб шов-шув қилишди құрғон устидагилар.— Ака-укаларининг қотили, малъун! Қариндошларини макр билан ўлдирган! Лаънати хоин!.. Сени халқ бекорга дуоибад қилмайди!

— Ака-укаларингни қириб бўлдинг, энди ватанингни сотяпсан... гўрингга чинор қозиги қоқилсин!

Қўрғон тепасидан ўқлар ёғилди. Пойлаб отилган бир тош келиб Глебни ярадор қилди. У шошиб отнинг бошини бурди-ю, орқасига қайтиб кетди.

Эрталаб тонг ёриши билан манжаниқ — тош отар машинани шаҳар дарвозаси яқинига келтиришди. Татарлар катта-катта тахта қалқонларнинг орқасига бекиниб тош ота бошладилар. Улар бир учида темир қалпоғи бор йўғон ходани тортиб туриб, темир қалпоққа катта-катта тош солар эди. Хода тарақ-туруқ қилиб олдинга юрар ва тошни улоқтириб юборарди. Шу ерга яқинроқ жойда, вайрона ҳовлининг орқасида татар аскарлари писиб ётиб, дарвозадан битта-яримта юрак ютганлар чиқиб қолмасмикин деб пойлашарди.

Аскар бошлиғи Кофа жуда қаттиқ буйруқ бериб:

— Кучларингни сақланглар! Ғайридинлар келса қайтаринглар! Лекин биттангиз ҳам дарвозадан ташқарига чиқманглар, улар бизга макру ҳийла ишлатмоқчи бўляптилар!..— деган эди.

¹ Қадимги рус халқ ақидасича ўлгандан кейин ҳам кишиларга зарар бермасин деб жодугарларнинг қабрига чинор қозиги қоқиш одати бор эди.

Эртага Рязанга ҳужум қиламиз деган кун и кечқу-
рун Ботухон ўша черковда бўлди. Юртчилар аскарий
бўлимларга сўнги ёрлиқларни ёзиб юборишди. Бу ёр-
лиқларда шаҳарга босиб кирмай орқага қайтганларга
энг қаттиқ жазо берилади, деб дўқ қилинди.

Субутой баҳодирнинг қовоғидан қор ёғилиб, камгап
бўлиб, Ботухоннинг олдида ўтирарди. Сўралган савол-
ларга бош ирғатиб маъқуллар ёки бир бармоғини кўта-
риб ишорат билан рад қиларди. Ниҳоят сўзга кирди:

— Бугун соҳибқирон ҳужум қилишга буйруқ бер-
дингиз. Айтилган гап — отилган ўқ. Энди эртага бал-
чиқдан бир неча минг жағолма¹ қуришни ҳам буюрсанг-
из, ғалаба тўйига базм, зиёфат қилиб, эт пишиурмиз.
Аммо бугун тунда ухлаб тиниқиш ва жангга тайёрлик
кўриш керак.

Ботухоннинг олдида ўтирган хонлар бу сўзни маъ-
қуллаб:

— Илоҳи қирғин жангларда доим устун чиқиб, пи-
чоғимиз мой устида бўлиб, базмларимиз канда бўлма-
син,— деб одатдагича дуо қилишди.

Ботухон ташвишланиб:

— Мен устозим мирзо Ҳожи Раҳимни чақириб ке-
лишни буюриб эдим,— деди.

— У киши шу ерда, боргоҳингиз олдида турибди. У
бегона юртлик мусулмонларни мухофизат қилиб ту-
рибди.

— Бу, у кишининг иши эмас. У кишини мен чақирт-
ган эдим, у киши бу ерда бўлиши керак эди.

— Соҳибқирон, у кишининг ўзлари келмаяптилар.

Ботухон ўрнидан турди-да, тез-тез юриб черковдан
чиқди. Черков жиловхонаси олдида бошларига оқ сал-
ла ўраган, ёқа ва этаклари мўйна жиякли олабайроқ
чопон кийган бир тўп киши бир-бирларига сиқилишиб
турарди. Баъзилари дуо ўқир, қолганлари омин дерди.
Буларнинг олдида Ҳожи Раҳим қўлини баланд кўта-
риб турар, қўлидаги олтин пайза ой ёруғида ялти-
рарди.

¹ Жағолма — лой ва кесакдан ясалган танирга ўхшаш
ўчоқ.

Булардан бир неча қадам нарироқда бир тўда мўғул аскарлари яланғоч қиличларини кўтариб турарди. Уларнинг ҳар бир қимирлашида мусулмонлар додлашар, Ҳожи Раҳим олтин пайзасини баландроқ кўтарарди.

Ботухон ёнида турган тилмочга қараб бир-икки оғиз сўз айтиб эди, ҳалиги мўғул аскарлари орқага қайтди. Улар қочмоқчи бўлди, бироқ қоронғилиқдан қилич яланғочлаб чиқиб келган «ғолиблар» уларнинг олдини тўсиб тўхтатиб қўйди.

Тилмоч мўғулларга:

— Ота безори, фирт аҳмоқлар! Аҳмоқ дайди итлар! Жаҳонгирнинг остонаси олдида нима қилиб юрибсизлар? Чивиндай жонларингни аясанглар-чи, ҳеч бўлмаса!

Мўғуллар бир-бирларининг сўзини бўлиб чувиллашди:

— Буларни биз тутиб олдик, ўлжа ҳам бизники... Буларни биздан тортиб олишмоқчи. Булар сотувчи... Биз буларни сўйиб, олтин, кумушларини оламиз. Булар ўрислар орасида экан! Мана бу узун соқол мусулмон жодугари уларни ёқлаб Соҳибқироннинг олтин пайзасини кўтариб турибди. Пайзани кўтариб турганда биз уларга теголмаймиз. Бу қўлини туширса, биз савдогарларни чопиб ташлаб, ўлжамизни олардик...

Ботухон ер тепиниб туриб гапирди:

— Ҳозир мен бир кесим айтаман, эшитасанлар! Қани сиз мусулмонлар, айтинглари-чи! Қаерликсизлар? Отларингиз нима? Кимда юмушларингиз бор? Тезроқ айтинглари!

Чўккалаб турган савдогарлар бошлари ерга теккунча таъзим қилишди. Узун қора соқоли бор чиройли бирови қаддини ростлаб арз қилди:

— Бизлар ҳар юртдан келган, лекин бир диндаги кишилармиз — Муҳаммад умматимиз. Бизлар сизнинг қўшинингизга келганмиз. Бизнинг олтин, кумушларимиз кўпчилиikka фойда келтиради; бизлар аскарлар сотадиган нарсаларни оламиз, ўзимиз майиз, писта-бодом, долчин-занжабил, шароб, нон ва бошқа шунга ўхшаш сизнинг ботир аскарларингизга керак нарсаларни сотамиз.

Ботухон Ҳожи Раҳимни кўрсатиб:

— Бу кишини илгари ҳам танирмидинглари?

— Йўқ, бу кишини бошимиз устида олтин пайза кўтариб турганларида кўрдик.

— Сизлар унга совға ваъда қилдингларми?

— Ваъда қилдик, омон қолганимиз учун яна ваъда қиламиз, бироқ бу киши, мен дарвешман, мол-дунё керак эмас, олтин-кумушдан ҳазар қиламан, дедилар.

Ҳожи Раҳим сўзга аралашиб:

— Тўғри, ҳазар қиламан, сизнинг номингиз ёзилган олтин лавҳадан бошқа олтинлардан ҳазар қиламан,— деди.

Ботухон қизишиб, қатъий гапирди:

— Қулоқ солинглар, савдогарлар! Ботухон ҳар хил юртларни босиб ўтиб, уларни ўзига бўйсундиради. Кимики менга бўйсунмас экан, у тиғи парронга йўлиқади,— мўғулларни кўрсатиб туриб,— кимики сизларга ўхшаб бебошлик қилар экан, менинг «ғолиблар»им уларнинг бўйинини суғуриб олади...

Мўғуллар ерга мукка тушиб, йиғлаб ялинишди.

— Кечиринг бизни, буюк жаҳонгир!

— Сиз савдогарлар, Субутой баҳодирнинг олдига боринглар. У, ким савдогар, ким савдогар эмаслигини текширади. Ҳар бир савдогарга биттадан пайза беради ва буни олган савдогар менинг қўшим билан бирга юриб савдо қилаверади. Кимики ёлғончи бўлиб чиқса, унинг бўйни узилиб, итларга ем бўлади. Хўш, сенлар қўшиндан қочган, довдираган дайдилар, кимнинг туманидан бўласанлар?

— Буюк хоқоннинг ўғли Қуюкхоннинг туманидан бўламиз.

— Ҳам шундайдир деб ўйлаган эдим-а. Сенлар бўлғуси хоқоннинг аскари эканларингни қадрламайсанлар ва Қуюкхоннинг номига иснод келтирясанлар. Субутой баҳодир, бу овсарларнинг қайси тўдадан эканини текшириб билинг, ҳаммасининг ҳам ўнг қулоғини кесиб, ўзларини соқчи аскар билан Қуюкхоннинг қароргоҳига юборинг.

Мўғуллар яна фарёд қўприб, шафқат тилашди. Ботухон энди уларга қайрилиб ҳам қарамади ва Ҳожи Раҳимни қўлидан ушлаб олиб кетди.

Черков ичида ланг очик турган миҳроб эшигининг олдига гилам ва пўстинлар ёйиб қўйилган. Унинг ус-

тида Ботухон чордана қуриб ўтирар ва ёнида ўтирган Ҳожи Раҳимнинг гапларига паришонҳол қулоқ солиб, бошини ирғатар эди. Дарвиш аврасиз нимпўстин ва мўйнадан тикилган этик кийиб олган — буни Ботухон совға қилган эди.

Узун ридо кийган поп кўксидаги крестни қўли билан ушлаб, черков ичида у ёқдан-бу ёққа юрар ва ҳар иконанинг олдига мум шам ўрнатиб, чўқинар эди. Буни у мўғул подшонинг амри билан қиларди, подшо унга тилмоч орқали: «Мен ўриснинг ҳар бир худосига ҳурмат билдирмоқчиман. Мен ўриснинг бирор худоси ғазабланиб, менга зарар етказишини хоҳламайман» деган эди.

Поп ҳали ҳам индамай ўтирган Ботухонга бурилиб қаради. Ҳожи Раҳим Ботухонга дерди:

— Мен сиздан яна ўтиниб сўрайман, мени қайтариб юборинг. Мен бу қон дарёси ичида кечиб юролмайман. Тинч ва эркин яшамоқчи бўлган шунча халқни нега қираверасиз?

— Ўз эркинликларини қилич билан сақласинлар! Мўғуллар ҳаммадан зўр. Бутун олам Соҳибқирон бобом авлодларининг қўл остида бўлиши керак.

— Менинг сизга нима керагим бор? Рухсат беринг.

— Йўқ, сиз менинг орқамдан юрасиз. Атрофимдагилар менга хушомадгўйлик билан ёлғон гапирадилар. Чин сўзни менга фақат Субутой баҳодир, Юлдуз-Хотун ва сиз сўзлайсиз... Шунинг учун мен ҳар вақт ёнимда чин сўз айтадиган киши бўлсин дейман. Албатта, сиз ҳам, фақат иккимиз холи қолганимизда чин сўзни айтишингиз лозим. Агар сиз ҳам бошқалар олдида мени койийдиган бўлсангиз, сизнинг ҳам бўйнингизни суғуриб олишга буйруқ бераман, токи бошқалар мендан қўрқадиган бўлсин...

— Тўғри гапирган киши — ўз ажали билан ўлмайди.

Ботухон оҳиста қадам ташлаб черковда юрган поpga бурилиб қаради.

— Бу қандай хуш ис?

— Мен муқаддас иконалар олдида «ифор» тутатдим.

— «Ифор» дегани нима? Кўрсат-чи.

Поп тутатқи идишдаги чўғларга ифор сепди-да, икона олдида силкитди. Ботухон ҳидлади.

— Жа-жа! Яхши экан! Менга қараб силкит!

Поп бу сўздан чўчиб кетиб, чўқинди.

— Ё раббий, гуноҳларимни ўзинг кечир!..— деди-да, тутатқи идишини Ботухоннинг олдида силкита бошлади.

— Қимнинг худоси зўрроқ?— деб давом этди Ботухон,— ўрисларникими ёки мўғулларники?

— Худо битта.

— Тўғри эмас. Деворда қанча худоларинг осиглиқ турибди? Эзгу худолар ҳам, ёвуз худолар ҳам кўп. Ҳаммасидан ҳам қудратлироғи — уруш худоси, бизнинг худомиз Сулда. У бизга ғолибият беради, ҳамма-ни бизнинг қиличимизга бўйсундиради. Шунда мўғуллар бутун оламга ҳукмронлик қилади!..

У Н И Ч И Б О Б

Рязаннинг сўнгги кунлари

...Рязань шаҳари элу юрти, еру суви қуриб битди, илгариги бойлиги, ободонлиги ўрнида бурқиган тутун, қоп-қора ер ва кўм-кўк кул қолди.

(«Ботухоннинг босиб келиши ҳақида қисса», XIII аср)

Эрталабдан бошлаб татарлар орқаларида нарвон судраб Рязань қўрғонига яқин келишди. Бу нарвонлар ҳар хил эди: қисқа-қисқа тахталарни бириктириб ясалганлари ҳам бор, қарағай ходаларидан ясаиб, поча қоқилганлари ҳам, икки тарафи йўнилган туташ узун бўйли харнлардан ясалганлари ҳам бор эди.

Шаҳар қўрғонининг тагидан татарларнинг ҳой-ҳой сурони, асирларнинг калтак зарбидан фарёд қилишлари, болталарнинг тақир-туқури, ҳужум қилиш олдида ўз юракларига далда бериш учун чалинган сурнайларнинг овозлари эшитиларди.

Нарвонлар деворларга ҳамма тарафдан бир вақтда кўтарила бошлади. Улар ҳужум қилаётганларга анча тирак бўлди.

Деворга энг олдин орқаларидан найза тираб рус асирларини чиқаришди. Ҳаммаси ҳам ярим яланғоч жулдур-жулдур каноп кўйлак кийган, совуқдан кўкариб кетган асирлар нарвондан аранг чиқар ва Рязань

мудофаачиларига ялиниб, урмасликни сўраб додлашар эди.

— Бизга раҳм қилинглар, биродарлар! Кунгурадан ўтиб олишга йўл беринглар. Ўзларингиз билан бирга татарларга қарши урушамиз... Биз ўз ихтиёримиз билан келаётганимиз йўқ, бизларнинг орқамиздан чопаяптилар...

Юқоридан буларга жавоб беришарди:

— Орқаларингга қайтинглар! Қўрқоқлар, қуён қуйруқлар! Татарларнинг қиличини тортиб олиб, ўзини чопинглар, нарвонларини синдиришлар!

Баъзи бир асирлар ўзларининг рязанлик биродарлари билан урушишни хоҳламай, нарвон ярмисига борганда ўзларини пастга ташлаб, музлаган қияликдан думаланиб тушар, пастда татарлар уларни қилич билан парча-парча қилиб ташлар эди.

Ҳамма ёқда уруш авж олиб кетди.

Ўзун сопли болта билан қуроолланган Савелий қўрғон устида нарвондан юқорига чиққан кишини чопиб ташлашга тайёр бўлиб турарди. Шу вақт бирдан учта нарвоннинг учи келиб деворга ўрнашди. Нарвонлардан бирин-кетин тез-тез босиб кишилар чиқа бошлади. Булар ким бўлди — руслармикин ёки татарлар? Чувринди кийим кийган, чўқмор ушлаган бу кишилар қўрққанларидан чопишиб чиқиб келар ва ўзларида йўқ бақиришарди.

Савелий буларга қараб бақирди:

— Ўзимизникимисизлар, йўқми?.. Чўққининглар?

Дастлаб чиққан киши жавоб бермади, аксинча ёввойиларча наъра тортиб, қўлидаги чўқморини боши устида кўтариб турар ва у билан Савелийни урмоқчи бўлар эди. Аммо қўлидаги чўқмор бир ёққа учиб кетди ва ўзи пастга думалаб тушди.

Бунинг кетидаги қичқириб:

— Дикорос! Отахон! Тегма... мен Вауламан! Орқамда Звяга бор...

Савелийнинг болтасини кўтариб қолди. Деҳқонлар дуб говлардан думалаб-сумалаб аранг ўтиб олишди. Буларнинг кетидан ялтироқ эгри қилич ушлаган ёш бир татар югурганича чиқиб келди. У калласига болта тегиб пастга қараб учди. Савелий худди ўрмонда йўғон кекса қарағайни кесаётгандагидек ғайрат ва куч билан бошлаб туриб болта урар эди.

Звяга билан Ваула Савелийнинг ёнига келиб туришди. Улар нарвондан чиқиб келаётган кишиларни хода билан итариб қулатишар эди. Шу ерда бошқа рязанлик аскарлар ҳам ҳужумни қайтариб ғайрат билан қўрғонни муҳофизат қилишарди.

Буларга хотинлар ҳам ёрдамлашарди. Хотинлар ҳужум қилаётганларнинг устидан пақир билан қайноқ сув қуйишарди. Нарвонга тармашиб чиқаётганларнинг устига улар тош ва палахса-палахса муз ташлар эди.

Туш пайтида ҳужум қайтарилди. Татарлар энди тинчиб қайтиб кетишди. Пастда, қўрғоннинг тагида ярадорлар оқсоқланиб юрар, эмаклаб судралар, бор кучлари билан фарёд кўтарарди. Булар орасида татарлар юрар, ўз кишиларини судраб олиб кетар, ётган чала жон русларни ўлдириб кетишарди.

Ҳужум беш кечаю кундуз тинмай такрорланиб турди. Рязанликлар ўз жойларида мустаҳкам туришди. Аммо уларнинг сафлари борган сари сийраклашиб борар ва йиқилганларнинг ўрнини эгаллашга киши йўқ эди. Уқ тегиб ёки манжаниқлардан отилган бир пудлик оғир тошлар тегиб мажақланиб ўлган эркакларнинг ўрнини хотинлар келиб эгалларди. Татарлар бўлса ҳужумга янгидан-янги аскарлар юбориб туришди. Улар тезда ўлжага эга бўлиш учун ўжарлик билан ҳамла қилар, чунки энг олдин шаҳарга кирган киши хоҳлаган нарсасини талаб олишга ҳақли эди.

Савелий, Звяга ва Ваулалар бир-бирларига ёрдамлашиб туришарди. Орада сал бир жимлик бўлиб қолса улар шу ерда, деворнинг устида ётар ва қўлларини бошларининг тагига қўйиб бирпас ухлаб олишарди.

Манжаниқлар — тош отар машиналар кетидан дарвоза тагига иккита таран — мустаҳкам тиракларга осиб қўйилган темир учли хари судраб келишди. Таранларнинг ёнида ишлаётган мўғуллар билан асирлар тери қалқонларнинг тагига паналаниб, хариларни тебратишар ва уларнинг тебранишидан ҳосил бўлган даҳшатли куч билан шаҳар дарвозаларига уришар эди. Дарвозанинг дубдан қилинган тахталари ёрилар, парчаланиб учиб тушарди. Девор устидан қайноқ сув, қайноқ чирк қуюлар, ўқ ва тошлар отилар эди.

Таранлар бўлса бор кучи билан дарвозаларни тўхтамай урарди, ниҳоят дарвоза синдириб парчаланди.

Татарлар тантана билан қичқириб, дарвозага тикилишиб кириб кетишди ва шаҳарга кирадиган йўлни бекитиб турган қалин ғишт деворга бориб тўхтаб қолишди. Бу деворни шаҳарга ҳужум қилинган кунларда хотинлар болалар билан бирга қуришган эди.

Татарлар ҳужумни бўшаштирмади, нарвонларни кўпайтириб, рязанликларнинг қаршилигини синдириш учун яна ғайратли аскарлар юборди.

Шаҳар ҳимоячилари ўз кучларининг ожизлашиб қолганини кўриб, иш қўлдан кетай деб қолганини сезишди.

Йигирманчи декабрда Рязань князининг беваси Агрепина ёш келинлари ва ўзига яқин бояр хотинлари билан катта черковга чиқишди. Улар шу ерда ўлишга жазм қилишди. Уларнинг атрофини кўп рязанлик хотинлар ўраб олишди. Епископ ва поплар дуо ўқиб азоб-уқубатли ўлимга рози бўлган ҳаммага жаннатдан жой ва роҳат ваъда қилишди.

Сўқир қўнғироқ чалувчи катта қўнғироқни тинмай чалаверди. Бу қўнғироқ овози гўё кураш давом этади, ҳеч ким таслим бўлмайди, руслар ота-боболаридан қолган маконлари учун жонларини фидо қиладилар дегандек бўлар эди.

Қамалнинг олтинчи куни, 21 декабрда татарлар қўлларига ёниб турган машъала тутиб, нарвонлардан яна чиқа бошладилар. Тинмай келиб турган татарлар ҳамма ёқдан баравар чиқа бошладилар. Баъзилари эгри қилич билан чопса, баъзилари қўрғонни қўриқлаб турган мудофаачиларни ўқ билан урарди.

Ниҳоят татарлар енга бошлади. Шаҳарнинг ҳар чеккасидан ваҳшиёна, қувончли ҳайқириқлар эшитиларди. Татарлар энди шаҳар кўчаларида югуришиб юрар, ҳовлиларга бостириб кирар ва ёш-қари демай учраган ҳаммани қилич билан чопар, ҳеч кимга раҳму шафқат қилмас эди.

Улар черковнинг эшигини синдириб киришди, хотинлар билан руҳонийларни чопиб ташлаб, бинога ўт қўйиб юборишди. Татарлар оналарнинг қўлидан болаларни тортиб олиб ўтга ташлар, ҳамманинг кўз олдида ерга ётқизиб зўрлар, кейин уларнинг қоринларини ёриб ташлар эди.

Кечкурун Рязань шаҳарида тирик одам қолмади. Уша замонда яшаган кишилар бундай, деб ёзди:

«Улганларга аза қиладиган, фарёд қилиб йиғлайдиган киши, болаларга йиғлайдиган ота-она, ота-онасига йиғлайдиган бола, ака-укаларига йиғлайдиган ака-ука қолмаган эди — ҳаммаси ўлиб ётарди...»

Савелий шу куни қўрғондан қараб туриб хавфсинди: саккизта нарвон унга қараб кўтарилиб келмоқда, пастда эса ҳужумга тайёр турган татарлар дунёни босиб ётарди. Савелий катта-катта кесакларни ташлаб, чиқиб келаётганларни йиқитиб туширди, лекин нарвонлар ўнгдан ҳам, сўлдан ҳам кўтарилиб қолди. Татарлар қўрғондан ошиб тушиб, Савелийга тегмай ўтди — унга қарашга татарларнинг фурсати йўқ, бир-бирларидан ўзиб кетишга ҳаракат қилиб, улар князнинг ўрдасига қараб чопишди, чунки ўрдада князнинг ҳарамхонаси, хазина, омборхоналари ва мол қўралари бор эди.

Савелий қочиб бораётган рязанликларнинг тўпига қўшилиб қолди. Улар татарлардан қочиб қўрғоннинг дарё устига туртиб чиққан бурчагига бориб тикилишди. Рязанликлар қўрғондан осилиб тушар, музлаб ётган қияликдан сирғаниб, дарёнинг музи синган жойига бориб тушишарди. Кучи етган кишилар дарёдан сузиб ўтар ва ўрмон томонга қараб чопиб кетарди.

Татарлар талон бошлашга шошилар, шунинг учун қочган кишиларни қувламасди: «Қочиб кетолмайди, барибир ўзимизники бўлади» дейишарди.

Қутулиб қолган озгина кишилардан бири Савелий эди. Сувнинг муз аралаш оқаётганига қарамай у Ока дарёсидан сузиб ўтди. Кийимлари жиққа ҳўл бўлиб, белидаги болтаси билан нариги қирғоққа ўтиб тўхтади. Сўнгги марта Рязанга қаради.

Ловиллаган аланга ва бурқиган тутунлар орасидан куяётган черковларнинг қўнғироқ миноралари кўриниб турарди. — Савелий голибларнинг шовқин-суронини босиб бир хилда данғиллаётган якка улкан қўнғироқнинг товушини аниқ эшитди, буни сўқир қўнғироқ чалувчи чалмоқда эди.

Шундай қилиб, ўзининг сўнгги нафасигача — ғазабига чидолмаган бир татар уни ўлдириб ташлагунча кекса сўқир қўнғироқ чалувчи рус элини — ватанини ҳимоя қилишга чақирарди.

Ҳалок бўлганлар билан хайрлашув

Ҳужум тугади. Ут ўчай деб қолди. Кечаси билан тинмай ёғиб чиққан қор тагидаги харобага айланган Рязань, ваҳшиёна равишда ўлдирилиб, устига кумуш ранг кимхоб ёпиб қўйилган аёл танасига ўхшаб ётарди.

Ботухон бўйсундирилган пойтахтни айланиб чиқмоқчи бўлди. Чопарлар «ғолиблар»нинг яқинроққа жойлашган тўдаларига бориб, Ботухоннинг индинга кун чиқиш вақтида ҳамма, Рязань дарвозаларининг қаршисида саф тузсин деган буйруғини эшитдирди.

Татар аскарлари музлаб ётган Ока дарёсининг бўйида қинғир-қийшиқ саф тортиб тизилишди. Ҳар бир юз аскар ўн қатор бўлиб тизилди. Ҳар бир эллик аскарнинг олдида, учига рангдор латта боғланган отлиқ бир эпчил ботир турарди. Ҳар бир юз аскарга эса ҳар нарсага тўла ҳуқуқли жогун — юзбоши бошчилик қиларди. Унинг орқасида бир жуфт ноғорани олдига қўйиб олган ноғорачилар, шох-сурнайларнинг боғини елкаларидан айлантириб олган сурнайчилар, тўгарак жез гўнга¹ ушлаб турган довулчилар қўзғалмай қотиб турарди.

Юзлик тўдалар анча сийраклашиб қолган. Кўп ўнликларнинг баъзисида биттадан, баъзисида эса учтадан отлиқ етишмас эди. Қолганларининг орасида у ербу ерини боғлаган русларнинг қилич ва ўқларидан яраланганлар ҳам кўп эди.

Дарё бўйида, қўрғон атрофида ва йўлларда мурдалар чўзилиб ётарди. Қор босиб қолган одам жасадлари ҳар хил вазиятда: баъзилари ғужанак бўлиб, баъзилари қўл-оёқларини кериб ва баъзилари бошларини чуқурга осилтириб ётарди. Қалин қорнинг тагидан этиги тўнаб олинган оёқ чиқиб ётар, унинг устига зағчалар қўниб олиб чағ-чағ қилишарди.

Мингта «ғолиблар» дарё ёқасида аллақачондан бери саф тортиб турарди. Отлар зерикиб бошларини чўзиб жиловни тортарди. Узоқдан жанг карнайи чалинди. Бошқа ёқдан ҳам карнай садолари эшитилди. Биринчи юзнинг жогуни наъра тортди:

— Соқ бўл, айғоқ бўл!

¹ Гўнга — тез йиғилиш ёки чекинишни хабар қилиш учун уриладиган тўгарак жез қалқон.

— Соқ бўл, айғоқ бўл!— деб такрорлади буни юзбоши ва ўнбошилар. Жангчилар қадларини ростлаб, тизгинларини қўлларига олди. Аскарлар сабрсизлик билан кутиб, таёқдай қотиб қолди.

Шу вақт ўтдан омон қолган черков тарафдаги маҳалладан бир тўда суворий чиқиб келди. Буларнинг олдида уч отлиқ келар, ўртадагисининг қўлида беш бурчакли, тўққизта ҳилпираб турган кенг лентали оқ туғ бор эди. Туғ дастасининг учидаги тилла хал билан бўялган найза тагида Чингизхон жийрон отининг думи осиб қўйилган. Туғнинг юзига чангалида қарға олиб учиб бораётган лочиннинг сурати зар билан тикилган эди.

Булардан кейин яна бир отлиқ келмоқда. У найзанинг учига Рязань аскар бошлиғи Вадим Данилич Қофанинг бошини санчиб олиб келаётир. Қалланинг кўзи юмуқ бўлса ҳам юзидаги виқор ва хотиржамлик кетмаган эди, шамол унинг оқ соқоли билан кумушдай сочларини ҳилпиратиб ёярди.

Бунинг кетидан оқ чопон, оқ ағдарма этик ва шомонлар киядиган узун оқ кулоҳ кийган икки сайис¹ кўзни қамаштирадиган чиройли, қоп-қора кўзлари чақнаб турган бўз отни жиловидан етаклаб келмоқда. От бўйнини гижинглатиб, қора туёқли хипча оёқларини кўтариб ташлаб ўйноқлар, қўлдан чиқиб кетишга уринар эди. Устига зардўзи каштали қизил бахмал ёпиқ ёпилган от, чиройли қўғирчоққа ўхшар ва эрталабки офтоб шуъласида ялтирарди.

Мўғуллар бу бўз отга ҳурмат ва ихлос билан қарашарди. Уларнинг эътиқодича, бу отнинг устида мўғулларни севадиган, уларга янги ғалаба бахш этган уруш тангриси Сулда кўзга кўринмасдан келмоқда эди.

— Ботухоннинг табиати ғалати, ўз айтганини қилади,— дейишади мўғуллар шивирлаб.— Бугун бўз отни у тангри Сулдага бағишлайди-да, агар кўнгли тусаб қолса, эртагаёқ ўзи миниб олаверади. Бугун у ўриснинг қора отини миниб олган бўлса, эртага қора айиқ миниб олади...

¹ Сайис — хўжайиннинг отини етаклаб юрадиган отбоқар, жиловбардор, югурдак хизматкор.

Ботухон баланд буйли, тиззасигача оёғи оқ, ўзи қора, қашқа арғумоқ миниб, устига офтобда жилваланиб турган сирти кумуш совут ва бошига оқ жиға санчилган олтин дубулға кийиб отини ғижинглатиб келмоқда. Отнинг устидаги жабдуқлари — тилла ранг чиғоноқлар қадалган кумуш асбоблар, зар билан гул тикилган духоба ёпиқ — ҳаммаси рус усталарининг қўлидан чиққан нарсалар эди. От худди рус князлари миниб юрадигандек ясатилган эди.

Жаҳонгирнинг орқасидан безатилган арғумоқларда бошқа хонлар келмоқда. Буларнинг орасида энг оддий қайиш анжомлар урилган қисқа оёқ саман йўрғани миниб келаётган баҳайбат семиз ва бир оз букчайган Субутой баҳодир ҳаммадан бошқачароқ кўриниб турарди.

Ботухон аскарлар сафлари олдидан ўтди. Татар ва мўғуллар: «Урроҳ! деб қичқирар, қипчоқлар ҳам буларнинг кетидан:— Яша, яша!— деб такрорларди.

Жаҳонгир отининг бошини орқага бурди. «Ғолиблар»дан бир юз аскар тўпдан айрилиб чиқиб, хоннинг орқасидан юрди. Ботухон ўз мулозимлари билан дарёнинг музлари катта-катта тешилган ва ўликлар қалашиб ётган жойдан кесиб ўтди.

Шаҳар дарвозаларининг олди тозалаб қўйилган. Қўрғон устида асирлар ишламоқда. Буларга, ўнг елкаларига ялтироқ эгри қиличлар қўйган, мўғул жангчилари қараб турарди.

Шаҳар тамом вайрон бўлган. Ёғоч уйлар ёниб битган. Қорайиб кўмир бўлиб қолган харилар ерда тутаб ётмоқда. Ҳамма ёқдан куйган гўшт ҳиди келади. Ҳали ҳам биқсиб ётган ўтнинг тагидан қоп-қора бўтана сув сизиб оқиб чиқмоқда.

Ботухон катта черков вайронаси олдига келиб, тошдан қилинган баланд супага чиқди, бу супа олдида илгари халқ йиғиларди. Бу ерда тутундан қорайиб кетган мис қўнғироқ бутун қолган эди. Қўнғироқ осиб қўйиладиган харилар куйиб, қўнғироқ қор устида ағдарилиб ётарди.

Мўғул подшосининг кўзига ғамгин бир манзара кўринди. Майдоннинг ўртасига хода, тахта, эшик, дераза, ғилдирак, чана, шоти ва Рязань уйларининг чала куйган ускуналари хирмон қилиб уйиб қўйилган. Бу уюмнинг устига Ботухон аскарларининг ўликлари мўғул, татар, қипчоқ ва Рязанга ҳужум қилганда ўлган ҳамма аскар-

ларнинг жасадлари текис қатор қилиб зич тахланган эди.

Булар қанча экан? Ким ҳам санайди буларни! Буларнинг қайси элдан эканини ким билади? Ўғиллари, оталари, ака-укаларининг кўп ўлжалар ортиб, уюр-уюр йилқи, қатор-қатор туяларни ҳайдаб келишини кун бўйи кутиб, кун ботишга кўз тутган овулларда энди нима бўлишини ким айта олади?..

Даҳшатли яралари бор, қийналишдан ўзгариб кетган юзлар, очиқ кўзларини ёт юртларнинг совуқ осмонига тикиб индамай ётарди.

Жаҳонгирнинг сергап йўлдошлари яқиндагина бирга юрган йўлдошларининг жасадини кўриш биланоқ жим бўлиб қолдилар. Энди улар аллақандай номаълум самовий дунёга қайтиб келмайдиган бўлиб кетган, у ерда булутларнинг нариги ёғида, ўлган аскарлар хаёлий бир кўланка бўлиб Соҳибқирон Чингизхоннинг аскарлари қаторига уюшадилар. Шомонлар шундай деб ўргатган...

Ўлган жангчилар олатда кийиб юрадиган кийимлари билан ётибди. Ҳеч ким ўликнинг устидаги кўк чопони ёки кашта тикилган нимчасини ечиб олишга ботинмайди — жангчи Чингизхон арвоҳига яхши кийимлар билан бориб кўриниши керак. Кўп ўликларнинг кўкрагида ичига бир парча гўшт солинган ёки дон тўлдирилган мис ёғоч коса турарди — отоқли баҳодирлар чўпчак ва дostonлар дунёсига ўзларининг, музлаб ётган кафтларига боғлаб қўйилган, эгри қиличлари билан борадилар.

Шу жимлик ичида чўзиқ бир инграш эшитилди. Бу инграш музлаб ётган жасадлар уюмининг ўртасидан эшитилди. Инграш яна такрорланди, энди:

— Қийналдим... сув, сув!..— деган овоз аниқроқ эшитилди.

Мўғуллар шов-шув қилиб қолдилар.

— Муқаддас гулханны тўхтатиш мумкин эмас!..— деган мудҳиш бир товуш ҳаммани жим қилиб қўйди.

Ботухон қўзғалмай тураверди. У тишлари орасидан:

— Тезроқ бошланглар!— деб қўйди.

Яқин хонлардан бири оҳангдор овоз билан:

— Мўғул улусининг улуғлиги, шуҳрати учун қурбон бўлган ботирлар билан бирга муқаддас гулхоннинг тутунларига илашиб учиб кетган киши энг бахтли одам

бўлади! У булутлар орқасига ўтиб, тангри Сулданинг олмос саройига киради,— деди.

Ноғоралар қоқилиб, сурнайлар чалинди. Елкаларига айиқ тери ёпган ўттизта оқ кийимли шомонлар, қичқириб бир нарсаларни ўқиди, чирмандаларини чалиб ўйин тушди ва катта гулхани айланиб, юриб кетишди. Яқинларидан ажралиб қолган баъзи мўғуллар отларидан тушиб, ўнг қўлларида гул тикилган шойи белбоғларини баланд кўтариб шомонлар кетидан юрдилар.

Хитой усталари саккиз тарафдан, мойга ботириб олинган тутантириқ билан гулханга ўт қўйишди. Қопқора тутун буралиб гулхан устини қоплади ва қуруқ хода ва тахталарнинг устида тез туташиб кетди. Аланга кучайиб, ётган жасадларни қамраб олди ва сап-сариқ бўлиб осмонга кўтарилди.

Аланганинг иссиғи тобора кучайди. Мўғуллар гулхандан тисарилиб қочишса ҳам, лекин жаҳонгир ўзининг навкарлари билан хайрлашиб, ўрнидан қўзғалмай ва индамай турар экан, ҳеч ким ўтдан узоқлашишга ботинмади. Жаҳонгир ўз садоқатли хизматкорлари унга хайрлашув саломи йўллашини кутиб шу ерда тураверди.

Аланга жасадларга ёпишди. Мойланган кийимлар сап-сариқ аланга бўлиб ёниб кетди. Ўтнинг иссиғидан жасадлар тиришиб, қўзғалар, ғужанак бўлиб тўлғанар, қўллари қимирлар эди. Катта ва паҳлавон бир ўлик-мўғул юзбошиси бошини кўтарди ва худди хайрлашаётган кишидек атрофда турган жанговар йўлдошларига қаради.

Жангчилар қўлларини кўзларига қалқон қилиб, ловиллаб ёнаётган аллангага ва бурқираб кўкка кўтарилган қоп-қора тутунга тикилиб қарашарди. Уларга қипқизил алангалар, пастак мўғул отларига миниб чопиб бораётган хаёлий суворийларга айланиб юқорига ирғигандек ва самовий дунёга, жанговар подшо Чингизхоннинг муқаддас мамлакатига учиб бораётгандек кўринарди...

Оловнинг иссиғига одам чидаб туролмайдиган бўлиб қолди. Аланганинг иссиқ шамоли майдонни ўраб олди. Қип-қизил чўғлар ва чарс-чурс қилиб ёнаётган тахталарнинг синиқлари осмонга отилиб кетди.

Ботухон енги билан бетини бекитиб:

— Бай-аралла, баатр дзуринггей!¹— деб қичқирди ва отини қамчилаб тутундан қутулиб чиқди-да, майдондан чиқиб дарё лабига тушиб келди. Унинг кетидан қурол-яроғларини шалдиратиб бир-бирларига туртиниб тартибсиз ҳолда мўғул суворийлари ҳам чопиб жўнашди ва хайрлашиб қичқаришди:

— Байартай! Байартай!²

Уликларни куйдириш маросими билан Рязань иккинчи марта аланга ичида қолди. Ҳтнинг алангаси бир кечаю кундуз кўриниб турди ва куйган гўштнинг нафасни қайтарадиган қўланса ҳиди ҳамма ёқдан келиб турди.

Аскар уч кун дам олди. Жангчилар атрофдан ҳайдаб келинган молларни сўйишди. Хонлар пиширилган той этларини еб, Рязань князининг омборидан топилган майларни ичишди. Оддий навкарлар бетига сармой солинган ширчай ичиб, бўғирсоқ еди ва ўзаро шивирлашиб:

— Вой-вой! Агар ҳар бир шаҳарни олишда шунчадан аскар қирилса, азамат ботирларнинг қанчаси ўз элига қайтар экан... Қўйинглар, эртаги кунни ўйлаб қайғурмайлик! Бугун хурсандчилик қилиб, еб-ичиб айши-ишрат қилайлик!..— дейишди.

¹ Раҳмат, азамат ботирлар.

² Хайр, хайр!

О Л Т И Н Ч И Қ И С М

**Рус Ерини
Қора Булут
Қоплади**

Емон хабар келса гар...
Юрт бузилар, кўзгалар.

(Тарих)

БИРИНЧИ БОБ

„Ғичилляпти!“

Узун қиш кечасида Владимир Сузалск шаҳри ғишт деворининг устида қоровул турарди. Қоровул нимпўстинининг устидан қора чакмон кийиб олган, у оёғини бир-бирига уриб, бир қоровулхонадан иккинчисига бориб-келиб турар, янги чипта кавуш қорда ғичилларди. Ит терисидан тикилган қулоқчинининг қулоқлари осилиб турарди. Унинг қаттиқ соқолини қиров босиб, кумушдай бўлиб кетган, кўзлари эса атрофга ва кемтик ойнанинг кўкимтир ёруғида мудраб ётган узоқлардаги қор босган ўрмонларга боқар эди.

Қоровул Шибалка Рязань тарафга қараб кетган жанубдаги йўлни кузатиб турарди. Айтишларича, у ёқда қирғин жанг қилишаётган бўлса керак. У ёқдан қандай

хабарлар келар экан? Рязанликлар Сахродан келган ғайридин татарларни уриб қайтарганмикин ёки душманлар шаҳарни айланиб ўтиб, энди Суздал қишлоқларини босиб қор кечиб тўппа-тўғри Владимирга қараб йўл олдимикин?

Шибалка қариб қолган. Лекин унинг серқадоқ қаттиқ қўллари ҳали ҳам найзани маҳкам ушлай олади. Она ватанга қаерда бўлмасин бирор хавф туғилиб қолса, Шибалка ҳали ҳам илгаригидек ўша ерга бориб жанг қилишга тайёр. Кекса жангчи кўп ҳодисаларни хотирида сақлайди, шу туфайли ҳозир ҳам унинг бошидан секин сузиб келаётган кўкимтир булутдек аллақандай хаёллар кечади.

Шаҳар тинч уйқуда. Шамолсиз совуқ ҳавода на бир товуш ва на бир шилдираш эшитилади.

Пастдан, қўрғон девори тагидан болаларникига ўшаш ингичка овоз эшитилди. Шибалка қулоқ солиб тинглади. Бу овоз яқинлашиб келарди. Учта кўланка бир бурчақдан чиқиб девордан келмоқда. Узун пўстин кийган уч бола бир-бирига сиқилишиб чипта кавушларини тез-тез босиб юриб келмоқда.

— Келаётган ким? Айт, бўлмаса чопиб ташлайман!— деди Шибалка бўғиқ овоз билан ва найзани ерга дўқиллатиб қўйди.

— Шибалка бобо, ғазабланманг! Бу мен, Булаткаман!— деди бир бола,— ёнимдагилар қўшнимизнинг болалари — Поспелка билан Незамайка!

— Ҳа, сен экансан, шайтон бола! Нега ухламай юрибсизлар? Қоронғи кечада қўрғоннинг устида нима қилиб юрасизлар! Князь билиб қолса — таъзирингизни беради!

— Бизлар шунчаки ғичиллаётган нима эканини кўргани келдик-да, бобо!

— Нима?

— Мана бу Незамайка, ер ёрилиб ғичилляпти дейди. Мен бўлсам, татарлар биз томонга биқиниб босиб келаётган эмасмикин дейман? Агар татарлар келса улар билан биз ҳам урушмоқчимиз, қаранг-а, биз ҳам кичкина эмасмиз! Мана биз шунинг учун ҳам нима ғичиллаётганини билайлик деб югуриб келдик.

— Уйлаб топган гапингни қара-я! Қани нима ғичилляпти?— деди Шибалка.

— Қулоқчинингизни кўтаринг, бўлмаса эшитилмайди.

Шибалка қулоқчинини бошидан олиб, қулоқ солди.

Кўкимтир ойдин кеча сукунатида узоқдан ҳадеб ғичиллаш, оҳ-фарёдга ўхшаш товуш аниқ эшитилди.

Шибалка узоқларга тикилиб, қор босган кенг даладан келаётган қандай оҳ-фарёд эканини билмоқчи бўлди.

— Бобо, ана у ёққа қаранг-а!

Шибалка қўлини силтаб:

— Эҳ, болалар, ҳали ёшсизлар-да!— деди.— Ахир бу, устига айниқ терисини кийиб олиб, кечаси печь ёқинлар деб хотинларни уйғатиш учун томларни дукиллашиб, далаларни кезиб юрган Қиш-ку. Қишнинг кетидан бўронлар тентираб юради, ўзларига иш қидиради: карвонларнинг юklarини қорга кўмиш ёки кечроқ қолган йўловчиларни музлатиб қўйиш, шуларнинг иши бўлади... Қиш ўрмондан ўтатуриб енгидан қиров сочади, дарёдан ўтиб сувни беш қарич музлатиб кетади... Мана шундан ғичиллаб овоз чиқади ва музлар ёрилади — баъзан бўрон хотинларнинг овозига ўхшатиб бўкиради!..

Лекин болалар тинчланмади, қараб туришаверди ва узоқни кўрсатиб:

— Ана дарёга бир қаранг-чи, ўзингиз, бобо!..— дейишди.

Ой булут тагидан сузиб чиқди, кумушдай чарақлаган ойдинда дарё ёқасидаги қори босилиб қолган йўлда юриб келаётган отлар, чаналар, яёв одамлар аниқ кўринди. Чаналарнинг тинмай ғичиллаши ва инграб ўксиб-ўксиб йиғлашлар аёз кечанинг сукунاتини бузиб юборди. Қишилар ва отлар кўкимтир туманга сингиб кетар, булар кетидан яна юк ортган чаналар пайдо бўлар, булар ҳам кўланкадек товуш чиқармай, оҳиста ғичиллаб олдинга қараб юраверарди.

— Анови келаётганлар ким ўзи?— деб сўради бир бола.

— Булар қочоқлар... Ўрмонга бекинишяпти. Демак, татарлар яқинлашиб қолибди-да...

— Бобо! Татарлар қанақа бўлади? Сиз уларни кўрганмисиз?

— Кўрган эмасман-ку, эшитганман, ўзлари одамнинг ёввойиси эмиш, одамга ўхшамас эмиш. Саҳрода яшаб, ҳаммани ўзининг ёвузлиги билан енгар эмиш.

— Улар бизни ҳам енгадими? Бу ерга ҳам келади-ми?

— Ким билади, балки келар, балки энди уларни рязанликлар қириб ташлагандир ёки ҳайдаб юборгандир. Подачилар билан айиқ билан олишгандек олишиш керак: агар ундан қочсанг кетингдан қувлаб келиб мижиқлаб ташлайди, айри найза билан устига босиб борсанг, санчиб йиқитасан-да, терисини шилиб олиб, ўлжа билан қайтасан.

— Қаранглар: қочоқлар бу ёққа келяпти! Уларнинг кетида от минган аскарлар бор. Татарлар эмасмикин?

Қатор келаётган чаналар қўрғон дарвозасига қараб юрди, буларнинг кетидан бир тўда суворийлар эргашди. Ойнинг шуъласи калта найзаларнинг учига, темир дубулғаларга ва совутларнинг ўмузидаги тангачаларга тушиб ялт-юлт қилиб кетди.

Шибалка тўқмоқни қўлига олди ва қўрғон кунгарасининг орасига осиб қўйилган чўян парчасига ура бошлади, шу билан у қоровулларни чақириб, бонг урди.

Шу орада юк ортилган чаналар билан йигирматача отлич одам қўрғоннинг «Олтин қопқа» деган ёпиқ дарвозасига етиб келди.

Келган кишиларнинг гапиришгани пастдан аниқ эшитила бошлади. Баъзи отличлар отдан тушиб, дарвозани тақиллатишди.

Қўрғон устига югуриб аскарлар келди, буларнинг кетидан айиқ тери пўстинига ўралиб, гердайган юзбоши секин-секин чиқиб келди.

— Булар кимдир?— деб бақирди у, девордан туриб.

— Князь Роман Ингваревич муҳим хабар билан Рязандан келдилар.

— Бошқа чанакашлар ким?

— Бизни шаҳарга киргизинглар. Ғайридин татарлардан зулм кўрдик. Биз — қочоқлармиз. Тинчроқ бошпана излаб юрибмиз.

— Бизда қандай тинчроқ бошпана бўлсин! Ҳар кунни ёвни кутиб турибмиз! Князни аскарлари билан киргизамиз, сизлар нарироқдаги қишлоқларга боринглар, ўша ерда дам оларсизлар...

Бир неча чанадан бақирди, йиғлаш эшитилди. Қўрғон устидаги аскарларнинг ёнига яна бир тўп аскар

келиб қўшияди. Буларнинг бир қисми дарвоза ёнига тушиди. Дарвозанинг дубдан қилинган оғир қанотлари очилиб, отлиқлар ичкарига киргандан кейин, яна ёпилди.

Қочоқлар владимирликларни ва уларнинг князлари Георгий Всеволодовични қарғай-қарғай ўзларига бошпана, тураржой излаб кетишди.

И К К И Н Ч И Б О Б

Князнинг қули узун, ўзи бахил

Суздал князи Георгий Всеволодович баланд бўйли, кенг яғринли ва барваста одам эди. Оқара бошлаган қалин қора соқоли унинг забардаст кўкрагини безаб турарди. Қора қошлари остидан ўткир қоп-қора кўзларининг боқиши кишининг у ёқ-бу ёғидан ўтиб, титратиб юборар эди. Князь катта черковда тор шимохий гиламнинг устига кумуш нағал қоқилган гулдор сахтиён этикли оёғини қўйиб, чап қўли билан тилла камарини ушлаб, ўнг қўли билан чўқиниб, юмилган бармоқларининг учини оппоқ кенг манглайига, қорнининг устидаги олтин тугмалар ва кенг елкаларига теккизиб олганда — ҳамма чўқинаётганлар унинг улуғвор ҳаракатларига ажабланиб қарар, оқара бошлаган қора сочларини гердайиб туриб тузатиб, орқасига тараб тушурганини томоша қиларди.

Халқ унинг ҳақида: «У бардам ва бахил хўжайин, ҳеч кимни сийламайди, ҳеч кимни эркалатмайди» дерди. У ўз қўл остидаги ерларни айланиб чиққанда солиқ ва тортиқлардан ҳеч ким четда қололмас, у ҳар кимдан бирор нарса, бир сиқим жун бўлса ҳам ундириб олишга уста эди.

У ўзини ҳаммадан ақллироқ ва зеҳнлироқ санар, ҳаммага насиҳат қилар, баҳслашувчиларни ёқтирмай:

— Мен билан баҳслашишга ҳали сен ёшлиқ қилсан! Сен менинг ўрнимда ўтирганингда кўп нарса ўрганар ва кўп нарса билардинг! Менга князлик қилишни ва кишиларга ҳукмронлик қилишни худонинг ўзи ато қилган,— дерди.

Булғор подшоҳлигини татар ва мунгал деган номаълум бир эл келиб босиб олгани тўғрисида хабарлар келганда, булғор қочоқлари бола-чақаларини эргашти-

риб Суздал князлигига кела бошлаганларида князь Георгий Всеволодович кулиб туриб:

— Хўш, нима бўлибди! Булғорларга ёмон бўлибди, энди менга яхши бўлади. Қадрли меҳмонлар, ҳунарманд кўнчилар ва сахиёнпазлар, марҳамат қилиб келишаверсин! Ҳаммасига ҳам жой топилади. Менга шундай усталар керак. Уларни ҳамма шаҳарларга бўлиб жойлаштираман, тери ошлайдиган чонлар қуришсин, чонларга тери босиб ташлашсин, этик тикишсин. Бир йилдан кейин менинг ҳамма боярларим ва аскар бошлиқларим чипта кавуш судрамасдан тери этик кийиб юрадиган бўлади.

Князь булғор кўнчиларини Кинешма ва князликнинг бошқа шаҳарларига ўрнаштирди, улар: ҳўкиз, йилқи, эчки ва чўчқа териларидан ҳар хил кўн ишлаб, этик, махси, кавушлар тикиб чиқа бошладилар.

Татарлар Рязань чегарасига яқин Саҳрода пайдо бўлибди, деган янги хабарлар келди. Бу гаплардан, князнинг қовоғи солинди-ю, лекин унчалик ташвишланмади.

— Рязанликлар ҳар вақт димоғларини осмонга кўтариб, князларини «подшоҳ» деб аташади. Биз суздалликлар, рязанликларни урдик, шаҳарларини ёндирдик, князь ва боярларини қамаб қўйдик. Рязань деҳқонларини ўзимизнинг узоқ қишлоқларимизга жойлаштирдик. Гўёки Рязань ҳеч қачон ўнiglана олмайдигандек бўлди — мана энди қаранглар! Халқи қайтиб келди, Рязань, култепада битган ола бутадек илгаригидан ҳам обод бўлиб кетди...

Рязанликлар ўзларига келган татар элчиларини — икки элчи бир жодугар хотинни — Владимирга юборганларида князь Георгий Всеволодович уларни тантана билан қабул қилди, уларга ўзининг бойлиги ва қудратини кўрсатди: ўзи олтин тахтда кимхоб чопон кийиб, боярь ва боярь хотинларига ҳам зарбоф ва духоба кийимлар кийгизди. Элчилар билан у ҳукмдорлик тарзида сўзлашди ва уларга юмшоқ сўз айтмади. Элчиларни қайтарганда уларга берган ҳадяси ҳам муносиб ҳадя бўлмади.

Рязанликлар унга арз қилишга киши юборишди. Улар ўз ғурурларидан кечиб, ёлвориб кўмак беришни сўрадилар:

— Ўз қўшинларингизни юборинг! Рязань қўшинларига ҳам ўзингиз бошчилик қилиб, ўзингиз бошланг!

Бирлашиш керак. Шунда рус қўшинлари даҳшатли куч бўлиб қолади. Қипчоқ айгоқчилари: татар аскарлари шунчалик кўпки, бунчалик кўп қўшинни ҳеч ким кўрган эмас, дейди. Қўлига болта кўтара оладиган ҳамма отланиб чиқиши керак, ёвни кўкрак кериб қарши олайлик, бўлмаса улар рус ерларининг кулини кўкка совуради.

— Буларни қара-я, алланималарни ўйлаб шунчалик қўрқиб кетибдир!— деб жаваб берди Георгий Всеволодович. Ўзи келишни хоҳламади ва қўшинларидан бирорта жангчини ҳам бергиси келмади.— Сиз, рязанликлар Владимир ҳам Суздад билан иноқ туришни ва биз билан жанжаллашмасликни илгарироқ ўйлаганингизда яхши бўларди. Энди, агарда устимизга татар ва мунгаллар келадиган бўлса, уларни ўзим эплайман.

Рязанликлар ҳеч нарсага эришолмай қайтиб кетдилар. Шунинг учун Рязань, Пронск, Муромск ва Зарайск аскарлари татарлар ҳужумини қайтариш учун даштга ўзлари чиқишга мажбур бўлдилар.

Боярлар княздан, агар татарлар чиндан ҳам пойтахт Владимир шаҳарининг қўрғонига келиб қолса нима қиласиз?— деб секин сўрадилар. Георгий Всеволодович кўзини олайтириб қаради-да:

— Улардан қўрқадиган ерим йўқ! Мен у подачи ботирларнинг қилиғини яхши биламан: улар кела солиб у ёқ-бу ёққа айланиб қишлоқларни титкилаб чиқади, кейин бизга хирож тўлаб туришни таклиф қилади. Ана шу вақтда уларнинг элчиларини меҳмон қилишимиз, олдларига оқ балиқ, сомса қўйиб, кучли эски бол шаробига қондиришимиз керак, шундан кейин уларга тортиқ қилиб минг жуфт қизил этик, бир неча юз кийимлик духоба ва сувсар пўстинлар, омборхоналаримизда йиғиб қўйган ҳар хил моллардан хоннинг хотинларига атаб сандиқ-сандиқ ҳадялар беришимиз керак. Татарлар бундан бошқа нарсалар — қизил жийрон, саман, кўк ва бошқа отлар сўраса, уларни ҳам берамиз. Бундан биз камбағал бўлиб қолмаймиз. Менинг шаҳар қўрғонларим, дарвозаларим мустаҳкам, саҳройилар қўрғондан от билан сакраб ўтолмайди ва қалла қилиб бузолмайди.

Шундай бўлса ҳам князь Георгий Всеволодович баъзи бир тадбирларни кўриб қўйди. Ўзининг энг яхши отларини шимолдаги узоқ шаҳарларга жўнатди, дарёнинг нариги ёғидаги омборлардан озиқ-овқатларни ва пи-

чанларни шаҳарга ташитиб олди, қоровулларни кўпайтирди, шаҳарда аскарга ихтиёрый ёзиламан деганларнинг рўйхатини олдирди, ҳамма аҳолини аскарликка киришга чақирди. Аскар бошлиғи қилиб Еремей Глебовични тайинлади, бошқа князларга Новгород, Ростов, Белозер ва бошқа шаҳарларнинг князларига ҳам хат ёзиб урушга тайёрланиб туришларини ва биринчи чақирғидаёқ ёвни рус еридан ҳайдаб чиқариш учун Владимир шаҳрига тез етиб келишларини топширди.

У ҳаммага шундай тушунтирди: кўрқадиган нарса йўқ, мен ҳамма нарсани хўп ўйлаб чиқдим, бўладиган ҳамма ишни олдиндан кўрдим, ҳамма ишнинг тадбирини кўриб қўйдим, подачи татарлар кўрғон деворларини уч йилгача тақиллатса ҳам, барибир келган йўлига қайтиб кетади.

У Ч И Н Ч И Б О Б

Татарлар яқин келиб қолди

Декабрь ойининг йигирма учинчи куни эди. Князь Георгий Всеволодович кечки овқатда тузлаган карам билан қовурилган ғоз жаркопидан кейин яна иккита ивигилган олма еди-да, қўй тери пўстак ёйиб қўйилган ётоққа бориб чўзилди.

Ярим кечада кекса аскар келиб уни елкасидан секин қимирлатиб уйғатди. Қиздириб ёқилган печканинг иссиғи элтиб, қаттиқ ухлаб қолган князь аранг уйғанди. У Владимирнинг катта попи бадқовоқ Митрофан ҳазратни туш кўрарди, ҳазрат устига ҳамма диний кийимларини кийиб олган ва гўё у минбардан туриб бармоғи билан яниб унга: «Тур, князь, кўзингни оч, қиш тугаб ёз бўлиб қолди, айиқ уясида бир ёнбошдан иккинчи ёнбошига ағдарилди...» деяр эмиш.

— Бўлмаса мен ҳам ағдариламан!— деб гўлдиради князь ағдарилаётиб, лекин аскарнинг дағал қўли унинг елкасидан қаттиқ ушлаб турарди.

— Туринг, князь ҳазратлари, кўзингизни очинг!— дерди кекса, садоқатли жангчи.— Чопарлар Рязандан совуқ хабарлар олиб келди.

— Қанақа чопарлар? Қанақа хабарлар?— деб сўради аранг ўзига келган князь.

— Рязандан князь Роман Ингваревич келди. Биз уни шаҳарга киргиздик.

— Нима дейди?

— Узи сизни қўрмоқчи.

— Рязандан келибдиларми? У ерда нима бўлибди?— деди князь, этигини киятуриб.

— Рязань вайрон бўлди,— деди.

— Эсинг ўзингдами? Князь Роман қаерда?

— Шу ерда, меҳмонхонада.

Аскар князнинг олмахон териси пўстинини олиб берди.

Князь Георгийнинг бақувват қўли дир-дир титраб, анчагача енгини кия олмади.

Князь Георгий Всеволодович ҳар вақт боярлар билан суҳбатлашиб ўтирадиган меҳмонхонага келиб кирди. Бу ерда бир қанча яқин маслаҳатчилар ўтирган эди.

Эскириб қорайиб кетган иконаларнинг олдидаги шамчироқлар у ер-бу ерига мовут ва гилам тутиб қўйилган ёғоч деворларни хирагина ёритиб турарди. Хомуш бўлиб ўтирган боярларнинг олдида князнинг ўғиллари — Владимир билан Всеволод турар эди, улар ярим кечада шошилишиб кенгашга келишган эди.

Аскар бошлиқларидан Жирослав Михайлович, Еремей Глебович ва Петр Ослядюковичлар бепарво туришарди. Уларнинг узоқ жанговар ҳаётларида ҳар балони кўрган бу кишилар ҳеч нарсага ажабланмасди.

Столнинг ёнидаги устига гилам солиб қўйилган скамейкада жингалак соч бошини қўлларига қўйиб, Рязань князи Роман ўтирар эди. У йўл бўйи от алмаштириб, ухламай йўл юриб чарчаб келганлиги учун қаттиқ ухлаб қолган эди.

Георгий Всеволодович баланд овоз билан дағдаға қилиб гапириб кирди.

— Рязандан нима олиб келдинг? Татарлар Рязани нима қилди? Рязанликлар қаттиқ урушдими ёки қуйруқларини кўрсатиб, туғилиб ўсган шаҳарларини бериб қўйишдими?

Князь Роман Ингваревич бу гапларнинг биттасини ҳам эшитмади, қимирламай ўтираверди. Кеча сукунатида деразанинг кўзига тутиб қўйилган слюданинг секин дириллаши ва ухлаб ётган одамнинг бир хилда пишиллаши эшитиларди.

— Рязанликлар қандай урушди деб сўраяпман? Балки шаҳарни бериб ҳам қўйгандир?

Князь Роман кейинги сўзларни эшитиб уйғаниб кетди. У ирғиб ўрнидан турди, ғазабини босиб, князь Георгийга ташлангудек қаддини сал букиб, хириллаган овоз билан бақириб гапирди:

— Сизми бундай дейдиган, сизмисиз бизни сўрайдиган! Бошимизга оғир кун тушганда биздан юз ўгирдингиз, ўзингиз ҳам бормадингиз, ёрдам ҳам юбормадингиз... Рязань энди йўқ! Мунгаллар уни ёндириб юборди, ҳамма рязанликлар ёнаётган шаҳарнинг харобаларида урушиб ҳалок бўлди! Ҳеч ким орқасига қайтмади, биз шаҳаримизни топшириб қўйганимиз йўқ. Фақат зolim мунгаллар бизнинг жонсиз жасадларимизни босиб ўтиб шаҳарга кирди!

— Князь Юрий Ингваревич-чи?

— Саҳродаги жангда ҳалок бўлди...

— Пронскнинг князи, Муромск князи, Василий Красний, Коломна князи Глеб Михайловичлар-чи?

— Ҳаммалари ҳам урушиб ўлди!.. Ҳаммалари ҳам суздалликлар, ростовликлар, новгородликлар ёрдамга келиб қолмасмикин деб, орқаларига қарай-қарай жон беришди. Ёрдам қаёқда! Сизлар қўрғонларингизга бекиниб, иссиқ печканинг устида қашиниб ётавердинглар. Ишларингиз суварак тутиш бўлди.

— Алжирама, оғзинга қараб гапир!— деб бақирди Владимир князи.

— Шу вақтгача қаёқда эдинглар? Суздалнинг бўрдоқи лойхўраклари¹ ботқоқликка қўниб олиб нима иш битирдинглар?

— Ўзинг жуда ҳам одобсиз бўлиб кетган экансан!— деб хириллади Георгий.

— Сен ҳам рязанликларга тил теккизма! Уларнинг ҳаммаси далада қор тагида қотиб ётибди, она ватаннинг бир сиқим тупроғини уларнинг устига тортиб қўядиган ҳам киши қолмади... Тагин шундай мазақ қиладиган бўлсанг, уриб бошингни ёраман!..

Князь Роман ёнида ётган қиличини қўлига олди, лекин боярлар ва князнинг икки ўғли югуриб келиб, иккала князнинг қўлларига ёпишиб олди. Князь Георгий буларнинг қўлидан юлқиниб қутулишга ҳаракат қилди ва бақириб деворда осифлиқ турган қиличга интилди.

¹ Бўрдоқи, лойхўрак — суздалликларнинг лақаби.

— Менга ақл ўргатолмайди! Чопиб ташлайман! Насабсиз гадой, ўзи мендан ёрдам сўраб келибди-ю, боярларнинг томига уймалашган қаргадек қағиллайди...

— Отажон! Меҳмонга бундай деманг!— деб князь Георгийнинг ўғиллари уни тинчитмоқчи бўлди.

Шу вақт тўсатдан эшитилган ингичка ўткир товуш шов-шувни босиб кетди. Чўзиб, оҳанг билан айтилган шу сўзлар эшитилди:

— Тинчлик, хотиржамлик ва баракат берсин бу уйга!

Ҳамма ялт этиб қаради. Эшикда тўпуғига тушгудек узун қора чопон ва қора кулоҳ кийган новча, ориқ бир монах турарди. Оқ кирган узун қора соқол, қарчиғайнинг тумшугига ўхшаш катта бурун ва ўсиқ қошнинг тагида чуқур ўрнашган ботиқ қора кўзлар монахни бадқовоқ ва хунук қилиб кўрсатарди. Унинг ўнг қўлида мисдан қилинган крест ва чап қўлида эса узун ҳассаси бор эди.

— Князнинг олий Урдасида уриш-жанжал кўринади. Ҳозир жанжаллашиб, ўчакишиб, даъволашадиган вақт эмас! Мен осмонни тутун қоплаган, шаҳарлар ёнаётган, даҳшатли, нопок бир халқ устимизга юриш қилиб, оламга ажал ва ҳалокат уруғи сочаётган жойлардан ўтиб келдим...

— Ўзинг кимсан? Қаердан келдинг? Бу ерга нима излаб келдинг?— деб сўради Георгий Всеволодович.

— Мен худонинг бандаси, сайёҳ Феофил Неврюй бўламан, аслим новгородлик. Муқаддас жойлардан, Қуддус Шарифдан келяпман, у ерда ҳазрати Исонинг тобутини ва ҳаётбахш крестни зиёрат қилдим. Саҳрога келганимда раҳимсиз татарларнинг қўлига тушдим, лекин худонинг марҳамати билан тутқунликдан қутулиб, бу ерга, шонли Владимир шаҳарига келдим. Мен бу ерга: вақт ўтмай тавба қилинглар, дегали келдим! Татар деган халқ туялар билан, ғилдиракларга ўрнатилган манжаниқлар билан ҳаддан ташқари кўп келмоқда. Улар бузолмайдиған қўрғон, улар босиб олиб ёндирмайдиған шаҳар йўқ... Мунгал ва татарлар чигирткадай кўп, уларни худонинг ўзи бандаларнинг гуноҳи кўпайиб кетгани учун жазолашга юборган. Яқинда ҳаммамиз обралардек¹ ҳалок бўлиб кетамиз, халқ ўртасида

¹ Жангжўй қўшинлари тарафидан маҳв этилган, Қора денгиз бўйидаги даштларда яшаган қадимги қабилалар, аварлар.

ҳаттоки бир вақтлари Россия деган муқаддас юрт бўлган эди деган хотиралар ҳам унутилиб кетади!

— Бас қил бу даҳшатли нутқингни!— деди кекса аскар бошлиғи Жирослав.

— Экин ерларимизни девпечак, тиканак ва сассиқ алаф босиб кетади. Энди бу дунёнинг уч ой уч кунлик умри қолди. Бизлар ҳаммамиз жон таслим қилиб бўлгандан кейин Исрофил фаришта сурина тортиб, яшин тушиб, сел келиб татар қўшинларини ҳалок қилади, шундан кейин ҳамма ўликлар тирилиб, қиёмат бўлади. Тавба денглар!..

Манах уч марта чўқиниб, ўзининг мис крестини ўпди.

— Мана шу ҳаётбахш крест билан қасамёд қилиб айтаманки, менинг ҳамма айтганларим ҳақ. Бу сирни менга Тур тоғидаги маъсум оталар — зоҳидлар айтиб беришди...

Князь Георгий Всеволодович чўқинди, мис крестга пешонасини суриб, монахга деди:

— Феофил ота! Бизлар чегара ишлари тўғрисида суҳбатлашмоқдамиз. Ҳозир сизга қарай олмаймиз! Вақт алламаҳал бўлиб қолди! Шу қоронғи кечада нима қилиб юрибсиз? Сизни бу ёққа ким киргизди? Даҳлизга чиқа туринг, у ерда аскарлар сизга иссиқ бир хона берадилар. Эртага сизни ўзим чақиртираман.

— Бу уйга худо хайру барака ато қилсин!— деди монах ва секин-аста чиқиб кетди.

Князь Георгий Всеволодовичнинг ғазаби тарқалди ва энди одатдаги мағрур, ҳукм-фармон овози билан гапира бошлади:

— Ноўрин, ўқимаган одамдек гап айтганим учун мен айбиман. Муқаддас рус ери учун жон берганларга шон-шарафлар бўлсин. Қурбон бўлганларнинг қўлидан тушган шарафли қилични кўтарамиз. Жангни давом этдирамиз. Юртимиздан ўғри — талончи татарларни ҳайдаймиз, уларнинг ёвуз элларини тор-мор қиламиз. Мен қўшинларимни бўламан: бир бўлак аскар билан сен менинг катта ўғлим князь Всеволод, Қоломнага борасан, яна бир бўлак аскар билан кичик ўғлим Владимир, Москвага боради. Унга ёрдамчи қилиб аскарбоши қилиб Филипп Нянкани бераман. Сизлар тез юриб боринглар — бўлмаса татарлар сизлардан олдин бориб

босиши мумкин... Б уерда, Владимирда мен кетган вақтимда аскар бошлиғи бўлиб, Петр Осладокович қолди...

Шундай таҳликали бир вақтда князнинг Владимирда кетган фикрига ҳамма ажабланиб жим бўлиб қолди. Князнинг ўғли Всеволод:

— Отажон, биз сизнинг айтганларингизни бажо келтирамиз. Биз жошакон еримизни бермаймиз. Танимизда жонимиз бор экан, урушамиз,— деди.

Князь Георгий Всеволодович ўрнидан туриб иконалар қўйилган жаванга қаради-да, тантанали равишда чўқилиб, дуо қила бошлади:

— Эй қудратли ва шафқатли парвардитор! Муқаддас рус аскарларини йиғишга, рус кишиларининг кўнглини ботир бўлишга ўзинг ёрдам бер! Нопок татарларга қарши уларнинг ягона қудратли қўрғондек туришига ёрдам бер! Ёвуз элни саҳрога ҳайдаб юборишда ўзинг мадад бер!..

Шундан кейин князь ўнгланиб ўғилларига қаради-да, уларни бағрига босиб дуо қилди. Кейин у аскар бошлиқларини яқинроқ келишга ишорат қилди. Қўшни хонада ўтирган хотинлар эшитмасин деб овозини пасайтириб сўзлади:

— Мен жияндарим билан бирга Волгага — Ярославль, Кострома, Угличга бораман. Мен қалин ўрмон ичида яширин бир жой топиб, лашқаргоҳ қураман. У ерга янги ва енгилмас қўшин тўплайман. Йироқ ва яқин князлари, Бело-Озеродан, Ископдан ҳам, смоленскиликлар ҳам, новгородликлар ҳам — ҳаммаси ўзларининг энг яхши аскарлари ва оддий жангчиларини менинг олдимга юборадилар. Татарлар Суздал шаҳарларини қамал қилиб, қўшинларидан ажралиб овора бўлиб ётганда, мен янги қудратли бир қўшин тўплаб уларнинг устига отиламан. Улар ҳозирдаёқ айрим-айрим бўлақларга бўлиниб, бизнинг ерларимизда теنتираб қолди. Мен уларни ягона куч бўлиб бирлашмасидан аввал, якка-якка юрган вақтида тўсатдан ҳужум қиламан. Шунда уларни бўлак-бўлак қилиб ташлайман. Мен мақтанчоқ рязанликларнинг қилолмаган ишини қиламан — шундай қилиб татар подшоҳини енгаман!

— Илоқий ниятиңгизга етинг! Умрингиз узун бўлсин! — деди ҳамма.

Аскар бошлиқлари Владимир шаҳарида қандай ҳар-

бий тайёрлик кўришни княздан сўрашган эди, бироқ у бунга жавоб бермай:

— Энди ўзингиз биласиз! Энди сизлар бошсизлар, бошлиқсизлар. Қани менга энди ҳалиги қора монахни олиб келинглар-чи. Мен ундан татарлар орасида кўрганларнинг ҳаммасини сўраб билай.

Князнинг кичик ўғли ҳали мўйлови чиқмаган қизлардек қип-қизил юзли Владимир монахни олиб келгани меҳмонхонадан чиқиб кетди. Индамай ўтирган Рязань князи Роман Ингваревич:

— Уша қора монах менга ёқмади. Унинг иблисона афти менга қандайдир танишга ўхшайди. Қаёқдан келиб қолди? Қандай қилиб бу ёққа кирди?

Владимир бир хизматкорни бошлаб келди, хизматкор улуғ князнинг олдида букилиб таъзим қилди.

— Князь Георгий Всеволодович! Бизни кечиринг!— деди у.— Бу чол монахнинг қандай маккорлик билан сизнинг ўрдангизга кириб қолгани худога аён. У Рязань князи билан келдим деб онт ичди. Фақат тор эшикдан даҳлизга чиқиб кетаётганда эшикнинг тепадорига боши тегиб кулоҳи ерга тушиб кетди! Унинг сочи қирилган экан. Қандай кекса монах сочини қириши мумкин? Шу вақтда у сўкина бошлади. Айланиб қарагунимча худди деворнинг орасига кириб кетгандек йўқ бўлди қўйди! Кўз боғлагич, жодугар бўлса керак! У кириб кетаётганда: «Них, них, запалам, бада кумар!» деб ғайридинларнинг фусунини шивирлаб айтиб бораётганини эшитиб қолдим. Тагин у бизга бир бало ташлаб, ўзи каламуш бўлиб қочган бўлмасин.

Т У Р Т И Н Ч И Б О Б

„Ватан мудофаасига шошилинглар!“

Георгий Всеволодовичнинг кичик ўғли Владимир отаси билан хайрлашар экан, кўрсаткич бармоғига катта олтин узук таққан қўлини ўпиб:

— Отажон, ёнимга қанча аскар олиб кетай?— деб сўради.

— Менинг аскарларим бу ерда шуҳратли шаҳаримни сақлаш учун керак бўлади. Мен бояги сўзимдан қайтдим. Сенга аскарнинг ўрнига аскарбоши Филипп Нянькани бераман. У кўп аскардан аъло, У шаҳарлик-

ларни аскарга ундайди, деҳқонларни чақиради, дарров бутун бир қўшинни тўплайди. Унинг тажрибали назорати остида сен ҳамма душманларни қириб ташлайсан. Қаттиқ туриб уруш, қўрқма! Мен бу подачиларни яхши биламан: қўрғоннинг атрофида бир оз вақт тентираб юради-да, ўзларининг саҳроларига қайтиб кетади.

— Отажон, ахир Рязань қўлдан кетди-ку? Унинг қўрғони кутқариб қололдими?

— Рязань эмиш! Хўп гапни айтдинг-да! Рязаннинг қўрғони қандай — ундан мушук ҳам сакраб ўтади! Рязанликларнинг ўзи-чи? Ушалар ҳам жангчи бўлибдими? Қалтабақай, япалоқ, худди тўнкага ўхшайди. Мана бизлар — суздалликлар ва владимирликлар: ғилдиракдек тўши бор, бир саржинча бўйи бор, кўркам десанг кўрки бор. Биз рязанликларни ҳар вақт савалаб келганмиз, бундан кейин ҳам савалаймиз. Эҳтиёт бўл, ўғлим, Москвани бериб қўйма!

— Отажон, ҳар қалай оз бўлса ҳам менга аскар беринг. Ахир, ўзингиз акам Всеволодга олти юз аскар бердингиз-ку.

— Ахир Всеволод Коломнага боряпти. У Москвадан кўра муҳимроқ. Коломна — даштнинг биринчи остонаси-ку. Москва унчалик эмас, у тўрт кичик дарёнинг ўртасидаги чорраҳа жой Татарлар, балки Москвага қайрилиб ҳам қарамаслар. Майли, ўзингни қўриқлаш учун ўн нафар аскар ола қол. Уларни менинг олдимга юбориб, у ерда нима қилаётганингни билдириб турсан. Жангларда сени худонинг ўзи сақласин! Шон-ша-раф билан қайтиб келсанг, катта мукофот бераман.

— Ундай бўлса Рязань князлигини менга берасиз.

— Хўп бўлади, берай. Ўзим ҳам кўпдан бери Рязань ерларини қўшиб олишни ўйлаб юардим...

Буюк князь Георгий Всеволодович икки жияни билан бирга ёнига юз суворий аскар олиб тонг пайтида йўлга чиқди. Баланд бўйли, тўладан келган князь хоними Агафья Ростисловна, сувсар пўстинини кийиб, эрини ўймакор зинапояннинг сўнгги поғонасигача тушиб кузатиб қўйди. Бутун пазанда хотинларни ишга солиб, эрига йўл озиғи қилиб, ҳар хил сомсалар пишириб, юк чанасига солдириб ҳам қўйган эди. У кўз ёшини тийишга ҳаракат қилиб, юм-юм йиғлаб, букилиб таъзим

қилиб хайрлашди. Князнинг тездан қайтиб келаман деган сўзига ишонарди.

Айиқ тери пўстинга ўралиб князь новдадан тўқилган очиқ чанага жойлашиб ўтириб олди. Кетма-кет қилиб қўшилган уч от чанани гижирлатиб судраб кетди. Энг олдинги от устида уста дурадгор бўлган кекса хизматкор борарди. Дарвозадан чиққандан кейин князь йўлда учраган одамлар таниб қолмасин деб пўстинининг қундуз ёқасини кўтариб олди.

Шаҳарнинг қинғир-қийшиқ тор кўчалари ҳали қоронғи эди. У ер-бу ерда ёғоч уйларнинг кичкина деразаларида ойна ўрнига балиқ пуфаги тутиб қўйилган деразалардан қизғиш ёруғ тушиб турар, бу, кундалиқ ҳаётнинг бошлангани — печкалар ёқиلىб, хамир қилингани, тахтанинг устига булка ва сомсалар териб қўйилаётганидан дарак берарди.

Шаҳар дарвозасига келганда князнинг йигирма чана ва юз суворийдан иборат карвони тўхтаб қолди. Дарвозабон Шибалка ким келаётганини билмоқчи бўлди, князь аскарлари ва хизматкорларига ўзини ҳеч кимга айтиб қўймасликни буюрди. Шибалка чанага бир қараб олди-да, кишининг нари ёқ бери ёғини тешиб кетадиган қора кўзларни таниб олди. У букилиб телпагини қўлига олди-ю, дубдан қилинган оғир дарвозани очишга югуриб кетди.

Қўляга узун ҳасса ушлаган серсоқол новча монах отлиқлар кетидан лип этиб дарвозадан чиқиб кетди.

— Мунча ҳам кўпайиб кетган-а, бу қора қуйруқлар!— деб гўнғиллади Шибалка.— Худди қора мушукка ўхшаб бу қора мохов, буюк князнинг йўлини кесиб ўтди-я! Бунинг хосияти яхши эмас!..

Еш князь Владимир билан аскарбоши Филипп Нянька Москвага тезроқ этиб олиш учун шошиб-пишиб жўнашди. Уларнинг ёнида ўнта отлиқ аскар бўлиб, ҳар бирида биттадан етак от бор эди. Отлиқлар кетидан ўнта чана борар, чаналарга совут ва кийимлар, ҳар хил қуроллар, аскарларнинг озиғи ва отларнинг арпаси ортилган эди.

Булар олдин Клязьма дарёсини ёқалаб юриб, кейин дарёнинг илон изи йўлидан қочиб, қишлик йўл билан тўғри юриб кетишди. Ҳамма ёқда: қалин ўрмонларнинг ичидаги қишлоқларда ҳам ҳамманинг безовта бўлиб юрганини кўришди. Бутун шимолдаги рус ери қўзғал-

ган эди. Деҳқонлар болталарини, айри найзаларини қайраб, аскарга ёзилган одамлар қаерга йиғилади, деб сўраб юрарди. Аммо ҳеч ким ҳеч нарса билмас, бутун рус кучларини бир ерга тўплаб уюштирадиган бошлиқ бир киши йўқ эди.

Князь Владимир ўрмон орасидаги бир қишлоқда отларни емлатиб олиш учун тўхтади. У бир уйнинг олдидаги супачада ўтирарди. Ўрмондан қўлида катта бир айри найзаси ва орқасида садоғи бор баланд бўйли бир киши чиқиб келди. У елкасига бир ёввойи эчкини кўтариб, вазмин қадам ташлаб келмоқда. Овчи, Владимирнинг олдига келганда тўхтаб, бошидаги мўйна қалпоғини қўлига олди. Унинг учи сарғайibroқ қолган оппоқ сочлари елкасига тушиб кетди. У ёқасидан оқ соқолини тутамлаб суғуриб олди, соқол унинг бутун кўксига ёйилиб кетди.

Олдида ўтирган киши Владимир князининг ўғли эканини билгандан кейин чол, елкасидаги эчкини ёш князнинг олдига ташлади.

— Саломатлик учун енг буни, княззода! Ўз аскарларингиз билан тушлик қилинг. Мен бир сайёҳ монахдан рус ерига ёв келибдир деб эшитдим. Мана мен ҳам туролмай ўзимнинг йиртқич овлайдиган уямдан чиқиб келдим. Мен кўп йиллардан бери ботқоқликда айиқ, булон овлаб кун кечираман, тагин ёввойи асалари болини ҳам йиғаман — мени ана шу асаларилар боқади!.. Энди мен ўғилларим ва набираларимни урушга чақирриш учун қўзғалдим, менинг ўғил набираларим йигирма етти йигит. Биз ҳаммамиз маккор ёвни қиришга борамиз. Ҳар биримизга ёвдан бир жуфтдан от ҳам тортиб оламиз! Хўш қаерга йиғилайлик?

— Владимир шаҳари яқин, шу ерга боринг.

— Ҳалиги, сизнинг отангиз князь Георгий Всеволодовичгами? Йўқ, мен у кишининг ёнларига бормайман! У киши қўли оғир ва толеъсиз одам. Йигирма йилларча илгари сизнинг отангиз Суздад аскарлари билан олдин Ёза дарёси бўйида, кейин Липица дарёси бўйида қўр тўккан эди. У ердан Авдова тоғига кўчдида, бекордан-бекорга ҳамма аскарлари қирилиб кетди. Ушанда ўн минг суздадлик деҳқонлар ҳалок бўлди. Тагин қандай азаматлар денг! Бизни ким қирди денг? Ўзимизнинг новгородлик, смоленсклик, ростовлик ва-

тандошларимиз. Нима учун чопишди? Сиз билмайсизми? Йўқ, сиз уни билмайсиз!..

— Биладан. Улар менинг отам князь Георгий Всеволодовичдан князликни тортиб олмоқчи бўлишган эди.

— Князлар ўзаро чиқишишмади, Владимир князликка Георгий Всеволодович ўтирсинми ёки унинг укаси Ростов князи Константин ўтирсинми деган гап устида жанжал чиқди. Ака-ука бир-бирига тиг ўқталлишиди. Қобил Ҳобилни ўлдирмоқчи бўлди¹. Ака-укалар ўзлари учун деҳқонларни урушишга мажбур қилишди. Бизнинг елкамизда бу ака-укалардан Константин ўтирса ҳам, Георгий ўтирса ҳам барибир эмасми? Шундай қилиб, князлар деҳқонларни аяшмади ва нодон деҳқонларнинг каллалари кесилиб думалайверди! У замонда татарларнинг дом-дараги ҳам йўқ эди, ака-укалар эса татарлардан ҳам бадтар қирилишди. Энди сизнинг отангиз Георгий Всеволодович ўлик ва тирик жодугарларни ахтариб, ҳалиги ўн минг аскарни тирилтириб олишни ва уларни татарларга қарши солишни бош қашиб, оқ тортиб ўйлаб юргандир? Эҳ княздода Владимир, ҳамма бало шундаки, энди ҳеч қандай амал ва ҳеч қандай дуо билан ўлганларни тирилтириб бўлмайди! Қариялардан менга ўхшаб тирик қолганлари, Липицада урушганлари, князнинг бизга кўрсатган кўргуликларни эслашади, шунинг учун улар князь Георгийнинг кетидан эргашмайди!

— Сен нега бунақа бўлмағур гапларни гапиряпсан? — деди аччиғланиб ёш князь Владимир.— Отинг нима сенинг? Бу сўзларинг учун сени турган жойингда чапиб ташлайман!

— Яна битта ўлик ортади холос, татарлар эса барибир келади. Князларга ёқадими, ёқмайдими, барибир, биз деҳқонлар улар билан олишамиз ва ўз ерларимиздан ҳайдаб чиқарамиз. Хўш, князь Георгий Всеволодович улар билан қандай олишганини ҳам ҳадемай кўриб қолармиз! Мен ўзим, ўғилларим билан набираларимни тўп-

¹ Асосий диний китобларда — Таврот, Инжил ва Қуръонда айтилишича, одам атонинг биринчи болалари Қобил ва Ҳобил бўлиб, булардан Қобил Ҳобилни кўролмади, тош билан уриб ўлдирган. Бу инсоният тарихида биринчи марта одам-одамни, ака-укани ўлдиргани эмиш. (Тарж.)

лаб, ўз қўл остимга бир тўда уюштираман ва бошқа кўнгиллиларни ҳам бизга қўшилишга чақираман. Шунда татарларни тутиб айрим найзанинг учига қадаимиз... Сиз княздода Владимир мен чолнинг гапига ачиғланмай, эчкимни саломатлик учун ейверинг, лекин жангда татарларга отингиз қўйруғини кўрсатиб қўймасангиз бас...

Чол қалпоғини қўлига олиб князь Владимирга икки букилиб таъзим қилди ва оппоқ сочларини орқасига силкитиб, баланд қоматини ростлаб, ғоздек тик юриб кетди. Шу вақт буталар орасидан айри найзалари ва садоқлари бор чолга ўхшаш баланд бўйли, қадди-қомати келишган, қўй тери пўстин кийган бир неча деҳқон чиқди-да, ўз оталарининг орқасидан қадам-бақадам юриб кетишди.

Б Е Ш И Н Ч И Б О Б

„Мушкафга борамиз!“

Субутой баҳодир Ботухонга қараб бундай деди:

— Жаҳонгир ҳазратлари, садоқатли хизматкорингиз сўзига қулоқ солинг. Олдимизда муҳим ишлар бор. Биз Мушфа¹ шаҳрига тезроқ бориб, уни бошқа хонлар кириб олмасдан олдинроқ, қўлга киргизиб олишимиз керак. У ерда бошқа мамлакатлардан келтирилган молларга омборхоналар солинган. У ерда ёт юртлардан келган савдогарлар бор. Биз у ерда чет элнинг олтинкумушлари, Юнонларнинг қизил майлари ва герман мовутлари ва бошқа кўп бойликларни қўлга киритамиз.

Кўзлари сузилиб турган Ботухон ҳорғин овоз билан жавоб берди:

— Ҳозир мен муҳим бир иш билан бандман. Биз буни эртага қилсак ҳам бўлади.

Субутой пишиллаб энтикди, Ботухоннинг оғир олтин зирак тақилган қулоғига энгашиб зўрға эшитиларли килиб ғазаб билан шивирлади:

— Урушда бир кунни, бир соатни бекорга ўтказиб юбориш ғалабани бой бериш ва тўққиз йилнинг меҳнатини бекорга зоеъ қилиб юбориш бўлади. Сиз муҳим

¹ М у ш ф а ё к и М у ш к а ф — қадимги шарқ тарихларида Москвани шундай атардилар.

бир кунни бекор ўтказасиз. Мана бу нуқул йиғлоқи ва текинхўрларни қувиб, супуриб ҳайданг. Ҳайдаб юборинг буларни ё бўлмаса ўзим ҳайдайман! Ҳозир ўзимнинг «фидойилар» имдан бир мингини чақириб, шу ернинг ўзидаёқ йўқ қилиб ташлайман.

Ғазабдан Ботухоннинг ияги титраб кетди. Кўзлари катта очилиб, Субутойнинг юзига тик қараб тикилди. Ботухоннинг кўзи ботирнинг сал қисилган кўзи, тиртиқчандиқ ва туғилгандан бери сув тегмаган яккам-дуккам мўй ўсган юзи, кўпириб турган қийшиқ, серажин лабига тушди. Субутойнинг ғзаби қўзғала бошлади.

Ботухон ўз тарбиячисининг ғзаби қайнаб кетишидан қўрқиб ўзини босди. У, арзга келган, эмаклаб бошларини ерга теккудай букиб турган мўғулларни кўздан кечирди. Уларнинг қатори бутун ёғоч черковнинг бўйига чўзилиб, эшикдан ҳовлига, қор босиб ётган сахнага чиқиб кетган эди. Ботухон ўзининг ташвишланганини яширишга уриниб бундай деди:

— Бу халқ мени «яхши», «шафқатли хон»— Сойхон деб бекорга айтмайди! Менга садоқатли ҳар бир кимса олдимга бемалол кира олади, юзимга ўзининг шикоятини айта олади...

Субутой ўзининг узун тили билан лабини тез-тез ялаб олди. Ботухон унга яна бир марта кўз қирини ташлаб:

— Мен яна икки шикоятчига илтифот қиламан-да, кейин сиз билан сўзлашамиз,— деди.

Ботухон черков тахтида чордана қуриб ўтирарди. Иконалар осилган деворнинг очиқ турган эшигидан унинг олдига йўл-йўл қипчоқ чакмони кийган бир чол чўккалаб юриб келди. Ботухон унга бепарво бир назар солди-да, кўзлари яна сузилди.

— Қандай арзинг бор?

— Менинг отим Назар Қаризак. Мен Сигноқдан бери сизнинг енгилмас қўшинингизга эргашиб келяпман. Мен чин ихлос ва чин садоқат билан хизмат қилиб келяпман...

— Эй бечора чол, бизнинг нима хизматимизни қил-япсан?

— Мен, ботирлар ботири Субутой баҳодирнинг жарчи хўрозига қараб, боқиб келаётирман.

Ботухон ўзининг серғзаб мураббийси устидан берилган шикоятларни тинглашни яхши кўрарди. У ўзича шивирлаб: «Жа-жа!» деб қўйди.

— Нимани арз қилмоқчисан? Субутой баҳодир сени ранжитиб қўйдими?

— Йўқ, жаноби олий! Мени олло талонинг ўзи жазолаган! Бу юришга тўрт ўғлим мен билан бирга келган эди — ҳаммаси ҳам эпчил, бир-биридан яхши йигитлар.

— Яхши, бу сенинг обрўинг! Улар мақтовга лойиқ бўладилар!

— Урислар билан бўлган биринчи жангдаёқ катта ўғлим ботир Темир ҳалок бўлди,— олло раҳмат қилиб, жойини жаннатда қилсин!— деди-да, чол юзини қўллари билан бекитиб ҳўнграб йиғлаб юборди.

— Уғлинг жангда ўлганига мақтансанг арзийди. Энди сенга нима мукофот берсам бўлади?

Назар Қаризак бурнини кафтига артиб шивирлади:

— Жоним сизга қурбон бўлсин! Сизнинг шафқатли сўзингиз менга энг яхши мукофот!

Шу вақт Субутой гўнғиллади:

— Бу чолни мен биламан. У кучининг борича ҳаракат қилади, бизга фойдали топшириқларни унга ишонса бўлади. Бир четга ўтиб тур чол, бирпас кута тур.

Бундан кейинги арзгўй арабчасига кийинган, устида йўл-йўл жун чакмон, бошида мусулмонча оқ салласи бор эди. Чопони дабдала бўлиб йиртилиб кетган ва жулдур-жулдур бўлиб осилиб ётарди. Бу савдогар тиззаси билан эмаклаб тахт олдига келиб, кўксига муштлаб туриб, бўғиқ овоз билан сўзлай бошлади.

— У нима деяпти? Мен унинг сўзини тушунмаяман.

Тилмоч тушунтирди:

— Бу бухоролик савдогар экан. Ун икки савдогарнинг бошлиғи экан. Сизнинг шонли қўшинингизга эргашиб юриб, аскарларнинг урушда олган кийим, нарса ва бошқа ўлжаларини сотиб олар экан. Аскарларингиз уни ранжитибди, ўзини тоза урибди ва нарсаларини тортиб олибди, бу одам шуни сизга арз қилгани келибдир.

Ботухон жонланиб кетди. Унинг юзи ёввойи бир табассум билан тиржайди. У кафтини тиззасига уриб туриб, деди:

— Савдогарнинг бизга фойдаси тегади! Савдогар бизга керак молларни олиб келади! Савдогар менинг аскарларимга керак бўлади, ахир аскарлар шунча узоқ урушда ўлжа қилган бутун бойликларини бутун жаҳонда орқалаб олиб юролмайди-ку. Менга садоқатли сав-

догарларни кимики ранжитса, ўлим жазосига буюрилади. Сени талаган сариқ кўппакларни кўрсатиб бера оласанми?

— Худди кўкламда учиб келадиган қушларга ўхшаш аскарларингизнинг ҳам сонун-саноғи йўқ. Шундай бўлса ҳам мени ранжитган кишиларни кўрсам албатта кўрсатиб бераман.

Субутой сўзга аралашди:

— Соддагина бир маслаҳат беришга ижозат бергайсиз. Жарчи хўроз соқчиси бўлган чолни ажнабий савдогарга тилмоч ҳам соқчи қилиб тайинлагайсиз. Бу жуда қув чол: уларни ҳам сақлайди, ўзини ҳам унутмайди.

— Хўп, шундай бўлсин!—деди Ботухон, оёғини осилтира туриб, навкарлар унинг тахтдан тушишига ёрдамлашдилар. Ботухон черковдан ўтиб эшикка чиқди. Арзгўйлар фарёд қўпорди, ҳамма ёқдан зору фиғон овозлари эшитилди:

— Арзимизни тинглаб, додимизга етинг, буюк Сойнхон!

Субутой деди:

— Мен сизга бу арзгўйларни тумтарақай қилиб ҳайданг, деб айтдим-ку! Сизнинг ишингиз жанг қилиш, бийлик қилиш эмас. Навкарлар, буларнинг ҳаммасини ҳайдаб чиқариб уйни бўшатишлар.

Татар туманлари энг олдинда ўз олдиларига алоҳида тўп бўлиб юришди. Улар шаҳар ва қишлоқларни талон-торож қилганда бир-бирларига халақит бермаслик учун керилган панжадек кенг ёйилиб олға силжишди. Худди ўраб ов қиладигандек мўғуллар рус ерларини гардишдек ўраб олишга ва тери пишириш, қурол ясаш, кийим тикишга керак бўладиган танланган ҳунармандлардан бошқа ҳаммани қириб ташлаш учун аҳолини ўртага йиғишга тиришарди.

Мўғул ва қипчоқ аскарлари ҳамма бекат ва қишлоқларга бостириб кирар, ҳар бир хонадонга кириб тинтишар ва сўқинишарди:

— Ботухон бизни қаёққа олиб келди! У бизни қизиқтириб, ўрислар сувсар қалпоқ ва қундуз пўстин кияди, ҳаммангиз басовлат нўёнлар ва бой савдогарларга ўхшаб янги кийимлар кийиб оласиз деган эди, бизлар биронта ўриснинг чарм этик кийиб юргангани кўрганимиз

йўқ. Уларнинг ҳаммаси қўлда тўқилган каноф қўйлак, қўсқи тери пўстин, оёқларида чипта кавуш кийиб юришибди. Шунча йўлдан юриб келганимизга ҳам арзимайди! Отларимиз томдан бузиб олинган эски похол ва қора буғдой еб касал бўляпти. Жониворлар қалин қорнинг тагидан хашак тополмайди. Бундай бўлса биз яқинда отларимиздан ажраламиз, ўрислардан ўлжага олган отлар бизнинг юришларимизга чидамайди. Битта ҳам тулки пўстин олганимиз йўқ, билмадик, чаналаримизга нуқул сигир гўшти босиб қайтамизми дейман! Бу маккор ўрислар ҳамма нарсани ўзларининг қалин ўрмонларига бекитиб қўйишди, бу ўрмонларда қор сўқмоқ йўлларни ҳам белбоғ баравар қилиб кўмиб ташлаган, унда пичан ҳам йўқ, кириб қолган отлиқ кишини ҳар бир қарағайнинг тагида ўлим кутади...

Мўғул аскарлари ўлжа озлигидан борган сари ғазабга келди ва аламларини қўлга тушган асирлардан оладиган бўлиб қолди. Улар асирларни яланғоч қилишар, ҳаттоки жулдур кийим кийганларни ҳам қўймай ечинтиришарди. Шундай қилгандан кейин ярадор ва асирлар қаттиқ совуқда қотиб қоларди.

Ботухон билан Субутой баҳодирнинг аскарлари илонизи бўлиб оққан Ока дарёсининг ёқасидан жадаллаб борарди. Улар кичикроқ шаҳар бўлган Мушкафга ҳаммадан олдин етиб боришга шошиларди. Узун қулоқ хабарларга қараганда, Мушкафда ажнабий моллар турадиган омборлар бор эмиш.

Бир кўзлик саркарда ўз ёнида бир неча булғор савдогарларини бирга олиб юарди. Тўхтаб дам олган вақтларда Субутой улардан, қайси йўл билан қандай юриб келганларини, чет эл савдогарларининг Россияга қандай моллар олиб келишини ва бу ёввойи ўрислардан қандай моллар сотиб олишини сўрарди. Мушкаф қандай шаҳар? Ундаги савдогарлар қаерда туради, молларини қаерга қўяди? Олтинларини қаерга бекитади? Савдодан қанчалик фойда тушади? Савдогарлар савдо ишини қаёқдан ўрганган? деган саволларни бериб ўтирарди.

Ботухоннинг хотинлари, унинг «етти юлдузи» олдинда келаётган бир тўп аскарнинг кетидан келарди. Соҳибқироннинг амри шундай эди. У хотинларнинг мустаҳкам иссиқ монастирда қолишларига ижозат бермаган, у ерни ўзининг босиб олган ўлжаларини қўйиш

учун омборхона қилган эди. «Менинг «Юлдузларим» мен қаерга борсам шу ерга боради!» деган эди Ботухон. Хотинларнинг ҳаммаси ўз чўрилари билан оддий новдадан тўқилган четан ўрнатилган чаналарда борарди. Фақат бош хотин — мўғул қизининг ўтирган чанасигина афсонавий безаклар солинган, олтин крест ёпиштирилган қизил чана эди. Илгари бу чанага Рязаннинг катта попи байрамларда ўтириб чиқарди. Крести бор қизил чанани кўрганда йўлда учраган ўрислар ўз одатларига кўра унга чўқиниб, чўккалаб таъзим қиларди.

Дарёнинг бурилишларидан бирида Ботухон қора аргумоқнинг бошини тортиб ёнида кетаётган аскарларни ўтказиб юборди. Унинг орқасида қўриқчи юз аскар саф тортиб турди.

Унинг олдидан ўтаётган аскарларнинг кўпчилигида биттадан-иккитадан етаклаган отлари, етак отларнинг устига ортилган дон солинган қоплар ва ҳар хил ўлжалар солинган тери хуржунлар бор эди.

Олдинги тўп аскарлар ўтиб кетгандан кейин қатор тизилган чаналар келди, бу чаналарда Ботухоннинг етти хотини билан уларнинг чўрилари келарди. Ботухон бир навқарни чақириб олди-да, унинг қулоғига бир нималар деб шивирлади.

Бойвучча хотиннинг қизил чанасини учта оқ от тортиб келарди. Олдинги отни найза ушлаган отбоқар миниб олган эди. Унинг кетидан устига айиқ териси ёпилган бешта ҳар хил шаклдаги чаналар эргашиб келмоқда. Олдинги чана тўхтади. Жаҳонгирнинг кенг қизил кийим кийган семиз хотини чананинг эшигидан аранг сиқилиб чиқди. Мўғул одати бўйича у қалин қорга тушиб бир тиззасини ерга букиб жаҳонгирдан жавоб кутиб турди.

Ботухон қимирламай тураверди. Бойвуччанинг олди-га бир навқар келиб:

— Жаҳонгир сизни чанага тушиб олсин деб буюрдилар,— деди.— Ҳозир тез юриш бошланади.

Шу орада сувсар пўстинга ўралиб, кимхоб рўмолга бурканган иккинчи хотин етиб келди. Унинг чанасини кетма-кет қўшилган учта кичикроқ от судраб келди. Ёллари бирдек оқ бўлган бу учта отнинг ҳаммаси худди мумдек сап-сариқ эди. Олдинги от устида ёмғирдан ва

узоқ кийилганликдан ранги айнаб кетган зарбоф чопон кийган ёш бир отбоқар ўтирарди.

Чаналар жуда секин юрарди, чунки буларнинг кети-га боғлаб қўйилган қизил сигир судралиб юриб келарди. Сигирнинг кетидан эса чипта арқон билан белини боғлаб олган жулдур кийимли асир рус йигитча келарди. Баъзан сигир юриб келатуриб ҳуркиб сакрар ва орқага тортиларди, шу вақт асир йигит уни говрон билан уриб ҳайдарди. Сигирнинг орқасида хазина ортилган учта чана келмоқда, энг кейинги чанада асир тушган учта рус аёли ўтирарди.

Бошқа хотинларнинг ҳам чаналарига шу хилда юклар ортилган эди. Ҳар бир чананинг отлари ҳар хил рангда: бириники қора от, яна бириники саман, тўриқ, қизил, човқар ва ҳоказо. Олтинчи хотиннинг — қипчоқ хони Бояндархоннинг қизи — чанасининг кетида устига ёпиқ ёпилган иккита чопқир от келмоқда. Уларни бир қипчоқ суворий чилвиридан етаклаб келмоқда. Худди барсга ўхшаган учта қора чипор от қўшилган энг кейинги чана бўш эди.

Ҳамма чаналар тўхтади, хотинлар чаналардан чиқиб бир тиззаларини ерга қўйиб таъзим билан жаҳонгирнинг илтифот қилишини кутиб туришди.

— Юлдуз-Хотин қаёқда?— деб сўради Ботухон.

Бир навқар югуриб барс тусли отни миниб турган чанакашнинг олдига борди-да, қорни тўзитиб чопиб қайтиб келди:

— Юлдуз Хотин чўриси билан пойгачи отларини миниб олдинга, илғорларнинг олдига ўтиб кетибдир.

Шундан кейин Ботухон юзбоши Қўндойни чақириб олиб, аччиғланиб, ғазаб билан секин гапирди:

— Хотинларга айт, ҳаммаси ҳам дарров қайтиб, Рязань яқинидаги ўрдамга борсин. Шу ерга бориб улар дам олишсин ва ўрдадан ташқарига чиқишмасин: ҳамма ёқда ўрис деринчилари¹ изғиб юрибди. Биз урушга бораётимиз, хотинлар қирғин вақтида оёқ остида қолиб кетади.

Ботухон йўл билан олдинга қараб жўнади. Унинг кетидан юз нафар қўриқчиси ҳам чопиб кетди.

Хотинлар йиғлашиб қичқира бошлашди:

— Биз ҳам борамиз! «Чўри, тўқол» хотин жаҳон-

¹ Д е р и н ч и — қароқчилари деган сўз.

гир билан нега якка ўзи борар экан? Юлдуз хотин ҳам қайтсин кейинга! Биз жаҳонгирнинг кетидан қаёққа борса ҳам, дунёнинг бир чеккасига бўлса ҳам бораверамиз...

Ботухоннинг амрини қаттиқ тутадиган юзбоши Қўндойнинг кўрсатмасига биноан навкарлар хотинларни зўрлаб чанага ўтқазиди ва отларнинг бошини Рязань йўлига қараб буришди.

Чаналарни элликта навкар қўриқлаб борди. Хотинлар олдин ҳўнграб-ҳўнграб йиғлашди, кейин бир-бирларининг чаналарига ўтиб ўтиришди, шивир-шивир қилишди ва кула бошлашди. Жаҳонгирнинг Рязань, Переяслав, Ижевслав ва бошқа шаҳарларда қўлга туширган зебу зийнат ўлжалари тўғрисида ҳангомалар айтишди.

— Ҳай аттанг, Мушкафга бориш насиб бўлмади, у ерда чет эллардан келган моллар кўп эди! Бироқ, жаҳонгир сахий, бизни ҳам қуруқ қўймас!..

ОЛТИНЧИ БОБ

Ботухон Москва олдида

Ботухон Мушкафга ҳаммадан олдин етиб боришга шошилди.

— Бу янги шаҳар,— дейишарди булғор савдогарлари.— Бой Ульдемир шаҳарига ва Булғорга бораётган ҳар хил мамлакат савдогарлари баъзан шу ерда тўхтаб ўтадилар.

Жаҳонгир, Мушкафга бошқа чингизийларни киргизмаслик керак деган қарорга келди. Улар шаҳарчани бекордан-бекорга бузиб ташлайдилар, балки у жаҳонгирга керак бўлиб қолар. Ботухоннинг ўз фикр-хаёллари, ўз режалари бор, булар ҳақида индамас Субутой баҳодирга бир неча марта айтганда қисқа ва ноаниқ жавоб бериб: «Жа, жа, шундай! Бора кўрамиз, бора кўрамиз!» деган эди.

Ботухон бирга кетаётган бир минг кишилик илғор аскарлар эрталаб тик жар қирғоққа бориб чиқди, жарнинг устида кекса дарахтлар ўсиб ётган қарағай ўрмони бор эди. Пастда муз тагидан оқаётган дарё шу ерда бурилиб кетар эди.

Қаршидаги қирғоқда бир тепалик устида атрофлари ғўла-қўрғон билан ўралган кичкина бир шаҳарча кўри-нарди. Шаҳарда тартибсиз зич ўрнашган уйлар, иккита гулдор кўшк, омборхоналар, тўртта кичкина-кичкина черков бор эди. Қор босиб ётган шаҳарчани ёғоч том-лардан буралиб-буралиб чиқаётган кўк тутунлар қоп-лаб турарди.

Гарчи буюк князь ўзининг кичик ўғли Владимирни Москвага юборган бўлса-да, лекин бу ердагилар татар-ларнинг келиб қолишидан беҳабар бўлса керак. Шаҳар-га қаторлашиб юк босган чаналар келмоқда, кишилар дарёга келиб яна қайтиб боряпти. Хотинлар обкашлар-да ёғоч челаклар билан сув ташимоқда. Дарёдаги муз-нинг тешигида бочкаси бор бир чана турибди. Бир ки-ши чўмич билан сув олмоқда. Бир неча хотин тешик-нинг оғзида бир тахтанинг устига чиқиб олиб ювилган кирларни ҳадеб тўқмоқ билан урмоқда.

Дарё ёқасида қатор тизилган кичкина қора тешик-лардан қуюқ буғ чиқиб турар, булардан яланғоч одам-лар югуриб чиқиб, музнинг тешигига келар ва сувга шўнғиб чиқиб, яна чопиб ҳалиги тешикларга кириб ке-гарди.

Ботухон қамчиси билан ҳалиги туйнукларни кўрса-гиб:

— У аҳмоқлар нима қилаётир?— деб сўради.

— Анови уйлар «ҳаммом» дейилади,— деб тушун-тирди тилмоч.— У ерда кишилар буғланиб терлайди, қайин хивичлар билан танини уриб, шундан кейин қай-ноқ сув ҳам квас билан ювинади, ундан чиқиб дарёдаги музнинг ёриғидаги сувга шўнғийди. Бу жуда фойдали нарса. Шунинг учун ўрислар кучли бўлади.

Ботухон гердайиб:

— Кимки ўзининг кирини сув билан ювиб юборса, ўз бахтини ҳам ювиб кетказган бўлади. Шунинг учун мўғуллар жангларда бахтли бўлади, чунки улар ҳеч қачон чўмилмайдилар ва ювинмайдилар,— деди.

Ботухон дарё бўйида тўнтарилиб ётган катта қайиқ-ларга қизиқиб қолди. Бошқа бир хил қайиқлар сувда музлаб қотиб қолган эди. Бу қайиқларнинг теварагида кишилар айланишиб юрар, гулхан тутаб ётарди.

— Бу ерда савдогарлар билан уларнинг хизматкор-лари туради,— деди тилмоч.— Мана шу қайиқларда савдогарлар Булғорга ҳамда Смоленск орқали лотин-

ларнинг¹ юртига боришади. Бу йил совуқ эртароқ тушиб қолгани учун улар Мушкафда қишлаб қолганлар.

— Мен чет эл савдогарларини кўрмоқчиман. Мен улар билан гаплашаман!— деди Ботухон.— Уларни чопиб ташламанглар, уларни тутиб олдимга олиб келинглр.

Ботухон қора аргумоғи билан келиб баланд бўйли кекса бир қарағай тагида тўхтади. Яқинроқда бир ёққа оғиб, қорга кўмилиб ётган кичкинагина бир уй турарди. Бу уйда албатта одам бор эди: чунки эшигининг тепасидаги дарчасидан тутун чиқиб турарди. Икки навкар бориб, парча тахталардан қўпол қилиб ясалган эшикни итариб дўқиллата бошлади. Уйдан йўталган ва жаҳл билан бақирган овоз эшитилди:

— Нима керак сенга? Жин урсин сени! Уйни бузасан! Босиб қолади.

Мўғуллар эшикни силкитаверди.

— Тўхта дейман, лаънатилар! Ҳозир, пайтавамни ўраб олай! Чабатамни кийиб олай.

Кичкина эшикча очилди. Устига сур чакмон кийган ориқ бир одам эшикдан энгашиб чиқди. Унинг ажин босган юзида оқ жунлар ўсиб, худди патга ўхшаб, ҳар ёққа бадрайиб чиқиб турарди. Қип-қизил кўзлари ёшланиб турарди. Кафтини кўтариб оппоқ қошларига қўйди-да, уни безовта қилган навкарларга қаради. Навкарлар унинг қўлтиғидан кўтариб Ботухоннинг олдига судраб келишди. Чол новча, қотма киши эди. Паст бир ҳужрада туравериш букилиб юришга ўрганиб қолган чолнинг юришини кўрган киши лайлакнинг юришини эъларди.

— Сен кимсан?— деб сўради Ботухон.

— Мен шу ерлик гўрковман.

— Отинг нима?

— Менинг отим Неупокой, христианчасига Никита, халқ оғзида «Жин урмас» деган сўз унинг ҳақида айтилган.

— Нима, нима?

— Нима бўларди? Табаррук Никита менинг муаккилим, ундан жин, шайтонлар қўрқади, шунинг учун улар ундан қочиб юради.

¹ Лотинлар — Россияда католик мазҳабига эътиқод қиладиган ажнабийларни ўша вақтда «Лотин» деб аташарди.

— Бундай одам менга керак бўлади!— деди Ботухон.

— Менинг нима фойдам тегар эди? Ўзим қари, яна касалман.

— Сен бу ерда нима иш қилиб турасан?

— Худодан ҳамманинг гуноҳини кечиршни сўраб дуо қиламан, сўраган кишиларнинг жин-ажиналарини ҳайдаб бераман.

— «Жин-ажина» дегани нима?

— Улар худо урган фосиқ малъунлар бўлади, уларнинг бошида шохи бўлади, думи бўлади, баъзи вақтда одамга ўхшаган бўлади. Агар бирор одамни йўлдан оздирса — жуда хурсанд бўлиб кетади.

— Мен уларни биламан,— деди Ботухон.— Уларни биз «инс-жинс» деб атаймиз. Улар одамга ўхшаган бўлади, менга ҳам кўп ёвузлик қилиб туришади. Сен яхши киши экансан. Тила, тилагингни бераман.

— Номингизни билмасам ҳам сўрай, ижозат берсангиз, ўзимнинг қирчанғи отим билан Москва атрофида қишлоқларда ўликларни кўмиб юрсам, қариндош уруғи йўқ далада ўлиб қолган ғариб бечоралар бўлса, кўзини юмиб қўйсам дейман. Ҳа, яна сиз менга бирор ёрлиқ берсангиз, токи сизнинг ботирларингиз мени чопиб ташламасалар, менинг ўтинчим шу.

Ботухон бошини силкитиб:

— Ҳой, юртчи, бунинг бўйнига бир ёғоч пайза осиб қўй. Буни бизнинг қиличимиздан шу пайза сақлайди,— деди.

Бир оз жим тургандан кейин Ботухон яна гўрков Неупкойга қаради:

— Сен дарднинг давосини биласанми?

— Биламан, мунгалларнинг буюк хони. Сеҳр билан ҳам, дори билан ҳам, қуритилган гиёҳлар билан ҳам даволайман, булар дардни ҳам, қайғу-ҳасратни ҳам аритади. Худди қўл билан сидириб олгандай...

Бироқ, Ботухон энди Неупкойнинг сўзига қулоқ солмай қолди.

Узоқда, Мушкаф шаҳрининг орқа тарафида қуюқ қоп-қора тутун кўкка кўтарилди. Учта қишлоқ бирдан ёниб кетди. Қуюқ буралиб чиқаётган тутуннинг орасида лопиллаб турган қизил аланга кўринарди. Эски уйлар тутунсиз аланга билан ёниб чарс-чурс чўғларини осмонга отарди. Бу чўғлар қўшни уйларга келиб тушиб,

Ўт бадтарроқ авж олар эди. Дарёда ҳам, шаҳарчада ҳам кишилар у ёқдан-бу ёққа чопишарди. Дарёда турган сувчи чўмичини ташлаб, отини савалаб шаҳар дарвозасига қараб чошиб жўнади. Хотинлар ҳам кирларини қучоқлаб ҳар тарафга тумтарақай қочишди.

— Шайбоний!.. Шайбонийхон келибдир!— дейишди муғуллар.— Шайбоний биздан олдин келиб Мушкафнинг нариги тарафидан босган экан!

Субутой баҳодир яқинроқ келди ва ёнаётган тарафга кўзини сузиб қараб турди.

— Шайбоний қаёқдан келиб қолди?— деб сўради Ботухон.

— Шаҳарни Шайбонийхон ёндирыпти,— деди Субутой.— У, музнинг усти билан Жизра ва Угра дарёлари орқали биздан олдинроқ бориш учун жўнаган эди. Энди у шаҳар аҳолисининг ўрмонга бекинишига ҳам йўл қўймайди. Сиз шаҳарни бу тарафдан ўраб олишга ва савдогарлар билан ҳунармандларни тутиб олишга буйруқ беринг. Шундай қилсангиз ёш князь Ульдемир олдингизга таъзим қилиб, ёлвориб келади.

— Мен мана шу тепада туравераман,— деди Ботухон отидан тушиб.— Менга ўтов тикиб беришсин.

Субутой баҳодир эътироз билдирди:

— Мана шу ерга яқинроқ бир ўрмоннинг ичида, шамол безовта қилмайдиган бир қишлоқ бор. Сиз жаҳонгир ҳазратлари у ерда ўзингизга иссиқ, озода бир уй топиб оласиз.

— Бормайман. Сиз билан биз гулхан бошида ухлаб ўрганиб қолганмиз.

— Тўғри,— деди Субутой.— Бироқ, шундай қаттиқ совуқда тутунга қоқланишнинг нима кераги бор? Мушкафни қуруқ қўл билан олиб бўлмайди. У ерда ҳийлакор кекса аскар боши бор. Улар билан анча кун овора бўлишга тўғри келади.

— Майли, лекин Мушкаф меники бўлади.

Ботухон билан унинг оғаси Шайбонийхон Москвани беш кун қамал қилди. Аҳоли ғўлалардан қилинган мустаҳкам қўрғонга бекиниб қаттиқ урушди, қўрғонга нарвон қўйиб чиққан татарларни пастга улоқтириб ташлади. Шаҳар мудофаасига аскарбоши Филипп Нянька билан князь Владимир бошчилик қилди, улар чарчаб

қолган аскарларни навбати билан алмаштириб, жуда хавфли жойларга ёрдам юбориб туришди.

Бешинчи куни манжаниқ ва қўрғонтешар машиналар ҳам етиб келди. Энди шаҳарга катта-катта тошлар ва учлари ёнадиган суюқликқа ботирилган узун-узун ёнар ўқлар келиб туша бошлади. Шаҳарнинг ёғоч уйлари бирданига бир неча жойдан ёниб кетди. Аҳоли ўтни ўчиришга улгуролмай қолди.

Баланд қирғоқда, икки ёнига гулхан ёқтириб, йиқилиб ётган қарағай гўласининг устига солинган гиламда Ботухон ўтирарди. Унинг ёнида Субутой баҳодир бор. Улар ёнаётган шаҳарга бепарво қараб туришади. Мушкаф ёнса уларга нима?!— Бир шаҳар ортса ёки камайса барибир эмасми? Улар кўп йиллардан бери Хитой, Хоразм ва бошқа мамлакатларда шаҳарларни ёндириб, талон-торож қилиб ўрганиб қолганлар...

Навкарлар жаҳонгирнинг олдига бир қанча асирларни ҳайдаб келишди. Чалворларигача ечинтириб олинган, совуқдан кўкариб кетган бу асирлар арқонга чандиб қўйилганликларига қарамай, ўзларини тетик тутишга тиришарди.

Буларнинг орасида яхши кийинган бир асир кўзга бошқача кўриниб турарди, кўринишидан унга татарларнинг қўли тегмаган бўлса керак. Унинг устида ёқа ва этакларига сувсардан жияк тутилган кенг қизил нимпўстини бор. Пўстиннинг ичидан кийган шойи чопонининг енги, йўл-йўл жун пайпоғи, темир тўқа тақилган кавуши, бир тўп укпар тақилган, четлари кенг духоба қалпоғи — бу асирнинг чет эл кишиси эканини кўрсатиб турарди.

Асирлар олиб келаётганлар ичида навкарлардан ташқари фақиҳ Ҳожи Раҳим билан Назар Қаризак ҳам бор эди. Улар Ботухоннинг олдига келиб тўхташди.

Ориқ, юзлари буришган, эчки соқол, ўйноқи кўз Назар Қаризак ўзини басовлат кўрсатишга ҳаракат қилиб олдинроқ ўтди. У бир қўлида асирларни бир-бирига матаб бойланган арқоннинг учини, иккинчи қўлига яланғоч эгри қилични ушлаб олган эди. Назар телпагини қўлга олиб мўғул қўшинлари ҳукмдорининг олдида тиз чўкиб ўтирди. Яхши кийинган асир ҳам қалпоғини қўлига олди.

— Тиз чўкинглар,— деб қичқирди Назар Қаризак. Асирлар қорга тиз чўкишди.

— Буларинг ким?— сўради Ботухон.

— Сиз чет эл савдогарларини кўрмоқчи бўлган эдингиз. Мана улар қаршингизда турибди. Уларнинг кемалари, омборхоналари ва савдо қиладиган дўконлари бор. Биз фақиҳ Ҳожи Раҳим билан икковимиз хавф-хатар ва минг машаққатлар билан буларни аскарларнинг арқонидан аранг қутқариб бу ерга олиб келдик. Мана бу басовлат савдогар буларнинг бошлиғи экан, буни ҳам қип-яланғоч қилиб тунашган экан, юзининг кўкарганига қараганда татарларнинг қудратли кучини тотиб кўрганга ўхшайди. Бироқ, шундай бўлса ҳам у, сиз соҳибқиронни ҳурматлаб, сизнинг муборак юзингизга муносиб ҳолатда кўриниш учун яшириб қўйган байрам сарпаларини кийиб келди.

— Жа, айтсин,— деди Ботухон.— Ўзи ким, оти нима, қайси мамлакатдан ва қайси шаҳардан келган? Мушкафта нима иш қилар экан?

Савдогарларнинг бошлиғи ўрнидан туриб, бир оёғини олдинга ташлади, Ботухон олдида паст букилиб таъзим қилди, уқпар таққан кенг қалпоғини худди қорни супурадигандек, ўз олдида чап тарафдан ўнг тарафга қараб силкитди. Савдогар рус тилида гапирди, мазмуни у, бу тилни илгаридан яхши билса керак, тилмоч унинг сўзини таржима қилиб берди.

— Мен ва менинг қадрли икки йўлдошим герман мамлакати Венд вилоятининг Любек деган обод шаҳаридан бўламиз. Бошқалари бошқа шаҳарлардан келган кишилар: Дитмар Брюггендан, Рудольф Дортмунддан, Рейнольд Сестададан ва Кароль Медибахдан келган. Бизнинг ҳаммамиз «Розария» савдогарларидан бўламиз, чунки оталаримизга ўхшаб, бизлар ҳам бир неча ўн йилдан берли Россия билан савдо қиламиз. Бу ерда, мана шу шаҳарда бизнинг мол қўядиган омборхоналаримиз бор, бир дўконимиз ва бир қанча қайиқларимиз бор, биз бу қайиқлар билан ёзда рус дарёларида ҳар қаёққа борамиз. Ўз юртимизда бизни «ганзачилар»¹ деб ҳам атайдилар. Хавф-хатарлардан қўрқмай,

¹ Ганза ёки Ганзе — қадимги гот сўзи бўлиб, чет эл билан савдо қиладиган герман шеркати маъносидадир. Кейинроқ XIV—XVIII асрларда ҳар хил шаҳарлардаги ганза шеркатлари бирлашиб қудратли бир иттифоқ тузилди. Бу иттифоқнинг ўз олдига савдо ва ҳарбий флотлари ҳамда Гибралтардан тортиб Новгородгача бўлган портларда чет эл конторалари бор эди. Боту за-

узоқ мамлакатлар билан кемаларда юриб савдо қиладиган савдогарларни шундай деб атайдилар. Руслар билан қилинадиган савдо-сотиқ асосан обод Смоленск шаҳари орқали бўлади. Ўша шаҳардан бизлар Днепр дарёси орқали Киевга ва ундан Шарққа қараб борамиз. Шимол тарафга Двина дарёси орқали борамиз. Бизнинг баъзи энг юракли ганзачиларимиз мол олиш учун энг узоқ машҳур Новгород шаҳарига ва ундан ҳам узоқ Кама дарёси бўйидаги бой Булғор шаҳрига боришади.

— Қандай моллар билан савдо қиласизлар?— деб сўради Ботухон.

— Биз булғор ва араблардан шарқ моллари: занжабил, мурч, қалампир, майиз, қуруқ мевалар оламиз. Руслардан: мум, бол, мўйна, жун, қил, қора мой, ёғоч, тери, мол ёғлари, зигирпоя оламиз.

— Ўзларингиз нима мол сотасизлар?

— Биз Германиянинг машҳур, яхши мовутлари ва оппоқ каноп матоларини сотамиз. Бундан бошқа биз қурол-яроқ, темир, Рейндан чиқадиган яхши шароб, олтин, кумушга ўхшаш қимматли маъданлардан чиройли қилиб ясалган асбоблар ҳам олиб келамиз. Биз мис асбоблар, қалайи тақсимча ва қадаҳлар сотамиз, бизда кўрғошин, бўёқлар ва нил ҳам бўлади.

— Ҳозир менга ўша молларингиздан кўрсата olasизларми?

Савдогар яна букилиб таъзим қилди.

— Хон жаноби олийларига ўз молларимизни олиб келиб кўрсатиш бизларга улуғ бир бахт бўлур эди. Афсуски, кичкина бир кўнгилсизлик, арзимаган бир англашилмовчилик бўлиб ўтдики, уни жаноб олийларининг илтифотлари билан осонгина тузатса бўлади.

— Нима воқиа юз берди?— деб сўради Ботухон, гарчи кўзида хурсандлик табассуми яшнаб турса ҳам улуғворлик билан.

монасида ганза савдогарлари (ҳали иттифоқ бўлиб тузилмагани ҳолда) Владимир билан Булғоргача келиб етган ва Ғарбий Двина, Днепр ҳам Дунайларда юриб қизғин савдо қиларди. Татарлар босқинчилиги Ғарбнинг Киев орқали Шарқ билан бўлган савдосининг жанубий йўналишини бузиб қўйди, шунинг билан Шимолий йўналишдаги савдонинг кучайишига ва юқорида баён қилинган Ганза иттифоқининг ҳамда унинг Новгородда махсус «Авлиё Петр контораси»нинг тузилишига сабаб бўлди.

— Бизнинг омборхоналаримизга сизнинг ҳурматли ва ботир аскарларингиз меҳмон бўлиб келишди. Ҳар қайсилари ўзларига мақбул бўлган молларни олишди. Аскарлар кўп эди, молларимиз эса етарли эмас эди. Ҳар бир аскар ўзига лойиқ мовут ёки каноп қирқиб олди, шароб ичди. Азиз меҳмонлар жуда кўп бўлганлигидан, сиз жаноб олийларига ўз садоқатимизни билдириш учун тортиқ қиларли бирон нарса сақлаб қололмадик.

— Уларни чопиб ташлашга буюринг!— деди шивирлаб Субутой баҳодир,— буларнинг ҳаммаси ҳам маккор айғоқчи.

— Йўқ! Мен уларга тортиқ бериб, ёрлақайман,— деди Ботухон, шошилмай.

— Бу хавфли!..

— Жим ўтиринг! Шундай қилиш керак!— деди Ботухон ва тагин савдогарларга қаради.

— Демак, сизлар, менинг аскарларимдан нолиб келдингларми?

— Асло!— деди хотиржамлик билан савдогар.— Мен меҳмонларни яхши кутиб ололмаганимиз учун ўқинаман. Шундай бўлса ҳам сиз жаноб олийлари учун мана шу арзимаган ҳадяни сақлаб қолган эдим,— деб савдогар қўлтиғидан ўймакор расмлар билан жуда чиройли нақшланган бир кумуш қадаҳ олиб тутди.

Ботухоннинг юзини табассум қоплади-да, у хўмрайиб ўтирган Субутой баҳодирга қаради. Ботухон қадаҳни олиб, уни айлантириб кўрди, қопқоғини очди, ичига назар солиб:

— Нега бу ерда фақат яримта қуш? Бу калит ниманинг ишорати?

— Бу Любекдаги бизнинг Ганза шеркатининг тамгаси: герман қора бургутининг ярми, иккинчи тарафида савдогарларнинг ҳомийси авлиё Петрнинг калити. Ҳаммага маълумки, у, имонли бандалар ўлгандан кейин бориб кирадиган худонинг боғи — жаннатнинг калитларини сақлаб туради.

— Жа, жа!— деб кулди Ботухон.— Сиз савдогарлар имонликмисизлар? Яқинда сизлар ўз қадаҳларингизга, ақчаларингизга: «Ботухон, жаҳонгир, бутун жаҳоннинг ҳомийси» деб нақш соласизлар. Мен сизларнинг юртларингиздан ўтаман, сизларнинг Любек деган шаҳрингизни босиб оламиз.

Туналган ганза савдогарлари гўнғиллашди:

— Сиз Любек шаһарини олгунингизча бизга марҳамат қилиб тулинг, бизнинг иссиқ кийимларимизни қайтартириб беринг!

— Мен сизларни ёрлақадим. Сизларга мен татар пўстинларидан ҳадыя қиламан. Сизлар менга мақбул бўлдингизлар, юракли савдогарлар. Бундай одамлар менга керак. Энди бундан буён булғор, рус ёки герман ва бошқа подшолар бўлмайди, фақат битта мўғул подшоҳлиги бўлади... Шунда сиз савдогарлар, менинг қўл остимдаги бутун мамлакатларга, керакли молларни олиб бориб, эркин савдо қилиб юраверасизлар. Тездан сизлар кетган бойликларингизни қайтариб олиб, зиёнларингизнинг ўрнини тўлдириб, чет эл савдогарлари ичида энг бахтлиларидан бўласизлар. Менга тағин илтимосларингиз борми?

— Биз қайиқларимиз хусусидан хавотирдамиз. Сизнинг азиз аскарларингиз уларни бузиб, гулханга ёқа бошладилар. Ўз аскарларингизга буюрсангиз, токи улар мана шу фойдали шаҳарни, бизнинг дўконларимизни ва қайиқларимизни йўқ қилиб ташлашдан қўл йиғсалар.

Ботухоннинг пешонаси тиришди ва қўлини муштум қилиб:

— Ўзларингга тегишли гапни гапиринглар, тери, мум ва мовут тўғрисида гапирсанглар бўлади, бироқ, менинг аскарларимга тил тегиза кўрманглар! Айтилган гап — отилган ўқ. Шаҳарни олинглар, деб буйруқ берганимдан кейин мендан ихтиёр кетади. «Яса»нинг қонунларига мувофиқ, аскарлар шаҳарни уч кунгача талон-торож қилиб ёндиради, уларнинг бу ўйин-кулги, базм-томошаларини ҳеч ким тўхтатолмайди, уч кундан кейин бўшатишган шаҳарда кимки қолса умуртқасини уздираман. Буни аскарлар жуда яхши билади. Жа, бўлди илтимос! Кетишларингга рухсат!

Савдогарлар нима қилишини билмай қўрқа-писа бир-бирларига қарашиди. Уларнинг олдида кекса Назар Қаризак пайдо бўлади-да, бармоғи билан ишорат қилиб:

— Қани юринглар! Ваъда қилинган пўстинларни бовурчидан олайлик,— деди.

— Қандай ақлли, қандай ёқимли одам-а, бу савдогар!— деди Ботухон, Субутойга қараб.

— Шунинг учун ҳам жуда хавфли-да,— деди тумтайиб Субутой.

Мушкаф шаҳари ҳали ҳам ёниб ётмоқда. Ёғочдан ясалган уйлар дарров ёниб кетди. Осмонда қоп-қора булут орасида оппоқ-оппоқ нуқта бўлиб каптарлар учиб юрар, қарға ва зағча галалари қағ-қуғ қилиб, у ёқдан-бу ёққа учиб ўтарди. Ёниб турган биноларга яқин жойда қалин тутун ва иссиқ эди. Ўлжани олгандан кейин татарлар шошиб-пишиб шаҳардан чиқиб кетарди. Баъзилари олдиларига бир неча хотинни солиб ҳайдар ёки бирор болани эгарга ўтқазиб йиғлатиб бақиртириб олиб чиқарди. Баъзи татарлар қўллари бир-бирларига қўшоқлаб боғланган бир неча асирни арқон билан етаклаб келарди.

Шаҳар ва атроф қишлоқлар икки кунгача татарлар ихтиёрида бўлди. Улар ҳар тарафга чопар, вайроналарга кирар, асирларга эҳтиёж қолмагани учун уларни чопиб ташларди.

Учинчи кун татарлар ўз тўпларига йиғила бошлади. Ҳамма ёқда гулхан ёқилди. Мўғуллар бу гулханларга ўз аскарларининг ўлигини қатор-қатор қилиб тизиб қўйишди. Москва харобалари атрофида гулханлар тутаб ётди. Татарлар гулхан теварагини қуршаб ўтириб той этлари ейишар, чўзиб айтилган мунгли қўшиқлар оҳангида гавдаларини у ёққа-бу ёққа тебратиб, қурбон бўлган йўлдошлари билан хайрлашиб, «Баяртай!» дейишарди.

Эртасига эрталаб, татарлар қандай тез келган бўлсалар, шундай тезлик билан жўнашди. Энди улардан биттаси ҳам кўринмас эди. Шундан кейин қотма Неупокой ўзининг ориқ қирчанғи отини кенг чанага қўшиб, ҳамма ёғида ўликлар чўзилиб ётган дарёдан ўтди. Унинг чанаси ҳамма ерда музлаб тошдай қотиб ётган жасадларга тегиб, инграгандай гичилларди...

Неупокой онда-сонда тўхтаб, йўлдаги ўликларни нарироққа элтиб қўймоқчи бўлади. Бироқ, ҳамма ерда ҳам кучи етавермасди.

— Марҳумларни ер қаттиқ тутиб олган экан. Бергиси келмайди-я!— деб гўнғиллаб, секин ўз йўлига кетаверади. Бир оздан кейин унга яна икки киши: ертўладан чиққан бир чол билан бир ўспирин қўшилди. Чол болаларини йўқотиб қўйган экан. Йигитча эса ениги билан юзини ҳадеб артиб, маъшуқасининг жасадини излар эди.

— Нега ҳадеб бурнингни тортаверасан?— деди Не-

упокой.— Любашангни чопиб ташлаганларини қаёқдан биласан? Үз кўзинг билан кўрдингми? Уни бирор татар хони ўзига хотин қилиб олиб кетгандир.

— Кўнглим шундай сезиб турибди!— деб пиқиллаб йиғларди йигит.

— Кўнгли сезар эмиш-а! Ундан кўра менга ёрдамлаш! Қанча ўлик ётганини кўряпсан-ку. Буларнинг ҳаммасини кўмиш керак, бўлмаса арвоқлари кечалари чирқиллаб юради.

Шундай қилиб, улар ўликларни чанага ортиб муз устидан чиқара бошлади, улар ўликларнинг жулдур кийимларини тинтар, улардан бир бурдан нон излар эди, йиғилган ўликларни бир ерга қатор тизиб қўйишди. Буларнинг орасида бир неча татар ўликлари кўрииб қолди. Неупокой чўқинди-да, ўзича пўнғиллаб, деди:

— Энди сизлар бир-бирларинг билан уруша ол-массизлар. Ҳадемай дарёнинг музи кўчади— ҳаммангизни оқизиб кўк денгизга элтади. Ўзларингиз ҳам жуда кўп экансизлар! Ҳаммангизга мен қандай қилиб гўр қазийман!

Е Т Т И Н Ч И Б О Б

Кулканхон Коломна теварагида

I

Мўғуллар Коломна¹ қўрғонини Москва вайрон бўлмасдан илгари қамал қилган эди. Шаҳарнинг гўлалардан қилинган эски девори шаҳарга мустақкам мудофаадек кўринарди. Занг босган, темир қопланган, темир занжирли ва бақувват тамбали дарвоза ёпиқ эди. Аҳоли деворнинг устига чиқиб олиб атрофда чопиб юрган нотаниш суворийлар тўдасига ғазаб билан қараб турарди. Уларнинг кичкина бақувват отлари гоҳ чопиб кетар, дўнг ва буталардан енгилгина сакраб ўтар, гоҳ тўхтаб қолиб турган ерида гир айланар ва яна бошқа бир тарафга чопиб кетарди.

Баъзан темир дарвоза гичиллаб очилар, шаҳардан юзлаб рус суворийлари далага чиқарди. Улар қўрғон

¹ Коломна — у замонда Рязанни кўчманчиларнинг ҳужумидан қўриқлаб турадиган энг олдинги қўрғон эди.

тагида уймалашиб юрган мўғул суворийларига қараб от солар, аскар бошлиғининг амрига мувофиқ бирор асир тутиб олиш учун уларни қувалар эди. Бироқ, мўғуллар ҳеч кимни ўз яқинларига йўлатмас ва бор кучлари билан қочишни уят ҳисоблашмасди. Рус отлиқлари ўз аскар бошлиқларининг топшириғини эслаб, қўрғон тагидан узоқроққа кетиб қолишга қўрқишар эди.

Баъзи бир ғайратли татар ботирлари нақ дарвозанинг олдига келиб қоларди. Улар қўрғон девори устидан қараб турган Коломна мудофаачиларига садоқдан ўқ отарди. Мўғулларнинг ўқлари узун бўлиб, учига темир тиг қопланган эди. Татарларнинг отган ўқлари хато кетмас, уларнинг ўқлари кўкракни тешиб ўтиб кетар эди.

Кекса бир жангчи пишиллаб, сўкиниб, қон оқиб турган жароҳатидан ўқни суғуриб олди. Илгари кўрилмаган бундай ўқни ҳамма қизиқиб томоша қилди. Унга сопол ҳуштак боғланган, бу ҳуштак ўқ отилганда чуриллаб ваҳима соларди.

Енгил ва чопқир отлар минган бир тўда татар суворийлар шаҳар мудофаачиларининг жиғига тегиб, уларни жангга чақириб шаҳар дарвозасига яқинроқ жойга келишди. Коломна ботирлари аскар бошлиғидан сўраб татарлар билан жанг қилишга чиқишмоқчи бўлди, бироқ тажрибали кекса жангчи уларни тўхтатиб:

— Ҳали сўнги фурсат келгани йўқ. Маккор татарларга ишонманглар, улар сизни алдаяпти!— деди.

Коломна мудофаасига қипчоқлар билан урушиб ном чиқарган Еремей Глебович бошчилик қиларди. Бу аскар бошлиғига буюк князнинг ўғли Всеволод Георгиевич билан Рязандан омон келган князь Роман Ингваревич ёрдамлашарди. Буларнинг иккови икки қўшинга: князь Всеволод — суздаликларга, Роман бўлса — Рязандан қочиб келиб тўпланган аскарларга бошчилик қиларди.

Бошда татарлар унчалик кўп эмасдек кўринди. Гарчи улар ўз аскарлари билан шаҳарни ҳалқа қилиб ўраб олган бўлсалар ҳам, Коломна мудофаачиларидан ортиқ эмас эди. Еш князлар, Всеволод билан Роман татарлар билан олишгиси келар, буларни енгиб, жанговар шуҳрат билан олдинга юриб бошқа татар қўшинларига ташлангиси келарди.

Аскар бошлиғи ўн юзбошига, эрталаб шаҳарнинг ҳамма дарвозаларидан бирданига от солиб чиқишга тайёрланиш учун буйруқ берди. Аскар бошлиғи татар қароргоҳига ҳужум қилмоқчи эди.

Татарлардан асир олиб келинглр. Улардан татарларнинг қанча аскари борлигини билиб олишимиз керак, Коломнага қайси хон келган ва бошқа хонлари қаёқда, улар ҳам Коломнага келадими ёки ўз аскарларини бошқа шаҳарларга олиб борадими? Асир олмай қайтманглр!

Коломнани муҳосира қилган аскарларнинг энг улкан бошлиғи, буюк Чингизхоннинг кенжа ўғли ёш Кулканхон эди. У ўн минг кишидан иборат бир туман мўғул-татар суворийларини бошлаб келган эди, бундан бошқа унинг қўшинида Бояндархоннинг беш минг қипчоқлари бор ва яна бир хил татар қабилаларининг аскарларидан уюшган қурама бир туман аскар ҳам бор эди. Лекин бу аскарлар Коломнага келмай ўрмонга қочиб бекинган аҳолини талаш билан овора бўлиб, бутун Суздал ерларига сочилиб кетган эди. Бир ой ичида улар ўн тўрт шаҳарни талаб, ёндириб кулини кўкка совурди.

Кулканхон Коломнага қишнинг қаттиқ аёз бир куни етиб келди. У ўтовларни дарёнинг нарёғидаги қарағай ўрмоннинг ёқасига тикишни буюрди. Бу ердан Коломнанинг ёғочдан қурилган кунгурадор қўрғони, ёпиқ турган темир дарвозаси ва кунгуралар орасида юрган қуrolли одамлар аниқ кўриниб турарди. Устида қора қарғалар галалашиб учиб юрган дарё бетидаги жимжит теп-текис муз, аскарларнинг нари-бери юриб туриши ва бўладиган жанг учун жуда мувофиқ майдон эди.

Худди отаси Чингизхонга ўхшаш баҳодирона бичимли, баланд бўйли, бақувват Кулканхон ўз ўтовининг олдида қалъага суқланиб қараб турарди, агар бу қалъани олса у биринчи жанговар номга эга бўларди. Кулканнинг юзи осойишта эди, аммо унинг кўнглида эҳтирос-орзулар, баҳодирона шуҳратларга интилиш ва айни замонда ўз-ўзига қаноатланмаслик ҳислари қайнаб тошиб ётарди.

«Мен ўн тўққиз ёшга кирдим,— деб ўйларди у,— бироқ ҳали ҳеч нарса қилганим йўқ! Тўғри, менинг ёшимда отам ҳам ҳеч нарса қилмаган экан. Уша вақт-

ларда у камбағал бир оддий ўнбошининг ўғли бўлган холос, отасининг навкарлари очликка чидамай қочиб кетишган экан. У қул бўлган, тутқунликда бўйнида исканжаси билан шафқатсиз хўжайини темирчининг калтаги остида сандонга босқон уриб темир пиширган. Мен-чи, мен қудратли Кулканхонман! Мен дунёдаги ҳамма халқларнинг подшоҳининг ўғлиман, менинг яхши отларим бор, қўл остимда йигирма беш минг кишилик қўшиним бор. Қўлим билан бир ишорат қилсам, уларни хоҳлаган тарафга юбора оламан. Мен Кулканхон, отам битиролмаган ишни битириб, сўнгги денгизгача бўлган бутун жаҳонни бўйсундираман. Менга рақиблар халақит беряпти! Бунинг биринчиси Куюкхон. У билан ғолиб чиққунимча дўст бўлишим керак. Ҳаммадан кучлиги Ботухон, нега уни жаҳонгир қилиб сайлашди? Ботухон биринчи марта енгилиб қолгандаёқ уни яроқсиз деб ўлдириб юбориш керак. Ундан кейин Куюкхонни йўқотиш керак. Энг муҳим иш шу ерда, Коломнада баҳодирлик, мардлик, навкарларга очиққўллик билан ном чиқариб шуҳрат қозониш керак, навкарлар ўт бошида ўтириб Кулканхонни қандай яхши кўришларини мақтаниб гапиришади. Кейин улар менинг буюк хоқон бўлишимга ёрдамлашади...»

Кулканхон қўшинида беш минг қипчоғи билан Бояндархон ҳам бор эди. Тақводор мусулмон қипчоқлар, мўғул-татар қўшинларига аралашмай, ўз олдиларига алоҳида қароргоҳ қуриб туришарди. Бундай қароргоҳларда улар билан бирга яшил салла ўраб, яшил бўз белбоғ бойлаган, ўзини пайғамбар авлоди деб билган — сайидлар ҳам бўларди. Улар қипчоқларга ислом динининг қоидаларини ўргатар, урушда қандай юриштуриш кераклиги, дин учун қурбон бўлишнинг савобларини айтиб берарди. Бундай вақтларда уларнинг оғизлари кўпириб кетар, гапларининг охири:

— Ғайридинларни қиринглар! Дин учун қурбон бўлган киши тўппа-тўғри жаннатга киради, бундай одам жаннатда абадий бахт ва роҳатга эришади,— деган чақириқ билан тугарди.

Мусулмон аскарларининг орасида ҳам: сунний ва ший деган мазҳаблар бор эди. Сунний мазҳабига қипчоқлар эътиқод қиларди, ший мазҳабига форс тилида сўзлайдиган эроний аскарлар эътиқод қиларди. Йўлда бирор ерга тушилганда суннийлар билан шийлар

ҳеч вақт бир жойда ўтирмас ва бир қозондан овқат емасдилар. Ший мазҳабига мансуб шиаларнинг диний бошлиқлари бўлган имомлар гулхан бошида ўтириб қадим замонда ғойиб бўлиб кетган ва ҳали тирик бўлган «Охир замон пайғамбари» имом Маҳдийнинг чиқиши ҳақидаги ривоятларни айтиб берарди.

— Дунёда ёвузлик ва зулм ҳаддан ошиб кетганда ғойиб бўлган имом Маҳдий иккинчи қайта дунёга ташриф қадам қиладилар, шу вақтда дунёда адолат ўрнашиб, бойлик ва камбағаллик деган сўзлар битиб, ҳамма тенг ва бахтли бўлади.

Шиа аскарлар бундай ҳикояларни эшитишни яхши кўрарди. Улар сайидларга ўзларининг қозони бошидан жой берар ва имом Маҳдий мана шу чет элларда бекиниб юрмаганмикин деб суриштирар, биби Марямнинг муборак кўкракларидан оққан сут қуйилган қудуқни қаердан излаб топиш мумкин, айтишларига қараганда ҳалиги сут қудуқда ой шуъласига ўхшаб турармиш, шу гап ростми, деб сўрашарди.

— Бизлар албатта тўғри ўша қудуққа қараб борамиз,— деб ишонч билан айтарди сайид ва уч бармоғи билан бўтқани олиб улуғвор бир ҳаракат билан оғзига соларди.— Сўзимга ишонаверинглар, ўша қудуққа қараб биби Марямнинг сутидан бўлган янги ой — Ҳиллолни кўрган кишининг кўзларига дўзах ўти ҳаромдир...

Қипчоқ аскарлари баҳодирларнинг қаҳрамонликлари тўғрисидаги дostonлар ёки кал полвон Мечалнинг саргузаштлари тўғрисидаги кулгили латифаларни эшитишни яхши кўрарди. Айниқса, улар юзбоши Тўлабберганга тегишиб уни мазақ қилишар, қўл-оёғи боғлиқ рус асири унинг яхши отини олиб қочганини қайта-қайта айтиб кулишарди.

Коломнага келганда, дарвозадан чиқиб юрган рус суворийлари орасида Тўлабберганнинг жийрон отини миниб юрган ботирни кўп киши кўрганини айтиб юришди. Чопқир отни қандай қилиб қўлга киритиш тўғрисида ҳар ким билган маслаҳатини айтарди.

Тўлабберган тишини ғижирлатиб тескари қараб кетар ва бундай ҳазилкаш кишиларни чопиб ташлагиси келарди.

— Менинг жийронимга ўхшаган отни бизнинг бутун қўшинимиздан тополмайсан. Уни миниб олганимда

ҳаммадан ўзиб кетардим. Энди мен жийронимни қайси от билан қувлаб етаман? Сенлар миниб ўрганиб қолган лўк-лўк отлар билан ета олармидим?

Мулла Абдурасул ғамхўрлик билан уқдиришга бошлади:

— Ҳар вақтдагидек бу ишда ҳам фақат хотин киши ёрдам қилади.

— Нега? Нима учун?— деб сўрашди қипчоқлар.

— Сенга керак бўладиган отни фақат Кулканхон бера олади. Шамолдай тез, чопқир отлар ёлғиз унда бор. У фақат ичкилик-шаробга сахий, от хусусига келганда у жуда ҳам бахил. Қора қош, қизил юз ўрис гўзалини тутиб Кулканхонга олиб келасан. Асирангни унга тортиқ қиласан, у сенга бир чопқир от беради.

— Теги билан бермаса ҳам фақат жийронимни қувиб бориб келишга бериб турса бас эди,— деб оҳ тортди Тўлабберган.

— Эҳтиёт бўл, ўрис иккинчи отингни ҳам олиб қўймасин. Наузанбиллоҳ.. наузанбиллоҳ!¹— деб қўшиб қўйди мулла.

Тўлабберган ёрдам сўраб Кулканхон олдига борди. Қорга ботиб турган икки соқчи, анча ёлворишдан кейин уни ўтовга киргизиб юборишди. Қарагай шохлари қаланган гулхан тўрида йўлбарс терисидан қилинган пўстакда Соҳибқироннинг кенжа ўғли ўтирарди. Хоннинг сўл тарафида бир-бирларига сиқилишиб олти мингбоши ўтирар, ҳар бирининг қўлида биттадан думалоқ ёғоч коса бор эди. Оёғига кигиз пайпоқ кийган мўғул хизматкор керагага осиб қўйилган мешнинг олдидаги гиламчада туриб олиб мешдаги кучли арза (айрон шароби) ни чўмич билан ёғоч косага қуярди. Тўлабберган мўйна телпагини қўлига олиб, тақдирга таваккал қилганлиги белгиси сифатида камарини бўйнига осиб бир четда камтарин бўлиб турди. Кулкан ўзини улуғвор тутиб, илтифот қилмай, суҳбатни давом этдираверди. Ниҳоят индамай турган арзгўйга кўзи тушди.

— Жа, не дардинг ва не шикоятинг бор, отоқли Тўлабберган ботир? Қани тўрга чиқ, бизга яқинроқ ўтир.

¹ Наузанбиллоҳ!— Худо сақласин! деган сўз (арабча).

— Йўлингизга жоним фидо бўлсин! Кулфатдан мени фақат сизгина қутқара оласиз. Агар сиз кўмак бермасангиз ўзимни жангга уриб, ўрисларнинг қиличига қалқон бўламан. Агар мен мақсадимга етиб, ўзимга ўзим шон-шўхрат йўлини очолмасам, ундан кўра ўлганим яхши.

— Нега бунча гам, алам етди?— деди кекса туманбоши, Чингизхоннинг отоқли тажрибакор саркардаси Бурундой.— Сен ёшсан, лекин шунга қарамай эл оғзига тушиб ғайратли қиличбоз ва эпчил айғоқчи деган ном олгансан. Бошлаган йўлингда давом қил! Янгидан-янги донг чиқар!

— Бунинг ҳаммаси бўлиб ўтган. Энди эса қилични тўғри ушлай олмайдиган ва душманнинг бошини бир силташда ололмайдиган сари оғиз ёшлар мени кўрганда хохолаб куладиган бўлиб қолди.

— Қандай тилак билан келдинг?— деб сўради Кулканхон.

— Тилагим... Менга бир илтифот қилсангиз дейман! Коломна кўрғонидан ўрис отличлари билан ҳар куни ёш бир ўрис йигит менинг ўғирлатган жийрон отимни миниб чиқади. Шунини кўрганда юрагим ўрташиб, чидай олмайман...

— Жангчи ўз отининг устига бир душман миниб юришини кўтара оладими? Ундай золимни тутиб олиб, чопиб ташла.

— Сиз садоқатли қулларингизнинг кўнглидаги ўйини, очиқ турган китобдан ўқигандек айтиб берасиз ва менинг нима сўрамоқчи бўлганимни ҳам биласиз.

— Мен ҳаммасини тушундим! Бир коса арза беринглар садоқатли Тўлабберганга. Биз бу золим ўрисни қуршаб тутамиз... отни ҳам, отлични ҳам тирик тутиш керак. Мен ўзимнинг энг яхши отларим билан отланган қирқ отлич киши бераман. Сен уларни ҳар уч юз қадамга тўртта-тўртта қилиб, дарё ёқасига ёйиб қўясан. Ўрислар дарвозадан чиқиши билан менинг юз отлич йигитим ўрисларнинг тўпини ёриб киради ва ўша итваччани четга ҳайдаб чиқади. Овчилар арқонни тайёрлаб, болани қувади. Борган сари чарчамаган от минган тўрт янги отлич қўшилиб бораверади. Ҳар қандай яхши от бўлса ҳам бундай чопишга чидамайди. Шунда биз чарчаб қолган отни арқон ташлаб тутиб оламиз...

- Сиздек улуг, сиздек танти йўқ!
- Кейин, болани ўзим сўроқ қиламан, ўшанда сенинг ўзинг унинг елкасига чўғ босиб доғлайсан, шундай қилсак бола чин сўзлайди. Бу қизиқ овда ми-ниш учун мен сенга яхши бир от бераман.
- Умр бўйи жоним сизга фидо бўлсин!

САККИЗИНЧИ БОБ

Қуршаб ов қилиш

...Жуда зийрак йигит эрди ул:
 Қўлга олиб қаттиқ садоғин,
 Ўқни солиб нишонга олди.
 Тиркишини қулоққа тортди...
 Учиб кетди қўшиқ айтиб ўқ.
 Бориб тегди йигит қалбига.

(Қадим рус қўшиқларидан)

Торопка Коломнага князь Роман Ингваревичнинг рязанлик аскарлари орасида келиб қолган эди. У князнинг ёнида хат ташувчи бўлиб қолди, князь уни ўз вақтида тез иш битира олиши учун яхши кўриб, қолган эди.

— Торопка нимаики иш буюрсак,— дерди князь Роман,— ёниб турган ўтга киришга тўғри келса ҳам, батамом бажариб келади, тағин йўлдан битта-яримта анқовни ҳам тутиб келади.

Торопканинг суюкли ҳамроҳи, татар асоратидан олиб қочиб келган чиройли жийрон оти эди. Торопка уни ардоқлаб парвариш қилар, қўлидан нон бериб боқар, кўпинча ўзи оч қолса ҳам сўнгги бир бурда нонини отга берарди. Коломнада нон ва пичан топиш борган сари қийинлаша борди, шунинг учун от бир оз ориқлай бошлади. Аҳоли қамалнинг яна қанча вақт давом этишини билмагани учун нонларини тежаб ишлатар ва яширарди. Атрофдаги қишлоқлардан қочоқлар келгандан бери шаҳарга халқ тиқилиб кетди, Энди от гўшти ҳам ейила бошланди.¹

¹ Христианларда от гўшти ҳаром саналади. (Тарж.)

Торопка суюкли отини қутқариш мақсадида фақат шаҳардан чиқиб олиш учун энг хавfli вазифани, энг қийин топшириқни устига олишга жазм қилди. Отнинг эгар-жабдуқлари ҳар вақт тузатилган, тайёр бўлар, чарм хуржунида йўлга деб олиб қўйилган арпаси тўла турар ва чопганда тушиб қолмаслиги учун тасма билан қаттиқ боғлаб қўйилар эди.

У, урушда ўлдирилган бир мўғулнинг садоғини топиб олиб, ўқ отишни машқ қила бошлади. Ўқ топиш қийин эмас эди: мўғулларнинг қароргоҳидан отилган ўқлар ҳар куни қўрғон устида турган аскарларга тегиб, уларни йиқитиб турарди.

Торопка бир қопнинг ичига қипиқ тўлдириб деворга осиб қўйди-да, от устида кетаётиб шунга ўқ теккизишни ўрганди. Бошда бу мумкин бўлмайдигандек кўринди: тоғ эчкисининг қора мугузидан ясалган мўғул садоғи жуда қаттиқ эди. Торопка уни фақат ўқнинг ярмигача торта оларди, отилган ўқ лапанғлаб бориб, дарров ерга тушиб қоларди. Мўғуллар бўлса садоқни тортмас, балки тиркишни иякларига тираб туриб, чап қўлларини бирдан ёзиб юборар, тиркишни ўнг қулоқларига теккизиб туриб ўқни қўйиб юборар, бундай отилган ўқ ҳар қандай нишонни тешиб ўтгудай бўлиб ғувиллаб учиб кетарди. Бора-бора Торопка ҳам шундай отишнинг ҳадисини олди.

Бир куни князь Роман Торопкани чақириб олиб, унга қизил бир латтага ўралган буклоғлиқ бир қоғоз берди.

— Сенинг отингни бекорга Торопка — шошқалоқ, шошма-шошоқ деб қўйишмаган. Князь Всеволод сенга муҳим бир иш топширади. Эртага биз татарларга тўсатдан ҳужум қиламиз. Қизғин жанг бўлади. Агарда сен жанг қизиб турган пайтда дарёнинг ичи билан бориб қарағай ўрмони тарафга ўтиб олсанг, татарлар сени кўрмай қолади. У ердан овчиларнинг сўқмоқ йўли билан шимол тарафга қараб юриб кетишга ҳаракат қил. Князь Всеволод бу ёрлиқ билан отаси буюк князь Георгий Всеволодовичга, шаҳарни мудофаа қилишда қандай қийналаётганимизни хабар қилиб, ундан ёрдам сўраган. Татарлар Коломнага ёпирилиб келиб, тез кунда бизни янчиб ташлайди. Сен Киржач, Ростов ва Углич йўллари билан юргин. У ёққа татарлар ҳали боргани йўқ, йўллар очиқ. Бизлар тагин икки

ойгача чидаш берамиз. Агарда буюк князь шу муддат ичида етиб келолмаса, бизлар битта қолгунимизча олишамиз, бизга бошқа нажот йўқ. Умидимиз фақат сенда, тез юриб борасану, буюк князни излаб топасан, унинг аскарлари билан бизни халос қилгали келасан.

Белгиланган куни саҳар пайтида қурулланган отлиқлар қоронғида шаҳар дарвозасига борадиган тор кўчаларни тўлдириб туришди.

Торопка билан яна уч нафар князь болаларидан бўлган йигитчалар худди дарвозанинг олдига бориб туришди. Бу йигитчаларга ҳам топшириқ берилган: булар қоронғида татарларнинг орасидан ўтиб учта бошқа шаҳарга ёрлиқ олиб боришлари керак эди.

Кечаси бошланган бўрон ҳали ҳам уриб турибди. Шамол томдаги қорларни учириб тушиб суворийларнинг устига тушар эди. Аскарларнинг оз қисмидагина совут бор, кўпчилиги фақат елкаси ва кўкрагига у ер-бу еридан темир, суяк парчалари чатиб қўйилган аврасиз пўстин кийган эди.

— Тағин нимани кутиб турибмиз!— деб гурилларди.— Ҳой дарвозабонлар, дарвозаларни очинглар!

Дарвозанинг занглаб ётган турми ғичиллаб, иккала дуб табақа ваҳимали қоронғи саҳрога йўл очди. У ерда ажал бекиниб турар, у ёқда минглаб қисик кўзли, қайралган эгри қиличли мўғуллар кутиб турарди.

Торопканинг жийрон оти бошқа отлиқларнинг кетидан йўлга тушди. Тўданинг олдида шахсий соқчилар ўртасида князь Роман Ингваревич бормоқда. Аскарлар ўз вазифаларини — дарёнинг нариги тарафидаги ўрмоннинг ўртасида ухлаб ётган татар қароргоҳига ҳужум қилишни яхши биларди.

Аскарлар елиб юришга ўтди, суворийлар бир-бирларига зичроқ тиқилишиб саф-саф бўлиб юришди. Оппоқ қорда қора кўланкалар аниқ кўриниб турарди. Осмонни буркаб турган булут пастлаб сузмоқда, шарқ тараф ёриша бошлади.

Торопка дарёнинг ўртасига келганда бир тарафга бурилди-да, отнинг чодишини тезлатди. Шу вақт бирданига чийилдоқ бир овоз жуда яқиндан қичқирди:

— Қю, қю-қю, қю, мўғуллар!..

Муз устида от туёқларининг тарақлагани эшитилди. Олдинроқда суворийлар келмоқда, улар нота-ниш бир тилда бир-бирларини чақиритиб чуғурлашади.

Торопка отнинг бошини бир тарафга қараб шартта бурди, бироқ, қаршисида музлар ўртасида яна одам ва отларнинг қораси пайдо бўлиб қолди. Торопка йўл тушиб қолган бир сўқмоқни чала-чулпа кўриб қолиб, отнинг бошини орқага қараб бурди-да, сўқмоққа тушиб олиб чопа бошлади, тойғоқ музда от йиқилиб қолармикин деб хавотир оларди.

Ён тарафдан уч мўғул чопиб чиқди. Уқлар қулоқ тагидан ғувиллаб ўтмоқда. Жийрон от дўнглари ва музлардан сакраб ўтиб чопиб бормоқда. Татарлар газаб билан қичқиритиб бирмунча жойгача уни қувиб келишди-да, бир оздан кейин орқада қолиб кетишди. Торопка отнинг бошини тортди. Тўхтади. Қулоқ солиб тинглади. Қаршисидан яна бўғиқ қийқириқлар ва отларнинг дўпир-дўпири эшитилди. Торопка яна бир тарафга қараб отилди ва отларнинг тизгинидан ушлаб турган мўғулларнинг устидан чиқиб қолди. Шу вақт севинч билан қичқирган овоз эшитилди:

— Тўлабберган! Жийрон от ўз оёғи билан сенга қараб келаётир! Тутиб ол уни!

Мўғуллар отларига сакраб минишди-да, Торопканинг кетидан югуришди. Уларнинг ҳаммаси ҳам яхши от минган бўлиб, жийронни бемалол қувиб келмоқда, салдан кейиноқ уларнинг бири етай деб қолди. Жийрон эса жон жаҳди билан чопмоқда. Торопка отнинг бошини ўз ихтиёрига қўйиб берди. У орқасига қараб, садоққа ўқ солди ва ёвнинг калласини пойлаб нишонга олди-да, тиркишни қаттиқ тортиб, ўқни бўшатди. Етай деб қолган отлиқ қўлларини кериб отдан учиб тушди. Орқада келаётган мўғуллар молдек бўкиришди:

— Вой дод! Дод! Кулканхон! Кулканхонни ўлдирди!

Жийрон қувучилардан қутулиб узоқлашди. Мўғуллар кейинда қолиб кетди.

Торопка ён тарафдаги музлаб ётган кичкина дарё тарафга қараб бурилди-да, қалин қирғоқ буталари орасидаги юрилавериб текис бўлиб қолган йўлга тушиб олди. Бу жойлар Торопкага таниш жойлар эди.

Илондек буралиб оқадиган бу дарё Торопканинг туғилиб ўсган қишлоғи Перунов Бор ёнидаги қайнама ботқоқликдан бошланарди. От ҳарсиллай-ҳарсиллай қадамлаб юришга ўтди ва сал юриб бориб тўхтади. Ҳамма ёқда қор босган кекса қарағайлар жимгина, мудрагандек турар эди. Осмон ёришди. Шамол якка-якка ўсган дубларнинг тўкилмай қолган қуруқ барглари шилдиратарди.

Торопка отининг бошини тортиброқ ушлаб, овчиларнинг сўқмоқ йўли билан аста-секин кетди, у ўрмондаги ҳар бир шилдираган овозга диққат билан қулоқ солиб борарди.

«Перунов Борга нима учун кетаётирман-а?—деб ўйларди у.— Шимолга борадиган йўлни ташлаб, бу ёққа боришга мени нима мажбур қилди? Вешнянканинг қуралай кўзлари эмасми? Йўқ, мўғуллар мени қувлаб йўлдан узоқлаштиради ва натижада ўз қишлоғимга яқин келиб қолдим. Шунчалик яқин келиб кирмай кетсам бўладими? Битта-яримта тирик қолган одам бордир, ҳеч бўлмаса бизнинг ерларда нималар бўлаётганини айтиб бермасмикин?»

Туш пайтида йўлнинг чет, хавфли жойлари бошланди. Ботқоқлик музлаб қор босиб қолибди. Фақат қайнамааларнинг «кўзлари» гина қорайиб кўринар, ундан булутдек ғалати буғлар бурқираб чиқиб турарди. Торопка ёввойи эчкилар юрадиган тор сўқмоқдан эҳтиёт билан юра бошлади, у, сал эҳтиётсизлик билан босилган қадам натижасида отнинг тубсиз «кўз»га тушиб кетишини ва ундан қутулиб чиқиш мумкин эмаслигини яхши биларди.

Ниҳоят дарахтлар орасидаги очиқликдан Перунов Бор яқинидаги таниш кекса дублар кўриниб қолди. Худди эски дўстларнинг ёнига боргандек Торопка азамат дарахтларнинг ёнига борди. У шу дарахтлар тагида думалаб ётган, бобо-бобокалонлари чўқинадиган ёғоч санамни топиб олди. Кимдир биров яқиндагина унинг қорини супуриб ташлабди, супургиси ҳам шу ерда ётибди. Санамнинг лўқ кўзлари кўкка қараб ётар ва унинг юзи гўё: «Нега мени қулатиб ташладилар?» деб шикоят қилаётгандек эди.

Ҳамма ёқда, қор устида янги босилган излар кўринади. Афтидан, бу ерга яқинда курак кўтарган хотинлар билан болалар келиб кетганга ўхшайди, Торопка

отини анча дадилланиб ҳайдади ва дўнглик устига чиқди.

Қишлоқдаги уйларнинг ярми куйиб кетган, фақат четдаги уйлар омон қолган. Ким ўт қўйган бу уйларга? Бечора ўрмонликларни изғирин совуқда ҳайдаб чиқариши кимга керак бўлган экан?

Савелий Дикороснинг уйи йўқ, унинг ўрнида фақат тутундан қорайиб кетган лойдан қилинган катта печка ва учига рўвак боғлаб қўйилган узун ходача қаққайиб турар эди. Ҳамма ёқда чала-ярим қор босган куюнди ходалар диккайиб ётарди.

Қаршисидан бароқ бир ола ит вовиллаб югурди. Қаёқдандир бунга жавобан бошқа итларнинг ҳам вовиллагани эшитилди. Бу худди ўша Олапар эмасми-а? Ҳали тирик эканми? Олапар ўзининг ёш эгасини таниб, сакраб ўйин тушди ва эгарга сакрай бошлади.

Торопка илгари Звяга турадиган ва ҳозир тутундан қорайиб кетган уйга яқин келди. Деразанинг тирқишидан ингичка бир шуъла кўринди. Торопка деразанинг олдига келиб:

— Ҳой, ким бор бу ерда? Эшикларингни очинглар! Ўз одамларинг келди, қарши олинглар!— Деб чақирди.

Болаларнинг шивирлашган ингичка овози эшитилди:

— Очманг, онажон! Балки ёмон одамдир? Олдин сўранг-чи, ким экан ўзи?

Деразанинг туйнугидан:

— Ўзинг ким бўласан? Қаёқдан келяпсан?— деган овоз эшитилди.

— Танимаяпсизми? Мен Торопкаман, Савелий Дикороснинг боласиман! Тезроқ очинг! Йўлдан қоламан. Ҳали анча узоқ жойга боришим керак.

Тамба шарақлаб, дарвоза очилди. Звяганинг новча ориқ хотини йиртиқ пўстинга ўралиб чиқиб отнинг тизгинини олди-да, уни отхонага етаклаб кетди.

— Пичан топиладими?

— Озроқ бор, болам. Ҳозир олиб келаман. Уни аяшнинг ҳожати йўқ энди: отимизни ҳам, сигиримизни ҳам ёвузлар сўйиб еб кетди.

Сертутун тараша чарс-чурс қилиб қизғиш аланга билан нотекис ёнмоқда. Звяганинг хотини билан унинг учта оқ бошлик болалари Торопкани қуршаб олиб ўтиришди. Улар Торопкага оғизларини очиб анграйиб қарашар, унинг кийган совути, бошидаги учи чўзиқ ду-

булгаси ва баланд пошнали қизил этигини қўллари билан ушлаб-ушлаб кўришарди...

— Улар худди осмондан тушгандек бу ерларга ҳам келишди, баттоллар!— деб ҳикоя қиларди жуда ориқлаб кетган хотин.— Ошлиқларимизни талади, уйлари-мизга, ғарамларимизга ўт қўйди, хотинларни, қизларни ва кўп болаларни ўзлари билан бирга олиб кетишди. Менинг мана бу уч болам шохларнинг тагига бекиниб қолган экан, татарлар буларни тополмабди, бошқа уч боламни олиб кетди... Энди уларни умрбод кўролмайман! Опалёнихани ҳам ҳайдаб кетишди, сенинг...— деб у хўрсиниб йиғлаб юборди.— Сенинг Вешнянкангни ҳам ҳайдаб олиб кетишди. Уларни дуо қилиб юргин. Татарларнинг тутқунидан биров қайтиб келармиди? Ҳа, менинг Звягам қаёқда? Баъзилар уни Рязань қўрғонининг устида кўрдик дейди, яна бировлар у қочиб ўрмонда бекиниб юрибди дейди. Агар бу гап рост бўлса у яқинда уйга ҳам келиб қолар... Ол, е, болам. Нондан ол, болам. Ҳозир биз ярмига қарағайнинг пўстлоғини қўшиб •нон ёпадиган бўлдик: Пўстлоқни майдалаб туйиб жавдар унига аралаштириб хамир қиламиз. Унни аяброқ ишлатамиз, бўлмаса кўкламгача етмайдиганга ўхшайди... Баъзан қармоқ солиб кўлдан балиқ тутиб келамиз. Иссиқ овқат ўрнига қайин пўкагини сувга солиб қайнатиб еймиз. Бир челақ сувга озгина унни қориб, мойсиз атала қилиб берамиз; болалар шуни ичади...

— Бошқа эркаклар ҳақида нима эшитдингиз?

— Ўрмонга бекинганларнинг ҳаммаси бир тўп бўлиб уюшяпти дейди, кейинда қолган татарларни тутиб, уларнинг отини миниб олишар экан. Татарлар жуда кўп дейди. Бундай куч чўпчакларда ҳам йўқ. Бизнинг эркаклар ҳам бўридек олишяпти, ҳеч бир киши бўйин эгиб, берилгани йўқ. Ўзимча шундай ўйлайманки, татарлар бу ерларда оз вақт туриб кетиб қолади, ўшанда бизлар тагин уй-жойларимизни тузатиб оламиз...

Бир оз дам олгандан кейин Торопка яна йўлга тушди. Унинг олдида думини баланд кўтариб олапар ҳам елиб югуриб бормоқда. Гўё у, ўзини энди эгасидан айрилиб қолмайдигандек, бирга жанг қилишадигандек кўрсатиб бошқа итларнинг ҳавасини келтираётгандек эди.

Ботухоннинг газаби

Кетма-кет юборилган чопарлар Соҳибқирон Чингизхоннинг кенжа ўғли Кулканхоннинг ҳалок бўлгани хабарини Ботухонга айтгани келишди.

Ботухон ҳеч кимни кўргиси келмади. Чопарлар эса, «от ем егунча» ҳам кутиб туролмасликларини, жаҳонгирнинг жавобини олиб, ҳозир қайтиб кетишлари лозимлигини айтишарди.

— Бизнинг саркардамиз йўқ! Қўшин нима қилишини билмай қолди!— деб бақришарди улар.

Соқчи турғовутлар дағаллик билан орқага итариб:

— Бўлмайди! Кутинглар!— дерди.

Чопарлар ёнларидан ўтган навкарлардан ивир-шивир қилиб:

— Жаҳонгир нима қияптилар?— деб сўрашарди.

— Жуда муҳим иш қияптилар, ўрис фолбинларига фол очириб, келгуси ғалабаларнинг йўлини кўряптилар.

Чопарлар отларнинг тизгинини белларига қистириб, ўтовга яқинроқ ерга чўккалаб кутиб ўтиришди. Буларнинг кетидан тагин чопарлар келди, улар яқинроқ келиб ўтираверди.

Соқчи аскарларнинг бошлиғи юзбоши Арапшо яқинроқдан ўтиб кетатуриб, буларни кўриб қолди. Баланд бўйли, қотмароқ келган бадқовоқ Арапшо, буларнинг олдига келиб тўхтади-да, гўё ҳар қайсисини таниб оладигандек уларга тикилиб қаради.

— Хўш, шохларинг чиқдими энди!— деди у.— Энди ишларинг чатоқ бўлади!

— Бизнинг гуноҳимиз нима? Биз буйруқни садоқат билан ўринлаймиз ва туманбоши Бурундойдан жаҳонгирга хабар олиб келдик, холос.

— Сизлар қора хабар олиб келгансизлар, бу ишда фақат сизларгина айбдор. Бошларингизга нима келишини биласизларми?

Чопарлар сапчиб ўринларидан турдилар, баъзилари отларига миниб қочмоқчи ҳам бўлдилар.

— Ҳушёр бўл ва огоҳ бўл!— деб қичқирди Арапшо.— Навкарлар, бу «қора хабарчилар»дан биттасини ҳам қочириб юборманглар. Отларини ушлаб олинглар.

Сизлар бирпас кутиб туринглар, ҳозир жаҳонгир сизлар билан гаплашадилар.

Арапшо ўтовга кирди. Ботухан қовоғини солиб, оёғини чалкаштириб, бошини қуйи солиб ўтирарди ва юмилиб турган бармоқларининг учига тикилиб турарди.

Унинг ёнида Субутой баҳодир чўкка тушиб ўтирарди. У ичкари кириб, эшик олдида тўхтаб қолган Арапшога қаради. «Турсам бўладими?» деб секингина сўралган саволга бош ирғаб жавоб берди.

— У билан Куюкхон энг ёвуз душманам эди,— деди Ботухон.— Энди мен қувонмай ким қувонсин? Ҳеч кимга кўнгил айтиб таъзия қилолмайман. Заҳарли илоннинг йўқолгани учун қувонаман!

— Ботухон қувонишлари мумкин, аммо жаҳонгир таъзия очишлари керак!— деб оҳиста, лекин қатъий эътироз билдирди. Субутой.

— Кулкан менга ажал тилади, Кулкан мени соқоли хотин деб бақирди. Унинг тўшини ёриб заҳарли юрагини юлиб олишимга фақат сиз халақит бердингиз. Менинг кўп душманларим ҳали ҳам тирик. Буларнинг энг каттаси Куюкхон, мен у билан ҳисоблашиб қўяман.

— Нега сиз у гапларни эсингизга оласиз? Сизнинг содиқ хизматкорингиз бўлган мен, сизни кечаю кундуз кўриқламаяпманми?

— Арапшо мени яширин юборилган қора итлардан, сотқин қотиллардан уч марта қутқариб қолди...

— Секинроқ!..— Субутой ғазаб билан пишиллай бошлади.— Қўшинда ҳеч ким бу гаплардан хабардор бўлмаслиги керак. Ўзингиз, саркарда сирли бўлиши керак, деб айтмаганмидингиз... Агар сиз қувониб юрсангиз ҳамма: «Ботухан ҳам ҳаммамизга ўхшаш киши экан!» деб айтади. Сиз, худди тўсатдан — осмондан тушган яшиндек, ҳаммаси анқов ва майнавозчилик қиладиган, Куюкхоннинг ювиндихўрларини ҳайратда қолдиришингиз керак! Уларга мақсад йўлини кўрсатиб, қаёққа бориш, нима қилиш кераклигини билдириб қўйишингиз лозим. Ҳар вақт фавқулодда, ҳеч ким билолмайдиган, ҳеч ким тушунолмайдиган бўлишингиз керак...

Ботухон ҳушига келиб, сакраб ўрнидан туриб:

— Қаёқда ўша «қора хабарчилар?» Энди мен нима қилишимни биламан,— деди.

Арапшо жавоб берди:

— Улар шу ерда, ўтовнинг олдида амру фармонингизни кутиб туришибди.

Ботухон қўлига қилич ушлаб ўтовдан чиқди, ўтирган чопарларни кўздан кечирди. Чопарлар таъзим қилиб тиз чўкдилар.

Ботухон тишларини қисиб туриб, секин-секин гап-ра бошлади. Унинг товуши борган сари баландлашиб борди. Энг охирда у бақириб бундай деди:

— Сенларга буюк бир бахт, кун парча — Соҳибқирон ҳазратларининг ўғли омонат топширилган эди. Сенлар бу омонатни қандай сақладинглар?

— Ўзим урушмоқчиман деган эдилар,— деб ғўлдирашди чопарлар.

— Сенлар бунга қувонишиб қолгандирсанлар-да? Олдинги сафда туриб қиличбозлик қилиш саркардининг ишими? Соҳибқирон Чингизхон ҳазратлари шундай қилармидилар? У жанобдан ортиқ саркарда бормиди? Шундай улуғ саркарда бўлатуриб ҳам у жаноб қўшиннинг орқасида юрардилар ва тўққиз оғиз сўз билан ўн минглаб ва юз минглаб суворийни ишга солардилар. Бутун дунёни ларзага солган ғалабаларга у зот шундай қилиб эришган эдилар.

— Биз буни биламиз... ҳаммаси эсимизда...

— Кулканхонни нима қилдинглар? Кулканхон анчайин бир навкар бўлиб саф олдида ўрис билан олишиб чопиб юрибди, деб хурсанд бўлгандирсанлар, ҳеч қайсинг бориб уни тўхтатмагансан, отининг бошини буриб орқага қайтармагансанлар, ҳеч қайсинг ўз гавдангни унга қалқон қилиб тўсмагансанлар. Санлар, ҳамманг хоинсан, энди санларга шафқат йўқ...

Чопарлар ерга йиқилиб юзларини қорга босишди.

— Қайт орқаларингга. У ерга бориб, жаҳонгир, айбларингни ювиш учун мен боргунча Қоломна қалъасини олинглар деб буюрдилар денглар қўшинга... Агар мен борганда ҳам қалъани ололмай қўрғон теварагида чопишиб юрсанглар, у вақтда Чингизхон тузган буюк қўшиннинг садақаси қилиб ҳаммаларингни чопиб ташлашга буюраман.

Жўна бу ердан ҳамманг, отасининг ўлигини еган узун қулоқ итлар! Тагин нима қилиб ётибсанлар!

Боту бўғилиб туриб, қиличини силтади.

Чопарлар югуриб бориб отларига сакраб минишди.

Кўз очиб юмгунча бу ерда уларнинг бирортаси ҳам қолмади.

— Эшитдингизми, Субутой баҳодир?

— Ҳа, Соҳибқирон ҳазратлари. Сизнинг сўзларингиздан бобонгизнинг овозларини эшитдим!

— Мен, энг буюк одам — Чингизхоннинг ўғлини ўлдириш нима эканини ўрисларга кўрсатиб қўяман!.. Мен ўриснинг ҳамма ерларини қонга булайман... ҳамма жондорни, ҳамма тирик жонни, битта ит ва битта бола ҳам қолмагунча ҳаммасини қиличдан кечираман. Мўғул аскарлари даҳшатли ўт бўлиб босиб боради ва ўрисларнинг ерларини шундай бир сокин қабристонга айлантириб юборадики, унда фақат қарғаларнинг чағчуғи билан қашқирларнинг ўвлашидан бошқа товуш эшитилмайдиган бўлади. Тезроқ олиб келинглар менинг отимни!

Ботухан кўзлари қинидан чиқиб кетгудай бўлиб ўқрайди ва оғизлари кўпириб кетди. У депсиниб туриб ғазаб билан бақирди:

— Отимни олиб кел! Тезроқ олиб кел!

Мис занглар даранглаб навкарларни чақирди. Юриш хабарини жар солиб сурнайлар чалинди. Фақат бу олағовур ичида Субутой баҳодир билан Арапшотинч ва қўзғалмай қолавердилар.

— Ижозат берсангиз, Соҳибқирон бир гапни айтиб ўтсам,— деди секингина Субутой,— чопарларни қайтариб юбордингизу, ҳалок бўлган хоннинг ўрнига киши белгиламадингиз.

— Одатга мувофиқ, ҳозирча туманбоши Бурундоё бошқариб туради. У тажрибали саркарда, мен ўзим бир кундан кейин ўша жойга бораман ва қалъани қандай ҳужум қилиб олишни уларга кўрсатиб қўяман!..

— Шу воқиядан бир кун кейин Ботухон билан Субутой баҳодирнинг аскарлари Коломна қўрғонининг олдида пайдо бўлдилар. Жанг жуда қизиқ турган эди. Мўғуллар кетма-кет уриб турган тўлқиндай қўрғоннинг устига чиқишга ҳаракат қиларди, бироқ қўрғоннинг ҳимоячилари уларни ерга улоқтириб турарди. Лекин рус аскарларининг кучлари борган сари ожизлашиб борар ва ҳеч бир ердан уларга ёрдам келмас эди. Татарлар шаҳарга бостириб кирди.

Рязанлик князь Роман Ингваревич Рязань аскарлари орасида туриб, буюк мардлик билан урушиб, шарафли ўлим топди. Лашкарбоши Еремей Глебович ҳам унинг ёнида мўйсафид бошидан жудо бўлди.

Татарлар ҳаммани шафқатсизлик билан чопиб ташлайверди. Тирик қолган озгина киши ҳам оғир тутқунликка дучор бўлди. Коломнанинг биқсиб ётган харобаси устида татарлар уч кунгача ўйин-кулги ва базм қилдилар. Шаҳарнинг ўртасидаги ёниб кетган Воскресение черкови жойлашган майдонда Ботухон ходалардан жуда катта бир уюм ясашни буюрди, бу уюм устига ёш хон Кулканнинг жасадини ётқизишди. Мўғуллар Кулканнинг жасади билан бирга Коломнанинг қизларидан қирқта энг гўзал қизларни танлаб куйдиришди. Кулканхоннинг олтин эгар-жабдуқ урилган иккита суюкли отини унинг олдига олиб келиб қурбон қилишди. Қизлар ҳам, отлар ҳам «у дунё»га бирга бориб, ўзларининг ҳалок бўлган ёш эгаларига у ерда ҳам садоқат билан хизмат қилишлари керак бўлар эмиш.

Шу майдоннинг ўзида, ҳалок бўлган мўғул аскарларининг жасадларини куйдириш учун яна бир гулхан ёқилди. Бу икки гулхан бир вақтда ловиллаб ёниб кетди. Ботухан қора отининг устида туриб куйдириш тантанасини ҳамгин бир ҳолда кузатиб турди. Баъзан у, бошқа аскарлар билан бирга хайрлашиш нидосини айтиб:

— Баяртай, баяртай!— деб қичқирарди.

У Н И Н Ч И Б О Б

Ваҳшийлар пойтахтга хавф солмоқда

Владимир буюк князининг рафиқаси княгиня Агафья хоним хавотирли кунларни бошидан кечирарди. У даҳшатли хавфни унутишга тиришиб, кўп вақтни оила, сарой хўжалиги тўғрисидаги ташвишлар билан ўтказар, ҳаммага тасалли берар ва мардона бўлишга чақирар эди. Унинг ёш келинлари княгиня Мария билан Христиналар ва бошқа кўпгина бояр хотинлари ҳўнграб йиғлашар ва охир замон бўлди дейишарди. Болалар князь саройидан қочиб, қўрғоннинг устига чиқишар ва:

— Ҳозирча мактабда ўқимаймиз!— деб қичқирашарди.— Энди биз ҳам урушимиз керак. Биз аскарларга ёрдамлашамиз, татарларга ўқ отамиз ва уларга тошлар улоқтирамиз.

Княгиня Агафья хоним кечаю кундуз ибодат қиларди. Эрталабки ибодатга у Успение богородица номли катта черковга борар, у ерда бадқовоқ ва ғамгин епископ Митрофан билан суҳбатлашарди.

— Дуо қилинг,— дерди хонимга ҳазрат.— Токи олло таоло рус аскарларига мадад бериб, ғайри дин татарларни юртимиздан ҳайдаб юборгай. Эрингиз князь Георгий Всеволодович билан ўғилларингизни дуо қилинг, токи худойи тало уларни ёвуз душмандан сақлагай!

Княгиня Агафья хоним эрининг тездан катта қўшин йиғиб келиб, рус ерларини татарлардан тозалайман, деган ваъдасига ҳеч бир шубҳасиз ишонарди. У йиғлаб туриб дуо қилди-да, кўзларини юмди ва кўзига баланд бўйли, тетик, ўткир сўзли, бақувват қўлли эри тургани кўриниб кетди. «У қўшин ишини билади, тездан қўшин тузиб келиб татарларни ҳайдайди. У ўзининг вафодор оқ отига миниб Владимирнинг Олтин дарвозасига келади, шунда келинларим билан бирга чиқиб қарши оламан. Отнинг тизгинини ушлаб, уни князь ўрдасига ўзим етаклаб келаман...» деб хаёлидан кечирди княгиня.

Князь Всеволод озгина аскар билан Коломнадан тўсатдан қайтиб келиб қолди. Княгиня Агафья яқин кўрган боярларини чақириб дарров кенгаш қурди. Кенгашда аскарбоши Петр Еслядукович, баъзи мингбошилар ва князнинг иккала келини қатнашди.

— Мен бу ерга бир муъжиза билан қутулиб чиқиб келдим, Жабраилнинг ўзи сақлади мени. Татарлар Коломнани ҳамма ёқдан қуршаб олди. Уларнинг аскарлари жуда кўп. Уларни ёш бир хон, уларнинг энг каттаси бўлган Чингизнинг ўғли бошқариб турарди. Учинчи куни татар қароргоҳида бирдан қаттиқ шов-шув, фарёд кўтарилди, довуллар чалинди. Асирларнинг гапига қараганда, уларнинг бошлиғи Кулканхонга бир руснинг ўқи тегиб ўлган экан. Шу сабабли улар фарёд-фиғон қўпориб, худоларига арз-дод айтаётган экан. Мана шундай олағовур бўлиб турганда мен орадан сирғилиб қочиб чиқдим. Татарлар бу ерга жуда катта куч билан келади, кўкламдаги тошқиндай ҳамма ёқни босиб кетади, у вақтда бизнинг иложимиз қолмайди... Хотинларнинг кета олгани, шимолга, Новгород, Кострома, Галич, ёки Белоозерога қочиб кетсин. Урмонга ва хилват жойларга бекиниб олиш керак. Владимирда қирғин

бўлади, князь отам келгунларича чидаб тура олишимиз ҳам даргумон.

Княгиня Агафья қатъий жавоб берди:

— Биз сизларни ташлаб кетмаймиз. Ажал шарбатини бирга тотамиз.

Иккала келин йиғлаб туриб:

— Биз сизлардан ажралиб ҳеч қаёққа кетмаймиз! Нима учун совуқ, вайроналарга борар эканмиз! Майда болалар билан у ерда ҳам барибир бекорга ўлиб кетамиз! Ундан кўра қўрғоннинг устига чиқиб сизлар билан бир сафда туриб урушганимиз яхши!— дейишди.

— Хотинларнинг иши эмас бу!— деди аскарбоши Петр Ослядукович.

Икки келиннинг ўртасида ўтирган асранди етим қиз ёш бекач Прокуда сўзга аралашди:

— Эшитишимга қараганда, татарларнинг хотинлари отга миниб, эрлари ва ака-укалари билан бир сафда туриб урушар экан.

— Жим ўтир, Прокуда!— деб жеркиди княгиня Агафья.— Сен бутунлай бебош бўлиб кетяпсан, кўш-кингда кўмилиб ўтириш ўрнига, сен, қўрғон бошига чиқиб анчайин одамлар билан гаплашиб юрасан!

— Барибир сиздан қочиб Волга ўрмонларига, чўқинтирган отамнинг олдига кетиб қоламан. Нима учун биз оҳ-воҳ қилиб ўтирар эканмиз! Бундан кўра ўрмонга ёки далага чиқиб урушган яхши. Барибир, ажалимиз етса, қаерда бўлса ҳам ўламиз.

— Кўшкка қамаб қўймасамми, сени!— деб бақирди княгиня Агафья.

— Татарлар бу ерга келса, кўшк ҳам қолмайди, сиз билан мен ҳам!

— Бу қандай қақилдоқ қиз-а!— деб бўғилди княгиня.— Ҳай, энага Прокудани кўшкка олиб бор-чи!

— Бугун мактабда ўқиш бор. Уқитувчи билан хайрлашиб келишга ижозат беринг!— деди-да, югуриб чиқиб кетди Прокуда.

У Н Б И Р И Н Ч И Б О Б

Грек-рус мактабида

Болалар катта черков ёнидаги кичкина ғиштин иморатга йиғилишди. Улар даҳлизда чипта кавушларини қоқиб, супурги билан супуришди. Уйнинг ичига кирган-

дан кейин пўстинларини ечиб, бир бурчакка улоқтиришди, кейин тоқчадан ёғоч тороқни олиб айланаси текис қилиб кесилган сочларини тарашди. Залнинг ўртасига бориб, олдида шамчиरोқ ёниб турган иконага шошилмай, тартиб билан чўқинишди ва ўймакор ёғоч креслода ўтирган ўқитувчининг олдига келишди. Баланд овоз билан:

— Узоқ йиллар омон бўлинг, Максим Далматович,— деб салом беришди.

Қорачадан келган, қора соқол, учи ингичка катта бурунли ўқитувчи болаларга хўмрайиб қаради-да, совуққина жавоб берди:

— Жойингларга ўтириб, китобларингни оч!

Болалар ҳаммаси ўн иккита эди. Улар қайин тахтадан ясалган узун ингичка столнинг икки ёнига қўйилган скамейкаларга одоб билан ўтириб, пергамент қоғозларни бир-бирига тикиб ясалган, кирлаб, мойлашиб кетган битма китобларини ўз олдиларига қўйиб очишди, бу китобларни улардан илгари жуда кўп болалар ўқиб савод чиқарган.

— Туринглар!— деди ўқитувчи ва мўйна қалпоғини қўлига олиб китоб тоқчаси ёнидаги деворга қоқилган ёғоч қозиққа илиб қўйди. Болалар ўринларидан турдилар. Улардан бири дуо ўқиди.

— Ўтиринглар.

Болалар ўтиришди. Шу вақт эшик очилиб уйга югуриб Прокуда кирди. Унинг кетидан кексайиб қолган энга кириб келди. У Прокуданинг пўстинини ечиб олиб, қизнинг сарафанини тузатиб қўйди-да, ўзи бурчакдаги сандиқ устига келиб ўтирди.

Прокуда ўқитувчига букилиб таъзим қилди, салом берди-да, четда ўтирган болани тирсаги билан туртиб, бошқа ўқувчилар қаторига кириб ўтирди.

Ўқитувчи қора қўли билан қора соқолини силаб, йўталиб қўйиб гап бошлади:

— Бугун мен сизларга алоҳида насиҳат гапларимни айтишим керак. Булатко, менга қара, Верешчага, Чаперани турткиламай ўтир. Менинг кўзимга қараб ўтиринглар...

Ўқитувчи қаттиқ йўталди.

— Мен монах Максимман, менинг ишим китоб ёзиш ва сизларга ўхшаган ёш болаларни ўқиш-ёзишга ўргатиш. Сизлар ҳамма ҳарфларни ўргандинглар, энди мен

зинапоядан етаклаб олиб чиққандек, сизларга кичик черков ишларини бошқариш, инжилхонлик ва божқа шунга ўхшаш художўйлик ҳикматларини ўргатмоқчи эдим.

Болалар бу гапларни анқайиб ўтириб эшитарди. Прокуда муштумини лунжигга тираб ўтирар ва қошларини чимириб ўзи учун тушунилиши қийин бўлган ўқитувчининг бу гапларини тушуниб олишга тирришарди.

— Бу мактабни Владимир-Суздалининг буюк князи, шавкатли ва доно буюк князь Константин Всеволодович қургандир. У жаноб ўз даргоҳларида кўп олимларни сақлар, китобни яхши кўрар ва ўзлари ҳам китоб ёзардилар. У кишида фақат грекча китобларнинг ўзигина мингдан ортиқ эди, буларнинг бир қисмини ўзлари сотиб олган, бир қисмини бутун дунёнинг патриархидан ҳадяга олган эдилар...

Ўқитувчи қўллари билан юзини бекитди ва столга энгашиб индамай қолди.

Болалар тирсаклари билан бир-бирларини туртиб, қулоқларига шивирлаб: «Нимага бундай гапларни айтяптилар, у кишига нима бўлди?» деб сўрашарди.

Ўқитувчи юзидан қўлини олиб, бошини силкитди.

— Чидаш қийин бўлган оғир замонлар келди. Кечаси билан машъалалар ёниб турадиган, шундай мактаби бор донгдор шаҳаримизга чақмоқ чақиб, кўкни тутиб қора булутлар босиб келмоқда, ҳамма ёқни ёндириб, кулини кўкка совурмоқчи. Мана шундай мактаб, мана шундай кутубхонанинг ёввойи, ваҳший халқ⁴ учун нима аҳамияти бор? Ўтган асрларнинг хотираси бўлган бу қимматли китобларни татарлар олиб, отнинг почасини пишириб ейиш учун ўтин қилиб ёқади.

Ўқитувчи қўли билан кўзини артди-да, болаларга хайрлашаётгандек диққат билан бир қараб чиқди.

— Бугун бизнинг энг сўнгги дарсимиз. Бугундан бошлаб сизларнинг жойларингиз шаҳар қўрғонининг устида бўлади. Бизлар—катталар, қўлимизга қилич ва найза оламыз, сизларнинг ишингиз оталарингизга, оғаларингизга ўқ олиб бериб туриш, сув ва нон келтириб бериш бўлсин...

— Биз бу ишни жон деб қиламыз!— дейишди болалар.

— Энди яна бир сўз, менинг сизлардан энг сўнгги

бир ўтинчим бор. Балки татарлар мактабга ҳам босиб кирар-да, ўт қўйиб юборар. Шунинг учун бу кутубхона-нинг китобларини ертўлага тушириб сандиқларга тахлаймиз-да, устидан тош ёпиб қўямиз. Сизлардан кимки омон қолса, татарлар кетгандан кейин, ертўладан бу китобларни олиб чиқади, сизларнинг болаларингиз ва набираларингиз ўқиб юради. Ҳозир бизларнинг муқаддас вазифамиз бу қимматли илм нурларини бекитиб қўйиш... Чопонингларни кийинглар.

Болалар сакраб ўринларидан турди ва энди қиладиган ишларидан қувониб, чопонларини кийишди. Прокуда бир боланинг ёнига бориб, уни четроққа тортди.

— Булатко! Мен айтадиган гапимни ҳеч кимга айтмагин! Менга қандай бўлса ҳам чопон, кўйлак, шим ва бир чипта кавуш топиб келтириб бергин...

— Менда ҳеч бир янги кийим йўқ-ку, ҳаммаси йиртиқ!

— Менга ҳам йиртиғи керак-да. Агар татарлар келса, онам черковга қамалиб олиб, куйиб ўлмоқчи... Мен ўғил болаларга ўхшаб кийинаман-да, ўрмонга қочиб кетаман. То уларни ҳайдаб юбормагунимизча, татарлар билан урушавераман...

— Мен ҳам сиз билан бирга кетаман, Прокуда! Ҳаммасини ўзим топиб бераман!— деб хурсанд бўлди Булатко.— Бошқа болалар ҳам сиз билан бирга кетди!..

У Н И К К И Н Ч И Б О Б

Владимир шаҳрининг қайғули кунлари

Татарлар шаҳарнинг олдида тўсатдан пайдо бўлиб қолди. Тонг отган вақтдаёқ шаҳар дарвозасидан бир қанча деҳқон чаналари чиқиб кетди; бу чаналарда ўрмонга бориб бекинмоқчи бўлган шаҳарликлар кетди, туш вақтида эса Владимир шаҳри бутун оламдан ажратиб ташланди.

Татарлар шаҳарга олдин худди ҳайит тантаналарини ўтказиш учун келаётган халқдек тинч ва секин-секин келишди. Булар борган сари кўпайиб, бирпасда бутун атроф далаларга тўлиб кетди. Ҳамма ёққа гулханлар ёқилиб, буларнинг теварагига юк чаналари келиб жойлашди. Татарлар отларини чаналаридан чиқариб қўйиб

хотиржам, бехавотир, гўёки рус аскарларини менсима-
гандек бемалол юраверишди.

Кейин уларнинг бақувват отлар миниб олган суворийлари тўп-тўп бўлиб Владимир қўрғонининг тагида айланишиб чопа бошлади. Улар устларига тупроққа ўхшаш қорамтил рангли узун пустин, бошларига катта мўйна қулоқчин кийиб томоқларидан боғлаб олган эдилар, қулоқчин юзларини шундай ўраб олган эдики, уларнинг фақат кўзларигина йилтираб кўринарди. Таттарлар қаттиқ бақириб, сўкинишарди. Сокин совуқ ҳавода уларнинг тушуниб бўлмайдиган ғалати гаплари, ваҳшиёна ҳайқириқлари аниқ эшитилиб турарди.

Владимир аҳолисининг ҳаммаси, ғалати одатлари ва шафқатсизликлари тўғрисида қанчадан-қанча ваҳимали ҳикоялар айтилиб юрган нотаниш халқнинг аскарларини кўриш учун қўрғон тепасига чиқишга шошиларди.

Княгиня Агафья билан унинг келинлари, княгиня Мария ва Христиналар ҳам кўнгил яқин бояр хотинлари ва энагалар билан бирга Олтин дарвоза яқинидаги қўрғон деворининг устига чиқишди. Бу ерда аскар бошлиғи билан бирга ёш князлар Всеволод ва Мстиславлар ҳам бор эди. Буларнинг ҳаммаси татар аскарларининг ҳар томонга югуришиб юрганини диққат билан кузатиб туришди.

Олтин дарвозанинг олдига бир тўп отлиқ аскар келди, булар орасида қизил йўл-йўл ва гулдор яхши кийимлар кийган хонлар алоҳида кўзга ташланиб турарди. Уларнинг минган отлари баланд бўйли яхши отлар бўлиб, эгар-жабдуқлари ҳам устига зар тикилган қимматли анжомлар эди. Суворийларнинг баъзилари сим тўр совут, баъзилари темир совут кийган эди. Хонларнинг кетидан узун ингичка найза ушлаган юз аскар қўриқлаб юрарди.

Қочқин қипчоқ бўлса керак, чипор от минган бир тилмоч дарвозага яқин келиб, қўрғон тепасида турганларга мурожаат қилди:

— Уқ отманглар! Қулоқ солинглар! Буюк жаҳонгир Ботухон бу ерга ўзларининг енгилмас қудратли қўшинлари билан келдилар. Буюк князь, подшо Георгий Всеволодович ўз ерига буюк хоннинг келганини биладими, йўқми? Сизларнинг князларингиз нима учун шу пайтгача буюк хоннинг олдига чиқиб салом бермайди? У нима учун ҳадялар юбормади, келиб садоқатли бўлишига

қасамёд қилмайди ва нима учун шаҳар дарвозларини очиб қўймайди? Князларингиз қаёқда бекиниб ётибди? Уни бу ерга келтиринглар, биз у билан гаплашамиз!..

Қўрғон устида турган боярлар секингина шивирлашди...

Аскарбоши хўрсиниб:

— Эй, қандай оғир замонларга қолдик!— деди.

Баъзи бир сабрсизроқ владимирликлар ўқ ҳам отиб юборишди. Ўқ теккан бир татар оти турган жойида гир айланиб кетди. Шу ондаёқ татарлар ўнлаб ўқ отиб жавоб қайтарди. Қўрғон тепасида кимдир войвойлаб қолди.

Татар тилмочи сўзида давом этди:

— Ўқ отманглар! Бу ёққа қаранглар, олдингизда ким турганини билиясизларми?

Шу вақт икки отлиқ новча ориқ бир йигитни арқонга боғлаб етаклаб келди. У тихирлик қилмас, гандираклар эди, унинг оёқлари худди ёғоч оёққа ўхшаб юрарди. Бўйнига боғлаб қўйилган арқон уни йиқилиб тушишдан сақлаб келарди. Отлиқлар бу арқоннинг икки учидан ушлаб олган, баъзан овчилар хавфли бир йиртқич ҳайвонни олиб юрганда кишига даф қилмаслиги учун шундай икки тарафга тортиб олиб юрадилар.

Қўрғон устидан қаттиқ бақирган бир овоз чиқди. Бу княгиня Агафьянинг товуши эди. Москвани мудофаа қилишга кетган ўғли князь Владимирни у асирликда кўриб қолган эди. Княгинянинг ёнида турган хотинлар ҳам оғир қийноққа дучор қилиниб, устига фақат бир қават каноп қўйлақ-иштон, оёғига этикнинг ўрнига латта танғиб қўйилган йигитни кўриб, қаттиқ бақириб йиғлашди.

— Жоним болам, Владушка!— деб ҳўнграб йиғларди княгиня.— Сени бу балога учрагурлар нима қилдилар, вой болагинам-э?

— Онажоним, йиғламанг!— деб жавоб берди князь Владимир.— Жонажон шаҳаримиз учун қаттиқ туринглар! Уринглар буларни, ҳеч бир қўрқманглар! Улар бизнинг еримизда кўп туролмайди, яқинда Саҳрога қайтиб кетади! Улар мени қийнади, азоб берди, лекин мени бўйсундира олмади. Улар бизнинг устимиздан ҳукмронлик қилолмайди! Қаттиқ туринглар! Қайтаринглар ёвни!

Етаклаб юрган татарлар уни қамчи билан савади.

— Бас!— деб аралашди тилмоч.— Тилингни торт! Қулоқ солинглар, қайсар владимирликлар! Мана олдингларда ақлсиз такаббур, ёш князь Владимир турибди. У ўзини қандай оғир кулфатга дучор қилганини кўринглар. У буюк жаҳонгирга бўйсунишга унамагани учун шу жазога грифтор бўлди. Бўйсунмай, қайсарлик қилганларнинг ҳоли шундай бўлади. Ҳозирда Рязань, Пронск, Ижеславль, Мушкаф ва бошқа тўқсон туққиз шаҳарнинг ҳаммаси олиниб, кули кўкка совурилди. Бўйсунмаган халқларнинг ҳаммаси қиличдан ўтказилди ёки асир қилиб олиб кетилди. Мана князь Владимир олдингизда, кўриб турибсизлар, биз буни арқонга боғлаб, кишиларга томоша қилдириб олиб юрибмиз. Сизлар ҳам шундай бўлмоқчимисизлар? Шаҳар дарвозаларининг калитларини топширинглар, буюк Ботухоннинг қўл остида сизларга ҳам яхши бўлади, тинчлик ва ёруғликка чиқасизлар...

— Бунинг гапига қулоқ солманглар!— деб қичқирди Владимир.— Қайтаринглар! Улар раҳму шафқатни билмайди, шаҳарга киргизсангиз, барибир, ҳаммангизни чопиб ташлайди! Бу лаънатиларнинг ҳамма гапи ёлғон!..

— Ўлсак ҳам таслим бўлмаймиз!— деб жавоб берди қўрғондагилар.

Князь Всеволод билан Мстислав ва атрофда турган оломон бир қўшилиб:

— Ўлсак ҳам таслим бўлмаймиз! Кетинглар ўз саҳроларингизга! Рус ерларида дайдиб юрманглар.

Татарлар орқаларига қайтиб кетди. Владимирни судраб юрган икки отлиқ уни йиқитиб, худди ўлик жасадни судрагандек қорда судраб кетди.

Худди шу кунни татарлар шаҳарнинг Олтин дарвозаси рўпарасидаги тепаликка сариқ чодир тикишди ва унинг икки ёнига эса худди қалпоққа ўхшаган ўнта думалоқ оқ ва қора кигиз ўтовлар қуришди. Қўриқчи соқчилар ҳамма ёққа гулхан ёқишди.

Владимир шаҳари аҳолиси қўрғоннинг тепасида туриб, татарларнинг юриш-туришини диққат билан кузатишарди. Ҳеч ким таслим бўлиш, бўйсунуш тўғрисида оғиз очмасди. Асир тушганларнинг тақдири нима бўлишини ҳамма биларди, ҳийла билан бир амаллаб шаҳарга кириб олишга уринаётган татарларнинг макрлари ҳақида ҳам эшитган эди: «улар раҳму шафқат-

ни билмайди, шаҳарга киргизсангиз, барибир, ҳаммангизни чопиб ташлайди».

Князь Всеволод ва Мстислав ўз аскарлари билан бирга шаҳар дарвозасидан ташқарига чиқиб, татарлар билан урушмоқчи бўлиб:

— Барибир ўламиз, ўлсак ҳам номусимизни сақлаб, жанг майдонида ўлайлик!— дедилар.

Кекса аскар бошлиғи Петр Ослядукович уларга ижозат бермади.

— Улишга шонилмайлик, ундан илгари кўп татарларни ер билан яқсон қилайлик. Энг яхшиси кутиб туриш. Подшоҳимиз буюк князь Георгий Всеволодович бекор ўтирмагандирлар. У киши кўп қўшин тўплаб, бизни қутқариш учун яқинда бу ерга келиб қоладилар ва ҳамма ерларимизни ҳамда пойтахтимизни халос қиладилар.

Татарлар ҳужумга тайёрланиб турган вақтда, уларнинг катта бир гуруҳи ажралиб Суздал тарафга жўнади. Суздал шаҳри икки кун ўзини қўриқлади. Учинчи куни татарлар шаҳарга бостириб кириб талон-торож қилишди, князь ўрдаси билан Дмитриевский монастирига ўт қўйишди, аҳолини қиличдан ўтказишди. Суздалликлардан илгарироқ ўрмонга қочиб олганларгина омон қолди. Татарлар ҳеч кимни аямай ҳаммани қиличдан ўтказаверди: чолларни, бечора ожиз кампирларни, майибларни, кўрларни ҳам аяшмади, улар илгари руҳонийларни аяб тегмас эди, бу сафар Суздалда улар попларни ҳам, монахларни ҳам, монах аёлларни ҳам чопиб ташлашди. Булардан фақат ёш монах қизларгина омон қолиб, уларни ҳам татарлар асир қилиб олиб кетишди.

Бу талон-торождан фақат четроқдаги қалин ўрмон ичига жойлашган биби Марям номидаги қизлар монастири омон қолди. Татарлар Владимир атрофидаги ўз қароргоҳларига тезроқ қайтиб кетиш учун шошилиб, уни тополмадилар.

1238 йили¹ 6 февраль куни бир минг татарлар шаҳар қўрғонига харилардан қалаштириб ясалган ғалати бир нарсани судраб келишди, владимирликлар бундай нарсани илгари кўрмаган эдилар. Булар қўрғон тешар

¹ 1238 йили, диний тарих бўйича — дунё яратилишининг 6746— йили дейилади.

ва тош отар (манжаниқ) машиналар эди. Татарлар чаналарда катта тошлар ва музлаб қолган кесаклар, шох-шаббалар, ғўлаларни ортиб келиб, ҳаммасини бир ерга уйиб туширарди, қўрғоннинг ёнига хода тиклаб, белги қўяр ва шулар орқали қўрғон деворига чиқишни мўлжаллашарди.

Улар қочиб кетмоқчи бўлган шаҳарликларни ҳам тутиб олиш учун, шаҳарни шошилинич равишда ҳалқа қилиб ўраб олишди.

Энди владимирликларда қутилиб кетиш учун ҳеч қандай умид қолмади. Татарлар шунчалик кўп эдики, битта шаҳарликка йигирмата ёв тўғри келар эди. Владимирликлар кўз ёшларини оқизиб туриб, бир-бирлари билан хайрлашди.

— Эртага, авлиё Феодор Стартилатнинг хотираси кунида, ҳаммамизнинг абадий хотирамиз учун қор бўрони марсия ўқийди!

Еттинчи февраль кун тонг вақтида татарлар шаҳарга ҳамма ёқдан ҳужум бошлади.

Княгиня Агафья ва унинг икки келини, кўнгил яқин бояр хотинлари, кекса поплар ва монахлар катта ғиштин черковга бекинишди. У ерда буларни новча, ориқ, қора соқолли ва қизарган қоп-қора кўзли епископ Митрофан ҳазрат кутиб турган эди. Унинг ёнида иконалар қўйиладиган жойнинг олдидаги очиқликда узун қора таъзия чопонларига ўралашиб ҳамма руҳонийлар турарди. Ҳамма баравар муножот ўқимоқда. Епископ оҳиста, далда бериб, ҳаммани, ноилож қийноқда ўлишни хотиржам, мардона ва имон билан қарши олишга даъват қиларди.

— Душманга қарши тургандан кўра худонинг хоҳишига бўйсунинглар ва худодан имонимизнинг саломат бўлишини тиланглар. Мен сизларни буюк тарош билан тарошлаб қўяман, ундан кейин сизлар гуноҳлардан тозаланиб, фаришталардек оппоқ, покиза бўласизлар, татарларнинг қўлида шаҳид бўлиб, бутун оламни қудрат қўли билан тутиб турган худонинг олдида тўппа-тўғри жаннатга учиб кетасизлар... Ё раббий, бизга илтифот қил, қудрат қўлингни чўз! Қўлларингни олами арвоҳга қабул эт!

Черковдагилар кетма-кет Митрофан ҳазратнинг олдида келишди. У тарош қилганлик белгиси қилиб ҳаммадан бир тутамдан соч кесиб олди ва табаррук мойи

билан ҳамманинг пешонасига крест чизиб қўйди. Соч кестириб фидойи бўлганлар, бошларига оқ крест ча- тилган қора кулоҳ кийиб, бир-бирларининг қўлларини маҳкам ушлашиб олдилар. Ҳаммалари зич қатор ту- риб, муқаддас қасида ўқишди. Шу вақт ташқаридан ғазабланган татарларнинг дағал овозлари ва ўлдири- лаётган хотинларнинг чинқириб йиғлаганлари эши- тилди.

Энди черков эшикларига хариларнинг оғир дўқил- лаб урилиши, синаётган тахталарнинг шарақлаши эшитила бошлаганда, бирдан княгиня Агафьянинг эси- га асранди қизи Прокуда тушди. Прокудани қақира бошлашди, энагалар юқори қаватга ва қўнғироқ хонага- ча излаб чиқишди, аммо Прокуда ҳеч ердан топилмади.

— Сочи кесилмай ҳалок бўладиган бўлди қизим, тавба ва истиффорсиз кетадиган бўлди!— деб ҳўнграб йиғларди княгиня Агафья.— Энди у мен билан жан- натга киролмайдиган бўлди! Мен бечора бахтсиз экан- ман! Ҳамма уруғ-аймоқларимдан биратўла жудо бўл- дим.

У Н У Ч И Н Ч И Б О Б

Тирик гулхан

Ботухон Клязьма дарёсининг баланд қирғоғида туриб, Владимир шаҳарига қилинаётган ҳужумни диқ- қат билан кузатиб турарди. Шаҳарда ёнаётган ўтнинг жигар ранг шуъласи унинг отининг олтин жабдуқлари- да товланиб акс этарди. Бошидаги пўлат дубулғасининг олтин қуббалари қил-қизил чўғдай ялтирарди.

Шаҳарнинг катта дарвозасига тўлқиндек янгидан- янги татар суворий тўдалари кетма-кет келиб турарди. Улар отларини пастда қолдириб, мўлжалланган жой- лардан ва қўрғонга қўйилган шотилардан юқорига чиқишарди.

Юқорида, гиштин девор устида қаттиқ жанг бўл- моқда. Владимирликлар қаттиқ қаршилиқ кўрсатмоқ- да. Татарлар улар билан олишиб, девордан шаҳар ичи- га сакраб туришга ҳаракат қилмоқда. Рус аскарлари ўлганларнинг ўрнига келиб сафни тўлдиришга шоши- лар, лекин аскарлар борган сари озайиб бормоқда,

ёпирилиб келаётган татарлар эса кети узилмай, сурон солиб деворга тармашиб чиқиб келарди.

Ботухоннинг чап ёнида пастаккина саман от устида, худди санамдек қўзғолмай, кенг ягринли чорпахил Субутой баҳодир гумбурлаган овозлар ва фарёд-фиғон товушлари эшитилиб турган шаҳар тарафга индамай қараб турарди. Ботухоннинг ўнг тарафида йўғон оёқли йўрға устида қотма ва букчайганроқ туманбоши Бурундой ғужанак бўлиб турарди.

— Қаранг, жаҳонгир!— деди Бурундой, Ботухонга сап-сариқ кўса юзини буриб.— Куюкхоннинг аскарлари шаҳарнинг икки четидан ўт қўйишди!

Субутойнинг башараси буришиб:

— Куюкхоннинг аскарлари ҳар вақт кечикади! Ўт қўйган улар эмас, ўрислар ўз шаҳарларига ўзлари ўт қўйиб юборишди...

— «Ғолиблар» нега суствлик қияпти-а?— деб юборди Бурундой.

— Бурундойнинг сўзига қулоқ солманг!— деб гап қўшди Субутой баҳодир.— Қамалда қолган ботирлар ва қайсарларнинг ғайрати фақат тушгача бўлади. Бир оз сабр қилиб туриш керак: туш вақтида зарбоф пўстин кийган чоллар титраб-қақшаб ўзлари келади бу ерга ва тилло баркашларда шаҳарнинг қалитларини олиб келиб беради сизга... Шундай!.. Хитойда ҳам, Танғитда ҳам Бухоро ва Самарқандда ҳам шундай бўлган эди! Бугун бу ерда ҳам шундай бўлғусидир!

Аммо Ботухоннинг кўнгиси келмади. У ғиншиб, аччиғлана бошлади. Унинг тагидаги қора айғири ер тепиниб тирнар, турган ерида сапчир ва олдинга қараб юлқинар эди.

— Туманбоши Бурундой! Дарвозга югуриб бориб қара-чи, хитой уста Ли-Тун-По, ухлаб қолдимикин, нима бало бўлди унга?

Бурундой қамчинини силтаб юборди. Бурил йўрға ўқдай олға қараб учиб кетди.

Шаҳар дарвозаси олдида турган темир ҳалқалари бор узун оғир қўрғон тешар, ғўла дастаклар устидан ғалдир-ғулдур қилиб сирғилар ва дарвозага бориб урилар эди. Юпун асирлар бир хилда ҳа-ҳалаб қўрғон тешарни дам орқага, дам олдинга зарб билан тебратиб:

— Ҳа-а-а қаттиқ! Ҳа-а-а урдик!— дерди.

Мўғуллар асирларни яна ҳам қаттиқроқ зарб билан уришга мажбур қилиб қамчилаб турар эди. Баъзи бир асирлар ёвга ёрдам беришдан бош тортар, бундайларни мўғуллар дарҳол қилич билан чопиб ташлар эди.

Юқоридан қўрғон кунгурасининг туйнукларидан ва Олтин дарвозадаги черков деразаларидан мўғулларнинг устига ғишлар, ёниб турган ёғочлар ташланар ва ўқлар отилар эди. Қўрғон тешарнинг зарбидан дубдан қилинган дарвозанинг табақалари ёрилди ва ниҳоят қулаб тушди. Татарлар қувонч билан бақиритиб, дуч келган шаҳар мудофаачиларини отларига бостириб-янчтириб, шаҳарга югуришди.

Шаҳарнинг тор кўчалари ходалар, аравалар, чана ва четан деворлар билан тўсиб қўйилган эди. Владимирликлар татарларга болта ва оғир гурзилар билан қарши чиқди. Шаҳар мудофаачилари уйларнинг томига чиқиб олиб, таранг садоқлардан ўқ отар ва юқоридан туриб оғир тошларни думалатар эди... Кўчаларда ўликлар тобора кўпроқ тўп-тўп бўлиб уюлиб қоларди, лекин қутуриб ҳужум қилаётган бу кўчманчиларни ҳеч нарса тўсиб қололмасди. Улар отларидан сакраб тушар, ўликларнинг кийимларини шилиб олар, уй ва дўконларни талар, яна отларига миниб шаҳар ичига ёриб кирарди. Уларнинг кичкина бақувват отлари тўсиқларга тирмашиб чиқар, харилардан сакраб ўтар ва қоқилиб устидаги эгаси билан думалаб йиқилар эди. Навкарлар ўз орқаларидан келаётган Ботухон ва унинг мулозимлари учун ғайрат билан йўлларни тозалаб очарди.

Жаҳонгир отини секин юргизиб келарди. Қора арғумоқ қулоқларини чимириб пишқирар, ҳали типирчилаб ётган ярадорлардан ҳуркиб сакраб кетарди. Фарёд-фиғонлар, инграб ётишлар ва тантанали ҳайқириқлар ҳамма ёқдан эшитилиб турарди.

Ботухон «ғолиблар» уймалашиб турган, катта майдондаги ғиштин черковнинг олдида отини тўхтатди. У майдонга яқинлашганда аскарлар талон-торожни тўхтатиб қорга мукка тушиб ётиб олдилар. Ботухон уларга илтифот қилмай калон димоғлигини сақлади. Онда-сонда унинг ҳаракатсиз юзида ваҳшиёна тиржайиш кўринар эди.

У Субутой баҳодирга қараб:

— Булғор ва Рязандан кейин мен энди учинчи пойтахтни олдим,— деди.

Субутой хириллаб:

— Ҳа! Улуғ мўғул юришининг охирига бориб тўқсон тўққиз пойтахт маржондай тизилади,— деди.

— Бояги сиз айтган калит олиб келиб топширадиган чолларингиз қани?— деб сўради орқадан етиб келган Бурундоё чийиллаб, киноя билан.

— Агар улар ҳозир келмаса, ўзларига қийин!— деб тескари қаради Субутой.

— Ўзларига қийин!— деб такрорлади Ботухон.— Мен уларнинг шафқат қилиш ҳақидаги илтимосларини тинглаб ўтирмайман... шаҳарнинг ҳаммаси қиличдан ўтказилади! Бугун Кулканхоннинг ранжиган арвоҳи ўрис қонини тўйгунча ичади.

Оқ ғиштлардан солинган баланд азамат черков олиб бўлмайдигандек мустаҳкам кўринарди. Унинг киравериш эшиги олдида татарлар уймалашиб, нозик ўймакор нақшлар билан безатилган қора дуб эшик табақларини болта билан чопиб синдиришга уринарди. Черковнинг ичидан чўзиқ майин товуш билан ғазалхонлик қилаётган кўп кишининг овози эшитиларди.

— Бу қандай қўшиқ? Тилмоч қаёқда?— деб сўради Ботухон.

— Мен шу ердаман!— деб жавоб берди князь Глеб.— Черковга бекинган кишилар, жон бериш осон бўлсин учун ўз жанозаларини ўзлари ўқияптилар.

Шу орада навкарлар узун бир ходани судраб келдилар. Уни қўлларида тебратиб, черковнинг эшигига ура бошладилар ва дарров эшикни синдириб ташладилар.

Энди қўшиқ айтаётганларнинг овози қаттиқроқ эшитила бошлади. Киравериш ровоқнинг қоронғи тешигидан қўрқувдан буришиб кетган бир хотин башараси кўринди. Манглайига оқ крест тикилган қора қалпоқ ва устларига қора кийим кийган хотинлар, ёниб турган мум шамларни ушлаб туриб: «Валийлар қаторида ўзинг раҳмат қил!..» деган муножотни чўзиб айтмоқда эдилар¹.

¹ Христиан динида жаноза маросимида айтиладиган марсия, (Тарж.)

Черковнинг ўртасидаги баланд бир жойда қора чопон ва бошига зар қалпоқ кийган епископ Митрофан турарди. Икки қўли билан бир олтин крестни баланд кўтариб тўрт тарафидагиларни дуо қилар ва баланд овоз билан:

— Биродарлар, ҳамширалар, тавба қилинглари! Қиёмат қойим бўлди! Энди ҳеч нарсадан қўрқманглари!.. Бундай ўлим топганларнинг жони имонли бандалар қаторидан жой олади!.. Тавба қилинглари!..

Қути учиб титраб турган аёллар қатор-қатор, зич сиқилишиб турар ва оғизларини катта очиб:

— Бизни ўзинг халос қил, тангрим!... Тавба қилдик!— деб қичқиришарди.

Бошқалари эса: «Валийлар қаторида ўзинг раҳмат қил!..» ни мунгли оҳанг билан ҳамон айтишарди.

Ботухон отини сакратиб зинапоядан айвонга чиқди ва черковнинг ичига бир қаради-да, уймалашиб турган навкарларга қараб:

— Урроҳ! Қирон бургутлар! Олдингизда қордай оппоқ розлар ва семиз ўрдаклар турибди. Хоҳлаганингизни олаверинг, бу ўлжа сизларники!— деди.

Мўғуллар қувонишиб қичқиришди:

— Урроҳ! Қю-қю, мўғуллар!

Черковга кирмоқчи бўлиб тиқилишган мўғуллар учун черковнинг эшиги жуда тор келди. Узун қора чопон кийган монахлар уларни ўткир болталар билан қарши олди ва кирган жангчиларни уриб йиқитаверди. Чопиб ташланган жасадлар эшик олдида борган сари каттароқ хирмон бўлиб уюлаверди ва ўлжани олишга борадиган йўлни тўсиб қўйди.

— Ўт қўйиш керак!— деди шивирлаб Субутой баҳодир жаҳонгирнинг қулоғига.

— Ўт қўйинглари!— деб қичқирди Ботухон.

Навкарлар атрофдаги деворларни бузиб, айвонга жуда кўп ўтин қалашди-да, ёқиб юборишди. Баланд ёнган аланга қоронғи бўлиб турган черков эшигини қоплаб олди. Аланганинг тили гуриллаб черковнинг ичига кирар ва мустаҳкам ғиштин деворни ялаб лопиллар эди. Черковнинг юқоридаги деразаларидан бурқираб қоп-қора тутун чиқди. Аланга ва тутунлар орасидан ҳамон бояги чўзиб айтилган мунгли муножот эшитилиб турар ва уни хотинларнинг жон-жаҳди билан бақиргани босиб кетарди.

Борган сари аланга баланд кўтарилиб, муножот айтаётганларнинг овози пасайиб борарди. Мўғуллар Владимир аёлларининг қайсарлиги ва бўйсунмаслигига ҳайрон қолиб, кутиб туришарди.

Энг сўнгги бақирришлар ҳам тинди. Якка қолган бировнинг зорланиб йиғлаган овози эшитилди-да, у ҳам ўчди. Энди черковдан ёнаётган тахталарнинг часурчусуригина эшитилиб турарди,

Мўғуллар гулхани йиғиштириб олишди-да, черков ичига югуриб киришди. Улар чала жон, ҳушсиз бўлиб ётган хотинларни судраб олиб чиқиб ҳовлига ётқизишди, уларнинг қўлларидаги болаларини тортиб олиб, атрофда ёниб ётган уйларнинг ичига ташлашди. Мўғуллар аёлларнинг эгнидаги кийимларини юлқиб ечинтирар, уларнинг устига ташланар; нафсларини қондириб бўлиб, эмчакларини кесиб ташлар, қоринларини ханжар билан тилимлаб ёрар ва кейин отларига қараб югуриб кетишарди. Мўғуллар ўлжага олган тугун-тугунчакларини отларига ортиб яна янги ўлжа қидириб кетишарди.

Ботухон ўз ҳиссаси, «муқаддас ўлжа»¹ сани кутиб майдонда калон димоғлик билан жим тураверди.

Ерга ёзиб қўйилган аёллар пўстинларининг устида хотинларнинг бўйинларига тақадиган ранг-баранг шода-шода қиммат баҳо маржонлар, олтин ва кумуш крестлар, билакузук, узук ва бошқа қиммат баҳо зийнатлар уюлиб кетди. Попларнинг кимхоб чопонлари, боярларнинг пўстинлари, иконалардан олинган кумушлар, табаррук олтин қадаҳлар шу ерга тўпланди. Бу нарсаларнинг ҳаммасининг устида епископ Митрофаннинг олтин қалпоғи ялтираб турарди.

Мўғуллар эс-ҳушини йўқотган буюк княгиня Агафьяни ҳам шу ерга судраб олиб келиб, қора арғумоқнинг оёқлари тагига тацлади.

Жангчилар княгинянинг шойи кийимларини, бошидаги дурру-жавоҳиротларини, кумуш нағал қоқилган қизил этигини ечиб олиб, ҳалиги хирмонга ташладилар. Ботухон бепарво томоша қилиб тураверди.

¹ «Яса» қонунларига мувофиқ ҳар бир навкар ва ҳар бир жангчи қирғиндан кейин жаҳонгирнинг олдига келиб, ўнг тиззасини ерга қўйиб таъзим қилар ва олган ўлжаларининг энг қимматли бешдан бирини тақдим қиларди. Бундан бошқа яна махсус бир қисми Манголиядаги буюк хоқонга юбориш учун тўпланар эди.

— Жа-жа! Ұриснинг бу гўзалини ким хоҳлайди?— деб сўради Ботухон.— Хоҳлаган кишига бераман!

— Албатта туманбоши Бурундой олади буни!— деб кулишди мўғуллар.— Бурундой басовлат хотинларни яхши кўради!..

Бурундой ерда ётган яланғоч аянчли таннинг устига келиб анча қараб турди. Бурил от бошини чўзиб бир ҳидлади-да, пишқириб кейинга тисарилди. Шундан кейин Бурундой отидан сакраб тушди. Атрофда бир неча мингбоши нафсларини аранг тийиб, Бурундойдан кейин бу муътабар ўлжадан тотиб кўрмоқ учун одоб сақлаб ярим доира шаклида уни қуршаб туришди.

Княгиня Агафья ҳушига келди... У йиғламади ҳам, бақирмади ҳам. Ҳазиннинг яланғоч танини қўли билан бекитишга тиришиб, қўрқув ва уятдан борган сари гужанак бўлиб буришди ва ниҳоят ўзига яқинлашиб келаётган қуруқ суякдай қотма бир кишига бақрайиб қараб қолди.

Мўғуллар Ботухоннинг олдига забардаст бир кекса оламни судраб келишди. Чол арқон билан чандиб боғланган бўлишига қарамай, қўлдан чиқишга уриниб юлқинарди.

— Жаҳонгир! Ҳазингиз душманнинг юракли баҳодирларини менга кўрсатинглар, деб буюрган эдингиз!— деди яқинлашиб келган Арапшо.

— Бу чол Ҳазин худосининг уйида якка ўзи қолиб ҳаммага қарши бир ўзи урушди... тутундан ҳам, оловдан ҳам, биқинига қадалган учта ўқдан ҳам йиқилмади...

— Баракалла!— деди Ботухон.— Қўноз Голиб, чолни сўроқ қил!

Князь Глеб, отинг нима, қўшинда қачондан бери хизмат қиласан, деб асирдан сўради.

— Отим Шибалка. Мен ўттиз йилдан бери Олтин дарвоза ёнидаги қўрғон деворининг устида қўриқчи бўлиб келдим .

— Мен сенинг гуноҳингдан ўтдим!— деди Ботухон совлат билан.— Мен сени ўзимга навкар қилиб олам.

— Шибалка!— деди князь Глеб таржима қилиб,— буюк татар подшоҳи сенга жуда улуғ марҳамат қилдилар. У жаноб сенинг билмасдан қўлингга қурол олиб

подшоҳ ҳазратларига қарши турганингни авф қилдилар. Жаноб сени яна ўзларига навкар қилиб оладиган бўлдилар. Тиз чўкиб таъзим қил ва миннатдорлик билдир!

Шибалка қон тўлган кўзларини олайтириб бир қаради-да, оғзини катта очиб чуқур нафас олди. Шу вақт биқинидаги учта ўқ лапанглаб кетди.

— Майли, мен унга садоқат ва тўғрилиқ билан хизмат қилай! Менинг айри найзамни қўлимга бир беринглар-чи, буюк татар подшоҳи «жаноблари»нинг йўғон қурсоқларига уни бир тиқиб олай! Сен хоинни ҳам чопиб ташлай!— деди-да, чол энг сўнгги қувватини йиғиб туриб, князь Глебнинг кўзига қон аралаш туфлаб юборди...

— Сари қулоқ ит!— деб бақирди Ботухон, Шибалканинг юзига қамчи уриб. Чол эса қимирламай тураверди. Тўрт мўғул югуриб келиб унинг қўлларига маҳкам осилиб олди.

— Ҳой, навкар!— деб хириллади Субутой баҳодир.

Яқинроқда турган бир навкар отидан сакраб тушиб, эгри қиличини қинидан суғуриб олди ва Шибалканинг қорнига қилични сопиғача тиқиб юборди.

Чолнинг лабларида қон кўринди ва оппоқ соқолидан шариллаб оқиб тушди.

— Бир кун келади! Бизнинг юртимиз озод бўлади!— деди баланд товуш билан Шибалка ва секин-секин ўтириб муккасидан қорга йиқилди.

.

Россия мамлакатининг бошқа шаҳарлари ўртасида худди буюк Киев шаҳарига ўхшаб тез обод бўлган ва шарқи-шимолий Россиянинг кўрки — шонли Владимир шаҳари шундай вайрон бўлди.

Уни ажойиб оқ ғиштин ибодатхоналар безаб турарди. Ҳамма ажнабийларнинг ҳавасини келтирадиган унинг чиройли князь саройлари узоқ мамлакатларга ҳам машҳур эди. Унинг устида қўрғон қурилишлари жойлашган тоқ-ровоқли, Олтин дарвозалари бу шаҳарнинг ҳарбий таянч эканлигини кўрсатиб турарди. Худди Киевдагига ўхшаш унинг бозор майдонларида шарқдан, жанубдан ва ғарбдан келган савдогарлар уймалашиб ётарди. Унинг ҳунармандлар расталарида ҳеч вақт иш тўхтамасди. Владимир усталарининг ишлаб чиқарган

санъат маҳсулотлари ҳамма ёқда ҳам юқори баҳола-
нарди. Айниқса, Владимир сангтарош усталари ҳамма
ёққа машҳур эди, улар Суздали шаҳарларида сиртқи
тарафларини гўзал ҳайкаллар билан безаб, чиройли
ибодатхоналар бино қилган эдилар.

Владимир шаҳари ўзининг моддий бойлиги биланги-
на эмас, ўзининг боён ва савдогарларининг кўплиги би-
лангина эмас, ҳатто ўзининг маорифи ва кутубхона-
лари, ибодатхона деворларидаги кишини ҳайратда қол-
дирувчи нафис нақшлари, буюк князь хазинасига тўп-
ланган бадий асарлари билан ҳам машҳур эди.

Мана энди шуларнинг ҳаммаси ваҳший мўғул лаш-
карларининг оёғи остида топталиб тупроққа ва кулга
буланиб қолди.

Е Т Т И Н Ч И Қ И С М

Таҳлавон
Евпатий

Қабристон жимлиги нега ҳар ёқда!
Ғамгинлик, бўм-бўшдир ҳамма ёқ нега!
Тақдирни олқишлаб яшаган ҳамма,
Ўлим уйқуси-ла ётибдир тошда.

(В. Гюго. «Шарқ қўшиқлари»)

БИРИНЧИ БОБ

Рязаннинг илдизи

Черниговдан Рязанга даштдан ўтиб бориладиган йўлда устларига темир совут, бошларига тобланган дубулға, сонларига пўлат тизза қоп кийиб олган бир тўп отлиқ аскар келмоқда эди. Улар қуёшда ялт-юлт қилиб, ғовур-ғувур қилмай турнадай тизилиб келарди. Улардан одатдаги ҳазил-ҳузил, хушчақчақлик ва жанжаллашган овоз эшитилмасди. Рязанга яқинлашган сари таланган қишлоқлар, бир боғ ҳам дон қўймай ташиб кетилган хирмонлар тез-тез учраб турарди... Татар қўшинларининг қадами бу ерга ҳам етганга ўхшайди!

Ўйноқи қипчоқ оти минган ёш бир паҳлавон отряднинг энг олдида юриб борарди. У тез-тез узангига оёғини тираб тикка турар ва бўйнини чўзиб жимирлаб тур-

ган узоқларга диққат билан қарарди. Унинг кўнглига ташвиш туша бошлади-да, у: Жонажон Рязанда нима бўлаётган экан? Биз кечикиб қолдикмикин. Уларга энди ёрдам қилишнинг ҳожати йўқмикин?... деб кўнглидан кечирди.

Яқингинада ўтган ишлар унинг кўз олдидан ўта бошлади.

Чернигов князи Михаил, Рязандан вакил бўлиб келган Евпатий Коловратни¹ яхши қарши олмади. Евпатий ўз ғуруридан кечиби, князга улуғ ҳурмат кўрсатди — пешонаси ерга теккунча букилиб таъзим қилиб:

— Бошимни ерга уриб жанобингиздан ёрдам сўраб келдим! Рязаннинг буюк князи ва подшоҳи Юрий Ингваревич мени сизга юбордилар, бундай оғир кулфатда биздан ёрдамингизни дариг тутмагайсиз!..— деди.

Шундан кейин, Евпатий Чернигов князи ва боярларига Сахро томондан Шимолий Россияга, чигирткадек босиб келаётган даҳшатли мўғул қўшинлари тўғрисида бошдан-оёқ гапириб берди. Рязанликларнинг ҳаммаси— ёши ҳам, қариси ҳам жонажон юртимизни қўриқлашга отлангани билан, лекин рязанликларнинг ёлғиз ўзи кифоя қилмаслиги ва улар сон-саноқсиз кўп бўлган татарларни эплай олмаслигини айтиб берди!..

— Гапни боплайсан-да, Евпатий!— деди черниговлик Михаил.— Сенинг илтимосингни ўйлаб кўришимиз керак... Биз ўз сарбозларимизни беролмаймиз!

Боярлар шов-шув кўтариб:

— Бизнинг қўшинларимизни мўғулларга юбориб бўлмайди!

— Черниговни аскарсиз қўйиб бўладими?

— Уни ким қўриқлайди?— дейишди.

Боярлар анча баҳслашди. Евпатий ҳам уларга тунтириб анча илтижо қилди. Ниҳоят кўнгиллиларни юборишга қарор қилишди.

Жарчи ҳамма ёққа жар солиб Чернигов халқини йиғди. Евпатий йиғин минбарига чиқиб, Рязанга ва бутун рус юртига хавф туғилганини гапириб берди, у бу ернинг халқига ҳам ўзининг жонажон шаҳаридаги сергалва Рязань йиғинида гапириб ўрганиб қолган оҳангда гапирди.

¹ Қадимги баъзи манбаларда Евпатий Коловратни «Евпатий паҳлавон» деб юритилади.

Черниговликлар унинг гапини маъқуллашди. Жуда кўп кўнгилликлар бормоқчи бўлди, бироқ бундай қурол-яроқсиз, пиёда ва устида иссиқ кийими йўқ аскардан нима фойда?..

Евпатийнинг қовоғи осилиб кетди: Рязанда ёрдам кута-кута кўзлари тўрт бўляпти-ку, бу ерда бўлса...

— Менга қара, Евпатий! Мен шундай қарорга келдим,— деди Чернигов князи Михаил.— Буларнинг ичидан уч юз ботирни танлаб ол. Мен уларга сара отлар берай, урушга керакли қурол-яроқ ва йўлга озиқ берай. Сен ҳам бундан ортиқни кутма, бошқа ёрдам беролмайман!

Евпатий черниговликларга миннатдорлик билдириб, уч юз эпчил ботирни танлаб олди. Князь Михаил уларга қурол-яроқ, кийим-бош берди, шундан кейин отряд, душман билан олишиб тинкаси қуриган узоқ Рязань томон тез-тез юриб кетди.

Отряд Саҳронинг кам қатнов оғир йўлларида ўтиб Рязанга яқинлашди. Суворийлар отларини қаттиқроқ чоптира бошладилар. Улар Ока дарёсининг баланд қирғоғида яқиндагина чиройли бўлиб турган обод шаҳарнинг ўрнида бир харобани, қор босиб ётган бир вайронани кўрдилар.

Суворийлар отларини муз устидан етаклаб дарёдан ўтказишди. Ўнқир-чўнқур жойларда музлаб ётган жасадлар учрарди. Қирғоқнинг тик жарларида, шаҳар қўрғонида ҳам, йўлларда ҳам совуқдан бужмайиб қолган мурдалар тартибсиз ҳолда ҳар ер-ҳар ерда ётарди.

Шаҳар теварагидаги мустаҳкам ёғоч девор бузиб ташланган. Катта дарвоза ўрнидаги кенг рахнадан жунлари хурпайган, ёввойиlashган бир неча ит чиқиб келди-да, ҳар томонга қочиб кўздан йўқолди.

Отлиқлар қулаб тушган тўсинлар, уюлиб ётган гишт ва ахлатлар орасидан шаҳар томонга оҳиста ўтишди. Улар шаҳарнинг катта майдонига етиб борди. Бу ерларда яқиндагина шов-шув серғалва халқ йиғини тўпланарди, катта черковнинг ранг-баранг гумбазлари ялтираб турарди, шу ерларда буюк князликнинг донгдор кўшклари бор ўрдаси турарди. Ўрданинг серҳашам ўй-

макор баланд зинапояси бўлиб, унинг устида туриб князь халқнинг арз-додини эшитар, улар билан сўзлашар эди, ана шу жойларни Евпатий тусмоллаб аранг таниб олди. Татар босқинчилари ёққан зўр ёнғин бу ерларни куйдириб ер билан яксон қилган!

Майдоннинг ўртасида ёқилган катта гулхан ўрни кўринарди. Куйган одамнинг суяклари, каллалари, қорайиб, унниқиб кетган татар дубулга ва қалқонлари ҳар ер-ҳар ерда думалаб ётарди.

— Татарлардан ҳам озмунча киши ўлмаган бўлса керак бу ерда!— дейишарди аскарлар.

Аскарлар ҳорғин отларидан тушди. Улар таланган, ташландиқ қабристондек жимжит, ваҳимали шаҳарга ғамғин назар ташларди. Қўнғироқхонанинг баланд минораси устидан туриб қараганда енгилган, кули кўкка совурилган Рязань шаҳари худди кафтдек кўринарди. Қаёққа қаралса, ҳамма ёқда ўлик кўринар, ҳамма ёқ вайрона эди...

Қўнғироқхона олдидаги куймай қолган супанинг олдида каттакон мис қўнғироқ қийшайиб, қорайиб ётарди, илгари рязанликларни тантанали катта йиғинларга мана шу қўнғироқни чалиб чақирарди.

Евпатий секин юриб бир тарафга бурилди. Аскарлар йўл бериб четландилар.

У ўзининг туғилиб ўсган жойларини зўрға топди. Ана, черковнинг кўча муюлишидаги зинапояси, ҳов ана у тепалик устида унинг кенг эски уйи турарди. Қулаб тушган, куйган хариларнинг орасида энди фақат тутундан қорайиб кетган катта лойдан ясалган печка сўррайиб турмоқда.

Евпатий думалаб ётган ходалар, ғиштлар ва темир симлардан зўрға ўтди. Вайронанинг устида бир одам бошини қўллари билан ушлаб қўзғалмай ўтирарди. Унинг кенг яғрини, оқара бошлаган узун сочлари танишдек кўриниб кетди.

Евпатийнинг оёғи тагидан бир ғишт думга таб тушди. Ўтирган одам қайрилиб қаради:

— Евпатий!..

— Ратибор!..

— Мен сени кўп кутдим, дўстим,— деди Ратибор, ёш жангчини қучоқлаб.— Қелишингни билардим. Сен ваъдангда турадиган одамсан...

— Қелишга келдим, кечикиб қолдим-да!— деди

Евпатий, кейин корайиб ётган вайронани кўрсатиб.—
Менинг бола-чакам қаёқда? Билмайсанми?

— Бу гаплар худонинг тақдири! Мард бўл, Евпатий!.. Мен бу ерга келганда кампир онангнинг ҳали жони бор эди. Хотинингни татарлар асир қилиб олиб кетмоқчи бўлган экан, у болта кўтариб чиқиб қарши турибди. Шундан кейин татарлар ҳаммани чопаверибди.

— Болалар-чи?

— Уларни бошқалар билан бирга... асир қилиб олиб кетди.

Евпатий индамай қолди.

— Евпатий!— деб сўзида давом этди Ратибор.— Энди душманларни қувлайлик! Улардан ўчимизни олайлик... Черниговликларни олиб келдингми?

— Олиб келдим-ку, бироқ оз: уч юзгина киши. Лекин ҳаммаси ҳам паҳлавон: ҳар бири ўнта душманга татийди.

— Тагин одам топамиз! Кўп киши ўрмонда бекиниб қолган. Мен «тарафдорлар»¹нинг олдига бориб келдим. Улар кундан-кунга кўпайиб боряпти. Шуларга бориб қўшилаемиз-да, татарларни ҳайдайемиз... юр, дўстим!

Евпатий сўнгги марта ўзининг туғилиб ўсган уйига бир қаради-да:

— Кетдик!— деди.

Дўстлар бошлашиб кенгаш майдонига қараб юришди. Йўлда Ратибор Евпатийга кўрган-кечирганларини: Саҳродаги жангда Рязань қўшинларининг қирилгани, ёш Рязань князи Роман уни жанг майдонидан топиб олгани, икковлари биргаллашиб Рязанга қараб қайтганлари, унинг яраланган оёғи халақит бериб, йўлда орқада қолиб кетгани, князь Романнинг Рязанга етиб олишга шошилиб уни йўлда ташлаб кетгани, ўзини аранг ўнглаб олиб Ратибор уйига етиб олишга ошиққани ва етиб келганда жонажон шаҳари мағлуб бўлганининг устидан чиққанини айтиб берди. Энди татарлар Владимир шаҳри тарафга қараб кетган. Бу ерларда улар энди кўринмас эди.

Булар келганда черниговлик аскарлар куйган харилар устида дам олиб ўтирардилар. Улар Евпатий билан Ратиборни кўриб ўринларидан турди.

¹ Ватан тарафдори бўлиб ажралиб чиққан кишилар. Партизанлар деган маънодадир. (Тарж.)

Кенг яғринли азамат бир жангчи, черниговликларнинг бошлиғи, олдинроққа юриб чиқди-да:

— Нима қиламиз энди? Бир нарса ўйлаб топдингизми, Евпатий?— деди у.

Евпатий пўлат дубулғасини қўлига олиб, ҳаммага вазмин бир қараб чиқди:

— Ўзларингиз нима қилмоқчи бўлдингизлар, черниговлик биродарлар?

— Сиз бизни рязанликларга ёрдам қилиш учун чақириб келдингиз. Рязань эса вайрон бўлибди! Таттарлар уни қабристонга айлантириб кетибди!

Евпатий индамай тураверди.

— Биз бу хўрликка чидаб тура оламизми?— деб давом этди бəшлиқ.— Бизнинг сўзимизни эшитсангиз: биз черниговликлар татарларнинг кетидан қувлаб бориб ўч оламиз, деган қарорга келдик!

Евпатий энгашиб таъзим қилиб:

— Раҳмат, биродарлар! Мен ҳам, Ратибор ҳазрат ҳам шундай фикрга келиб эдик. Ҳаялламай татарларнинг кетидан борайлик. Балки асирлардан бир қанчасини қутқарармиз...

— Борайлик! Борайлик!— деди гуриллашиб аскарлар...

— Аскарбоши ким бўлади, олдин шунни аниқлаб олинглар.

— Евпатий! Бизни Евпатий бошлаб борсин!..

Бояги бошлиқ тагин гапга кирди:

— Бизни татарларга қарши сиз бошлаб бормасангиз ким бошлаб борарди, Евпатий? Сиз бу ердаги йўлларнинг ҳаммасини биласиз, тагин қўшин ишини ҳам биладиган кишисиз. Бизлар деҳқон одамлармиз! Жанг майдонига шудгордан чиқиб келдик... Булар деҳқон экан деб қўрқманг! Россияни ҳимоя қилиш ҳам қўлимиздан келади! Бошимизни аямаймиз. Татарларни ҳам дарахт кесгандай шундай кесамизки, деҳқоннинг болтаси уларнинг эсидан чиқмайдиган бўлади!

— Тўғри! Тўғри!

— Раҳмат, черниговлик биродарлар!— деди Евпатий.

Шу вақт майдонда чўзиқ, зорлангандек бир овоз эшитилди. Евпатий бурилиб қаради. Бир неча одам оғир қўнғироқни кўтаришди. Учта харини олиб турғизишди ва буларнинг учини чандиб боғлашди. Бировлар

арқон билан құнғироқни тортиб кўтарди, бошқалари құнғироқнинг четидан кўтариб уларга ёрдам қилди. Ниҳоят құнғироқ осилди. Аскарлар бармоқларини оғизларига солиб сўришарди, улар құнғироқни кўтарганда зўр келиб тирноқларининг тагидан қон чиқиб кетган эди.

— Уни ерда шундай ётишига қўярмидик,— деб тушунтирди бошлиқ.— Бунинг овози — халқимиз овози-ку!..

Аскарлар құнғироқнинг олдига келишди.

— Балки тирик қолганлар ҳам бордир?— деди Евпатий.— Қани, ичингизда ким ёшроқ? Чал құнғироқни! Рязанликларнинг ҳаммасини чопиб ташламагандир татарлар.

Ёш бир аскар құнғироқнинг тилини силкитар ва қулочкашлаб құнғироққа урар эди. Қўнғироқнинг баланд ва чўзиқ овози эшитилди.

— Уликларни тиргизолмассан!— деди аскарлардан бири.

Аскар құнғироқни ураверди, мис құнғироқ даранглаб хароб бўлган шаҳардан, шаҳар атрофидаги куйиб кетган қўрғонлардан ўтиб вайрон бўлиб ётган узоқ қишлоқларгача эшитилди.

Евпатий черков олдидаги супанинг устига чиқиб туриб ҳар тарафга диққат билан қарарди. Наинки ҳеч кимнинг овози чиқмаса-я?..

Хўш, бу қанақаси? Қорайиб турган ертўладан, ўтдан омон қолган чалалар орасидан бир киши кўринди. У қуёшдан кўзларини тўсиб, йиғилишга чақирадиган құнғироқ овози келаётган тарафга қаради. Унинг кетидан иккинчи, учинчи одам кўринди... У ёқ-бу ёқдан, тешик-телукдан, йиқилган уйларнинг тагидан, бекинган жойларидан ва ертўлалардан ориқлаб кетган, қоракуя ва тупроққа буланган аскарлар, чоллар, хотинлар, болалар чиқиб кела бошлади. Улар гандирак-лаб, қоқилиб-суқилиб майдонга етиб келишга шошиларди.

Улик шаҳарга жон кирди. Кишилар бир тепаликдан иккинчи тепаликка чиқар, қоқилиб йиқилар ва яна ўринларидан турарди. Улар оз бўлса ҳам тирик қолган рязанликлар эди!

Узоқда, шаҳар теварагидаги қорли далада қорайган нуқталар кўриниб қолди. Узоқ вақт бекиниб ётган

кишилар кўҳна Рязаннинг харобаларига етиб келишга шошиларди, уларни бу ерга, йиғинга чақирадиган ташиш овоз чарламоқда эди.

Ратибор уларнинг қаршисига югурди, ва:

— Рус ҳали тирик!.. Рязаннинг илдизи ҳали тирик!..— деб қичқирди.

ИККИНЧИ БОБ

Ўрмон орасида

Қалин ўрмоннинг ичи тинч эди. Дарахт шохидан бир парча қорнинг узилиб тушгани, олмахоннинг ёки қишлаб қолган якка қушнинг бир дарахтдан иккинчисига учиб ўтгани аниқ эшитилиб турарди. Баъзан дарахтлар танасининг совуқдан ёрилиши сукунатни бузар ва узоқда қалин қарағай ўрмонлари орасида гуриллаб акс садо берар эди. Баъзан шамолда тебранган тўп-тўғри қарағайлар учидан балавддан шитирлаш эшитилиб қўярди. Шундан кейин яна, бир нарсага қулоқ солгандек, сирли равишда турган кекса ўрмонни улуғвор сукунат қоплаб оларди.

Қор уюмлари ўрмондаги арчагул, қора арча ва итузумларни босиб қолган. Бу ерлардан яёв ҳам, отлиқ ҳам ўтиб бўлмас эди. Фақат тагига от териси қопланган калта чанғилардагина ўрмоннинг қалин жойларидан ўтиб бўларди.

Ўрмоннинг ичкарасига қараб кетган билинар-билимас илонизи ёлғиз оёқ сўқмоқ йўл ўрмон ўртасидаги кичикроқ бир очиқликка олиб борарди. Мана шу очиқликка «тарафдорлар» йиғилишган эди. Бу ердагилар татарларнинг қайралган қиличи ёки маҳкам арқонларидан омон қолган бахтли кишилар, ёндирилган қишлоқларнинг деҳқонлари, омон қолган озроқ Рязань мудофаачилари, қирилиб кетган отряддан қолган аскарлар эди. Ўрмоннинг нарёғида, деҳқонларнинг қор босган далалари тарафда қайғу-ҳасратдан кўз ёшлари тўкилмоқда, қиличлар ялтираб рус кишиларининг қони оқмоқда, жонажон қишлоқлар, туғилиб ўсган уйлар ёнмоқда...

Аскарлар қарағай шохларининг устида ётиб ўзларини гулханга товлаб дам олишмоқда.

Биров хиргойи қилиб дард билан қўшиқ бошлади:

Биродарлар, не бўлди, нега ўйга толдингиз?
Ўйга толиб бунча ҳам, нега маъюсландингиз?
Ўткир, ўйноқ кўзингиз нега хира, ер сузар,
Басовлат бошингизни нега ерга букдингиз?

Бир неча киши баравар қўшилди:

Тиш қайрарми ҳали ҳам, бизларга ёвуз душман,
Ёвуз душман кўз тикиб юртимиз, еримизга...

Ёш бир «тарафдор» жаҳл билан гўнғиллаб:

— Айтган қўшиқларинг хосиятсиз!..— деди-да, ёқ-
тирмай бурилиб кетди. Шу вақт унинг елкасига оғир
бир қўл қаттиқ тушди. Йигит ялт этиб ёнига қаради.
Унинг ёнида ярғоқ пўстин кийган, бошида ит терисидан
қулоқчини бор, белига болта қистирган баланд бўйли
бир деҳқон туради.

— Нима деб валдираяпсан?— деб сўради деҳқон.

Йигит елкасини қўли билан қоқиб:

— Эй, Звяга экансан-ку! Қўлинг ҳам ўлгудай қат-
тиқ-да!..— деди.

— Қўшиқнинг нимаси ёмон экан?

— Татарлар эшитиб қолади...

— Қаёқдан келар эди улар бу ерга! Қорга ботиб
қолар.

— Барибир, шундай вақтда қўшиқ айтадимми...

— Қўшиқ айтса, нима қипти?

— Уйимизга ўт қўйди... Отамни чопиб ташлади...

Қаллиғимни олиб кетди...— йиғламсираб гапирди
йигит.

— Ҳа, бундай дегин!.. Бу кулфатлар фақат сенинг
бошингдагина бўлдимми? Нега бунча қайғурасан? Буни
ҳаммамиз ҳам кўрдик, унинг аччиғини ҳаммамиз ҳам
тотидик! Эртага қисик кўзларнинг думини ҳам ўзимиз
кесамиз! Барибир, уларни ҳайдаймиз.

Йигит ишонқирамай бош чайқади.

— Йўқ! Қўшиқ айтмай бўлмайди!— деб давом
этди Звяга, ерга ёзиб қўйилган қарағай шохларининг
устига ўтираётди.— Бизнинг ишимиз ҳақ. Нега татар-
лар қувноқ қўшиқ айтмай, қашқирдек увлаб юради?
Уларнинг иши ноҳақ. Ҳақ одам ҳар вақт барала қўшиқ
айтиб юраверади! Гап шундай...

— Мана қурсоғим очликдан чурилляпти, унга нима дейсиз?— деб йигит сўздан қолгиси келмади.

— Буни қара-я!— деб, учинчи «тарафдор» қаттиқ хохолаб буларнинг ёнига келди.— Чироғим, ҳали сенга аталган шўрвага қозон осилгани йўқ-ку.

• — Ҳечқиси йўқ!— деб оҳиста эътироз қилди Звяга.— Қозондаги сув қайнасин, ун солиб умоч қилиб ичамиз. Фақат тузи йўқ экан, деб хархаша қилмасанг бас.

— Унимиз ҳам бир ҳовучгина қолган...

— Бу ҳам бизга фойда: данг қотиб ухлаймиз, тушимизда сомсани кўрамиз!

Шу вақт тўсатдан ҳайҳайлаган ўткир овоз эшитилди:

— Тўхта! Ким у?

Ўрмон тарафдан оёғига чанғи бойлаган кенг яғринли, бақувват ва калтабақай бир деҳқон чиқиб келди. У «тарафдорлар»га қараб бошини кўтариб-кўтариб қўярди, шунда унинг қора соқоли кўтарилиб селкилларди. У елкасида катта бир халта унни кўтариб келмоқда. Бир неча «тарафдорлар» унинг ёнига келишди. Қолганлари биқинларини гулханга тутиб ётаверди.

Ҳазилкашлик билан гапирган бир киши қичқирди:

— Ҳой ботирлар, михдай ўткир азаматлар! Қудачанинг олдидан қуда келди, қишлоқдан чиқиб тўппа-тўғри юз чақирим йўл босиб келди! Катта бир халта жовдар уни ҳам ола келибди. Келавер, ғайратинг бўлса, эринмаганинг тутавер косангни, оч ҳовучингни, менга деса телпагингни тут! Қани тезроқ чўзма-чалпак қиламиз, ёки хамиртуриш ачитинглар, нон ёпамиз!..

— Ун қани? Ким олиб келди?— деб ғовур-ғувур қилиб деҳқонлар бошларини кўтаришди.

— Мана бу япалоқ, тўрва соқол одам олиб келди. Татарвойлар уни печканинг устида ётган жойидан чўчитиб юборибди, у қўрқиб кетиб, тили тутилиб гапирадиган бўлиб қопти, шундан бери унга Ваула (дудуқ) деб лақаб қўйиб олишибди.

Звяга ўрнидан сакраб турди:

— Ваула! Қудам!..— деб бориб дўстини қучоқлаб олди.

— Сизларни бу ерда очиқиб қолгандир деб ўйлаб ун ҳам ола келдим,— деб тушунтирди Ваула.

— Балли, балли азамат! Қорнимиз роса очган вақт-

да бизни хўп тўйдирадиган бўлдинг, балли-э!..— дейишди деҳқонлар.

— Утир, Ваула, бизнинг гулханга!

— Йўқ, бизникига кел!..

— Қани хўш, айт-чи, ўшандан кейин ўзинг нима бўлдинг?— деб сўради Звяга.— Ушанда Рязань қўрғонидан дарёга думалаб кетганингни кўриб қолдим. Чўкиб кетдингми деб ўйлаган эдим....

— Ҳар тугил, куним битиб, ажалим етмаган экан, қирғоққа чиқиб олдим! То, кийимларимни қуритгунча икки кеча-кундуз ўрмонда тентираб юрдим.

— Хо-хо-хо!— деҳқонлар кулиб юборишди.— Ўз иссиғинг билан қуритдингми?

— Бўлмаса кимнинг иссиғи билан бўларди? Кучим етгунча чопиб, «тарафдорлар»ни изладим, юриб-юриб бир қишлоқчага чиқиб қолдим. Икки чол мени уйларига олиб кириб иситиб қўйишди, оёғимга чанғи бойлаб, йўлга нон ва бир халта ун беришди. Шундан кейин улар, шимол тарафга қараб юраверсанг, шу ёқда «тарафдор» азаматларга йўлиқасан, бизлардан уларга кўпдан-кўп салом айт, ватанни қўриқлаётганлари учун раҳмат дегин! Биз кексалар ҳам айри найзаларимизни қайраб, яқинда уларнинг ёнига бориб қолармиз, дейишди.

— У ёқда, биз тарафларда нима хабарлар бор?

— Вақтнинг ёмонлигини ўзларингиз билмайсиларми? Қийин бўлди, татарлар гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа бориб ҳаммани чопади, сиртмоқ солиб бўғади, ҳеч кимга раҳму шафқат қилмайди.

Узоқдан бировнинг чўзиб ҳуштак чалгани ва ундан кейин қоровулнинг овози эшитилди:

— Ҳой, тўхта! Ким у, татар отида келаётган?

Қўнғироқдай жаранглаган овоз билан ёш йигит дадил жавоб берди:

— От татарларники бўлса ҳам суворий ўзларингизга ўхшайди!

Ўртадаги ялангликка бир отлиқ кириб келди. Унинг остидаги оти дўнг тумшуқ ва-тозининг қорнига ўхшаб қорни ич-ичига қапишган эди. Отнинг эгар-жабдуқлари лаъли ва ёқут тошлари ўрнатилган кумуш ҳашамли татарча жабдуқ бўлиб, устида бир ола хуржуни ҳам бор эди. Отнинг устида бошига катта қалпоқ ва эгнига тор ямоқ чопон кийган бир бола миниб келарди. Бола-

нинг чарм кавуш кийган нозик оёқлари татарча қисқа узангини тираб турарди. Унинг орқасида отнинг думига осилиб иккинчи бир бола гандираклаб келарди.

— Хо, хо, хо!— кулиб юборишди «тарафдорлар».— Мана сенга урушқоқлар!

— Унинг ҳамроҳи ҳам бор экан, отнинг думидан тортиб келяпти.

— Кечагина столнинг тагида айиқ-айиқ ўйнаб эмаклаб юрган болалар эмасми?

— Бундай азамат ўғил болаларни туғиб ўстирган онангга раҳмат десангчи!

Еш суворий «тарафдорлар»нинг олдига келиб:

— Ораларингиздан бизга ҳам жой беринглар, яхшилар. Биз татарларнинг тутқунидан қочиб келаётимиз!— деди.

— Баракалла, болалар!

— Кел, кела қол, қариндош! Кетингда эргаштирган ботиринг ким?

— Бу Поспелка! У чарчаб қолди... Биз икковимиз отни миниб қочдик, энди галма-гал яёв юриб келяпмиз.

— Қани бу ёққа келиб ўтиринглар, болалар!

Бола отдан туриб уни бир қарағайга боғлади-да, гулхан олдига келди. Унинг қора кўзлари ориқ юзларида катта бўлиб кўринди. Бола ўзининг ҳамроҳига қараб пиқ этиб кулиб юборди:

— Йиғини қўй энди, Поспелка! Қутулдик, шунинг ўзи бўлади?

— Булаткони нима қилар экан татарлар-а?

— Биз уни қутқарамиз!

— Болалар, ўзларингиз тутқундан қандай қилиб қочдинглар?

— Ҳозир айтиб бераман. Сизларда бир тутамгина бўлса ҳам пичан топилмасмикин, отга озгина солиб қўйсам? Агар шу от бўлмаса биз ўлиб эдик!

— Гапингни қара-я! Пичанни қаёқдан оламиз, биз? Ундан кўра отнинг устидаги хуржунингни олиб кел, нчида қаттиқ нон бордир!

— Хуржунда нима борини ўзим ҳам билмайман, у меники эмас!

— Бўлмаса ҳозир кўрамиз, татарлар сенга нима бериб юборган экан?

«Тарафдорлар»отнинг олдига келиб хуржунни ечиб

олишди ва унинг оғзини очишди. Қорнинг устига оир чопонни ёзиб хуржунни ағдаришди. Унинг ичидан: бир аёллар кўйлаги, кашта тикилган эркакча бир кўйлак, кумуш қадаҳ, ичдан тақадиган бир неча бут ва учта гулдор тугунча тушди. Бир тугунчадан олтин ва жез зираклар, иккинчисидан — бир ҳовуч мис чақа ва кумуш тангалар, учинчи, каттароғидан майда тўғралган қаттиқ нон чиқди.

— Мана бу сенга асқатади!— дейишди «тарафдорлар»,— қаттиқ нони оз бўлса ҳам, отингни бир тўйдириб оласан!

— Йигитлар, оғайнилар! Мана бу қандай ёвузлик! Зирак билан қўшиб бир қизнинг қулоғини кесиб олибдир-а, золимлар!

Деҳқонлар ўринларидан туриб зиракни қўлма-қўл олиб кўришди:

— Биз буни уларга кўрсатиб қўямиз! Қароқчи, ўғрилар қаёқда ўчи? Сизлар қаёқдан келдинглар, болалар?

Болалар гулхан ёнига ўтириб тез-тез, бири олиб, бири кўйиб ҳовлиқиб гапира бошлади

— Бизлар владимирликмиз. Татарлар шаҳарни ёндириб юборди. Биз уч бола ўрмонга қочдик, «тарафдорлар»га бориб қўшилмоқчи бўлдик... Бизни йўлда Боймуротнинг тўдасидаги татарлар тутиб олишди, шундай ёвуз, ёввойи ҳайбоннинг ўзгинаси! Улар бизни арқонга боғлаб судраб юришди. Уларда асирлар жуда кўп. Овқат беришмайди, қўлларини боғлаб етаклаб юргани юрган. Ярустовода татарлар бир неча бочка вино билан пиво топиб олишди-да, ичиб ўлгудек маст бўлишди. Улар маст бўлиб ухлаб қолганда Поспелка билан тасмаларни ғажиб қирқиб ташладик-да, секин келиб Боймуротнинг отини миниб қочдик. Аттанг Булаткони қутқаролмадик-да!..

Ваула ўрнидан турди:

— Биродарлар! Ярустово кўп ҳам узоқ эмас, мен унинг йўлини биламан. Қани юринглар!

Тарафдорлар чувиллашди:

— Тўғри! Балки ҳозир қароқчилар ҳали маст бўлиб учиб ётгандир...

— Звяга билан биз у жойларнинг ҳар бир тўнкасини биламиз,— деди Ваула сўз қўшиб.— Биз сизларни бошлаб борамиз!

— Борамиз, борамиз!— Шундан кейин «тарафдорлар» дарров йигила бошлади.

— Пospelка! Қани юр, Булаткони қутқариб олиб келамиз!— деди ҳалиги югурдак бола.

— Яхши, ўғил бола! Хўш, отинг нима, сенинг?

— Менингми? Прокуда дейишади.

— Нима, нима? Прокуда? Ҳали сен қиз боламисан?

— Бўлмаса-чи, ким деб ўйлаб эдингиз?— деб кулди пучуқ бурун бола, бошидаги мўйна қалпоғини қўлига олиб эди, ўрилган оқ-сарик сочи белига осилиб тушди.

Кўп ўтмай тарафдорлар отряди қаторлашиб Ярустово тарафга қараб йўлга тушди. Энг олдинда Ваула, унинг кетидан Прокуда ва Пospelкалар юрди. Тарафдорлар ун билан бирга қолган озроқ озиқларини ҳалиги татар отига ортиб олишди, отни эса Звяга етаклаб кетди.

У Ч И Н Ч И Б О Б

„Омон!..“

Юлдузсиз осмонда ёп-ёруғ тўлин ой ҳамма ёқни ёритиб турар, кичик-кичик парча булутлар тепада тез-тез сузиб ўтарди. Улар ойга ёпишиб олгандек, унинг юзини бирпас бекитиб турарди-да, яна тагин сузиб кетарди.

Ваула ташвишланиб бош чайқади.

— Бўрон турадиганга ўхшайди!— деди ўз ёнида кетаётган серсоқол тарафдорга.

— Мен ҳам пайқадим, бўрон кўтариляпти!— деди у ҳам.

— Бўрон бизга қўл келади,— деди Звяга.— Татарлар уйга тиқилиб олиб, бизни кўрмай қолади.

Ойнинг юзини қалин булут тўсиб олди, бутун ўрмонни қуюқ кўланка қоплаб, қоронғилик босди. Тарафдорлар бир-бирларининг кетидан қолмай турна қатор тизилиб аста-секин юриб борарди. Олдиндагилар чанғи билан борар, пиёдалар эса уларнинг кетидан қолмай тиззаларидан қалин қорга ботиб шахдам қадам ташлаб келарди.

— Ҳа, шоввозлар, яқинроқ-яқинроқ! Тезроқ юринглар!..

Бўрон тўсатдан бошланди. Урмоннинг узоқ жойларидан гувиллаган овоз эшитилиб, баланд азамат арча ва қарағайларнинг боши эгила бошлади. Шамол қулоқни батанг қиладиган гувиллаш билан эсиб, бўш қорни тўзғитиб учирай ва тарафдорларнинг устига сочарди.

Сал ўтмай ҳамма ёқдан узлуксиз гувиллаш, шохларнинг чирсиллаб синиши ва дарахтларнинг гумбурлаб қулаши эшитилди.

— Бўлиниб қолманглар-а!— деб бақирди Звяга.

Юриш борган сари қийинлашаверди. Муздай қор юзга урилиб ачиштирарди. Шамол кишини гандиракла-тиб нафасни қайтарарди.

— Ҳа, де, шов-воз-лар!.. Бўлиниб қол-мангла-ар!..— деган бўғиқ овозлар акс садога ўхшаб эшитиларди.

Тарафдорлар адашиб қолишдан қўрқиб, бўронда ғайрат билан узоқ йўл юришди. Урмонда адашиб қолган кишининг албатта ҳалок бўлишини ҳамма яхши биларди.

Ниҳоят, энг олдинда кетаётган Ваула:

— Энди бир оз секинроқ юрамиз. Ярустово яқин...— деди.

Шамолнинг гувиллаши орасидан итларнинг жони-жаҳди билан вобиллагани эшитилди. Улар одатда кечасидагидек акиллашмас, душман келганини сезганликларини билдириб, бир нафас ҳам тинмай, бўғилиб-бўғилиб вовиллашарди.

Тарафдорлар тўхтаб қулоқ солишди ва:

— Итлар бизга, татарларнинг ҳозир қишлоқда эканидан дарак беряпти!..— деган хулосага келишди.

— Яқинроқ келиб, тўпланинглари!— деб бир-бирларига хабар беришди.

Тарафдорлар ўрмоннинг очиқроқ бир жойида тўпланишди. Улар ёғиб турган қорнинг орасидан мўралашиб қишлоқ тарафга қарашди. Булут орқасидан тез-тез чиқиб турган ойнанинг хира ёруғида қишлоқ уйлари қора-қора нуқта бўлиб кўринарди. Баъзиларининг мўрконидан тутун чиқиб турар ва доғ қилинаётган ёғ билан жавдар ноннинг ҳиди димоққа уриларди. У ер-бу ерда тор дарчалардан хира ёруғнинг сал-пал йилтирагани кўриниб қўярди.

Прокуда Звяганинг енгидан тортиб:

— Анови четдаги уйда уларнинг энг катта қароқчи-си Боймурот туради,— деди.

Звяга қулоқ солди:

— Уша уйда ҳали ҳам у ғалва қилиб ўтирибди, ҳали тинчимаганга ўхшайди.

Шамолнинг гувиллаши орасида бир хотиннинг фарёд қилиб йиғлагани, аянчли бир инграш ва мастларнинг воғир-вуғури эшитилди.

Звяга шивирлаб буйруқ берди. Тарафдорлар диққат билан унга қулоқ солишди. Кейин бўлиниб, полизнинг анғизидан секин-секин юриб ўта бошлашди. Кичикроқ бир тўда аскар Звяганинг кетидан кетди, Прокуда ҳам шу тўдага эргашиди. Қолганларини Ваула бошлаб олиб кетди. Жуда чарчаб қийналган Пospelка татар отни қараб ўтириш учун ўрмон ёқасида қолди.

Бўрон қандай бошланган бўлса худди шундай тўсатдан тўхтаб қолди. Тарафдорлар шов-шув қилмай, секингина ғов олдига келишди. Ғовдан сал нарироқда ерга қадаб қўйилган бир ходага суялиб татар қўриқчиси мудраб ўтирарди. Звяга унинг ёнига борди, кейин ҳалиги татар қўлларини кериб чалқанча йиқилиб тушди. Ҳовлига татарларнинг бир қанча оти боғлаб қўйилган эди. Шу отларнинг ёнида корда қийнаб ўлдирилган бир қанча одамнинг яланғоч жасади ётарди.

— Е рабий! Бу нима деган гап-а!— деб шивирлашди тарафдорлар.

— Юринглар!— деб шоширди Звяга.— Балки битта-яримта омон қолганларни қутқариб олармиз!

Тарафдорлар отларни ечиб, миниб олишди-да, қишлоқ оралаб кетишди. Йўлда улар асов мўғул отлари ва ўғирлаб олинган рус отларини кўришди. Улар бу отларни ҳам етаклаб олишди-да, айри найза, болта, ўткир найза ва гурзиларини маҳкам ушлаб олдинга қараб кетаверишди.

Бир ҳовлининг теварагига тутилган ғовнинг олдида борганда уч киши отдан тушиб бир тарафда қорайиб турган оғилхонага қараб буқиб боришди-да, унга ўт қўйиб юборишди. Босиб қўйилган похол дарров ёниб кетди. Утнинг алангаси оғилхонанинг бўғотигача кўтарилиб ловиллади-да, бирдан ўчиб қолди. Кейин яна ёниб кетди ва аланганинг яллиғидан қизариб биқсийтган қора тутун орасидан ловиллаб ўт чиқа бошлади.

— Бос, рязанликлар, бос олдинга!— деб қичқирди деҳқонлар ҳар тарафдан ва уйларга бостириб киришди,

бунга қарши татарларнинг сурони қўшилиб, ҳамма ёқ бағ-буғ бўлиб кетди.

Татарлар иссиқ уйдан совуққа югуриб чиқар, кутилмаган бу воқиядан эсанкираб, мастликдан аранг ўзларига келар ва ҳар тарафга югуриб отларини қидиришарди. Бироқ, отлар топилмас, қоронғилиқдан эса номаълум кишилар югуриб чиқиб уларга ҳамла қилар, ерга йиқитиб болта билан пора-пора қилар эди. Татарлар ҳовлидан-ҳовлига қочишиб чопар, тарафдорлар уларни қувлаб етар ва уриб ўлдираар эди.

Тарафдорлар оғилхоналардан қўл-оёғи боғланган рус асирларини топиб олиб, уларни бўшатиб юборишди. Банддан қутулган асирлар ғовларнинг ёғочларини суғуриб олиб, ўзларини жабрлаган босқинчиларни қувлаб кетишди.

Ваула попнинг зинапоясида ўтирган ширакайф соқчини бир зарб биланоқ жойлади-да, эҳтиёт билан меҳмонхонага кирди.

Стул устида бўлиб ўтган базмнинг асари ҳали ҳам бор эди, унда ғажиб ташланган суяк, нон қобиғи, тўнтарилиб ётган косалар турарди. Бир неча маст татарлар ерда учиб ётарди. Қийимлари тўнаб олинган кекса поп ярим яланғоч ҳолда тиззасини қучоқлаб бир бурчакда ўтирар ва ҳадеб: «Ё раббий, шафқат қил! Ё раббий, шафқат қил! Нима қилаётганини ўзи ҳам билмайдиган қандай махлуқлар булар!» дерди.

Иссиқ печка устида попнинг узун чопонини ёпиниб Боймурот хуррак отиб ухларди. Унинг ёнида кекса попнинг қип-яланғоч ориқ танли қиз набираси сесканиб йиғларди.

Қўл-оёқлари боғланган Боймуротни тарафдорлар чархпалаги баланд, музлаб ётган қудуқ олдига судраб келишди. У, нима бўлаётганини ҳали ҳам тушунолмаб чайқалиб турарди. Олдида тўпланишиб турган деҳқонларга хўмрайиб қарар, қон тўлган хумор кўзлари билан уларни назардан ўтказар ва ҳадеб:

— Омон, омон!..— дерди.

— Сенга омон бериб бўладими?— деди Ваула, қулоқ билан бирга кесиб олинган жез зиракни Боймуротнинг юзига нуқиб.— Бу зиракни қаёқдан олдинг? Сенинг хуржунингдан чиқди! Бизнинг қизларимизнинг қулоғини ким кесиб олди? Уларни ким зўрлади? Асирларни яланғоч қилиб совуққа ким ташлади? Бу ишлар-

ни қилган сен-ку, итвачча! Бунинг учун кимни жазолаш керак? Сен ифлосни жазолаш керак!

Шу вақт Прокуда муштумини ўхталиб югуриб келди-да:

— Булаткони нима қилганларини кўрдингизми? Қудуқнинг чархпалагига боғлаб қўйиб, устидан совуқ сув қўйишибди... ана у, чалажон бўлиб ётибди!— деди.

— Чархпалакка боғланглар бу қароқчини!— деб буюрди Ваула.— Қудуқнинг ёғочига қулоғидан михлаб қўйинглар. Қизларимизнинг қулоғини кесиб олганда улар қандай азобланганини бир билиб қўйсин!..

Шу орада бир татар отига миниб Звяга келиб қолди-да:

— Нима қилиб бу золим билан овора бўлиб туриб-сизлар? Бунни ўлдирилглар-да, отланинглар! Қишлоқда битта ҳам татар қолгани йўқ...— деди.

Татарлар асоратидан қутулганлар тарафдорларни ўраб олишди. Хотинлар ва болалар қувонишиб йиғлар ва нон сўрашарди. Тарафдорлар татарларнинг босиб олган ўлжаларини уларга бериб, ўзларига фақат от, татар совутлари ва қуролларини олиб қолишди. Эркаклар тарафдорларга қўшилди. Хотинлар эса болаларини олиб ўрмон ва киши билмас йўллар билан ўз қишлоқларига етиб олишга жазм қилишди.

— Дам олиш йўқ!— деб бақирди Звяга.— Биз ҳали озмиз, татарлар эс-ҳушини йиғиб олгунча чалғитиб кетиб қолишимиз керак... қани тезроқ юринглар, рязанликлар!

— Мен хотинлар билан кетмайман!— деди қатъий Прокуда.— Мен сизлар билан бирга кетаман!..

Прокуда Булаткони отга миндириб қўйди, унинг орқасига Поспелка мингашди. Прокуда унга:

— Булаткони маҳкам ушлаб юр!— деб тайинлаб қўйди. Ўзи эса татар отига сакраб минди-да, улар билан ёнма-ён юриб кетди.

Тонг отди. Булутлар тарқаб, худди бўрон бўлмагандек тинчиб қолди. Ярустово қишлоғи бўшаб қолди. Қишлоқнинг ҳамма ёғида ўлдирилган татарларнинг жасадлари думалаб ётарди. Қишлоқда биронта тирик одам қолмади. Итлар кўланкадек товуш чиқармай уйлар орасида изғиб юрарди, шу вақт янги ўлаксаларнинг ҳидини сезиб бир гала серғалва қарға қағиллаб учиб ўтди.

Қудуқнинг чархпалаги олдида ярим доира шаклида бир неча ит чўнқайиб ўтирарди. Улар чархпалакнинг ёндорига боғлаб қўйилган ярим яланғоч Боймуротга оғизларидан сўлакларини оқизиб тикилиб ўтиришарди, Боймурот эса ҳали ҳам ғазабдан кўзларини олайтириб борган сари қақраб бораётган тили билан:

— Омон, омон!— деб гўлдирарди.

Т У Р Т И Н Ч И Б О Б

„Слишь ти!“

Субутой баҳодир ўз олдида чордана қуриб ўтирган уч нафар юртчига охирги буйруқларни берарди. Улар биронта сўзни ҳам пайқамай қолмаслик учун кекса саркарданинг ажин босган тиртиқ юзига диққат билан қараб ўтиришарди.

— Ҳаммадан ҳам керак юмуш... узун соқолларнинг... янги тўдалари... қаерда тўпланаётганларини би-лиш...

— Тушундик!— деб шивирлашди юртчилар.

— Асирлар билади... уларни гапиртиринглар...

— Гапиртирамиз!

Субутой муштуми билан тиззасига уриб:

— Нимани кутиб ўтирибсизлар? Не керак сизларга?.. Жўнанглар энди!..

— Амри-фармонингизга маҳтал эдик!— деб шивирлашди юртчилар ва орқалари билан эшикка қараб йўрғалашди.

Субутой уйда ёлғиз ўзи қолди. У бурчакда, иконалар тагида турган тахталари ёрилиб кетган эски скамейканинг устида чордана қуриб ўтирарди.

Эшик ёжиллади. Чипта кавушини тап-туп босиб Опалёниха Вешнянкани эргаштириб кириб келди. Опалёниха Субутой баҳодирнинг совуқда музлаб қолган ўғлини ўлимдан қутқариб қолгандан бери Субутой қа-ёққа борса ҳам уларни бирга олиб юрадиган бўлиб қолди.

Опалёниха қуён терисидан тикилган пўстинини курсининг устига ечиб қўйди-да, каноп кўйлагининг кашта тиккан енгини тирсагидан юқоригача шимарди ва сопол қумғондан сув қуйиб қўлини ювди. Кейин кўп ёқиб қиз-

дирилган печканинг олдида турган хамиртуруш олдига бориб чўқинди, унинг устига ёйиб қўйилган қопқоқни олди ва Вешнянкага қараб:

— Хамир ошиб қопти! Энди қорса ҳам бўлади...— деди.

Субутой Опалёнихага тикилиб қаради, унинг навбат-ма-навбат хамирга ботиб чиқаётган оппоқ семиз қўллари, қўлтиғининг таги билан ўраб бойланган пешбандни кўтариб турган басовлат кўкрагига суқланиб тикилар ва буришган лабини чўччайтирарди. У қўлтиғидан бир мис коса чиқариб пичоғи билан уни жаранглатиб қоқди. Шу ондаёқ ташқаридан пўстинини қор босган кўса бир чол навкар югуриб кирди.

— Амрингизга маҳталман!— деди хириллаб у.

— Қизил жийрон отнинг хуржунини олиб кел!— деб буюрди Субутой.

Навкар даҳлизга югуриб чиқиб кетди.

Шу вақт Опалёниха ёғоч челақдаги хамирни юқори кўтариб олаётган эди, бирдан жаҳл билан уни қайтадан челақка ташлади-да, бориб, чала ёпилган эшикни тирсаги билан итариб ёпди:

— Аҳмоқ кўса!— деб гўлдиради Опалёниха.— Исикнинг қадрини ҳам билмайди!

Вешнянка Опалёниханинг қулоғига шивирлади:

— Ана у ғилай кўзнинг сизга тикилиб турганини қаранг! Худди ютиб юборгудек бўляпти...

— Унга қарасам кўнглим айнийди!— деб жаҳли чиқиб жавоб берди Опалёниха.

Навкар елкасига тери хуржунни ташлаб қайтиб кирди-да, хуржунни ерга қўйди.

— Еч оғзини!

Навкар хуржуннинг боғичларини ечиб, хуржуннинг бир кўзига қўлини тиқиб қайта олди.

— Нима қиялсан?— деб шивирлади Субутой.— Не солдинг унга? Жўна!

Навкар чўчиб ўрнидан турди-да, югуриб уйдан чиқиб кетди.

Субутой баланд товуш билан:

— Слишь ти! Слишь ти!¹— деди сипоҳлик билан.

— Сизни чақиряпти у,— деди Вешнянка.

¹ Субутой рус тилида чала-чулпа гапириб: «Менга қара! Менга қара!» демоқчи. (Тарж.)

Опалёниха шошилмай қўлини пешбандига артди ва лапанглаб юриб унинг олдига борди. Субутой яна:

— Слишь ти! Слишь ти! Вишнак!— деб такрорлади.

Вешнянка қўрқинқираб борди. Субутой баҳодир оғзи очиқ турган хуржунни кўрсатиб тушунтиришга уринар ва:

— Давай! Мина! Давай...!— деб чуғирларди.

Хотинлар бир-бирларига қарашди. Вешнянка чўккалаб ўтириб хуржунидаги бўғчаларни олиб бера бошлади. Опалёниха бўғчадан ипак кимхоб сарафан, йўл-йўл заифона кўйлак ва бир жуфт ингичка учли тумшуги юқори қайтарилиб турган қизил кавуш олди. Субутой қўли билан Опалёнихага ишорат қилиб, сарафанни кийсин демоқчи бўларди:

— Слишь ти! Искарый!— деб сабрсизлик билан такрорларди.

Опалёниха елкасини қисиб:

— Сен шафқатсиз хон, яхшиси мени эмас, Вешнянкани ясантиргин! Князларнинг бундай сарпосини мен қандай қия оламан.

— Уҳҳў! Мен маленькийни лувбий қилмайди!— деб Субутой жаҳл билан бош чайқади.

— Бунинг шайтонлигини қара-я!— деди Опалёниха.— Бизчасига сўзлаворди-я...

Кейин у печканинг ёнига бориб кенг сарафанни эпчиллик билан кийиб олди, унинг дағал қатларини очиб тузатди ва оёғига ғалати қизил кавушини кийди.

— Бунда кел! Слишь ти, бунда кел!— деб пишқирди Субутой.

Опалёниха яқинроқ борди. Скамейкадаги бир парча яшил сағрининг устида порлаб турган олмослардан, сариқ, яшил ва қондек қип-қизил бўлиб товланиб турадиган тошлардан ясалган тақин зийнатлари ётарди. Субутой буларнинг орасидан олтин тангалардан қилинган зебгардон, марварид шодаларидан ясалган дуррача ва бир қанча олтин билакузукларни олиб Опалёнихага узатди.

— Искарый, искарый!— дерди у пишиллаб.

Опалёниха елкасини бир қисиб қўйди-да, бўйнига оғир зебгардонни тақиб олди ва зич шокилалари шал-

¹ «Олиб бер! Менга олиб бер!» демоқчи, (Тарж.)

дираб турган марварид дуррачани бошига боғлаб, пешонасига бир оз туширинқираб қўйди. Унинг жавдираб турган кўзлари қоп-қора қошлари тагидан бадҳайбат саркардага жилмайиб қаради. Опалёниха бурчакка чекинди-да, гердайиб энгаҳини юқори кўтарди ва қўллари бикинига қўйиб, саҳнага чиққандагидек йўрғалаб меҳмонхонада юриш қилди. Вешнянка қўлини оғзига тутиб кулгисини аранг босиб турарди.

— Бу хунук алвастининг ўйлаб топган қилиғини қара-я!

Субутой панжасини тиззасига урар, чақчайиб Опалёнихага тикилар ва ўзича назокат билан:

— Кюрюльтю! Кюрюльтю!— дерди.

Опалёниха уйнинг ўртасида тўхтаб:

— Бас энди! Ҳазил ҳам етар! Қуймоқ пишириш керак!— деди у жиддий тусда ва сарафанни ечмоқчи бўлди.

Субутой қўлини силкитиб:

— Уҳҳў! Йўқ! Тибел!.. Слишь ти! Тибел...²— деди.

У бирданига тескари бурилиб, деразага энгашди-да, кўчага қулоқ солди. Кўчадан эса: «Урислар! Урислар!» деб бақиршган товушлар ва мис қалқоннинг шароқшуруқ тушган зарба товушлари эшитилди.

Субутойнинг юзи даҳшатли тусга кирди. У мис косага пичоқ билан қаттиқ-қаттиқ урди-да, зийнатларни олиб хуржунга солди, хотинларга қарамай талтанглаб уйдан чиқиб кетди.

Қўрқиб кетган Вешнянкани бағрига босиб туриб Опалёниха қулоқ солди. Кўчадаги отларнинг тапир-тупури, мўғулларнинг бақириб чақиршгани дарров узоқлашиб, босилиб ҳам қолди. Опалёниха эшикдан мўралаб:

— Ҳамма бир ёққа кетиб қолибдир... Тезроқ бўл, Вешнянка, нарсаларингни йиғиштир! Энди қочмасак қачон қочамиз!— деди.

У тез ва ишончли бир ҳаракат билан кимхоб кийимларини ечди. Яхшилаб тахлади ва скамейкага бошқа қиммат баҳо зийнатлар ва қизил кавушнинг ёнига эҳтиёт билан қўйди.

— Қўрқяпман!— деб шивирлади Вешнянка, шоши-

¹ Мўғулча суюкли маъносида.

² Сенга бердим, ўзингни демоқчи. (Тарж.)

либ кийина туриб.— Бизни тутиб олсалар бир бало бўлади-да! Бу ғилай бизни ранжитгани йўқ эди...

— Бизга унинг зебу зийнатиинг кераги йўқ!

Эгнидаги каноп кўйлагини тузатиб кийиб олди-да, Опалёниха қуён пўстинини ёпинди, чипта кавушини оёғига илди, эски жун рўмолини бошига танғиди. Вешнянка эса тайёр эди.

— Қочдик!.. Худо хоҳласа, ўз жойимизга етиб оламиз!..

Аёллар секингина уйдан чиқиб эшикни маҳкам ёпиб кетишди. Қизиб турган печканингни олдидаги хамир бижғиб қайнаб қолаверди.

БЕШИНЧИ БОБ

Ботуни таъқиб этиш

Рус ерларида шундай сўзлар тарқалиб кетдики, гўё куйиб кул бўлган Рязаннинг одамсиз вайроналаридаги куйган черковнинг ерда думалаб ётган қўнғироғи ўзидан ўзи чалинган эмиш... Айтишларига қараганда черков ўрнидаги кул тепада ётган катта қўнғироқ бирданга ўзидан-ўзи баланд кўтарилиб, муаллақ туриб қолган эмиш ва ўзидан ўзи чалиниб Рязань халқини татарлар билан курашга чақирган эмиш...

Енгилган рус халқи кўп жойларда бош кўтариб, ўрмонларда бекиниб ётган деҳқонлар ва кўнгилдилар тўдасига уюшибди. Уларнинг бошида Евпатий Коловрат деган ботир бир паҳлавон турган эмиш, унинг ўзи ўрмонга кириб чиқадиган сўқмоқ йўлларнинг ҳаммасини яхши биладиган довьюрак айиқ овчиси экан, унинг қўл остидаги тўдалар ҳозир у ёқ-бу ёққа ўтиб юрган мўғул аскарларини бирнеча марта босиб, ёвнинг бутун-бутун отрядларини қириб ташлабди дейишарди.

Бундай гапларни эшитгандан кейин ўрмонларда кўп йиллардан бери тирикчилик қилиб келаётган деҳқонлар ва овчиларнинг қўл-оёғи бутун, кўз-қулоғи соғларининг ҳаммаси ҳам тездан ҳаракатга кириб, сўйилнинг учига пичоқ ва синиқ чолғиларнинг тигини тасма билан маҳкам боғлаб найза ва айрилларнинг учини чархлашга киришдилар, шундан кейин болталарини белларига қисти-

риб айиқ овчиси Евпатийнинг жанговар сарбозларини излаб чорраҳа йўлга жўнашди.

Шу вақтда Евпатий Коловрат Боту қўшинининг изидан Шимолга қараб юриш қилди.

Йўлда қўшилган кўнгиллиларни Евпатий ўн-ўндан ва юз-юздан қилиб бўлди, уларга атаман тайин қилди ва ҳаммаларига маккор ва зийрак душман билан қандай олишиш, қандай ҳийлалар қўллаш, қандай қилиб татарларнинг макрига алданиб қолмасликни қаттиқ тайинлади. Евпатий аскарларининг деярли учдан бирини от бор эди. Бироқ, пиёдалар ҳам отлиқлардан қолишмай юрар ва гоҳ елиб, гоҳ югуриб жуда кўп йўл босарди.

Евпатий шошиларди. Йўлда йўлиққан кишилардан у Ботунинг қонли қадами қай тарафга қараб йўл олганини суриштирарди. Ўрмонларда у жуда оз вақт тўхтаб аскарларини дам олдирарди. Чунки йўлда отларга озиқ, сарбозларга нон топиб, Боту подшони қувлаб тезроқ етиб олиш учун шошилиб ҳамон олдинга қараб силжиши лозим эди.

Бир ерда тўхтаб дам олаётган маҳалда соқчилар икки монахни тутиб олишди. Қора чопонларининг узун этагини қайиш камарларига қистириб олиб, елкаларига чипта хуржун ортиб иккала монах ҳам сўқмоқ йўлдан жанубга — қипчоқ даштлари тарафга қараб келмоқда эди.

Буларнинг бири — новча, қотмадан келгани олдинда келарди; иккинчиси — пакана ва япалоғи шилпиқ кўзларини пир-пиратиб ҳассасининг илмоғини монахнинг камарига солиб олган ва ундан кейин қолмасликка тиршиб ёни билан пилдираб келар эди.

— Хўш, қаёққа кетяпсизлар?— деб сўради Ваула улардан.— Худди бировникига ўхшаб чопонларингиз нега мунча шалвираб турибди?

Шилпиқ монах соқолини бир сийпаб қўйди-да, олдинга ўтди ва қаддини эгиб икки букилиб таъзим қилиб, деди:

— Биродарлар, бизлар, худо ҳақи, қутурган ёвуз татарлардан қочиб келяпмиз, улар кўзларига кўринган ҳамма нарсени ер билан яксон қилиб келяпти, раҳму шафқат йўқ уларда...

— Шунинг учун узун қора чопон кийиб олдик денглар?

— Бу чопонлар азалдан ўзимизники, болалик чоғимиздаёқ елкамизга илинган бу чопон,— деб чийиллади новча монах.

— Халқ бахил бўлиб кетди, юрт фақирлашиб, ожизлашиб қолди, руҳонийларни ҳам сийламайдиган бўлиб қолди. Бизнинг бу кўзларимиз нималарни кўрмади, дейсиз?— деб давом этди шилпиқ.— Шу кеча-кундузда рўй бераётган воқиаларга тилсиз моллар ҳам, жонсиз тошу тупроқлар ҳам раҳми келиб йиғлайди, фарёд қилади! Вой-вой!.. Вой бизнинг ҳолимизга, вой!

— Хўш, энди қаёққа кетяпсизлар?— деб жиддий тусда сўради Ваула.— Ажалдан қочиб кетяпсизларми ёки ўлимни истаб келяпсизларми?

— Нега бундай дейсиз!.. Биз Киевга кетяпмиз, биродар, олтин гумбазли қадимги пойтахтимиз Киевга! Айтишларига қараганда у ерда монахлар оч қолмас экан, бу ердагига ўхшаб ҳар қаёққа тентирамас экан, балки ўз мартабаларига лойиқ иззат-ҳурмат билан монастирь ҳужраларида осойишта ибодат қилиб ётишар экан... Чароки, у ердаги халқлар кўнгли пок, инсоф-тавфиқли бўлиб, ёвуз татарлар эса у ердан жуда узоқда. У ердаги халқ ҳали татарларнинг дарагини ҳам эшитмаган дейишади...

— Хўш, ўзларингиз болта ушлашни биласизларми ёки уни печканинг орқасига бекитиб жўнайвердингларми?— деб сўради Ваула.

— Умримизда қўлимизга болта ушламаганмиз. Дунёвий иш билан овора бўлишга қўлимиз тегмади! Бизлар диний қасидалар ўқиймиз, маъфират тилаб дуо қиламиз ва лаззатли оятлар ўқиймиз.

— Юртнинг бошига кулфат тушиб, қонга буланиб ёнганда, мўғуллар болаларимизни тириклайин ўтга ташлаб турганда туғилиб ўсган юртингиздан қочиб кетаётганингизни кўриб турибмиз!— деди дўқ билан Звяга.— Бизнинг орамизда ҳам Ратибор ҳазрат деган монах бор. Яна тагин тўрт киши диний қора чопонларини ташлаб, деҳқон чакмони кийдилар ва қўлларига айри найза ушлаб олдилар. Хўш, сизлар нима қилдинглар? Сиз текинхўрларнинг керагингиз йўқ! Сизлардан на фойда ва на бир иш чиқади. Эзмаланмай айтингларчи, татарларни қаерда кўрдинглар?

— Суздал ерида кўрдик, биродарлар! У ёқда татарлар билан мўғуллар ҳамма қишлоқларни босиб кет-

ди, бутун христианларга жабру зулм қилиб, ҳамма ёққа ўт қўйиб юрибди.

— Ўзлари ҳеч кимдан қўрқмасмикан?

— Кимдан ҳам қўрқсин? Айтишларига қараганда, Суздал князи Георгий Всеволодович катта қўшин тўплаш учун олис йўлга, Белозер ўрмонларига кетган эмиш, унинг сарбоз ва аскарлари шаҳар-шаҳарда мустаҳкам қўрғонларда бекиниб олган эмиш... Бизга бирор егулик нарсанглар борми?

— Бўлади! Гулханга ўтиринглар. Балки бирор киши меҳмон қилар.

Монахлар елкаларидаги хуржунларини ерга қўймай, гулхан ёнига ўтиришди, чўғнинг устида тутундан қорайиб кетган сопол кувача қайнаб турарди.

— Нима пиширяпсизлар?

— Ия, кўрмаяпсизларми? Янги балиқ шўрваси!

— Янги балиқ? Ундай бўлса жуда ҳам хурсандчилик-ку, Аврам ҳазрат! Ия, шундай қалин ўрмонда балиқ бўладими?

— Бўлганда қандай!— деб жавоб берди Ваула.— Бизнинг бу ерларда бир чўртон билан бир оқ балиқ ўрмонда юрган. Тоғлар ўсиб, ўрмон қулаган, шунда чўртон думи бизга ўлжага қолган!

— Тавба, шунақаям муъжизалар бўлар экан-а!

Новча монах бўйнини чўзиб кўвачага қараб:

— Кўвачада балиқ кўринмайди-ку?— деди.

— Ҳечқиси йўқ! Сизнинг хуржунингизда чўртоннинг думи осилиб турибди, кўвачага тушгиси келяпти. Қани шуни бу ёққа олинг-чи.

Монах иложсизликдан хуржунини ерга қўйди-да, мингиллай-мингиллай музлаб қолган чўртонни олиб бериб, деди:

— Сахий одамлар йўл озиғи қиларсизлар деб беришган эди. Киевгача ҳали сафаримиз анча олис... енглар, биродарлар, бироқ, бизни ўз йўлимизга қўйинглар!

Ваула балиқни олиб, газан¹ билан балиқнинг тангаларини қирди ва уни бурда-бурда қилиб кўвачага ташлади:

— Ичига озгина ун қориштириб юборсак жуда яхши шўрва бўлади. Балки, озроқ туз ҳам топилиб қолар, сизларда, а?

¹ Чармнинг арайишини оладиган косибчилик пичоғи. (Тарж.)

— Бир сиқимча бор эди...

— Тузни ҳам беринг. Бизлар туз тотмаганимизга анча бўлди.

Новча монах бир уҳ тортиб қўйиб, хуржундан бир тугунча олди, кўвачага озгина туз солди-да, тугунчани яна авайлаб бекитиб қўйди. Монахларнинг иккови ҳам ёғоч қошиқларини қўлларига ушлаб кўвачага яқинроқ ўтиришди.

— Нега бунча уҳ тортаверасиз, тақсир?— деб сўради Звяга.— Кунлардан бир куни бир кўланка келди, учиб келиб тўнкага қўнди-ю, йиғлай бошлади: сочларини юлди, ўрмонга ғалва солди. Нимага йиғлайсан? У дунёга ҳам туз билан бормоқчимисан? У ерда тагин татарлар билан қандай урушганинг тўғрисида жавоб берасан.

— Йўқ, биз шунчаки ўзимизча уҳ тортяпмиз! Сизлардан нарса аямаймиз!— деди қўрқиб кетиб монахлар.— Фақат бизларга раҳм қилинглар, шўрвани ичиб бўлгандан кейин, бизларни яхшилаб хурсандлик билан йўлга солиб юборинглар!

— Сизларни тўхтатиб туришдан бизга нима фойда!— деди Ваула.— Фақат ошга ўртоғу, бошга тўқмоқсизлар-да.

Шўрвани ҳам эсларидан чиқариб, иккала монах қошиқларини жойлаб, ўтирганларга икки букилиб таъзим қилишди, чўқинишди, кейин тез-тез юриб жанубга борадиган йўлга қараб жўнаб қолишди.

Тарафдорлар кула-кула овқатга ўтиришди, шу вақт қарағайлар орасидан тагин бир йўловчи кўриниб қолди. У отини етаклаб, ўзи яёв келарди.

— Ким у келаётган?— деб бақирди қоровул.

— Коломнадан келаётган чопарман!

— Ундай бўлса бизга жуда ҳам керакли одам экансан. Юр, бошлигимизнинг олдига!

Ўрмон ичидаги сайхонликда гулханлар ёниб турарди. Бир тарафда дарахтларга боғлаб қўйилган отлар турар. Гулханларни қуршаб сарбозлар ўтирибди. Булардан калта ярғоқ пўстин кийган бирови мумланган ип билан этигини ямаб ўтирар эди. Иккинчиси болтасини тошга қайраяпти ва учинчиси ҳикоя айтар эди:

«... Худди шу вақт паҳлавон Алёшага печенегларнинг Редедя деган забардаст бир баҳодири ҳамла қи-

либ, унинг кўкрагига пойлаб туриб калла қилмоқчи бўлди. Алёша Попович эпчиллик билан Редедянинг бошидан ушлаб олиб тепасига даст кўтардию, ерга қараб бир урди, шу ондаёқ Редедянинг жони жаҳаннамга кетди!..»

Ҳикоя айтаётган сарбоз жим бўлди. Ҳамма келаётган кишига қараб қолди. У ҳали жуда ёш, мўйлови чиқмаган, лекин устига совут, оёғига қўнжи узун чарм этик кийиб олган эди. Унинг етаклаб келаётган оти чиройли ва жуда келишган бўлса ҳам жуда ориқлаб, ҳолдан кетган эди.

— Отинг бунчалик ориқлаб қолганига қараганда жуда узоқ йўлдан келаётганга ўхшайсан-а?— деб сўради гулханда ўтирганлардан бири.

— Коломнадан келяпман. Буюк князь Георгийнинг олдига чопар бўлиб кетяпман.

— Нега бунчалик айланма йўлдан боряпсан?— деб сўради этигини ямаётган сарбоз.

— Ҳамма ёқда татарлар айланиб юрибди. Беихтиёр йўлни чап солишга тўғри келди...

— Уғлим, тусинг менга жуда танишга ўхшайди-я, кимсан ўзинг?

— Мен ҳам сизни танийман,— деб жавоб берди келган йўловчи.— Перунов Борга айиқ овлашга келадиغان сиз эмасмидингиз? Менинг отам Савелий Дикорос, сизни ўрмонга бошлаб борарди. Салом сизга Евпатий Коловрат!

— Торопкамисан? Жуда ботир паҳлавон бўлиб кетибсан-ку! Нимага тик турибсан? Ўтир бизнинг ёнимизга!

Торопка отини бир дарахтга боғлаб келди-да, гулхан олдида ётган бир қарағай шохнинг устига ўтирди. Кейин у Коломна ва Владимир қамали тўғрисида, ўзининг қандай қилиб қочгани ва мўғуллар билан олишгани тўғрисида тўла-тўкис сўзлаб берди. Евпатий ундан татар қўшинларининг ҳозир қаерда тургани ва Ботунинг қаёққа қараб юрмоқчи бўлгани тўғрисида суриштирди. Торопка бу тўғрида ўзи билганларини тўла айтиб берди. Шундан кейин Евпатий тарафдорларга қараб:

— Отланинглар, йигитлар! Шимол тарафга борамиз!— деди.

Тунги олишув

Оз бўлсак ҳам гарчи, славянмиз, биз!
Кучлидир зарбамиз, нишонга тегар..

(Н. М. Язиков)

Евпатий йўлда учраган қишлоқлардан буюк князь Георгий Всеволодовичнинг Суздал яқинидаги қўрғонида бир татар отряди базм ва тўполон қилиб ўша ерга туғ ва байроқлар кўтарган катта хонлар келди деган хабарни эшитди.

«Балки Боту подшонинг ўзи ҳам шу ерда эмасмикин?— деб ўйлади Евпатий.— Ундан қасдимни энди олмаганда қачон оламан!..»

Отряд иккига бўлиниб шошилинич равишда Суздалга қараб жўнади. Отлиқ «лочинлар» татар отрядлари ўлжа қидириб юрган катта қатнов йўлдан юрмаслик учун узоқ айланма йўл билан кетишди. Пиёда «бўрилар» эса ўрмоннинг сўқмоқ йўллари билан тўппа-тўғри юришди.

Қўрғонга келгандан кейин Евпатий черниговлик отлиқларни ўрмон орасида қолдириб, ўзи ўрмон ёқасига чиқди.

Ходалардан қилинган баланд қўрғон орқасидан ғамгин қўшиқлар айтаётган татар сурнайининг титроқ овозлари эшитиларди. Атроф тезда қоронғилашиб қолди. Қўрғоннинг дарвозасидан юзтача татар суворийси чиқиб келди. Булардан бирининг қўлида тўққиз думли оқ байроқ бор эди. Мўғуллар отларига қамчи босиб йўлдан чолиб юриб кетишди.

Ҳамма ёқни обдан қоронғилиқ босиб уйқуга толган ўрмон устида ой нур соча бошлаганда Евпатийнинг ёнига Звяга келиб:

— Бўрилар мана шу ерда тайёр бўлиб турибди. Энди вақти бўлгандир?..— деб сўради.

— Бошланглар!— деб жавоб берди Евпатий.— Бироқ шовқин солманглар. Индамасдан солаверинглар!..

Тарафдорлар ҳеч овоз чиқармай, индамасдан ҳужум қилишди. Мастлик билан қаттиқ ухлаб қолган мўғуллар нима бўлаётганини ва кутилмаган ёв қаёқдан пайдо бўлиб қолганини анча вақтгача билолмай қолдилар. Индамас суворийлар ҳам қўрғоннинг кенг ҳовлисига дарров тўлиб олишди. Уларнинг пўлат совутлари кўм-кўк

шуъла бўлиб товланарди. Тўғри узун қиличлар ва оғир гурзилар татар жангчиларининг бошига тушиб турарди. Фақат хириллаб инграган овозларгина жимликни бузмоқда эди.

— Қанотли мангуслар!— деган бир ҳайқириқ эшитилди. Уйқудан энди кўз очган татарлар ҳам қўрққанларидан бу овозни такрорлади. Кўзларини йириб-йиртиб очиб татарлар қўрғон ҳовлисининг ҳар томонига чопишар, қочиб чиқиб кетишга тиришар ва дарвозага қараб югуришар, у ерда эса уларни нотаниш кишилар тутиб олиб, болта билан чопиб ташлар эди.

Ёнғиннинг қизғиш тутунлари орасида кечаси билан қаттиқ жанг бўлиб чиқди. Кўҳна ёғоч уйлар ёруғ аланга билан ёнарди. Ғафлатда қолган мўғуллар олағовур ичида эсанкираб, ёнаётган уйлар билан отхона ўртасида дод-фарёд қўпориб, у ёқдан-бу ёққа югурарди.

Шу кечаси тарафдорлар кўп татар аскарларини қириб ташлади, бироқ бу қаттиқ жангда ўзларидан ҳам анчагина киши нобуд бўлди.

ЕТТИНЧИ БОБ

Берендей ботқоғи

Мўғул отрядининг қирилганини эшитгандан кейин, Ботухон Суздал ерларида ўлжа қидириб дайдиб юрган аскарларни чақиртириб ҳамма ёққа навкар юбортирди. Аскар Перяславль — Залесский шаҳри ёнида тўплансин деб буйруқ берди. Мўғул отрядлари худди ўраб ов қилгандек доира шаклида юриб сиқиб бориш ва учраган ёвни ўртага қувлаб кириш лозим эди.

Чопорлар Ботухонга «учар ўрислар»нинг яна бир қанча татар отрядларини қириб кетгани ва қалин ўрмонларнинг орасига кириб ғойиб бўлгани ҳақида янги хабарлар олиб келди.

Шу кезларда Евпатий ўзининг тарафдорлари билан шимол тарафга қараб юрмоқда эди. Ўрмонга қочиб кирган қишлоқлардан Евпатий татарларнинг олдинга қараб юришдан тўхтаб орқага қараб қайтганларини суриштириб билди. Бу хабар Евпатийни ташвишга солиб қўйди. Татарлар ҳар томондан кўрина бошлади. Буларнинг орасидан сирғилиб чиқиб, шимолга қараб юриб ке-

тиш керак эди, ем эса тугаб қолди, хашак ҳам, нон ҳам тамом бўлган эди.

Евпатий ўрмон орасидаги сўқмоқ билан юриб Берендей ботқоғидан чиқди, Плешеев кўлига қуюладиган Трубеж дарёси мана шу ердан бошланарди. Евпатий мана шу дарёнинг ўзани билан юриб татарларнинг қуршовидан чиқиб олиб Угличга қараб кетишни мўлжаллади.

Музлаб ётган ботқоқлиқнинг теп-текис юзида тўсатдан татар суворийлари кўриниб қолди. Қўлларида найза, кичкина бақувват отлар миниб келаётган татарлар қалин ўрмондан чиқди-да, муз устида турна қатор чўзилиб келаётган Евпатий отрядига қараб югурди. Бир неча қадам жой қолганда татарлар ўқ отиб, яна, ёвни эргаштириб олиб кетадигандек дарров орқаларига қайтишди.

Евпатий татарларнинг ҳийласини билиб, ўз отрядини Плешеев кўли томонга қараб бошлади. Бироқ, йўлда яна кўп татар отлиқлари кўринди. Улар урушишдан бош тортиб, секин-секин юриб, ўрмонга чекиннишди. Евпатий олдинги йўл билан Трубеж дарёсининг ўзанига яқинроқ жойдан юриб кетаверди.

Олдинроқда қарағай дарахтлари тўқай бўлиб ўсган бир тепалик бор эди. Тепаликнинг яланғоч чўққисида устини қор босган қадимий кўҳна тош биноларнинг вайронаси кўриниб турарди.

— Берендей деган подшонинг ўрдаси!— деб гапиришди тарафдорлар.— «Соқоли тиззасига тушган Берендей подшо» шу ерда яшаган экан!

Тепалик устида вайронага яқинроқ жойда яна бир татар отряди пайдо бўлди. Буларнинг олдида беш қиррали туғнинг узун учлари ҳилпираб турарди.

— Ботига шу ерда экан!.. Лочинлар олға!— деб бир наъра тортди Евпатий ва суворийлар билан бирга тепалик томон от солди.

Пиёда тарафдорлар эса, черниговликларга ёрдамга тайёр ҳолда бир маромда кетавердилар. Тепалик устидаги татарлар бир қўзғалиб қўйди-да, муз устига қараб тушаверди. Суворийлар тепалик этагида татарлар билан тўқнашди. Евпатий дуч келиб қолган бир неча татарни чопиб ташлаб, яна қарчиғай сурати бор оқ байроқ томонга — тепаликка қараб югураверди.

Тўриқ от минган катта бир мўғул эгри қиличини

яланглатиб ён тарафдан Евпатийга қараб югурди. Евпатий эпчиллик билан отининг бошини ён тарафга буриб қолди-да, мўғулга қарши югуриб унинг ёнидан ўтиб кетди. Мўғул қиличини бир силтаб қолди, бироқ, Евпатий шундай қаттиқ бир зарба урдик, мўғулнинг эгри қиличи синиб тушди. Евпатий иккинчи зарба билан мўғулни белигача икки нимта қилиб чопиб ташлади, мўғул ерга думалади. Татарлар орасидан даҳшатли бақирешлар эшитилди.

— Вой! Тўғрул ўлди!.. Вой-бўй! Тўғрул ўлди!..

Евпатий яна тепаликка югурди. Энди унга етиб олган отлиқлар босиб келаётган душман билан олишиб, унинг ёнида борарди. Тепалик устидаги татарлар тум-тарақай қочди.

Евпатий тепанинг чўққисига чиқиб тўхтади-да, атрофга қаради. Татарлар ҳар тарафдан чиқиб келмоқда эди. Уларнинг янги-янги тўдалари ўрмонлардан чиқиб келиб, чўққисидаги вайронага жасур «лочинлар» билан «бўрилар» йиғилаётган тепалик атрофини қуршаб олмоқда эди.

Жанг узоқ давом қилди. Сон-саноқсиз татарлар зич саф тортиб, рус жангчиларига ҳамла қилди. Черниговлик суворийлар отларидан тушиб мустаҳкам девордек саф тортиб олди ва душманнинг зўр бериб қилган ҳужумини қайтариб турди. Яхшироқ қуроллари ҳам бўлмаган тарафдорлар ғайрат билан олишиб, жуда кўп татарларни ер билан яксон қилиб ташлади. Аммо ўзларининг сафлари ҳам тез орада сийраклашиб қолди.

Майдоннинг аскарлар кўпроқ уймалашган жойида ва ўқлар кўпроқ визиллаб ёғилган, қиличлар қаттиқроқ шарақлаган жойида — баланд бўйли икки жангчи кўринарди. Булар зарбадан қочиб қадларини букмас, ёғилиб турган ўқдан қўрқиб бекинмас, бир қадам ҳам орқага чекинмай, қоматларини тик тутиб, ғайрат билан олишарди.

Уларнинг ёнларида зич саф тортиб рус аскарлари жанг қилди. Мерган татарларнинг ўқлари уларнинг мустаҳкам совутларига тегиб учиб кетар, эгри қиличларининг зарбаси уларга тегмас эди. Улар бузилмас қўрғондек қаттиқ туриб олиб, татарларнинг тинмай қилиб турган ҳужумларини қайтариб турарди.

Жангнинг даҳшатли овозлари — татарларнинг ваҳшиёна қичқиришлари, русларнинг тортган наъралари,

отларнинг кишнаши, темир қурулларнинг шарақ-шуруғи, ярадорларнинг фарёди орасидан онда-сонда чўзиб айтилган баланд овоз ҳам эшитилиб қоларди:

— Қаттиқ тур, дўстим Евпатий! Чопавер, лаънати-ларни!..

Бунга қарши жаранглаган бир овоз:

— Қўрқманг, Ратибор ҳазрат, қаттиқ турибман!— деб жавоб берарди, бу овозга илгари рязанликлар йиғинда завқланиб қулоқ соларди.

Ялтираб турган тўғри қилич Евпатийнинг қўлида шиғ-шиғ кесарди. Унинг ёнида турган Ратибор ўзининг даҳшатли ойболтаси билан уймалашиб келганини қулатиб турарди.

Хонлар буларга қарши ўзларининг энг яхши суворийларини юборишар, лекин уларнинг отлари ҳуркиб тикка-тик сапчир ва эгаларини бошқа тарафга олиб қочарди. Баъзилари паҳлавонларнинг зарбаларини еб, устидаги эгаси билан ерга думалаб қоларди. Евпатийнинг қиличидан қочиб қутулгани Ратиборнинг ойболтасига дучор бўларди.

Узун оқ сочларининг устидан ялтироқ дубулға кийган, юзлари қорачадан келган нуроний ва қоп-қора кўзлари ёниб турган йўғон гавдали Ратибор қўлидаги оғир ойболтаси билан ҳужум қилаётганларни ваҳшатга солиб юборди. Евпатий ҳам ўзининг қатъийлиги ва мардлиги билан душманга омон бермасди.

Татарлар эса қўрқиб чекина бошладилар.

Атрофини катта туманбошилар ўраб олган Ботухон бир четда қора отнинг устида урушни кузатиб турарди. У қўли билан имлаб Субутой баҳодирни ёнига чақирди-да:

— Менга ўша ўрисларнинг икковини ҳам тирик тутиб олиб келинглар!— деб буйруқ берди.

Субутой терма бир юз аскар юборди, унинг кетидан яна юз аскар юборди... Юборилган аскарлар қайтиб келмади, руслар эса келган аскарни қириб ташлайверди.

Анча вақтдан кейин Ботухон турган тарафга қараб бир от чолиб келаверди, устидаги ярадор суворий ўзини аранг тутиб келарди. От Ботухоннинг олдига етиб келганда ярадор дўп этиб ерга йиқилиб тушиб:

— Жаҳонгир! Уларни қўлга тушириб бўлмайди, у ўрис худоси — Сулданинг ўзи!..— деди.

Ярадор сўнги сўзларни эшитилар-эшитилмас шивирлаб айтди. У титраб туриб оёқ-қўлини чўзди-ю, жим бўлиб қолди. Навкарлар уни кўтариб бир четроққа олиб кетишди. Ботухон тескари қараб олди. Унинг ранги ғазабдан бўзариб кетган эди.

— Менинг шомонларим ухлаб қолишганми?— деб бақирди у.

Шундан кейин шомонлар югуриб келиб гир айла-ниб, довулларин чалиб, садир тепа бошлади. Улар мўгулларнинг қудратли худоси Сулдадан ўрис худосининг енгилишини сўраб тилак тилашди. Улар ўзларининг осмондаги тангриларини ҳар хил овозлар билан чақириб кўришди, кўмак сўраб дуо қилишди, тангриларнинг йўлига бир тўққиз яхши қора айғир билан тўқсон тўққиз ёш асир аташди.

Лекин уруш тангриси Сулда ўпкалаган эди. У қалин қора ва тубсиз ботқоқликқа тушиб татарларга мадад бергиси келмади. Шомонларга ҳам совуқлари шиддатли, бўронлари кўп руснинг бу ёмон юрти ёқмади. Уларнинг ҳам шафқатли тангриларнинг макони бўлган эркин мўғул саҳроларига тезроқ қайтиб кетгилари келиб қолди.

Татар аскарлари даҳшатли рус паҳлавонларининг теварагида ҳамон қирилаверди.

Жанг жуда узоққа чўзилди. Лекин Ратибор билан Евпатий эса чарчашни сезишмасди. Даҳшатли ойболта дастлабки қақшатқич кучи билан чиқиб-тушиб турар, ўткир қилич ҳам аввалгидек зарб билан душманнинг калласини чопарди. Ратиборнинг наъраси худди аввалгидек баланд эшитилар, Евпатий ҳам аввалгидек ишонч билан унга жавоб қиларди.

Рус жангчилари чарчашни эсларидан чиқариб сафларини тўлди-рар ва жангни давом этдирарди. Улар татарларга ҳамла қилар, баланд овозлар билан бир-бирларига далда берардилар:

— Ҳа, олға бос, черниговликлар!.. Қаттиқ тур, рязанликлар!.. Рус юртининг озодлиги учун жонимиз фидо!..

Ботухон жангдан кўз олмай, қаттиқ тикилиб кузатиб турарди. У, учинчи марта юборилган юз аскарнинг ҳам даҳшатли русларнинг қўлида қирилганини кўриб, ингради-да:

— Энг яхши аскарларимдан айрилаяпман!— деди.

Жаҳонгирнинг теварагини қуршаб турган туманбошилар четланиб:

— Вой-бўй! Буларни нима қилса бўлади-а? Булар одам эмас, қаттиқ тош-ку!— деб бақир шарди.

Ботухон ўзини ўзи шапалоқлаб:

— Субутой! Субутой!— деб бижилларди.

У ёнига югуриб келган кекса саркардага аллақандай бир буйруқ берди.

Шундан кейин навкарлар югуришиб кетди. Отларнинг оғир қадам ташлагани, ғалати бир ғижирлаш ва шовқин-сурон овозлари эшитилди. Яна татарларнинг ҳайқириқлари, шарақ-шуруқ ва гумбур-гумбур овозлари баланд кўтарилди. Мис қалқонга урилган қаттиқ зарбаларнинг жаранглаши руслар билан олишаётган татар аскарларини тепаликдан чақириб олди.

Евпатий татарларнинг чекинганини кўриб қиличини баланд кўтарди-да:

— Олға!.. Менинг...— деди.

Лекин шу вақт кўксига тушган даҳшатли зарба унинг қудратли овозини кесиб қўйди. У қонига буланиб йиқилди.

Рус аскарлари зич тўпланиб турган тепаликка, йўлиққан ҳамма нарсани емириб, даҳшатли куч билан катта-катта тошлар ёға бошлади. Бу татарларнинг дастак ёғочлар билан судраб келган хитой тош отар машиналаридан отган тошлари эди.

Ратибор йўлборсдай бақириб юборди. Ойболтасини улоқтириб юбориб дўстининг устига отилди. Жони-жаҳди билан уни силкитиб:

— Тирикмисан Евпатий?.. Жавоб бер, дўстим!— дерди.

Эҳтиёт билан унинг устига қулоғини қўйиб тинглаб кўрди... Тамом бўлибдир! Энди уларга рус ерлари учун бир сафда туриб жанг қилиш қаёқда, дейсиз.

У бошини кўтариб атрофга қаради. Ҳамма ёқдан қаттиқ гулдур-гулдур қилиб даҳшатли тошлар ёғилмоқда ва рус қаҳрамонларининг қаддини синдирмоқда эди.

Ратибор дўстининг жасадига таъзим қилиб энгашди, кейин ўзининг ҳайбатли гавдасини баланд кўтариб ҳарсиллаган кенг ва баланд кўкрагини кериб, кўзларидан ўт чақнатиб қурол-яроқсиз ҳолда нақд ўлимга рўбарў борди.

Тепаликда энг кейин қолганлар

...Қайда дейсиз, Евпатийнинг табаррук
 қабрик,
 Ақл кўзи кўрар мақбарасин-мозорин.
 Достонларда кўйлаганди паҳлавон шаъни,
 Учириб ҳам кетган уни давр шамоли.

(Лев Мей «Евпатий турғисида қўшиқ»)

Жанг тугай деб қолди.

Тепанинг устидаги қарағайлар орасида ҳали ҳам кичикроқ бир тўда одам турарди. Булар Коловрат отрядидан омон қолган сўнгги аскарлар эди. Булар бир-бирларига зич сиқилишиб, кўкракларини кериб ўлимни хотиржамлик билан кутиб турарди, булар турган тепаликка энди тош ҳам сийрак тушарди. Улар энг сўнгги ўқларини ҳам отиб битиришди. Энди ҳеч нарса қилишнинг иложи қолмади.

Йўқ... иложи бор!

Кутилмаганда болаларнинг овозига ўхшаш жаранлаган бир товуш қўшиқ бошлади... Бу шу турган кишиларнинг ҳаммасига ҳам маъқул бўладиган, мунгли ва қайғули бир қўшиқ эди:

Биродарлар, не бўлди, нега ўйга толдингиз?
 Ўйга толиб бунча ҳам, нега маъюсландингиз?
 Уткир ўйноқ кўзингиз нега хира, ер сузар,
 Ғурурли бошингизни нега ерга букдингиз?..

Ҳамма қўшиққа қўшилиб айта бошлади, энди қўшиқ ҳамма ёққа тарқаб, бутун ўрмонни янгратаиб турди. Бу қўшиқ русларнинг ўлиш олдида жонажон ватанлари билан хайрлашганларини кўрсатгандай бўлди. Бу қўшиқ татарлар русларни енголмаганликларини кўрсатиб тургандай бўлди!

Озгинаси омон қолган руслар тарафга бир қараб олиб Ботухон тош отар машиналарни тўхтатишни буюрди. Машиналарнинг гумбур-гумбури бирданига тўхтади. Шундан кейин мўғул аскар бошлиқларининг қулоғига чўзиб айтилган мунгли қўшиқ эшитилди. Жаҳонгир бунга ажабланиб қулоқ солди.

— Қўлга тушириб олинглар уларни!— деб буюрди у. — Уларни менга тирик олиб келинглар!

«Ғолиблар» жаҳонгирнинг муқаддас буйруғини ба-

жо келтириш учун чопис кетишти. Улар бориб, қолган русларнинг теварагини қуршаб олди. Ҳаммалари бирданига атрофдан ҳужум қилиб, арқонлар билан сиртмоқ ташлашти, русларнинг энди ўринсиз уринишларини енгиб, уларнинг қўлини орқасига боғлашти. Фақат жаҳонгир қаттиқ буюргани учун мўғуллар русларни ўлдиришмади.

Ботухон олиб келинган асирларни диққат билан кўздан кечирди. Русларнинг кўпи яраланиб, қонига буланган, кўпларига тош тегиб қўл-оёқлари синган эди: Уларнинг орасида оппоқ соқолли кексалар ҳам бор, иккита ёшгина бола ҳам бор эди. Руслар қовоқларини солиб тинч туришарди. Улар гуноҳкорлардек бошларини эгмас, афт-ангорларида ташвиш ва хавфсираш аломати ҳам йўқ эди. Улар ўлимга тайёр ҳолда даҳшатли хоннинг кўзига тикилиб туришарди.

— Асирларнинг қўли ечилсин!— деб буйруқ берди жаҳонгир.— Субутой баҳодир, ҳар бир ўриснинг бўйнига биттадан ёғоч пайза осилсин.

— Бош устига, хон ҳазратлари,— деб жиддий жавоб берди кекса саркарда.— Бовурчи, менинг пайза солган хуржунимни олиб кел!

— Қўноз Ғолиб, уларга айтгинки,— деб жаҳонгир орқасида турган кекса тилмочга мурожаат қилди,— Ботухон ботир ўрисларнинг гуноҳидан ўтди, уларнинг қонидан кечди ва уларни озод қилди. Булар чинакам баҳодир экан!

Князь Глебнинг пешонаси тиришти-ю, лекин буйруқни адо қилишга шошилди. Ботухон унга тикилиб ҳаракатларини кузатиб турди.

Асир русларни кўрсатиб туриб, Ботухон аскарларга эшитдириб қаттиқ бақирди:

— Ҳар ким ўзининг жонажон улусини мана шундоқ суюши ва шундоқ ҳимоя қилиши лозим!

Шундан кейин Ботухоннинг олдига тарихчи, фақиҳ Ҳожи Раҳим келиб ёш жаҳонгирга икки букилиб таъзим қилди:

— Сиз энг буюк кишисиз ва ҳаққониятчисиз! Мана ҳозиргина сиз Соҳибқирон бобонгиз тили билан гапирдингиз. У зот шундай қилишни таълим берган эдилар...

Бовурчи, ҳали ҳам нима бўлаётганини билолмай турган русларга қараб юрди. Бироқ, Ботухон уни тўхтатди.

Князь Глеб Ботухоннинг сўзларини таржима қилди:

— Қўшиқ айтган ким?

Руслар бир-бирларига қарашди. Бирдан ёши улуроқ учта серсоқол жангчи олдинга отилиб чиқди. Худди шу онда уларни орқага итариб юбориб ўспирин бир жангчи олдинга югуриб ўтди-да:

— Буларники ёлғон, қўшиқ айтган менман!—деди у, ғалати нозик жаранглаган овоз билан. Мағрурлик билан бошини тўғри тутиб у ўчакишгандек жаҳонгирга тикилиб турди.

Ботухон кулгидан ўзини аранг тутиб қолди. Унинг қисик, сал ғилайроқ кўзи жангчининг болалардек ёш, лўппи юзига ва чақнаб турган ўйноқи, қўрқмас қоп-қора кўзларига тикилди. Жаҳонгир тилмочга қараб бурилиб өди, баланд бўйли қотма туманбоши Бурундой унинг сўзини бўлиб қўйди. Бурундой ёш жангчининг ёнига келиб унга бақирди:

— Соҳибқироннинг олдиларига келган киши ерни ўпади, ўрис! Илтифот қилганлари учун тиз чўкиб қуллиқ қил!— деди-да, болани қаттиқ туртиб юборди. Бола йиқилиб тушди, унинг мўйна қалпоғи бошидан учиб кетди, шундан кейин ёш жангчининг бошидан иккита қилиб ўрилган сариқ сочи осилиб қолди.

Шу вақт Бурундойнинг ёнига иккинчи бир рус бола югуриб келиб унга ёпишиб:

— Тегма унга!— деб бақирди.

Бурундой қиличининг дастасини тутамлади, бироқ жаҳонгирнинг бир ишорати уни тўхтатиб қолди. Бурундой ғазабдан афтларини буриштириб орқасига қайтди.

— Қиз бола эканми?— деб чўзиб сўради Ботухон ажабланиб, ёш жангчининг сочларини қалпоғининг тагига қандай бекитаётганига қизиқиб қараб туриб.— Бу қизнинг оти нима?

— Унинг оти кня...— деган ҳам эдики, ёш ҳимоячи, бироқ қиз унинг сўзини бўлиб:

— Жим, Поспелка, сендан сўраётгани йўқ!— деди ва Ботухонга бурилиб хотиржам жавоб берди:—Менинг отим Прокуда. Мен бечора етимман...

— Қаерликсан?

— Пойтахт шаҳар Владимирдан.

Ботухон бепарволик билан бош ирғаб:

— Менинг аскарларим у шаҳарни ёндириб юборди. Энди Улдимир шаҳри йўқ!— деди.

— Биламан. Сизлар шаҳаримизни ёндирганларингизни кўрганман. Мен ўша вақтда Поспелка билан бирга қочиб кетган эдим.

Ботухон жилмайиб:

— Баракалла!— деди секингина.

Шу вақт бир неча навкар югуриб келиб оғир тошларнинг зарбасидан ҳалок бўлган ўрисларнинг ёш паҳлавон жангчиси билан кекса шомонининг ўлиги топилганини айтишди. Ботухон уларни кўрмоқчи бўлди. Навкарлар қишлоқиларнинг кенг чаналарида Евпатий билан Ратиборнинг жасадини олиб келишди. Жаҳонгир ўликларга эътибор билан қаради ва Евпатийнинг ярим очиқ қолган кўзига оҳиста бармоқларини теккизиб қўйди.

— Йўқ, булар инс-жинслар ҳам, шомонлар ҳам эмас, қаҳрамон жангчилар, улуғ баҳодирлар экан. Агарда улар тирик бўлганда мен уларни қўйнимга олмоқчи эдим... Менинг аскарларим шулардан ўрганиши керак!

Ботухон ўз теварагини қуршаб турган мўғулларга қараб бундай деди:

— Энди уларга жанговар ҳурмат кўрсатамиз!

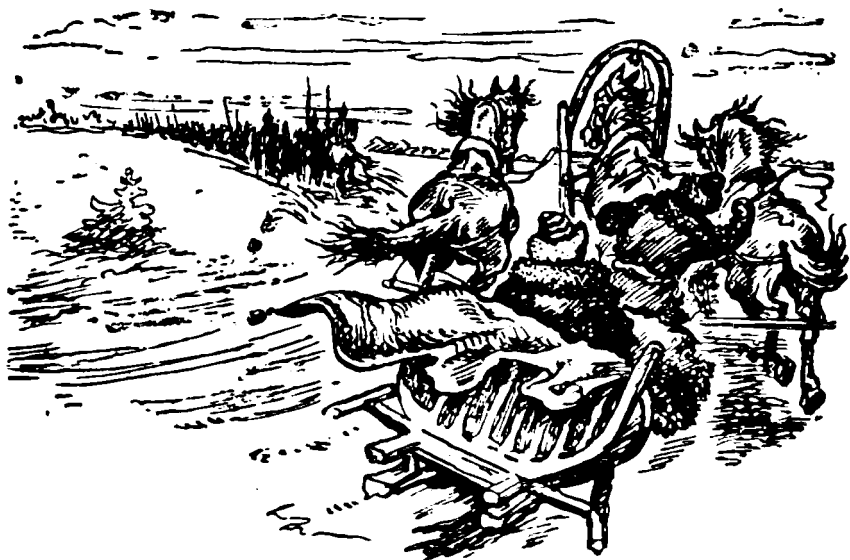
Шундан кейин енгилмас саркарда Субутой баҳодир, кўнгил яқин машҳур туманбошилар ва навкарлар қовоқларини солиб жиддий тусда қиличларини ялтиратиб қинидан суғуриб олдилар-да, уни бошларининг устига тик кўтардилар ва ҳаммалари бирдан уч марта:

— Қю! Қю! Қю!..— деб бақирдилар.

САККИЗИНЧИ ҚИСМ

Татарлар Ботухон раҳбарлигида шарқий Россияни вайрон қилиб босиб олдилар, Руслар ҳамма ерда ҳам ўз ватанларини қаҳрамонларча мудофаа қилдилар, биронта шаҳар ва биронта князь таслим бўлмади.

(Н. Костомаров «Рус тарихи»)

БИРИНЧИ БОБ
Ростов князи Василько

Буюк князь ва подшо Георгий Всеволодович ўзининг пойтахт шаҳари Владимирни ташлаб, шимолга қараб кетди.

Чанага кетма-кет қўшилган чаққон уч от дам олмасдан бир қишлоқдан иккинчисига елиб ўтар ва у ерда янги от алмаштирилиб қўшилар эди. Буюк князь югуришиб келган қишлоқ одамларига аниқ ва равшан қилиб, дерди:

— Қўлларингизга қилич ва болта олинглар! Аскар сафларига уюшинглар, князларнинг атрофига тўпла-

нинглар, маккор ва раҳмсиз душман билан ҳаёт-мамот жангига ҳозирланинглар! Душманни даштга ҳайдаб юборишда бизга ким мадад беради? Ҳеч ким! Она юртимизни ўзимиз халос қилишимиз лозим. Худога сиғинамиз! Паноҳимиз — ёлғиз парвардигор! Сизларни мен ўзим бошлаб бораман.

Шундан кейин отлар тор йўлдан яна юриб кетарди. Князь айиқ тери пўстинга бурканиб очиқ чанада борарди. Унинг кетидаги чанада ўзининг икки жияни ўтирган, учинчи чанада эса, озиқлар билан кекса бир хизматкор бор эди. Бир неча отлиқ сарбозлар князь чанасини қўриқлаб келарди. Йўлни яхши биладиган йўл бошловчи энг олдинда юрар: чунки қиш кунлари ҳамма ёқ теп-текис қор, қишлоқлар ҳам бир-бирига ўхшайди, йўлдан адашиб кетиш ҳеч гап эмас.

Князь чанакашларни шоширар, ҳеч қаерда ҳаялламасликка ҳаракат қилиб, йўлида давом этарди. Отларнинг баб-баравар қадам ташлаши, чанакашларнинг «ҳа, чу» деб от ҳайдаши остида сирғаниб бораётган чанада князь совуқда мудраб борар экан, княгиня Агафьянинг хайрлашаётганда семиз ва иссиқ қўллари билан уни қучоқлаб туриб: «Мени, суюкли йўлдошингизни нега ташлаб кетяпсиз? Ажалим етса ёнингизда жон берганим яхши!» деган сўзларини эшитаётгандек бўларди.

«Албатта,— деб ўйларди у, хотинининг ўзига ёпишиб турган қўлларини дағал силтаб ташлагани эсига тушиб,— албатта, княгиня хонимни узоқроққа, қуш ҳам зўрға учиб бора оладиган Белое Озерога юборсам ҳам бўлар эди. Бироқ, у вақтда владимирликлар: «ўзи ҳам кетди, хотинини ҳам жўнатди!» деб таъна қиларди.

Хаёлларидан ўзига келган князь қовоғини солди ва олдинда йўлнинг бурилишида тўсатдан бир неча туб бута қорайиб кўринганда у сесканиб кетди. Унинг кўзига бир неча татар суворийлари отларининг ёлига ётиб катта садоқларидан ўқ узмоқчи бўлиб тургандай кўриниб кетди... худди шу вақт чанакаш ҳуштак чалиб отларни ҳайдади, ҳуркиб йўлдан четга чиққан отлар яна йўлга тушиб олди ва қоп-қора буталар орқада қолиб кетди.

Эртасига кечқурун князь Неро кўлининг қор босган теп-текис бетидан ўтди. Олдинда Ростов қалъасининг деворлари кўриниб турарди.

Князь Георгий Всеволодович ўзининг жияни князь Василько Константинович билан кўришмоқ учун Ростовда бир кеча қўниб ўтмоқчи бўлди. Василькони қариндош-уруғлари ҳам, бошқа князлар ҳам жуда ҳурмат қилар ва яхши кўрар эди. Халқ унинг ҳақида: «У ҳаммани яхши кўради, ҳаммага меҳрибон, фақат такаб-бурликни ёмон кўради» дейишарди. Бунинг устига у довиорак ва қаҳрамон эди. У бундан ўн беш йил илгари, ҳали ўспиринлик вақтидаёқ ростовлик аскарлар билан бирга Киевга ва Қалъка дарёси ёнида татарларга қарши жангга ҳам борган эди.

Чаналар Ростовнинг тор кўчаларидан эҳтиёт билан юриб ўтди-да, князь дарвозасининг олдида келиб тўхтади. Хизматкор ва сарбозлар югуриб келиб князнинг чанадан тушишига ёрдамлашди ва унинг қўлтиғидан суяб, зинапоядан олиб чиқди.

Менинг севиқли жияним князь Василько Константинович қаёқдалар?

— Темирчилик ишхонасидалар.

— Нима қиляптилар у ёқда?

— Қилич қиляптилар!

— Мени унинг олдида олиб боринглар.

Князь Георгий Всеволодович устидаги айиқ тери пўстинини ечиб ташлади-да, тулки тери нимпўстини билан сарбозларнинг орқасидан юриб, шаҳарнинг қоронғи айланма кўчалари орқали темирчиликка қараб кетди.

— Бизнинг темирчилик анча узоқда, шаҳар кўрғонининг ташқарисида,— деди сарбозлардан бири.

Қоп-қора узун темирчилик растаси кўл бўйига жойлашган эди. Раста ичидан босқонларнинг гумбурлаши эшитилиб турарди. Мўрконлардан темир ўчоқларнинг алангалари аралаш жигар ранг тутун чиқиб ётар ва ўт учқунлари бурқираб айланар, қоронғи булутли осмонга учиб чиқиб ғойиб бўларди.

Темирчилик дўконларида иш қайнарди. Сандонга энгашиб олган темирчилар катта темир қисқичлар билан оқаргунча қиздирилган темир парчаларини қимирлатар ва босқон урувчиларга босқонни қаерга уришни кўрсатиб, кичкина болға билан уриб турардилар. Норғил босқон урувчилар «ҳа, ҳа» деб оғир босқонни айлантириб урардилар.

— Ҳозир, ҳозир, қадрли меҳмон!— деб бақирди бошқа босқон урувчиларга ўхшаш қоп-қора куюга буланган бир босқон урувчи.— Мана икки бўлак темирни тоблаяпман! Темир топилмайди! Шаҳардаги ҳамма дарвозаларнинг занжирлари, турмлари ва араваларнинг ғилдирак темирларини суғуриб олдик... Ойболта ва қиличларни шулардан қиляпмиз! Темирчилар етишмай қолди... ўзим ҳам босқон уряпман...

— Нима бўлди сизга бунча, князь Василько, одий кишилардек босқон уряпсизми?

Яқинроқдаги бир темирчи гапга аралашди:

— Бизнинг князь ҳамма ишга ҳам эпчил, моҳир усталардан қолишмайдилар!

— Ҳозир қўлимни ювиб олай, кейин уйга кетамиз. Княгиня хонимга меҳмон бўламиз. Ҳой, бужир Тиря! Бери кел тезроқ! Менинг ўрнимга ўт-чи.

Ҳалиги босқон урувчи босқонни қўйди-да, уни баланд бўйли ва юзи чўтир йигитга тутқизди. Князь Василько ёғоч пақирдаги сувга қўлини ювди-да, қўлини ҳар ер-ҳар ери куйган фартуғига артиб, фартуғини ечиб, Георгий Всеволодовичнинг олдига келди. Энди ловиллаб турган ўчоқнинг ёруғида баланд бўйли кўркам, очиқ чеҳрали ва айни замонда баҳайбат юзли бу баҳодирни аниқ кўриш мумкин эди. Унинг чимирилган қошлари, тикилиб, синчиклаб қарашлари қандайдир интилиб турган лочинга ўхшаб кетарди.

Князлар бир-бирлари билан қучоқлашиб уч мартадан ўпишди.

— Қандай замонлар бўлди-я! Киши ҳар куни деярли: фалон шаҳар кетибди, фалон қаҳрамон ҳалок бўлибди, фалончиларнинг хотинларини бадном қилишибди... деган хабарларни эшитади! Энди ҳаммамизнинг ҳам иттифоқ бўлиб, якдиллик билан отланишимиз керак...

— Шунингдек бир бошлиққа итоат қилишимиз ҳам керак!— деб жавоб берди князь Георгий ва қаддини ростлаб, мағрурлик билан жиянининг кетидан темирчилик ишхонасидан чиқиб кетди.

Кечаси иккала князь стол ёнида кандир ёғи солиб ёқилган қора чироқнинг милтиллаган хира ёруғида узоқ гаплашиб ўтиришди. Улар ичига елим балиқ солиб пиширилган сомсадан ҳам, чавоқ балиқли вара-

қилардан ҳам, айиқнинг сурлаб пиширилган сонидан ҳам тотиб кўришди. Улар эски бол шаробидан ичиб ўтириб, энди нима тадбир кўрмоқ кераклигини узоқ муҳокама қилишди.

Георгий Всеволодович уруш тўғрисидаги ўзининг планларини баён қилди:

— Татарлар дарё тошгандек, бутун Россияга ёйилиб, борган сари майда-майда бўлақларга бўлиниб кетяпти. Энди биз зўр куч бўлиб уюшимиз керак, бирлашган, даҳшатли қўшин тузишимиз керак. Аммо йиғилиш қалин ўрмоннинг ичкарасида, шовқин-сурон қилмай яширин олиб борилиши ва татарлар бизнинг кучларимизнинг бирор ерда тўпланаётганини сезиб, билиб олмаслиги лозим. Шундан кейин бизлар татарларнинг бир тўдасига ҳамла қилиб, уни қириб ташлашимиз, кейин иккинчи тўдасига, ундан кейин учинчи тўдасига ҳужум қилишимиз ва уларнинг тўпланиб олишига йўл қўймаслигимиз керак. Уларни тарқоқ ҳолда тутиб, ҳар бир туркумига айрим-айрим қирғин солишимиз керак.

Қулай фурсат ўтиб кетяпти. Қўшинни қаерга тўплашни мўлжаллаясиз?

— Галичдами, Весеьгонскдами ёки Белое Озеродами, ишқилиб шуларнинг бирортасида.

— Жуда узоқ-ку!

— Бўлмаса, Молога дарёси бўйида йиғсак ҳам бўлади! У ерда ўтиб бўлмайдиган ўрмонлар бор, битта Шервинск ўрмонининг ўзи ҳам бунга кифоя қилади! Бу жойнинг яна бир қулайлиги бор. Татарлар ўлжага жуда ўч, шунинг учун улар Новгородга боради. Новгород савдогарларининг омборларидаги қимматли ажнабий моллар уларни ўзига жалб қилмай иложи йўқ. Татарлар новгородликлар билан олишаётганда бизнинг қўшинимиз татарларнинг йўлини тўсиб қўяди ва уларнинг орқа тарафидан ҳамла қилади. Биз уларни мана шу ерда қириб ташлаймиз.

— Мен бошқачароқ қилардим,— деди жавоб бериб Василько,— Евпатий Коловрат озгина, ҳаммаси бўлиб бир ярим мингча аскар билан татарларни роса боплади.

— Аммо у ҳалок бўлиб кетди!..

— Ҳалок бўлса ҳам татарларни тоза дабдала қилди. Шундай уриш керак улар билан, кетидан қувлаш, ухлаб

ётганларида қароргоҳларини босиш керак, шундан кейин қулай фурсатни кутиб ўрмонларда бекиниб ётиш керак... Менимча, ҳамма ёқдан кўнгиллиларни тўплаб, шуларга ёрдам бериш керак, токи татарлар ўзларига туғилаётган хавф қаёқдан эканини билмай қолсин.

— Йўқ, бу тўғри эмас! Кучни парчалаб қўяди бу. Оллоҳнинг иноятига таваккал қилиб даҳшатли бир қўшин тузиш керак ва олдимизга попларни солиб, черков туғини кўтариб ё ҳаёт, ё мамот деб жангга кириш керак. Шундагина худо бизга ёрдам бериб, ўзининг қаҳру ғазаби билан ёвуз золимларнинг жазосини беради. Мен ишонаманки, шунчалик шарафли ишнинг уддасидан чиқсам керак! Бутун рус замини менинг ёрдам беришимни кутиб турибди. Мен уни халос қиламан!.. Шунинг учун сиз, князь Василько Константиновичдан менга ёрдам беришингизни сўрайман! Халқ сизнинг сўзингизга ишонади, сизнинг маслаҳатингизга қулоқ солади. Ҳамма князларга, бояр ва аскар бошлиқларига ўз сарбозлари ва халқдан тўплаган аскарлари билан Молога дарёси бўйига келсинлар, чопарлар юборинг... у ерда мен лашкаргоҳ қураман, шу ердан татарларнинг устига шонли қўшинни ўзим бошлаб бораман.

— Ватанга ёрдам бериш учун лозим бўлган ҳамма ишни қиламан ва Ростов паҳлавонлари билан бирга ўзим ҳам бораман.

ИККИНЧИ БОБ

Лашкаргоҳ

Ростовдан ҳар тарафга чопарлар югуриб кетди. Улар буюк князь Георгий Всеволодович билан князь Василько Константиновичларнинг Новгород, Псков, Полоцк ва Волга шаҳарларидан Судиславль, Ярославль, Кострома, ундан нари Галич ва Белое Озеро князлари, аскар бошлиқлари ва волост бошлиқларига юборган хатларини олиб кетдилар. Бу хатларда улар халқ аскарларини бутун рус халқи бирлашган буюк қўшиннинг тўпланадиган жойи — Красная Холма яқинидаги лашкаргоҳга келишга чақирарди.

Ҳар тарафдан Красная Холмага қараб аскарлар келмоқда. Буларнинг баъзилари совут кийиб қилич таққан ва найза кўтарган отлиқлар эди. Аскарнинг кўпчилиги чопон ва нимпўстин кийиб айри найза ва болта ушлаган пиёдалар эди.

Красная Холмада князь Георгий кўринмади.

— Лашкаргоҳ қаёқда ўзи?— деб сўрашарди йиғилган аскарлар.

— У жойни сир тутишади! Бўлмаса татарлар у жойни ҳаммадан олдин билиб олади...

Аскарлар гулхан теварагида исиниб ўтириб:

— Яхшики, Владимирнинг буюк князи ахийри ўзининг иккиланиб туриш одатини ташлабди!

— Энди у ҳамма князлардан кучли, унинг бутун рус қўшинига бошчилик қиладиган вақти келди. Илгарироқ, татарлар тўғрисида дастлаб хабар келган кунлардаёқ шундай қилиши керак эди!.. У вақтда ўзи бепарволик қилиб хато қилди, рязанликларга ёрдам бермади...

— Фурсатни қўлдан бериб қўйди, қанчадан қанча руслар бекорга қирилиб кетди!..

— Бутун халқ бир бўлиб маккор душманга қарши отланиши керак, шундагина уни енга оламиз...

— Афсуски князларнинг ўзаро жанжаллари орқасида рус юрти вайрон бўлмоқда!..— дейишарди.

Буюк князь Георгий Всеволодович Ростовда узоқ тўхтамай Угличга қараб кетди, Волга бўйлаб Мишкинагача борди ва ундан ўрмон йўллари билан юриб Сить дарёсининг Мологага қўшиладиган ерига яқинроқ жойдан ўтди. Князь шу ерда Боженка қишлоғида тўхтаб, поп Вахрамей ҳазратнинг уйига тушди.

Поп ҳам ўзининг қийшайиб турган ёғоч черковига ўхшаш букчайиб қолган ва ҳар вақт ўтган кунлар тўғрисида сўзлашни яхши кўрарди. Ачиган хамиртурушдек ҳилвиллаган поп хотини Олимпиада сертавозе ва қувноқ бўлиб, кексайиб қолганига қарамай оёғининг учи билан юриб меҳмонхонада йўрғалар ва дастурхонга тузланган қўзиқорин ва ичига қўзиқорин билан гуруч солинган, яна пиёз билан балиқ солиб пиширилган сомсалар тортиб, меҳмоннинг кўнглини олишга тиришарди.

Вахрамей ҳазрат, Боженка қишлоғига ғарб тарафдан Бежецкдан келадиган атиги биттагина йўл бор, шарқ тарафдан бўлса, фақат қишда Молога ва Сить дарёларининг устидангина юриб келиши мумкин. Ҳамма ёқ қалин ўрмон, ёзда бу ерлардан ўтиб бўлмайди, кўлмак сувли тагига тортиб кетадиган ботқоқлар бор, бу сувлар қишнинг аёзларида ҳам музламасдан бугланиб ётади, деб тушунтирди.

— Демак татарлар бу ерга келолмас экан-да!— деди Георгий.

— Бари ботиб кетади!— деб маъқуллади Вахрамей хазрат.

— Бу ерлар мен боп экан. Ўзимга шу ерда лашкаргоҳ қураман.

— Тангри мададкор бўлсин!— деб қувватлади Вахрамей хазрат.— Бошлайверинг, подишоҳим, мен дуо қилиб тураман, ҳар куни парвардигор оламдан қўшинларингизга мададкор бўлишини, ёвларингиз устидан ғалаба қозонишингиз учун ёрдам беришини сўраб муножат қиламан.

Чақириққа биринчи бўлиб лашкаргоҳга энг яқин турган Сить князлари қўшилди. Улар тўп-тўп сарбоз, чана-чана пичан, ун ва тузланган балиқ юбора бошладилар. Устларига узун чопон, гулдор жияк тутилган қуён тери нимпўстинлар ва бошларига бўри тери қулоқчин кийган, сочлари елкаларига тушиб турган Сить деҳқонлари келди. Улар айри найзаларини таянишиб зинапояннинг олдига зич тўпланишди, шу зинапояга ичкаридан князь чиқди. Кексароқ бир деҳқон олдинроққа чиқиб ўзларига хос «сучук тил» билан сўради.¹

— Нега чақирдингиз? Сицикарлар нега керак бўлиб қолди? Бизлар ўрмончи — ўтинчи халқмиз, нима кесайлик, айтинг?

Князь Георгий ўзининг хўжалик ишларида билимдонлигини кўрсатиб, бировларга Сить дарёси бўйида уйлар солишни буюрди, бу уйларнинг ичига лойдан ва тошдан печь қуришни айрим таъкидлади. Бошқа бировларига узун ва одам бўйи келадиган чуқур зовур қазишни топширди.

— Бу ишлар қўлимиздан келади!— дейишди Сить деҳқонлари.— Бизлар ботқоқларни қазиш ва арча кесишга, ҳамма ишларга одатланиб қолганмиз.

Деҳқонлар дарров бирин-кетин ўрмонга боришди, болталар говуши эшитилди, арча ва қарағайлар қулай бошлади. Тез орада жарнинг тагидан оқаётган Сить дарёсининг дўнг қирғоқларида, устига қайин пўстлоқлари ёпилган япасқи томли янги уйлар пайдо бўлди.

¹ Сить дарёси бўйида турадиган деҳқонларнинг бир қисми ҳали ҳам «сучук тил» билан гапириб, ч ўрнида и ишлатар эканлар; қўшни қишлоқлар уларга «Сицикарлар» деб лақаб қўйганлар.

Бир неча кун ўтгач бу уйларнинг мўрконларидан тутун чиқиб турди.

Энди ҳар тарафдан якка-якка ва ўнлаб, йигирма-лаб кўнгиллилар келаверди. Буларнинг ҳаммасига князь Георгий иш топширарди: баъзилар пастак-пастак ертўла қазир, бошқалар хода, тўнка, қуруқ да-рахтларни ташир, уларни уйиб, узун ғов соларди.

Орадан кўп ўтмай Ростов князи Василько Константинович ҳам уч юз суворий ва бир минг пиёда аскар билан етиб келди. Унинг кетидан нимта-нимта гўш-лар, қоп-қоп ун ва пичан ортган қатор-қатор чаналар келди.

Князь олавоғур қароргоҳни айланиб чиқди, қош-ларини чимириб ёғоч уйларга назар ташлади, отини ғовнинг олдида тўхтатиб бош чайқаб турди-да, чер-ковга қараб кетди. Попнинг уйи ёнидаги янги ёғоч уй-нинг тепасида буюк князнинг қора туғи ҳилпираб ту-рарди. Байроқнинг бетига зар билан «Спас-Неруко-творний»¹нинг сурати солинган эди.

Шу вақт зинапояга айнаб кетган кенг чопонини суд-ратиб, оппоқ чўққи соқолли ва оппоқ сочлари ўрилган кекса поп чиқиб қолди.

— Ассалом алайкум, князь Василько Константино-вич жаноблари! Лутфан марҳамат қилиб ичкари кириб исининг.

— Салом алайкум, Вахрамей ҳазрат! Сўнги марта булон овидан қайтгандан кейин сизни кўрмаганимга анча вақт бўлди. Сиз ҳам, кичкина черковингиз ҳам ҳамон эскиб боряпсизларми?

— Қаддимиз букиляпти-ку, калламиз ҳамон думала-май турибди, балки бирор ишга ҳам яраб қолар.

Князь ўзининг келишган саман отидан тушди. Бир аскар югуриб келиб, отни жиловидан ушлаб олди. Ва-силько кўҳна уйнинг зинапоясига чиқди, Вахрамей-нинг чўқинтириб турган буришиқ қўлини ўпди-да:

— Ҳўш, тақсир, шаҳар қураётганга ўхшайсизлар-ми?— деди.

— Ҳа, худди шунақага ўхшайди,— деб жавоб бер-ди ҳазрат.

¹ Хрестиян дини авлиёларидан бири — абадий халоскор де-ган маънода. (Тарж.)

— Бу шаҳарларингиз қанча вақт туради? Бир-икки йилми ёки ундан ҳам кўпроқми?

— Мен бир бечора мулламан, нима ҳам дея олардим! Буни буюк князь Георгий Всеволодович биладилар. У киши, ёғоч олиб келинглари, уй қуришчилар деб буюрдилар — мана, ҳарбий истеҳком пайдо бўляпти.

— Халқ жуда кўп йиғилибди-ку. Булар озиқ-овқатни нима қилишяпти?

— Подшомиз ҳамма нарса тўғрисида ўйлайдилар. Келган сарбозлар ўзлари нонлар ҳам олиб келишди. Бундан ташқари, буюк князнинг буйруқлари билан ҳамма ёқдан ун ва тузланган балиқ ортиб келишяпти. Бу ердаги сицкарлар хотинлари хамир қилиб ачитишади ва нон ёпиб беришади.

— Пичанингиз борми? Менинг отлиқ сарбозларим ҳам бор.

— Ўз отингизга бизда пичан топилиб қолар. Ёзда сигиримга пичан ўриб олган эдим. Сарбозларингиз отига князь пичан берар. Деҳқонлар ҳам пичан олиб келаётганларини кўрган эдим... Зинапоёда нима қилиб совқотиб турибмиз-а? Келинг, князь жаноблари, фақирона қулбамга марҳамат қилишингизни сўрайман.

Князь Василько қирғоқ бўйлаб тизилиб турган сарбозларга бурилиб, олдинги тўпнинг юзбошисини чақириб олди:

— Қароргоҳни қараб, отларни қўядиган бир жой топгин. Мен князь Георгий Всеволодович билан ем-хашак тўғрисида сўзлашаман.

— Уч-тўрт кунгагина етадиган пичанимиз бор. Сулимиз ҳам ўн кундан ортиққа етмайди.

— Отларимизни шўрвага сўйиб юрмасак яхши эди! Халқ шунчалик кўп келибдир!.. Мана буюк князь ҳам келиб қолдилар!

Георгий Всеволодович юзлари буғдан қизарган, ўзи хурсанд, пўстинини елвагай кийиб, лапанглаб келарди:

— Ҳаммомда роса буғландим-да! Иссиқни яхши кўраман... Ҳартугил олтига янги ҳаммом қуриб олдик... Бусиз одамлар битлаб кетади. Ҳар нарсани ўйлайвериб бош зирқираб кетади!.. Кўп яша, жияним! Қани қучоқлашиб кўришайлик, кейин янги уйимга борамиз!

У Ч И Н Ч И Б О Б
Ботухон монастырда

Угличга келганда Ботухон отининг бошини тортди. У қамчиси билан ғалати кўринган ёғоч уйни кўрсатди, томига крестлар қадалган бу уй гўё тартибсиз ҳолда бир-бирининг устига уйиб қўйилган харилар йиғиндисига ўхшарди.

— Нима бу?

Худди мудраётганга ўшаб Ботухоннинг ёнида келаётган Субутой баҳодир чўчиб кўзини очди-да:

— Тилмоч! Тилмочни чақиринглар!— деб бақирди.

— Тилмоч! Тилмоч!— деб чақиринди навкарлар.

Кекса қипчоқ таржимон чопиб келди ва:

— Бу ўрисларнинг Воскресенский деган эркаклар курси¹ бўлади. Буларда бир неча юз монах бўлади. Булар ҳам мўғулларнинг шомонларига ўшаб уйланмай ўтадиган муллалар бўлади. Улар доим ибодат қилиб ётадилар...

— Улар нима деб ибодат қиладилар?

— Ер юзида тинчлик ва осойишталик бўлсин деб...

— Бундай ибодатнинг менга кераги йўқ!

— Очлик, зилзила ва ёнғин бўлмасин деб...

— Менга бунинг ҳам кераги йўқ! Улар менга Қўноз Гюрга билан бўладиган жанглариимизнинг оқибати нима бўлишини ўз худоларидан сўраб айтиб бероладими?

— Айтиб беролади!

Мен бугун тунда тангрининг мана шу уйида қўнаман,— деди Ботухон ва Субутой баҳодирга қаради. Баҳодир қаттиқ пишқирди.

— Тилмоч! Ёнингга юз навкар олгин,— деб буюрди Субутой баҳодир.— Тўппа-тўғри ўрис тангрисининг уйига бор. Энг улкан шомонни топиб, ҳозир бу ерга буюк жаҳонгир Ботухон келадилар, дегин.

— Амрингизни бажонидил бажараман!

Тилмоч юз навкарни эргаштириб монастырда чолиб кетди, шундан кейин Субутой баҳодир юзбошини чақиртирди. Арапшо ўзининг безатилган жийрон отини миниб дарров ҳозир бўлди. Отининг қорамтир бўйнида кумуш умулдуруқ ялтираб турарди. Отнинг анжомла-

¹ Куря — мўғулча монастырь деган сўз.

рида эса кумуш ва олтин тусли тангачалар ва ўлдрилган бир рус аскар бошлиғининг отидан олинган тилла занжир ялтираб кўринарди.

— Ҳуриснинг курадини ўраб олгин!— деб буйру берди Субутой баҳодир.— Ҳар бир қопқа олдиға қриқчи қўйилсин. Ҳзинг кириб ҳамма уйларни ва ерт лаларини қараб чиқгин: тагин ичида бекинган аске ёки ҳийла билан қўйилган пистирма бўлмасин. Ҳри ларға айтгинки, бугун уларнинг бошларига буюк баққунди — бугун уларнинг уйида бутун жаҳоннинг пошоси тунайди! Уйларнинг ичига, зинапояларға ва ҳа бир қатнов жойға қўриқчи қўйгин. Жуда ҳам очиқи қолган навкарлардан ўнтасини ошхонаға қўйгин, у ер да улар қоринларини бошлаб тўйғизиб олсинлар ҳа ўрис шомонларининг бирор ёмон овқат ёки тақиқ қилинган бирор нарсани тайёрлаб қўймаслиғига қараққўз-қулоқ бўлиб турсин. Агарда нотўғри иш қилаётганини кўрса, ёки бузуқ ниятларини сезса у вақтда ошпазларнинг яғриниға қамчи билан роса савашсин. Этиёт бўлгин, жаҳонгир Ботухон жаноблари бу уйд дам олиб ётган вақтларида бошқа мўғул тўпларнинг аскарларидан биронтасини ҳам бу уйға йўлатмагин.

— Амрингизни бажонидил бажараман!— деб жавоб берди Арапшо ва буйруқни бажо келтириш учун югуриб кетди.

•Монастирнинг катта черковида кундузги тантанал ибодат маросими давом этарди. Унг тараф деворнинг тагида баландроқ бир жойда устиға гилам солинға орқа суюнчиқлари баланд иккита кресло турарди. Бунинг бирида чордана қуриб, тиззасига эгри қиличин қўйиб Ботухон, иккинчисида эса бошиға зар уқа в марвариддан гул тикилган узун қора телпак кийиб хс тини Юлдуз ўтирарди. Ботухоннинг ёнида ерда унинг катта хонларидан олтитаси ўтирарди. Субутой баҳодир ҳам шу ерда эди. Черковда бўлаётган ҳамма нарсаға кўзини сузиброқ тикилиб ҳадиксираб қараб ўтирарди.

Ибодат маросими тантанали эди. Ибодатни татарлардан қочиб монастирға келиб бекинган епископнинг ўзи бошқарарди. Қотма, букчайиб қолган қари епископ устиға зарбоф тўнлар, бошиға ялтираб турган зарқулоқ кийиб, черковнинг ўртасидаги минбарда типпактик турарди. Унинг ўнг ва сўл тарафида олтитадан ўн иккита поп серрайиб турарди. Улар ҳам байрамдагиде

кимхоб тўнларини кийиб олган эдилар. Епископнинг икки тарафида қўлларига узун шам ушлаган, кимхоб арполар кийган иккита кичкина бола ҳам бор эди. Иконаларнинг олдида шам ва қандиллар ёниб турарди. Ироқлар милтиллаб зарбофларда ва олтин ранг иконалар жавонида акс этарди.

Ботухон бу янги томошадан мамнун эди. У баъзан бошини ирғаб қўяр, умумий хорга қўшилиб хиргойи қиларди. Унинг пўлат дубулғасидаги юзини муҳофизат қилиб турадиган тилла шодалар, кумушсимон совуги ва бўйнидаги йирик зумуррад ва олмослардан тизилган маржонлари ранг-баранг товланар эди. Баланд қомадли дьякон ҳар сафар Ботухоннинг олдига келиб унга хушбўй ҳидни тутатиб, кадиласини қулоч ёзиб силкитганда Ботухонга хуш ёқиб, илтифот билан бошини букар ва ипорнинг хушбўй ҳидини қаттиқ ҳидлар эди.

Юлдуз чуқур креслода қимирламай ўтирарди. Устига қумуш ранг зар тикилган ҳар хил қимматли тошлар қадалган хитойча шойи кийим кийиб, қўлига олмос кўзли узуклар таққан, юзларига жонсиз қўғирчоқдек пардоз берган Юлдуз, гўё кичкина санамга ўхшарди. Фақат унинг катта очилган кўзлари бесаранжом жовдирарди.

Вафодор И-Ла-Хэ креслонинг ёнида тик турар, Юлдузга кўз қирини ташлар ва энгашиб унинг қулоғига шивирлаб:

— Узингизни хотиржамроқ тутинг! Ташвишланганингизни кўрсатманг. Эрингиз сезиб қоладилар!

— Ана у! Ҳу, деразанинг ёнида... Жуда яқинда турибди! Мен, у билан сўзлашим керак,— деб жавоб берди Юлдуз шивирлаб.

Ен тараф эшик олдида найзасига таяниб бир навкар турарди. У пўлат дубулға, пўлат совут ва булғорларнинг қизил этигини кийган эди. Унинг ҳали соқол мўйлови чиқмаган ёш чеҳраси тамом бепарво кўринарди. Баъзан у Ботухон тарафга қараб қўяр, лекин туманли аёз куннинг кўкимтир нури хирагина тушиб турган тош ойнали кичкина дарчага кўпроқ қарар эди. Бу, кираве-риш эшикка соқчи қилиб қўйилган Мушук эди. Бирдан у Ботухоннинг хотини тикилиб турганини кўриб қолди — хотиннинг кўзлари ўзига тўппа-тўғри тикилган эди. У тескари қараб олди, лекин бир оздан кейин тагин кичкина хотиннинг тўппа-тўғри тикилиб турганини кўрди.

«Тавба, менда ажабланарли нима бор? Малика мен га нега бунчалик тикилаверади?» деб ўйлади Мушу. У хотин яна қараб турганини кўрди. Чўри хотин у га эгилиб таскин бераётганга ўхшаб кўринди. Бирда унинг хаёлига бир фикр келди-ю, кўнгли жиз эти кетди. «Мана шу қоп-қора кўзлар, ияги ингичка ман шу юзлар... жуда ҳам ўхшайди-я! Аммо саҳройи бечор бир қиз билан жаҳон фотиҳининг қиммат баҳо дурр гавҳарларга безанган хотинининг ўртасида қандай ўз шашлик бўлсин!? Йўқ! Бу хаёл, бундай бўлиши мумки эмас!» деб ўйлади-да, у тагин дарчага қарай бошлади.

Тўсатдан бақирган бир овоз Мушукнинг хаёлини қс чириб, ҳушига келтириб қўйди. Зарбоф тўнлар кийга зўр гавдали дьякон баҳодирона баланд овозини бара ла қўйиб бақириб, деди:

— Улуғ қудратли, шон ва шуҳратли хон ҳазрат лари...

Басовлат, табаккур эконо¹ ҳазрат монахларда ажралиб чиқиб, секин-секин юриб, дьякон олдига кел ди-да, унинг қип-қизил сергўшт қулоғига шивирлаб:

— Яна қаттиқроқ!— деди.

Эконом айтиб берар ва дьякон бақирарди:

— Подшоҳимиз ҳазратларининг...

— Тагин ҳам қаттиқроқ!— деб қистарди эконом.

Дьякон унинг сўзларини юзлари буғриқиб, қизариб бўртиб такрорлади:

— Узоқ ва яқиндаги ҳамма халқларнинг ва бизлар нинг подшомиз Ботига Жучиевич ҳазратларининг тан лари соғ ва умрлари узун бўлсин!..

Ибодатдан кейин отоқли меҳмонлар тор ва узун меҳмонхонага тушдилар, бу ерда уларга монах ошпаз ларнинг эконом ҳазрат билан маслаҳатлашиб пиширган энг яхши таомлари тортилди. Бу таомларнинг орасид: стерляда балиғининг шўрваси ҳам, бутунлигича пиширилган қилтаноқсиз осетра балиғи ҳам, ичига елим ба лиқ солиб пиширилган сомсалар, қўзиқориндан қилин ган парамач сомсалар ҳам, бол билан пиширилган буғ дой гўжа, олма компотлари, йирик қора балиқ уруғи ҳам бор эди. Хизматкорлар таомларни ўймакор нақшли катта лаганларда ташиб келтирарди. Монахлар ертў ладан кўм-кўк покиза винолар ва бол шароблари со

¹ Монастирь хазина бошлиғи. (Тарж.)

линг сopol кўзалар олиб чиқишди. Кўпириб турган пиволар, олча ва бошқа мевалардан қилинган шарбатлар ичилди.

Дастурхоннинг тўрида Ботухон ўтирарди. Унинг чап тарафида архимандрит ва унинг ёнида Субутой баҳодир ўтирарди. Ботухоннинг ўнг тарафида ранг-баранг кийимлар ва қиммат баҳо тоқинчоқлар билан ялтираб Юлдуз ва ундан нарида Ботухон кўнглига яқин олтига хон ўтирарди. Булардан пастроқда устларига узун қора чопон, бошларига кулоҳ кийган кекса ва ҳурматли монахлар жойлашган эди.

Кекса епископ меҳмонларни дуо қилиб, ўзининг бe-тоблигини айтди-да, истироҳат қилиш учун ҳужрасига кириб кетди.

Ботухон ҳадиксираб жуда оз таом еди-ю, аммо ҳаммасидан ҳам оз-оз тотиб кўрди. Субутой баҳодир фақат зиғир ёғи ва пиёз билан пиширилган гречиха бўтқасини еди. У ўзининг қўйнидан мис товоғини олиб, бўтқани шунга солиб олган эди. Субутой товоқни тили билан ялаб тозалади-да, ҳамма ичимликдан шу мис товоққа солиб ичиб кўрарди ва ўзига ёқмаганини дарров ерга сочиб юборарди.

Меҳмондорчилик қизиб турганда хитой хотин И-Ла-Хэ Ботухоннинг олдига келиб:

— Юлдуз-Хотин мана бу тузланган балиқнинг ҳиди ва ўрис шомонларининг нохуш овозларини кўтаролмабди, у беқувватликдан ҳозир йиқилиб тушади. У кишини бу ердан олиб кетиш керак!— деди.

Ботухон Юлдузга қаради. У кўзини юмиб, худди ухлаб қолгандек ўтирарди. Ботухон кичкина маликани ётиб ором олгудек бир жойга олиб боришни буюрди.

Баҳайбат эконои ҳазрат ўрнидан туриб қалин соқолини силади-да, малика билан хитой хотинини яхши бир ҳужрага ўзи бошлаб олиб кетди.

Т У Р Т И Н Ч И Б О Б

Ҳужра эшигида

Арапшо Мушукни ёнига чақириб олди-да, биргалашиб усти ёпиқ йўлакдан юриб боришди, нарвонлар-

дан юриб юқорига чиқишди, кейин қоронғи бир хилват даҳлизга тушишди. Ниҳоят, Арапшо Мушукни узун тор бир йўлакка олиб келиб қўйди. Йўлакнинг бир тарафида кўзига балиқ пуфаги тортилган кичкина хира дарчалар йўлакни ёритиб турар, иккинчи тарафида эса ёпиқ турган қатор эшиклар бор эди. Арапшо бир эшикни кўрсатиб:

— Бу ерда жаҳонгирнинг суюкли кичик хотини дам олиб ётибдилар. Бу ёққа ҳеч кимни киргизма. Кечаси билан қўриқлаб чиқиш керак. Сени алмашгани ўзим келаман. Бу ердан бошқа ёққа қўзғалма.

Мушук узоқ вақт турди. Баъзан унинг олдидан қора кулоҳ ва узун қора чопон кийган кекса монахлар ўтарди. Улар ёниб турган мум шамларнинг устига кафтларини тутиб бир нарсалар деб шивирлашарди.

Бир вақт кишиларнинг овозлари эшитилди. Олдинда Субутой баҳодир келар, унинг кетидан Ботухонни қўлтиғидан суяб олиб келишарди. У гандираклар, қўлларини бир нарсани тутиб олмоқчидек лапанглатиб, алжираб, дерди:

— Соҳибқирон бобом бир ойда уч марта ичишга ижозат берган эдилар, лекин яхшиси бир марта ичиш... Мен дейманки... мўғулларнинг шомонлари ҳам, арабларнинг мулласи ҳам, ўрисларнинг поплари ҳам... жуда яхши одамлар ва менга садоқатли кишилар! Улар халқни ҳукуматга итоат қилишга ўргатади, исён қилмасликка ва солиқларни ўз вақтида тўлаб туришга даъват қилади. Ҳамма шомонларга мен пайза бераман, улар менинг ерларимда пул йиғиш учун ҳамма ёқда эркин юраверадилар. Мен шомонлар, муллалар ва попларни ҳамма солиқлардан дархон қилишга ёрлиқ чиқараман...

Архимандрит билан тўрт монах қўлларида ёниб турган катта шамлар тутиб Ботухонни ўзига ҳозирланган ҳужрасигача олиб келиб қўйишди. Ботухон гандираклар ҳужрага кириб кетди.

Архимандрит Субутой баҳодирга икки букилиб таъзим қилди-да, монахларни эргаштириб жўнади.

Шундан кейин Субутой баҳодир Мушукка қараб:

— Ҳозир мана шу худонинг уйида ҳамма маст. Бизнинг йигитлар монахларни ранжитиб қўйиб, икки ўртада қирғин бўлиб кетармикин деб қўрқяпман. Сен,

мана шу ерда қўзғалмай, ҳамма ёққа қараб, диққат билан қулоқ солиб тур. Бу ердан бошқа ёққа чиқиб кетма. Монастирни айланиб, соқчиларни ўзим текшириб чиқаман.

Мушук жуда бесаранжом бўлиб турарди...

«Юлдузми?.. Еки Юлдуз эмасми?.. Йўқ! Бу албатта хато! Дунёда бундай афсона бўлмайди. Бўлмаса хурмолар-чи! Чўл-биёбонда менинг номимни айтиб чақирган овоз-чи? Хўш, унга кичкина қўлчалар билан олтин тангалар солинган шойи тугунни ташлаган кичкина қўл-чи?..»

Пуфаги йиртиқ дарчадан монастирнинг катта боғи ва унинг яланғоч дарахтлари қорайиб кўринар, кўкимтир қор уюлиб ётарди. Қорларни босиб туширилган йўл боғ ўртасидан кесиб ўтар, шу йўлда найза билан қуролланган, устига кенг узун пўстин кийиб олган бир навкар секин-секин юриб турарди... Шамол кўтарилиб дарчага урди-да, Мушукнинг устига майда қорни олиб келиб сочди.

Шу вақт бир шитирлаш эшитилди-да, Мушук бурилиб қаради. Унинг олдида юпқа ипак матоларга ўралган кичкина дўндиқ бир хотин турарди. Унинг боши гулдор бир рўмол билан танғилган, катта очилган кўзлари бесаранжом қарар, бир нарса кутгандек, бир нарса сўрагандек бўлар эди.

Хотин олдинга бир қадам босиб:

— Мушукмисан?— деди.

Мушук бурилиб қаради. Унинг устидаги пўлат соутлари шилдираб кетди.

— Бир гап менинг кўнглимни ғаш қилиб турибди,— деди таниш овоз.— Менинг бадалимга олинган пулдан сен ҳам олдингми?

Мушук жовдираб турган кўзга тикилиб қараб, деди:

— Менинг гуноҳим-оғаларим кичкина Юлдузимни олиб кетганларида уйда бўлмаганим. Агар сени олиб кетаётганларини кўрганимда, мен улар билан энг ёвуз душманим билан олишгандек урушардим. Уларнинг шундай қилганларини билгандан кейин, ўз юртимдан бешиб, ота-онамдан ҳам кечиб кетдим.

— Мен энди яна тирилдим, яна яшайман!

Юлдуз яна бир нима демоқчи эди, лекин тўхтаб қолди. Мушук қатъий гап бошлади:

— Энди, Юлдуз менинг шоҳимнинг хотини. Шоҳ менга от берди, қилич ва қалқон берди. У саховатли, мард, ҳамма навкарларига ғамхўр, одилдир. У ботир ва унинг ҳукми яшиндек тез. У буюк ишлар қиляпти. У бутун жаҳонни кезиб ўтганда ҳам унинг йўлини тўса оладиган биронта саркарда чиқмайди... Шунинг учун мен уни севиб қолган эдим...

— Энди-чи?— деб сўради Юлдуз энтиккан овоз билан.

— Энди мен уни ёмон кўришим керак.

Юлдуз эпчиллик билан унинг елкасига қўл ташлади. Унинг қўли совутнинг муздай совуғини сизди. Мушукнинг ранги ўчиб кетди. У ўзининг совутидек муздай бўлиб қотганича тураверди.

— Энди сен мени севмайсанми, Мушук?

Юлдуз ўзининг кичкина қўллари билан Мушукнинг юзини сийпалар эди. Мушукнинг димоғига ғалати бир хил гулларнинг хушбўй ҳиди кирди. Мушук қалтирар, кўзларини пирпиратиб нима қилишини билмай ҳайрон бўларди.

— Айт-чи, Юлдуз, у сени жуда яхши кўрадимми?

— Меними?.. Нега шунчалик яхши кўришини ўзим ҳам билмайман! Ботухоннинг айтишига қараганда, у душманларидан қочиб, ғариб бўлиб юрганида учта иссиқ нон берган эканман. Ана шу учта нон учун у менга учта подшоликни — шимол, шарқ ва ғарб подшолигини олиб беришни ваъда қилди... Энди мен унга сени оғам деб айтаман, у сени чўпчаклардагидек тортиқларга кўмиб ташлайди. У сенга заррин чопон кийгизиб, олмос қошли узуклар, уюр-уюр йилқилар беради!

— Сен мени оғам деб айтасанми? Оғалар жонимдан ҳам, бутун оламдан ҳам қадрлироқ бўлган севгилимни сотиб юборишган! Энди ёлғиз отим қолди, бу от менга оғаларимдан кўра қадрлироқдир. Мен Ботухоннинг даргоҳидан кетаман...

Юлдуз чўчиб кетди ва яна олдинга ташланиб Мушукнинг совуқ юзини сийпаб эркаларди. Шу вақт эшик ғичирлаб кетди ва мазақ қилиб айтилган: «Жа, жа!» деган овоз эшитилди. Икковлари ялт этиб қарашди. Хужра эшигида Ботухон турарди.

Қўшни хужраларнинг қия турган эшикларининг тирқишидан Ботухонга яқин хонлар қараб туришарди.

„Тез бул!“

Калитдор ҳазратнинг тор ҳужрасида устига пўстак солинган тўшакда чордана қуриб, йўғон гавдасининг яғринини кериб Субутой баҳодир ўтирарди. Кекса саркарда тоб ташлаб қолган тахтага чизилган қадимги иконага бақрайиб қарарди. Бу иконага уй ҳайвонлари ва бошқа жондорларнинг ҳомийси авлиё Власийнинг сурати солинган эди.

— Мана шу худо бизнинг мўғул улусига қўл келар экан!— деб Субутой товуш чиқариб муҳокама қилар эди, Власийнинг қорамтир совуқ юзига, унинг учи жингалак узун оқ соқолига тикилиб қарар экан.— Бу чинакам мўғул тангриси экан! У молни яхши кўрар экан, қўй, сигирларни сақлаб, отларни муҳофизат қилар экан. Бизнинг отларимизга шундай бир муҳофизатчи керак, бўлмаса улар бу ерларда, ўрисларнинг юртида ҳамма ёғи ботқоқликлар, тоғдек баланд арча ва қарағайлар билан ўралган жойларда бекорга қирилиб кетади. Бу қора халқ бўлса, ғазабдан эсини йўқотиб, ғарамлаб қўйган донларини ва пичанларини ёндириб юборяпти... Айт-чи, Сақлаб, ўзинг ўриссан-ку, улар нима учун шундай қиляпти? Ундан кўра мўғул подшохи Ботухонга бўйсуниб қўя қолган яхши эмасми?

Эшик олдида ёғоч эшак устида ўтирган қотма оқ ориқ қул уйқу аралаш овоз билан бепарво жавоб берди:

— Бу ерлардан кетиб қолганимга қирқ йил бўлди. Бизнинг Суздал деҳқонларининг қандай фикрда эканликлари тўғрисида ҳеч нарса билмайман. Ҳамон сиз билан дунёни кезганим кезган, кишилар билан сўзлашолмайман. Қора қозон билан чўмичдан бошқа ҳеч нарсани кўрмайман.

Субутой ўз қулига насиҳат қила бошлади:

— Сен ҳамма нарсани унутиб қўйибсан! Бу яхши эмас. Киши деган ҳар нарсани эсида тутиб юради ва ўз хўжайинига ҳамма нарсани тушунтириб беради.— Субутой қаддини ростлаб энди қатъий, буйруқ оҳангида гапирди:— чиқиб қара-чи, навкарлар ўз жойларида турганмикин, ухлаб қолмаганмикин? Шунини билиб, дарров қайтиб келгин!

— Ўзим ҳам билиб эдим-а! Кечаси ҳам тинч қўймайди булар!— деб пўнғиллади кета туриб Сақлаб.

Субутой кўзини юмди. Боши осилиб, оғзи очилиб қолди. У ухлаб туш кўра бошлади... поёнсиз кўм-кўк саҳро, шамолда силкиниб турган баланд сариқ гуллар, қип-қизил қуёш, қирмизи тепаликларнинг орқасига ботиб, ўзининг нур сочган эшикларини бекитаётган эмиш. Бир гала сайғоқ-кийиклар далада чопишиб, қуёшнинг устидан сакраб ўтиб юрган эмиш. «Тез бўл, кун ботмай туриб ўртанга¹ етиб ол!» деб шивирлар эмиш кимдир. У қуёшни ушлаб қолиш учун қўлини чўзармиш. Қўли бутун далага етармиш, қўлида бир найза бор эмиш. Найзанинг учи қуёшни тешиб ўтармиш... энди у қуёш эмас, Рязань аскарлари бошлиғи Кофанинг қонига буланган боши эмиш, уни навкарлар ярадор қилиб тутиб олган, паҳлавон Тўғрул қилич, уриб калласини узиб ташламагунча у ҳамон типирчилаб турган эмиш... калла кўзини очиб, уни мазақ қилиб кўзини қисар ва: «Тез бўл! бўлмаса сенинг нопок аскарларинг қорга ботиб қирилади...» деб шивирлармиш.

Эшик бесўнақай тақиллаб кетди. Шамчироқнинг алангаси чайқалиб, уйдаги нарсаларнинг кўланкаси шипда ўйнади. Шу вақт уст-бошини қор босган азамат бир мўғул навқари ёғоч харракнинг оёқларига туртишиб ҳужрага кирди. Мўйна қулоқчин унинг қулоғи аралаш юзини бекитиб турар, фақат совуқ урган доғли бурни билан аранг қимирлаётган лабигина кўринарди:

— Салом, саркарда жанобларига!

— Хўш, айтавер, нима гап?— деди бепарволик билан саркарда.

— Қора ўрис шомони: «Байза² Субутой» деган сўзни такрорлаб, юлина-юлқина кириб келди. Юзбоши Арапшо сизнинг олдингизга олиб келишни буюрди.

— Қора шомон қаёқда?

— Шу ерда, менинг орқамда турибди!— деб мўғул турган жойидан қўзғалди. Унинг орқасида уст-бошини қор босган, қўлида узун ҳассаси ва орқасида тўрваси бор, қоп-қора кулоҳи қуюқ қошларининг устига тушиб турган қора бир монах турарди.

Субутой монахга кўзларини қисиб тикилиб қаради. Монах кулоҳини қўлига олди. Унинг оқара бошлаган сочи ва узун қора соқоли жуда танишга ўхшаб кўринарди. Монах татарчалаб сўзлай бошлади:

¹ Уртан — карвон йўлларидаги бекат, қўнадиган жой.

² Байза — эътибор деган маънони ифода қилади.

— Байза! Субутой баҳодир! Муҳим хабарлар бор.

— Чиқиб тур,— деб навкарга қаради саркарда.— Эшикнинг орқасида кутиб тур. Ҳзим чақираман сени.

Мўғул қўпол этигини дўқиллатиб юриб чиқиб кетди. Эшик ёпилди. Монах у ёқ-бу ёққа аланглаб олиб, устидаги кенг рўдапо кийимини ечди ва Субутойнинг ёнига келиб тўшакка ўтирди.

— Мен манахча кийиниб олдим. Қора халқни дуо қилиб юрдим, ҳамма менинг қўлимни ўпди.

— Хўш, ундан кейин-чи, қўноз Ғолиб!

— Мен ҳаммадан, буюк князь Георгий Всеволодовичнинг қаерда туришини сўрадим. Ҳамманинг: «Князь Георгий қаерда, аскарлар қаерга тўпланяпти?..» деб сўраб юрганини эшитдим. Урушиш қўлидан келадиганларнинг ҳаммаси айри найзаларини ва болталарини қайраб, тўп-тўп бўлиб шимол томон бормоқда. Мен ҳам шулар юрган тарафга қараб боравердим. Топилганда чанага тушдим, йўловчи чаналар бўлмаганда яёв юрдим. Сизга ёрдам бериш учун ҳар қандай қийинчиликларга чидадим.

— Хўш, у ёғи, қўноз Ғолиб, у ёғини айт!

— Содда фуқаро мени чаналарида олиб юриб: «Бизни дуо қилинг, ғалаба қилишимиз учун ибодат қилинг!» дейишарди.

— Гапни чўзмагин! Қўноз Гюрга қаерда экан?

— Мен қадим замонда юрадиган сўқмоқ йўллар билан қалин чакалак ўрмонлардан ўтиб бордим...

— Қаерга?

— Молога дарёсига.

— Молога? Молога қаерда?

— Шимол тарафда... муҳим хабарлар учун сиз менга бир халта олтин бермоқчи бўлиб эдингиз.

— Муҳим хабарни ҳали эшитганим йўқ-ку. Ҳамон йўл юрганингни гапиряпсан, бирор натижали гап айтганинг йўқ-ку.

Князь Глеб тўхталиб, саркарданинг тошдек безрайиб турган бетига ишончсиз назар солди. Чангақдек қотма бармоқлари ваъда қилинган олтинни олиш учун олдинга чўзилди.

— Жонимга жабр қилиб гуноҳкор азим бўлдим! Ўз халқимга қарши иш қиляпман. Охиратда шайтонлар мени паншаҳаларга санчиб, дўзах ўтида кабоб қилади.

— Ажаб қилади! Сен шунга лойиқ иш қиляпсан.

— Мен олтин олмоқчиман.

— Бераман, оласан. Анча бераман. Билиб келганини айт.

— Молога Волгага қуйилар экан, Мологага кичкина Сить дарёси қуйилар экан. Мана шу дарёнинг бўйида Боженки деган қишлоқ бор экан. Қишлоқда эски бир черков ҳам бор, ўша черковнинг ёнидаги попнинг уйида князь Георгий Всеволодович турар экан. Аскар ҳам ўша ерга тўпланмоқда экан.

Субутой юзини тескари ўгирди. Унинг кўзлари гўё ўргумчак уя солган, ис босган харилик уй шипини томоша қилаётгандек айланарди. Чап қўлини қўйнига тиқиб, гижим эски чарм ҳамёнини олди, ҳамёнининг оғзи учига думалоқ сариқ каҳрабо ўтқазилган олачипор боғич билан бўғилган эди.

— Бунда уч юзта олтин бор. Бунинг ярмини ҳозир оласан, қолганини Сить дарёсига борганимизда бераман. Бизга ўзинг йўл кўрсатиб борасан. Агар сен бизни алдаган бўлсанг, Сить дарёсига борганимизда танингни айри найзага илиб гулхан устида жизгин қиламиз. Менинг мўғул навкарларим қувона-қувона сени тириклай ёндиради.

Князь Глеб дудуқланиб шивирлади:

— Бунингиз жуда оз-ку!

— Хоҳламасанг олмаёқ қўя қол!

Субутой бир қўллаб, тишини эпчиллик билан ишга солиб ҳамёнининг оғзини очди, олтиннинг ярмини санамасдан барига тўкди, бир сиқимни олиб князга чўзди. У икки қўлининг кафтини ҳовуч қилиб тутди.

— Мен бу олтинларни ўзимнинг кўзлаган ишимга яратиш учун оляпман,— деди князь.— Юриш тамом бўлгандан кейин сиз— Субутой баҳодир, менинг Рязань, Суздал ва бошқа жойларга буюк князь бўлиб олишим учун ёрдам берасизми? Ахир, мен фақат мана шунинг учунгина ўз рақибим Владимир князи Георгийни эзиб ташлашингизга ёрдамлашиб юрибман!

— Тонг отсин, ўшанда нима қилиш кераклигини ҳал қиламиз.

Шу вақт эшик қаттиқ тақиллади-да, гап шу ерда узилиб қолди. Биров эшикни қўли билан бесаранжом қорар ва:

— Байза, байза! Субутой баҳодир! Байза!— деб бақирар эди.

Монах шошилиб олтинларни яширди. Субутой баҳодир ўрнидан туриб эшикнинг ёғоч тамбасини суриб қўйди. Ҳужрага қора шойи рўмолга бурканган хитой хотин И-Ла-Хэ югурганча кириб келди. У тиз чўкиб, энтика-энтика саркарданинг этагига ёпишди. Субутой хотинни итариб ташлаб, монахни ҳужрадан чиқариб юборди ва хотиржам эшикни ёпди.

— Шўрим қурди! Жуда ёмон, шўрим қурди!— деб хўрсинарди хитой хотин кўзидан мўлдир-мўлдир ёш тўкиб.— Мана шу ўрис худосининг лаънати уйда шомонлар жаҳонгирга заҳар ичиришибди. Жаҳонгир ақлдан озиб, қутуриб кетди. У қилични яланғочлаб ҳужрада у ёқдан-бу ёққа чопиб юрибди, кўзига кўринган нарсани чопяпти, ўрис худоларини чопиб синдириб, курсиларни деворга улоқтиряпти.

— Бу билан менинг ишим йўқ!— деб совуққонлик билан жавоб берди Субутой.— Мен фақат ҳарбий маслаҳатчиман, холос. Жаҳонгир ўз уйда кўнглига келгани қилаверади.

И-Ла-Хэ уввос солиб йиғлар ва Субутойнинг этагини қўлидан қўйиб юбормасди. Баҳодир унинг нафис оппоқ юзига, кичкина оғзига ва қуённинг тишидек лабидан сиртга чиқиб турган иккита тишига ажабланиб қараб турарди.

— Нега йиғлаяпсан? Ўриснинг худоларига ачиняпсанми?

— У нима қилиб қўйди, нима қилиб қўйди, ахир! Мастликда жаҳонгир жажжигина хотини Юлдузнинг қўл ва оёғини боғлашни буюрди...

— Бу унинг иши. Эркак ўз хотинини нима қилса қилаверади.

— Менинг нозик бекачимни унинг эшигида турган қўриқчи навкарга матаб қўйишди... уларни боққа олиб чиқиб қорга ташлаб қўйишди, у ерда одамхўр итлар изғиб юрибди. Ҳозир Беки шомон ёрдамчилари билан келиб, малика Юлдузни ҳам, ёш навкарни ҳам бўғиб ўлдиради.

— Бу менинг ишим эмас. Мен жангда қатнашаман, жаҳонгирнинг ҳарамидаги ишларни унинг шомонлари ва хитой ҳарам оғалари бошқаради.

— Жаҳонгир, сиз баҳодир саркардадан бошқа кишининг сўзига кирмайди. Малика Юлдузни ҳалокатдан қутқаринг! Улай агар, унинг ҳеч бир гуноҳи йўқ; навкар — унинг ўз оғаси бўлади!

— Сен менга бекор келибсан, эй, хитой хотин! Ҳали ҳам бўлса Ботухоннинг юришларини китоб қилиб ёзаётган Ҳожи Раҳимни излаб топ. У жаҳонгирнинг устози, хон уни сийлайди. Уша киши хонга дори беради, ундан кейин Ботухон соғаяди ва ўзининг кичик хотинининг гуноҳидан ўтади.

— Ҳамма ёқда қўриқчилар турибди, мен шу қоронғи тунда қаёққа бораман! Ҳожи Раҳимни мен ҳозир қаёқдан топаман! Шомонлар бегуноҳ кичкина бекачимни бўғиб ўлдиришади, эртага ҳеч бир табиб уни халос қилолмайди!..

Хитой хотин ўзини ерга отди ва бошини ерга уриб уввос солди.

Субутой унинг атрофидан оҳиста ўтди-да, эшикни эчиб соқчи навкарни чақирди:

— Юртчининг олдига югур! Бориб айт, дарров менингни олдимга келишсин! Ҳаммаси!

— Амрингиз бажо келтирилади!— деб жавоб берди-да, навкар қуроолларини шалдиратиб югуриб кетди.

ОЛТИНЧИ БОБ

Монастирь боғида

Кичик бўлиб қолган ойнанинг кўкимтир ёруғида бутуқларини паға-паға қор босган монастирь дарахтлари кўланкадек қорайиб кўринарди.

Қинғир-қийшиқ шохлари кенг тарвақайлаб ўсган, ҳар ер-ҳар ерига тиргаклар қўйилган олманингни тагида найзасига суяниб, бир мўғул йигит турарди. У тиззасидан қорга ботиб, олдидаги уюлиб ётган қорга ҳайрон бўлиб қарарди. У ерда икки киши: совут кийган бир жангчи билан сариқ шойи кийимлар кийган ёш бир хотин бир-бирига орқа ўгириб тирсақларидан қўшоқлаб боғлаб қўйилган ҳолда ётарди. Бош яланг ётган жангчининг қилчоқларнинг одати бўйича қўйилган бир жуфт кокили елкасига тушиб турарди.

Жангчи бир нарса деб гапирар, хотин онда-сонда инграб жавоб берарди. Қўриқчи навкар буларнинг ни-

ма деб шивирлашаётганини фаҳмламасди, аммо дўқ қилиб найзасини ерга дўқиллатиб қўярди.

— Мен сени ўзимнинг оғам деб айтаман, шундан кейин сени бўшатиб юборишади. Жаҳонгир сенга олтин, минишга от бериб, шойи кийимлар кийинтириб қўяди...

— Мен фақат оғанг бўлиб қолмоқчи эмасман. Ҳозир сен билан бирга ўлсам ҳам армоним йўқ. Мен Ботухонга сени, бу менинг севгилим дейман.

— Йўқ, сен бундай демагин. Нима қилсак ҳам биз мана шу балодан қутулишимиз керак... Бу менинг синглим деб айтишга худо ҳақи менга сўз бер.

Мўғул найзасини кўтариб:

— Байза! Овозларингни ўчир, бас! Жаҳонгир сизларни сўзлашмасин,— деган эди.

Соқчи навкар қўли боғлиқ жангчини яхши танир эди: бу юракли, эпчил йигит, илғор юз аскарнинг жангчиларидан бўлиб, ҳар вақт яхши от миниб юрар ва уни юзбоши Арапшо ҳам яхши кўрар эди.

Бунинг ақлига бир бало бўлганми ўзи? Жаҳонгирнинг ёш хотинига кўз олайтиришга қандай юраксинди экан-а? Энди бунинг ажали яқин.

Қари дарахтлар орасидан монастирнинг бир гала хирсдай катта-катта итлари чиқиб келди. Олдинда келаётган итлар жуда яқин келиб тўхтади ва қорда ётганларга ўзларига ем бўладиган ўлжа деб суқланиб қараб туришди. Итлардан бири қўрқмай яқинроқ келаверди. Навкар пойлаб туриб найзани отиб эди, итнинг орқасига бориб қадалди. Ит ангиллаганча найзани судраб бир тарафга қараб қочди. Бошқалари унинг кетидан югуришди. Мўғул чуқур қорни кечиб борди-да, найзани олиб ўз ўрнига қайтиб келди.

Зинапоя олдидаги эшик тарақлаб кетди. Эшикнинг ғичирлаб очилгани эшитилди. Қордаги сўқмоқдан бир неча одамнинг келаётгани кўринди. Итлар яна шовқин кўтариб югуришди.

Яқинроқ келгач Субутой баҳодир, Арапшо, Ҳожи Раҳим ва уч навкар кўринди. Ҳожи Раҳим қўлида кўзларига мойланган шойи парда тутилган ўймакор фонус кўтариб келарди. У катта-катта қадам ташлаб ҳаммадан олдин Юлдузнинг устига келиб, унга энгашди ва фонарнинг хира ёруғини унинг юзига туширди:

— Бир вақтлар сен мени боққан эдинг... Сен сут ва иссиқ нон олиб келиб фақир бечора дарвишнинг умрига кун қўшган эдинг! Энди нега ўриснинг қорига ботиб ётибсан, кичкина Юлдуз хоним? Сени бу оч итлар еб қўяди-ку! Қани, тезроқ кўзингни оч!

Ҳожи Раҳим фонарни қорнинг устига қўйди-да, музлаб қолган арқонни қийнала-қийнала ечди. У, чала жон бўлиб қолган Юлдузни суяб турғизди, Арапшо уни сувсар пўстинга ўраб олди. Оёқ-қўли ечилган Мушук сакраб ўрнидан туриб, бўлаётган ишларнинг биронтаси ҳам ўзига дахли йўқ кишидек оёғини кериб турган Субутой баҳодирнинг олдига гандираклаб борди.

— Кимнинг ўғлисан?— Ростингни айт!— деб сўради Ҳожи Раҳим.

— Эсан шамолнинг!— деб жавоб берди Мушук.

— Бу хотин ким?— деб сўради яна Ҳожи Раҳим,— Танийсанми уни?

Мушук индамади. Пўстиннинг ичидан ожизгина овоз чиқди:

— Бу менинг акам, Мушук. Икковимиз ҳам сифноқлик Назар Қаризакнинг болаларимиз.

— Бу рост гап!— деди Ҳожи Раҳим.— Мен буларнинг икковини ҳам танийман.

— Жа, бўлди!— деб гапга аралашди Субутой баҳодир.— Ҳожи Раҳим нимаики айтса ҳамма вақт тўғри чиқади. Бу қора шомонларнинг уйида ҳамма эсини йўқотиб қўйди... Жангчи Мушук! Сен қандай «елнинг ўғли» эканлигингни менга кўрсатасан. Сени энг олдинга, энг қийин айғоқчиликка юбораман... Навкарлар!.. Юлдузни ўз ҳужрасига элтиб қўйинглар.

Жаҳонгир ётган ҳужранинг ичидан ғалати бақаришлар, бесўнақай йиғи, фарёд эшитиларди.

Навкарлар деворга қисилишди.

— Нима бўляпти у ёқда?— деб сўради Субутой баҳодир.

— Жаҳонгирнинг аччиғлари чиққан! У киши ўрис худоларига қилич уриб синдирдилар ва икки дўст лаганбардорни чолиб ташладилар. Энди ҳадеб йиғляптилар.

— Йиғлайди деганинг нимаси?

— Эшитмаяпсизми?

Субутой эшик ёнига келди. Ҳужранинг ичидан гоҳ қашқирнинг увлагани, гоҳ бўрининг бўкирганига ўхшаш товуш эшитиларди.

— Кирманг, кирманг! Худди сизни ҳам чопиб ташлайдилар.

Арапшо Юлдузни қўшни ҳужрага олиб келиб тўшакака ётқизди. Хитой хотин И-Ла-Хэ Юлдузни чаққонлик билан уқалай бошлади.

Субутой эшик олдида кутиб турди. Бақирган товуш яна эшитилди:

— Қандай жазо! Ҳо-о!.. Қандай хиёнат бу!.. Оҳ-ҳ! Евузлар менинг йўлимга яна кўндаланг тушяпти... Оҳ-ҳ! Уларга ўзимнинг Чингизхоннинг набираси эканимни кўрсатаман!.. Кўради улар ҳали!..

Субутой баҳодир эшикка букилиб шундай интилдими, унинг кенг елкаси жуда ҳам дум-думалоқ бўлиб кетди, эшикни қаттиқ очиб ҳужрага кирди.

Стул тагидан чопиб ташланган одамларнинг оёқлари кўринар, ерда қон ҳалқоб бўлиб ётарди.

Ботухон эса стол устида чордана қуриб, тиззасига кўндаланг қўйилган эгри қиличини тутамлаб ўтирарди. Унинг юзлари кериккан, қонталашиб қизариб кетган кўзлари газаб билан Субутойга тикилди. Субутой қаддини ростлаб, хоннинг юзига тик қаради. Субутой жуда мулойимлик билан:

— Нега йиғлаяпсиз, жаҳонгир ҳазратлари?— деб сўради.

Ботухон бировни чопиб ташламоқчи бўлгандек қиличини юқори кўтарди. У бирданига ёнига бурилиб қиличини авлиё Власий иконасига урди. Қилич жаранглаб, иконанинг бир парчаси учиб тушди.

— Бу ўрис тангрисини не гуноҳ учун жазолаяпсиз?— деб давом этди Субутой ўзига одат бўлмаган ва оталарча мулойим товуш билан.

— Бу узун соқол ўрис худоси бахтсизларга нажот беради ва ҳамма молларни қўриқлаб юради дейишади, менга бўлса у ҳеч нарса қилиб бераётгани йўқ!.. Қачон қарасанг деворда осилиб, менга ўқрайиб қарайверади. Йўқолсин, ўрисларнинг худоси!

— Жа, нима бўлди ўзи? Ҳеч ким қирилгани йўқ-ку?

Ботухон Субутойга хиралашиб турган мастона кўзларини сузиб қаради:

— Қирилгани йўқ дедингми? Оҳ-ҳо! Сен ҳам менинг дўстларим қаторига ўтмоқчимисан! Менга дўстларнинг кераги йўқ, менга фақат садоқатли малайларгина керак!.. Мен маккорларни кечирмайман. Ана илгариги

дўстлардан иккитасининг оёғи билтанглаб ётибди. Мен уларни бир бурчакка тиқиб ташладим. Улар менинг номимдан буйруқ беришга журъат қилибди! Улар Чингизхон замонасида ҳам шундай қилиб кўрсинлар эди! Оҳ-ҳ! Бу уйда ёвуз қора инс-жинслар тешик-теликдан ўрмалашиб чиқяпти ва кишиларни ақлдан адаштиряпти... Вой-вой!

Субутой парво қилмай тураверди. Ботухон сакраб ерга тушди-да, Субутойни енгидан ушлаб судраб кетди:

— Юринг! Уларнинг нималар қилганини сизга кўрсатаман! Юринг кетимдан!.. Ҳожи Раҳим сиз ҳам биз билан бирга юринг! Фонусингиз қани? Ёқинг уни.

Ботухон олдинга қараб тез-тез юриб кетди, ҳаммалари унга эргашди. У бориб боққа тушди.

— У ёқда ҳеч ким йўқ!— деди Субутой.

— Сиз, алдаяпсизми мени?

Ботухон тарвақайлаб ўсган олманинг олдига қараб борди-да, олманинг ёнида тўхтади, у ёқ-бу ёқни қаради, ҳуштак чалиб «Жа, жа!» деди ва тез-тез нарига томон юриб кетди. Булар боғнинг эшигидан ўтиб монастырнинг жимжит ҳовлисига чиқишди, ҳовлида отхона ва оғилхоналар узоқ чўзилиб кетган эди.

— Ҳожи Раҳим, фонусни бу ёққа тутинг!

Қор устида тўрт оёғини узатиб қора арғумоқ ётарди. У бошини сал кўтариб бақрайиб турган кўзларини Ботухонга тикди. Унинг боши яна тушиб кетди, тиззасига оқ бўлган оёқлари қорни тирнаб тепинарди.

— Отга биров: ёвуз инс-жинсларми ёки ўрнинг қора шомонларими ёки яхши дўстларимизми, кимдир жоду қилибдир! Улар менинг уни миниб юриб қўноз Ғургани қувиб етишимни ва чопиб ташлашимни хоҳладилар... Оҳ-ҳ! Айт-чи, Қорахон, сенга ким қасд қилди!

От одамдек ихраб бўйинини бурди ва биқинидаги қонли жароҳатни тили билан ялай бошлади.

— Ҳожи Раҳим! Сиз Юлдузларнинг ҳам тилини биласиз!— Отнинг сўзига қулоқ солиб билинг-чи, дулдулимни ким ҳалок қилган экан?

Ҳожи Раҳим фонусни тутиб отни ялаган жойига ёру туширди. Ҳожи Раҳим отнинг жароҳатли биқинига қўлини қўйди, пайпаслаб бориб босди.

— Мана бу ерда шиш бор. Қон билан йиринг чиқиб турибди. От мана бу нарсадан ўляпти...— деди-да.

фақиҳ жароҳатнинг ичидан юққа ўткир бир темир парчасини суғуриб олди.

Ботухон хира фонусга энгашди.

— Бу хотинларнинг сочига қадайдиган тўғноғичи!— деди ишонч билан орқадан кимдир биров.

— Йўқ, бу хотинларнинг тўғноғичи эмас!— деб жавоб берди Субутой баҳодир ҳалиги тигни қираётиб.— Хотинлар тўғноғич билан ухлаб ётганда ўз эрларинигина ўлдирадилар, бироқ ҳеч вақт унинг отини ўлдирмайдилар. Буни яхши дўстлар қилган. Мен сизга бундай хира лаганбардорларни ёнингизга йўлатманг, олдингизда ҳар вақт содиқ хизматкорларнигина олиб юринг демабмидим... бу ханжарнинг синиғи!

От чўзилиб оёғини типирчилатди. Ботухон отнинг олдига чўққайиб ўтириб олди:

— Қорахон, энди сен босиб олинган, ёниб ётган шаҳарларда ўйноқлаб юролмайсан... Сен менга ҳалол хизмат қилдинг-ку, аммо умринг қисқа экан-да. Оҳ!

Ботухон ўкириб йиғлади, сакраб туриб чопганича боғ ва зинапоя орқали келган йўлига қайтди. Ҳамма тез-тез юриб унга эргашиди. Ботухон ўз ҳужрасининг эшигига келганда тўхтади ва хира кўзлари бировни излагандек теваракка қаради. У ҳужрага кириб май кўзасини қўлига олди ва Субутойга қараб:

— Мана бу қаторда ким бор?

— Ўзингиз чиқиб кўринг!

Ботухон қўлидаги кўзаси билан қўшни ҳужрага кириб келди. Шамдонда ёниб турган пиликнинг ёруғи тушиб турган тўшакда малика Юлдуз ётарди. Ёнига борган Ботухонга у, ғамгин назар билан бир қаради-да, сувсар пўстинни бошига тортиб ёпиб олди.

— Ўзи соғми?— деб сўради Ботухон.

— Юлдуз хоним соғ ва саломат, ҳеч кимдан ҳам ранжиётгани йўқ!— деб жавоб берди И-Ла-Хэ.

Ботухон Субутой баҳодирга бурилиб:

— Буни сиз олиб келдингизми? Уни сиз қутқардингизми?

— Ҳа, мен!

— Фақат сиз мени англай оласиз... Сиз менинг вафодор хизматкоримсиз! Мен уни жазоланглар деб буйруқ берганим йўқ. Буни менинг номимдан дўстларим қилибдир...— деди-да, у, лабларини кўзанинг оғзига қўйди ва кўкрагига оқизиб шаробни ича бошлади. У

гандираклаб-гандираклаб ерга ўтирди ва узала тушиб чўзилди.

Субутой баҳодир сопол кўзани оҳиста унинг қўлидан олди-да, секин ҳужрадан чиқиб кетди.

— Тонг ёриши билан йўлга тушамиз,— деди Субулой баҳодир, кутиб турган навкарларга.— Манзил узоқ ва жуда тез юриб боришимиз керак. Ҳаммангиз тайёр туринглар. Мен, юртчини чақиринглар деб эдим-ку! Қани улар?

— Улар сизни кутиб туришибди, эй енгилмас саркарда!

ЕТТИНЧИ БОБ

Ботухоннинг туши

Мўғуллар Угличдан ёнғиннинг қип-қизил ёруғида чиқиб кетишди. Тўрт тарафидан ўт қўйиб юборилган монастирь худди гулхандек ёнарди. Монахлар чопишиб шароб ва зайтун ёғи солинган бочкаларни думалатишар, иконаларни кўтариб чиқишарди. Ботухоннинг: «Ўрис шомонлари ўлдирилмасин ва улар ранжитилмасин» деган қатъий буйруғига мувофиқ мўғул аскарлари монахларга тегишмасди, аммо пайти келиб қолгудай бўлса, юзбошиларнинг кўзини шамғалат қилиб, монахларнинг устидаги яхшигина кенг кийимларини, заррин чопонларини ечиб оларди.

Ботухон монастирнинг эски бол шароблари ва майларини ичгандан бери, атрофида нималар бўлаётганини ҳали ҳам яхши пайқаёлмасди. Субутой баҳодир Ботухонни архимандрит тортиқ қилган кенг мўйна пўстинга эҳтиёт билан ўраб қўйишни буюрди. Жаҳонгирни ичига хашак тўлдирилган нақшинкор чанага ётқизишди. Унинг ёнига рўмолига ўраниб олган Юлдузни ўтқазишди. Хитой хотин И-Ла-Хэ иккинчи чанада еттинчи юлдузнинг кўчинини қўриқлаб келарди.

Мўғул қўшинлари шимол ва ғарб тарафга қараб кенг ёйилган тошқиндек борар ва учраган ҳар бир қишлоққа кириб ўтарди. Жангчилар қишлоқда ҳар бир хонага кирар, сандиқларни титкилаб сочиқ, фартуғ, кўйлак ва иштонларни олар — бу нарсаларнинг ҳаммаси ҳам уларга маъқул бўлар, шунинг учун мўғулча хуржунларга тиқилиб, аскарнинг кетидан келаётган кени

чаналарга ортиларди. Мўғуллар ўралардаги донларни қазиб олиб, ўз қозонларида қовурар ва гулхан теварагида ўтириб ҳовучлаб ошаларди.

Дам олинган жойда эрталаб Ботухон ўзига келди. У тетик бўлиб ўрнидан турди-да, атрофга ажабланиб қаради. Чаналарнинг ёнида бошларига тўрва илган отлар боғлоқлиқ турарди. Қорнинг устида арпа донлари сочилган ва бир неча сиқим хашак сочилиб ётарди.

Чанада кичкина бир хотин қисилиб-қимтиниб ўтирарди. Қундуз телпакнинг тагидан унинг қоп-қора кўзлари жовдираб қарарди. Ботухон бошқа тарафга қараб бурилди. Яқинроқдан ёш арча ўрмони бошланиб кетарди. Ўрмон ёқалаб гулханлар тутаб ётар, кишилар тапир-тупур уймалашар ва суворийлар у ёқ-бу ёққа ўтиб турарди. Унинг нариги ёғида қишлоқнинг чети кўринар, қишлоқдаги уйлар ловиллаб ёниб ётар, итларнинг жони-жаҳди билан вовиллагани, кишиларнинг фарёд-фигони эшитиларди.

— Қаерга келиб қолдик?— деб сўради Ботухон.

Телпагини оппоқ қиров босиб, ҳайкалдай қотиб турган соқчи лабларини аранг қимирлатиб жавоб берди:

— Ўрис қора шомонларининг саройларига ўт қўйиб кетилган шаҳардан бир кунлик жойда турибмиз.

— Бу қандай қишлоқ экан?

— Ёмон ўжар қишлоқ экан. Ўрислар бўйсунмаяпти, болта билан келиб олишяпти. Бизнинг анча йигитларимизни қириб ташлашди. Биз у лаънатиларни қувлаб борсак қутулиб кетолмасликларига кўзлари етиб турса ҳам худди ўчакишган бўридек олишяпти.

— Субутой баҳодир қаёқда?

— Ана, шу яқин орада гулхан ёнида ўтирибдилар. Мингбошилар ҳам шу ерда.

— Чақир!

Навкар қўлини оғзига карнай қилиб бақирди:

— Айғоқ бўл, диққат! Жаҳонгир уйғондилар!

Мўғул аскар бошлиқлари сакраб ўринларидан туришди, кўпол юриш билан лапанглаб чаналарнинг олдига югуриб келишди ва чаналарни гулхан олдига судраб олиб боришди. Ботухон тик туриб ҳаммага гумонсираб қарарди. У чанадан тушди, енгини шимариб чўққайиб ўтирди-да, кирлаб қорайиб кетган қўлларини ўтга товлаб иситди.

Нўён ва туманбошилар Соҳибқирон қачон сўз бошлар эканлар деб одоб билан довра қуриб туришди.

Бир оздан кейин Ботухон ўрнидан турди. Ҳамма чўчиб тушиб, турган жойида қотиб қолди.

— Қора шомонлар-паплар жоду қилинган мевалар ва ўтлардан ясалган сеҳрли шароблар ичириб мени ухлатиб қўйибди. Ҳар тугул мен ўлмай қолдим. Осмон тангрлари мени мўғул номининг шаъну шавкатини ортдирадиган буюк ишлар қилиш учун сақлаб қолдилар. Ухлаганимда руҳим очилиб қолган оғзимдан чиқиб, бобом Соҳибқирон ҳазратлари подишоҳлик қилаётган бепоён осмон мамлакатига мени олиб борди. Шу ерда мен у жанобни кўрдим, у зот мен билан сўзлашдилар...

Ҳамма бирдан «Бо!» деб чапак чалиб юборди ва яна жим бўлиб қолди.

— Мен у зотни кўрдим! У зотнинг қоматлари яна баланд бўлиб, яғринлари яна ҳам кенгайиб кетибди, оппоқ соқоллари тағин ҳам ўсиб, тиззаларигача тушибди. У зот менга қараб: «Сен менинг набирам, менинг ишларимни яхши давом этдирыпсан. Сен баланд қарағай тагида олтин тобутда жасадим кўмилган Бурхон-Халдун тоғидан жуда узоқлаб кетдинг. Мен буларнинг ҳаммасини кўриб турибман ва менинг кенжа ўғлим Кулканхонни муҳофизат қилмаганингни ҳам билман. Нега сен уни муҳофизат қилмадинг?» дедилар. Шунда мен: «Йўлингизга жоним фидо бўлсин! Бу ишда мен айбдорман, мени қандай жазога буюрсангиз ҳам ҳақлисиз. Бош устига қабул қиламан!» деб жавоб бердим. «Сени жазолашга ҳали эртaroқ. Кулканхон ҳалок бўлганда, сен ундан жуда узоқда эдинг,— деб марҳамат қилдилар. Соҳибқирон ҳазратлари.— Олдин мен ўғлимни ўлдирганларни жазолашим керак. Кулканхон ҳали ҳам менинг олдимга парвоз қилиб келгани йўқ. Унинг жони ўрисларнинг қорли совуқ саҳролари устида тентираб юрибди. Дайдиб ўрмонларга боради, бўридай увлайди, кечалари ухлаб ётган мўғулларнинг орасига киради, ўз қотилини излайди. Кулканхон фарёд қилиб йиғлайди ва айтадики: «Мен шон ва шуҳратлар қозонмоқчи эдим, лекин ёш ва шуҳратсиз ўлиб кетдим! Энди ёш Кулканхон ҳақида ҳеч ким қўшиқлар айтмайди! Мўғуллар шарафли қаҳрамонона ишлар қилмагунча мен тинчимайман, бундай шарафли ишларимиз ҳақида

душманларимиз ваҳимага тушиб, қўрқинч билан сўзлаб юрадиган бўлсин ва бу ишлар билан бизнинг набираларимиз, эвара-чевараларимиз мағрурланадиган бўлсин...»

Ботухон хомуш бўлиб тўхтади. У гапга қулоқ солиб жим турган мингбошиларга қовоғини солиб, кўзларини сузиб назар ташлади:

— Соҳибқирон ҳазратларининг нима деганларини эшитдингизми?

— Эшитдик ва тушундик!— деб шивирлашди мўғуллар.

— Мен буюк доҳийга жавоб бериб айтдимки: «Амирларингиз бош устига, бажонидил бажаргайман! Мен у аччиқ хатони тузатгайман. Кулканхоннинг руҳи ер юзидан жой топади, тез орада сиз соҳибқироннинг ёнингизга учар отга миниб келади ва сизнинг осмондаги аскарларингиз қаторига қўшилади!»

Шу вақт кенг этигини қорда ғарч-ғурч қилиб босиб Субутой баҳодир буларнинг ёнига келиб тўхтади. Кекса саркарда бошини ирғаб, ўпкасини туютмай:

— Тўғри!.. Тўғри айтяпсиз! Биз албатта шундай қиламиз!— деди.

— Кулканхон ўлган кунининг ёнида ким бор эди?

— Туманбоши Бурундой бор эди!— дейишди ҳамма бирдан.

— Туманбоши Бурундойнинг ўзи қаёқда?

Япалоқ сариқ юзли, кўса, баланд бўйли қотма мўғул бир тиззасини букиб ерга чўкди-да:

— Бунга мен айбдорман! Яхши қарамаганман!— деди.

Ботухон унинг ёнига келди ва даҳшат билан унга деди:

— Сен гуноҳингни оқлайсан ёки ўласан! Мен сенга бир вазифа топшираман. Бу топшириқни бажармасдан қайтиб келмайсан бу ерга. Узингнинг бутун туманинг билан ва сенга қўшилиб юрган қурама қипчоқ тумани билан ўша ёққа жўнайсан!— Ботухон қўлини бор бўйича чўзиб сукут ичида ётган қор саҳросига ишорат қилиб кўрсатди.— У ёқда қалин ўрмонларнинг орқасидаги музлаб ётган...

— Сить дарёси!— деб луқма солди Субутой баҳодир.

— Сить дарёси бўйида ўрис қўнози Гюрга лашкаргоҳ қурапти. Сен ўша ерга бориб, ўрислар устидан ға-

лаба қилиш мумкинми ёки йўқми эканини ўйлаб турмасдан уларга ҳамла қиласан. Сенинг аскарларинг бир қадам ҳам орқага чекинмасдан, ўрисларни¹¹⁴ ўради. Билиб қўйгинки, аскарларингнинг олдида Кулканхоннинг арвоҳи учиб юради. Сен мана шу сафар ғалаба қозониб унинг жонига ором беришинг керак. Шундагина Кулканхон ўз отасининг — менинг бобомнинг қошига мўғулларнинг янги ғалабалари тўғрисидаги хуш хабарни олиб боради. Агар сен мағлуб бўлиб кўршапалакдек ерда судралиб юрадиган бўлсанг, Кулканхоннинг арвоҳи кечалари устингга учиб келиб танангдаги бутун қонингни кўзингдан сўриб олади...

Ботухон жим бўлди. Унинг бурун катаклари керилиб кетди. У ҳарсиллаб Субутой баҳодирга қаради. У юзини ўгириб бошқа ёққа қаради-да:

— Тўғри, тўғри!— деди.

— Шу бугун кечасиёқ бутун аскарларингни сафарга тайёр қил. Энди уларнинг ўрис хотинларига тармашишлари етар, бас. Эсингда бўлсинки; мен ҳам энгилмас саркарда билан бирга ўз туманларимизни олиб сенинг изингдан борамиз. Эҳтиёт бўлинглар, тагин биз сизлардан ўтиб кетиб юрмайлик. Ўтиб кетадиган бўлсак дастлаб биз ҳамла қиламиз...

— Амрингиз бош устига, бажаргаймиз!— деди Бурундой, хонга сажда қилиб. У қорни ўпиб ўрнидан сакраб турди ва ёнбошидаги эгри қиличини ушлаб, уз аскарларининг олдига чопиб кетди.

Ботухон четроққа ўтиб Субутой баҳодир билан гўнғир-гўнғир гаплашди. Энгилмас саркарда хириллаб уз сўзини уқдирадди.

— Гарчи жангчи Мушук еттинчи гўзал Юлдузнинг акаси бўлса ҳам, яхшиси уни четроққа, шунчалик узоққа юбориш керакки, у тўқсон тўққиз йилдан кейин қайтиб кела оладиган бўлсин ёки бутунлай ўша ёқда қолиб кетсин. Одатда янги маликанинг акаси қуйи табақадагилардан совға ва юқори мартабадагилардан инъом олади. Шундан кейин унинг олтинлари кўпайиб кетади, у янги дўстлари билан бирга майпарастлик қилади ва кўп ўтмай тешик мешдай ишга яроқсиз бўлиб қолади. Сиз унга борса келмас, лекин ўзига яраша шундай бир топшириқ берингки, топшириқ билан у мақтанадиган бўлсину, лекин бажарилиши қийин бўлсин... Сиз уни ёнига бир юз навкар бериб, Сить дарёси-

нинг ўзига қўноз Гюрганинг лашкаргоҳига айғоқчиликка юборинг. Уни шундай юбориш керакки, туманбоши Бурундо”нинг бу боришидан бутунлай беҳабар қолсин. Шундагина биз туманбоши Бурундоининг кетидан тушиб, сизнинг ёрлигингизни қандай бажараётганини текшира оламиз.

Ботухон кекса саркардага тикилиб қарар ва унинг бу сўзлари тагида қандай сирли фикрлар бор эканини тушуниб олмоқчи бўларди. Хон қошларини чимириб энтикди:

— Сиз менинг содиқ хизматкорим ва устозимсиз. Мен албатта сиз дегандай қиламан. Мушук билан бирга Тўлабберган деган юзбошини қўшиб юбораман, хов бир вақтда асир тушган бир ўрис боласи унинг учқур отини олиб қочган эди-ку. Шу йигитни юборсак аламзадалик билан фидойий бўлиб кетади-да!

— Тўғри!— деб тасдиқлади Субутой.— Тезроқ бўлиш керак ва қўноз Гюрга беғам, бепарво ётганда бизлар беҳосдан ўрис аскарига, калхат қарчиғайга ҳамла қилгандай ҳужум бошлашимиз керак.

САККИЗИНЧИ БОБ

Ботунинг йўли

...Волганинг юқори қисмидаги ўрмон ва ботқоқликларда руслар қадимдан истиқомат қиларди... Ботунинг тор-мор келгани тўғрисидаги ривоятлар у ерларда ҳали ҳам айтиб юрилади. «Ботунинг йўли»ни ҳам кўрсатиб беришади... У ерларда руслар қадимги тарихларини сақлаб қолишган...

(П. И. Мельников-Печерскийнинг «Ўрмонларда» деган асаридан)

Владимир-Суздальскийни босиб олгандан кейин татар аскарлари гарби-шимол тарафга учта йўлдан юриб кетди. Туманбоши Бурундо қўл остида бир тўп аскар Суздаль, Юрьев, Переяславль, Сикнятинь ва Кашинга¹

¹ Калязина шаҳари у вақтда йўқ эди. Бу шаҳар XV асрда қурила бошлаган.

қараб юрди. Бу ерлардан ўтиб татарлар Бежецк ва Красний Холмга жўнади.

Ботухон қўл остидаги аскарлар Угличга келиб, у ердан Корожеч дарёси бўйлаб юқорига — ўрмон қишлоғи бўлган Койгача борди. Учинчи тўп Мишкин шаҳарига қараб юрди ва ундан ўтиб ўрмон йўллари билан Молога дарёсининг юқори оқимига қараб кетди. Татарлар йўлда қўлга тушган деҳқонларни ўтда куйдириб қийнадилар ва булардан Владимир князи Георгийнинг лашкаргоҳи қаерда эканини билмоқчи бўлдилар.

Ботухон кичик-кичик татар отрядларини буюк Владимир князлигини талон-торож қилишга юборди. Бу тўдалар йўлда учраган ҳамма шаҳар ва қишлоқларга ўт қуйиб талади.

Март ойининг бошида Ботухон ўрмон орасидаги Кой қишлоғига борди, у ерда, баҳорда дарёдан оқизи олиб кетиш учун тайёрлаб қўйилган жуда кўп пичан топиб олди. Туманбоши Бурундой Бежецкка жойлашди. Буларнинг иккови ҳам шу яқин орада қалин ўрмонлар орасидаги бир жойда буюк князь Георгийнинг аскар-рий кучлари тўпланаётганидан хабардор бўлиб олдилар.

Мингбошиларнинг кенгашида Ботухон бундай деди:

— Мен бир жангдаёқ ўрис қўшинларининг асосий кучини ер билан яксон қилиб ташлашим керак, бўлмаса бизнинг ўзимиз қорларга ботиб, ўрмон ва ботқоқлик ораларида ном-нишонсиз ҳалок бўлиб кетамиз. Сизлар жонларингизни аямай урушмоғингиз керак. Ўрис қўшинларининг асосий кучларини йўқ қилиб ташлагандан кейин мен бутун ўрис юртининг яккаю ягона ҳукмдори бўлиб қоламан, чунки шунда бизга хавfli биронта ҳам душман қолмайди. Ундан кейин бу узун соқол айиқларнинг юртида менга кўр-кўрона бўйсунуш ва ўлим сукунати ҳукм суради... ҳамма кишилардан буюк бўлган бобом Соҳибқирон ҳазратлари ўзларининг ҳамма урушларида шундай қилар ва ҳар вақт шундай таълим берардилар. Эртанги кун мўғулларнинг номига улуг шарафли кун бўлади ё улуг шармандалик кун бўлади.

— Шармандалик бўлмайди!— дейишди мингбошилар.

— Қўноз Гюргани олгандан кейин биз дам олиб ўтирмаймиз. Отларимизнинг бошини катта йўлга, ўрисларнинг энг бой шаҳри бўлган Новгороднинг узига қа-

раб бурамиз. Бизлар у ерга дарёларнинг музи эриб кетмасдан илгарироқ етиб олиш учун жуда тез юриб борамиз...

— Ундан кейин-чи?— деб сўради мингбошилардан бири.

— Ундан кейин, қоринларимизни тўйғизиб олиб, хотинлар билан ўйнаб-кулиб дам олгандан кейин, ҳов, Мушкафта тутиб олинган такаббур савдогарларнинг юртига қараб юриш қиламиз. У ёқлардаги шаҳарлар Новгороддан ҳам бойроқ бўлади. Уша шаҳарларнинг оти нимаёди, Ҳожи Раҳим айтиб беринг-чи?

— Рига, Любек, Гамбург, Брюгга, Лигниц,— деб жавоб берди Ҳожи Раҳим.

— Ҳа, шундай эди! Мен ўша шаҳарларнинг ҳаммасини сафар чопонимнинг енгига тиқиб оламан. Аммо биз, дастлаб ўрис қўнози Гюрганинг ишини тамом қилишимиз керак.

Т У Қ Қ И З И Н Ч И Б О Б

Ўрмон хилватгоҳида

Ўрмонлардан юрсанг дайдиб қолгайсан,
Кўлчалардан юрсанг ботиб қолгайсан.

(Қадимги бир достондан)

Малика Юлдузнинг оғаси Мушукни жаҳонгир тўсатдан тайжи¹ деган унвон бериб мансабдор қилиб қўйди. Тўлабберган юзбоши билан Мушук тайжи узоқ кенгашди. Улар ажойиб қаҳрамонлик кўрсатиб, Субутой баҳодирнинг ўзини ҳам ҳайратда қолдирмоқчи ва шу билан зўр шуҳрат топмоқчи бўлди. Ўз бахтларини синаб кўришга жазм қилгандан кейин улар руснинг нотаниш қалин ўрмонларига кириб илгари юриб кетишди. Юришларда ва ҳужумларда чиниққан Тўлабберган аскарга бошчилик қиларди. Мушук тайжи ўзининг ёши улуғ янги шеригининг чизган чизигидан чиқмайдиган бўлди:

— Жуда яхши! Бундан кейин сиз урушларда менинг устозим бўлинг!— деди у.

¹ Т а й ж и — мўғулча бек, хонзода деган маънода.

Айғоқчиликка бориб текшириб келиш, русларнинг ҳали бўйсундирилмаган вилоятларининг ичкарироқ жойларига кириб чиқиш ва князь Георгийнинг асосий лашкаргоҳини излаб топиш керак эди. Ботухон Койда, мингбоши Бурундой Бежецка Тўлаббергандан хабар кутиб ётарди.

Ўрмонлар ҳамма ёқда ҳам ўтиб бўлмайдиган қалин, зич ўсган бўлиб, кекса қарағайлар орасидаги йўллар эса бир-бирига ўхшар эди. Қўлга тушган ўрмондаги овчиларнинг гапларини тушуниб бўлмасди!

«Цаво хоцэс?»¹ дер ва қайсарлик билан жавоб бериб: «Биз сицкарлар, овлоқда яшайди. Ҳеч нарса билмаймиз, ҳеч нарса эшитмаймиз, ҳеч нарса кўрганимиз йўқ!» дейишарди.

Қайсарлик қилганлари учун татарлар қўлга тушган овчиларни яланғочлаб қўйиб юборишди. Чалвор билан қолган сицкарлар ўрмонга қараб қочиб, узоқроқ бориб тўхташди ва сакраб ўйин тушишди, татарларнинг аччиғини келтириб ҳар хил ҳаракатлар билан мазақ қилишди. Аччиғига чидолмаган икки татар суворийси уларни чопиб ташлаш учун музлаб қолган кўлчанинг устидан чопиб уларни қувлади, бироқ «қайнама»нинг олдига бориб музнинг тагига тушиб кетди-да, оти билан кўлчанинг тагига ботиб кетди. Яланғоч сицкарлар қўёндек сакрашиб ўрмоннинг орасига кириб ғойиб бўлди.

Тўлабберган билан Мушук, рус урмонлари ҳар жиҳатдан хатарли эканини, ҳар бир қадамни жуда ҳам эҳтиёт билан босиш лозимлигини билишарди. Энди улар бўлинишди. Бир тўп аскар билан Тўлабберган чорраҳа йўлнинг устида тўхтаб турмоқчи бўлди. Мушук эса ўнта отлиқ аскар билан айғоқчиликка кетди.

Қор бўрони кучайди. Бўрон йўлни қор билан кўмиб ташлайверди. Олдинги томондан итларнинг ҳургани эшитилди. Мушук отини ҳамроҳларига ташлаб, ўзи эҳтиёт билан олдинга борди. Бир ҳовли қорайиб кўринди, ўша ерда боғлаб қўйилган отлар ҳам кўриниб қолди. Бу русларнинг қоровулхоналари эди. Мушук секин орқасига қайтиб келди-да, Тўлабберганнинг олдига қараб югурди.

Тўлабберган дарров Бурундойга чопар юборди ва

¹ Цаво хоцэс — нима дейсан? деган сўзни сучук тил билан айтилиши (Тарж)

Ўзи аскарлари билан бирга ўрмоннинг орасига бекиниб, кутиб ётаверди. Кечқурун жавоб ҳам келди: Бурундой кутиб туришни ва қоровулхонадагиларни чўчитиб юбормасликни буюрган эди.

Кўп ўтмай Бурундойнинг илғор юз кишилик отряди етиб келди. Улар қоровулхонани ўраб олиб ҳовлига бос-тириб киришди, отларни қўлга туширишди ва ўрис соқчиларининг бепарво ухлаб ётган ертўласидан қочиб чиққанларни бирма-бир чопиб ташлай берди. Асирга олинган икки жангчигина тирик қолган эди. Улар ҳам сочларини юлиб, берилган саволларга жавоб бермас, фақат аскарбоши Дорожи қоровулхонаси дейишарди. Ўлдирилганлар орасида аскарбоши Дорожи қайси эканини татарлар билолмади, чунки аскарларнинг ҳаммаси ҳам бир хилда кийинган эди: уларнинг устларига қуй тери нимпўстин ва оёқларида чипта кавуш бор эди, булар ҳар бири йигирма душманга қарши урушиб, тенгсиз жангда ҳалок булгандилар.

Бурундой эса, қоровулхонада биронта ҳам тирик ўрис қолмаган вақтда етиб келди. У Койда турган Ботухонга чопар юбориб, бу ерлардаги йўлнинг кўп юрилганига қараганда қўноз Георгийнинг лашкароҳи бу қоровулхонага яқинроқ жойда бўлса керак: мен эрта-лабгача кутиб ётиб, тонг отиши билан олдинга силжийман, деб хабар қилди.

Мушук ёнига уч отлиқ аскар олиб кечаси яна айғоқчиликка жўнади. Сал юргандан кейин у бир сайхонликка етди, бу сайхонлик ўртасидаги чуқур жарликнинг тагида музлаб ётган дарё кесиб ўтарди. Дарёнинг нариги қирғоғида эски бир ёғоч черковдан қишлоқ бошланиб кетарди. У ёқда суворийлар у ёқ-бу ёққа чопиб ўтар, кишилар нари-бери юришар, янгидан солинган анчагина оппоқ уйлар кўринарди.

Мушук ҳеч шубҳасиз қўноз Гюрганинг қароргоҳи худди мана шу, деб ўйлади. У қарағайлар орасига бекиниб кутиб турди. Қош қорайиб ўрталикка туман тушди. Бўрон тўхтади. Ҳали тўлмаган ойнинг кумуш гардиши арчанинг устида кўринди. Мушукнинг кўнглига қишлоқдан бир ўтсаммикин деган ваҳимали бир фикр келди. У ёқда ҳамма жимжит бўлиб қолди. У ер-бу ерда итлар ҳурар, нариги қирғоқда бир неча жойда ёқилган ўт милтилаб кўринарди. Бу ўтлар ҳам секин-секин бирин-кетин ўчди.

Мушук секин юриб борар, у қоронғиликка диққат билан тикилиб қарар, буларнинг истеҳкоми, ғовлари қандай ўрнашган, буларга қаердан ҳужум қилса яхшироқ бўларкин, деб билиб олишга тиришарди.

Шу вақт тўсатдан қоронғиликдан бир товуш эшитилиб қолди ва баланд бўйли бир киши қарши тарафдан тез-тез юриб келарди. Мушук отнинг бошини буриб орқасига қайтди ва кетимдан қувлаб келаётган бўлмасин деб қўрқиб ўз отрядига қараб чопиб кетди. Бироқ, ўрмон ҳамон жимжит эди.

Бурундой ўз отрядини Мушук топиб келган қишлоққа томон анча яқин олиб келиб қўйди. Суворийлар кечаси билан отларининг олдида қор устида ўтириб чиқишди. Ярим кечада шамол туриб қалин қор ёға бошлади. Бўрон қутурди, силкиниб букилаётган арчаларнинг учлари ғичир-ғучир қиларди. Эрталабга яқин шундай буйруқ берилди: «Отларга бир неча ҳовучдан ем берилсин. Қуролларни текшириб, тузатиб қўйилсин. Биз бу ерда шунчалик узоқ уруш қиламизки, янги туғилган чақалоқ қариб, чол бўлиб қолса ҳам ажаб эмас, лекин орқамизга қайтмаймиз».

У Н И Н Ч И Б О Б

„Оқ парилар, мадад беринг!“

Қор уч кечаю уч кундуз сурункасига ёғди. Шамол кучайиб, кекса қарағайларнинг устида гувиллади, енгил қор пағалари билан ернинг устини қоплади ва худди ўз ишидан айнагандек яна қор уюмларини учириб бошқа жойга уйиб ташлади. Лашкаргоҳнинг бир-бирига ёпишиб турган пастак-пастак чайлалари билан ертўлаларига ёппасига оқ кўрпа ёпиб ташлади.

Жондорларнинг ҳаммаси бу қаттиқ қор бўронидан ўзларини муҳофизат қилиб бекинди.

Лекин тепалик бошида, худди яшин уриб синдирган кекса қайиннинг ғўласидек ёлғиз бир киши қимирламай турарди. Бир ҳайвоннинг терисига бурканиб, узун айри найзасига маҳкам суюнган бу киши, худди оппоқ кўланкалардек қор пағаларини шамол учириб ўйнатиб юрган бўш далага қараб оҳанг билан қаттиқ гапирар-

ди. Бўрон унинг гапине такрорлагандек садо берар, одам гоҳ қаттиқ бақирар ва гоҳ шивирлаб гапирарди.

— «Мен ёвдан қутулиб Саҳрога кетяпман, поёнсиз кенг далага, узоқ жойларга, қоронғи ўрмонларга, зилол сувли булоққа бораман, булоқнинг олдида қари тўмтоқ дуб бор, дубнинг ёнида ёниб турадиган Алатир тоши бор... Мана шу тош тагида кишансиз, қўшоқсиз етти чол туради... Мен ўша Алатир деган тошни кўтариб думалатиб юбораман-да, ўша чолларни чақириб, уларга таъзим қилиб: «Эй боболар, пўлат сандиқларингизни очиб, оқ париларни бўшатиб юборинглар!.. Унинг ичидаги оқ парилар осмонга учиб чиқиб шамол—бўронни ҳайдаб келсин, ёвуз татар қўшинларини қорга кўмиб ташласин, қаттиқ аёзга музлатиб қотириб ташласин!..» дейман. Ҳой, татарлар, татарлар, насли бузуқ, бадбашара хунуклар! Сиз, татарлар, бизнинг юртимизга нега келдинглар? Энди мана шу бўрондан кейин чағир тошли тоғлардан ўтиб ўз эркинча кетолмайсан, таги-тугинг билан қўпориб оламан-да, бепоён узоқларга улоқтираман, шунда бўрондаги кулдек тўзиб, ўрилган ўтдек сўлийсан!.. Шунда ўзингнинг янглишганингни биласану, бироқ, фойдаси бўлмай қолади. Менинг сўзларим қайтмас иродали кишининг сўзлари, бу, икки бўлмайди! Менинг сўзларим мерганнинг ўқидек, сарбознинг қиличидек ўткир... Бўронлар ҳам, ёғин-сочин, тошқин сувлар ҳам менинг овозимни ўчиролмайди... Қўшинимиз кучли, менинг кўнглим ҳам бақувват... Менинг сўзим уйқудан ҳам, пахлавондан ҳам кучли. Гапим тугамасданоқ ишим барқарор бўлади. Менинг сеҳрим ҳамма нарсадан ўткир, кучлидир!..»

Сеҳргарнинг афсунига бўйсунгандек бўрон боягисидан ҳам бадтарроқ кучайиб кетди. Сўзлаётган кишини йиқитиш учун тиришгандек, шамол ўқтин-ўқтин гувиллаб қўярди.

Бир тарафдан бақирган овоз келди:

— Ҳой-ҳой! Тирик одам борми! Қутқаринглар!

Жодугар жавоб бериб:

— Бу ёққа кел! Йўл бу ёқда-а!— деди.

Қоронғиликнинг ичидан бир кўланка чиқди, унинг кетидан иккинчи ва учинчиси пайдо бўлди:

— Ассалом алайкум! Қаерга келиб қолдик?

— Қидирган жойингга келдинг. Татарга қарши боряпсанми?

— Албатта татарга қарши! Бизлар ўн уч ўғил, етти қизмиз...

— Ўзларинг бир қўшин экансизлар! Бизлар ҳам бу ерда татарларга қарши қилич, найзаларимизни қайраб ўтирибмиз.

— Бизлар князь Георгий Всеволодовичнинг лашкар-гоҳини қидириб юрибмиз.

Сизларни туққан онангизга рахмат! Шу ўрмонларда адашмасдан излаганларингни топиб келганларингизга ҳам балли! Энди менинг орқамдан қолмай кетма-кет, изма-из келаверинглар. Адашиб тентираб кетсанглар ўрмоннинг жез тирноғи тутиб олади, ажиналар чалиб кетади! Тонг отгунча иккита қарағайнинг орасида айла-ниб юраверасизлар.

— Ҳой-й! Рязанликлар, ўрмонликлар, тарафдорлар қаёқда қолдинглар, бу ёққа келинглар! Тезроқ юр, бўл-маса чол бизни ташлаб кетиб қолади...

Орқада келаётган одамлар бирдек йўғон овоз билан бақириб жавоб берди:

— Келяпмиз ота, ҳаммамиз келяпмиз!

— Бу одамларинг кимлар?— деб сўради чол.

— Булар менинг ўн икки ўғлим, қолганлари қизларим... қизлар татарларнинг тутқунидан қочиб келишди, улар ҳам урушмоқчи.

— Офарин, офарин қизларингга!

Буларнинг ҳаммаси қатор тизилишиб, айри найзаларига таяниб кетма-кет юриб борарди. Энг олдинда татарларга бўрон ва аёз чақирган чол, унинг кетидан қўй тери пўстинга бурканган ҳаммаси ҳам соғлом, кенг яғринли гирдиғум рязанликлар айиқдай лапанглаб келишарди.

Музлаб ётган дарёдан ўтгандан кейин рязанликлар рус аскарларининг бўрондан қочиб бекиниб ётган кўп ертўлаларини кўрди. Ертўлалар бир-бирига улашиб чўзилиб кетган бўлиб, қор уюмларидан сал фарқ киларди, Фақат деразаларнинг тирқишидан ва томдаги туйнуклардан бурқираб чиқаётган тутунларгина шу қор уюмларининг тагида кишилар борлиги, у ернинг иссиқлиги, кўзачаларда шўрвалар пишаётгани ва рус кишиларининг гангир-гунгур гаплашиб ўтирганларидан дарак берарди.

Князь Васильконинг уйқуси келмади. Кечаси билан у ёқдан-бу ёққа ағдарилар ва устига ёпиниб ётган пўстинини тузатиб ёпиб қўярди. У эшикка яқин деворнинг тагида бир қучоқ ҳашакнинг устида ерда ётарди. Унинг олдида ўзининг сарбозлари ухлар, ҳар тарафдан хуррак товуши эшитилиб турарди. Эшикдан ғириллаб совуқ кирар, тешик, туйнуқларда эса шамол вишиллар, ҳуштак отарди.

«Халқнинг бошига шундай улуг мусибат тушганда нима қилиш керак?» деган фикр князни тинмай қийнар ва бир-биридан оғирроқ бўлган ярамас хаёллар унинг уйқусини қочирарди.

«Георгий тоғам шу ерда ниманинг тайёргарчилигини кўраётган эканлар? Ўзларига янги бир мулк тадорикини қилаётган эмасмикинлар-а? Татарларнинг ўз-ўзидан кетиб қолишни кутаётган эмасмикинлар-а? У вақтда бу киши — шимолий Россиянинг энг кучли князи бўлиб мана шу ерга худди ўзининг Владимирига ўхшаш шоншавкатли пойтахт қуриб оладилар. Анчадан бери бу ерга омборхоналар солиш, ғалла ўралари қаздириш ва дарёни уч еридан бўғиб сув тегирмонлари қуриш кераклиги туғрисида гапириб юрар ва: «Аскарга жуда куп халқ келяпти, унни ўзимиз тортсак яхши бўлмасмикин...» дейди. У ёқда, ўрмоннинг орқасида эса қишлоқлар ён-япти, татарлар изгишиб юрибди ва қўлларига ким тушса шунни кесиб чопиб ётибди... Мен энди узоқ сабр қилмайман. Агарда князь Георгий урушни бошлаб юбормаса, мен ўзимнинг ростовлик аскарларимни олиб ўрмонга кириб кетаман. Кейин катта йўл устига яқинроқ жойни макон қилиб, татарларни тутншга киришаман ва уларнинг заҳарли аждари — Ботига хоннинг олдигача бораман...»

Князь ўрнидан турди, қоронғида пайпаслаб юриб иссиқ печкага ёйиғлик турган каноп пайтавасини топиб оёғига ўради, унинг устидан жун пайтавасини ўраб кўн чоригини оёғига чандиди. Ним пўстинини кийиб, тўғри қиличи осиглиқ камарини белига боғлади-да, эшикни очиб чиқиб кетди. Уйдагиларнинг ҳаммаси қотиб ухлаганича қолаверди.

Тинч, юлдузсиз осмонда янги ой ўнг тарафдан ёри-

тиб турар, шамол тикандай муз қорни юзга олиб келиб урарди. Князь лашкаргоҳ ёқалаб кетди. Тонг ҳам отай деб қолган эди. Оппоқ қор орасида харилардан ясалган янги уйлар, ертўлалар, ғовлар аниқ кўзга чалиниб турарди. Лашкаргоҳ тип-тинч, ҳамма ухларди. Душман эса олисда. Шундай даҳшатли совуқда бундай қоронғи бурчакка ким ҳам келарди! Бирор қўриқчининг ҳам овози, бирор дукиллаган ёки ғачир-ғучир қилган оёқ то-вуши ҳам эшитилмасди...

Князь уйиб қўйилган ходаларнинг устига келиб ўтирди. Кўнглини ғам-ташвиш босди.

«Оҳ, рус ерлари!— деб ўйлади у.— Қор саҳроси ва қалин ўрмонлар остида чиройли бўлиб ётибсан. Сенинг муҳофизатчинг фақат ўрмон орасидаги ўр-қир билан деҳқонларнинг билак кучи бўлиб қолди! Оҳ, ҳамма қишлоқларнинг деҳқонлари йиғилиб келсаю, уларни кекса Илья Муромец жанг майдонига бошласа! Унда қандай маккор ёв чидаб туроларди? Илгари ҳамма ёв-ни ҳайдаганимиздек тумтарақай ҳайдаб юборган бў-лардик! Ёвуз, шафқатсиз ва ёт бир халқ ёпирилди. Ёв юртимизнинг энг ичкарисига, рус ерининг нақ қалбига кириб олди, уни парча-парча қилиб ташлади-да, эс-ҳу-шини йиғиб олишга ҳам фурсат бермай бир четидан кемириб, ялаб-юлқияпти... Аттанг, аттанг! Кучимизни тўплаб олиб, елкамизга миниб олган ёвни бир улоқти-риб ташлармидик-а!..»

Узангининг шарақлаган овози эшитилиб қолди. Ол-динда буқиб келаётган кўланка кўринди. Бир суворий хийла яқин келиб қолди. Князь турган жойида қотиб қолди-да, тикилиб тураверди. Шу қоронғи тунда лаш-каргоҳда тентираб юрган ким экан, нима ишнинг кети-дан ва ниманинг ташвишини қилиб юрган киши экан бу? Князь Георгий эмасмикин? Оти баланд бўйли ке-лишган қипчоқ отига ўхшамайди. Устидаги одами рус эмас! У бу ерга қандай қилиб келиб қолди экан? Балки, бу татар эмасмикин?.. Князь Василько қиличнинг сопи-ни тутамлаб олдинга қараб ташланади. От ҳуркиб бир ёққа ташланади-да, суворий сайҳонликдан ўзини ўрмон орасига урди ва қалин арчазор ичига кириб ғойиб бўлди.

— Татар экан!.. Айғоқчи!..

Василько унинг кетидан қувди-ю, бироқ етолмади! Шу вақт бошқа тарафдан янги бир отлик кўриниб қол-ди. Унинг олдида бир олапар — бўрибосар ити бор эди.

«Бу ҳам ёвмикин? Йўқ, энди буни қўлдан чиқармайман...»

Отлиқ борган сари яқинлашаверди. Унинг остидаги ориқлаб кетган келишган оти секин юриб келмоқда. Ит бир-икки ҳуриб тўхтаб қолди. Суворий отнинг бошини тортди.

— Ким бу, келаётган?

— Владимирдан келаётган чопарман. Буюк князь Георгий Всеволодовичнинг олдиларига келяпман.

— Ундай бўлса худди кўзлаган жойингга келдинг. Владимирдан қачон чиқиб эдинг?

— Анча бўлди. Ўн беш кунча бўлиб қолди. Айланиб юришга тўғри келди. Ҳамма ёқни татарлар ўраб олган. Уч марта қочиб қутулдим. Мана шу яхши от қутқарди мени.

— Владимир тўғрисида нима гаплар бор?

— Мен чиққанда Владимир омон эди. Йўлда келаётганимда хунук хабарлар эшитдим...

— Владимир қўлдан кетдими-а?

— Ҳа, ўт қўйиб юборишди, дейишади! Айтишларига қараганда осмон уч кунгача қип-қизил бўлиб турган эмиш...

Князь Василько бошини қўйи солди. Бироқ, шу оннинг ўзида дарров бошини кўтариб:

— Ҳозиргина, сендан олдин бир отлиқ одам ўтди. Мен уни чақирсам, у қочиб кетди...

— Ўзимизникилардан бўлса қочмасди! У татар бўлса керак, айғоқчидир! Ҳазир бўлиш керак! Татарлар жуда яқинда турибди! Кўз очиб юмгунча келиб қолиши мумкин...

— Юр тезроқ, князнинг олдига борайлик!

У Н И К К И Н Ч И Б О Б

Сить устида бурон уйнайди

Владимирдан чопар бўлиб келган Торопка бу ерга келиб, ўз ҳамқишлоқларини топиб олди. Уларнинг айтишича, Торопканинг отаси Савелий Дикорос шу ерда, лашкаргоҳда экану, бир-икки кун илгари ун, дон ва пичан олиб келиш учун чаналар билан бирга бир ёққа кетиб қолган экан. Торопка лашкаргоҳда туриб қололмади. Ростов князи Василько унга, Сить дарёсидан

Мишкин шаҳарига борадиган йўлнинг чорраҳасидаги қўриқчи қоровулхонага бориб келишни топширди.

— Сенинг отинг елдек учар экан,— деди унга князь Василько.— Агарда йўлда татарларнинг келаётганини кўрсанг, дарров бу ёққа қайтиб кел. Бизлар ҳам ўз вақтида тайёрланиб олайлик.

Баланд бир жарнинг тагида уйиб қўйилган шохшаббаларнинг ўртасида кичик бир гулхан аста шитирлаб ёнмоқда.

— Қандай замонларга қолдик! Татарларнинг изғиб, искаб топмайдиган жойи йўқ. Ўрмонда бирор ўтни кўриб қолса дарров босиб келади... Тилинг калимага келмай туриб каллангни олиб қўяди!

Шу сабабдан қўриқчилар, кечаси татарлар ўрни кўриб қолмасин деб атрофларига ёғоч, шохшабба ўраб олишган.

Жарнинг нарёгида кекса қалин ўрмон қурғондек қад кўтарган. У жуда узоқ шимолгача, овчиларнинг айтишига қараганда Студен¹ денгизигача чўзилиб кетган. Бу ўрмонлардан фақат ёввойи ҳайвонлар юрган сўқмоқ йўлдан афсун ўқиб тусмаллаб юриш мумкин. Бу йўлни ҳам ўрмондаги ёввойи ҳайвонлар, урмон девлари, ажина ва шайтонлари неча асрлардан бери юра-юра солган. Киши йўлдан ўнг ёки сўлга салгина чиқиб кетса йиқилиб ётган дарахтлар орасида адашиб, ҳўл йўсин ичига кекирдагидан ботиб кетади.

Ҳалиги гулханнинг ёнида тўртта азамат йигит ётибди, булар ёмғир ва қорга ҳам, бўрон, довулларга ҳам, ўрмон дев-париларининг сеҳрларига ҳам парво қилмайдилар! Қўй тери ва ёввойи ҳайвон териларидан пўстин кийган бу йигитлар тағларига арча шохлари тўшаб, тепаларига ҳам шохшаббани қийшайтириб паналаб олган ва қиш бўронларининг ашуласини бепарво тинглаб ётишарди. Улар юпқа тўғралган от гўштини ўтда кабоб қилмоқда. Ёнларидаги бир дарахтнинг бутоғида саман отнинг териси ёйиғлик турибди, улар бу отни очликдан оёғини узатиб қўймасин деб тезроқ сўйиб ола қолишган эди. Уларнинг ёнида Торопка ҳам бор, унинг олдида кулча бўлиб олапар ётарди.

Мана шу тўртта соқчи — Рязанда туғилиб ўсган азамат ботирлар — Рязань шаҳари ёнида татар сиртмо-

¹ Оқ денгизни қадим Студен денгизи деб аташарди.

ғидан қутулиб чиқиб тұртовлари ўрмонда топишдиларда, «эркин овчи» бўлиб олдилар ва тўпдан ажралиб орқада қолган ёлғиз-ярим татарларни овлаб юрдилар. Князь Георгий Всеволодович Волганинг юқори ёғида аскар тўплайпти деган хабарни эшитиб, овчиларнинг чанғиси билан князнинг ёнига югуриб келишди. Унинг буйруғига мувофиқ, буларни мана шу жарга, чет йўлга қўриқчи қоровул қилиб қўйишди.

Князь буларга, бирор ташвиш бўлиб қолганда лашкаргоҳга тез хабар етказасизлар, деб яхши бир от берди-ю, бироқ, озиқларингизни ўзларингиз бир амаллаб топинглар деб отга ҳам озиқ бермади! Бу атрофда ғарамлаб қўйган пичан бўлмаганига яраша ботқоқликнинг қамиши ҳам йўқ эди! Шунинг учун бу соқчилар ўзларининг бақувват, эпчил оёқларига, мустаҳкам чанғиларига ишониб отни сўйиб едилар.

Соқчилар зерикиб қолмаслик учун ўз вақтларини паҳлавонларнинг ботирлиги, дев-парилар билан жодугарларнинг сеҳрлари ҳақида ҳикоя ва чўпчаклар айтиб ўтказишарди. Торопка мана шу соқчиларнинг орасига кириб қолди. У буларнинг чўпчакларига қулоқ солар ва менинг жийронимнинг бошига ҳам шундай кун келмасайди деб ёйиғлик турган саман отнинг терисига кўз қирини солиб қўярди.

— Бир куни,— деди йигитлардан бири,— деҳқонлар ўрмонда келишаётган экан, букчайган кичкина бир чолнинг ўзига ўн баравар келадиган катта бир боғ ўтинни орқалаб келадиганини кўриб қолишибди. «Ҳа, қария, нима қилиб ўрмонда ўтин орқалаб юрибсиз? Ҳамма ёқда ўтин тўлиб ётибди-ку!» деб сўрашса, чол: «Эй болаларим, керак-да, ахир, бу билан жонажон юртимизни қутқараман. Мен палён ўтин билан татарга қарши жанг қилишга келяпман» дебди, «Қизиқ экансиз, ўтин билан қандай уруш қиласиз?» дейишибди деҳқонлар. Шу вақт тўсатдан татарлар босиб қолибди-ку. Ҳалиги букир чол дарғазаб бўлиб орқасидаги ўтинни қўйибди-да, татарларга ўтин ота бошлабди. Бир палён ўтин отса бир аскар турибди, яна биттани улоқтирса бутун бир лашкар пайдо бўлибди. Лашкарлар карнай-сурнай, дўмбира чалиб қилич яланғочлабди. Кейин татарларга ҳамла қилиб, чалғи билан пичан ўргандай ҳаммасини қириб ташлабди... Ростгўй одамларнинг айтишига қа-

раганда ўша букир чол татарлар билан жанг қилмоқ учун Сить дарёси бўйига келган эмиш.

— Бу ерга тағин бир деҳқон келган,— деб ҳикоя қилди яна бир соқчи.— Унинг соқоли жуда ҳам узун экан. мўйлови отнинг ёлидек, қулоғига ўраб қўйибди. У мақтаниб, мен бир афсун ўқиб бўрон чақириб жала ёғдираман, хоҳласам бир афсун билан кунни иситиб юбориб, қорларни эритиб юбораман деди. Унга париларнинг оқи ҳам, қораси ҳам мутёь экан. «Агарда париларни чақирсам,— деди у,— улар татарларни совуқдан қотириб қорга кўмиб қўяди,— шунда ҳаммаси димиқиб ўлади. Рус кишилари христиан бўлгани учун уларга парилар тегмайди, чунки булар жин-париларни даф қиладиган дуоларни билади. Бу жодугарнинг оти-Бариба экан...

Торопка бу қоровулхонада туриб қололмади. У, Сить дарёсига борадиган йўлга қараб туриб узоқда қоп-қора тутун кўрди.

— Ия, Боженки қишлоғи ёняпти-ку!— дейишди деҳқонлар безовталаниб.— Татарлар келиб қолдимикин-а?..

Қоровулхонада битта қўриқчи қолди, бошқалари шошиб-пишиб лашкаргоҳга жўнашди.

У Н У Ч И Н Ч И Б О Б

Даҳшатли хабар

Поп Вахрамейнинг уйида қорайиб кетган эски дуб столнинг устида икки қўлини чаккасига тираб князь Георгий бошини қуйи солиб ўтирарди. У анчагина оқариб қолган жингалак сочларини чангаллаб ич-ичидан инграрди. Унинг олдида муқаддас китобдан шошиб-пишиб йиртиб олинган бир парча сарғайиб кетган қоғоз ётарди. Князь ўз жуфти Агафья хонимнинг қинғир-қийшиқ сатрлар ва йирик ҳарфлар билан ёзиб юборган бу хатини аллақачон бир неча марта ўқиб чиққан эди.

«Зийрак лочиним князь Георгий! Суюкли оилангизни ташлаб қаёқларда юрибсиз! Ювуз татарлар сон-саноқсиз кўп аскар билан келиб шаҳарни ҳар тарафдан қуршаб олди. Менга ҳам, болаларимизга ҳам, бутун халққа ҳам ўлим таҳдид солмоқда. Ёлғиз умидимиз сизда, келиб душманни ҳайдаб юборишингизни кутиб ётибмиз... Ҳазрати Исога сиғиниб, сизнинг меҳрибон кўзи-

нгизни яна бир күришни насиб қилишни сўраб ётибман!
Худо нима хоҳласа шу бўлади. Тезроқ келинг...»

Поп Вахрамей эски мис крестни кўксига босиб туриб князга тасалли ва далда беришга тиришарди. Князь унинг сўзига қулоқ солмас, зинапояда сўнгги марта хотини билан хайрлашаётгани эсига тушиб, бўзарган, титроқ лаблар, чаккалардан оқиб турган ёшлар ва ўзини қучоқлаб турган лорсиллаган иссиқ қўллар кўз олдидан кетмас эди...

Шу вақт:

— Князь қаёқдалар? Тезроқ уйғотинглар!..— деб бир кишининг бақиргани эшитилди.

Князь Георгий кўзини катта очиб қулоқ солди.

— Айтинглар князга, татарлар селдек келяпти!..

Князь сакраб ўрнидан турди, тагидаги ёғоч харрак думалаб кетди; у эшикни ҳам ёпмасдан уйдан югуриб ташқари чиқди. Муздай туман иссиқ меҳмонхонага бурқираб кириб кетди. Поп Вахрамей қўллари қалтираб кенг пўстинни кийди, ерда ётган ўтин ташийдиган арқон билан белини маҳкам боғлаб, қўлига мис крестни олди, эсанкираганидан қўлларини кўтариб туриб, хотинига:

— Сени худога топширдим, онахоним Олимпиада. Мен энди у ёқда, аскарларнинг олдида бўламан. Мана энди, ҳозир қирғин жанг бўладиганга ўхшайди...— деди.

Вахрамей ҳазрат қалтираган оёқларини тез-тез босиб қоронғиликка кириб ғойиб бўлди.

Князь Георгий ўзининг янги солдирган ёғоч уйига югурганча келиб кирди-да:

— Аргун! Тез бўл! Совут, қизил этик! Тезроқ бўл, Аргун! Жийронни эгарла!..— деди.

Князь девордаги ёғоч қозиқдан қуролларини юлиб-юлқиб олиб тоқина бошлади. Кекса хизматкор ним пўстиннинг устидан совутини кийгизиб, камарини боғлашга кўмаклашди. Сарбозлар югуришиб келиб, князнинг буйруғини эшитар ва шошилишиб қайтиб кетишарди. Ҳовлидан бақириқ-чақириқ эшитиларди.

Бир сарбоз совуқдан кўкариб кетган иккита яланғоч деҳқонни уйга итариб киргизди. Улар киргилари келмай, қайта-қайта:

— Бу нима қилганинг! Уят-ку!..— дейишарди.

— Киринглар, кириглар! Князга ўзларинг айт...

Ҳалиги сарбоз, ғам-ташвишга ботган князь Георгийга ташқарида бақириб-чақириб юрган аскарларнинг овозидан баландроқ товуш билан гапиришга тиришиб мурожаат қилди:

— Мана буларни қаранг, буюк князь жаноблари! Мана ботир сицкарлар: татарлар буларни тунаб олибди, булар эса сув илондек сиргилиб қочибди!

— Баракалла, азаматлар!— деди князь Георгий,— Аргун, буларга биттадан пўстин билан чипта кавуш бер!

Сарбоз сўзида давом этди:

— Сицкарлар татарларни пойлаб юришибди. Аскарбоши Дорожанинг йиқилиб қолгунча ғайрат билан олишганини ҳам кўришибди... Татарлар жуда яқин жойга келибди, ҳозироқ келиб қолади...

Князь Георгий югуриб ҳовлига чиқди. Сарбозлар баланд жийрон отнинг айилларини қаттиқ тортиб беришди. Князь отга миниб олди-да, қўлқоп кийган ўнг қўли билан отнинг жиловини тортди. Сўл қўлига кичикроқ думалоқ қалқоннинг боғичини ўтказиб олди. Унинг олтин дубулғаси қошига тушиб турарди.

— Ҳой, лочинлар, тайёرمىсизлар!..

Сарбозлар отларининг тизгинидан етаклаб ҳар тарафдан югуриб кела бошлади.

Лашкаргоҳнинг ҳар тарафида карнай-сурнайлар чалиниб, кичкина дўмбиралар дирилларди.

У Н Т У Р Т И Н Ч И Б О Б

Қиргин

... Чидарламай отингни ўтга қўйма.

Қўриқчисиз бемалол ухлаб ётма.

(Қадим казак қўшиғидан)

Ҳожи Раҳим бундай ёзарди:

«Эй, кўҳна фалак! Сен мени шу вақтгача ҳаммани ларзага солган даҳшатли воқиаларни кўришга, ожизликдан ғазабларимни ютишга, халқни аяб бекор ҳасрат чекишга мажбур қилиб келмоқдасан!

Мен қаҳратон совуқда тубсиз ботқоқ устидаги музда бўлган даҳшатли қиргинни кўрдим. Йиртқич ҳайвондек ириллаган ўн минглаб татарнинг бир неча минг рус деҳқонларига ҳужум қилганларини, рус деҳқонлари-

нинг биронтаси ҳам асир тушишни ўйламай, ҳаммаси ҳам овчиларнинг ўртасига тушиб қолган бўридек ўлгунча қилич, пичоқ ва болталар билан чопишиб-кесишиб, ғайрат билан олишганларини кўрдим.

Мен мана шуларнинг ҳаммасини ўз кўзим билан кўрдим, шунда ҳам ўлганим йўқ, ҳали тирикман!..»

Ҳожи Раҳим туманбоши Бурундойнинг йигирма минг кишилиқ аскарининг ичида эди. Ҳожи Раҳим Бурундойдан бир ювош от олиб унинг устига чарм кажавасини ортиб олди, кажавада тоза дока, майдаланган олтингугурт, куйдирилган кигиз, шарбат дорилар ва ярадорларнинг ярасини боғлаб даволашга керак бўладиган бошқа дорилар ҳам бор эди.

Қичкина, лекин бақувват мўғул оти бутун аскар юрса юриб, тўхтаса тўхтар ва Ҳожи Раҳим тутиб келаётган тизгинга бўйсунмас, Ҳожи Раҳим эса йўлда йиқилиб тушишдан қўрқиб жон жаҳди билан эгарнинг қошига ва отнинг ёлига ёпишиб келарди.

Бурундой аскарларига, дастлабки сурнай чалиниши билан отланишга тайёр бўлиб ётинглар, деб буйруқ берган эди. Шунинг учун суворийлар кечаси отларнинг ёнидан кетмай, тизгинни камарларига боғлаб қўйди, мушукдек кулча бўлиб отларнинг тумшугининг тагида кечаси билан қор устида ётиб чиқди. Эрталаб тонг қоронғисида сурнайлар чалинган вақтда отлар оппоқ қиров боғлаб қолди ва кумушдай бўлиб кўринди.

Олишишга ва ҳимоя қилишга тайёр турган рус лашкаргоҳига ҳужум қилиш лозим эди, бу ҳужум жуда хавфли эди. Ҳар бир мўғул ўз юртидан узоқ ёт ерларда уни омад ёки ажал кутиб турганини яхши биларди.

Аскар жадаллаб юриб келмоқда, баъзи жойларда чопиб ҳам юришарди. Шундай вақтларда ернинг гумбурлагани, музларнинг қисирлагани ва кўп минглаб отларнинг чопишидан чиққан овозларнинг ҳамма ёқдан гувиллаши даҳшатли бўлиб эшитиларди.

Ҳожи Раҳим тагидаги бу бақувват отнинг бошини тортмай, тизгинини бўшатиб, ўз эркига қўйиб юборди.

Урмон борган сари сийраклашиб борарди. Олдинда илон изи бўлиб чўзилган дарё музлаб ётарди. Туманбоши Бурундойнинг:

— Қуролларни қўлга олинглар!— деган буйруғини бир сафдан иккинчи сафга оғзаки етказиб туришди,

Мўғуллар ўнг қўлларини билакларигача шимарит эгри қиличларини шиғ этдириб қинларидан суғуриб олишди ва ўнг елкаларига қўйишди. Отларнинг юриши ҳам тезлашди. Урмоннинг энг кейинги дарахтларида ҳам ўтишди. Мўғуллар қор босган кенг очиқликка чиқиб олиб ҳар тарафдан:

— Кю-кю, мўғуллар! Уррах, уррах!— деб бақиритиб ҳамла қилишди, уларнинг бу бақиритишлари охири ингичка чинқириққа айланиб кетди.

Бу очиқлик дарё ёқалаб жуда узоққа чўзилиб кетарди. Ўнг тарафда эса пастроқ, лекин жуда қуюқ ботқоқлик ўрмон бор эди. Бунда алоҳида бир тепалик бўлиб устида қор босган ўнтача қарағай ўсган эди. Дарёнинг чап тарафида, дарёнинг лабида эски черкови бор рус қишлоғи жойлашган, шу қирғоққа янги оқ уйлар солинган эди.

Дарёнинг иккала қирғоғи ҳам, отлар сакраб ўтолмасин деб, қарағай ходалари ва узун-узун илдизли тўнкалардан ғов солиб ўраб қўйилган эди.

Афтидан руслар татарларнинг ҳужум қилишини кутмай бемалол ётган бўлсалар керак, уйларидан югуришиб чиқиб кийимларини ҳам юриб кетатуриб кияр ва тепасида қора байроқ ҳилпираб турган оқ уйга қараб чопишарди. Майдонга мўғуллар келиб киргандан кейингина русларнинг карнай-сурнайлари чалиниб, дўмбиралари дириллай бошлади.

Кўп ўтмай черковнинг олдида баланд бўйли, келишган, бақувват бир жийрон отга минган, устига кумуш совут, бошига ялтираб турган олтин дубулға кийган катта қора соқолли бир суворий кўринди. Бу русларнинг подшоси қўноз Гюрга эди. Учта отлиқ унинг кетидан қолмай эргашиб юрарди. Буларнинг ўртасидаги киши зар билан тикиб солинган покиза Спаснинг сура-ти бор қора байроқни кўтариб олган эди.

Мўғуллар жаҳонгирнинг — бир нафас ҳам тўхтаманглар, ҳар қандай тўсиқни ҳам босиб ўтинглар, деган қаттиқ топширигини доим эсларида тутарди. Шунинг учун кела солиб аскарнинг бир қисми сўл тарафга қараб бурилди, дарёнинг музидан ўтиб нариги қирғоққа кўтарилди ва ундан нари уйларга қараб босиб бораверди. Аскарнинг иккинчи қисми ўнг тарафга қараб

¹ Христианларнинг «Покиза халоскор» лақабли авлиёси (Тарж.)

бурилди, ғовлар буйлаб юрди-да, ундан ўтиб булар ҳам пастга — дарёга тушди ва музнинг устида рус аскарлари билан олиша кетди.

Мўғул аскарларининг ўртасидаги учинчи қисми, орқа олдиға қарамай, ҳеч нарсадан тап тортмай чопганича бориб ғов ва тўсиқларға ўзини урди. Минглаб мўғул отлари ғовларға бориб тўшлари билан урилди ва учраган тўсиқни емириб борди. Отлар йиқилар, суворийлар бирға думалаб қоларди. Буларнинг орқасидан чопиб келаётган отлиқлар йиқилиб ётган одамларнинг устидан босиб-янчиб ўтар ва истехкомға бориб ичкариға ҳатларди ва ҳужумни сусайтирмай олдинға интилар ва қия қирғоқдан дарёга сирганиб кетарди.

Муз бунчалик оғирликни кўтаролмай ёрилди ва аскарлар сувға бота бошлади.

Нариги қирғоқдан мўғулларға қарши руслар ҳам югурди. Жангнинг каттаси музнинг ўпирилган жойида қизиб кетди, олишаётган мўғул ва рус аскарларининг кўпи бу ўпирилган жойларға тушиб кетиб турди, улар сувға ботиб кетаётиб ҳам олишаверди.

Ўрис қўнози Гюрга ўзининг бир неча юз кишилик сарбозлари билан бирға дарёга тушиб, ундан ўнг тараф қирғоққа чиқди. Ўрислар ўрмондан чиқиб келган мўғулларға қарши югуриб, ғайрат билан ҳамла қилди. Сарбозлар узун ва оғир қиличларини жуда моҳирлик билан ишлатарди. Ўрис қиличининг зарбасидан татарларнинг юпқа пўлат қуроллари тез-тез парчаланиб турарди. Ўрислар ўз олдиға якка-якка туриб олишар, татарлар эса ўн аскар бир-бириға зич сиқилишиб саф тортиб урушарди.

Чопиб бораётган кўп отнинг ўртасида қолган Ҳожи Раҳим ғовға қараб тўғри интилиб бораётган ўзининг Қоплончасини эплай олмай қолди. Шу ҳолда яна бир оз юрса ҳалок бўлишиға кўзи етиб, у қўрққанидан эгардан ўзини улоқтириб қорға думалаб тушди. Бир неча отлиқ унинг устидан босмай, сакраб ўтиб кетди. Кейин у ўрнидан турди-да, бир амаллаб четроққа қочиб олди.

Олдинда кичикроқ бир тепалик бор эди. Ҳожи Раҳим ана шу тепаликка чиқиб олди-да, қизиб бораётган жангни кузатиб турди. У, жангнинг аҳволиға қараб туриб: агарда қўноз Гюрга ўзининг сарбозлари билан бирға зич саф тузиб, елкани елкаға тираб, татарларнинг сафини ёриб ўтса, ўрмонға ўтиб олар, ўрмоннинг махфий

йўллари билан юриб қутулиб кета оларди деб ўйлади. Бу туришда эса ўрисларнинг қирилиб кетишини ҳозирданоқ айтиш мумкин. Чунки ўрис сарбозлари гоҳ ўннга, гоҳ чапга ташланиб бир-бирларидан узоқлашиб кетишди. Бора-бора улар татар аскарларининг орасига сингиб кетди. Қўноз Гюрганинг қора байроғи жанг майдони устида узоқ вақт ҳилпираб турди, жангга отилиб кирган ўрис аскарлари билан бирга бир ердан иккинчи ерга тез қўзғалиб юрди, кейин лапанглай бошлади ва ниҳоят қулаб тушди. Шу ерга яқинроқ бир жойда ўрис қўнози Гюрганинг ўзи ҳам танига ўқ ва найзалар қадалиб ўлдирилди.

Қиргинга бошчилик қилиб турган туманбоши Бурундой ҳам ҳалиги Ҳожи Раҳим чиққан қарағайли баланд тепаликда эди. Новча, қотмароқ келган сариқ сурбет Бурундой ювош саман¹ отининг устида, минглаб ғайратли суворий ва пиёда аскарларнинг олишиб кесишгани, бир тарафдан иккинчи тарафга югуришганига, гўё бу ишга дахли йўқ кишидек, бепарво қараб турарди.

Қора байроқнинг лапанглаб йиқилиб тушганини кўриб Бурундой бирдан жонланиб қолди; «Менинг орқамдан, олға!» деб ваҳшиёна бир наъра тортди-да, ўзининг кўриқчи юз аскари билан тепаликдан пастга қараб чопиб туриб кетди. Унинг навкарлари йўлда учраган кишиларни аямай итариб, туртиб, қўноз Гюргани тириклай асир қилиб қўлга тушириш умидида унинг турган жойига қараб боришди. Бу ерда яраланганлар ва ўлганлар шунчалик кўп эдики, қўнозни дарров топиб бўлмади. Ниҳоят, уни излаб топишди ва унинг кумуш соғути билан қизил этигидан аниқ таниб олишди. Қора байроқ шу яқин орада ўлганлар ва бақириб ётган ярадорлар орасида гижимланиб ётарди. Татарлар ўзларининг ярадор аскарларини уюмнинг орасидан олиб чиқар, ўрисларнинг ярадорларини чопиб ташлар эди.

Қўноз Гюрга аллақачон ўлиб қолган эди. Қаттиқ тушган татар қиличи дубулғани кесиб ўтиб пешонасигача тилиб тушган эди, бунинг устига икки ўқ томоғига қадалиб қолган эди.

Бурундой отини тўхтатиб, қон босиб ётган қорнинг

¹ Чингизхон саман от миниб юрарди, шунинг учун унинг кекса саркардалари ҳам унга тақлид қилиб саман от минитарди.

устига тушди ва кичкина ўткир пичоғини олиб ўз қўли билан шошилмай қўноз Гюрганинг бошини кесиб олди. У калланинг икки қулоғидан ингичка хом қайиш ўтказиб оқара бошлаган жингалак сочли ва узун қора соқолли бошни отнинг думига маҳкам боғлаб қўйди ва қон бўлган қўлини артди-да, отига минатуриб:

— Энди Ботухон мени ва навкарларимни мўғулларнинг шони шуҳратини оширишга тиришмайсизлар, деб ёзғира олмас, чунки: ўрис қўнозининг боши менинг отимнинг думига боғланди-ку!— деди.

— Аммо Ботухоннинг отининг думида эмас-да,— деб қўйди кекса навкарлардан бири.— Эҳтиёт бўлинг! Жаҳонгир бу қилиғингизни кечирмайди!..

Торопка лашкаргоҳга елиб-югуриб етиб келди, кечагина кишилар бу ерда тинчгина иморат солар, нарибери юрар ва ишлар эди: энди эса у қизғин жангнинг устидан чиқди. Татарлар жуда кўп эди, улар майдон бўйлаб ва дарёнинг икки ёқасида чопишиб юрар, бақирришар, йиртқич ҳайвондек даҳшатли бўкиришар, эгри қиличларини яланглатиб дуч келганини чопар эдилар. Руслар айри найзалар ва болталар билан ҳамла қилар ва ўзларини ҳимоя қилардилар.

Торопка князь Василькони кўриб қолди. У ростовлик аскарларнинг биринчи сафида, чап тарафда, энг четда борарди. Улар бузилмас говдек саф тортиб қўлларида қилич ва болта билан бир хилда қадам ташлаб, чопиб душманга яқинлашиб борарди.

Буларга қарши татарлар от билан бостириб уларнинг сафини бузмоқчи бўлиб чопишиб келарди. Аммо ростовликлар бир-бирларига зич ёпишиб татарларни чопар, олдинга, ўрмон томон силжир эди.

Куч энди тенглашиб қолган эди. Рус аскарлари татарларнинг биринчи ҳужумини даф қилиб, ўзлари уларга ҳужум қилмоқда эди. Татарлар ҳар тарафга сочилиб кетар, қочар, отларини буриб яна русларга ҳужум қиларди. Ростов аскарлари орасида князь Василько мардона олишмоқда эди. Торопка унинг ёнига қараб югурди.

Руслар ёв устига босиб бора бошлади. Бироқ, шу вақт ўрмон орасида татарларнинг яна бир отлиқ қисмлари кўриниб қолди. Улар ўрмондан кети узилмай чиқиб келар, бўкиришиб ва даҳшатли ингичка бир товуш билан чинқаришиб ҳужум қиларди.

Булар Субутой баҳодир билан Ботухоннинг ўз туманлари эди. Бу татарлар тўсатдан ҳамла қилиб қора арқонлар улоқтиришди ва князь Василькони тутиб олишди. У арқонни кесиб юборишга тиришган эди, лекин янгидан келиб тушган бир арқон унинг бўйини қисди ва ерга йиқитди. Шундан кейин татарлар тантанали ҳайқириқлар билан уни қорда судратиб кетдилар¹.

Торопка уни қутқариб олиш учун интилди. Чопиб келган бир отнинг кучли зарбаси уни ерга думалатиб юборди. У ўрнидан туриб яна бир неча қадам ўликлар устидан ҳатлаб чопди. Унинг бошига тушган янги бир зарба Торопкани бутунлай йиқитиб ташлади. У бири татар, яна бири рус — икки мурданинг ўртасига йиқилди, бир оз вақт ғовур-ғувурни эшитиб турди-ю, кейин шовқин-суронни эшитмай қолди, Торопка беҳуш бўлиб қолган эди.

У Н Б Е Ш И Н Ч И Б О Б

Машъум кун

1238. Юрий II (Суздал ёки Владимирнинг буюк князи)... Сить дарёси бўйида мағлуб бўлиб, жанг майдонида донгдор кишилари билан бирга ҳалок бўлди. Шундан бошлаб Россиянинг тақдири икки ярим асрга ҳал қилинган эди.

(К. Маркс Тарихий хатлар.)

Ботухон ўз туманининг олдида жанг бўлаётган жойга келмоқда. Субутой баҳодирнинг унга насиҳат қилиб: — Доно бобонгиз тутган йўллари эсингиздадир. У зот ҳеч вақт ботир номини олиш учун маст навкардек аскарнинг олдига тушиб от чоптириб юрмас эдилар,

¹ Тарихнинг баёнига кўра, мўғуллар ростовлик князь Василькони ўз лашкаргоҳларига олиб келиб меҳмон қилган, унинг мардлигини мақташган ва Ботунинг аскарига қўшилишга даъват қилишган. Василько ўз ватанининг душманлари билан бирга ўтириб татом ейнишдан бош тортган ва Ботуга хизмат қилмаслигини айтган. Шундан кейин Боту одобсиз ва ҳурматсиз сўзлари учун князь Василькони қийнаб ўлдиришга буюрган. Василько жазони мардоналик билан ғинг демай кечирган ва қаҳрамонларча ўлган.

У жаноб ҳар вақт ўзларининг темирдек мустаҳкам ғолиб туманларининг орқасида юрар, уларни усталик билан идора қилар ва қаерга қатъий зарба бериш лозим бўлса, шу ерга ёрдам юбориб турардилар. Еш, нодон, бепарво амакингиз Кулканхоннинг нима бўлганини эсингиздан чиқарманг. У қаҳрамонлик кўрсатмоқчи бўлди ва бекордан-бекорга кекирдагидан ўқ еди...—деган сўзлари бекор кетди.

Бунга қарши Ботухон норози бўлиб:

— Шундай бўлса ҳам туманбоши Бурундойнинг қўлимга кирган янги улуғ ғалабани мендан тортиб олишига йўл қўёлмайман-да,— деб жавоб берди.

Ботухоннинг аскарлари Сить дарёси бўйига татарларнинг ғалабаси хавф остида турган бир вақтда етиб келди. Бу вақтда ўрислар ғайрат билан ҳамла қилар, татарлар эса тартибсиз ҳолда изғиб юрарди, туманбоши Бурундой ўзининг пароканда бўлиб бораётган суворийларини ўжар душманнинг қаршилигини бир зарба билан синдириб ташламоқ учун бир ерга тўплай олмай ётган эди.

Шу вақт янгидан келиб қолган икки туман аскар улуғ қирғиннинг тақдирини ҳал қилди. Руслар орқага чекиниб, дарёнинг тик жарларидан сирғаниб тушиб, ўрмон томон қоча бошлади. Татарларнинг янгидан келган аскарларига қарши туришга уларнинг куч-қуввати йўқ эди. Уларнинг кучларини бир ерга тўплаб хатарли ерга қарши аскар юборишга ақли етгудек бошлиқлари қолмаган эди. Қора байроқ қулаган, қўноз Гюрга ўлдирилган ва жасур, тажрибали қўноз Василько асир тушиб кетган эди. Рус аскарлари ҳозир тартибсиз бир оломонга айланган, ҳар ким қўлидан келганча ўз олдига урушмоқда эди. Жангчиларнинг ботирлиги ва уларнинг фидокорона берган қурбонларининг энди фойдаси йўқ эди.

Ботухон тепаликка чиқди ва у ердан туриб, татар аскарларининг қичқириб бақаришлари, русларга ташланган вақтларида жим бўлиб қолганлари ва индамасдан шафқатсиз равишда бир-бирларини кесишганларини кузатиб турарди. Қор босган далани оғир ярадор бўлганларнинг бақаришиб, фарёд қилган даҳшатли овозларигина тўлдирарди.

Туманбоши Бурундой отидан тушиб, секин-секин тепаликка чиқди. Ҳар вақт қовоғини солиб юрадиган Бу-

рундой Ботухоннинг яқинига келиб, бир тиззасини ерга қўйиб, отининг туёғини ўпди. Бурундой орқасига бурилиб, кетида эргашиб келган навкарнинг қўлидан тилла гуллар солинган кичкина пўлат қалқонни олиб бошига кўтарди, қалқоннинг ичида қўноз Гюрганинг боши ётарди.

• Ботухон худди Бурундойни кўрмаган кишидек узоқларга тикилиб қаради.

— Нега ўрис тангрисининг уйи ёняпти?— деб сўради Ботухон норози бўлиб.— Мен ўрис шомонларига шафқат қилинсин, уларни сақлаб қолинсин, улар мўғулнинг буюк хоқонини дуо қилиб юрсин деб буйруқ берган эдим-ку!

Бурундой индамаганича бир тиззаси билан чўккалаб қалқонни бошидан баланд кўтариб тураверди. Ботухон ўрис қўнози Гюрганинг бошига назар солди. Унинг қора соқол, жингалак соч, қора қонига буланган юзи қайғу-ҳасратдан хабарсиз ухлаб ётгандек кўринди.

Ботухон қаттиқ энгашиб, кесилган бошнинг қулоғига қўл тегизди:

— Қулоқлари тешилган!.. Сен ўз отининг думига боғлаб юрган бошни менга тортиқ қилиб олиб келсанми? Мени мазақ қилмоқчимисан?.. Йўқол!

Ботухон қалқонни тепиб юборди. Бош учиб тушиб тепанинг ёнбағрида думалаб бориб, қорга ботиб қолди. Бурундойнинг юзи ғазабдан бўзрайиб кетди ва икки букилиб, одоб билан йўрғалаб ўзини бир четга олди.

Ботухоннинг мулозимлари, жаҳонгир аччиғ устида яна нима қилар экан, деб томоша қилиб тураверди. Ботухон бўлса сир бермасдан хотиржам жангни кузатиб тураверди. Ўрислар ҳамма ёқда чекинмоқда, югуриб келиб тик жардан музнинг устига тушар, ундан дарёнинг нариги қирғоғига чиқиб, ўрмоннинг ичига кириб кетарди. Татарлар ўрисларни қувлар, етиб олиб, улар билан олишар, қилич солиб чопишар ва ундан нари югуриб кетишарди. Қорли майдонда эса ўлганлар қоларди.

Жаҳонгир ўлдирилган қўноз Гюрганинг жасадини кўрмоқчи бўлиб тепаликдан туша бошлади. Унинг тагидаги бўз оти ерда ётган жасадларнинг устидан сакраб ўтар, қор устида оёғини кўтариб босиб эҳтиёт билан юриб борарди. Бурундой йўл кўрсатиб олдинда кетмоқда.

Урис қўнозининг жасади устида икки аскар муштлашмоқда эди. Буларнинг бири жасаднинг оёғидаги қизил этикнинг бир пойини ечиб олиб қўлтиғига қисиб олган ва иккинчи пойини ҳам ечиб олишга уринмоқда эди. Уни иккинчи бир аскар итариб юборар ва юзига шапалоқ билан урар эди. Иккови ҳам қаттиқ олишмоқда, улар шунчалик аччиғланиб уришмоқда эдики, энг катта лашкарбошининг ўз устларига келиб қолганини ҳам сезмай қолишди.

— Ушла, буларни,— деб буюрди Ботухон.— Этикларни менинг юкимга олиб бориб қўшинлар...

Навкарлар отларидан сакраб тушиб уришқоқларни тутиб олишди. Ботухон деди:

— Мўғул қўшинида жанжал бўлмаслиги керак-ку, бутун жаҳонни фатҳ қилувчи буюк жаҳонгир аскарлари ўртасида муштлашиш, ўғирлик ёки бир-бирини ўлдириш бўлмаслиги керак-ку. Агарда мўғул аскарлари ўзаро муштлашадиган бўлсалар, у вақтда қандай қилиб ғалаба қозонадилар? Чингизхоннинг доно Яса қонунларини ҳар вақт эсда тутиш керак. Айбдорларнинг икковига ҳам тенг — ўлим жазоси берилсин! Тутинглар, шу ернинг ўзидаёқ жазоланглар!

Навкарлар кула-кула уришқоқларнинг бирининг бошини қорга тиқиб, оёғини осмонга қилишди. Унинг эски, сариқ, баланд пошнали ямоқ этик кийган оёғи ҳавода типирчиларди. Қўлга тушган йигит жон-жаҳди билан қичқириб, мен айбли эмас, анови қипчоқ, чўчқаниннг боласи, бўрининг боласи — бўри айбдор, дерди.

Икки баҳайбат мўғул йигити ҳалиги жазоланган йигитнинг оёғини қайириб елкасига теккизган эди қарс этган бир товуш эшитилди-да, чинқириб турган овоз бирдан ўчди қўйди. Иккинчи уришқоқни ҳам шундай қилинди, у мен Бўрибойман, хўроз боқиб юрган чол Назар Каризакнинг ўғлиман деб бақирди. Яна бир қисқа алам билан чинқирди, қарс этди ва жазоланганлар ҳайрон бўлиб қарагандек кўзлари катта очилгани ҳолда қорнинг устида ётганича қолаверди.

Қирғин тугади. Мўғуллар, энг кейин қолиб тўрт тарафдан ўралган бўлишларига қарамай ҳали ҳам олишаётган ўрисларни чолиб тамомлашмоқда эди.

Ботухон аскар ва отларнинг ўлиги уюлиб ётган ўрис истеҳкомини ёқалаб юрди-да, дарёнинг нариги бетига ўтди ва ўт тушган бутхонаниннг ёнига бориб тўх-

тади. У шу ерда бир оз дам олмоқчи бўлди. Навқалар ўрис шомонининг уйидан музлатиб қотирилган биқўйнинг гавдасини топиб чиқишди, кейин уни ёғоч сизга ўтқазиб бутунлигича ўтга қоқлаб пиширишди.

Субутой баҳодир Ботухоннинг ёнида кигиз тўқимнинг устида ўтириб осмонни кўрсатар ва мингилла сўзларди:

— Ўрис шомонлари нима қилса ҳам зўр экан, ула бизга бир зиён беради. Ўрмоннинг бу хилват жойида тезроқ чиқиб кетишимиз керак!

— Олдин мен Новгородни олай,— деб жавоб берд Ботухон.

Туш вақтида бориб шамол йўлини ўзгартирди, қор булутларни ҳайдаб бошқа ёққа томон эса бошлади шундан кейин аввал баҳорнинг фируза ранг мовий осмонида ярқираб кун кўринди. Илиқ, заррин нурла қорга келиб тушди-да, ҳамма ёқда сувлар жилдира оқа бошлади ва қорлар эриб, юмшоқ ғовак бўлиб қолди. Отлар тиззаларидан қорга бота бошлади.

Бир неча қора зағча қорда сочилиб ётган жасадларга келиб тушди. Татарлар қулоқчинларини қўлла рига олиб, қирилган бошларини қашиди ва ҳавон ҳидлаб-ҳидлаб:

— Мўғул саҳросидан келяпти бу илиқ шамол. Ан қарғалар ҳам келиб қолди, баҳор буларнинг думиг илашиб келади,— дейишди.

Қайтишни билдириб мис занглар тез-тез урилиб чалинди ва тўпланишга чақирди. Темир интизомга бўйсунишга мажбур бўлган татарлар, ўлжадан маҳрум қилганлари учун сўкиниб, мурдаларни тунашни қўйди в отларининг бошини орқага буриб, қишлоқнинг ўрни даги тутаб ётган ўтга қараб югуришди, бу ерда омо қолган бир оқ уй олдида баланд ходача қадалган унинг учиди жаҳонгирнинг ялтироқ мис ва олтинлар билан зийнатланган, жийрон от думи боғланган туғи ҳил пираб турарди.

Юзбошилар ҳар тарафга чопишиб, аскарларни айрим отрядларга уюштириб юрмоқда:

— Бой Новгород шаҳарига борамиз! Сеҳрланган ботқоқликлардан тезроқ кетиб қолайлик! Тезроқ бўлинглар! Бўлмаса ҳаммамиз шу ерда нобуд бўлиб кетамиз!— деган овозлар эшитиларди.

Татарлар бўғилиб-бўғилиб бақаришар ва ўн-ўндан

юз-юздан бўлиб тез уюшарди. Уларнинг баъзилари ўлжа қилиб олган ориқ отларини етаклаб юрарди.

Кўп ўтмай жаҳонгирнинг туғи лапанглади ва илғор юз аскарнинг олдида тебраниб йўлга тушди. Ботухон қашқа бўз отнинг устида қовоғи солиқ, сир бермай бормоқда. У қалин ўрмоннинг йўлига кўзларини сузиб қараб-қараб қўярди.

Ботухоннинг кетидан енгилмас кекса Субутой баҳодир ва кўнгили яқин хонлар келмоқда. Буларнинг кетидан татар қўшинларининг кети узилмас қаторлари чўзилган эди.

У Н О Л Т И Н Ч И Б О Б

Қиргидан кейин

...Руснинг қўшиғи!

Ўз-ўзингдан бекорга, келмагансан вужудга
Қор кўмиб, жала ювган харобаларда сени,
Қоп-қора тутун-қурум босган ўтлар ичида,
Бўронлар учирганди сени зах мозорларда.

(Лев Мей. «Нақарот».)'

Ғадир-будур иссиқ бир тил юзини яларди... Секин бир шувиллаш ва калта-калта акиллаш эшитиларди... Ким экан бу? Торопка секин-секин ўзига келмоқда. Унинг фикрига: «Одамхўр — ит! Олдин қонни ялаб олади-да, кейин юзни кемира бошлайди!» деган ўй келди-ю, қўрқиб кетди.

Торопка босилиб ётган қўлини авайлаб чиқариб олди-ю, итнинг томоғидан бўғиб олди. Итнинг бўйнида узилган арқон бор... Ия, бу Олапар-ку! У арқонни чайнаб узган ва эгасини излаб келган. Тўғри, бу Олапар! Торопка итни пайпаслаб кўради ва қоронғида унинг узун тумшуги, тиккайган қулоғи, бўриларнинг тишидан қолган эски тиртиқлари бор кенг кўкрагини таниди.

Торопкага куч кириб, ўрнидан туради, лекин оғир бир гавда унинг оёғини босиб ётарди — қараса, бу ўлдирилган бир отнинг гавдаси экан. Чап қўлини ҳам бир нарса босиб қолган эди... Балки ажал келиб босгандир... У нуқул ўликларнинг орасида ётарди, энди унинг навбати келиб қолгандир. Бир қултум сув бўлсайди! Торопка бир сиқим нам қорни олиб оғзига солди... Қордан қон таъми келарди!

У қаерда ётибди? Энг сўнги дамлари эсига тушди — от чоптириб келаётган бадбашара татарлар. Бошига

тушган зарба, йиқилиб тушгани... бу жанг майдони экан... Нега бунча жимжитлик? Тепасида қоронғи осмон ва кумушсимон ингичка ҳилол. Хира, заиф нуф қор босган далани, яқинроқдаги жимжит ўрмон ва баланд кекса қарағайни аранг ёритарди.

Фигон... бир одамнинг инграгани аниқ эшитилади. Иккинчи тарафдан яна бир мунгли инграш, ҳар ер-ҳаф ердан яна ғамгинроқ фиғон овозлари келади. Гўё рус ери мана шу қонли майдонда ҳалок бўлган ўғлонларининг устида фиғон чекиб йиғлаётгандек эди!

Татарлар қаёқдайкин! Улар ярадорларни ҳеч вақт ташлаб кетмасди, чопиб кетади-ку. Торопканинг бақир-гиси, кишиларни ёрдамга чақиргиси келарди-ю, бироқ кўрқарди: ахир, татарлар эшитиб қолади!..

Олапар жим бўлиб, қулоқ солиб турди-да, яна приллай бошлади. Тунги жимжитликда шатир-шутир оёқ товуши эшитилди. Тушунилмайдиган бир минғиллаш эшитилди. Кимдир биров ўзидан-ўзи гапириб келмоқда. Торопка зўрға бошини кўтариб қаради. Чопони тўпиғига тушгудай узун, бошида чўччайган қалпоғи бор баланд бўйли бир киши. Тасмасини елкасидан ўтказиб осган тўрваси бор. Бир қўлида ҳасса, иккинчи қўлида фонус. Хира бир ўт чайқалар ва қор устида бир парча ёруғ нуқта юриб келарди.

«Тун қароқчисимикин? Чала жонларни чопиб юрганмикин?..»

Яқинроқдан яна бир чўзиқ нола эшитилди:

— Уҳ, ажал!.. Бир қултум сув... Битдим, тугадим...

Баланд бўйли нотаниш киши яқин келиб, ерда ётганларнинг устига энгашди. Торопка юраксиниб:

— Бу ёққа! Менинг олдимга келинг!— деди.

Ҳалиги ғалати одам яқинроқ келди. Ҳассасини кўтариб эҳтиёт бўлиб тўхтаб турди. Олапар жунларини ҳурпайтириб унга қараб вовиллади.

— Олапар! Ёт!

Ҳалиги киши яна бир қадам ташлади. Сўзларни ямлаб гапирди:

— Табибман... сиҳат топасан...

Татарларнинг табиби эмасмикин? Балки раҳми келар? Хўш, агар татар эмаслигимни билиб қолса-ю, ҳасса билан саваса... кел, барибир ўлим, деди-да, Торопка:

— Ёрдам қилинг!— деб илтижо қилди.

.. Ҳалиги узун соқолли киши келиб энгашди. Мумшам ёқилган фонуси билан ёруғ туширди. Фонусни ўлган отнинг биқинига қўйиб, тўрваси билан ҳассасини қорга санчди. Торопкани босиб ётган икки мурдани зўрға олиб қўйди. У энтикди, тушунилмас сўзларни пичирлади. Торопка енгиллашиб қолди, у энди иккинчи қўлини ҳам қўзғатоладиган бўлди. Ҳали оёғини ўлган отнинг тагидан тортиб олиш керак. Кучана-кучана оёғини ҳам чиқариб олди.

Торопка бошини кўтариб ўтирадиган бўлди. Табиб унинг бошини, елкаларини пайпаслаб кўрди. Бошидаги сочлари қон билан ёпишиб қотиб қолибди. Гардани қотиб қолган, ўнг қўли аранг қимирлади. Табиб ерга чордана қуриб ўтирди. Торопканинг нимпўстинининг тугмаларини авайлаб ечди, қора қонига буланиб қотиб қолган елкасини очди. У тўрвасидан бир гулдор латта олиб, кўзачага ботириб ҳўллади, ярани боғлаб нимпўстининг тугмаларини яна қадаб қўйди.

— Сихат топасан!— деди ва у қўли билан кўксини кўрсатиб:— Табиб, Ҳожи Раҳимман!..— деди.

Табиб секин ва хотиржамлик билан яна оҳ-воҳ эшитилган тарафга қараб кетди. Торопка ўлган отнинг биқинига ўтириб олиб ўйлади. Энди нима қилиш керак? Татарлар қаёққа кетган экан? Қайси тарафга кетганкин? Энди ўрмонга бориб очдан-оч боғланиб ётган отини олиш керак. Уни чиқариб олиб, ўрмон сўқмоқлари билан уйга, Перунов Борга қайтиб кетиш керак. Энди унинг иккита дўсти — оти билан Олапаригина қолди. Отаси қаёқдайкин? Шу даҳшатли қирғинда у ҳам ҳалок бўлиб кетмаганмикин? Уни ҳам излаб топиш керак...

Торопка ўз ниятини Олапарга тушунтирмақчи бўлади, у ҳам эгасининг унга нима демоқчи эканини тушуниб олмоқчи бўлгандай, олдинги оёқлари билан ерни тирнаб чидаёлмай ғиншиди.

— Олапар! Югур, майдонни айланиб ўликларнинг бетини қараб чиққин-чи, бизнинг хўжайинимиз йўқмикин? Хўжайин қайда? Хўжайин қайда? Излаб кел!

Торопка Олапарнинг тумшуғини силаб, уни майдонга қараб туртиб юборади:

— Излаб кел, хўжайин қаёқдайкин!

Олапар кучининг борича чопиб кетади, мурдаларнинг устидан сакраб ўтиб излайди, искаб боқаяди, тур-

ган жойида айланади ва бирдан тўхтаб ҳуради ва ин-
гичка товуш билан акиллайди.

Торопка ўрнидан туради, ерда ётган мурдалардан секин-секин ҳатлаб ўтади. Отнинг залвари билан босиб қолган оёғини ҳали ҳам яхши босолмайди, лекин Торопка ҳар қалай ўзини юришга мажбур қилади.

Торопка қадамини тезлатади. Олапар отамни топганга ўхшайди. Вафодор ит, татарларнинг ўқи ёки найзаси тегиб қандай йиқилган бўлса, шундайлигича тартибсиз ётган бир неча жасаднинг олдида туради.

Торопка титраб-қақшаб, қўрқа-писа яқинроқ келади, қор босиб қолган, қимирламай ётган жасадларнинг устига энгашади... Йўқ! Бу отам эмас! Еш, чиройли, лекин мумдек оқариб кетган юз... Бу ёш бола... Кипраклари узун кўк кўзлар жимгина осмонга қараб ётибди. Кипракларида оппоқ қор учқунлари ялтирайди. Юзларида майда сепкил кўринади, чиройли оғзи ярим очиқ ҳолда, гўё эркаланиб сўзлаётгандай...

Жуда таниш чеҳра!.. Вешнянка! Бу ерга қандай келиб қолдинг сан? Тагин ўғил болачасига кийиниб олибсан!.. Сенга ҳам татарларнинг даҳшатли зарбаси тушибди-да!

Торопка қимирламай ётган жасаднинг ёнига ўтирди... Ана, эркакча кийим кийган яна бир неча қиз ётибди. Булар ҳам ватанни ҳимоя қилиб, татарлар билан олишган!

Торопка оҳиста энгашди-да, жонсиз юзга лабларини теккизди. Вешнянка!.. Торопканинг эсига унинг эрка жилмайишлари ва хайрлашаётгандаги ҳасратли сўзлар ўтушди...

— Вешнянка!— деб шивирлади Торопка.— Энг сўнгги мартаба хайрлашиб, бир оғиз бўлса ҳам гапирсанг-чи! Сен мени кутишга ваъда қилиб эдинг-ку! Мана энди шу ўлик, ғам-ҳасрат майдонида кутиб олдинг!..

Музлаб ётган лабларни яна бир марта ўпди, музлаб ётган совуқ қўлларни ушлади... У сукут қилиб ўйга толди.

Шу вақт бирдан тинч изғирин совуқда чўзиб айтилган ғамгин сөзлар эшитилди. Таниш ғазаллар, у буни уйида экан вақтда Перунов Бордаги қариндошуруғларнинг қабрлари қалашиб ётган мазорда кўп эшитган.

Ғазал айтаётган ингичка ва баланд заифона овоз эди, унга кўкракдан ғуриллаб чиққан, пастроқ иккинчи бир овоз қўшилди. Кейин иккала овоз, худди чирмашиб кетгандек, бирга қўшилиб кетди. Овозлар тинч қорли далага секин оққандек келмоқда, далада эса гўё ғазалга қулоқ солгандек кўзлари очиқ қолган рус аскарларининг ўликлари чўзилиб ётарди.

Ингичка овоз ғазални мунгланиб айтарди:

Куёш ботди қизариб, қонга-буланиб,
Қалин ўрмон, баланд тоғ ортига ўтиб.
Кўкимизни қоплади қора булутлар,
Устимизга ёпирилди бало офатлар.
Ташлаб кетдинг кимларга шўрлик бошимни
Олдим тўлган етимлар, бола-бақрани.
Ғаму-ҳасрат қайғуга, дарду аламга
Кетдинг ташлаб сен мени келмас абадга!

Иккинчи паст овоз давом этдирди:

Бевақт ажал келди-ю, ёқадан олди,
Ажаллик қиёфатин ўзгартиб келди.
Келди у зиналарга ёш жувон бўлиб,
Кўринди даҳлизларда кўркам қиз бўлиб.
Ўткинчи бечорадек бўлиб келди-да,
Аста-секин судралиб келди яқинга.
Гўнг қаргадек дарчага келиб қўнди-да,
Естиқ бошига қўнди ҳақкалаб ўтиб,
Ўғирлади жонларни оқ кўнгиллардан...

Торопка дармонсизлигидан гандираклаб-гандирак-лаб марсия айтаётган аёллар олдига келди. Улар ярим доира шаклида айланиб ўтиришарди. Ўртада қорнинг устида аскарларнинг жасадлари қатор тизилишиб ётарди. Аёлларнинг кўпчилиги эркакча кийиниб олган эди. Атрофларида қорда болта ва айри найзалар сочилиб ётарди. Хотинлар бирдан жим бўлиб қолди. Улар олдиларига келиб қолган Торопкага қўрқа-писа ажабланиб қараб қолишди.

— Салом алайкум! Буларнинг қаторига яна бир қизни олиб келиб қўйсак бўладими?

— Кел, бу ёққа кел. Сен қаерликсан?

— Мен Рязань атрофидан...

— Унга ҳам таъзия тутайлик. Ўз эркакларимиз билан бирга тобутсиз бўлса ҳам дафн этамиз.

Икки хотин ўринларидан туриб Торопканинг кетидан кетишди. Улар Вешнянкани кўтариб келиб, ўз яқинларининг жасадлари қаторига ётқизишди. Торопка қорга ўтириб марсияни тинглади, хотинлар гоҳ биргаллашиб, гоҳ якка-якка марсия айтишарди:

Кўкаргин ўт бўлиб қалбимнинг доғи
Гуллагин чачаклаб ҳаётим боғи
Енингдан ўтган эл қизиқсин, боқсин,
Кексайган кампирлар азалар очсин
Юз яшар бобойлар таъзия тутсин...

Ўтирганларнинг олдига секин-секин қадам босиб Ҳожи Раҳим келди. У шунчалик секин билинтирмай келдики, уни хотинлар кўриб қолиб чўчиб кетиб, жим бўлиб қолишди. Ҳожи Раҳим қўлини кўксига, кейин лабига ва манглайига қўйиб ишорат билан салом берди.

— Ўз одатларича чўқиняпти!— деган садо чиқди бировидан.— Бу ким экан ўзи?

— Бу одам татарларнинг табиби,—деб жавоб берди Торопка.— Авлиё одам, девонадек иш тутади, ҳамма-ни ҳам даволайверади, хоҳ ўзлариники бўлсин, хоҳ бизларники бўлсин ажратиб ўтирмайди, тагин хизматига ҳеч нарса сўрамайди.

Ҳожи Раҳим ҳассасига таяниб, ерда ётган мурдаларга тикилганича анча вақт қараб турди. У шунчалик узоқ турдики, хотинлар бир-бирларига қарашиб, тагин мунгли марсия айта бошлашди. Олапар думини қисиб бегона табибнинг орқа тарафидан секин юриб келди-да, чопонининг этаklarини искаб-искаб қўйди. Кейин хотиржам бурилиб кетди-да, Торопканинг оёғи тагида ётиб олди.

Ҳожи Раҳим хотинларга қараб бурилди ва фотиҳага қўл кўтарди. Унинг қоп-қора кўзлари, аланганинг акси тушгандек ялтираб кетди. Марсияхонлар жим бўлиб қолишди... У гапига русча сўзларни аралаштириб куюниб гапирди. Хотинлар анграйишиб қунт билан кулоқ солишди.

— Қара, қандай яхши сўзлаяпти-я! Гапига тушуниб бўлмаса ҳам ўзи олимга ўхшайди!—деб шивирлашди хотинлар.

Татар табиби қўли билан яна бир марта салом бергандек ишорат қилди-да, секин-секин юриб қоронғиликка қараб кириб кетди.

Эгнач-Крест яқинида тухташ

Ҳожи Раҳим: «... Ўз теварагимда нуқул ўлимни кўрдим. Найза, қилич ва ўқ ҳозирча мени аяб турибди. Аммо, бахтсизлик тиғи ҳамон тепамда осифлиқ турганини ва ҳеч бир кутмаганимда унинг тўсатдан чақмоқдек келиб уришини яхши биламан...» деб ёзарди.

Бўзрайиб турган кемтик ойнанинг хира ёруғида Ҳожи Раҳим неча минг татар суворийлари юриб утган урмон йўлидан юриб кетди. Отлар қорни янчиб ташлаган, йўловчининг оёғи тойиб, тез-тез йиқилиб тушарди.

Чорраҳа йўлга келганда Ҳожи Раҳим ўз номини эшитди. Уни биров чақирди. Шу орада тўрт отлиқ одам кўринди. Отлиқларнинг бири ўзининг човқар оти Қопланини тизгинидан тутиб турарди. Булар Арапшо билан татар жангчилари эди.

Арапшо отидан тушиб Ҳожи Раҳимнинг қўлини ўпди ва кўзига суртди.

— Мен сизнинг муридингиз, мусибат чоғи сизни ташлаб кетолмайман. Отингиз мўғул аскарлари орасида чоғиб юрган экан. Жаҳонгир кўриб уни таниб қолибдилар. У зот менга, кетимга қайтиб, сизни топиб келишимни буюрдилар. Ўрисларнинг қўлига тушиб кетсангиз, улар албатта сизни қиймалаб ташларди.

— Ўрислар ҳам худди бизларга ўхшаган одам, — деди Ҳожи Раҳим. — Мен ўрис мажруҳларини даволадим ва уларнинг дафн маросимида ўқийдиган марсияларини эшитдим. Улар менга ҳеч бир ёмонлик қилганлари йўқ. Тақдир ва яхши дўстнинг қўллари тағин мени бахтсизлик чоғидан тортиб олди.

Арапшо узангини тутиб Ҳожи Раҳимни човқар оти Қоплонга миндириб қўйди.

Ўрисларнинг шимолдаги бой пойтахти Новгородга қараб кечаси билан юриб келган мўғул қўшинлари эрталаб ҳам юриб борарди. Бироқ, тушга яқин олдинга юриш мумкин бўлмай қолди. Отлар ҳадеб юмшоқ қорга қоринларидан кириб кетаверди. Эрувгарчилик қотиб ётган йўлларни эритиб кўл қилиб юборди. Отлар йиқилаверди. Буларни кўтариб турғиза-турғиза суворийларнинг силласи қуриди. Рус асирларидан олинган йўл бошловчилар, йўл бундан бу ёққа бундан ҳам бадтар бўлади, бу йўлларда эллик кунгача, токи дарёлардаги

тошиб ётган сувлар денгизга оқиб кетгунча қатновлар тухтаб қолади, дейишарди.

Ботухоннинг жаҳли чиқиб кетган эди. Ботқоққа йиқилиб тушган аскарларни кўриб оғзини катта очиб хохлаб кулган бир русни у ўз қўли билан чопиб ташлади.

Ботухон:

— Юрагида ёли бор ва ғайратли кишиларга ҳеч нарса тўсқинлик қилолмайди. Йўл бошловчилар бизларни ҳалок қилиш учун мана шу ботқоқликка атайин олиб келган, бироқ, биз улардан кучлироқ ва устомонроқ чиқармиз. Бизлар нима қилсак ҳам ўзининг савдолари билан машҳур Новгородга етиб борамиз!— деди.

Аскарлар қаттиқ-қаттиқ ғўнғирлай бошладилар. Йулнинг, уч одам бўйи келадиган баланд ёғоч крест қадаб қуйилган чорраҳа жойига келганда аскарлар тўхтаб қолди. Татарлар отларини озроққина дам олдириш учун ерга тушишди. Субутой баҳодир пушти паноҳ бўлган худоларга мурожаат қилишни ва шомон хотин Керенкей Заданни чақиртириб олишни маслаҳат берди. Шомон хотин ўзининг қиш бўйи аёзда жунлари ўсиб ҳурпайиб кетган кичикрок қора отини миниб келди. У Ботухонни кўрди-ю, довулни чалиб, эгар устида сакраб, баланд овоз билан дуо ўқиб афсун айта бошлади. Ботухон унга мурожаат қилиб:

— Эй, осмон тангриларига яқин бўлган авлиё, тангрилардан сўраб айтиб бергинчи, мен илгари қараб юраверсаммикин, Новгородда омадим келармикин ёки ажалим етармикин?— деб сўради.

Устига айиқ териси ёпиниб, бошидаги қалпоғига ҳар хил қушларнинг бошини қадаб олган Керенкей Задан отидан тушди, довулини қоқиб ўйноқлаб гир-гир айланди ва бирдан уч-тўрт сакраб шу яқин орада турган баланд бўйли якка қарағайга қараб югурди.

— Мен булутлар билан гаплашаман, ундан ҳам на-рироққа қараб кўраман!— деб бақирди у.— Ҳамма гапни тангрилар билади, ҳамма нарсани тангрилар айтиб беради!

Шомон хотин чаққонлик билан тармашиб, қарағайнинг учига чиқиб силкита бошлади. Қарағай аста-секин бир тарафга қараб қийшайди. Мўғуллар пастдан туриб:

— Ҳазир бўл! Тезроқ туш!— деб бақаришди.

Қарағай борган сари тезроқ букилиб, ниҳоят ағдарилиб тушди. Шомон хотин қорнинг устига йиқилиб, қорнинг тагидаги музни тешиб юборди ва лойқа сувга бота бошлади. У ўзини ютиб кетаётган ёпишқоқ қора балчиқни шопирлатиб типирчилаб қолди...

— Арқон! Арқон ташланглар унга, арқон!— деб бақирди Субутой баҳодир. У ўз эгарининг қошидаги арқонни ечиб олиб чап қўли билан уни чаққон силтаб улоқтирди. Арқоннинг учи шомон хотинга етмай қолди. Субутой арқонни яна ўраб калава қила бошлади ва отини ботиб бораётган Керенкей Заданга қараб яқинроқ боришга қистади. Саман йўрға тиззасидан қорга ботиб секингина бир икки қадам босди. Субутой яна арқон ташлади, бу сафар арқоннинг учи шомон хотиннинг бошига илинди. У қора балчиққа ботиб бораётиб, қўли билан арқонга ёпишди. Субутойнинг оти яна бир қадам ташлаб эдики, у ҳам бирдан йиқилди. Субутой отдан тушишга ҳаракат қилиб ўзини орқага отди-ю, барибир муз ёрилиб кетди-да, от дарров чўкиб қолди, у оёғини типирчилатди ва балчиққа бадтарроқ ботди.

Мўғуллар:

— Баҳодир ботиб қолдилар! Югур тезроқ, югур!— деб додлашиб юборишди!..

Ҳар тарафдан бир неча мўғул кекса саркарда ботиб бораётган жойга қўрқа-қўрқа яқин келишди. Қоражул арқонлар улоқтирилиб, Субутойнинг узатилиб турган қўли ва бўйнига илинтирилди. Мўғуллар арқонни елкаларига солиб бор кучлари билан ўз бошлиқларини тортишди. Арқонлар тордек таранг бўлиб кетди. Субутой эса:

— Отни чиқариб олинглар! Менинг саманимни қутқаринглар!— деб бақирарди.

Мўғуллар Субутойни йўлга судраб олиб чиқдилар. Унинг оти бўйнигача балчиққа ботиб, пишқириб бир неча нафас балчиқдан кўтарилиб турди. Саман йўрға худди одам чинқирагандек кишнаб юборди... Боши ҳам кўринмай кетди. Энди қонхўр ботқоқлиқнинг бу икки қурбонидан ҳеч қандай асар қолмади. Фақат Субутойнинг вафодор оти билан шомон хотин абадий ғойиб бўлган даҳшатли қоп-қора «кўз»нинг юзида думалоқ довул сузиб юрарди, холос.

Қоп-қора балчиққа беланган Субутойни мўғуллар аранг тўсиб туришарди, у отига қараб юлқиниб:

— Саман йўрға! Сен ҳар вақт мени балолардан қутқарардинг! Сен ҳар вақт менинг доно маслаҳатчим эдинг! Сенсиз энди мен қандай қиламан, жонивор саман! Малъун экан бу ўрис ерлари!..— деб бақирарди.

Кекса мўғуллар отларидан тушиб ўз бошлиқларининг теварагини зич ўраб олишди ва ҳаммалари ёпирилишиб Субутойни ерга букишиб босиб туришди:

— Утиринг шундай, энди у ёққа кўп қарайверманг! Лаънати ерлар экан бу ерлар! Уриснинг қора инс-жинслари биздан қонли бир қурбон олмоқчи эди. Улар юракли Керенкей Заданни ютиб юборишди, сизнинг ҳам толмас доно отингизни нобуд қилишди. Бизлар энди шу ерда тўхтаб орқамизга қайтиб кетишимиз керак. Мана бу катта ёғоч крестни кўряпсизми? Бу крестни ўрислар ўз шомонларининг қабрига қўяди. Бу ерда жуда кўп йўловчилар Игнач деган қароқчининг қўлида ўлиб, ўликлари шу ботқоқликқа ташланган... Жаҳонгирга, энди бизга ўша бой Новгород шаҳари керак эмас, деб айтинг. Орқага қайтамыз!.. Бошқа отлар ҳам сизнинг хизматингизга ярайди. Танланг, хоҳлаган отингизни!..

Субутой баҳодир елкасини бир силкитиб мўғулларни силтаб юборди-да, ўрнидан турди. Энди у ботқоқликқа қарамасдан яқинроқда турган бир отга миниб Ботухоннинг олдига борди. Жаҳонгир ўзининг қашқа бўз отининг тизгинидан ушлаб тик турар ва терлаб қорайиб кетган, ҳамма ёғига лой ёпишган арғумоққа қоронининг қобиғини едирарди.

Субутой баҳодир отидан тушиб Ботухоннинг оёғи тагига чўққайиб ўтирди. Мингбослар уларни зич доира бўлиб ўраб олишди. Ҳаммалари, ўз бошлиқларининг қандай қарорга келишига диққат билан қулоқ солиб жим туришарди.

Ботухон сўз бошлади:

— Ҳозиргача менинг йўлимни тўсадиган ҳеч нарса бўлмаган эди. Менинг қўшинларим чўл-биебонларни кесиб ўтди, ҳайқириб оққан Эдил ва бошқа дарёларни кечди. Энди ўриснинг ёвуз инс-жинслари дарёлар тошиб йўлларни кўл-кўл қилиб босиб кетганда менинг ҳамма қўшинларимни қириб ташламоқчи бўляпти. Энди мен орқамга қайтаман... Бизлар қипчоқ саҳроларида дам оламиз.

— Қайтамиэ! Қирга, сахрога!— деб бақиршиб юборди мўғуллар.

Қоп-қора бўлиб ўйилиб кетган йўл бўйлаб чўзилган бутун қўшинга шодиёна овозлар тарқаб кетди.

У Н С А К К И З И Н Ч И Б О Б

„Итоатсизлик алангаси сўндирилсин“!

... Юртимизнинг тақдирдан қўрқмайман..
Устига бало келиб ларза солса —
Авлод ўсар, бир кун интиқом олар!

(А. К. Толстой «Змей Тугарин»)

«Қайғули ва шунинг билан бирга шонли саҳифаларни ёзишга қўлим зўрға боради...» деб ёзарди Ҳожи Раҳим.

Татар қўшинлари рус ерларидан қипчоқ саҳроларига бир қанча йўллар билан орқага қайтдилар. Татарлар йўл-йўлакай шаҳарларни босиб олиб, вайрон қилдилар. Қишлоқларни талаб, ёндирдилар, аҳолини қириб кетавердилар. Торжок, Тверь, Волок, Дмитров ва бошқа шаҳарлар вайрон қилинди. Татарлар барибир бизлар бу ерда турмаймиз-ку, деб ҳеч нарсани аямади ва ҳеч нарсани соғ қўймади. Татарларнинг ваҳшатини руслар эсидан чиқармасин, дегандай қилди!..

Ем-хашак йўқ эди. Отлар ориқлаб ўла бошлади. Уларга сув ювиб кетган, ёпишқоқ, ботқоқ йўллардан юришга тўғри келди. Йўлда учраган кичик дарёлар қалин қорли қишдан кейин тўлиб-тошиб ётарди. Бу дарёларда кечув бўлмаганидан сузиб ўтишга тўғри келарди. Ожизлашиб кетган отлар серсувли тез оқинга бардош беролмай чўкиб кетарди.

Йўл бўйи ҳамма ёқда ярғоқ бўлиб кетган пўстинлар, қонга буланган кийимлар, кийилган чармсиз эски этиклар, латта-путталар, синиқ идиш-оёқлар, дарз кетган ёғоч чоралар, қовжираб кетган хомутлар ва эгарчалар тиқилган қоплар — хуллас татарлар очкўзлик билан талаган нарсалар ортилган чаналар кўринарди. Шулларнинг ҳаммасини деҳқонлардан талаб олинган отлар тортиб келарди. Бунчалик кўп, очкўз татар галаларига на хашак ва на дон. Оч, ориқ, қобирғалари саналиб турган отлар чаналарни аранг тортиб борар, қиялик-

ларга келганда чиқолмай, тўрт оёғини осмонга қилиб йиқилиб ётарди. Асир тушган деҳқонлар отларини турғизишга уринар — биров думидан, биров елкасидан кўтарар ва ўз қўлларида туғилиб ўсган отларнинг очликдан ожизлашиб, ноилож ерда ётганларини кўриб йиғлашарди. Мўғуллар ҳуштак чалишар ва юк ортилган қатор-қатор чаналарни шу ҳолича ташлаб бепарво кетаверарди. Татарларнинг бир қисми Козельск қўрғони яқинида айланиб қолди, русларнинг қипчоқ саҳроси чегарасидаги қоровул қўрғони бўлган бу қўрғон одатда серғалва қизғин савдо қалъаси эди.

Бу ердаги татар қўшинларига Куюкхон бошчилик қиларди. У жуда катта шуҳрат қозонмоқчи бўлар эди. Бироқ, ҳар вақт бошқа лашкарбошилар ундан ўзиб кетарди.

Козельск қамали узоққа чўзилди. Қалта қиличлар билан қуролланган шаҳар аҳолиси ғайрат билан олишди: кечалари чигиб, ухлаб ётган татарларни шабохун уриб қириб кетар ва қўрғон деворига тармашиб юқори чиқмоқчи бўлган ёвларни улоқтириб ташларди.

Куюкхон, татар қўшинларининг шу яқин орадан қипчоқ саҳросига қараб ўтиб кетаётганини кўрди. Унинг аскарлари ҳам машаққатли қамалдан қийналиб, рус ботқоқларидан эркин даштга тезроқ кетгилари келиб қолди. Куюкхон қамални бўшатиб юбормоқчи бўлди. Ботухон бундан хабар топиб, елиб-югуриб етиб келди. У шаҳарни ўзининг «ғолиблари» билан зич халқа қилиб ўраб олди. Субутой баҳодирнинг «фидойилари» Куюкхон аскарларининг чекиниш йўлини тўсиб, уларни Козельск қўрғонига қараб қайтадан ҳайдади.

Шаҳар ёшгина князь Василийга қарашли эди. Шаҳар мудофаачилари ғайрат билан урушиб, татарларни қйрарди. Қўлга тушиб қолган асир жангчилар:

— Бизнинг князимиз — ёш! Бизлар Ватанимизнинг содиқ фарзандларимиз, биттамыз қолгунча ҳам уруша-верамиз. Дунёда яхши ном қолдириб кетиш учун ўлишдан ҳам тоймаймиз... — дейишарди.

Татарлар Козельск қўрғони тагида қирқ тўққиз кун қамал қилиб туришди, бироқ шаҳарнинг мард мудофаачиларига қарши ҳеч қандай иш чиқара олмади. Авраш, ваъда ва қўрқитишлар ҳам шаҳар аҳолисининг мустаҳкам иродасини ўзгартира олмади. Ниҳоят қўрғон тешар машиналарнинг зарбаси остида Козельск

қўрғонининг деворлари бузилди. Шаҳарликлар пичоқ-бозликка ўтди. Улар жони жаҳди билан урушди. Бир куннинг ўзида тўрт минг татар қириб ташланди. Шулар билан бир қаторда Козельск шаҳарининг мудофаачилари ҳам қирилди. Ботухон ҳеч кимни аямай хоҳ хотин бўлсин, хоҳ чақалоқ бўлсин, ҳаммани қириб ташлашни буюрди.

— Шум шаҳар!— деди Ботухон.— Буни ер юзидан супуриб ташлаш керак! Агарда мен бу қайсар қароқчиларни жазосиз ташлаб кетсам — бу ерда мудом итоатсизлик алангаланиб, хуфия исёнлар қўзғолаверади. У вақтда мен қўшинларимни мағрибга қараб бошлаганимда булғорлар ҳам, мордвалар ҳам, Рязань билан Владимир ва бошқа юз шаҳар ҳам — ҳаммаси менинг орқамдан зарба бериш учун айри найзаларини қайрай бошлайди. Дунёни ларзага келтирган буюк Чингизхон вужудга келтирган муқаддас ҳокимиятимга қаршилик кўрсатганларнинг ҳеч бири жазосиз қолмаслигини мана шу ёвуз ўрислар билиб қўйсинлар. Агарда ўрислар тирик қолиб яшамоқчи бўлса — улар менга ҳурмат билдириб бўйсунишлари керак!..

Ботухоннинг навкарлари ёниб ётган шаҳарнинг ҳамма ёғини қидириб кичкина князь Василийни излашди, бироқ уни топиша олмади. Баъзилар, ёш князь қонга ботиб кетган дейишар эди.

Бу ерда бир кундан ортиқ тўхтамай Ботухон Дашти қипчоққа қараб йўлга тушди.

Гавжум, обод Козельск шаҳарининг ўрнида тўда-тўда кўл ва синиқ гишт парчалари қолди, холос.

Бўйсундирилган, талон-торож қилинган, поймол бўлган рус замани орқада қолиб кетди...

Ўрисларнинг юрти энди ҳеч қачон ўзининг жароҳатларини тузатолмайди, ҳеч қачон оёққа туролмайди! **Меннинг иродам шундай!**— деди Ботухон.

У Д Т У Қ Қ И З И Н Ч И Б О Б

Яна саҳро!

«Улимдан ўзганинг тез келиши хайрли! Кишининг бахту-саодати — ўз юртида, тиниқ сувли бир булоқнинг бўйнида бир уйнинг эгаси бўлишдир, кимки ёт юртларда ҳадеб тентирайверса, беному-нишон ҳалок бўлғусидур!» деб ёзарди Ҳажжи Раҳим.

Мўғул лашкарлари тинмай, кенг ёйилган тошқиндек Дашти қипчоқ орқали жанубга қараб борарди. Қуёш ўзининг феруза дарвозаларини очиб юбориб, осмондан кенг даштга қарар ва кўзларни қамаштириб, қиздирарди, мана шу даштда, саҳро йўлларидек бир хил ва кети узилмас ашулаларини айтиб, оғзи қулоғига етган шўх отлиқлар кетмоқда. Жунлари ҳурпайган ориқ отлар саҳро ўтларининг илк майсаларига суқланиб бўйинларини чўзиб келарди.

Баҳорнинг ўқтин-ўқтин эсанг шаббодаси энди йиртқиш ҳайвонлар титиб ташлаган ва ҳамма ёқда сочилиб ётган ўликларнинг сассиқ ҳиди ўрнига бурган ва ювшанларнинг хушбўй ҳидини димоққа олиб келиб урарди.

Адирлардан ўтгандан кейин сойликлар бошланди, сойликларда ҳали ҳам оппоқ қорлар эриб ётар ва узоқ турмайдиган баҳор кўллари мавж уриб турарди. Кўлларнинг устида гала-гала ўрдаклар ва кумушдек оппоқ оққушлар билан ғозлар учишиб юрарди.

Қўшин яхши ўтлоқ жойларни танлаб бир-бирларидан узоқ-узоқ жойларга тушиб дам олди.

Ботухон янги отлар сўраб қолди. Мутеъ қипчоқ хонлари яхши от ва бияларни уюр-уюри билан ҳайдаб олиб келишди. Уюрларнинг бирида Ботухон сафарга отланиб чиққанда минган бўз от Оқчиён ҳам бор эди. Нозик арабий арғумоқни аяб жаҳонгир Рязанни олгандан кейин уни боқиб бериш учун қипчоқ хонларига бериб юборган эди. Улар Ботунинг мана шу орзусини бажо келтирган эдилар.

Ботухон асов кумушсимон Оқчиёнга миниб олиб юзта соқчи «ғолиблар» ва озроқ мулозимлар билан Саҳронинг кичикроқ бир дарёси лабида илгаридан тайёрлаб қўйилган жойга жўнади.

Теварагида қадимий қўрғонлар кўп бўлган бир сойнинг ўртасида тилла ранг — сариқ чодир тикилган эди. Унинг атрофида хоннинг етти хотинининг чодирлари яна пайдо бўлди.

Жаҳонгир қадрли катта хотини Буракчиннинг чодирдан бошлаб ҳар бир хотиннинг чодирига бир-бир кириб чиқди. Уйдан чиқишда у ҳар бир хотинига: билакузук, бўйин тумор, узук, тўп-тўп кимхоб ва ипаклик матолар совға қилди. Хотинлар хонни ёлвориб, йиғлаб зорланиб ўз ёнларида олиб қолишга тиришардилар.

Бироқ, Ботухон уларга қулоқ солмай ўзининг кичик хотини Юлдузнинг еттинчи чодирига бориб кирди, у қипчоқ хонларининг олиб келган қимизларини мана шу ерда ичмоқчи эди.

Чодирга кираверишда таъзим билан тиззаларини букиб қўрғон тешар қуроолларнинг буюк устаси гавдали, барваста Ли-Тун-По билан ёш, ясанган Мушук тайжи турарди. Хитой, устига олтин аждар сурати тикилган кенг шойи чопон кийган ва бошига товуснинг узун пати қадалган кичкина кўк телпак кийиб, гардани томон суриб қўйган эди. Еттинчи Юлдузнинг ёш акаси олмослар қадалган ҳиндича олачипор салла ўраган, тилла камар боғлаб эгри Дамашқ қиличи таққан, кўзни камаштириб яшнар эди.

Жаҳонгир буларга бир назар ташлаганда ҳам қовоғи очилмади.

— Сизни мен чақиртирган эдим, улуғ устоз Ли-Тун-По, мана бу азамат йигит билан юзта навкарни қўриқлаб боради. Сиз, Эдил дарёсининг, бир вақтда бизнинг қўшинимиз ўтган жойига борасиз. Ўша ерда тилсимланган Урок тоғи бор. Сиз Эдилнинг қуйи тарафига қараб юриб, унинг қирғоқларини кўриб чиқасиз. Сиз шу ёқдан менга сарой солишга лойиқ бир жой топасиз. Мен истайманки, саройнинг остонасига денгиз кемалари кела оладиган бўлсин, саройнинг тоmidан ўзимизнинг қирларимиз кўриниб турадиган бўлсин, яқинида яхши кўрган йилқиларимиз ўтлаб юрадиган серўт майсазори бўлсин. Сарой, саҳро қароқчилари босиб келоладиган очиқ жойда бўлмасин. Шунинг учун қирғоғидан дарёнинг тормағи ўтадиган бир оролни излаб топинг.

— Буйруғингизга махталман, бажондил,— деб жавоб берди Ли-Тун-По.

— Менинг саройим оламнинг юраги ва боши бўлади. Менинг ёрлиқларим, отилган ўқдек ҳамма ёққа етиб туради. Қорақурумдаги буюк хоқонларни ҳам ўзим тайинлайдиган бўламан. Босиб олинган халқларнинг шаҳарларига ўз ноибларимни қўяман. Машриқ ва Мағрибдаги ерларнинг ҳаммаси менинг буйруқларимга бўйсунадиган бўлади... Шундагина буюк Чингизхоннинг менга қилган васияти бажо келтирилган бўлади!

— Буйруғингизга махталман, бажону дил!— деб такрорлади Ли-Тун-По.

— Шундай бўлади!— деди Субутой баҳодир.— Олтин

Ўрдангизнинг тоmidан туриб оламнинг бўйнига арқон солиб қудратли қўлингиз билан тортасиз!..

Ботухон Мушукнинг офтобда қорайган юзига назар солиб:

— Сен, Ли-Тун-По устани қўриқлаб борадиган юз аскарнинг бошлиғи бўласан. Бу киши сарой солинадиган жойни топиб, дастлаб қўриқчи минорасини турғизганда, менга чопар юборасан, шундан кейин мен ўзим бораман. Менинг бу саройим шу вақтгача қурилган ҳамма саройлардан ҳам яхшироқ бўлиши керак.

— Тушундим, бажону дил,— деди Мушук.

— Бугуноқ йўлга тушинглар!— деди-да, Ботухон чодирга кириб кетди. Унинг кетидан жаҳонгирнинг яхши кўрадиган акаси Ўрду, енгилмас саркарда Субутой баҳодир ва тарихчи Ҳожи Раҳим эргашди.

Зар заъфарон тусли кимхоб кийим кийган Юлдуз ранги бўзарган, кўзлари бақрайган ҳолда Ботухонни кутиб олди. У тиз чўкди, бошини ерга қўйди ва Ботухоннинг оёғидаги ўлдирилган князь Георгийнинг оёғидан ечиб олинган қизил шигрин этигини ўпди. Хитой хотин И-Ла-Хэ лиқиллаб ётган Юлдузни турғизиб олди ва олиб келиб ултон ёстиқ устига ўтқазиб қўйди.

— Кичик хоним бетоблар,— деди хитой хотин.— Бу киши Соҳибқирондан анча вақтгача хабар бўлмагани учун жуда қаттиқ қайғурдилар. Юришлари ҳам қийин, беқувват бўлиб қолдилар. Бу кишини боқиш учун тажрибали табиб керак.

— Бекор гап бу!— деб эътироз қилди секингина Юлдуз, кўзларини ерга тикиб.— Соҳибқиронимни эсон-омон кўрганимдан кейин мен яна ишлай оламан, қўшиқ ва эртакларимни ҳам айта оламан...

Ботухон Юлдузнинг ёнига келиб гиламга ўтирди. Бовурчи кириб унга яшил бир шойи рўмол узатди. Ботухон рус шаҳарларидан талаб олинган қиммат баҳо: олтиндан қилинган бўйинга тақадиган крестлар, кичкина икона, тилла туморлар, зираклар, бўйин туморлар, билакузуклар ва бошқа чиройли нарсаларни гиламга сочиб юберди. Хитой хотин сочилган нарсаларни ҳовучлаб олар ва уларни ўз бекачига кўрсатарди. Юлдуз буларга бепарво қараб:

— Раҳмат сизга, улуғ жаҳонгир. Ҳаммаси ҳам жуда чиройли нарсалар экан. Мен сизнинг бунчалик марҳаматингизга арзимаيمان,— деди.

Юлдузнинг чаккасигача чўзиб бўялган узун кўким-тир қора қошлари ва упа сурилган оппоқ юзи гамгин ва сўниклигича тураверди. У фақат кичкина кумуш ойнани кўриб, бир оз жонланди. Уни қўлига олиб, ялтироқ бетига диққат билан қараб:

— Энди қандай бўлиб кетибман-а! Илгари куни бўйи далада юрадиган вақтимда юзим олтиндек ялтирарди,— деди.

— Ҳозир ҳам сен, чевар И-Ла-Хэннинг юзингга суриб қўядиган мана шу хитой бўёқларсиз юра оласан,— деб жавоб берди Ботухон.— Балки сенинг бирор тилагинг бордир? Бўлса айтгин менга.

— Менинг битта тилагим бор. Сиз учун у ҳеч нарса эмас. Аскарларингиз орасида бир чол юрибди. Унинг ёқимсиз башарасини кўрган сайин тобим қочади. Буйруқ берингки, у яна Сигноққа қайтиб кетсин. Шу вақтда менинг кўнглим жойига тушади.

— Агар у чолнинг кўзи ёмон бўлса, сенинг бетоблигингга сабаб бўлса, мен буюриб уни шу орадаги кўлларнинг бирига ботиртириб юборай. Оти нима у чолнинг? Қаерда туради ўзи?

— Йўқ! Унга ёмонлик қилманг. Олижаноб бўлинг, саховатли бўлинг! Унга устига гилам ортилган тўртта от беринг, лекин шундай буйруқ берингки, у бу ерда бир кун ҳам тўхтамай ўз юртига қайтиб кетсин. Унинг оти Назар Қаризак. У Субутой баҳодирникида туради ва у кишининг хўрозларини боқиб юради.

— Бош устига, бажону дил!— деди Субутой баҳодир.— Юлдуз хонимнинг орзулари менинг учун буйруқ. Мен чолни хўрози билан, иккита кажава ортилган туя билан йўлга соламан. Буларга у, ўрис шаҳарларида йиққан ўзининг «Қутлуғ ўлжа»¹ларини солиб уйига олиб кетоллади.

И Г И Р М А Н Ч И Б О Б

Сотқинликнинг баҳоси

Утовга князь Глеб кириб келди-да, ҳаммага диққат билан кўз югуртириб чиқди. Ботухоннинг кайфи чоғ, Субутой баҳодирнинг ҳам ҳар вақтдагидан кўра қовоғи

¹ «Қутлуғ ўлжа»— шаҳарга ҳужум қилиб кирганда олинган ҳар қандай ўлжа у замонда «қутлуғ» саналар ва ғолибнинг нарсаси бўлиб қоларди.

очикроқ кўринарди. Князь Глеб икки букилиб таъзим қилди-да, хоннинг олдига эмаклаб бориб ер ўпди. Ботухон бошқа ёққа қараб турарди. Князь Глеб чўккалаганича хонга мунтазир бўлиб тураверди.

Нихоят Ботухон унга назар ташлади:

— Жа, нима демоқчисан, қўноз Ғолиб?

— Сиз буюксиз! Сиз сахийсиз! Узингизнинг вафодор қулингизга ёрдам қилинг...

— Нима демоқчисан?— деб такрор сўради Ботухон, пешонасини тириштириб.

— Соҳибқирон! Сизнинг улуғ сафарингизда сизга фидокорлик билан хизмат қилдим. Энди сизнинг ғолиб қўшинингиз ўз саҳроларига қайтптилар...

Князь Глеб жаҳонгирнинг тошдай қотган юзига қарашга уришиб жим бўлди.

— Нима сўраяпсан ўзинг?

— Яна хизматингизда бўлишим учун фармон беринг!

Ботухон индамади. Князь Глеб энди анча ўзини тутиб сўзлади:

— Гуллаб турган саҳроларингизда менинг сизга керагим йўқ. Аммо рус ерларида мен сизга жуда қўл келаман... Менга илтифот қилинг! Рязанга мени ўз ноибингиз қилиб тайинланг! Менинг ҳалол хизматларимни унутманг...

Князь Глеб, сўзимни қувватлармикин, деб Субутой баҳодирга қаради. У юзида ҳеч нарса сездирмай, юмилмас кўзини ерга тикиб жим ўтирарди. Юлдуз юзини четга бурди.

Ботухон гап бошлади:

— Кимики ўз ватанига хиёнат қилса ундай одам ишончсиз бўлади. Унга ишониб бўлмайди. У хўжайинига ҳам хиёнат қилади.

— Мен сизга содиқ эдим-ку!— деди князь Глеб қизишиб.— Мен сизнинг муҳим юмушларингизни бажардим... Мен князь Георгийнинг қароргоҳи турган жойни топиб бердим.

— Жа...

— Сизга ўз ихтиёрим билан келганимни эсланг!

— Қаёққа ҳам борар эдинг? Урислар сени ҳайдаб юборган қипчоқ саҳролари менга қарам бўлиб қолган эди.

— Аммо...

Ботухон Субутой баҳодирга бурилди:

— Доно маслаҳатчимсиз! Сиз менга буюк бобомнинг ботир Ван хон билан қилган урушлари тўғрисида гапириб бермоқчи эдингиз.

Худди уйқудан уйғонган кишидек Субутой баҳодир бошини кўтариб ёш жаҳонгирга қараб қолди. У ҳикояни бир хилда босинқи овоз билан бошлади:

— Буюк фотиҳ, шуҳратли бобонгиз, керайт¹ элининг хони Ван хон билан урушган эдилар. Қудратли ва зўр қабила бўйсундирилди. Аммо довурак Ван хон таслим бўлмади. У ўзининг қолган ботирлари билан худди бўридек олишди. У жуда қудратли ва юракли ёв эди! Буюк бобонгиз унинг ботирлигига тан берардилар...

— Шундан кейин нима бўлди?

— Чингизхоннинг қўшинлари голиб келдилар, уларга қарши чиқиш мумкин эмас эди. Ван хон қамалда қолди. У ўзининг ботирларидан ажралиб, икки хизматкори билан қочиб кетди...

Ботухон диққат билан қулоқ солиб ўтирар ва бошини чайқаб қўяр эди. Юлдуз унга яқинроқ силжиди. И-Ла-Хэ бесаранжом бўлиб қўлларини кўксига босиб турарди. Князь Глеб ғазаб билан ҳаммага бир-бир қараб чиқди.

— Отоқли Ван хон қутулиб кетдими?

Субутой баҳодир бир пишиллаб олиб, деди:

— Йўқ, Соҳибқирон ҳазратлари! Унинг хизматкорлари, сари қулоқ итлар унга хиёнат қилишди. Хон ухлаб ётган вақтида ўз хўжайинларининг тепасига секин келиб ўлдиришибди ва унинг калласини буюк Чингизхонга келтириб беришибди.

Ҳеч кимдан садо чиқмади. Субутой баҳодир сўзида давом этди:

— Маккор итлар буюк Соҳибқирондан мукофот олишга кўз тутибди. Лекин Соҳибқироннинг аччиғлари келибди. «Ван хоннинг куч-қуввати бор вақтида унга хизмат қилдинглар! У бахти қайтганда сизларга ишонса — сизлар фурсатдан фойдаланиб унинг бошига бало бўлдинглар!..» дебдилар. Доно Чингизхон хиёнаткор — сотқинларнинг умуртқасини синдиришга буюрибдилар...

¹ Керайтлар — бир замонларда Марказий Осиёда энг кучли қабила бўлган. Чингизхон ёшлигида керайт хони Ван хонга оддий навкар бўлиб хизмат қилган эди.

Ботухон секин бурилди ва:

— Эшитдингми?— деди.

Князь Глеб жаҳонгирнинг оёғига ёпишиб ёлворди. Ботухон уни итариб юбориб:

— Сен менга хизмат қилдим дейсанми-а? Бунинг бадалига сенга олтинлар беришди-ку. Сотқинлигинг учун эса жазо бериш керак... Сотқин одамга мен ишонармидим?

Ботухон Глебнинг мурдадек бўзариб кетган юзига кўз қирини солди:

— Мард одам ўлимдан қўрқмайди...

— Соҳибқирон! Бир қошиқ қонимдан кечинг...— деб ғўлдиради князь Глеб ғужанак бўлиб.

Ботухоннинг бақувват қора қўлининг устидан кичкина титраб турган бир қўлча секин босиб қўйди.

— Яхши... яшай қол!

Князь Глеб Ботухоннинг қизил этигини ўпа бошлади.

— Йўқол!— деди жаҳонгир шартта,— Арапшо! Навкарларга буюргин, қўнозни қароргоҳдан чиқариб, саҳрога элтиб қўйишсин.

— Мен қаёққа бораман энди,— деб бақариб ёлворди князь Глеб.— Энди менинг ватаним йўқ-ку!

Ботухон юзини ўгирди. Икки навкар Глебни тихрлик қилишига қарамай судраб олиб кетди¹. Арапшо бе-парво ва хотиржам туриб, буларнинг кетидан эшикнинг оғир пардасини ёпиб қўйди.

Я И Г И Р М А Б И Р И Н Ч И Б О Б

„Россия яна қаддини кўтармоқда!“

Март ойида Перунов Борда ҳеч ким йўқ ва тинч эди. Рязань князининг чақириғи билан кетган аскарлар,— узун қулоқ хабарларга қараганда,— Суздал теварагида ҳам, Берендей ботқоқлигида ҳам, Сить ва Молога дарёлари бўйларида ҳам жанг қилишибди.

Улар қайтиб келишармикин? Раҳмсиз ёв ҳеч кимни омон қўймасмиш...

¹ Тарихнинг хабар беришича, князь Глеб қипчоқ саҳроларида узоқ вақт тентираб юрган. Охир умрида жинни бўлиб қолган, Қачон ўлгани ҳам маълум эмас.

Татарлар талон-торож қилиб, ўт қўйиб кетган қишлоқдаги уйларнинг ўрнида гишт печкалар ва кўмир бўлиб қолган қора ёғочлар уйилиб ётарди. Фақат кўлга яқин четроқдаги пастак-пастак уйларгина етимчалардек \бир-бирига сиқилишиб турарди. Тирик қолган болалар мана шу уйларга жойлаштирилган эди. Болаларга, илгаригидан ҳам бадтар ориқлаб кетган Звяганинг хотини билан бошпанасиз қолган икки кампир қараб турарди. Улар кўлдаги саватларни ҳар куни қараб қўяр ва саватларга тушган ливь ва товон балиқларни олиб келишарди. Ҳаммаларининг еганлари мана шу балиқлар эди, бундан бошқа улар қарағайнинг пўстини туйиб, қипиққа аралаштириб нон ёпиб ҳам ейишарди.

Кекса ўрмонларни босиб ётган қорлар баҳорнинг иссиқ офтобида эриб кетди. Перунов Борнинг тева-ригидан на яёв ва на отлиқ юриб бўларди. Баҳор қушлари гала-гала бўлиб учиб юрар, чағир-чуғур сайрашар, ранг-баранг қизилиштонлар дарахт пўстларини тўқиллатиб: «чиқ-чиқ!» деярди.

Апрелнинг бошида биринчи қочоқлар кўлдан қайиқ билан сузиб келишди. Улар балиқчи кампирлар билан сўзлашганда гапларини татарлар эшитиб қолишидан ҳали ҳам қўрққандек оҳиста сўзлашарди:

— Ҳали ҳам йўлларда уларнинг кўпи изғиб юришибди-ю, бироқ уларнинг катта кучлари саҳрога кетиб қолган бўлса керак. Ҳозир уларнинг қолган-қутгани ҳам ўша ёққа кетяпти. Бизлар сизларга қўшилмоқчимиз. Дон экишга ҳам киши керак-ку... Хўп денглар! Бу ернинг бизга яхшилиги шуки, катта йўлдан анча четроқда ҳам тинч экан, кўлда балиқ ҳам бор экан... Бизнинг донимиз ҳам чиқиб қолади, энди нонимизни ҳам ҳеч ким тортиб олмайди.

Қочоқлар яна кам-кам кела бошлади. Баҳор сувлари тортилиб, йўллар қуриганда бир неча от ҳам келиб қолди, улар очликдан озиб, ҳолдан қолган бўлса ҳам омоч билан молани судраб юраоларди.

Перунов Бор анча гавжум бўлиб қолди. Болталар ҳам чумчуқ, қизилиштон ва зағчаларга жўр бўлиб тақиллай бошлади. Қарағай ходаларидан қилинган оппоқ қатор-қатор уйлар пайдо бўлди. Қаёқдандир сержун итлар келиб кеча-кундуз вовиллай бошлади.

Татарлардан борган сари хабар камроқ эшитиладиган бўлди. Деҳқонлар энди нима бўлиши тўғрисида

сухбатлашар ва муҳокама қилишарди. Ҳаммалари ҳам татарлар Саҳрога қайтиб кетади, илгари қипчоқлар ҳам шундай қиларди, энди улар рус ерига қайтиб келмайди деб ўйлашарди.

Бир кун, ориқлаб қуруқ суяк бўлиб қолган новча бир хотин келди. У ўзига ўхшаб қолган, зўрға юриб келаётган бир сигирни орқасидан итариб келарди. Сигирнинг суяклари саналиб турарди. Хотинлар бу қизил сигирни ўраб олиб унинг латтадек шалвираб ётган қуруқ елинини бир-бирларига кўрсатишар ва бошларини чайқашарди. Сигирнинг эгаси бўлган хотин умидсизланмас ва:

— Мени боқиб асрайди! Оғзи кўкка тегса семириб кетади. Мен бу атрофнинг қаерида қандай ўт ўсишини жуда яхши биламан,— дерди.

— Сиз шу ерликмисиз?

— Бўлмаса-чи! Анови менинг уйимнинг печкаси бўлади. Ёшлигимдан шу ерда ўсганман.

— Ҳой, Опалёниха эмасмисиз?— деб бақириб юборди Звяганинг бева қолган хотини ва тўпнинг ичидан югуриб чиқди. Иккала хотин қучоқлашиб ҳўнграб йиғлашди. Бири:

— Шундай чиройли хотин шу ҳолга тушдингизми, Опалёниха хон? — деб йиғласа, иккинчиси:

— Бола-чақангиз қаёқда қолди? Балки бир бутанинг тагида ер тишлаб ётгандир?— деб йиғларди.

Улар қишлоқдан урушга кетган ҳамма кишиларни бир-бир сўрашар, лекин ҳеч ким аниқ бир нарса айтолмасди:

— Савелий Сить дарёсининг ёқасида ўлдирилган эмиш, Ваулани Суздал теварагидаги тарафдорлар орасида кўришган эмиш. Торопка азамат йигит бўлиб қолган эмиш, бироқ уни ҳам татарларнинг ўқи қулатмаган бўлса эди.

Май ойида қишлоққа Торопка оёқ-қўли бутун, омон-эсон яёв юриб келди; у жуда новча бўлиб кетган, кўпдан бери томоқ емаган бўлса керак, қуруқ устухон бўлиб қолибди. У ота-онасини ҳаммадан суриштириб: тирикмикин улар, қаердан топсам бўларикин, дерди. Ўз саргузаштларини сўзлаб келиб, ўзининг бир яхши татар оти бўлганини, йўлда душманлар учраб, уни қувлаганини, от бир чуқурдан сакраб ўтишда йиқилиб тушиб оёғи синиб қолганини, Торопканинг ўзи шох-шаббалар

орасига ўрмалаб киргани ва татарлар уни излаб тополмаганини, шундай қилиб, аранг қутулиб қолганини айтиб берди. Худди шу куни бир қипчоқ отига миниб Лихарь-Кудряш кириб келди. Торопкадан Вешняканинг ҳалок бўлганини эшитиб, отдан ўзини ташлаб, ўзини-ўзи уриб бақириб ётди. Кампирлар унинг бошига келиб дуо ўқиб, юзига сув сепишди, Лихарь бўлса ҳамон:

— Энди ким учун яшайман? Қизим кетгандан кейин дунёнинг ҳам менга кераги йўқ!..— дерди.

Кейин у худди бир нарсани ўйлаётгандек, анчагача жим ётди. Бошини кўтариб ўтирди-да, ёнида ўтирган Торопкага қараб хотиржам гап бошлади:

— Қулоқ сол, йигитча! Мен билиб келдим. Татарларнинг қўшинлари кетибди-ю, лекин катта шаҳарларда татар аскарлари: бизнинг деҳқонларимиз қўзғолон кўтармасин деб, уларга қараб туриш учун қолибди. Владимирнинг янги князи Ярослав Всеволодович ўз улушига тушган Переяславлга келибди. У сарбоз йиғаетган эмиш дейишган эди, мен князга ишончли йигитлар топиб келаман деб ваъда бериб келдим.

Буларнинг теварагини ёш болалар ўраб олиб, қўлларини оғизларига тиқиб Лихарни томоша қилар, унинг қипчоқча ола шимига ва қипчоқча қалпоғига ажабланиб қараб туришарди.

— Кўряпсанми, болалар ёш. Уларни ўстириш ва боқиш керак. Буларнинг оталари бўлса урушда ҳалок бўлган. Энди биз анча вақтгача татарларга бўйсунгандек гаплашиб, борди-келди қилиб, оғирчиликларга чидаб юришимиз керак... Кейинроқ қасдимизни оламиз! Князь Ярослав Всеволодовичнинг ўзи сарбозларга шундай деб айтди.

— Мен сиз билан бирга кетаман!— деди Торопка қатъий.

Буларнинг иккови ҳам кўп ўтмасдан Перунов Бордан чиқиб кетишди. Улар ўрмоннинг тор йўлидан юришди ва анчагача, момақалди роқ бўлиш олдидан тинчиб қолган яшил ўрмонда, қишлоқдаги болталарнинг тақир-туқури, янги уй солиб хода қўяётган хотинларнинг бағир-буғури уларга эшитилиб турди.

Бир жойда Лихарь тўхтаб болталарнинг тақир-туқур товуши келаётган Перунов Бор тарафни қўли билан кўрсатиб:

— Ана, Россия яна қадини кўтармоқда!— деди.

Узоқдаги юртда

Кекса Назар Қаризак ўз юртига қайтишни хоҳлаган бир тўп қипчоқ ва уйғур ярадорлар билан бирликда Ботухоннинг ўрдасидан чиқиб йўлга тушди. Улар Ботухон келган йўл билан юриб қайтишди ва тўрт ойдан кейин, кузнинг бошида Сигноққа етиб келишди.

Шаҳар ва атроф қирлардаги хотинлар ўз қариндошуруғларини кутиб ғарбга бориладиган йўлда анчадан бери туришарди.

Назар Қаризакнинг хотини кампир — Қизтуғмас, кенжа ўғли Турғон ва тўрт келинини ёнига олиб, ўз ўтовининг олдида турарди. Улар олдиларидан ўтган суворийларнинг қорайиб кетган юзларига синчиклаб қарашарди.

Ўтовнинг олдида хонларнинг юришига ўхшаган улугвор юриш билан баланд бир сариқ туя келиб тўхтади, туянинг орқасидан эгарлоғлиқ, устига гилам солинган тўртта от эргашиб келди. Туянинг устидаги кажавода яп-янги зарбоф чопон ва думалоқ қундуз телпак кийган ва чет эл элчиларига ўхшаган номаълум бир чол гердайиб ўтирарди. У қўлида оёқлари узун бир дакан хўрозни ушлаб олган эди.

Кичкина Турғон бирдан бақариб юборди:

— Ия, бу отам-ку! Акаларим йўқ!

Қизтуғмас билан унинг келинлари уввос солиб бақаришди, буни эшитиб овулдагиларнинг ҳаммаси югуриб чиқишди. Тўртта отнинг эгари эгасиз бўш туришини ва эгарнинг устида Назар Қаризак ўғилларининг эгри қиличлари боғлаб қўйилганини кўриб ҳамма ҳайратдан анграйиб қолди. Келинлар югуриб келиб, отларнинг ёнига боришди, уларни тизгинидан олиб йиғлай-йиғлай ўз ўтовларига қараб олиб кетишди. Қизтуғмас ўзини қора тупроққа отиб, тирноқлари билан ерни тирвар ва оппоқ сочини юлиб йиғларди:

— Ўғилларим! Қаёқда қолди менинг азаматларим? Энди қаёқдан топаман уларни?

Назар Қаризак туядан ерга тушди ва хотинига тантана билан:

— Тўрт ўғилдан айрилдик, энди бахтингга чолинг омон бўлсин!— деб зарбоф чопонининг енгини кўзига тутди.

Қизтуғмас бирдан бошини кўтарди-да:

— Уғлим Мушук қаёқда экан? Ундан нима хабар эшитдинг?— деб сўради.

Назар Каризак бир нарсани эслаётгандек қошларини чимириб жим бўлиб қолди. Кейин қўли билан соқолини силаб қўйиб:

— Унга Мушук деган номни мен берганман, унга узоқ умрни энди худонинг ўзи берсин,— деди салмоқланиб.

Қўшни хотинлар келиб Қизтуғмасни кўтариб турғизишди ва ўтовга олиб киришди. Улар ўз билганларича Қизтуғмасга тасалли берар, марсия ўқир, ғарбга қилинган буюк сафарда нобуд бўлган тўрт азамат қипчоқ қаҳрамони: Темир, Бўрибой, Янтоқ ва Қилич Ниёзларга аза очиб, кийимларини йиртиб, юзларини юлиб йиғлашар эди.

— Сизнинг қутлуғ ўлжаларингиз қани?— деб сўрашди қўшнилари.

— Менинг ўлжамми? Ҳа... Ўлжа нима қилади менда? Ана, Бояндархон энди анча янги қуллар ордирди, унинг қуллари қутлуғ ўлжаларини катта туя карвонга ортиб олиб келяпти... Мен нима! Мен хон эмасман-да, ахир!

Кечқурун устига дакан хўрозни босиб пиширилган паловни еб бўлгандан кейин Назар Каризак эски ўтовнинг эшигида тагига бир тўқим солиб ўтирди. Унинг теваарагига қипчоқлар йиғилишди ва Назар Каризакнинг серсув Эдил дарёсининг нарёгида яшайдиган ажойиб халқлар тўғрисидаги ва «Қутлуғ фотиҳ» — Жужийнинг ўғли, буюк Чингизхоннинг набираси, ёш, жасур саркарда Ботухоннинг ўша халқларни ўзига бўйсундиргани ҳақидаги сўзларини завқ билан тинглаб ўтиришди.

«Ўрисларнинг далалари, қалин ўрмонлари ҳамда қипчоқларнинг поёнсиз саҳроларига кўп мўғул қони тўкилди... Кўчманчиларнинг шафқатсиз қўшинларига қаршилиқ кўрсатган тинч халқларнинг қони ундан ҳам кўпроқ оқди. Буларнинг ҳаммаси мўғулларнинг шуҳратини ҳамда ваҳшатини улуғлаш учун қилинди...

Жаҳонгир Ботухоннинг Дашти қипчоққа қайтиб келиш билан унинг булғор, ўрис, бургас ва шимолда яшайдиган бошқа халқларнинг ерларини олиш учун қилган биринчи сафари тугади.

Аммо, Чингизнинг набираси — ёш саркарданинг даҳшатли режалари бунинг билан чекланиб қолмади. Қипчоқ саҳросида икки йил туриб, сафарда ориқлаган мўғул отларини семиртириб Ботухон ўзининг зўр қўшини билан ғарбга қараб—олдин ўриснинг олтин қуббали Кивамен шаҳарига, кейин ундан нари кун ботиш мамлакатларига янгидан яна ҳам қаттиқроқ ҳужум қилиб, у ерларга даҳшат ва саросималик келтирди.

Бироқ, буларнинг ҳаммасини бошқа бир китобимда ёзганман. Мен қизиққан китобхонга ўша китобимни ўқишни тавсия қилиб, унга халқларни азоб-уқубатга солувчи урушларнинг жабру жафоларини тортмай, осойишта ва узоқ умр кўриб, мурод-мақсадларига етишини тилайман...»

«Ҳожи Раҳимнинг йўл хотиралари»дан кўчирма.

МУНДАРИЖА

БИРИНЧИ ҚИСМ

Чингизхоннинг васияти

<i>Биринчи боб.</i> Шарқ тарихчисининг кулбасида	9
<i>Иккинчи боб.</i> Тунги меҳмон	13
<i>Учинчи боб.</i> Оти йўқнинг кучи йўқ	16
<i>Туртинчи боб.</i> Йигитнинг ҳаёт йўли	19
<i>Бешинчи боб.</i> Мўғуллар сафарга отланмоқда	25
<i>Олтинчи боб.</i> Енгилмас саркарда	27
<i>Еттинчи боб.</i> Имомларнинг мушкули	30
<i>Саккизинчи боб.</i> Куюкхоннинг куракчаси	33
<i>Тўққизинчи боб.</i> Жасур Назар Қаризак	37
<i>Ўнинчи боб.</i> Хоннинг химмати	40
<i>Ўн биринчи боб.</i> Йўқолган от изидан	45
<i>Ўн иккинчи боб.</i> Бўз от	48
<i>Ўн учинчи боб.</i> Ака-ука йилқичилар	52
<i>Ўн туртинчи боб.</i> Асов отни ўргатиш	56
<i>Ўн бешинчи боб.</i> Адолатли қозилар	60
<i>Ўн олтинчи боб.</i> Хотиннинг маслаҳати	65
<i>Ўн еттинчи боб.</i> Юлдуз	67
<i>Ўн саккизинчи боб.</i> „Ҳамма дарвешлар чақирилгин!“	70
<i>Ўн тўққизинчи боб.</i> Жаҳонгирнинг орзуси	74
<i>Йигирманчи боб.</i> Жаҳонгир, дунё забт этувчи	79
<i>Йигирма биринчи боб.</i> Бош раҳбарни сайлаш	83

ИККИНЧИ ҚИСМ

Ботухоннинг мағрибга юриши

<i>Биринчи боб.</i> Қўшин сафарга отланди	93
<i>Иккинчи боб.</i> Йўлда	97
<i>Учинчи боб.</i> Йўлда қолган—ёвга ем	102
<i>Туртинчи боб.</i> Чўлда ёлғиз	106
<i>Бешинчи боб.</i> „Халқлар дарвозаси“	109

<i>Олтинчи боб.</i> Ботухоннинг етти юлдузи	113
<i>Еттинчи боб.</i> Еттинчи Юлдуз	116
<i>Саккизинчи боб.</i> Жаҳонгир билан суҳбат	121
<i>Туққизинчи боб.</i> Чингиз наслининг улуғ кенгаши	125
<i>Ўнинчи боб.</i> Эдил дарёси бўйида	134
<i>Ўн биринчи боб.</i> Вавила чол	140
<i>Ўн иккинчи боб.</i> Эдилни ўтиш	145
<i>Ўн учинчи боб.</i> Қонли юлдуз	151
<i>Ўн тўртинчи боб.</i> Ўроқ тоғидаги жодугар	157
<i>Ўн бешинчи боб.</i> Мўғул қўшинларининг байрами	164
<i>Ўн олтинчи боб.</i> Даҳшатли тун	167
<i>Ўн еттинчи боб.</i> Этил хон тўғрисида эртак	171

У Ч И Н Ч И Қ И С М

Мўғуллар рус юртига босиб келмоқда

<i>Биринчи боб.</i> Ўрмонликлар бошлиғи	185
<i>Иккинчи боб.</i> „Қала“ дан келганлар	189
<i>Учинчи боб.</i> Дастлабки ташвиш	193
<i>Туртинчи боб.</i> Саҳрога отланиш	195
<i>Бешинчи боб.</i> Халқ ташвиши	197
<i>Олтинчи боб.</i> Рязань кенгаши	201
<i>Еттинчи боб.</i> Татар элчилари	204
<i>Саккизинчи боб.</i> Саҳрода	208
<i>Туққизинчи боб.</i> Татарлар йўлга чиқди!	214
<i>Ўнинчи боб.</i> Татарларнинг илғор сафида	218
<i>Ўн биринчи боб.</i> Дастлабки рус асири	223

Т У Р Т И Н Ч И Қ И С М

Мўғуллар билан дастлабки туқнашув

<i>Биринчи боб.</i> Ботухон олдига борган рус элчилари	231
<i>Иккинчи боб.</i> Воронеждаги татар қароргоҳида	236
<i>Учинчи боб.</i> Мўғуллар билан тинч учрашув	247
<i>Туртинчи боб.</i> Ўрда устида бўрон	253
<i>Бешинчи боб.</i> Мўғуллар ҳужум бошлади	263
<i>Олтинчи боб.</i> Евпраксия хоним	265
<i>Еттинчи боб.</i> Асир мўғуллар	269
<i>Саккизинчи боб.</i> Саҳрода жанг	274
<i>Туққизинчи боб.</i> Рязанга юриш	278
<i>Ўнинчи боб.</i> Ўлим майдони	281

Б Е Ш И Н Ч И Қ И С М

Рязань ут ичида

<i>Биринчи боб.</i> Болталарни маҳкам ушланглар	287
<i>Иккинчи боб.</i> Рязань қўрғонида	290
<i>Учинчи боб.</i> „Татарлар келмоқда!“	294
<i>Тўртинчи боб.</i> Рязань қамалда	299
<i>Бешинчи боб.</i> „Итлар вовиллашини эшитяпсанми?“	301
<i>Олтинчи боб.</i> Шаҳар ёнидаги қишлоқда	304
<i>Еттинчи боб.</i> „Биз ҳайвонга ҳам раҳм қиламиз“	310
<i>Саккизинчи боб.</i> Ташвишли тунлар	313
<i>Тўққизинчи боб.</i> „Кимнинг худоси кучлироқ экан?“	316
<i>Ўнинчи боб.</i> Рязаннинг сўнгги кунлари	320
<i>Ўн биринчи боб.</i> Ҳалок бўлганлар билан хайрлашув	325

О Л Т И Н Ч И Қ И С М

Рус ерини қора булут қоплади

<i>Биринчи боб.</i> „Ғичирляпти!“	333
<i>Иккинчи боб.</i> Князнинг қўли узун, ўзи бахил	337
<i>Учинчи боб.</i> Татарлар яқин келиб қолди	340
<i>Тўртинчи боб.</i> „Ватан мудофаасига шошилинглар!“	346
<i>Бешинчи боб.</i> „Мушкаф борамиз!“	351
<i>Олтинчи боб.</i> Ботухон Москва олдида	358
<i>Еттинчи боб.</i> Қулканхон Коломна теварагида	369
<i>Саккизинчи боб.</i> Қуршаб ов қилиш	376
<i>Тўққизинчи боб.</i> Ботухоннинг ғазаби	383
<i>Ўнинчи боб.</i> Ваҳшийлар пойтахтга хавф солмоқда	387
<i>Ўн биринчи боб.</i> Грек-рус мактабида	389
<i>Ўн иккинчи боб.</i> Владимир шаҳарининг қайғули кунлари	392
<i>Ўн учинчи боб.</i> Тирик гулхан	398

Е Т Т И Н Ч И Қ И С М

Паҳлавон Евпатий

<i>Биринчи боб.</i> Рязаннинг илдизи	409
<i>Иккинчи боб.</i> Ўрмон орасида	416
<i>Учинчи боб.</i> „Омэн!“	422
<i>Тўртинчи боб.</i> „Слишь ти!“	427
<i>Бешинчи боб.</i> Ботуни таъқиб этиш	431
<i>Олтинчи боб.</i> Тунги олишув	437
<i>Еттинчи боб.</i> Берендей ботқоғи	438
<i>Саккизинчи боб.</i> Тепалиқда энг кейин қолганлар	444

Қуюн ичида

<i>Биринчи боб.</i> Ростов князи Василько	451
<i>Иккинчи боб.</i> Лашкаргоҳ	456
<i>Учинчи боб.</i> Ботухон монастирда	461
<i>Тўртинчи боб.</i> Ҳужра эшигида	465
<i>Бешинчи боб.</i> „Тез бўли“	469
<i>Олтинчи боб.</i> Монастирь боғида	474
<i>Еттинчи боб.</i> Ботухоннинг туши	480
<i>Саккизинчи боб.</i> Ботунинг йўли	485
<i>Туққизинчи боб.</i> Ўрмон хилватгоҳида	487
<i>Ўнинчи боб.</i> „Оқ парилар, мадад беринг!“	490
<i>Ўн биринчи боб.</i> Сить ботқоқлигида	493
<i>Ўн иккинчи боб.</i> Сить устида бўрон ўйнайди	495
<i>Ўн учинчи боб.</i> Даҳшатли хабар	498
<i>Ўн тўртинчи боб.</i> Қирғин	500
<i>Ўн бешинчи боб.</i> Машъум кун	506
<i>Ўн олтинчи боб.</i> Жангдан сўнг	511
<i>Ўн еттинчи боб.</i> Эгнач крест якинида тўхтап	517
<i>Ўн саккизинчи боб.</i> „Итоатсизлик алангаси сўндирилсин!“	521
<i>Ўн туққизинчи боб.</i> Тагин саҳрога!	523
<i>Йигирманчи боб.</i> Сотқинликнинг баҳоси	527
<i>Йигирма биринчи боб.</i> „Россия яна қаддини кўтармоқда!“	530
<i>Йигирма иккинчи боб.</i> Узоқдаги юртда	534